

Η ΠΟΛΕΟΔΟΜΙΚΗ ΕΞΕΛΙΞΗ ΤΗΣ ΘΕΣΣΑΛΟΝΙΚΗΣ

ISSN 1105-7785

ISBN 960-7036-62-X

MASSIMO VITTI

**Η ΠΟΛΕΟΔΟΜΙΚΗ ΕΞΕΛΙΞΗ
ΤΗΣ ΘΕΣΣΑΛΟΝΙΚΗΣ**

ΑΠΟ ΤΗΝ ΙΔΡΥΣΗ ΤΗΣ ΕΩΣ ΤΟΝ ΓΑΛΕΡΙΟ

ΑΘΗΝΑΙ 1996

Στὸν Paolo τὸν θαλασσινὸ

IN MEMORIAM

ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΑ

ΠΡΟΛΟΓΟΣ	Σελ. 11
ΣΥΝΤΟΜΟΓΡΑΦΙΕΣ - ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ	13
ΕΙΣΑΓΩΓΗ	21
ΜΕΡΟΣ ΠΡΩΤΟ	
Η ΕΡΕΥΝΑ ΤΗΣ ΑΡΧΑΙΑΣ ΘΕΣΣΑΛΟΝΙΚΗΣ	
Πληροφορίες από περιηγητές και ιστοριοδίφες	30
Άνασκαφικές έρευνες και συνθετικές εργασίες	35
Τοπογραφικές και πολεοδομικές έρευνες	39
ΜΕΡΟΣ ΔΕΥΤΕΡΟ	
Η ΠΟΛΕΟΔΟΜΙΚΗ ΕΞΕΛΙΞΗ ΤΗΣ ΘΕΣΣΑΛΟΝΙΚΗΣ ΑΠΟ ΤΗΝ ΙΔΡΥΣΗ ΤΗΣ ΕΩΣ ΤΟΝ ΓΑΛΕΡΙΟ	
Ίστορική και αρχαιολογική προσέγγιση	44
Το πολεοδομικό σύστημα	67
ΜΕΡΟΣ ΤΡΙΤΟ	
Η ΠΟΛΕΟΔΟΜΙΚΗ ΚΑΙ ΧΩΡΟΤΑΞΙΚΗ ΔΙΑΤΑΞΗ ΤΩΝ ΚΥΡΙΟΤΕΡΩΝ ΣΥΝΟΙΚΙΩΝ ΤΗΣ ΕΛΛΗΝΙΣΤΙΚΗΣ ΚΑΙ ΤΗΣ ΡΩΜΑΪΚΗΣ ΘΕΣΣΑΛΟΝΙΚΗΣ	
Τομέας Α: τὸ Θρησκευτικὸ Κέντρο	88
Τομέας Β: τὸ Κέντρο τῆς πόλης	93
Τομέας Γ: τὸ Γαλεριανὸ Συγκρότημα	105
Ἡ δόρυψη	119
Τὰ λιμάνια	131
Τὰ νεκροταφεῖα	134
ΜΕΡΟΣ ΤΕΤΑΡΤΟ	
Η ΘΕΣΣΑΛΟΝΙΚΗ ΣΤΗΝ ΕΛΛΗΝΙΣΤΙΚΗ ΚΑΙ ΤΗ ΡΩΜΑΪΚΗ ΕΠΟΧΗ	
Ἡ Θεσσαλονίκη καὶ ὁ ἑλληνιστικὸς κόσμος. Πολεοδομικὴ ἐπισκόπηση	140
Ἡ Θεσσαλονίκη στὸ πλαίσιο τῆς ρωμαϊκῆς αὐτοκρατορίας	145

ΜΕΡΟΣ ΠΕΜΠΤΟ

ΚΑΤΑΛΟΓΟΣ ΤΩΝ ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΚΩΝ ΣΤΟΙΧΕΙΩΝ

Ὁχύρωση	159
Τομέας Α: Τὸ Θρησκευτικὸ Κέντρο καὶ οἱ ὅμορες συνοικίες	173
Τομέας Β: Τὸ κέντρο τῆς πόλης καὶ οἱ ὅμορες συνοικίες	180
Τομέας Γ: Τὸ Γαλεριανὸ Συγκρότημα καὶ οἱ ὅμορες συνοικίες	202
Τομέας Δ: Οἱ Θέρμες τοῦ Ἁγίου Δημητρίου καὶ ἡ συνοικία τῆς Ἄνω Πόλης	239

ΕΥΡΕΤΗΡΙΟ	249
-----------	-----

ZUSAMMENFASSUNG	255
-----------------	-----

ΠΙΝΑΚΕΣ

ΠΡΟΛΟΓΟΣ

Ἀφορμὴ γιὰ τὴ μελέτη αὐτὴ στάθηκε τὸ ἀποτέλεσμα μιᾶς ἐργασίας, ἡ ὁποία ξεκίνησε τὸ 1983 ὑπὸ τὴν ἐπίβλεψη τοῦ καθηγητῆ Paolo Sommella στὸ Πανεπιστήμιο τῆς Ρώμης, "La Sapienza". Μὲ βάση τὰ στοιχεῖα τῆς πρώτης ἐκείνης σύνθεσης, ἡ ὁποία ὑποβλήθηκε ὡς διπλωματικὴ ἐργασία (*tesi di laurea*) τὸ 1984, ἐπιχειρήθηκε ἡ εὐρύτερη ἀναζήτησις καὶ μία πὺρ ολοκληρωμένη θεώρησις τῶν τοπογραφικῶν προβλημάτων τῆς ἀρχαίας Θεσσαλονίκης. Ἐλήφθησαν λοιπὸν ὑπόψη τὰ νεότερα ἀρχαιολογικὰ δεδομένα, τόσο ἀπὸ τὴ δημοσίευσιν σχετικῶν ἀρθρῶν καὶ μονογραφιῶν ὅσο καὶ ἀπὸ τὰ ἐκθέματα καὶ τὸ ἐποπτικὸ ὕλικὸ τῶν Ἐκθέσεων ποὺ πραγματοποιήθηκαν στὸ Λευκὸ Πύργον καὶ στὸ Ἀρχαιολογικὸ Μουσεῖον Θεσσαλονίκης μὲ τὴν εὐκαιρίαν τοῦ ἑορτασμοῦ τῶν 2300 χρόνων ἀπὸ τὴν ἱδρυση τῆς πόλης. Τὰ πορίσματα αὐτῆς τῆς μελέτης, ποὺ ὑποβλήθηκαν ὡς διατριβὴ ἐπὶ διδακτορία, τὸν Νοέμβριον τοῦ 1990 στὸ Ἀριστοτέλειον Πανεπιστήμιον Θεσσαλονίκης, δημοσιεύονται μὲ κάποιες ἀλλαγὰς καὶ προσθήκας, οἱ ὁποῖες ὑπαγορεύθησαν ἀπὸ τὴν ἀναγκαιότητα μιᾶς πληρέστερης βιβλιογραφικῆς ἐνημέρωσης.

Ἡ μελέτη περιλαμβάνει, ἐκτὸς ἀπὸ τὸ κείμενον, σχέδια καὶ φωτογραφίες τῶν οἰκοδομικῶν καταλοίπων, καθὼς καὶ χάρτες τῆς Θεσσαλονίκης. Οἱ χάρτες, ἀποτέλεσμα ἐπίπονης καὶ λεπτομερειακῆς ἐργασίας, σχεδιάσθησαν σὲ κλίμακα 1:2.000 καὶ δημοσιεύονται ἐδῶ μὲ τὴ μικρότερη δυνατὴ σμίκρυνση ($1 \times 0,70 \mu.$). Τὰ ἀρχαῖα μνημεῖα προβάλλονται πάνω στὸν καμβὰ τῆς σύγχρονης πόλης. Ὁ προτεινόμενος ρυμοτομικὸς ἵστός τῆς ἐλληνιστικῆς καὶ ρωμαϊκῆς Θεσσαλονίκης εἶναι τὸ ἀποτέλεσμα τῶν ἀνασκαφικῶν ἐπιβεβαιωμένων οἰκοδομικῶν λειψάνων κατὰ ἐποχές. Θὰ ἤθελα νὰ ἐλπίζω ὅτι οἱ χάρτες αὐτοὶ θὰ σταθοῦν χρήσιμοι στοὺς συναδέλφους ποὺ ὑπηρετοῦν στίς Ἐφορεῖες Ἀρχαιοτήτων Θεσσαλονίκης, ἀλλὰ καὶ στοὺς ἄλλους μελετητὰς τῆς πόλης καὶ τῆς ἱστορίας της. Τὸ φωτογραφικὸ ὕλικὸ ὀφείλεται στὸν γράφοντα. Οἱ λήψεις ἔγιναν κάτω ἀπὸ δύσκολες συνθήκες, κυρίως ἐπειδὴ τὰ οἰκόπεδα ἢ εἶχαν παραμεληθεῖ καὶ ὡς διατηρητέα εἶχαν μετατραπεῖ ἀπὸ τοὺς περιοίκους σὲ χώρους ἀπόρριψης μπάζων καὶ ἄχρηστων ἀντικειμένων, ἢ ἐπειδὴ ἔτυχε νὰ δουλεύει ἐκεῖ κάποιος μηχανικὸς ἐκσκαφέας ἀποκλείοντας τὴν πρόσβαση στὰ ἀρχαῖα, ἢ ἐπειδὴ ἀπλῶς ἦταν κακὸς ὁ καιρὸς καὶ ἓνα ἀκόμη ταξίδι ἀπὸ τὴ Ρώμην εἰς τὴν Θεσσαλονίκην δύσκολον. Παρ' ὅλα αὐτὰ ἀποτυπώνουν οἱ φωτογραφίες αὐτὲς μία κατὰ τὸ δυνατόν εὐκρινέστερη εἰκόνα τῶν ἀρχαίων λειψάνων καὶ τεκμηριώνουν τίς ἀπόψεις τοῦ συγγραφέα. Οἱ ἐντὸς κειμένου φωτογραφίες τῶν εἰκ. 2, 3, 9-11, 15-18, 20-23, 25, 26, ἀποτελοῦν ἀναδημοσιεύσεις καὶ ὀφείλονται στὸν φωτογράφο κ. Ἡ. Ἡλιάδην, τὸν ὁποῖον θερμὰ εὐχαριστῶ, ἐνῶ τὰ ἐντὸς κειμένου σχέδια ἀποτελοῦν ἀναδημοσιεύσεις ἀπὸ τὰ Χρονικὰ τοῦ Ἀρχαιολογικοῦ Δελτίου ἐκτὸς ἀπὸ τὸν Πίν. 79, εὐγενικὴ παραχώρησις τῆς κ. Π. Ἀδάμ-Βελένη. Ἡ σύντομη γερμανικὴ περίληψις τῆς μελέτης ἔγινε ἀπὸ τὴν ἰταλικὴν γλῶσσαν, καὶ ὀφείλεται εἰς τὴν ἱστορικὴν τῆς τέχνης κυρία Dr. Suzanne Richter.

Τὸ κείμενον διαρθρῶνεται σὲ πέντε μέρη. Τὸ πρῶτον ἀφορᾷ τὴν ἱστορίαν τῆς ἔρευνας τῆς ἀρχαίας πόλης γενικότερα. Τὰ τρία ἐπόμενα ἀναφέρονται εἰς τὰ ἀρχαιολο-

γικά, στὰ τοπογραφικά καὶ στὰ πολεοδομικά ἐπὶ μέρους προβλήματα, ἐνῶ στὸ πέμ-
πτο μέρος παρουσιάζονται ἐν εἵδει Καταλόγου τὰ ἀρχαῖα μνημεῖα κατὰ οἰκόπεδα,
δηλαδή κατὰ οἰκοδομικά σύνολα, καὶ συμπεριλαμβάνεται τὸ ἐποπτικὸ ὕλικό, καθὼς
καὶ ἡ βιβλιογραφικὴ τεκμηρίωση ἕως καὶ τὸ 1993. Ὡς κατακλείδα, ἀκολουθοῦν δύο
κεφάλαια σχετικὰ μὲ τὴ θέση τῆς πόλης α) στὸν ἐλληνιστικὸ κόσμον καὶ β) στὴ
ρωμαϊκὴ αὐτοκρατορία, ὅπου σὲ γενικὲς γραμμὲς ἐπιχειρεῖται μία πρώτη προσπά-
θεια νὰ ἀνιχνευθοῦν —μὲ βάση τὸ ρυμοτομικὸ σχεδιασμὸ— οἱ τυχόν ὁμοιότητες ἢ
διαφορὲς τῆς ἐλληνιστικῆς καὶ ρωμαϊκῆς Θεσσαλονίκης πρὸς ἄλλες πόλεις μὲ ἀνά-
λογη προϊστορία. Ὅπως δὴποτε, ἡ ἐργασία θὰ ἦταν πληρέστερη, ἐὰν ἦταν δυνατὴ ἡ
πρόσβασί μου στὰ ἀρχεῖα τῶν Ἐφορειῶν Ἀρχαιοτήτων Θεσσαλονίκης.

Τὸ χρονικὸ διάστημα τὸ ὁποῖο καλύπτει ἡ μελέτη τῆς ἀρχαίας Θεσσαλονίκης
ὀριοθετεῖται μεταξὺ τῆς ἱδρύσεώς της ἀπὸ τὸν Κάσσανδρο τὸ 316/15 π.Χ. ἕως τὸ 311
μ.Χ. Τὸ τελευταῖο χρονικὸ ὄριο ἐπιλέχθηκε, μὲ σχετικὴ ὁπως δὴποτε ἐλαστικότητα,
ἐπεὶδὴ μετὰ τὸ θάνατον τοῦ Γαλερίου καὶ μὲ τὴν οἰκοδόμησιν τῶν πρώτων βασιλικῶν
ἡ Θεσσαλονίκη ἀρχίζει νὰ ἀλλάζει μορφή καὶ βαθμιαία μετατρέπεται σὲ παλαιοχρι-
στιανικὴ καὶ στὴ συνέχεια σὲ βυζαντινὴ πόλιν.

Θὰ ἤθελα νὰ εὐχαριστήσω ὅλους, ὅσους συνέβαλαν στὴν πληρέστερη τεκμηρί-
ωση τῆς μελέτης αὐτῆς. Τὸν καθηγητὴ τοῦ Πανεπιστημίου Θεσσαλονίκης κ. Δημή-
τρη Παντερμαλῆ πού ὑποστήριξε μὲ θερμὴν τὴν ἐπιλογὴ τοῦ θέματος· ἐπίσης τὸν
ἀναπληρωτὴ καθηγητὴ κ. Γιώργο Βελένη, ὁ ὁποῖος μοῦ ὑπέδειξε νέα στοιχεῖα καὶ
μὲ τὸν ὁποῖο εἶχα γόνιμες συζητήσεις· τὴν Ἐπιμελήτρια Ἀρχαιοτήτων κυρία Πο-
λυξένη Ἀδάμ-Βελένη, πού πρόθυμα ἔθεσε στὴ διάθεσί μου ἀδημοσίευστα ἀρχαιολο-
γικά στοιχεῖα. Ἰδιαίτερα εὐχαριστῶ τὸν Ἐφορο Ἀρχαιοτήτων, Διευθυντὴ τοῦ Νο-
μισματικοῦ Μουσείου καὶ φίλον κ. Γιάννη Τουράτσογλου, ὁ ὁποῖος ἐκτὸς ἀπὸ τὶς
καίριες βιβλιογραφικὰς ὑποδείξεις μὲ ἐνθάρρυνε νὰ συνεχίσω αὐτὴ τὴν προσπάθεια
ὅσες φορὲς οἱ δυσκολίες φαίνονταν ἀξεπέραστες. Εὐχαριστῶ ἐπίσης τὸν ἐπίκουρον
καθηγητὴ κ. Χαράλαμπο Μπακιρτζῆ καὶ τὸν δρ. κ. Νίκο Καλτσᾶ γιὰ τὶς χρήσιμες
συμβουλὰς καὶ τὶς ἐποικοδομητικὰς παρατηρήσεις τους.

Ὁ κ. Γιώργος Χρυσὸς ἔθεσε γενναιοδωρὰ στὴ διάθεσί μου τὴ γνώση του σὲ ὅ,τι
ἀφορᾷ τὴ χρῆσιν τοῦ ἠλεκτρονικοῦ ὑπολογιστῆ· ὁ καθηγητὴς κ. Ἰωάννης Χασιώτης
ἀφιέρωσε πολὺτιμον χρόνον στὴν ἀνάγνωσιν τοῦ κειμένου μὲ εὐστοχεῖς ὑποδείξεις γιὰ
τὴ σαφέστερη διατύπωσίν του, ἐνῶ ἡ κυρία δρ. Ἰωάννα Μέννεγκα μὲ προθυμία
ἔστρεψε τὴν προσοχήν μου σὲ ἐκφραστικὰς ἀτέλειες τοῦ ἀρχικοῦ κειμένου. Ἡ ἴδια
ἐπιμελήθηκε μὲ ὑπομονὴ καὶ σχολαστικότητα τὴν ἔκδοσιν τοῦ βιβλίου σὲ συνεργα-
σία μὲ τὴ γραφίστρια κυρία Ρούλα Γιαννουλάκη, ὑπεύθυνη γιὰ τὴν καλαισθησίαν τοῦ
παρόντος τόμου. Ἐπίσης, ὁ κ. Ἀντώνιος Χριστοδούλου, ὑπεύθυνος τῶν ἐκδόσεων
τῆς Ἀρχαιολογικῆς Ἑταιρείας, κατέβαλε κάθε προσπάθεια ὥστε νὰ ἐξευρεθοῦν
κάθε φορὰ οἱ καλὺτερες δυνατὲς λύσεις. Ἐνα ἀπλὸ εὐχαριστῶ γιὰ ὅλους αὐτοὺς,
εἶναι πολὺ λίγο.

Τὸ μεγαλύτερον μέρος τοῦ χαρτογραφικοῦ ὕλικου εἶναι ἔργον τοῦ ἀρχιτέκτονα
Paolo Vitti, ὁ ὁποῖος μοῦ χάρισε τοὺς κόπους τοῦ ἀγόγγυστα καὶ μὲ ἀδελφικὴ
στοργή· τὸν εὐχαριστῶ γιὰ ἀκόμη μία φορὰ καὶ ἀπὸ τὴ θέση αὐτή.

Στὸ Διοικητικὸ Συμβούλιον τῆς ἐν Ἀθήναις Ἀρχαιολογικῆς Ἑταιρείας καὶ προ-
σωπικὰ στὸν Γενικὸν Γραμματέα καὶ Ἐπίτιμον Ἐφορο Ἀρχαιοτήτων Ἀττικῆς κ. Βα-
σίλειον Πετράκο ἐκφράζονται θερμὲς εὐχαριστίαι γιὰ τὴν ἐγκρίσιν τῆς δημοσίευσιν
τῆς μελέτης αὐτῆς στὴ σειρά τῶν Δημοσιευμάτων τοῦ Ἰδρύματος.

Ρώμη-Ἀθήνα 1996

ΣΥΝΤΟΜΟΓΡΑΦΙΕΣ - ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

AAA	Ἀρχαιολογικὰ Ἀνάλεκτα ἐξ Ἀθηνῶν.
AA	<i>Archäologischer Anzeiger.</i>
AA	Ἀρχαιολογικὸν Δελτίον.
ΑΔΑΜ-ΒΕΛΕΝΗ 1989	Π. ΑΔΑΜ-ΒΕΛΕΝΗ, Ἑλληνιστικὰ στοιχεῖα ἀπὸ ἀνασκαφῆς στὴ Θεσσαλονίκη, <i>ΑΕΜΘ</i> 3, 1989, 227-239.
ΑΕ	Ἀρχαιολογικὴ Ἐφημερίς.
ΑΕΜΘ	Τὸ ἀρχαιολογικὸ ἔργο στὴ Μακεδονία καὶ Θράκη.
AntK	<i>Antike Kunst.</i>
Ἀμητὸς	Ἀμητὸς. Τιμητικὸς τόμος γιὰ τὸν καθηγητὴ Μανόλη Ἀνδρόνικο, Θεσσαλονίκη 1987.
ArchCl	<i>Archaeologia Classica.</i>
Ἀρχαία Μακεδονία	Ἀρχαία Μακεδονία, Διεθνὲς Συμπόσιο. Ἰδρυμα Μελετῶν Χερσονήσου τοῦ Αἵμου, Θεσσαλονίκη.
Ἀρχαιολογία 1983	Τεῦχος ἀφιερωμένο στὴ Θεσσαλονίκη, <i>Ἀρχαιολογία</i> 7, 1983.
ΑΣΗΜΑΚΟΠΟΥΛΟΥ-ΑΤΖΑΚΑ 1973	Γ. ΑΣΗΜΑΚΟΠΟΥΛΟΥ-ΑΤΖΑΚΑ, Κατάλογος ρωμαϊκῶν ψηφιδωτῶν δαπέδων μὲ ἀνθρώπινες μορφές στὸν ἐλληνικὸ χῶρο, <i>Ἑλληνικά</i> 26, 1973, 223-224.
ΑΥΡΑΜΕΑ 1976	Α. ΑΥΡΑΜΕΑ, <i>Thessalonike, Tabula Imperii Romani</i> , K34 (Ljubljana 1976).
ΒΑΚΑΛΑΚΙΣ 1963	Γ. ΒΑΚΑΛΑΚΙΣ, Therme - Thessaloniki, <i>AntK</i> , Beih. 1, 1963, 30-34.
ΒΑΚΑΛΑΚΙΣ 1973	Γ. ΒΑΚΑΛΑΚΙΣ, Vorlage und Interpretation von römischen Kunstdenkmälern in Thessaloniki, <i>AA</i> 88, 1973, 671-684.
ΒΑΚΙΡΤΖΙΣ 1973	ΧΗ. ΒΑΚΙΡΤΖΙΣ, D'une porte inconnue des remparts occidentaux de Thessalonique, <i>BalkSt</i> 14, 1973, 303-307.
ΒΑΚΙΡΤΖΙΣ 1984	ΧΗ. ΒΑΚΙΡΤΖΙΣ, Ἡ ἀγορὰ τῆς Θεσσαλονίκης στὰ παλαιοχριστιανικὰ χρόνια, <i>Actes du Xe Congrès International d'Archéologie Chrétienne</i> , Thessalonique 1980, (Thessalonique-Città del Vaticano 1984) II, 5-18.

- BALDASSARE 1974
I. BALDASSARE, Contributo alla precisazione cronologica de Las "Incantadas" di Salonicco, *Studi Miscellanei* 22, 1974-75, 23-35.
- Balk St*
Balkan Studies.
- BALTY 1981
J. CH. BALTY, *Guide d'Apamée* (Bruxelles 1981).
- BAR
British Archaeological Reports.
- BCH
Bulletin de Correspondance Hellénique.
- BEAUJOUR 1800
F. de BEAUJOUR, *Tableau du commerce de la Grèce I* (Paris 1800).
- BELENHIS 1989
Γ. BELENHIS, *Τὰ τείχη τῆς Θεσσαλονίκης ἀπὸ τὸν Κάσσανδρο ὡς τὸν Ἡράκλειο* (Θεσσαλονίκη 1989, φωτοτυπημένη ἔκδοση).
- BELENHIS - ΑΔΑΜ-BELENH 1989
Γ. BELENHIS - Π. ΑΔΑΜ-BELENH, Ρωμαϊκὸ θέατρο στὴ Θεσσαλονίκη, *AEMΘ* 3, 1989, 241-256.
- BISANI 1793
A. BISANI, *A Pictoresque Tour Through Part of Europe, Asia and Africa* (London 1793).
- BOURAS 1984
CH. BOURAS, Νέες παρατηρήσεις στὸ Ὀκτάγωνο τῆς Θεσσαλονίκης, *Actes du Xe Congrès International d'Archéologie Chrétienne*, II Thessalonique 1980 (Thessalonique-Città del Vaticano 1984) 33-43.
- BSA
Annual of the British School in Athens.
- ByzZ
Byzantinische Zeitschrift.
- CAGIANO DE AZEVEDO 1979
M. CAGIANO DE AZEVEDO, Il palazzo imperiale di Salonicco, *Felix Ravenna* 117, 1979, 7-28.
- CASTAGNOLI 1956
F. CASTAGNOLI, *Ippodamo di Mileto e l'urbanistica a pianta ortogonale* (Roma 1956).
- COARELLI 1980
F. COARELLI, *Roma*, Guide archeologiche-Laterza (Bari 1980).
- COUSINÉRY 1831
M. E. COUSINÉRY, *Voyage dans la Macédoine* (Paris 1831).
- ΔΗΜΗΤΡΙΑΔΗΣ 1983
B. ΔΗΜΗΤΡΙΑΔΗΣ, *Τοπογραφία τῆς Θεσσαλονίκης κατὰ τὴν ἐποχὴ τῆς τουρκοκρατίας 1430-1912* (Θεσσαλονίκη 1983).
- DYGGVE 1940
E. DYGGVE, Compte rendu succinct des fouilles de Thessalonique 1939, *Rivista di Archeologia Cristiana* XVII, 1940, 149-156.
- DYGGVE 1941
E. DYGGVE, Kurzer vorläufiger Bericht über die Ausgrabungen in Palastviertel von Thessaloniki, Frühjahr 1939, *Laurae Aquicenses Memoriae V. Kurzinski dicatae*, II, *Dissertationes Pannonicae*, 2 II (1941) 63-71.
- DYGGVE 1958
E. DYGGVE, La region palatiale de Thessalonique, *Acta Congressus Madvigiani*, Copenhagen, I (1958) 353-365.

- DOWNEY 1963
G. DOWNEY, *Ancient Antioch* (Princeton 1963).
- DUCHESNE - BAYET 1876
L. DUCHESNE - CH. BAYET, *Mémoire sur une mission au Mont Athos, Bibliothèque des Ecoles Françaises d'Athènes et de Rome* (Paris 1876).
- ΘΕΟΧΑΡΙΔΗΣ 1954
Γ. Ι. ΘΕΟΧΑΡΙΔΗΣ, 'Ο ναὸς τῶν Ἀσωμάτων καὶ ἡ Rontonda τοῦ Ἀγίου Γεωργίου Θεσσαλονίκης, *Ἑλληνικά* 13, 1954, 24-70.
- ΘΕΟΧΑΡΙΔΗΣ 1975
Γ. Ι. ΘΕΟΧΑΡΙΔΗΣ, *Μακεδονικά* 15, 1975, 371-395 (βιβλιοκρισία τοῦ ἔργου: Χ. ΜΠΑΚΙΡΤΖΗΣ, 'Ἡ θαλάσσια ὁχύρωση τῆς Θεσσαλονίκης, *Βυζαντινὰ* VII, 1975).
- ΘΕΣΣΑΛΟΝΙΚΗ 1985
'Ἡ Θεσσαλονίκη καὶ τὰ μνημεῖα της. Ὁδηγὸς (Θεσσαλονίκη 1985).
- ΘΕΣΣΑΛΟΝΙΚΗ 1986
Θεσσαλονίκη. Ἀπὸ τὰ προϊστορικὰ μέχρι τὰ χριστιανικὰ χρόνια. Ὁδηγὸς τῆς Ἑκθέσης ('Αθήνα 1986).
- EDSON 1940
CH. EDSON, *Macedonica I. State Cults of Thessaloniki, Historical Classical Philology* 51, 1940, 127-133.
- EDSON 1948
CH. EDSON, *Cults of Thessalonika, Harvard Theological Review* XLI, 1948, 153-204.
- ΕΕΦΣΠΘ
'Επιστημονικὴ Ἑπετηρὶς Φιλοσοφικῆς Σχολῆς Πανεπιστημίου Θεσσαλονίκης.
- ΕΛΕΥΘΕΡΙΑΔΟΥ - ΚΑΝΟΝΙΔΗΣ - ΜΑΚΡΟΠΟΥΛΟΥ - ΝΑΛΠΑΝΤΗΣ 1988
Κ. ΕΛΕΥΘΕΡΙΑΔΟΥ - Ι. ΚΑΝΟΝΙΔΗΣ - Δ. ΜΑΚΡΟΠΟΥΛΟΥ - Δ. ΝΑΛΠΑΝΤΗΣ, Σωστικὲς ἀνασκαφὲς Θεσσαλονίκης, *ΑΕΜΘ* 2, 1988, 271-282.
- Ἑλληνογαλλικὲς Ἔρευνες
Μνήμη Δ. Λαζαρίδη. Πόλις καὶ χώρα στὴν Ἀρχαία Μακεδονία καὶ Θράκη, Πρακτικὰ Ἀρχαιολογικοῦ Συνεδρίου, Καβάλα 1986: *Ἑλληνογαλλικὲς Ἔρευνες*, I, (Θεσσαλονίκη 1990).
- EUSTAZIO DI TESSALONICA 1961
EUSTAZIO DI TESSALONICA, *La espugnazione di Tessalonica, Istituto Siciliano di Studi Bizantini e Neoellenici*, (Palermo 1961, ἐπιμέλ. Stilpon Kyriakidis, μτφρ. Vincenzo Rotolo).
- GIULIANO 1966
A. GIULIANO, *Urbanistica delle città greche* (Milano 1966).
- GLASER 1983
F. GLASER, *Antike Brunnenbauten (κρήναι) in Griechenland* (Wien 1983).
- ΓΟΥΝΑΡΗΣ 1982
Γ. ΓΟΥΝΑΡΗΣ, *Τὰ τεῖχη τῆς Θεσσαλονίκης* (Θεσσαλονίκη 1982).
- GRECO - TORELLI 1983
E. GRECO - M. TORELLI, *Storia dell'urbanistica. Il mondo greco* (Bari 1983).
- GROS - TORELLI 1988
P. GROS - M. TORELLI, *Storia dell'urbanistica. Il mondo romano* (Bari 1988).
- GUERRINI 1961
L. GUERRINI, "Las Incantadas" di Salonicco, *ArchCl* XIII, 1961, 40-70.

- HÉBRARD 1920
E. HÉBRARD, Les travaux du Service Archéologique de l'Armée d'Orient à l'arc de triomphe "de Galère" et à l'église Saint-Georges à Salonique, *BCH* 44, 1920, 5-40.
- HEUZEY - DAUMET 1876
L. HEUZEY - H. DAUMET, *Mission archéologique de Macédoine* (Paris 1876).
- HOEPFNER - SCHWANDNER 1986
W. HOEPFNER - E. L. SCHWANDNER, *Haus und Stadt im klassischen Griechenland; Wohnen in der klassischen Polis*, I (München 1986).
- HUMPHRY 1986
J. HUMPHRY, *Roman Circuses. Arenas for Chariot Racing* (London 1986).
- XATZH ΙΩΑΝΝΟΥ 1880
Μ. ΧΑΤΖΗ ΙΩΑΝΝΟΥ, 'Αστυγραφία Θεσσαλονίκης ἡτοι τοπογραφικὴ περιγραφή τῆς Θεσσαλονίκης (Θεσσαλονίκη 1880, φωτ. ἀνατύπωση 1976).
- ΚΑΛΟΓΗΡΟΥ 1985
Ν. ΚΑΛΟΓΗΡΟΥ, Τὰ συστατικὰ στοιχεῖα τοῦ ἀστικοῦ τοπίου στὴ Θεσσαλονίκη: συνέχειες καὶ ἀσυνέχειες, 'Η Θεσσαλονίκη 1, 1985, 543-575.
- ΚΑΜΠΟΥΡΗ 1985
Ε. ΚΑΜΠΟΥΡΗ, Δημόσιο κτίσμα τῶν ρωμαϊκῶν χρόνων στὸ χῶρο τοῦ συγκροτήματος τῆς ἀρχαίας ἀγορᾶς Θεσσαλονίκης, 'Η Θεσσαλονίκη 1, 1985, 71-109.
- ΚΑΝΑΤΣΟΥΛΗΣ 1955-65
Δ. ΚΑΝΑΤΣΟΥΛΗΣ, 'Η Μακεδονικὴ πόλις ἀπὸ τῆς ἐμφανίσεώς της μέχρι τῶν χρόνων τοῦ Μεγάλου Κωνσταντίνου, *Μακεδονικά* 4, 1955-60, 232 κέ., *Μακεδονικά* 5, 1961-63, 15 κέ., *Μακεδονικά* 6, 1964-65, 1 κέ..
- ΚΑΡΑΔΗΜΟΥ-ΓΕΡΟΥΛΥΜΠΟΥ 1985-86
Α. ΚΑΡΑΔΗΜΟΥ-ΓΕΡΟΥΛΥΜΠΟΥ, 'Η ἀνοικοδόμησις τῆς Θεσσαλονίκης μετὰ τὴν πυρκαγιὰ τοῦ 1917 (Θεσσαλονίκη 1985-86).
- KINCH 1890
K. F. KINCH, *L'arc de triomphe de Salonique* (Paris 1890).
- ΚΝΙΘΑΚΗΣ 1975
Γ. ΚΝΙΘΑΚΗΣ, Τὸ Ὀκτάγωνο τῆς Θεσσαλονίκης. Νέα προσπάθεια ἀναπαραστάσεως, *ΑΔ* 30, 1975, *Μελέται*, 90-119.
- ΚΩΣΤΑΝΤΙΝΟΠΟΥΛΟΣ 1986
Γ. ΚΩΣΤΑΝΤΙΝΟΠΟΥΛΟΣ, 'Αρχαία Ρόδος (Ἀθήνα 1986).
- LAUBSCHER 1975
H. P. LAUBSCHER, *Der Reliefschmuck des Galeriusbogens in Thessaloniki* (Berlin 1975).
- JdI
Jahrbuch des Deutschen Archäologischen Instituts.
- JHS
Journal of Hellenic Studies.
- JRS
Journal of Roman Studies.
- LEAKE 1835
W. M. LEAKE, *Travels in Northern Greece*, III (London 1835).
- LEMERLE 1979/1981
P. LEMERLE, *Les plus anciens recueils des miracles de*

- Saint Démétrius: Le Texte*, I (Paris 1979). *Le Commentaire*, II (Paris 1981).
- ΜΑΚΑΡΟΝΑΣ 1940 X. ΜΑΚΑΡΟΝΑΣ, Ἀνασκαφή καὶ ἔρευναι κατὰ τὸ ἔτος 1939, *Μακεδονικά* 1, 1940, 463-477.
- ΜΑΚΑΡΟΝΑΣ 1950(1) X. ΜΑΚΑΡΟΝΑΣ, Τὸ Ὀκτάγωνον τῆς Θεσσαλονίκης, *ΠΑΕ* 1950, 303-321.
- ΜΑΚΑΡΟΝΑΣ 1950(2) X. ΜΑΚΑΡΟΝΑΣ, Ἀπὸ τὰς ὁργανώσεις νέων τῆς ἀρχαίας Θεσσαλονίκης, *ΕΕΦΣΠΘ* 6, 1950, 293-308.
- ΜΑΚΑΡΟΝΑΣ 1951 CH. I. MAKARONAS, *Via Egnatia and Thessalonike, Studies Presented to D. M. Robinson* (St. Louis 1951) 380-388.
- ΜΑΚΑΡΟΝΑΣ 1969 X. I. ΜΑΚΑΡΟΝΑΣ, Ἡ Καμάρα, τὸ θριαμβικὸ τόξο τοῦ Γαλερίου στὴ Θεσσαλονίκη (Θεσσαλονίκη 1969).
- ΜΑΡΚΗ-ΑΓΓΕΛΚΟΥ 1979 E. ΜΑΡΚΗ-ΑΓΓΕΛΚΟΥ, Ἀνασκαφὴ Ἀγίου Νικολάου Τρανοῦ, *Μακεδονικά* 19, 1979, 271-297.
- ΜΑΡΚΗ 1982 E. ΜΑΡΚΗ, Συμπληρωματικὰ ἀρχαιολογικὰ στοιχεῖα γιὰ τὸ φρούριο Βαρδαρίου Θεσσαλονίκης, *Μακεδονικά* 22, 1982, 133-153.
- MARTIN 1974² R. MARTIN, *L'urbanisme dans la Grèce antique* (Paris 1974²).
- MAZZARINO 1980³ S. MAZZARINO, *L'Impero Romano* (Bari 1980³).
- MIRABELLA ROBERTI 1984 M. MIRABELLA ROBERTI, *Milano Romana* (Milano 1984).
- MORETTI 1975 L. MORETTI, *Iscrizioni storiche ellenistiche*, II (Firenze 1975).
- MOUTSOPOULOS 1977 N. C. MOUTSOPOULOS, Contribution à l'étude du plan de la ville de Thessalonique à l'époque romaine, *L'architettura in Grecia, Atti del XVI Congresso di Storia dell' Architettura*, Atene 1969 (Roma 1977) 187-263, πίν. I-IV.
- ΜΠΑΚΑΛΑΚΗΣ 1953-54 Γ. ΜΠΑΚΑΛΑΚΗΣ, Θερμαῖος, *AE* I, 1953-54, 221-229.
- ΜΠΑΚΑΛΑΚΗΣ 1983 Γ. ΜΠΑΚΑΛΑΚΗΣ, Ἱερὸ Διονύσου καὶ φαλλικὰ δρώμενα στὴ Θεσσαλονίκη, *Ἀρχαία Μακεδονία* III, 1983, 31-43.
- ΜΠΑΚΙΡΤΖΗΣ 1970 X. ΜΠΑΚΙΡΤΖΗΣ, Παρατηρήσεις τινὲς ἐπὶ εὐρημάτων εἰς τὴν ρωμαϊκὴν ἀγορὰν τῆς Θεσσαλονίκης, *AE* 1970, *Χρονικά* 23-26.
- ΜΠΑΚΙΡΤΖΗΣ 1975 X. ΜΠΑΚΙΡΤΖΗΣ, Ἡ θαλάσσια ὁχύρωση τῆς Θεσσαλονίκης, *Βυζαντινὰ* VII, 1975, 289-341.
- ΜΠΑΚΙΡΤΖΗΣ 1977 X. ΜΠΑΚΙΡΤΖΗΣ, Περὶ τοῦ συγκροτήματος τῆς ἀγορᾶς τῆς Θεσσαλονίκης, *Ἀρχαία Μακεδονία* II, 1977, 257-269.

- ΜΠΑΚΙΡΤΖΗΣ 1983
 Χ. ΜΠΑΚΙΡΤΖΗΣ, Ρωμαϊκὸς λουτρὼν καὶ ἡ Ἀχειροποίητος Θεσσαλονίκης, *Μακεδονικά*, Παράρτημα 5. Ἀφιέρωμα στὴν μνήμη Στυλιανοῦ Πελεκανίδη (Θεσσαλονίκη 1983) 310-328.
- ΠΑΕ
 ΠΑΖΑΡΑΣ 1985
 Θ. ΠΑΖΑΡΑΣ, Ἡ Ροτόντα τοῦ Ἀγίου Γεωργίου στὴ Θεσσαλονίκη (Θεσσαλονίκη 1985).
- ΠΑΠΑΓΕΩΡΓΙΟΥ 1911
 Π. ΠΑΠΑΓΕΩΡΓΙΟΥ, Ἔργατῶν σήματα καὶ ὀνόματα ἐπὶ τῶν μαρμάρων τοῦ θεάτρου τῆς Θεσσαλονίκης, *ΑΕ* 1911, 168-173.
- ΠΑΡΑΖΟΓΛΟΥ 1988
 F. PAPAZOGLU, Les villes de Macédoine à l'époque romaine, *BCH*, Suppl. XVI 1988.
- PARADISSIS 1972
 A. PARADISSIS, *Fortresses and Castles of Greece I* (Athens-Thessaloniki 1972).
- Par. Pass.*
La Parola del Passato.
- PG
Patrologia Graeca (J. P. MIGNE, Παρίσι 1857-66).
- ΠΕΛΕΚΑΝΙΔΗΣ 1972
 ΣΤ. ΠΕΛΕΚΑΝΙΔΗΣ, «Τὸ θέατρον τὸ καλούμενον Στάδιον» τῆς Θεσσαλονίκης. *Κέρνος. Τιμητικὴ προσφορὰ στὸν καθηγητὴ Γεώργιο Μπακαλάκη* (Θεσσαλονίκη 1972) 122-133.
- ΠΕΛΕΚΙΔΗΣ 1924-25
 ΣΤ. ΠΕΛΕΚΙΔΗΣ, Ὁ τύπος τῆς Ἀθηνᾶς τῶν Μεδίκων, *ΑΔ* 9, 1924-25, 121-144.
- PERDRIZET 1930
 P. PERDRIZET, "L'Incantada" de Salonique, *Fondation Eugène Piot, Monuments et Mémoires XXXI*, 1930, 51-90.
- ΠΕΤΣΑΣ 1968
 Φ. ΠΕΤΣΑΣ, Ἡ ἀγορὰ τῆς Θεσσαλονίκης, *ΑΑΑ* I, 1968, 156-161.
- ΠΕΤΣΑΣ 1970
 Φ. ΠΕΤΣΑΣ, Αἰγαὶ - Πέλλα - Θεσσαλονίκη, *Ἀρχαία Μακεδονία* I, 1970, 203-227.
- REY 1917-19
 L. REY, Observations sur les premiers habitants de la Macédoine, *BCH* 41-43, 1917-19, 91-109.
- RÜSCH 1969
 A. RÜSCH, Das kaiserzeitliche Porträt in Makedonien, *JdI* 84, 1969, 59-196.
- ΡΩΜΙΟΠΟΥΛΟΥ - ΤΟΥΡΑΤΣΟΓΛΟΥ 1974
 Α. ΡΩΜΙΟΠΟΥΛΟΥ - Ι. ΤΟΥΡΑΤΣΟΓΛΟΥ, Ἐκ τῆς ἀρχαίας Βεροίας, *Μακεδονικά* 14, 1974, 163-174.
- SCHOENEBECK 1937
 H. VON SCHOENEBECK, Die zyklische Ordnung der Triumphalreliefs am Galeriusbogen in Saloniki, *ByzZ* 37, 1937, 316-371.
- SCHOENEBECK 1940
 H. VON SCHOENEBECK, Die Stadtplanung des römischen Thessalonike, *Bericht über den VI. internationalen Kongress für Archäologie*, Berlin 21-26 August 1939 (Berlin 1940) 478-482.

- ΣΙΓΑΝΙΔΟΥ 1983
Μ. ΣΙΓΑΝΙΔΟΥ, Πέλλα. Πορίσματα ανασκαφῶν τριετίας 1981-83, *Ἀρχαία Μακεδονία* IV, 1983, 553-558.
- ΣΙΓΑΝΙΔΟΥ 1987
Μ. ΣΙΓΑΝΙΔΟΥ, Τὰ τεῖχη τῆς Πέλλας, *Ἀμνητὸς* 1987, 765-779.
- ΣΙΣΜΑΝΙΔΗΣ 1985
Κ. Α. ΣΙΣΜΑΝΙΔΗΣ, Μακεδονικοὶ τάφοι στὴν πόλη τῆς Θεσσαλονίκης, *Ἡ Θεσσαλονίκη* 1, 1985, 35-70.
- SOMMELLA 1988
P. SOMMELLA, *Italia Antica. L'urbanistica Romana* (Roma 1988).
- ΣΩΤΗΡΙΟΥ 1952
Γ. καὶ Μ. ΣΩΤΗΡΙΟΥ, *Ἡ βασιλικὴ τοῦ Ἀγίου Δημητρίου Θεσσαλονίκης* (ἐν Ἀθήναις 1952).
- SPIESER 1974
J. M. SPIESER, Note sur la chronologie des remparts de Thessalonique, *BCH* 98, 1974, 507-519.
- SPIESER 1981
J. M. SPIESER, Note sur le rempart maritime de Thessalonique, *Travaux et Memoires* 8, 1981, 477-485.
- SPIESER 1984
J. M. SPIESER, *Thessalonique et ses monuments du IVe au VIe siècle. Contribution a l'étude d'une ville paléochrétienne* (Paris 1984).
- ΣΤΕΦΑΝΙΔΟΥ-ΤΙΒΕΡΙΟΥ 1987
Θ. ΣΤΕΦΑΝΙΔΟΥ-ΤΙΒΕΡΙΟΥ, Ἡ ἔρευνα στὸ βόρειο τεῖχος τοῦ Δίου, *ΑΕΜΘ* 1, 1987, 189-199.
- ΣΤΕΦΑΝΙΔΟΥ-ΤΙΒΕΡΙΟΥ 1990
Θ. ΣΤΕΦΑΝΙΔΟΥ-ΤΙΒΕΡΙΟΥ, Τὰ ἀγάλματα τῶν Μουσῶν ἀπὸ τὸ ὠδεῖο τῆς Θεσσαλονίκης, *Ἐγνατία* 2, 1990, 73-122.
- ΣΤΕΦΑΝΙΔΟΥ-ΤΙΒΕΡΙΟΥ 1995
Θ. ΣΤΕΦΑΝΙΔΟΥ-ΤΙΒΕΡΙΟΥ, Τὸ μικρὸ τόξο τοῦ Γαλερίου στὴ Θεσσαλονίκη (Ἀθήναι 1995).
- ΣΤΕΦΑΝΙΔΟΥ-ΤΙΒΕΡΙΟΥ 1996
Θ. ΣΤΕΦΑΝΙΔΟΥ-ΤΙΒΕΡΙΟΥ, Τὸ μικρὸ τόξο τοῦ Γαλερίου στὸ Ἀρχαιολογικὸ Μουσεῖο Θεσσαλονίκης (Ἀθήναι 1996).
- STUART - REVETT 1784
J. STUART - N. REVETT, *The Antiquities of Athens*, III (London 1784).
- TAFEL 1839
TH. TAFEL, *De Thessalonica eiusque agro; dissertatio geographica* (Berolini 1839).
- TAFRALI 1913
O. TAFRALI, *Topographie de Thessalonique* (Paris 1913).
- ΤΟΥΡΑΤΣΟΓΛΟΥ 1985
Γ. ΤΟΥΡΑΤΣΟΓΛΟΥ, «Τοῦ ἁγιωτάτου πατρίου θεοῦ Καβείρου...», *Ἡ Θεσσαλονίκη* 1, 1985, 71-83.
- ΤΟΥΡΑΤΣΟΓΛΟΥ 1987
Γ. ΤΟΥΡΑΤΣΟΓΛΟΥ, Ὁ Πομπήιος στὴ Θεσσαλονίκη: Ἡ νομισματικὴ μαρτυρία, *Ἀμνητὸς* 1987, 885-891.
- TOURATSOGLOU 1988
I. TOURATSOGLOU, *Die Münzstätte von Thessaloniki in der römischen Kaiserzeit (32/31 v. Chr. bis 268 n. Chr.)* (Berlin 1988).
- ΤΡΑΚΟΣΟΠΟΥΛΟΥ-ΣΑΛΑΚΙΔΟΥ 1989
Ε. ΤΡΑΚΟΣΟΠΟΥΛΟΥ-ΣΑΛΑΚΙΔΟΥ, Ἀπὸ τὴν κοινωνία τῆς Θεσσαλονίκης τῶν αὐτοκρατορικῶν χρόνων: Νέα ἐπιγραφικὰ εὐρήματα, *Ἀρχαία Μακεδονία* V, 1989, 1539-1591.
- ΤΣΑΡΑΣ 1987
Γ. ΤΣΑΡΑΣ, *Ἰωάννου Καμενιάτου Εἰς τὴν ἄλωσιν τῆς Θεσσαλονίκης (904 μ.Χ.)* (Θεσσαλονίκη 1987).

- VELENIS 1974 G. VELENIS, Some Observations on the Original Form of the Rotunda in Thessaloniki, *BalkSt* 15, 1974, 298-307.
- VELENIS 1979 G. VELENIS, Architektonische Probleme des Galeriusbogens in Thessaloniki, *AA* 1979, 249-263.
- VELENIS 1983 G. VELENIS, Nachträgliche Beobachtungen am Oberbau des Galeriusbogens in Thessaloniki, *AA* 1983, 273-275.
- VELENIS - VOCOTOPOULOU 1993 G. VELENIS - I. VOCOTOPOULOU, The Roman Agora of Thessaloniki, *XIV Congreso Internacional de Arqueología Classica*, Tarragona 1993 (ἀνακοίνωση).
- VICKERS 1969 M. VICKERS, The Late Roman Walls of Thessalonica, *Roman Frontier Studies* 74, 1969, 249-255.
- VICKERS 1970(1) M. VICKERS, The Byzantine Sea Walls of Thessaloniki, *BalkSt* 11, 1970, 261-280.
- VICKERS 1970(2) M. VICKERS, Towards a Reconstruction of the Town Planning of Roman Thessaloniki, *Ἀρχαία Μακεδονία* I, 1970, 239-251.
- VICKERS 1971 M. VICKERS, The Stadium at Thessaloniki, *Byzantion* XLI, 1971, 339-348.
- VICKERS 1972(1) M. VICKERS, Further Observation on the Chronology of the Walls of Thessaloniki, *Μακεδονικά* 12, 1972, 228-233.
- VICKERS 1972(2) M. VICKERS, Hellenistic Thessaloniki, *JHS* 92, 1972, 156-170.
- VICKERS 1972(3) M. VICKERS, The Hippodrome at Thessaloniki, *JRS* 62, 1972, 25-32.
- VICKERS 1972(4) M. VICKERS, Cockerell at Thessaloniki, *BalkSt* 13, 1972, 49-64.
- VICKERS 1973(1) M. VICKERS, Fifth-Century Brickstamps from Thessaloniki, *BSA* 68, 1973, 285-294.
- VICKERS 1973(2) M. VICKERS, Observations on the Octagon at Thessaloniki, *JRS* 63, 1973, 111-120.
- ΞΥΓΓΟΠΟΥΛΟΣ 1977 Α. ΞΥΓΓΟΠΟΥΛΟΣ, Ἡ παλαιοχριστιανικὴ τοιχογραφία τῆς ρωμαϊκῆς ἀγορᾶς Θεσσαλονίκης, *Βυζαντινά* 9, 1977, 409-416.
- WIEGAND - SCHRADER 1904 TH. WIEGAND - H. SCHRADER, *Priene: Ergebnisse der Ausgrabungen und Untersuchungen in den Jahren 1895-1898* (Berlin 1904).
- WILL 1989 E. WILL, Les villes de la Syrie à l'époque hellénistique et romaine. *Archéologie et histoire de la Syrie, II, La Syrie de l'époque achéménide à l'avènement de l'Islam* (Saarbrücken 1989) 223-249.

ΕΙΣΑΓΩΓΗ

Ἡ μελέτη ἀποσκοπεῖ κατὰ κύριο λόγο στὴν ἔρευνα τῆς πολεοδομικῆς ἐξέλιξης τῆς Θεσσαλονίκης ἀπὸ τὴν ἵδρυσή της ἀπὸ τὸν Κάσσανδρο ἕως καὶ τοὺς χρόνους τῆς Τετταρχίας. Ἀποβλέπει δηλαδὴ στὴν ἐπισήμανση τῶν διαδοχικῶν ἐπεμβάσεων στὸν ἀρχικὸ πολεοδομικὸ ἱστό, καθὼς ἐπίσης καὶ στὴν ἐρμηνεία τῶν πολιτικῶν βουλήσεων καὶ τῶν οἰκιστικῶν ἐπιπτώσεων ποὺ χαρακτηρίζουν τὶς κατὰ καιροὺς ρυθμίσεις ἀπὸ μέρους τῆς κρατικῆς ἢ τῆς τοπικῆς ἐξουσίας. Μὲ τὴν παράθεση ἑνὸς κατὰ τὸ δυνατόν πληρέστερου ἀρχαιολογικοῦ χάρτη, εὐελπίζεται νὰ καταστεῖ ἀφετηρία γιὰ παρόμοιες μελέτες ἀνάλογων οἰκιστικῶν κέντρων μὲ διαρκὴ παρουσία στὸ ἱστορικὸ προσκήνιο. Προσβλέπει ἐπίσης στὴ δημιουργία ἑνὸς στέρεου σημείου ἀναφορᾶς, τόσο γιὰ τοὺς ἀρχαιολόγους, τοὺς ἱστορικούς —γενικὰ τοὺς ἐρευνητὲς τῆς ἀρχαιότητος—, τοὺς τοπογράφους καὶ τοὺς πολεοδόμους γιὰ ὅποιαδήποτε στὸ μέλλον συνθετικὴ ἢ ἀναλυτικὴ ἐνασχόλησή τους μὲ τὴν πόλη τοῦ Καβείρου καὶ τοῦ ἁγίου Δημητρίου. Γιὰ τοὺς εὐαίσθητοποιημένους μηχανικοὺς-κατασκευαστὲς, τοὺς ἀρχιτέκτονες-μελετητὲς νέων οἰκοδομημάτων, προπάντων ὅμως γιὰ τὶς ὑπηρεσίες Πολεοδομίας, θὰ μπορούσε νὰ ἀποτελέσει ἕνα ἐγχειρίδιο-ὁδηγὸ γιὰ κάθε ἀπὸ μέρους τους σχεδιαζόμενη ρύθμιση πολεοδομικοῦ χαρακτήρα.

Ἀκολουθώντας τὶς ἀρχὲς ποὺ ἐφαρμόστηκαν στὴ μελέτη ἄλλων πόλεων τῆς ρωμαϊκῆς αὐτοκρατορίας ἀπὸ τὸν F. Castagnoli¹ τοῦ Πανεπιστημίου τῆς Ρώμης “La Sapienza” καὶ προσαρμόζοντας τὶς μεθόδους ποὺ χρησιμοποίησε ὁ P. Sommella τοῦ ἴδιου Πανεπιστημίου², ὁ συγγραφέας τοῦ παρόντος ἔργου ἐπιχειρεῖ τὴν ἔρευνά του προσδίδοντας ἰδιαίτερη σημασία στὸ χαρτογραφικὸ ὕλικό, ὥστε νὰ καταστεῖ ἐμφανέστερη ἢ θέση τῆς Θεσσαλονίκης στὸν ἑλληνιστικὸ καὶ ρωμαϊκὸ κόσμο, οἱ ἰδιαιτερό-

¹ Ὁ F. Castagnoli μὲ τὸ ἔργο του (CASTAGNOLI 1956), εἶναι ἀπὸ τοὺς πρώτους ἀρχαιολόγους ποὺ μελέτησαν συστηματικὰ τὴν πολεοδομία τοῦ ἀρχαίου κόσμου χρησιμοποιώντας ἀεροφωτογραφίες καὶ τοπογραφικοὺς χάρτες.

² P. SOMMELLA, Appunti tecnici sull'urbanistica di piano in Italia, *ArchCI* 28, 1976, 15-17 καὶ πρόσφατα SOMMELLA 1988. Ἀπὸ τὸ 1985 τὸ Ἰνστιτοῦτο Ἀρχαίας Τοπογραφίας ἄρχισε νὰ χρησιμοποιεῖ ὑπολογιστὲς γιὰ τὴ διατύπωση τῆς ἀρχαιολογικῆς χαρτογραφίας. Σχετικὰ μὲ τὶς ἀρχὲς ποὺ υἱοθετήθηκαν γιὰ τὴν ἀναπαράσταση χαρτῶν μέσω ὑπολογιστῶν βλ. P. SOMMELLA, Cartografia archeologica compiuterizzata. Informatica e Archeologia Classica, *Atti del Convegno Internazionale di Lecce 1986* (Galatina 1987) 17-30 καὶ πρόσφατα P. SOMMELLA - G. AZZENA - M. TASCIO, *Informatica e topografia storica cinque anni di esperienze su un secolo di tradizione*, *Archeologia e Calcolatori* 1, 1990, 211-236. Ἡ πρώτη μελέτη ποὺ δημοσιεύθηκε χρησιμοποιώντας αὐτὴ τὴ μέθοδο εἶναι τοῦ G. AZZENA, *Atri forma e urbanistica* (Roma 1987) κυρίως 107-108.

τητές της, ἀλλὰ καὶ τὰ κοινὰ γνωρίσματά της μὲ ἄλλα οἰκιστικὰ κέντρα. Οἱ ἀρχές ποὺ προκύπτουν ἀπὸ τὴ μεθοδολογία τοῦ Ἰνστιτούτου Ἀρχαίας Τοπογραφίας τοῦ Πανεπιστημίου τῆς Ρώμης (Istituto di Topografia Antica)³, μολονότι ἐφαρμόστηκαν ἕως τώρα κατὰ κύριο λόγο στὴ μελέτη τῶν πόλεων τῆς Ἰταλίας⁴, μποροῦν νὰ χρησιμοποιηθοῦν γόνιμα στὴν ἀναλυτικὴ μελέτη καὶ ἄλλων ἀρχαίων οἰκισμῶν.

Σχετικὰ μὲ τὴ Θεσσαλονίκη ἡ ἔρευνα ἐπικεντρώνεται στὴ μελέτη καὶ τὴ διερεύνηση τοῦ πολεοδομικοῦ ἱστοῦ μὲ ἀφετηρίαν τὴν ἀντιστοιχία τῶν ἀρχαιολογικῶν δεδομένων —αὐτῶν ποὺ προκύπτουν ἀπὸ τὸν ἀρχαιολογικὸ χάρτη— καὶ τὴ διατήρηση-ἐπιβίωση τῶν μεσαιωνικῶν καὶ τῶν ἐπὶ τουρκοκρατίας δρόμων μέσα στὸ σημερινὸ ἱστό⁵. Δὲν θὰ πρέπει νὰ φανεῖ παράτολμη ἡ δυνατότητα ἀνασύστασης τοῦ πολεοδομικοῦ κανάβου τῆς ἐλληνιστικῆς πόλης, ἐφ' ὅσον διαπιστώσουμε ὅτι αὐτὸς ἐπιβίωσε μέσα ἀπὸ τὸ ρωμαϊκὸ καὶ μεσαιωνικὸ ἱστό, παρ' ὅλες τὶς ἀλλοιώσεις, τὶς προσαρμογές καὶ τὶς μετατροπές ποὺ ὑπέστη κατὰ τὴ διάρκεια τῶν αἰώνων⁶.

Ἡ προσπάθεια ἀναπαράστασης τῆς πολεοδομικῆς διάρθρωσης εἶναι ἀναμφίβολα συνδεδεμένη καὶ μὲ τὴν παράλληλη διαδικασία ἐρμηνείας τῶν ἱστορικῶν δεδομένων, ὅπως ἐπίσης καὶ μὲ τὴ δυνατότητα ἐμβάθυνσης στὰ διοικητικὰ ζητήματα τῆς ἀρχαίας κοινωνίας τῆς Θεσσαλονίκης. Ἔτσι, παράλληλα μὲ τὴν πολεοδομικὴ ἐξέλιξη, διαγράφεται καὶ ἡ εἰκόνα τῆς πόλης ὡς μεγάλου οἰκιστικοῦ κέντρου στὶς ποικίλες ἐκφάνσεις της: στὴν πολιτικὴ, τὴν οἰκονομικὴ, τὴ θρησκευτικὴ, τὴν ἐκπαιδευτικὴ, καθὼς καὶ ἐκεῖνη τῆς ψυχαγωγίας. Ὅπως ἤδη ἀναφέραμε, ἡ προσπάθεια κατευθύνεται κυρίως στὴν κατανόηση τοῦ τρόπου διάταξης τῶν οἰκοδομικῶν τετραγώνων καὶ ἐν γένει τῆς χωροταξικῆς διαρρύθμισης τῆς πόλης ἀπὸ τὴν ἐποχὴ τῆς ἰδρύσεώς της ἕως καὶ τὴ ρωμαιοκρατία μὲ ἀπώτερο σκοπὸ τὴ διερεύνηση θεμάτων πέρα ἀπὸ μία ἀπλὴ ἀνασύσταση τῆς πολεοδομικῆς της εἰκόνας. Πολὺ συχνὰ ὅμως, ὅπως συμβαίνει καὶ στὴ συγκεκριμένη περίπτωση, εἶναι ἀδύνατον νὰ καθοριστοῦν τὰ χρονικὰ-ἱστορικὰ ὅρια μιᾶς πολεοδομικῆς φάσης, νὰ ἐρμηνευθεῖ δηλαδὴ στρωματογραφικὰ ὁ πολεοδομικὸς ἱστός, καὶ αὐτὸ ἐπειδὴ δὲν εἴμαστε πάντοτε σὲ θέση νὰ διακρίνουμε τὴν ἀντιστοιχία ἀνάμεσα στὰ ἀρχαιολογικὰ οἰκοδομικὰ λείψανα καὶ στὶς φάσεις-μετατροπές τῶν ὁδῶν.

³ Στὴν Ἑλλάδα, μὲ ἀντικείμενο τὴν ἀρχαία Πάτρα, ἐργάζεται μὲ ἀνάλογη μέθοδο ὁ Θ. Ριζάκης (Κ.Ε.Ρ.Α./Ε.Ι.Ε.), ἀκολουθώντας, ὡστόσο, τὴ γαλλικὴ σχολή.

⁴ Βλ. τὴ δημοσίευση τῆς *Formae Italiae* ὑπὸ τὴ διεύθυνση τοῦ P. Sommella, καὶ τὸ περιοδικὸ τοῦ Πανεπιστημίου τῆς Ρώμης, *Quaderni dell'Istituto di Topografia Antica* καὶ πρόσφατα τὰ δημοσιεύματα στὴ σειρά *Città antiche in Italia*.

⁵ Κύριος στόχος τῆς ἐρευνᾶς μας εἶναι ὁ ἐντοπισμὸς τοῦ ρυμοτομικοῦ συστήματος τῆς πόλης (piano programmatico), δηλαδὴ “uno schema lineare che all'origine non doveva prevedere il dettaglio delle sedi stradali ma che, basato su traguardi rettilinei, doveva rispondere ai precisi ritorni modulari dell'apparato metrologico prescelto per il ritmo geometrico degli isolati” (SOMMELLA 1988, 243).

⁶ Οἱ μετατροπές συχνὰ ὑπακούουν σὲ καθορισμένους κανόνες καὶ γι' αὐτὸ ἀκριβῶς μποροῦν νὰ ἀναγνωριστοῦν καὶ σήμερα. Γιὰ τὴν προοδευτικὴ καταστροφὴ τοῦ ρωμαϊκοῦ δικτύου στὴ μεσαιωνικὴ πόλη βλ. G. CANIGGIA, *Lettura delle preesistenze antiche nei tessuti urbani medievali*, *Atti Centro Studi e Documentazione sull'Italia Romana* 1973-74, 327-357 καὶ P. SOMMELLA, *Finalità e metodi della lettura storica in centri a continuità di vita*, *Archeologia Medievale* 6, 1979, 105-128.

Ἡ ἀδιάκοπη συνέχεια ζωῆς τῆς Θεσσαλονίκης ἀποστερεῖ ὅπωςδήποτε τὸν ἐρευνητὴ ἀπὸ τῆς δυνατότητας νὰ διαθέτει πλήρη ἀρχαιολογικὰ στοιχεῖα, ἰδιαίτερα γιὰ τὴν ἀρχαιότερη περίοδο τῆς ἱστορίας της. Στὴ συγκεκριμένη περίπτωση αὐτὸ ὀφείλεται σὲ ποικίλους λόγους: οἱ ἑλληνιστικὲς κατασκευὲς οἰκοδομήθηκαν κατὰ κανόνα μὲ ὑλικά ποὺ εὐκόλα ἀλλοιώθηκαν καὶ οἱ μεταγενέστερες οἰκοδομὲς, προπάντων οἱ ρωμαϊκὲς καὶ βυζαντινὲς, θεμελιώθηκαν ὥς ἐπὶ τὸ πλεῖστον πάνω στὶς ἑλληνιστικὲς καταστρέφοντάς τις τμηματικὰ ἢ ὁλοκληρωτικά. Οἱ συνθῆκες, τέλος, κάτω ἀπὸ τὶς ὁποῖες πραγματοποιήθηκαν οἱ σωστικὲς ἀνασκαφές, δὲν ἐπέτρεψαν (ἀκόμη καὶ σήμερα μόνο ἐν μέρει ἐπιτρέπουν) λεπτομερὴ καὶ ἀκριβῆ ἀρχαιολογικὴ ἔρευνα. Ὅσον ἀφορᾷ τὴ ρωμαϊκὴ περίοδο, ἰδιαίτερα τοὺς αὐτοκρατορικοὺς χρόνους, διαθέτουμε πολὺ μεγαλύτερο ἀριθμὸ ἀρχαιολογικῶν δεδομένων καί, παρ' ὅλο ποὺ σώθηκαν ἀποσπασματικά, εἴμαστε σὲ θέση νὰ διαμορφώσουμε γενικὴ εἰκόνα γιὰ τὴν ἀρχιτεκτονικὴ καὶ τὴν πολεοδομικὴ διαμόρφωση μεγάλων δημόσιων συγκροτημάτων, ὅπως ἡ Ἀγορὰ καὶ τὸ Συγκρότημα τοῦ Γαλερίου. Γιὰ τὸ λόγο αὐτὸ τόσο ἡ ρωμαϊκὴ Ἀγορὰ (Forum), μὲ τὰ κτήρια ποὺ συνδέονται μὲ αὐτό, ὅσο καὶ τὸ Συγκρότημα τοῦ Γαλερίου καὶ τὸ Θρησκευτικὸ Κέντρο θὰ ἐξεταστοῦν λεπτομερέστερα σὲ ξεχωριστὰ κεφάλαια.

ΟΙ ΧΑΡΤΕΣ ΚΑΙ ΤΟ ΕΙΚΟΝΟΓΡΑΦΙΚΟ ΥΛΙΚΟ

Παρατηρήθηκε —καὶ ἔχει κιόλας σημειωθεῖ⁷— ὅτι σὲ μακροσκοπικὴ ἀνάλυση τοῦ κτηματολογίου τῆς Θεσσαλονίκης, ὅπως αὐτὸ ἴσχυε γιὰ τὴν πρὸ τοῦ 1917 ἐποχὴ (Χάρτης 2), ἡ πόλη εἶχε διατηρήσει σὲ πολλὰς περιοχὰς τὴ διάταξη τῶν ἀρχαίων πολεοδομικῶν τετραγώνων καὶ αὐτὸ παρὰ τὸ γεγονὸς ὅτι στὸ μεταξύ εἶχαν προκύψει πολλαπλοὶ παράγοντες ἀλλοίωσης. Οἱ πρῶτες τροποποιήσεις στὸν ἀρχικὸ πολεοδομικὸ ἴστο πραγματοποιήθηκαν ἤδη κατὰ τὴ διάρκεια τῆς ρωμαϊκῆς ἐποχῆς⁸. Κατὰ τὴν τουρκοκρατίαν οἱ ἀλλαγές εἶναι πιὸ αἰσθητές, ἀφοῦ μὲ τὴν οἰκοδόμησιν τζαμιῶν, χαμᾶμ, ἀγορῶν κλπ. ἐπιχειρεῖται βαθύτερη ἐπέμβαση στὸν ἀρχικὸ πολεοδομικὸ ἴστο τῆς πόλης⁹. Ἐὰν ἀναλύσουμε τὸ ὑπάρχον κτηματολόγιον τῆς Θεσσαλονίκης (Χάρτης 1) καὶ τὸ συγκρίνουμε μὲ ἐκεῖνο τοῦ ὀθωμανικοῦ Γενικοῦ Ἐπιτελείου τοῦ 1882-1883¹⁰ (εἰκ. 13), θὰ ἔχουμε ἀμέσως ἓνα συνοπτικὸ πανόραμα τῶν ἀλλαγῶν ποὺ προέκυψαν ἀπὸ τὴν ἐφαρμογὴ τοῦ νέου πολεοδομικοῦ σχεδίου μετὰ τὴν πυρκαγιὰ τοῦ

⁷ VICKERS 1972(2) 157.

⁸ Π.χ. τὸ παρακλάδι τοῦ κάθετου ὁδικοῦ δικτύου στὴν ἀνατολικὴ πλευρὰ τῆς ρωμαϊκῆς Ἀγορᾶς, ποὺ ἀποτελεῖ, κατὰ τὴ διαμόρφωσιν τῆς Ἀγορᾶς στὸν 2ο-3ο αἰ. μ.Χ., μία τοπικὴ ἀλλαγὴ στὴν ὕφανσιν τοῦ πολεοδομικοῦ ἵστοῦ (βλ. παρακάτω σ. 71). Βαθύτερη ἐπέμβαση στὸν πολεοδομικὸ ἴστο πραγματοποιεῖ τὸ Γαλεριανὸ Συγκρότημα (βλ. παρακάτω σ. 105-106).

⁹ ΔΗΜΗΤΡΙΑΔΗΣ 1983, ΚΑΛΟΓΗΡΟΥ 1985, 551-568 καὶ ΚΑΡΑΔΗΜΟΥ-ΓΕΡΟΥΜΠΟΥ 1985-86, 15-19.

¹⁰ Ὁ χάρτης πρωτοδημοσιεύθηκε τὸ 1981 ἀπὸ τὸν ΕΥΙΣΕ καὶ ἀναδημοσιεύθηκε στὸ περιοδικὸ Ἀρχαιολογία 1983, 54 καθὼς καὶ ἀπὸ τὴν ΚΑΡΑΔΗΜΟΥ-ΓΕΡΟΥΜΠΟΥ 1985-86, 20. Σχετικὰ μὲ τὸ ἀντίγραφο ποὺ χρησιμοποιεῖται ἐδῶ βλ. παρακάτω σημ. 14-15.

Είκ. 1. Γενική ἄποψη τῆς Θεσσαλονίκης
(1938). Ἀεροφωτογραφία τῆς Διεύθυνσης Ἀερο-
φωτογραφήσεως τοῦ Ὑπουργείου Περιβάλλοντος,
Χωροταξίας καὶ Δημοσίων Ἔργων, με ἐγκριση τῆς
ὁποίας δημοσιεύεται ἐδῶ.

1917¹¹. Για να προχωρήσουμε λοιπόν σε μία έγκυρη, από τοπογραφική και πολεοδομική άποψη, μελέτη της αρχαίας Θεσσαλονίκης, είμαστε υποχρεωμένοι να πραγματοποιήσουμε μια συγκριτική ανάλυση του σημερινού κτηματολογίου σε σχέση με αυτό πριν από την πυρκαγιά του 1917.

Συγκεκριμένα, στην περίπτωση της Θεσσαλονίκης οι χάρτες αποκτούν έναν ακόμη πιο σημαντικό ρόλο, επειδή η πόλη άλλαξε ριζικά μορφή κατά τα τελευταία εκατό χρόνια και οι χάρτες στη διαδοχή τους αποτελούν μία από τις ελάχιστες πηγές, από τις οποίες πιστοποιείται η αλλαγή αυτή.

Η βασική χαρτογραφία, στην οποία στηρίζεται όλη η μελέτη, είναι ο πολεοδομικός χάρτης της Θεσσαλονίκης του 1967, με την προσθήκη όσων αλλαγών επέφερε στον ιστό της πόλης ο οικοδομικός οργανισμός έως το 1984, έτσι ώστε ο χάρτης να παρουσιάζεται με όσο το δυνατόν πληρέστερη μορφή¹². Πρόκειται για ένα χάρτη σε κλίμακα 1:2.000¹³. Η κλίμακα αυτή έχει μεν το πλεονέκτημα να διατηρεί τη συνοπτική εικόνα της πόλης, όμως δεν επαρκεί για τη μεμονωμένη ανάλυση των αρχαιολογικών δεδομένων στο πλαίσιο του σημερινού ιστού. Για το λόγο αυτό —όσον αφορά τα αρχαιολογικά συγκροτήματα με ιδιαίτερη αρχαιολογική, τοπογραφική και ιστορική σημασία— είχα προγραμματίσει να χρησιμοποιήσω επιπρόσθετα αποσπάσματα του κτηματολογίου σε κλίμακα 1:500, τα οποία, όμως, δεν κατόρθωσα να προμηθευθώ για λόγους ανεξάρτητους της θέλησής μου.

Το τουρκικό κτηματολόγιο της Θεσσαλονίκης, το οποίο έφθασε έως εμάς σε διάφορες εκδόσεις¹⁴, αποτελεί στοιχείο θεμελιώδους σημασίας για την αναπαράσταση του κανάβου της αρχαίας πόλης. Το φωτοστατικό αντίγραφο που χρησιμοποιήσα μου παραχωρήθηκε από τον καθηγητή κ. Γ. Βελένη, ο οποίος το είχε αντιγράψει από το πρωτότυπο, που φυλάσσεται στο Δήμο Θεσσαλονίκης¹⁵.

Αντιμετώπισα ιδιαίτερη δυσκολία στην προσπάθειά μου να προμηθευθώ κάποιο χάρτη της Θεσσαλονίκης με ισοϋψείς καμπύλες, επειδή στην Έλληνική Γεωγραφική Ύπηρεσία Στρατού δεν ήταν διαθέσιμος. Κάλυψα την έλλειψη αυτή χρησιμοποιώντας ως βάση τον αρχαιολογικό χάρτη που είχε δημοσιεύσει η Α. Avramea¹⁶.

¹¹ ΚΑΡΑΔΗΜΟΥ-ΓΕΡΟΛΥΜΠΟΥ 1985-86, όπου και η προγενέστερη βιβλιογραφία.

¹² Ο χάρτης φωτοτυπήθηκε από το πρωτότυπο, που είναι κατατεθειμένο στη Γεωγραφική Ύπηρεσία Στρατού (Γ.Υ.Σ.). Τα φύλλα που αντιστοιχούν στην αρχαία πόλη έχουν τους αριθμούς 65, 66, 75, 76, 86 (οι αριθμοί 66 και 76 καλύπτουν την Ακρόπολη).

¹³ Τα φύλλα του πολεοδομικού χάρτη, που τυπώθηκε σε διαφορετική κλίμακα για εκδοτικούς λόγους, δεν φέρουν τη διαίρεση σε οικόπεδα με τον οικείο αριθμό του κτηματολογίου, επειδή βασίζονται στην αεροφωτογραφική αναπαράσταση.

¹⁴ Πρβ. ΚΑΛΟΓΗΡΟΥ 1985, 554 σημ. 10, όπου παρουσιάζεται η ιστορική επισκόπηση των εκδόσεων του πολεοδομικού σχεδίου της Θεσσαλονίκης και διαπιστώνεται ότι υπάρχουν διαφορές μεταξύ του κτηματολογίου του 1882-1883 και του 1912, επειδή το πρώτο παρουσιάζει ακόμη τη ρυμοτομική ύφανση πριν από την πυρκαγιά του 1912 (βλ. Χάρτης 2 και εικ. 13).

¹⁵ Το αντίγραφο προέρχεται από το κτηματολόγιο του 1912, επειδή η συνοικία βόρεια του Λευκού Πύργου παρουσιάζει ορθογώνιο ρυμοτομικό ιστό, που ολοκληρώθηκε μετά την πυρκαγιά που έπληξε την περιοχή το 1890 (βλ. βιβλιογραφία παρακάτω σ. 50 σημ. 28).

¹⁶ AVRAMEA 1976.

Πρόκειται όμως για εργασία σε κλίμακα 1:4.000, με ισοΰψεις καμπύλες μόνο για κάθε 10 αντί για κάθε 5 μ. Έπανορθώνοντας την έλλειψη αυτή έλεγξα το χάρτη που παραθέτει η Α. Angamea και αναπαρέστησα με ακρίβεια τις ισοΰψεις καμπύλες με βάση έναν ύψομετρικό χάρτη του Δήμου Θεσσαλονίκης. Συμπληρωματικά, χρησιμοποίησα και αεροφωτογραφίες. Η παλαιότερη αεροφωτογραφία της Θεσσαλονίκης, της Άγγλικής Πολεμικής Αεροπορίας (R.A.F.), είναι λήψη του 1938¹⁷ και έχει το πλεονέκτημα να είναι σε στερεοσκοπικό ζεύγος ώστε με το στερεοσκόπιο να γίνονται αντιληπτές και οι ισοΰψεις καμπύλες (εἰκ. 1).

Έκτος από τη σύνταξη ενός ακριβοῦς και όσο γίνεται λεπτομερέστερου αρχαιολογικού χάρτη με βάση το σημερινό πολεοδομικό σχέδιο, έπεξεργάστηκα και έναν αρχαιολογικό χάρτη με βάση το τουρκικό κτηματολόγιο, έπειδή θεώρησα απαραίτητο να αποδοθεί ή θέση κάθε αρχαιολογικού εὐρήματος μέσα στο πλέγμα τῶν τουρκικῶν οἰκοδομικῶν τετραγώνων (Χάρτης 2). Με τὸν ἴδιο στόχο μετέφερα τὰ αρχαιολογικά εὐρήματα στο χάρτη με τις ισοΰψεις καμπύλες (Χάρτης 3). Κατέβαλα δηλαδή κάθε δυνατή προσπάθεια ὥστε να γίνει πληρέστερα αντιληπτὸς ὁ τρόπος με τὸν ὁποῖο τὰ μεγάλα συγκροτήματα (Άγορά, Συγκρότημα τοῦ Γαλερίου) ἐντάσσονται καὶ προσαρμόζονται στὶς ισοΰψεις καμπύλες. Οἱ δύο τομὲς τῆς πόλης πὺν παραθέτω ἀποβλέπουν στὴν ἐνδεικτικὴ ἀπεικόνιση τῶν κυριότερων κτηρίων σὲ σχέση με τὴν ὑψομετρικὴ διαμόρφωση τῆς γύρω περιοχῆς τους (Χάρτης 5).

Αναπαραστάσεις τοῦ ἴστοῦ σχεδίασης τῆς ἑλληνιστικῆς πόλης πραγματοποιήθηκαν στοὺς χάρτες πὺν συντάχθηκαν με βάση τὸ χάρτη με τις ισοΰψεις καμπύλες (Χάρτης 3) καὶ τὸ τουρκικὸ κτηματολόγιο. Ἰδιαίτερα ἀποτελεσματικὴ ἀποδεικνύεται ἡ τελευταία ἀναπαράσταση, έπειδή ὑπογραμμίζει τὸ γεγονός ὅτι πολλοὶ παλαιοὶ τουρκοὶ δρόμοι συμπίπτουν με τοὺς ἄξονες τοῦ ἑλληνιστικοῦ καὶ ρωμαϊκοῦ ἴστοῦ (Χάρτης 2)¹⁸. Γιὰ να εἶναι πιὸ εὐκόλη ἡ χρῆση τῶν χαρτῶν¹⁹ οἱ κάθετοι ἄξονες ἀριθμήθηκαν με τοὺς ἀριθμοὺς 1-25²⁰, ἐνῶ οἱ ὀριζόντιοι χαρακτηρίστηκαν με τὰ στοιχεῖα τοῦ ἀλφαβήτου Α-Ι.

Στὸν ἀναγνώστη προσφέρονται ἐπίσης ὀρισμένοι χάρτες σὲ κλίμακα 1:4.000. Σὲ ἕναν ἀπὸ αὐτοὺς (Χάρτης 6) τονίζονται οἱ χρήσεις, δηλαδή ἡ χωροταξικὴ διαμόρφωση τῶν διαφόρων περιοχῶν τῆς ἀρχαίας πόλης κατὰ τὸν 4ο αἰ. μ.Χ. (δημόσια, θρησκευτικὴ, ἰδιωτικὴ χρῆση κλπ.). Σὲ ἕναν ἄλλο (Χάρτης 4) σημειώνεται ἡ θέση τῶν πυλῶν, τῶν λιμένων καὶ ἡ διαδρομὴ τῶν τειχῶν. Ἐπίσης συνέταξα καὶ ἕναν πίνακα (Χάρτης 9), ὅπου παρουσιάζονται οἱ κατόψεις τῶν ἀρχαίων πόλεων, οἱ

¹⁷ Η αεροφωτογραφία ἐμφανίστηκε ἀπὸ ἀρνητικὸ πὺν βρίσκεται στὴ Γεωγραφικὴ Ὑπηρεσία Στρατοῦ καὶ φέρει τὸν ἀριθμὸ 22508-22509.

¹⁸ Στὴ γραφικὴ ἀναπαράσταση τοῦ ρυμοτομικοῦ ἴστοῦ χρησιμοποίησα τὴ συνεχὴ γραμμὴ γιὰ τοὺς ἐπιβεβαιωμένους ρυμοτομικοὺς ἄξονες (τεκμηριωμένους ἀπὸ ἀρχαιολογικὰ στοιχεῖα ἢ ἀπὸ ἐπικαλύψεις τοῦ τουρκικοῦ καὶ τοῦ σημερινοῦ ὀδικοῦ δικτύου) καὶ τὴ διακεκομμένη γραμμὴ γιὰ τοὺς ὑποθετικοὺς ἄξονες.

¹⁹ Χάρτης 2 καὶ 3.

²⁰ Αὐτὸς ὁ τρόπος ἀρίθμησης τῶν ἄξόνων εἶναι τεκμηριωμένος ἤδη ἀπὸ τὴ ρωμαϊκὴ περίοδο (IG X 2.1 ἀρ. 291)· βλ. καὶ παρακάτω σ. 78-79.

ὁποῖες ἀντιπαραβάλλονται μὲ τὴ Θεσσαλονίκη. Οἱ κατόψεις αὐτῶν τῶν πόλεων παρουσιάζονται στὴν ἴδια γιὰ ὅλες κλίμακα (1:10.000) ὥστε νὰ γίνονται ἀμέσως ἀντιληπτές οἱ διαφορετικὲς ἐδαφικὲς ἐκτάσεις ποὺ αὐτὲς κατελάμβαναν.

Τὰ ἀρχαιολογικὰ στοιχεῖα ἔχουν μεταφερθεῖ σὲ ὅλους τοὺς χάρτες ποὺ παρατίθενται καὶ ἔχουν τὸν ἴδιο πάντοτε σταθερὸ ἀριθμὸ, ὁ ὁποῖος ἀντιστοιχεῖ στὸν ἀριθμὸ τοῦ Καταλόγου, ὅπου καταχωρεῖται ἡ συνθετικὴ περιγραφή τῶν ἀρχαιολογικῶν λειψάνων μαζί μὲ ὅσα ἄλλα στοιχεῖα (βιβλιογραφία, χρονολογία, οἰκοδομικὲς φάσεις, προσανατολισμός, στάθμη εὕρεσης, τοιχοδομία) θεωρήθηκαν ἀπαραίτητα²¹.

Τέλος, ἡ ἀρίθμηση καὶ ἡ ἔνταξη τῶν ἀρχαιολογικῶν στοιχείων στοὺς χάρτες κατὰ τομεῖς πραγματοποιήθηκε μὲ βάση δύο κριτήρια: τὴ θέση τῶν ἀρχαιολογικῶν καταλοίπων καὶ τὸ εἶδος τους. Ἡ ὁχύρωση (ἀρ. Κατ. 1-40) περιλαμβάνει ὅσα ἀρχαιολογικὰ στοιχεῖα σχετίζονται μὲ τὴν τείχιση τῆς πόλης. Ἡ ἀρίθμηση τους ἀρχίζει ἀπὸ τὸ Τὸπ Χανὲ (Λιμάνι τοῦ Μεγάλου Κωνσταντίνου), προχωρεῖ πρὸς τὸν Λευκὸ Πύργο, συνεχίζει πρὸς τὴ νοτιοανατολικὴ καὶ φθάνει ἕως τὴ βορειοδυτικὴ πλευρὰ τῆς πόλης. Ὁ τομέας Α (ἀρ. Κατ. 41-58) περιλαμβάνει τὰ κατάλοιπα τοῦ Θρησκευτικοῦ Κέντρου, κυρίως, ἀλλὰ καὶ οἰκίων στὴ δυτικὴ καὶ βορειοδυτικὴ περιοχὴ τῆς πόλης. Στὸν τομέα Β (ἀρ. Κατ. 59-87) συγκαταλέγονται τὰ δημόσια, ἀλλὰ καὶ τὰ ἰδιωτικὰ κτήρια τοῦ κέντρου τῆς πόλης, ἐνῶ στὸν τομέα Γ (ἀρ. Κατ. 88-124) καταχωρήθηκαν τὰ λείψανα τοῦ Γαλεριανοῦ Συγκροτήματος, τὰ ὁποῖα ἐντοπίστηκαν στὴ νότια καὶ νοτιοδυτικὴ περιοχὴ τῆς πόλης. Τέλος, ὁ τομέας Δ (ἀρ. Κατ. 125-141) περιέχει τὰ ἀρχαιολογικὰ κατάλοιπα ποὺ ἀποκαλύφθηκαν στὴν Ἀνω Πόλη καὶ ἀποτελοῦνται ἀποκλειστικά, ἐκτὸς ἀπὸ τὶς Θέρμες²² τοῦ Ἁγίου Δημητρίου, ἀπὸ ἰδιωτικὰ κτίσματα.

Ἦδη ἀπὸ τοὺς χάρτες, τὶς ἀναπαραστάσεις, τὶς τομεῖς κλπ., ποὺ παρουσιάζονται ἐπεξεργασμένα μὲ βάση τὸ ὕλικὸ ποὺ ἀναφέραμε προηγουμένως, προσφέρεται ἡ συνοπτικὴ εἰκόνα τῶν ἀποτελεσμάτων στὰ ὁποῖα στοχεύει ἡ ἐργασία αὐτή. Λεπτομερέστερη εἰκόνα, μὲ ὅσο πιὸ πλήρη σχετικὴ τεκμηρίωση, ὁ ἀναγνώστης θὰ βρεῖ στὸ κείμενο ποὺ ἀκολουθεῖ.

²¹ Ὅσα ἀρχαιολογικὰ λείψανα δὲν φέρουν ἀριθμὸ δὲν ἔχουν βρεῖ θέση στὸν οἰκεῖο Κατάλογο καὶ γι' αὐτὸ τοποθετήθηκαν στοὺς Χάρτες μὲ βάση τὸν ἀρχαιολογικὸ χάρτη ποὺ ἐκτίθεται σὲ αἴθουσα τοῦ Ἀρχαιολογικοῦ Μουσείου Θεσσαλονίκης, καθὼς καὶ μὲ βάση ἄλλα, δημοσιευμένα σχέδια. Εὐλόγα καταλήγει κανεὶς στὸ συμπέρασμα ὅτι ὁ ἀρχαιολογικὸς χάρτης τοῦ Μουσείου Θεσσαλονίκης συντάχθηκε μὲ βάση τὸ ἀρχεῖο τῆς Ἐφορείας.

²² Στὸ ἐξῆς ὅπου ἀπαντᾷ ἡ λέξη θέρμες (therme) αὐτὴ ἀναφέρεται σὲ δημόσιες λουτρικὲς ἐγκαταστάσεις, ἐνῶ ὁ ὅρος λουτρὰ (βαλανεῖον, balneum) χαρακτηρίζει ἀνάλογες ἰδιωτικὲς ἐγκαταστάσεις. Πρβ. Γ. ΓΟΥΝΑΡΗΣ, *Τὸ Βαλανεῖον καὶ τὰ βόρεια προσκτίσματα τοῦ Ὀκταγώνου Φιλίππων* (Ἀθήνα 1990) 3 σημ. 1.

ΜΕΡΟΣ ΠΡΩΤΟ

Η ΕΡΕΥΝΑ ΤΗΣ ΑΡΧΑΙΑΣ ΘΕΣΣΑΛΟΝΙΚΗΣ

ΠΛΗΡΟΦΟΡΙΕΣ ΑΠΟ ΠΕΡΙΗΓΗΤΕΣ ΚΑΙ ΙΣΤΟΡΙΟΔΙΦΕΣ

Ήδη από τις αρχές του 10ου αϊ. μ.Χ., με την περιγραφή της άλωσης της Θεσσαλονίκης από τους Σαρακηνούς, ο Ίωάννης Καμενιάτης διέσωσε πλήθος πληροφοριών για την τοπογραφία της Θεσσαλονίκης, την ονομασία των πυλών και των πύργων της οχύρωσής της¹. Ἀλλὰ καὶ ὁ μητροπολίτης Θεσσαλονίκης, ὁ πολὺς Εὐστάθιος, πὺν ὑπῆρξε ὁ κατ' ἐξοχὴν αὐτόπτης μάρτυς τῆς πολιορκίας καὶ τῆς ἄλωσης τῆς πόλης ἀπὸ τοὺς Νορμανδοὺς στὰ 1185, στὴ γλαφυρὴ ἀφήγηση τῶν τραγικῶν γεγονότων διέσωσε χρησιμότερες πληροφορίες τοπογραφικοῦ χαρακτήρα². Ἡ τελευταία μαρτυρία γιὰ τὴ Θεσσαλονίκη ὡς ἐλεύθερη βυζαντινὴ πόλη ὀφείλεται στὸν Ἰωάννη Ἀναγνώστη, ὁ ὁποῖος περιγράφει τὴν τελευταία ἄλωσή της ἀπὸ τοὺς Τούρκους στὰ 1430³.

Οἱ πληροφορίες γιὰ τὴν πόλη γίνονται πυκνότερες ἀπὸ τὸ 1663⁴, χρονιὰ κατὰ τὴν ὁποία ὁ Τοῦρκος περιηγητὴς Evliya Çelebi ἐκδίδει πολὺτομο ἔργο μὲ ἐντυπώσεις ἀπὸ τὰ ταξίδια του⁵. Στὸ ὄγδοο βιβλίο τοῦ ὁδοιπορικοῦ του, αὐτὸ πὺν ἀναφέρεται στὸ ταξίδι ἀπὸ τὴν Κωνσταντινούπολη στὴν Κρήτη, ἀφιερώνει ὀρισμένες σελίδες στὴν περιγραφή τῆς Θεσσαλονίκης καὶ ἀναφέρεται στὸ φρούριο, τὸ λιμάνι καὶ τὰ τζαμιά. Σύγχρονος τοῦ Evliya Çelebi, ὁ Τοῦρκος Mustafa Ben Abdella Chadschi Chalfa παραθέτει πληροφορίες κυρίως γιὰ τὴν ἵδρυση τῆς πόλης⁶.

Λίγα χρόνια ἀργότερα, στὰ 1679, ὁ Γάλλος De la Croix, γραμματέας τῆς Γαλλικῆς Πρεσβείας στὴν Κωνσταντινούπολη, περιγράφει τὰ ἐκκλησιαστικὰ πράγματα

¹ I. KAMENIATHE, *De Expugnatione Thessalonicae*, ἐκδ. G. Böhlig (Berlin 1973). ΤΣΑΡΑΣ 1987.

² EUSTAZIO DI THESSALONICA 1961, 76.32, 78.7, 88.20, 92.34, 94.7, 94.19, 100.12, 106.30.

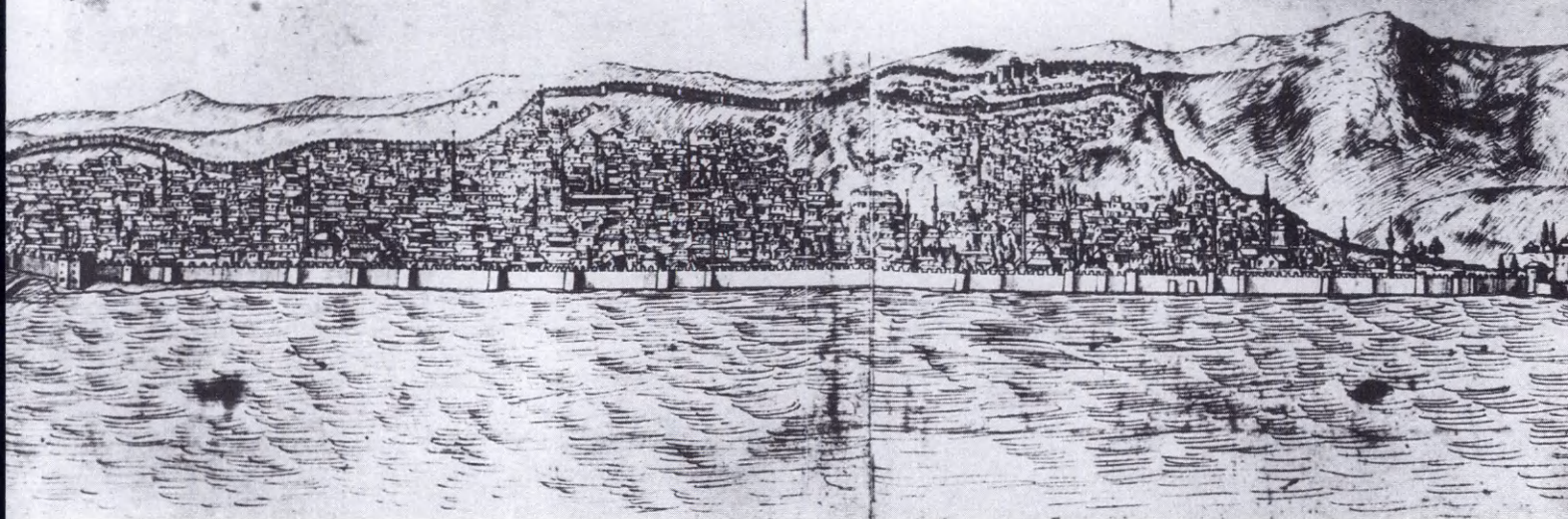
³ Γ. ΤΣΑΡΑΣ, *Διήγησις περὶ τῆς τελευταίας ἀλώσεως τῆς πόλεως τῆς Θεσσαλονίκης* (Θεσσαλονίκη 1958).

⁴ Τὸ 1616 ἐπισκέφθηκε τὴ Θεσσαλονίκη ὁ Ἰταλὸς ταξιδιώτης Carlo Renzo, ὁ ὁποῖος ἀναφέρει “...vi è un edificio fatto di porfido con colonne...”, χωρὶς ὅμως νὰ προσφέρει πληροφορίες γιὰ τὴν ταύτιση αὐτοῦ τοῦ κτηρίου [C. RENZO, *Relazione di Carlo Renzo* (Torino 1616) 75].

⁵ Μετάφραση καὶ σχολιασμὸς Ν. ΜΟΣΧΟΠΟΥΛΟΣ, Ἡ Ἑλλὰς κατὰ τὸν Ἑβλιὰ Τσελεμπή, *ΕΕΒΣ* 1940, 321-363, καὶ γιὰ τὴ γενικὴ ἀξιολόγηση τοῦ ὁδοιπορικοῦ τοῦ Τοῦρκου περιηγητῆ, Κ. ΣΙΜΟΠΟΥΛΟΣ, *Ξένοι ταξιδιώτες στὴν Ἑλλάδα, 333 μ.Χ.-1700*, Α (Ἀθήνα 1970) 580-600.

⁶ MUSTAFA ABDELLA CHADSCHI CHALFA, *Rumeli und Bosna* (μτφρ. J. von Hammer, Wien 1912).

Vue de la Ville de Salonique Capitale de la Macedoine

Εικ. 2. Ἡ Θεσσαλονίκη ἀπὸ τὴ θάλασσα. Χαλκογραφία τοῦ 16ου αἰ. (ΔΗΜΗΤΡΙΑΔΗΣ 1983, 53 εἰκ. 6).

τῆς πόλης ἐπικεντρώνοντας τὸ ἐνδιαφέρον του στὴ μητρόπολη καὶ τὰ μοναστήρια της. Δὲν εἶναι ὥστόσο βέβαιο κατὰ πόσον ἐπισκέφθηκε τὴν πόλη ἢ συγκέντρωσε τὶς πληροφορίες του ἀπὸ ἀξιόπιστα πρόσωπα⁷.

Οἱ πρῶτοι Εὐρωπαῖοι περιηγητές, ποὺ ἐκδήλωσαν ἐνδιαφέρον γιὰ τὶς ἀρχαιότητες τῆς Θεσσαλονίκης, ταξιδεύουν στὶς ἀρχὲς τοῦ 18ου αἰ. καὶ εἶναι κυρίως Γάλλοι⁸. Ἰδιαίτερη ἀξία ἔχουν γιὰ ἐμᾶς οἱ περιγραφὲς καὶ τὰ σχέδια τῶν μνημείων τῆς πόλης, πολλὰ ἀπὸ τὰ ὁποῖα ἢ κατεδαφίστηκαν ἀργότερα ἢ μεταφέρθηκαν τμηματικὰ σὲ ἄλλες χῶρες. Ἀπὸ τὴν ἄποψη αὐτὴ κεφαλαιώδους σημασίας εἶναι τὸ ἔργο τοῦ ἀρχιτέκτονα J. Stuart καὶ τοῦ ἱστορικοῦ τῆς τέχνης N. Revett. Οἱ δύο Ἄγγλοι δημοσίευσαν τὸ 1784 σὲ δύο τόμους, μὲ τὸ γενικὸ τίτλο *Antiquities of Athens*, σχέδια τῶν πιὸ σημαντικῶν μνημείων τῆς Ἑλλάδας, μεταξὺ τῶν ὁποίων συγκαταλέγονται

⁷ Α. Β. Ε. ΒΑΚΑΛΟΠΟΥΛΟΣ, Περιγραφή τῆς Θεσσαλονίκης ἀπὸ τὸν περιηγητὴ De la Croix στὰ 1679, *Μακεδονικά* 11, 1971, 272-278.

⁸ Ἡ παρουσία Γάλλων ταξιδιωτῶν στὴ Μακεδονία ἐξηγεῖται ἀπὸ τὸ γεγονὸς ὅτι οἱ Γάλλοι κατὰ τὴν περίοδο αὐτὴ ἀκολουθοῦν φιλοοθωμανικὴ πολιτικὴ πού εὐνοεῖ τὸ ἐμπόριο καί, στὴν περίπτωση τῆς Θεσσαλονίκης, τὸ ἐμπόριο τοῦ σιταριοῦ.

αὐτὰ τῶν Εἰδώλων (Las Incantadas = Μαγεμένες) τῆς Θεσσαλονίκης (εἰκ. 17)⁹. Ἡ εἰκόνα τῶν Εἰδώλων, τὴν ὁποία ἀπέδωσαν οἱ δύο Ἕλληνες περιηγητές, ἔχει ἰδιαίτερη ἐπιστημονικὴ ἀξία, ἐπεὶ αὐτὴν ἀποτυπώνεται μὲ ἀρκετὴ ἀκρίβεια ἡ ἀρχιτεκτονικὴ ἄρθρωση τοῦ μνημείου¹⁰ καὶ ἡ θέσις τοῦ γλυπτοῦ διακόσμου του, ἔτσι ὅπως ἦταν στὸ τέλος τοῦ 18ου αἰώνα¹¹.

Ὅμως, ἤδη ἀπὸ τὸ 1714, ἑβδομήντα χρόνια πρὶν ἀπὸ τοὺς J. Stuart καὶ N. Revett, ὁ Γάλλος ταξιδιώτης P. Lucas¹² στὸ 28ο κεφάλαιο τοῦ ἔργου του ἀναφέρεται στὴν παραμονὴ τοῦ στὴ Θεσσαλονίκη καὶ περιγράφει τὶς δύο θριαμβικὲς ἀψίδες, τὴ βασιλικὴ τοῦ Ἁγίου Δημητρίου, τὴ Ροτόντα καὶ τὴν Ἁγία Σοφία.

Ἀπὸ τὸ 1726 ἕως τὸ 1733 ζεῖ στὴ Θεσσαλονίκη ὁ ἱησουΐτης καλόγερος J.-B. Souciet, ποὺ συνέγραψε μεταξὺ 1733 καὶ 1738 τὸ χρονικὸ τῆς Θεσσαλονίκης¹³. Στὸ ἔργο του αὐτὸ δίνει γενικὲς πληροφορίες γιὰ τὴν ἐβραϊκὴ καὶ τὴν ἑλληνικὴ κοινότητα, γιὰ τὴ λατρεία τοῦ ἁγίου Δημητρίου καὶ γιὰ τὴν οἰκονομία τῆς πόλης¹⁴.

Πρέπει νὰ σημειωθεῖ ἐδῶ ὅτι ἡ Μακεδονία ἕως τὶς ἀρχὲς τοῦ 19ου αἰ. δὲν ὑπῆρξε ἀντικείμενο ἱστορικοῦ καὶ ἀρχαιολογικοῦ ἐνδιαφέροντος ἐκ μέρους τῶν Εὐρωπαίων περιηγητῶν, ἐπεὶ, ὅπως ἀναφέρουν οἱ Θ. Ριζάκης καὶ Γ. Τουράτσογλου¹⁵, «ἡ περιοχὴ ἀγνοημένη ἀπὸ τὴν ἀρχαία φιλολογικὴ παράδοση, δὲν ἀποτελοῦσε πόλο ἐλξῆς γιὰ τοὺς γαλουχημένους στὰ κλασικὰ ἰδεώδη ξένους». Ἐξ ἄλλου οἱ J. Stuart καὶ N. Revett ἐπισκέφθηκαν τὴ Θεσσαλονίκη, ἐπεὶ ἡ πόλις αὐτὴ ἀποτελοῦσε ἀναγκαστικὸ σταθμὸ γιὰ τοὺς ταξιδιώτες ποὺ πορεύονταν ἀπὸ τὶς δυτικοευρωπαϊκὲς μεσογειακὲς χῶρες πρὸς τὴν Κωνσταντινούπολη, εἴτε τὸ ταξίδι πραγματοποιοῦνταν ἀπὸ τὴ στεριά εἴτε ἀπὸ τὴ θάλασσα. Ἐπίσης, ἡ παραμονὴ τοῦ Γάλλου ἱησουΐτη J.-B. Souciet στὴ Θεσσαλονίκη δικαιολογεῖται ἀπὸ τὸ γεγονὸς ὅτι κατὰ τὸν 18ο αἰ. ἡ

⁹ Ὁ J. Stuart, ποὺ εἶχε ξεκινήσει ἀπὸ τὴν Ἀθήνα γιὰ τὴν Κωνσταντινούπολη, ἀναγκάστηκε νὰ σταματήσει στὴ Θεσσαλονίκη γιὰ νὰ περιμένει τὸν N. Revett. Δυστυχῶς, στὴ Θεσσαλονίκη ὁ δεῦτερος ἀρρώστησε καὶ ἐκδήλωσε συμπτώματα πανούκλας, γεγονὸς ποὺ ἀνάγκασε τὸν J. Stuart νὰ διακόψει ἐδῶ τὸ ταξίδι του.

¹⁰ Οἱ πίνακες ποὺ ἀναφέρονται στὴν ἀρχιτεκτονικὴ μορφή τοῦ μνημείου εἶναι οἱ I-V. Ὁ πίνακας II ἀναπαριστᾷ τὴν κύρια ὄψη τῶν Εἰδώλων (Las Incantadas).

¹¹ Οἱ πίνακες ποὺ ἀναφέρονται στὶς ἀνάγλυφες μορφὲς εἶναι οἱ VI-XIII.

¹² P. LUCAS, *Voyages du Sieur P. Lucas fait per ordre du roy dans la Grèce, l'Asie Mineure, la Macédoine et l'Afrique* (Paris 1714).

¹³ J.-B. SOUCIET, *Description de la ville de Salonique (par le P. Jean Baptiste Souciet de la Compagnie de Jesus, missionnaire au Levant). Nouveaux mémoires des Missions de la Compagnie de Jésus dans le Levant* (Paris 1775) 256-320. Γιὰ τὴ δραστηριότητα τῶν ἱεραποστόλων στὴ Θεσσαλονίκη βλ. Μ. Ν. ΡΟΥΣΣΟΣ-ΜΗΛΙΔΩΝΗΣ, Ἀποστολὴ Ἰησουιτῶν στὴ Μακεδονία τὸν 17ο καὶ 18ο αἰώνα, *Μακεδονικά* 27, 1989-1990, 32-49.

¹⁴ Ἀξιοσημείωτη εἶναι ἡ πληροφορία τοῦ Γάλλου ἱεραποστόλου σχετικὰ μὲ τοὺς δρόμους στὸ κέντρο τῆς πόλης, γύρω ἀπὸ τὴν Ἀγορά, ποὺ ἦταν κακοστρωμένοι, στενοὶ καὶ σκεπασμένοι μὲ σάνιδες. Βλ. σχολιασμὸ τοῦ ἔργου τοῦ J.-B. Souciet: ΑΡΤ. ΞΑΝΘΟΠΟΥΛΟΥ, Περιγραφή τῆς Θεσσαλονίκης στὰ 1734 ἀπὸ τὸν Père Jean-Baptiste Souciet, *Μακεδονία* 8, 1968, 185-309 καὶ Κ. ΣΙΜΟΠΟΥΛΟΣ, *Ξένοι ταξιδιώτες στὴν Ἑλλάδα, 1700-1800*, Β (Ἀθήνα 1973) 175-182.

¹⁵ Θ. ΡΙΖΑΚΗΣ - Γ. ΤΟΥΡΑΤΣΟΓΛΟΥ, *Ἐπιγραφὲς Ἀνω Μακεδονίας* (Ἀθήνα 1985) 3.

πόλη υπήρξε κέντρο έκστρατείας προσηλυτισμού έκ μέρους τών δυτικοευρωπαϊών ιεραποστόλων.

Οί Γάλλοι έξακολουθοῦν καί κατὰ τόν 19ο αἰ. νά δημοσιεύουν τὰ περισσότερα ἔργα γιά τή Θεσσαλονίκη. Τò 1800 ὁ Γάλλος πρόξενος F. de Beaujour δημοσιεύει τò *Tableau du Commerce de la Grèce*¹⁶. Τò ἔργο αὐτό, μέ οἰκονομικούς κυρίως στόχους, παρέχει ὅσον ἀφορᾷ τή Θεσσαλονίκη πολύτιμες ἀρχαιολογικές καί τοπογραφικές πληροφορίες. Ἰδιαίτερα χρήσιμες εἶναι οἱ περιγραφές τῆς Χρυσῆς Πύλης, τών Εἰδώλων καί τοῦ γυναικείου ἀγάλματος ποῦ ἦταν ἐνσωματωμένο στή Namasia Kule¹⁷. Ἐπίσης εἶναι ἐνδιαφέρουσα, ἂν καί δέν μπορούμε νά ἀποφανθοῦμε μέ ἀπόλυτη ἀκρίβεια γιά τή θέση τους, ἡ ἀναφορά σέ μερικά ρωμαϊκά μνημεῖα, σήμερα χαμένα, ποῦ βρίσκονταν στήν Ἀκρόπολη¹⁸.

Τò 1831 ἐκδίδεται ἀπό τόν Μ. Ε. Cousinéry τò ἔργο του *Voyages dans la Macédoine*¹⁹, τò ὁποῖο, ὅπως καί ἐκεῖνο τοῦ F. de Beaujour, ἀποτελεῖ σημαντική πηγή πληροφοριῶν. Ὁ Μ. Ε. Cousinéry, ἂν καί στήν περιγραφή τῆς πόλης ἀκολουθεῖ τήν ἴδια περίπου διάταξη μέ ἐκείνην τοῦ F. de Beaujour, παρέχει περισσότερα στοιχεῖα καί τὰ παρουσιάζει μέ ἐπιστημονικότερο τρόπο θίγοντας ἐπιπλέον καί θέματα νομισματικῆς καί ἐπιγραφικῆς. Ἀξιοσημείωτες εἶναι οἱ πληροφορίες ποῦ παρέχει γιά τή Χρυσή Πύλη καί ἰδιαίτερα γιά τὰ Εἰδῶλα, ἐπειδὴ οἱ περιγραφές αὐτῶν τῶν δύο μνημείων συνοδεύονται ἀπό χαλκογραφίες τοῦ Μ. Fauvel (εἰκ. 3)²⁰.

Τόν 19ο αἰ., ἐκτὸς ἀπὸ τοὺς Γάλλους, πολλοὶ εἶναι οἱ Ἀγγλοὶ ταξιδιωτὲς ποῦ δημοσιεύουν τὰ ὁδοιπορικά τους. Τὰ ἔργα αὐτὰ ἔχουν, ὅπως ἐκείνη τοῦ W. M. Leake, πρόκειται γιά ἐμπιστευτικές ἀποστολές, μέ χαρακτήρα κατασκοπευτικό καί διπλωματικό, στίς εὐρωπαϊκὲς ἐπαρχίες τῆς ὀθωμανικῆς αὐτοκρατορίας στὸ πλαίσιο τοῦ Ἀγγλογαλλικοῦ Πολέμου. Ὁ πρῶτος Ἀγγλὸς περιηγητὴς ποῦ ἐπισκέφθηκε τή Θεσσαλονίκη ἦταν ὁ C. R. Cockerell, ποῦ ἔφθασε στήν πόλη μέ πλοῖο, τὸν Σεπτέμβριο τοῦ 1810, προερχόμενος ἀπὸ τὴν Κωνσταντινούπολη. Κατὰ τὴν ὀλιγοήμερη διαμονή του ἐπισκέφθηκε τὰ τείχη, τὰ Εἰδῶλα, τὴν Ἀψίδα τοῦ Γαλερίου καί ἄλλα ἀξιοθέατα τῆς πόλης, ἐκπονώντας σκαριφήματα καί σημειώνοντας τὶς ἐντυπώσεις του²¹. Τò 1815 ἐκδίδεται στὸ Λονδίνο τò ἔργο τοῦ H. Holland ποῦ, μετὰ τὸ εἰσα-

¹⁶ Ὁ F. de Beaujour ἦταν πρόξενος στή Θεσσαλονίκη ἀπὸ τὸ 1787 ἕως τὸ 1797.

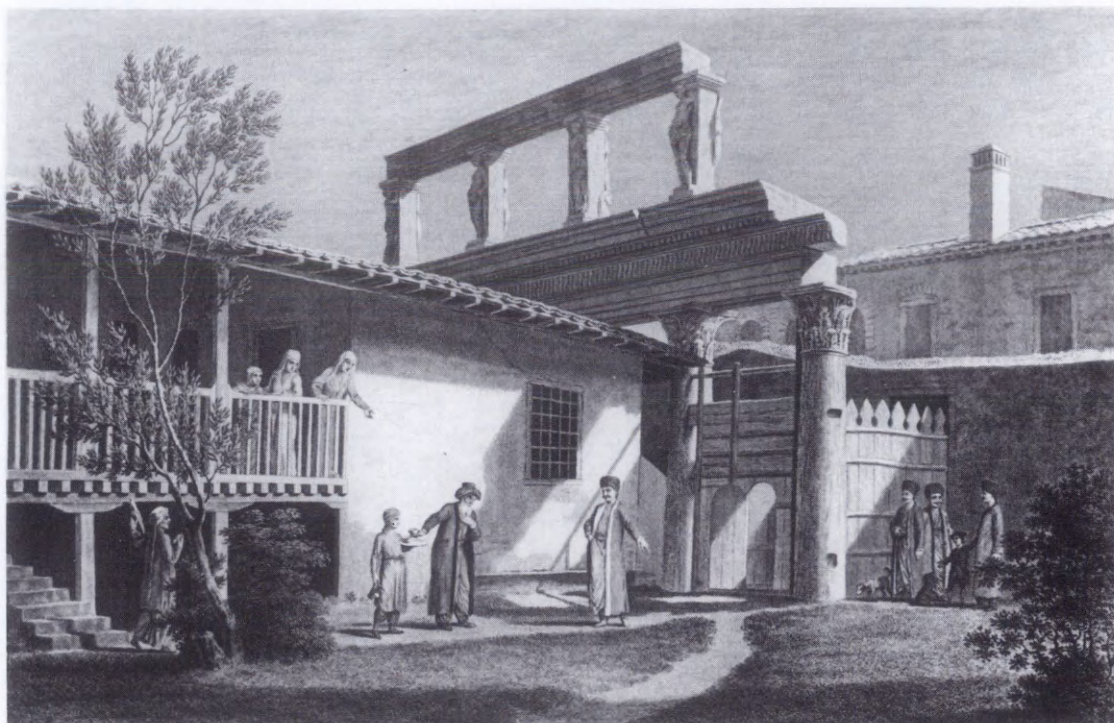
¹⁷ Γιά τὴν ταύτιση τοῦ ἀγάλματος βλ. παρακάτω σ. 59-61.

¹⁸ Κατὰ τὸν F. de Beaujour πρόκειται γιά κίονες πράσινου πορφυρίτη ἀπὸ ναὸ τοῦ Ἡρακλῆ καί ἀψίδα οἰκοδομημένη ἀπὸ τὸν Μάρκο Αὐρήλιο πρὸς τιμὴν τοῦ Ἀντωνίνου τοῦ Εὐσεβοῦς καί τῆς Φαυστίνας.

¹⁹ Ὁ Μ. Ε. Cousinéry, ὅπως ἄλλωστε καί ὁ F. de Beaujour ἦταν πρόξενος στή Θεσσαλονίκη.

²⁰ Στὸν Μ. Fauvel ἐπίσης ὀφείλουμε χαλκογραφίες τῆς Ροτόντας, τῆς Ἀψίδας τοῦ Γαλερίου καί τῆς πλευρᾶς τῆς Θεσσαλονίκης πρὸς τὴ θάλασσα.

²¹ Βλ. S. P. COCKERELL (ἐκδ.), *Travels in Southern Europe and in Levant, 1810-1817, The Journal of C. R. Cockerell* R.A. (London 1903). Τὰ σκίτσα καί τὸ ὁδοιπορικὸ τοῦ C. R. Cockerell, ποῦ ἀφοροῦν τή Θεσσαλονίκη, πρωτοδημοσιεύθηκαν ἀπὸ τὸν VICKERS 1972(4) 49-64.

Εἰκ. 3. Τὰ Εἰδῶλα στὶς ἀρχὲς τοῦ 19οῦ αἰ. (COUSINÉRY 1831, 33).

γωγικὸ κεφάλαιο γιὰ τὴν ἱστορία τῆς Θεσσαλονίκης, περιγράφει τὰ ἀξιοθέατα²². Στὴν περιγραφή τῆς τουρκικῆς πόλης ὁ H. Holland ἀναφέρεται στὴ θριαμβικὴ ἀψίδα τὴν ἐνσωματωμένην στὰ δυτικὰ τείχη (Χρυσὴ Πύλη) καὶ θεωρεῖ ὅτι ἀνηγέρθη μετὰ τὴ μάχη τῶν Φιλίππων πρὸς τιμὴν τοῦ Ὁκταβιανοῦ, στὴν Ἀψίδα (Καμάρα), ποὺ κατασκευάστηκε πρὸς τιμὴν τοῦ Μεγάλου Κωνσταντίνου, καὶ στὰ Εἰδῶλα. Ἐπίσης, στὸ Λονδίνο ἐκδίδεται τὸ 1835 τὸ ὁδοιπορικὸ τοῦ W. M. Leake²³, μὲ λεπτομερὴ περιγραφή τῆς Χρυσῆς Πύλης, ἀπὸ ὅπου ὁ ἴδιος μπῆκε στὴν πόλη, τῆς Καμάρας, τῶν Εἰδῶλων κλπ., καὶ μὲ τὴν καταγραφή μερικῶν ἐπιγραφῶν. Ἀκολουθεῖ, τὸ 1864, τὸ βιβλίο τῆς M. A. Walker²⁴, ἡ ὁποία στὴν περιγραφή τῆς πόλης χρησιμοποιεῖ τὰ στοιχεῖα τοῦ W. M. Leake καὶ τοῦ M. E. Cousinéry, ἀλλὰ γιὰ τὴ Ροτόντα παρέχει καινούργιες πληροφορίες. Ἡ ἴδια ἀπεικόνισε σὲ ὑδατογραφία τὴ Ροτόντα καὶ τὴν Ἀψίδα τοῦ Γαλερίου. Στὸ ὁδοιπορικὸ τῆς ἀπορρίπτει μερικὲς ἀπὸ τὶς ταυτίσεις ποὺ εἶχαν προταθεῖ γιὰ τὸ τελευταῖο αὐτὸ μνημεῖο. Τέλος, ὅσον ἀφορᾷ

²² H. HOLLAND, *Travels in the Ionian Isles, Albania, Thessaly, Macedonia... During the Years 1812 and 1813* (London 1815).

²³ LEAKE 1835.

²⁴ M. A. WALKER, *Through Macedonia to the Albanian Lakes* (London 1864).

τις παρατηρήσεις του Α. Bisani στο όδοιπορικό του²⁵, που δημοσιεύθηκε το 1873, πρέπει να επισημανθεί ότι ιδιαίτερης σημασίας είναι η περιγραφή που παραθέτει για την περιοχή της αρχαίας Ἀγορᾶς²⁶. Αὐτῆς τῆς ἐποχῆς εἶναι καὶ τὸ ὁδοιπορικὸ τοῦ Ἰταλοῦ L. Bernardo, ὁ ὁποῖος περιγράφει τὰ τεῖχη, τὴ Ροτόντα, τὴν Ἀγία Σοφία, τὴν Ἀψίδα τοῦ Γαλερίου καὶ ἀναφέρει κίονες ἀπὸ πορφυρίτη καὶ ἀπὸ πράσινο γρανίτη²⁷.

ΑΝΑΣΚΑΦΙΚΕΣ ΕΡΕΥΝΕΣ ΚΑΙ ΣΥΝΘΕΤΙΚΕΣ ΕΡΓΑΣΙΕΣ

Τὸ 1777 δημοσιεύονται στὴν *Histoire de l'Académie Royale des Inscriptions et Belles Lettres*, XXVII, οἱ *Observations sur l'histoire et sur les monuments de la ville de Thessalonique*, τοῦ Γάλλου Abbé Belley, σύγγραμμα τὸ ὁποῖο ἀποτελεῖ τὸ πρῶτο ἔργο μὲ ἐπιστημονικοὺς στόχους καὶ ἀφορᾷ τὴν ἀρχαιολογικὴ ἔρευνα τῆς Θεσσαλονίκης. Ἐκατὸ χρόνια ἀργότερα, συγκεκριμένα τὸ 1876, δημοσιεύονται δύο μνημειώδη ἔργα: *Mission Archéologique de Macédoine*²⁸ καὶ *Mission au Mont Athos*²⁹, μὲ θέμα τὴν ἀρχαία Μακεδονία, ὅπου ἀρκετὲς σελίδες ἀφιερώνονται στὴ Θεσσαλονίκη καὶ ιδιαίτερα στὶς ἐπιγραφές της. Τὸ 1896 ὁ Μ. Γ. Δήμιτσας³⁰ δημοσιεύει στὴν Ἀθήνα ἔργο τοῦ ἀφιερωμένο σὲ ὁλόκληρη τὴ Μακεδονία, μὲ ιδιαίτερη ὁμως ἀναφορὰ στὴ Θεσσαλονίκη, ἡ ὁποία ἐξετάζεται ἀπὸ ὅλες τὶς ἀπόψεις: τὴν ἱστορικὴ, τὴν ἀρχαιολογικὴ, τὴν ἐπιγραφικὴ κλπ.

Μὲ τὴν ἀπελευθέρωση τῆς πόλης ἀπὸ τοὺς Τούρκους καὶ μὲ τὴν προσωρινὴ ἐγκατάσταση τῆς ἀγγλικῆς καὶ τῆς γαλλικῆς Στρατιᾶς τῆς Ἀνατολῆς, πολλοὶ νέοι ἀρχαιολόγοι καὶ ἀρχιτέκτονες τῶν δυνάμεων αὐτῶν πραγματοποιοῦσαν δοκιμαστικὲς τομὲς στὰ περὶχωρα τῆς Θεσσαλονίκης³¹ καὶ ἔρευνες μέσα στὴν ἴδια τὴν πόλη. Οἱ Γάλλοι μὲ ἐπικεφαλῆς τὸν ἀρχιτέκτονα H. Hébrard ἐπιχείρησαν ἀνασκαφὲς στὴν περιοχή τῆς Ροτόντας καὶ τῆς Ἀψίδας τοῦ Γαλερίου³².

²⁵ BISANI 1873.

²⁶ Βλ. παρακάτω σ. 98 σημ. 91.

²⁷ L. BERNARDO, Relazione del viaggio fatto da Lorenzo Bernardo, στὸ *Monumenti storici pubblicati dalla Reale Deputazione di Storia Patria*, serie quarta miscellanea IV (Venezia 1887) 47.

²⁸ HEUZEY - DAUMET 1876.

²⁹ DUCHESNE - BAYET 1876.

³⁰ Μ. Γ. ΔΗΜΙΤΣΑΣ, *Ἡ Μακεδονία ἐν λίθοις φθεγγομένοις καὶ μνημείοις σωζομένοις* (Ἀθῆναι 1896) 397-598.

³¹ Θεμελιώδη προσφορὰ γιὰ τὴ γνώση τῆς περιόδου αὐτῆς ἀποτελεῖ ἡ μελέτη τοῦ REY 1917-19, 91-109, ὅπου παρατίθεται ἡ πρώτη τεκμηριωμένη θεώρηση τῶν τουμπῶν τῆς περιοχῆς τῆς Θεσσαλονίκης. Ἐξ ἴσου σημαντικὸ γιὰ τὴν προϊστορία τῆς Μακεδονίας εἶναι καὶ τὸ σύγγραμμα τοῦ W. HEURTLEY, *Prehistoric Macedonia* (Cambridge 1939).

³² HÉBRARD 1920.

Οι πρώτες συστηματικές αρχαιολογικές έρευνες έκ μέρους τής Έφορείας Άρχαιοτήτων Μακεδονίας πραγματοποιούνται από τὸ 1917 καὶ ἐξῆς, ὅταν, μετὰ τὴ μεγάλη πυρκαγιά πὺ καταστρέφει σχεδὸν ὁλόκληρὴ τὴν πόλιν, ἀρχίζει ἡ ἀνοικοδόμηση τοῦ κέντρου. Στὰ 1920 ἀνασκάπτεται γιὰ πρώτη φορὰ ὁ ναῖσκος τοῦ Σεραπείου ἀπὸ τὸν Στ. Πελεκίδη³³ καὶ εἴκοσι χρόνια ἀργότερα ἀποκαλύπτεται στὸ ἴδιο ἱερὸ ἕνας δεῦτερος ναὸς ἀπὸ τὸν Χ. Μακαρόνα³⁴. Κατὰ τὴν ἴδια ἐποχὴ ὁ Δανὸς Ε. Dyggve ἄρχισε καί, μετὰ τὸ δεῦτερο Παγκόσμιο Πόλεμο, συνέχισε τὴν ἀνασκαφὴ τοῦ Ἀνακτόρου τοῦ Γαλερίου³⁵ πραγματοποιώντας τὸ στόχο πὺ ἀρχικὰ εἶχαν θέσει οἱ Α. Alföldi, Η. von Schoenebeck καὶ Η. Johannes τοῦ Γερμανικοῦ Ἀρχαιολογικοῦ Ἰνστιτούτου³⁶.

Ἡ ἀνασκαφὴ τοῦ Γαλεριανοῦ Συγκροτήματος συνεχίστηκε καὶ ὁλοκληρώθηκε μετὰ τὸν πόλεμο ἀπὸ τοὺς Ἐφόρους Ἀρχαιοτήτων Χ. Μακαρόνα³⁷, Φ. Πέτσα³⁸, Μ. Καραμανώλη-Σιγανίδου καὶ Α. Βαβρίτσα³⁹. Τὰ νέα στοιχεῖα πὺ προέκυψαν τροφὸ-δότησαν μελέτες σχετικὰ μὲ μερικὰ ἀπὸ τὰ κυριότερα κτήρια τοῦ Συγκροτήματος, ὅπως τὸ Ὁκτάγωνο⁴⁰ καὶ ὁ Ἰππόδρομος⁴¹, χωρὶς ὅμως νὰ δημοσιευθεῖ κάποια συνθετικὴ ἐργασία γιὰ τὸ Συγκρότημα τοῦ Γαλερίου. Οἱ ἐπὶ μέρους τοπογραφικὲς-πολεοδομικὲς μελέτες βοηθοῦν ὅπωςδήποτε οὐσιαστικὰ στὴν ἀναπαράσταση καὶ τὴν ἀρχιτεκτονικὴ ἐρμηνεία αὐτοῦ τοῦ σημαντικοῦ οἰκοδομικοῦ συγκροτήματος⁴².

Οἱ δεκαετίες 1960, 1970 ὑπῆρξαν κεφαλαιώδους σημασίας γιὰ τὴν ἀνασκαφικὴ ἔρευνα. Ἡ οἰκοδομικὴ δραστηριότητα ὑποχρέωσε τίς ἀρμόδιες Ἐφορεῖες Ἀρχαιοτήτων νὰ ἀναλάβουν σωστικὲς ἀνασκαφές, χωρὶς νὰ ἔχουν πάντα τὸ προνόμιο τῆς ἐπιλογῆς. Οἱ ἐκθέσεις τῶν ἀνασκαφῶν πὺ δημοσιεύθηκαν ἀπὸ τὸ 1960 καὶ ἐξῆς στὰ Χρονικὰ τοῦ Ἀρχαιολογικοῦ Δελτίου, δὲν ἀποτελοῦν τὴν ὀριστικὴ δημοσίευση καὶ

³³ Δυστυχῶς ἡ ἀνασκαφὴ τοῦ ναῖσκου δὲν ἔχει δημοσιευθεῖ. Παρατίθενται μόνο γενικὲς πληροφορίες στὸ *BCH* 45, 1921, 540-541 καὶ *BCH* 48, 1924, 497.

³⁴ ΜΑΚΑΡΟΝΑΣ 1940.

³⁵ Ὁ Ε. Dyggve ἀνέφερε τὰ ἀποτελέσματα τῶν διαφόρων ἀνασκαφῶν του σὲ σειρά ἐκθέσεων. Αὐτὰ ὅμως δὲν προσθέτουν οὐσιαστικὰ στοιχεῖα στὶς δύο βασικὲς ἐργασίες του, αὐτὲς τοῦ 1940 καὶ τοῦ 1955. Ὡστόσο θεωρήθηκε σκόπιμο νὰ παραθέσουμε κατάλογο τῶν ἐκθέσεων αὐτῶν γιὰ πληρέστερη ἐνημέρωση: DYGGVE 1941. Ε. DYGGVE, *Recherches sur le palais impérial de Thessalonique*, *Studia Orientalia Pedersen Dicata* (Copenhagen 1953) 59-70. Ὁ ἴδιος, *Fouilles et recherches faites en 1939 et en 1952-53 à Thessaloniki. Recherches sur le palais imperial de Thessalonique, architecture et mosaïque*, *Corsi di cultura ravennate e bizantina*, II (Ravenna 1957) 79-88.

³⁶ ΜΑΚΑΡΟΝΑΣ 1940, 466 σημ. 1.

³⁷ ΜΑΚΑΡΟΝΑΣ 1950(1). Χ. ΜΑΚΑΡΟΝΑΣ, *Μακεδονικὰ* 2, 1941-1952, 594-596.

³⁸ Φ. ΠΕΤΣΑΣ, *ΑΔ* 21, 1966, Β2, 331-333. Ὁ ἴδιος, *ΑΔ* 22, 1967, Β2, 391. Ὁ ἴδιος, *ΑΔ* 24, 1969, Β2, 296-297.

³⁹ Μ. ΚΑΡΑΜΑΝΩΛΗ-ΣΙΓΑΝΙΔΟΥ, *ΑΔ* 20, 1965, Β2, 409. Α. ΒΑΒΡΙΤΣΑΣ, *ΑΔ* 26, 1971, Β2, 367-370. Ὁ ἴδιος, *ΑΔ* 27, 1972, Β2, 499-503.

⁴⁰ ΜΑΚΑΡΟΝΑΣ 1950(1). VICKERS 1973(2). ΚΝΙΘΑΚΗΣ 1975. BOURAS 1984.

⁴¹ VICKERS 1972(3).

⁴² Τὴν πρώτη μελέτη, ΜΟΥΤΣΟΠΟΥΛΟΣ 1977, ἀκολούθησε ἐκείνη τοῦ CAGIANO DE AZEVEDO 1979, μὲ ἀκριβὴ περιγραφή τοῦ πολεοδομικοῦ προγράμματος τοῦ Γαλερίου.

ἀξιολόγηση τῶν εὐρημάτων, ἐνῶ οἱ ἐκθέσεις τῶν ἐπόμενων δεκαετιῶν εἶναι λεπτομερέστερες καὶ παρέχουν περισσότερα στοιχεῖα.

Ἰδιαίτερα αἰσθητὴ εἶναι ἡ ἀνάγκη δημοσίευσης ὅλου τοῦ ὕλικου ποὺ ἀφορᾷ τὴν ἀρχαία Ἀγορὰ τῆς Θεσσαλονίκης, ἡ ὁποία διασώθηκε καὶ ἐν μέρει ἀνασκάφηκε χάρις στὸν Φ. Πέτσα⁴³. Ὅσα ἄρθρα δημοσιεύθηκαν μετὰ τὴν ἀνασκαφὴ τῆς καλύπτουν ἐν μέρει τὴν ἔλλειψη μιᾶς συνθετικῆς, σφαιρικῆς καὶ πλήρως τεκμηριωμένης μελέτης τῆς ρωμαϊκῆς Ἀγορᾶς (Forum) καὶ τῶν κτηρίων ποὺ εἶναι συνδεδεμένα μὲ αὐτή⁴⁴. Ὁ τότε Ἐπιμελητὴς Ἀρχαιοτήτων Χ. Μπακιρτζῆς συντέλεσε ἀποφασιστικά, μὲ γόνιμα ἄρθρα, στὴν κατανόηση τῆς ἀρχιτεκτονικῆς καὶ τῆς πολεοδομικῆς διάταξης αὐτοῦ τοῦ κεντρικοῦ πυρήνα στὸν κορμὸ τῆς πόλης⁴⁵. Οἱ προβληματισμοὶ ποὺ ἔθεσε ἡ μελέτη τῆς ἀρχαίας Ἀγορᾶς ἐπεκτάθηκαν καὶ βορείως αὐτῆς, ἀφοῦ σχετίστηκαν μὲ θέματα ἐντοπισμοῦ τοῦ Σταδίου. Στὴ διαλεύκανση τῶν προβλημάτων αὐτῶν μὲ τὴν κριτικὴ ἀνάλυση παλαιοχριστιανικῶν φιλολογικῶν πηγῶν (προπαντὸς τῶν βιβλίων τῶν θαυμάτων τοῦ ἁγίου Δημητρίου) ἰδιαίτερα συνέβαλαν ὁ Μ. Vickers⁴⁶ καὶ ὁ Στ. Πελεκανίδης⁴⁷.

Ἡ Ἀψίδα τοῦ Γαλερίου, ὅπως ἐπίσης ἡ Ροτόντα καὶ τὰ Εἰδῶλα (Las Incantadas), παραμένουν πάντα ἐπικαίρο θέμα μελέτης. Ἡ Ἀψίδα ἀποτέλεσε ἀντικείμενο μονογραφίας ἤδη στὰ 1890⁴⁸, ἐνῶ τὰ ἀνάγλυφά τῆς μελετήθηκαν πρῶτα ἀπὸ τὸν H. von Schoenebeck⁴⁹ καὶ ἔπειτα ἀπὸ τὸν H. Laubscher⁵⁰. Ἐπίσης ἐπὶ μέρους προβλήματα πραγματεύθηκαν οἱ Γ. Βελένης⁵¹ καὶ H. Meyer⁵².

Ἀνάλογη ὑπῆρξε —ἀπὸ τὴν ἄποψη τῆς ἐπιστημονικῆς ἀξιοποίησης— ἡ μελέτη τῆς στοᾶς τῶν Εἰδῶλων. Ἡ μονογραφία τοῦ P. Perdrizet γιὰ τὸ μνημεῖο⁵³ ἔθεσε τὰ χρονολογικὰ καὶ τοπογραφικὰ προβλήματα, δὲν τὰ ἔλυσε ὅμως. Αὐτὰ βρῆκαν ἰκα-

⁴³ Φ. ΠΕΤΣΑΣ, ΑΔ 22, 1967, Β2, 379-391. Ὁ ἴδιος, *Μακεδονικά* 7, 1966-67, 295-296. Ὁ ἴδιος, ΑΔ 23, 1968, Β2, 328-330. ΠΕΤΣΑΣ 1968. Φ. ΠΕΤΣΑΣ, ΑΔ 24, 1969, Β2, 294. Ὁ ἴδιος, *Μακεδονικά* 9, 1969, 149-150. ΠΕΤΣΑΣ 1970, 224.

⁴⁴ Ἀντιπροσωπευτικὸ παράδειγμα ἀποτελεῖ ἡ ἀνασκαφὴ ἐνὸς οἰκοπέδου στὸ βορειοανατολικὸ ἄκρο τῆς Ἀνω Πλατείας τῆς Ἀγορᾶς (ἀρ. Κατ. 67), ὅπου σταδιακὰ ἤρθαν στὸ φῶς μνημειακὰ οἰκοδομικὰ λείψανα (ΠΕΛΕΚΙΔΗΣ 1924-25, 121. Ο. ΑΛΕΞΑΝΔΡΗ, ΑΔ 29, 1973-74, Β3, 664) καὶ ἀξιόλογα γλυπτά, μεταξὺ τῶν ὁποίων θραύσματα ἀγάλματος τῆς Ἀθηνᾶς (ΔΕΣΠΙΝΗΣ 1977, 95-98). Σὲ πρόσφατη μελέτη (ΚΑΜΠΟΥΡΗ 1985) ἐξετάζονται τὰ λείψανα αὐτὰ ἀπὸ τοπογραφικὴ καὶ ἀρχιτεκτονικὴ ἄποψη.

⁴⁵ ΜΠΑΚΙΡΤΖΗΣ 1977 καὶ ΒΑΚΙΡΤΖΙΣ 1984. Ἐπίσης ΜΠΑΚΙΡΤΖΗΣ 1970, ὅπου πραγματοποιεῖται λεπτομερὴς ἀνάλυση τῶν ἀρχαιολογικῶν στοιχείων στὴν ἀνατολικὴ στοὰ τῆς Ἀνω Πλατείας.

⁴⁶ VICKERS 1971.

⁴⁷ ΠΕΛΕΚΑΝΙΔΗΣ 1972. Βλ. ἐπίσης τὴν ἀναδημοσίευση τῶν θαυμάτων τοῦ ἁγίου Δημητρίου μὲ σχολιασμό τοῦ LEMERLE 1979/1981.

⁴⁸ KINCH 1890.

⁴⁹ SCHOENEBECK 1937.

⁵⁰ LAUBSCHER 1975.

⁵¹ VELENIS 1979 καὶ VELENIS 1983.

⁵² H. MEYER, Die Frieszyklen am sogenannten Triumphbogen des Galerius in Thessaloniki, *JdI* 95, 1980, 374-444.

⁵³ PERDRIZET 1930.

νοποιητικότερες απαντήσεις στις διαδοχικές μελέτες δύο Ιταλίδων αρχαιολόγων. Τò πρώτο άρθρο δημοσιεύθηκε στὰ 1961 καὶ ὀφείλεται στὴν L. Guerrini⁵⁴, καὶ τὸ δεύτερο στὰ 1974 καὶ ὑπογράφεται ἀπὸ τὴν P. Baldassare⁵⁵.

Ἡ Ροτόντα δὲν ἔχει ἀκόμη, δυστυχῶς, βρεῖ ἱκανοποιητικὴ συνολικὴ διαπραγμάτευση, ὑπῆρξε ὅμως κατὰ τὸ παρελθὸν ἀντικείμενο ἄρθρων ποὺ ἐξετάζουν τὸ μνημεῖο ἀπὸ καλλιτεχνικὴ⁵⁶ καὶ ἀρχιτεκτονικὴ⁵⁷ ᾄποψη. Ὁ πρῶτος ποὺ ἐκπόνησε μελέτη ἀφιερωμένη στὴν τεχνικὴ τῆς κατασκευῆς τῆς Ροτόντας, τὰ συμπεράσματα τῆς ὁποίας ἰσχύουν ἀκόμη καὶ σήμερα, εἶναι ὁ Γάλλος ἀρχιτέκτονας H. Hébrard⁵⁸. Τελευταῖα, μετὰ τοὺς σεισμοὺς τοῦ 1978 καὶ στὸ πλαίσιο τῶν ἐργασιῶν τῆς Ἐφορείας Βυζαντινῶν Ἀρχαιοτήτων Θεσσαλονίκης γιὰ τὴν ἀποκατάσταση τῶν μνημείων ποὺ ἐπλήγησαν, διενεργήθηκαν ἀνασκαφικὲς ἐρευνες⁵⁹ καὶ ἐπιχειρήθηκαν ἀναστηλωτικὲς ἐργασίες στὴ Ροτόντα⁶⁰. Μὲ τὸν ἐορτασμὸ ἐξ ἄλλου τῶν 2.300 χρόνων ἀπὸ τὴν ἵδρυση τῆς Θεσσαλονίκης δόθηκε ἰδιαίτερη ἔμφαση στὴ δημοσίευση νέων μελετῶν⁶¹. Ἀνάμεσα στὶς πολυάριθμες ἐκδόσεις βασικὲς εἶναι ἐκεῖνες τοῦ Ἀρχαιολογικοῦ Μουσείου Θεσσαλονίκης⁶² καὶ τῆς Ἐφορείας Βυζαντινῶν Ἀρχαιοτήτων Θεσσαλονίκης⁶³.

Ὅσον ἀφορᾷ τὴν ἱστορικὴ εἰκόνα τῆς πόλης, αὐτὴ συμπληρώθηκε πρόσφατα⁶⁴ μὲ τὴ δημοσίευση ἀπὸ τὸν Γ. Τουράτσογλου τῶν νομισμάτων ποὺ ἐξέδωσε ἡ Θεσσαλονίκη κατὰ τοὺς ρωμαϊκοὺς αὐτοκρατορικοὺς χρόνους⁶⁵.

⁵⁴ GUERRINI 1961.

⁵⁵ BALDASSARE 1974.

⁵⁶ W. E. KLEINBAUER, The Iconography and the Date of the Mosaics of the Rotunda of Hagios Georgios, Thessaloniki, *Viator* 3, 1972, 26-108.

⁵⁷ HÉBRARD 1920 καὶ VELENIS 1974.

⁵⁸ Ὁ.π.

⁵⁹ N. C. MOUTSOPOULOS, Ἡ παλαιοχριστιανικὴ φάση τῆς Ροτόντας τοῦ Ἁγίου Γεωργίου Θεσσαλονίκης, *Actes du Xe Congrès d'Archéologie Chrétienne, Thessalonique 1980* (Thessalonique-Città del Vaticano 1984) II, 355-375.

⁶⁰ Ἐνδιαφέρουσα ὑπῆρξε καὶ ἡ διεθνὴς συνάντηση σχετικὰ μὲ τὶς ἀρχὲς ποὺ θὰ πρέπει νὰ διέπουν τὴν ἀποκατάσταση τῶν ἀρχαίων μνημείων. Πρβ. *Ἡ ἀναστήλωση τῶν βυζαντινῶν καὶ μεταβυζαντινῶν μνημείων στὴ Θεσσαλονίκη* (Ἀθήνα 1985) 54-62.

⁶¹ Ἡ Ἐφορὸς Ἀρχαιοτήτων I. ΒΟΚΟΤΟΠΟΥΛΟΥ ἔχει συμβάλει στὴ διατύπωση τῆς ἱστορικῆς εἰκόνας τῶν ἀρχαιολογικῶν καὶ ἐπιστημονικῶν ἐρευνῶν στὴ Θεσσαλονίκη μὲ τὴν εἰσαγωγὴ στὸν τόμο *Θεσσαλονίκη Φιλίππου Βασίλισσαν. Μελέτες γιὰ τὴν ἀρχαία Θεσσαλονίκη* (Θεσσαλονίκη 1985) καὶ μὲ τὸ ἄρθρο, Τὰ πρῶτα 50 χρόνια τῆς Ἐφορείας Κλασσικῶν Ἀρχαιοτήτων Θεσσαλονίκης, στὸ *Ἡ Θεσσαλονίκη μετὰ τὸ 1912*, Πρακτικὰ τοῦ Συμποσίου, Θεσσαλονίκη 1985 (Θεσσαλονίκη 1986) 1-19.

⁶² *Θεσσαλονίκη* 1986.

⁶³ *Θεσσαλονίκη* 1985.

⁶⁴ Ὁ CH. EDSON, *IG X*, II, 2.1, εἶχε δημοσιεύσει τὶς ἐπιγραφὲς τῆς Θεσσαλονίκης τὸ 1972.

⁶⁵ TOURATSOGLOU 1988. Γιὰ τὴ νομισματοκοπία τῆς πόλης κατὰ τοὺς ἐλληνιστικοὺς χρόνους βλ. I. TOURATSOGLOU, The Coinage of the Roman World in Late Republic Macedonia, *BAR* 326, 1987, 53 κέ.

ΤΟΠΟΓΡΑΦΙΚΕΣ ΚΑΙ ΠΟΛΕΟΔΟΜΙΚΕΣ ΕΡΕΥΝΕΣ

Ο πρώτος που ασχολήθηκε με τη Θεσσαλονίκη από τοπογραφική άποψη, έστω και αν περιορίστηκε στη βυζαντινή πόλη, είναι ο Ρουμάνος Ο. Tafralı⁶⁶. Το έργο του παραμένει ακόμη και σήμερα πρωταρχικής σημασίας, παρά το γεγονός ότι έχει ξεπεραστεί από τη σύγχρονη έρευνα. Οι πληροφορίες που μπορούν να αντληθούν από τη μελέτη του —προπάντων για τα τείχη της πόλης— είναι ιδιαίτερα σημαντικές, επειδή συχνά γίνεται αναφορά σε τμήματα της βυζαντινής εποχής που δεν υπάρχουν πιά. Ο Ο. Tafralı διατύπωσε παρατηρήσεις που αποδείχθηκαν όρθες και αξιοποιήθηκαν από τους μεταγενέστερους μελετητές. Ένας από αυτούς, ο H. von Schoenebeck⁶⁷, στηρίζοντας την επιχειρηματολογία του στο γεγονός ότι το ρωμαϊκό οδικό δίκτυο διατηρήθηκε και στη ρυμοτομία της Θεσσαλονίκης πριν από την πυρκαγιά του 1917, διατυπώνει την υπόθεση ότι ο αρχαίος πολεοδομικός σχεδιασμός ανήκει σε κάποια επανίδρυση της πόλης στα χρόνια του Αυγούστου και όχι στην έλληνιστική εποχή. Ο H. von Schoenebeck προτείνει, επίσης, το ρυμοτομικό σχέδιο της πόλης με βάση το ρωμαϊκό *castrum*, δηλαδή με ορθογωνική διαστάτωση ενός κάθετου άξονα (*cardo* = όδος Έλ. Βενιζέλου) και ενός οριζόντιου (*decumanus* = «Έγνατία») (εἰκ. 4)⁶⁸.

Σωστά απέρριψε τη θεωρία αυτή ο F. Castagnoli, που επανέθεσε το πρόβλημα του ρυμοτομικού σχεδιασμού της Θεσσαλονίκης, προτείνοντας τη διάταξη του ίστού της πόλης κατά *strigas* (ορθογώνια παραλληλόγραμμα) ή κατά τετράγωνα⁶⁹. Την άποψή του όμως αυτή δεν την ανέπτυξε διεξοδικά σε κάποια ειδική μελέτη.

Για πολύ καιρό ακόμη παρέμενε αλυτο το πρόβλημα του τρόπου διευθέτησης-σύνταξης του ίστού της Θεσσαλονίκης. Μολονότι το όνομα της πόλης μνημονεύεται σε μεταγενέστερες γενικές δημοσιεύσεις τοπογραφικού ή πολεοδομικού χαρακτήρα⁷⁰, το ζήτημα αυτό δεν αντιμετωπίστηκε. Έξ άλλου ή πόλη —σε σύγκριση με σύγχρονές της— κατέχει έως τώρα δευτερεύουσα θέση στη μελέτη πολεοδομικών θεμάτων.

Με τον M. Vickers αρχίζει νέα περίοδος στην ιστορία της μελέτης της τοπογραφίας της πόλης. Ο έρευνητής αυτός αφιέρωσε στη Θεσσαλονίκη ειδικές μελέτες που αφορούν την πολεοδομία της. Στην πρώτη του κιόλας μελέτη (1970)⁷¹ προτείνει

⁶⁶ Ο TAFRALI 1913 στηρίχθηκε για τη δημοσίευσή του σε δύο βασικές τοπογραφικές μελέτες: TAFEL 1839 και XATZH IOANNOY 1880.

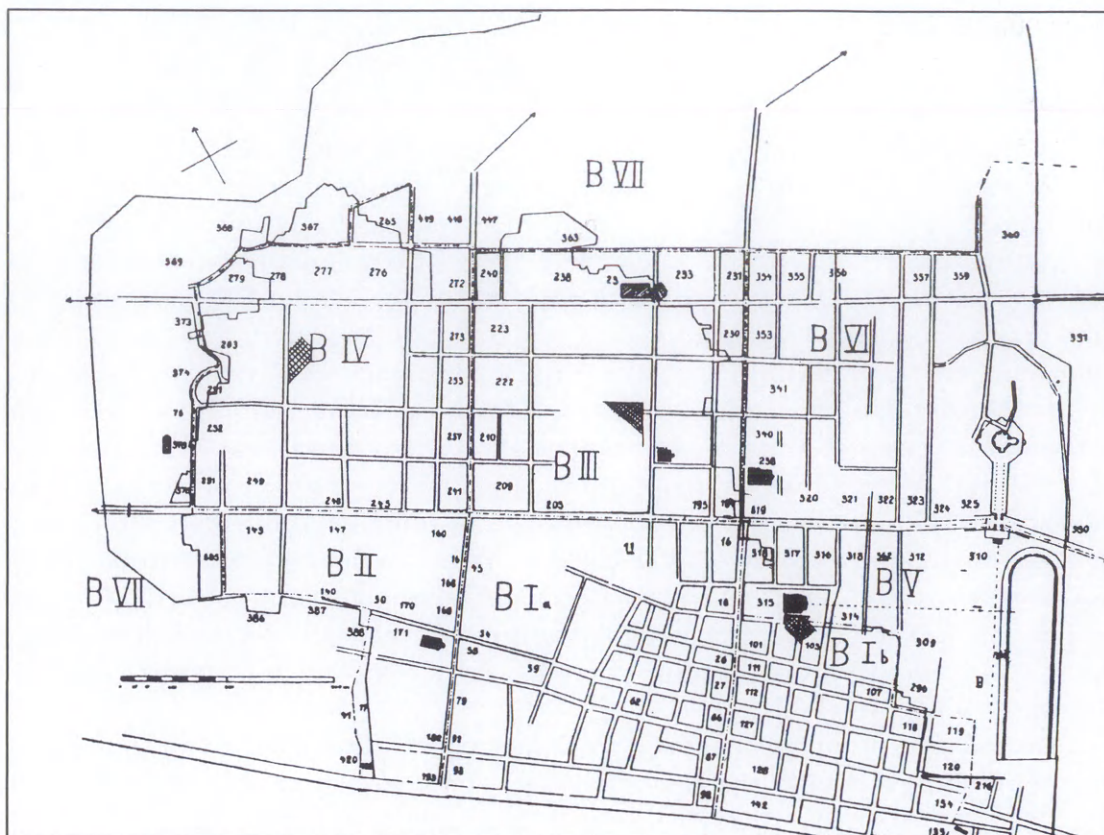
⁶⁷ SCHOENEBECK 1940.

⁶⁸ Η άποψη του H. von Schoenebeck σχετικά με τη χρονολόγηση του ορθογωνίου κανάβου (εἰκ. 4) στη ρωμαϊκή εποχή κρίνεται αβάσιμη (βλ. σχετικά παρακάτω σ. 67).

⁶⁹ CASTAGNOLI 1956.

⁷⁰ MARTIN 1974², 163. GIULIANO 1966, 200.

⁷¹ VICKERS 1970(2).

Εικ. 4. Κάτοψη της ρωμαϊκής Θεσσαλονίκης (SCHOENEBECK 1940, 481, σχέδ. 1).

την αναπαράσταση του ίστού της ρωμαϊκής Θεσσαλονίκης, ενώ στη δεύτερη (1972)⁷² επιχειρεί να έντοπίσει τον ελληνιστικό πυρήνα της πόλης, καθώς και τις τάσεις και κατευθύνσεις διεύρυνσής του. Η μέθοδος που εφαρμόστηκε από τον Μ. Vickers για την αναπαράσταση του ελληνιστικού και του ρωμαϊκού ίστού συνίσταται στην εφαρμογή του συστήματος που χρησιμοποίησε ο J. Sauvaget⁷³ για την αναπαράσταση του πολεοδομικού ίστού των συριακών πόλεων, σε συνδυασμό με τα αρχαιολογικά ευρήματα που ήρθαν στο φως στη Θεσσαλονίκη κατά τη δεκαετία του 1960. Τα συμπεράσματα του Μ. Vickers είναι κατ' αρχήν όρθα. Όμως κατά τις επόμενες δεκαετίες πραγματοποιήθηκαν πολλές άλλες αρχαιολογικές έρευνες και δη-

⁷² Vickers 1972 (2).

⁷³ Για το είδος της μεθόδου βλ. J. SAUVAGET, Le plan antique de Damas, *Syria* 26, 1949, 314-358.

μοσιεύθηκαν αρκετές μελέτες⁷⁴, ώστε να διαθέτουμε σήμερα περισσότερες πληροφορίες, οι οποίες μᾶς ἐπιτρέπουν να προχωρήσουμε σε πιὸ τεκμηριωμένες ἀναλύσεις τοῦ πολεοδομικοῦ ἱστοῦ τῆς πόλης⁷⁵. Στὴν προσπάθεια συμπλήρωσης τῆς τοπογραφικῆς καὶ πολεοδομικῆς εἰκόνας τῆς πόλης συντέλεσαν οὐσιαστικά οἱ μελέτες ποὺ πραγματοποιήθηκαν στὸν τομέα αὐτὸ γιὰ τὴν παλαιοχριστιανικὴ περίοδο⁷⁶, ἀλλὰ καὶ γιὰ τὴν ἐποχὴ τῆς τουρκοκρατίας⁷⁷.

⁷⁴ Οἱ μελέτες AVRAMEA 1976, CAGIANO DE AZEVEDO 1979 καὶ SPIESER 1984 ἀποτελοῦν μερικὰ ἀπὸ τὰ πιὸ ἐνδιαφέροντα παραδείγματα.

⁷⁵ Οἱ πολιτικὲς καὶ πολεοδομικὲς ἀρχὲς ποὺ διέπουν τὴν ἱδρυση νέων πόλεων ἀπὸ τοὺς ἐπιγόνους τοῦ Ἀλεξάνδρου ἀναλύονται παραστατικὰ στὸ GRECO - TORELLI 1983, 338, ὅπου ἐπίσης ἔνα μικρὸ, ἀλλὰ περιεκτικὸ σε συμπεράσματα τμῆμα τοῦ βιβλίου ἀφιερώνεται στὶς ἱδρύσεις νέων πόλεων στὴ χερσόνησο τοῦ Αἴμου. Βλ. ἀκόμη W. LESCHHORN, Gründer der Stadt, *Palingenesia* XX, 1984, 252 κέ.

⁷⁶ Γ. Ι. ΘΕΟΧΑΡΙΔΗΣ, *Ἱστορία τῆς Μακεδονίας κατὰ τοὺς μέσους χρόνους (285-1354)*, Θεσσαλονίκη 1980. Ὁ SPIESER 1984, παρ' ὅλο ποὺ ἀναφέρεται εἰδικὰ στὸν 4ο καὶ στὸν 5ο αἰ. μ.Χ., προσφέρει λεπτομερὴ εἰκόνα τῆς τοπογραφικῆς ἐξέλιξης τῆς πόλης κατὰ τοὺς προηγούμενους αἰῶνες.

⁷⁷ Βλ. ἰδιαίτερα ΔΗΜΗΤΡΙΑΔΗΣ 1983, καὶ γιὰ τὴ βυζαντινὴ περίοδο Γ. Ι. ΘΕΟΧΑΡΙΔΗΣ, *Τοπογραφία καὶ πολιτικὴ ἱστορία τῆς Θεσσαλονίκης κατὰ τὸν 14' αἰῶνα* (Θεσσαλονίκη 1959).

ΜΕΡΟΣ ΔΕΥΤΕΡΟ

Η ΠΟΛΕΟΔΟΜΙΚΗ ΕΞΕΛΙΞΗ
ΤΗΣ ΘΕΣΣΑΛΟΝΙΚΗΣ
ΑΠΟ ΤΗΝ ΙΔΡΥΣΗ ΤΗΣ ΕΩΣ ΤΟΝ ΓΑΛΕΡΙΟ

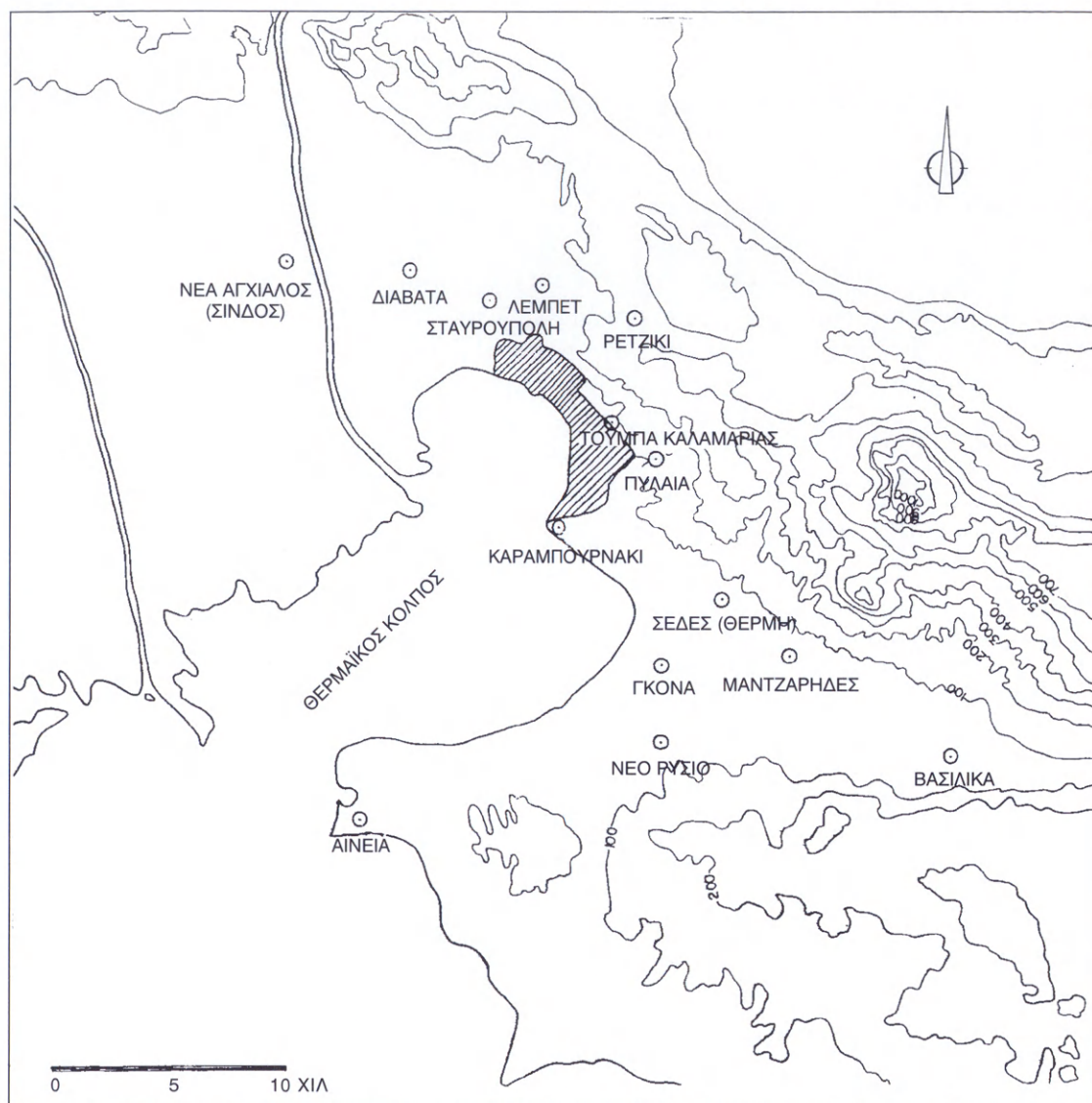
ΙΣΤΟΡΙΚΗ ΚΑΙ ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΚΗ ΠΡΟΣΕΓΓΙΣΗ

Ἡ περιοχή γύρω ἀπὸ τὴν ἑκταση ὅπου ἰδρύθηκε ἡ Θεσσαλονίκη εἶναι πλούσια σὲ προϊστορικὲς θέσεις. Οἱ ἀρχαιολογικὲς αὐτὲς θέσεις, γνωστὲς ὡς τοῦμπες, συνίστανται σὲ μικροὺς λόφους ποὺ σχηματίστηκαν χάρις στὰ ὑπολείμματα κατοίκησης ἢ ὁποία διήρκεσε ὁλόκληρες χιλιετίες. Προϊστορικοὶ οἰκισμοὶ δὲν βρέθηκαν μέσα στὰ ὅρια τῆς ρωμαϊκῆς καὶ τῆς βυζαντινῆς Θεσσαλονίκης. Ὅλα τὰ ἀρχαῖα λείψανα ἐντοπίστηκαν ΝΑ καὶ ΒΔ τῆς πόλης.

Ἐξω ἀπὸ τὰ ἀνατολικά τείχη, στὴν καρδιὰ τῆς σημερινῆς πόλης, ὑψώνεται προϊστορικὸς οἰκισμὸς, ἡ γνωστὴ Ἄνω Τούμπα ἢ Τούμπα Καλαμαριάς, ποὺ ἀνάγεται στὴν ἐποχὴ τοῦ Χαλκοῦ μὲ συνέχεια ζωῆς ἕως τὸν 4ο αἰ. π.Χ. Στὰ ΝΔ τῆς Ἄνω Τούμπας ἐντοπίστηκε οἰκισμὸς, μὲ τὴν ὀνομασία Μικρὸ Καραμπουρνό, τῆς ἐποχῆς τοῦ Σιδήρου καὶ μὲ συνέχεια ζωῆς ἕως τὸν 6ο-5ο αἰ. π.Χ. Ἀλλες θέσεις, ποὺ ἀνήκουν ἐπίσης στὴν ἐποχὴ τοῦ Χαλκοῦ, ἐντοπίστηκαν στὰ Β τῆς Θεσσαλονίκης, στὸ συνοικισμὸ Εὐκαρπία (Λεμπέτ), πάνω στὸ δρόμο Θεσσαλονίκης-Δερβενίου (εἰκ. 5)¹. Οἱ οἰκισμοὶ αὗτοὶ βρίσκονται ὁ ἕνας κοντὰ στὸν ἄλλον καὶ πιστοποιοῦν ὅτι ἡ περιοχή ἦταν πυκνοκατοικημένη ἤδη ἀπὸ τὴν ἐποχὴ τοῦ Χαλκοῦ. Μερικοὶ ἀπὸ αὐτοὺς συνέχισαν νὰ ὑπάρχουν στὴν ἀρχαϊκὴ καὶ τὴν κλασικὴ περίοδο καὶ συμμετεῖχαν στὸ συνοικισμὸ τῆς Θεσσαλονίκης. Ἐνα τέτοιο πόλισμα ἦταν καὶ ἡ Θέρμη². Τὸ

¹ REY 1917-19, 97-109. Ἀρχαιολογία 1983, 8-10 καὶ Θεσσαλονίκη 1986, 13-20, ὅπου παρουσιάζεται συνοπτικὴ περιγραφή τῶν οἰκισμῶν. Γιά τὶς πρόσφατες ἐρευνες στὴν Τούμπα Θεσσαλονίκης βλ. Γ. ΧΟΥΡΜΟΥΖΙΑΔΗΣ, Ἡ ἀνασκαφὴ τῆς Τούμπας (1984-87), *AEMΘ* 1, 1987, 219-222. Κ. ΚΩΤΣΑΚΗΣ - Σ. ΑΝΔΡΕΟΥ, Προκαταρκτικὲς παρατηρήσεις γιὰ τὴν ὁργάνωση τοῦ χώρου στὴν προϊστορικὴ Τούμπα Θεσσαλονίκης, *AEMΘ* 1, 1987, 223-233. Κ. ΣΟΥΡΕΦ, Ἀνασκαφὴ στὴν ὁδὸ Ὁρτανσίας τῆς Τούμπας Θεσσαλονίκης, *AEMΘ* 1, 1987, 235-245, καὶ ὁ ἴδιος, Ἐρευνες στὴν Τούμπα Θεσσαλονίκης, *AEMΘ* 2, 1988, 243-255.

² Τὸ ὄνομα Θέρμη ἔχει παραμείνει ὡς ὀνομασία τοῦ κόλπου στὸν ὁποῖο κεῖται ἡ Θεσσαλονίκη: ΗΡΟΔΟΤΟΣ VII 123 ...ἀπὸ ταύτης ἤδη ἐς αὐτόν τε τὸν Θερμαῖον κόλπον ἐγένετο τῷ ναυτικῷ στρατῷ ὁ πλόος καὶ γῆν τὴν Μυγδονίην..., ΣΤΡΑΒΩΝ VII 21 ...ἐν τῇ Κρουσίδι πόλιστα καὶ τὰ ἐν τῷ Θερμαῖῳ κόλπῳ....

Είκ. 5. Προϊστορικοί οικισμοί στην ευρύτερη περιοχή της Θεσσαλονίκης (σχέδ. Μ. Vittl).

πόλις αὐτὸ ἀποκτᾷ θεμελιώδη σημασία στὴν ἱστορία τῆς πόλης, γιατί, ἂν δεχθοῦμε ὡς ἀξιόπιστη τὴ μαρτύρια τοῦ Στράβωνος³, ἡ Θέρμη θὰ πρέπει νὰ βρισκόταν στὴ θέση στὴν ὁποία οἰκοδομήθηκε ἡ μετέπειτα πόλη τοῦ Κασσάνδρου⁴. Ἐκτὸς

³ Μετὰ τὸν Ἀξιὸν ποταμὸν ἡ Θεσσαλονίκη ἐστὶ πόλις, ἢ πρότερον Θέρμη ἐκαλεῖτο (ΣΤΡΑΒΩΝ VII 24).

⁴ Τὴ Θέρμη ἀναφέρουν: ΗΡΟΔΟΤΟΣ VII 121, 123, 124, 127, 128 καὶ 183. ΑἰΣΧΙΝΗΣ II 27. ΘΟΥΚΥΔΙΔΗΣ I 61 καὶ II 29. ΠΛΙΝΙΟΣ IV 10, 36. ΣΤΕΦΑΝΟΣ ΒΥΖΑΝΤΙΟΣ II 92-94 καὶ VII 323-330.

ἀπὸ τῆ Θεσσαλονίκης⁵, ἡ Θέρμη ταυτίστηκε καὶ μὲ τὴ σημερινή γειτονική της κωμόπολη Σέδες, ἐπειδὴ, πέρα ἀπὸ τὰ ἀρχαιολογικὰ λείψανα τοῦ 6ου αἰ. π.Χ., στὴν περιοχὴ βρίσκονται καὶ θερμὲς πηγές (θερμὲς πηγές>Θέρμη)⁶. Διαφορετικὴ ὥστόσο εἶναι ἡ ἄποψη τοῦ Κ. Ρωμαίου, ὁ ὁποῖος βασιζόμενος στὰ εὐρήματα τοῦ Μικροῦ Καραμπουρνό, χρονολογημένα μετὰ τοῦ 1000 καὶ τοῦ 4ου αἰ. π.Χ., θεωρεῖ ὅτι ἡ Θέρμη κατοικήθηκε «κωμηδόν»⁷.

Ἡ ἀποκάλυψη κινητῶν εὐρημάτων τοῦ 6ου καὶ τοῦ 5ου αἰ. π.Χ. ἀποτελεῖ κοινὸ τόπο κατὰ τὶς ἀρχαιολογικὲς ἔρευνες στὰ περίχωρα τῆς Θεσσαλονίκης, μαρτυρῶντας τὴν πυκνὴ κατοίκηση τῆς περιοχῆς ἤδη ἀπὸ τὴν ἀρχαϊκὴν περίοδο⁸. Τὰ σημαντικότερα καὶ τὰ πιὸ ἐνδιαφέροντα εὐρήματα παραμένουν ὥστόσο τὰ ἀρχιτεκτονικὰ μέλη (κίονες, κιονόκρανα, ἐπιστύλια κλπ.), ποὺ βρέθηκαν στὴ Θεσσαλονίκη σὲ οἰκόπεδο κείμενο στὴ διασταύρωση τῶν ὁδῶν Κρυστάλλη καὶ Καραολῆ καὶ Δημητρίου τῶν Κυπρίων (πρώην Διοικητηρίου) (εἰκ. 6 καὶ 7) καὶ ἀνήκουν σὲ ναὸ ἰωνικοῦ ρυθμοῦ, τοῦ τέλους τοῦ 6ου καὶ τῶν ἀρχῶν τοῦ 5ου αἰ. π.Χ., ἀφιερωμένο σὲ κάποια ἰδιότυπη λατρεία τοῦ Διονύσου⁹. Βασιζόμενος σὲ διάφορα δεδομένα ὁ Γ. Μπακαλάκης ἀπέδειξε ὅτι τὸ ὄνομα Θέρμη δὲν προέρχεται ἀπὸ τὴν παρουσία θερμῶν πηγῶν στὴν περιοχὴ, ἀλλὰ ἀπὸ μία παλαιὰ «θερμή», λατρεία τοῦ Θερμαίου Δαίμονα, ὁ ὁποῖος ἀργότερα ταυτίστηκε μὲ τὸν Διόνυσον¹⁰.

Τὸ ὄνομα τῆς Θεσσαλονίκης, ὅπως αὐτὸ διασώθηκε στὶς πηγές, στὰ νομίσματα καὶ στὶς ἐπιγραφές, παρουσιάζει μικρὲς φωνητικὲς (ὀρθογραφικὲς) διακυμάνσεις. Γιὰ τὴν ἑλληνιστικὴν περίοδο μαρτυρεῖται ἡ ὀνομασία «Θεσσαλονίκεια»¹¹, «Θεττα-

⁵ Οἱ πιὸ σημαντικὲς ἐπιστημονικὲς ἐργασίες σχετικὰ μὲ τὴν ταύτιση τῆς Θέρμης μὲ τὴ Θεσσαλονίκη εἶναι: ΜΠΑΚΑΛΑΚΗΣ 1953-54, 221-229 καὶ ΜΠΑΚΑΛΑΚΗΣ 1983, 31-43.

⁶ ΤΑΦΡΑΛΙ 1913, 5-6.

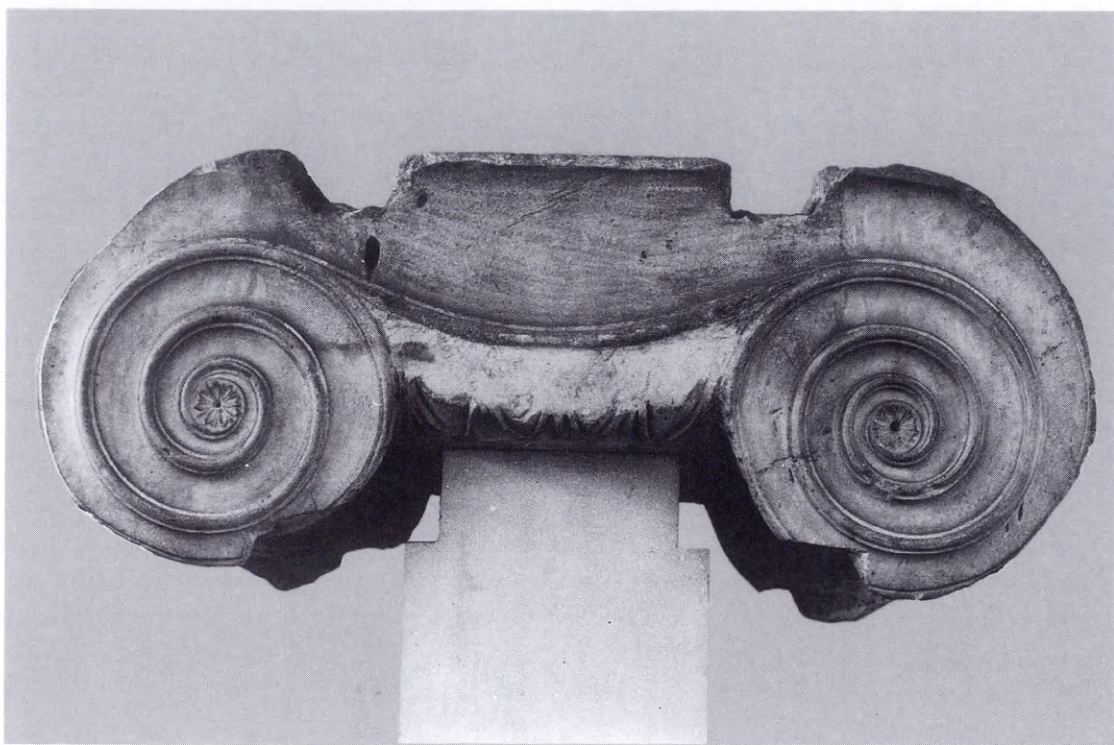
⁷ Κ. ΡΩΜΑΙΟΣ, Ποῦ ἔκειτο ἡ παλαιὰ Θέρμη; *Μακεδονικά* 1, 1940, 1-7, ὅπου στὴ σημ. 2 καὶ ἡ παλαιότερη βιβλιογραφία. Γιὰ τὰ εὐρήματα ἀπὸ τὸ Καραμπουρνάκι βλ. Κ. ΡΩΜΑΙΟΣ, Ἐνασκαφὴ στὸ Καραμπουρνάκι τῆς Θεσσαλονίκης, *Ἐπιτύμβιον Χρήστου Τσοῦντα* (Ἀθήναι 1941) 358-387. Τὴν ταύτιση τῆς Θέρμης μὲ τὸ Καραμπουρνάκι προτείνουν οἱ: Ν. G. L. HAMMOND, *A History of Macedonia I* (Oxford 1972) 151, Μ. ΤΙΒΕΡΙΟΣ, Ὁστρακα ἀπὸ τὸ Καραμπουρνάκι, *ΑΕΜΘ* 1, 1987, 247-260, καὶ ὁ ἴδιος, Ἀπὸ τὰ ἀπομεινάρια ἐνὸς προελληνιστικοῦ ἱεροῦ «περὶ τὸν Θερμαῖον κόλπον», *Ἑλληνογαλλικὲς Ἐρευνες* I, 1990, 71-88. Βλ. ἐπίσης γιὰ τὶς πρόσφατες ἔρευνες στὴν περιοχὴ, Σ. ΜΟΣΧΟΝΗΣΙΩΤΟΥ, Θέρμη-Σίνδος. Ἀνασκαφικὲς παρατηρήσεις στὰ δύο νεκροταφεῖα τῆς περιοχῆς Θεσσαλονίκης, *ΑΕΜΘ* 2, 1988, 283-295.

⁸ Ἐκτὸς ἀπὸ τὸ Σέδες καὶ τὸ Μικρὸ Καραμπουρνό, στὴν Ἄνω Τούμπα βρέθηκαν τάφοι μὲ κορινθιακὰ ἀγγεῖα τοῦ 6ου αἰ. π.Χ. (ΣΤ. ΠΕΛΕΚΙΔΗΣ, *BCH* 45, 1921, 541), ὅπως ἐπίσης στὴ Σίνδο [*Σίνδος, Κατάλογος τῆς Ἐκθέσης* (Θεσσαλονίκη 1985)] καὶ στὴν Ἁγία Παρασκευὴ (Κ. ΣΙΣΜΑΝΙΔΗΣ, Τὸ ἀρχαῖο νεκροταφεῖο τῆς Ἁγίας Παρασκευῆς Θεσσαλονίκης. Πρώτη παρουσίαση καὶ πρώτες ἐκτιμήσεις, *Ἀμνητὸς* 1987, 787-803) ἀποκαλύφθηκαν πλούσια νεκροταφεῖα τοῦ 6ου αἰ. π.Χ.

⁹ ΒΑΚΑΛΑΚΗΣ 1963, 30-34.

¹⁰ ΜΠΑΚΑΛΑΚΗΣ 1953-54, 221-229 καὶ ΜΠΑΚΑΛΑΚΗΣ 1983, 35-39, μὲ καινούργια στοιχεῖα ποὺ ἐνισχύουν τὴ θέση του.

¹¹ Γιὰ τὴν ὀνομασίαν «Θεσσαλονίκεια» βλ. ΡΑΡΑΖΟΓΛΟΥ 1988, 193, ὅπου ἀναλύονται λεπτομερῶς τὰ ἀποσπάσματα τοῦ Στράβωνος.

Εἰκ. 6. Ἴωνικὸ κιονόκρανο ἀπὸ τὸν ἀρχαῖο Ἴωνικὸ ναὸ (Ἀρχαιολογικὸ Μουσεῖο Θεσσαλονίκης).

λονίκη»¹², «Θεσσαλονίκη»¹³, ὅπου ἡ κατάληξη -εια ἀποτελεῖ κοινὸ χαρακτηριστικὸ τῶν ὀνομάτων τῶν ἐλληνιστικῶν πόλεων τῆς ἐποχῆς (Κασσάνδρεια, Στρατονίκεια, Λαοδίκεια, Σελεύκεια, Ἀλεξάνδρεια κλπ.), οἱ ὁποῖες ὀφείλουν τὴν ὀνομασία τους σὲ κύρια ὀνόματα. Ἐπίσης, στὶς ἐπιγραφές¹⁴ καὶ στὰ νομίσματα¹⁵ τῆς αὐτοκρατορικῆς περιόδου συναντᾶμε τὴν ὀνομασία «Θεσσαλονείκη» καὶ «Θεσσαλονικέων» [πόλις].

Σχετικὰ μὲ τὴν ἵδρυση τῆς Θεσσαλονίκης διαθέτουμε δύο διαφορετικὲς πηγές:

¹² IG X 2.1 ἀρ. 19.

¹³ ΣΤΡΑΒΩΝ VII 13, 24. IG X 2.1 ἀρ. 1031. ΠΟΛΥΒΙΟΣ 22, 11 καὶ 29, 4. Γιὰ τὴν ὀνομασία τῆς Θεσσαλονίκης βλ. Γ. ΜΠΑΚΑΛΑΚΗΣ, Ἡ βασίλισσα Θεσσαλονίκη, *Πρακτικὰ τῆς Ἀκαδημίας Ἀθηνῶν* 61, 1986, 53-60, ὅπου διαπιστώνεται ὅτι τὸ ὄνομα Θεσσαλονίκη εἶναι τὸ θηλυκὸ τοῦ Θεσσαλόνικος, σημαίνει δηλαδὴ ὁ νικητὴς τῶν Θεσσαλῶν. Ὁ Γ. Μπακαλάκης εἶναι τῆς ἄποψης ὅτι, ἐπειδὴ ὁ Φίλιππος Β΄ δὲν μποροῦσε νὰ δώσει τὸ ὄνομα αὐτὸ στὸν ἑαυτό του, τὸ ἔδωσε στὴν κόρη του· μὲ τὸ ὄνομα τῆς Θεσσαλονίκης, τῆς κόρης τοῦ Φιλίππου, ὀνομάστηκε ἀργότερα ἡ πόλη ποὺ ἱδρύσε ὁ Κάσσανδρος στὸν Θερμαϊκὸ κόλπο.

¹⁴ IG X 2.1 ἀρ. 19, 24, 150, 151, 179, 181, 283, 838, 1021, 1026, 1028, 1031, 1034 καὶ 1035.

¹⁵ TOURATSOGLOU 1988, 115-116.

αὐτὴ τοῦ Στράβωνος¹⁶ καὶ τῇ μεταγενέστερῃ τοῦ Στεφάνου Βυζαντίου. Ὁ Στράβων ἀναφέρει ὅτι ὁ Κάσσανδρος ἱδρυσε τὴ Θεσσαλονίκη¹⁷ πραγματοποιώντας συνοικισμό εἴκοσι ἑξὶ κωμῶν τοῦ Θερμαϊκοῦ κόλπου, μεταξὺ τῶν ὁποίων ἡ Θέρμη, ἡ Χαλάστρα, ἡ Ἀπολλωνία, ὁ Γαρησκός, ἡ Αἰνεία καὶ ὁ Κισσός¹⁸, καὶ ὠνόμασε τὴν πόλιν «Θεσσαλονίκη» ἀπὸ τὸ ὄνομα τῆς γυναίκας του, ἀδελφῆς τοῦ Μεγάλου Ἀλεξάνδρου¹⁹. Ὁ Στέφανος Βυζάντιος θεωρεῖ ὅτι ἡ Θεσσαλονίκη ἰδρύθηκε ἀπὸ τὸν Φίλιππο Β΄ γιὰ νὰ τιμηθεῖ ἡ κόρη του, ποὺ ὠνομαζόταν Θεσσαλονίκη, καὶ γιὰ νὰ δοξαστεῖ ἡ νίκη του ἐπὶ τῶν Θεσσαλῶν (Θεσσαλῶν-νίκη). Ἡ ἱδρυση τῆς Θεσσαλονίκης στὰ χρόνια τῆς βασιλείας τοῦ Κασσάνδρου ὀφείλεται σὲ περισσότερες τῆς μιᾶς αἰτίες²⁰: Ὁ γάμος τοῦ Κασσάνδρου, ἐνὸς ἀνταπαιτητῆ τῆς ἐξουσίας, μὲ τὴν ἀδελφὴ τοῦ Ἀλεξάνδρου νομιμοποιοῦσε τὴν προσπάθειά του νὰ οἰκιοποιηθεῖ τὸ θρόνο ὄχι μόνο τῆς Μακεδονίας, ἀλλὰ καὶ ὅλου τοῦ βασιλείου τοῦ Μεγάλου Ἀλεξάνδρου.

Δὲν διαθέτουμε στοιχεῖα γιὰ τὰ πρῶτα χρόνια ζωῆς τῆς πόλης, ὅταν ἡ Θεσσαλονίκη ἀρχίζει νὰ ἀναπτύσσει κάποια οἰκονομικὴ καὶ ναυτικὴ δραστηριότητα. Τριάντα χρόνια μετὰ τὴν ἱδρυσή της ἡ πόλις ἐπιλέχθηκε ἀπὸ τὸν Ἀντίγονο Γονατᾶ ὡς κέντρο ἄμυνας στὴ διαμάχη του μὲ τὸν Πύρρο. Στὰ 279 π.Χ., μπροστὰ στὰ τείχη της,

¹⁶ ΣΤΡΑΒΩΝ VII 21 ...εἶτα Θεσσαλονίκηια Κασσάνδρου κτίσμα ἐν ἄλλοις τετταράκοντα καὶ ἡ Ἐγνατία ὁδός. Ἐπωνόμασε δὲ τὴν πόλιν ἀπὸ τῆς ἐαυτοῦ γυναικὸς Θεσσαλονίκης, Φιλίππου δὲ τοῦ Ἀμύντου θυγατρὸς, καθελὼν τὰ ἐν τῇ Κρουσίδι πολίσματα καὶ τὰ ἐν τῷ Θερμαίῳ κόλῳ περὶ ἑξ καὶ εἴκοσι καὶ συνοικίας εἰς ἓν. ἡ δὲ μητρόπολις τῆς νῦν Μακεδονίας ἐστί. τῶν δὲ συνοικισθειῶν ἦν Ἀπολλωνία καὶ Χαλάστρα καὶ Θέρμα καὶ Γαρησκός καὶ Αἰνεία καὶ Κισσός.... Γιὰ τὶς διαφορετικὲς ἐκδόσεις τοῦ Στράβωνος, αὐτὲς ποὺ ἀναφέρονται στὴν ἱδρυση τῆς Θεσσαλονίκης, βλ. ΡΑΡΑΖΟΓΛΟΥ 1988, 189 καὶ 193-194. Ἡ ἴδια προτείνει ὡς πιὸ σωστὴ τὴν ἔκδοση τῆς *Epitome Vaticana*, τὴν ὁποία καὶ χρησιμοποιοῦμε ἐδῶ.

¹⁷ Ἡ γενικῶς ἀποδεκτὴ χρονολογία 316-315 π.Χ. γιὰ τὴν ἱδρυση τῆς Θεσσαλονίκης δὲν στηρίζεται σὲ καμία γραπτὴ μαρτυρία. Διαφορετικὴ χρονολογία προτείνει ὁ Ε. Ι. ΜΙΚΡΟΓΙΑΝΝΑΚΗΣ, Τὸ πολιτιστικὸν ἔργον τοῦ Κασσάνδρου, *Ἀρχαία Μακεδονία* II, 1977, 225-236, ποὺ θεωρεῖ ὅτι ἡ Κασσάνδρεια, ἡ Θήβα καὶ ἡ Θεσσαλονίκη ἰδρύθηκαν μετὰ τὸ 305 π.Χ.

¹⁸ ΡΑΡΑΖΟΓΛΟΥ 1988, 190-201, ὅπου προτείνεται ἡ πιθανὴ θέση γιὰ καθεμιὰ ἀπὸ τὶς πόλεις αὐτές.

¹⁹ Βλ. σημ. 13.

²⁰ Τὴν πολιτικὴ τοῦ Κασσάνδρου χαρακτηρίζει ἰδιαίτερη δραστηριότητα στὸν πολεοδομικὸ τομέα. Ἐκτὸς ἀπὸ τὴν ἱδρυση τῆς Θεσσαλονίκης, συνοίκησε τὴν Κασσάνδρεια, ἀνοικοδόμησε τὴ Θήβα καὶ ἐφάρμοσε τὸ καινούργιο πολεοδομικὸ ἱποδάμειο σύστημα στὴν Πέλλα· σχετικὰ μὲ τὴν τελευταία βλ. ΣΙΓΑΝΙΔΟΥ 1987, 777 καὶ Γ. ΤΟΥΡΑΤΣΟΓΛΟΥ, Συμβολὴ στὴν ἐπίλυση χρονολογικῶν προβλημάτων τῆς Ἀρχαίας Πέλλας. *Μεταλεξάνδρεια Πέλλα*, ΑΔ 30, 1975, Μελ. 181-182. Φαίνεται, ἐπίσης, ὅτι στὸν Κάσσανδρο ἀνάγεται καὶ ἡ χάραξη τῶν δρόμων κατὰ τὸ ἱποδάμειο σύστημα, καθὼς καὶ ἡ ὁχύρωση τοῦ Δίου (ΣΤΕΦΑΝΙΔΟΥ-ΤΙΒΕΡΙΟΥ, «Περίβολος ἐν τετραγώνῳ σχήματι». Προβλήματα τῆς ἑλληνιστικῆς ὁχύρωσης τοῦ Δίου, *AEMO* 2, 1988, 153-160, ὅπου καὶ ἡ προγενέστερη βιβλιογραφία). Γενικὰ ὅσον ἀφορᾷ τὴν οἰκιστικὴν δραστηριότητα τοῦ Κασσάνδρου στὸ πλαίσιο τῆς πολιτικῆς-οἰκονομικῆς κατάστασης ποὺ ἐπικρατεῖ στὴ Μακεδονία μετὰ τὸ θάνατο τοῦ Μεγάλου Ἀλεξάνδρου βλ. Ι. TOURATSOGLU, *Kassanders Baupolitik, Akten des Symposiums 'Basileia'. Die Paläste der hellenistischen Könige*, Berlin, Dezember 1992 (ὑπὸ ἐκτύπωση).

ὁ Πτολεμαῖος Κεραυνὸς συγκρούστηκε μὲ τοὺς Κέλτες, ποὺ ἀπέτυχαν στὴν προσπάθειά τους νὰ κατακτήσουν τὴν πόλη.

Τὰ ἱστορικὰ γεγονότα ποὺ ἀναφέραμε τεκμηριώνουν βέβαια τὴν ὑπαρξὴ ἐλληνιστικῆς ὀχύρωσης²¹, ὅμως τὰ ἐλάχιστα ἀρχαιολογικὰ στοιχεῖα καθιστοῦν ὑποθετικὲς καὶ τὶς προτάσεις γιὰ τὴν ἀναγνώριση τοῦ ἀρχικοῦ ἐλληνιστικοῦ πυρήνα καὶ γιὰ τὶς κατευθύνσεις τῆς ἐπέκτασής του. Ἡ ἐπιφανειακὴ ἔρευνα ἐπίσης δὲν ἀπέδωσε κάποιον νέο στοιχεῖο ὥστε νὰ διατυπωθεῖ τὸ πρόβλημα κατὰ τρόπο πιὸ συγκεκριμένο.

Ὁ Μ. Vickers²² εἶναι ὁ πρῶτος ποὺ ἀποπειράθηκε νὰ λύσει τὸ ζήτημα τοῦ ἀρχικοῦ πυρήνα τῆς Θεσσαλονίκης καὶ νὰ καταγράψει τὴν εἰκόνα τῆς πολεοδομικῆς τῆς ἐξέλιξης διαχρονικά²³. Ὁ ἴδιος τοποθετεῖ τὴν ἀρχαία Θέρμη²⁴, ἐπάνω στὴν ὁποία ἰδρύθηκε ὁ ἀρχικὸς πυρήνας τῆς Θεσσαλονίκης, στὴ σημερινὴ συνοικία ποὺ ὀρίζεται ΝΔ ἀπὸ τὴ θάλασσα καὶ στὶς ὑπόλοιπες πλευρὲς ἀπὸ τὶς ὁδούς: Ἱ. Δραγούμη, Ἐγνατία καὶ Γούναρη, βασιζόμενος στὰ ἀρχαιολογικὰ στοιχεῖα ποὺ ἀποκαλύφθηκαν κάτω ἀπὸ τὴν Ἀγία Σοφία (ἀρ. Κατ. 88) καὶ στὴν παράλληλη σχέση τῆς συνοικίας αὐτῆς πρὸς τὸ γιὰ τὸ πρὶν ἀπὸ τὴν πυρκαγιὰ τοῦ 1917 χρονικὸ διάστημα (Χάρτης 2).

Σύμφωνα ὅμως μὲ τὰ ἀρχαιολογικὰ στοιχεῖα ποὺ διαθέτουμε σήμερα πιὸ πιθανὸ φαίνεται νὰ ὑπῆρχε στὴ συνοικία τῆς Ἀγίας Σοφίας τὸ ἐλληνιστικὸ καὶ πρῶτο ρωμαϊκὸ λιμάνι, τὸ ὁποῖο οἱ παλαιοχριστιανικὲς πηγὲς ἀναφέρουν ὡς Ἐκκλησιαστικὴ Σκάλα²⁵. Μὲ βάση τὰ ἀρχαιολογικὰ δεδομένα, στὴν περιοχὴ τῆς Ἐκκλησιαστικῆς Σκάλας ἡ ἐπιχωμάτωση θὰ πρέπει νὰ εἶχε ἀρχίσει ἤδη ἀπὸ τὴν ὑστερορωμαϊκὴ περίοδο²⁶. Ἐκτὸς ἀπὸ τὸ γεγονὸς αὐτὸ ὁ ἐντοπισμὸς τοῦ ἀρχικοῦ πυρήνα τῆς Θεσσαλονίκης (Θέρμης) σὲ αὐτὴν τὴν περιοχὴ τῆς πόλης δὲν ἐπιβεβαιώνεται ἀπὸ εὐρήματα τῆς ἀρχαϊκῆς ἢ τῆς κλασικῆς ἐποχῆς. Ἐξ ἄλλου τὰ οἰκοδομικὰ λείψανα, ἂν καὶ παρουσιάζουν προσανατολισμὸ διαφορετικὸ ἀπὸ ἐκεῖνον τῆς ὑπόλοιπης ἀρχαίας πόλης, δὲν ἀνάγονται σὲ χρόνους προγενέστερους τοῦ 3ου αἰ. μ.Χ.²⁷. Ἐπιπλέον, ὁ σημερινὸς διαφορετικὸς προσανατολισμὸς αὐτῆς τῆς συνοικίας ἀναφέ-

²¹ Βλ. παρακάτω σ. 121-122.

²² VICKERS 1972(2) 156-170 καὶ VICKERS 1970(2) 239-251.

²³ Τὸ πρόβλημα τῆς ἐξέλιξης τῆς Θεσσαλονίκης, προπαντὸς κατὰ τοὺς πρώτους αἰῶνες, ἐξέτασε καὶ ὁ Γ. ΒΕΛΕΝΗΣ, Ἡ πολεοδομικὴ ἐξέλιξη τῆς Θεσσαλονίκης μέσα στοὺς 23 αἰῶνες ἀπὸ τὴν ἰδρυσὴ της, *Πανεπιστημικὰ Νέα* 1985, 8-15.

²⁴ Μ. VICKERS, Where was Procopius' Therme? *Classical Review* XXIV, 1974, 10-11 καὶ ὁ ἴδιος, Therme and Thessaloniki, *Studies in Honour of Ch. Edson* (Thessaloniki 1981) 327-333, μὲ τὴν ἔως τότε βιβλιογραφία.

²⁵ PG 116, 1329 ...οἱ μὲν τὸν πρὸς δύσιν τῆς ἐκκλησιαστικῆς σκάλας πύργον, ἔνθα καὶ παραπύλιον ὑπάρχει, οἱ δέ... Ἐπίσης LEMERLE 1979/1981, 172 σημ. 9.

²⁶ ΜΠΑΚΙΡΤΖΗΣ 1975, 320 σημ. 158-160, ὅπου ὅμως δὲν ἀναφέρεται σὲ ποιά ἀκριβῶς ἐποχὴ πραγματοποιήθηκε ἡ ἐπιχωμάτωση. Βλ. παρακάτω σ. 133 σημ. 303.

²⁷ Βλ. ἀρ. Κατ. 88-89, 91-93. Ἐξαίρεση ἀποτελεῖ τὸ πρόσφατο εὐρημα στὴ συμβολὴ τῆς ὁδοῦ Γρ. Παλαμᾶ καὶ Πλατείας Ναυαρίνου (ἀρ. Κατ. 96).

ρεται σὲ οἰκοδομικὴ φάση τῆς τουρκοκρατίας²⁸. Ἐπομένως, θὰ πρέπει νὰ θεωρηθεῖ ὡς ἀρχικὸς πυρήνας τῆς Θεσσαλονίκης αὐτός, τὸν ὁποῖο ὁ Μ. Vickers ταυτίζει μὲ τὴ «δεύτερη» ἐλληνιστικὴ φάση (Φίλιππος Ε΄-95 π.Χ.) καὶ χαρακτηρίζεται ἀπὸ τὸν ἱποδάμειο κἀναβο, μεταξὺ τῶν ὁδῶν Κασσάνδρου καὶ Ἑρμοῦ.

Μέχρι σήμερα τὸ μόνο σημαντικὸ ἀρχαιολογικὸ εὑρημα, ποὺ ἀνάγεται στὴν ἐλληνιστικὴ περίοδο, εἶναι τὸ Σεραπεῖο, τὸ ὁποῖο μᾶς παραδίδεται κυρίως στὴ ρωμαϊκὴ μετασκευὴ του²⁹. Ὁ ναὸς αὐτὸς θὰ μπορούσε νὰ προσφέρει πολὺτιμα στοιχεῖα γιὰ τὸν προσανατολισμὸ καὶ τὴ λειτουργία τῆς ἐλληνιστικῆς πόλης, δυστυχῶς ὅμως ἡ ἀνασκαφὴ παραμένει ἀδημοσίευτη. Ἀσχετα ἀπὸ τὴ δυνατότητα ἐντοπισμοῦ τῆς θέσης τοῦ ἱεροῦ στὴν ὁδὸ Καραολῆ καὶ Δημητρίου τῶν Κυπρίων (πρώην Διοικητηρίου), στὸ ὕψος τῆς ὁδοῦ Σελευκιδῶν καὶ Ἑλ. Σβορώνου, κατὰ τὶς ἀνακοινώσεις τῆς σχετικῆς ἀνασκαφικῆς ἔρευνας³⁰ ἡ ἀκριβέστερη τοποθέτηση τοῦ Σεραπεῖου σημειώνεται στὸν ἀδημοσίευτο χάρτη ποὺ ἐκτίθεται στὴν αἴθουσα τοῦ Ἀρχαιολογικοῦ Μουσείου Θεσσαλονίκης καὶ εἶναι ἀφιερωμένη στὴν ἱστορία τῆς πόλης³¹.

Ἀνατολικότερα τοῦ Σεραπεῖου, στὴ διασταύρωση τῆς ὁδοῦ Κρυστάλλη μὲ τὴν ὁδὸ Καραολῆ καὶ Δημητρίου τῶν Κυπρίων (πρώην Διοικητηρίου), βρέθηκαν ἀρχιτεκτονικὰ μέλη ἐνὸς ἰωνικοῦ ναοῦ τοῦ 6ου-5ου αἰ. π.Χ.³² (εἰκ. 6 καὶ 7). Τὸ εὑρημα αὐτὸ εἶναι μὲν ἐνδεικτικὸ, δὲν ἀποτελεῖ ὥστόσο ἀποδεικτικὸ στοιχεῖο³³ γιὰ τὸ ὅτι ἡ περιοχὴ εἶχε σχεδιαστεῖ εὐθὺς ἐξ ἀρχῆς ὡς περιοχὴ τῶν ἱερῶν, δηλαδὴ ἀπὸ τὴν ἐποχὴ τῆς ἱδρύσεως τῆς Θεσσαλονίκης³⁴ καὶ ἴσως ἤδη ἀπὸ τὴν ἐποχὴ τῆς προκατόχου τῆς Θέρμης³⁵. Ἡ ἀνεύρεση τοῦ ἀρχαῖου ἰωνικοῦ ναοῦ σὲ αὐτὴν τὴν περιοχὴ τῆς πόλης ὁδηγεῖ στὴν εἰκασία ὅτι ἡ Θέρμη πρέπει νὰ κάλυπτε ἀκριβῶς τὴ συγκεκριμένη τοποθεσία καὶ τὸ χῶρο γύρω ἀπὸ τὴν Ἀγορά³⁶. Ἡ ὑπόθεση αὕτη φαίνεται

²⁸ Ἡ ὀρθογωνικὴ ρυμοτομία τῆς συνοικίας ἀνήκει στὴν ἀνοικοδόμησή της μὲ νέο πολεοδομικὸ σχέδιο, ποὺ χρηματοδοτήθηκε ἀπὸ τὴν ἐβραϊκὴ κοινότητα μετὰ τὴν ὀλοκληρωτικὴ καταστροφὴ τῆς στὴν πυρκαγιὰ τοῦ 1890. Βλ. ΔΗΜΗΤΡΙΑΔΗΣ 1983, 458, ΚΑΛΟΓΗΡΟΥ 1985, 555 καὶ Α. ΚΑΡΑΔΗΜΟΥ-ΓΕΡΟΛΥΜΠΟΥ, Ἐκσυγχρονισμὸς καὶ πολεοδομία στὴ Θεσσαλονίκη τοῦ 19ου αἰῶνα, *Πανελλήνιο Συνέδριο "Νεοκλασσικὴ πόλη καὶ ἀρχιτεκτονικὴ"*. Πρακτικὰ (Θεσσαλονίκη 1983) 54-67.

²⁹ Ἀρ. Κατ. 47.

³⁰ ΜΑΚΑΡΟΝΑΣ 1940, 464. SCHOENEBECK 1940, 481 σχέδ. 1, VICKERS 1972(2) 164-165 σχέδ. 4.

³¹ Ὁ χάρτης συντάχθηκε προφανῶς μὲ βάση τὰ στοιχεῖα στὸ ἀρχεῖο τοῦ Μουσείου. Βλ. ἐπίσης γιὰ τὴ θέση τοῦ Σεραπεῖου R. WITT, *The Egyptian Cults in Ancient Macedonia*, *Ἀρχαία Μακεδονία* I, 1970, 324.

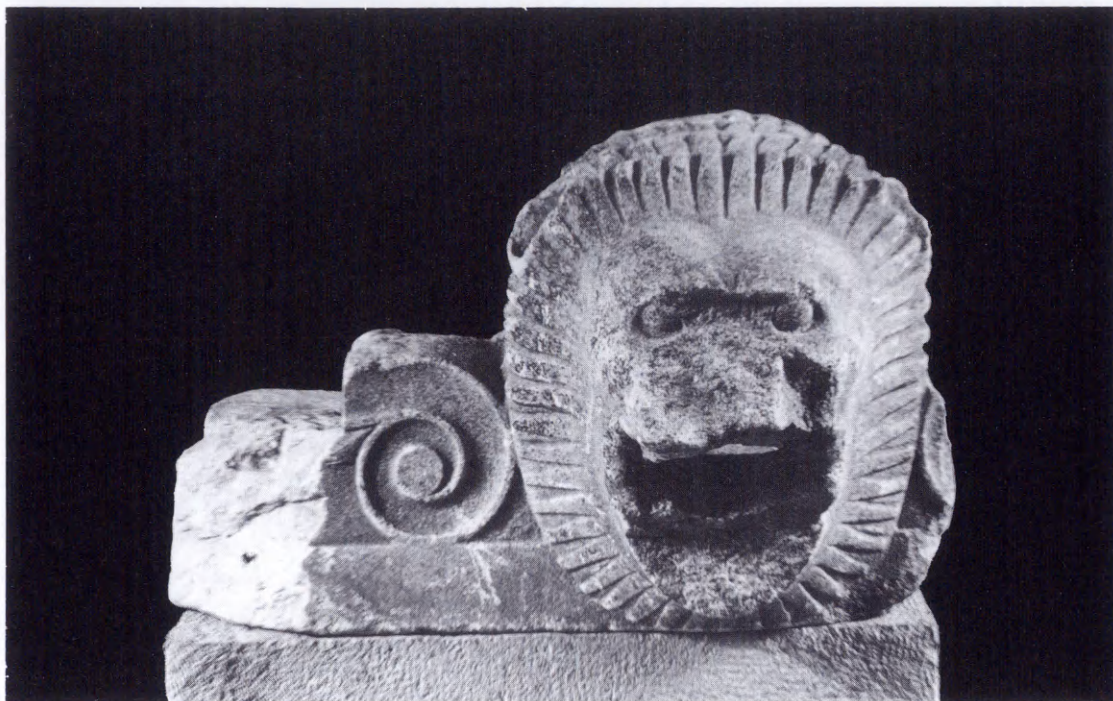
³² Ἐχουν βρεθεῖ καὶ ἄλλα ἀρχιτεκτονικὰ μέλη διασκορπισμένα σὲ διάφορες περιοχὲς τῆς πόλης: ΜΠΑΚΑΛΑΚΗΣ 1953-54, 221-29, ΒΑΚΑΛΑΚΗΣ 1963, 30-34 καὶ ΜΠΑΚΑΛΑΚΗΣ 1983, 31-34.

³³ Βλ. παρακάτω σ. 88.

³⁴ Ὁ VICKERS 1972(2) 164 σχέδ. 3-4, θεωρεῖ τὴ θρησκευτικὴ περιοχὴ τῆς ἐλληνιστικῆς πόλης ὡς "open space".

³⁵ Ἡ διατήρηση τοῦ θρησκευτικοῦ χαρακτήρα τῆς περιοχῆς καὶ κατὰ τοὺς ρωμαϊκοὺς χρόνους τεκμηριώνεται ἀπὸ τὴν ἀνεύρεση μεγάλου ἀριθμοῦ αὐτοκρατορικῶν ἀγαλμάτων, ποὺ προφανῶς σχετίζονται μὲ τὸ χῶρο τῆς αὐτοκρατορικῆς λατρείας (βλ. σχετικὰ παρακάτω σ. 90).

³⁶ Ἡ εἰκασία αὕτη ὑποστηρίχθηκε ἀπὸ τοὺς: CH. EDSON, *Notes on the Thracian Phoros*, *Classical Philology* XLII, 1947, 101-104, ΒΑΚΑΛΑΚΗΣ 1963, 30-34, ΠΕΤΣΑΣ 1970, 226.

Εἰκ. 7. Λεοντόκρουνο/ὕδρорρόη ἀπὸ τὸν ἀρχαῖκὸ ἰωνικὸ ναὸ (Ἀρχαιολογικὸ Μουσεῖο Θεσσαλονίκης).

νὰ ἐνισχύεται καὶ ἀπὸ τὰ πρόσφατα, ἴσως κλασικῶν χρόνων, εὐρήματα τῆς ὁδοῦ Κασσάνδρου (ἀρ. Κατ. 133), καθὼς καὶ ἀπὸ τὰ θραύσματα ἀγγείων, ἐπίσης κλασικῶν χρόνων, ποὺ βρέθηκαν στὴν περιοχὴ τῆς παλαιᾶς Ἡλεκτρικῆς Ἑταιρείας (ὁδὸς Ἀγίου Δημητρίου) καὶ στὸ χῶρο ἐκτὸς τῆς βασιλικῆς τοῦ Ἀγίου Δημητρίου³⁷.

Στὴν περιοχὴ τῆς Ἀγορᾶς, κάτω ἀπὸ τὰ ρωμαϊκὰ μνημεῖα, ἔχουν βρεθεῖ οἰκοδομικὰ λείψανα (ἀρ. Κατ. 62) καὶ κινητὰ εὐρήματα ποὺ ἀνάγονται στὴν ἑλληνιστικὴ ἐποχὴ (εἰκ. 8)³⁸. Ὅσες πληροφορίες προέρχονται ἀπὸ ἀνακοινώσεις ἀνασκαφῶν εἶναι πολὺ γενικὲς καὶ δὲν προσφέρουν τὴ δυνατότητα νὰ σχηματιστεῖ μιὰ ἱκανοποιητικὴ εἰκόνα τῆς περιοχῆς κατὰ τὴν ἑλληνιστικὴ ἐποχὴ, ἐφ' ὅσον στὴν πλειονότητά τους ἀναφέρονται σχεδὸν ἀποκλειστικὰ στὴ ρωμαϊκὴ περίοδο τῆς πόλης.

³⁷ Κ. ΡΩΜΙΟΠΟΥΛΟΥ, Θεσσαλονίκη, *Ἱστορικὴ πορεία Θεσσαλονίκης*, Ἐπιστημονικὴ Ἡμερίδα 23 Νοεμβρίου 1985 (Θεσσαλονίκη 1988) 11 καὶ Μ. ΤΙΒΕΡΙΟΣ, Ἀπὸ τὰ ἀπομεινάρια ἐνὸς ἑλληνιστικοῦ ἱεροῦ «περὶ τὸν Θερμαῖον κόλπον», *Ἑλληνογαλλικὲς Ἑρευνες* I, 1990, 71-78.

³⁸ Τὸ σπουδαιότερο εὖρημα εἶναι ἓνα πώρινο ἄγαλμα Ἀτλαντος (εἰκ. 8), ποὺ βρέθηκε ξαναχρησιμοποιημένο, ὡς οἰκοδομικὸ ὕλικό, σὲ μεταγενέστερο τοῖχο (βλ. παρακάτω σ. 184 σημ. 66). Ἀξία μνείας εἶναι καὶ τμήματα κανθάρων μελαμβafῶν καὶ κατηγορίας «δυτικῆς κλιτύος» καθὼς καὶ τμήμα ἀγγείου μὲ προχοὴ σὲ σχῆμα λεοντοκεφαλῆς (Μουσεῖο Θεσσαλονίκης ἀρ. 9942-9945 καὶ 9939).

Σύμφωνα με τὰ ἕως τώρα δημοσιευμένα στοιχεῖα, ἑλληνιστικά λείψανα βρέθηκαν στὴν ὁδὸ Φιλίππου 25³⁹, ἐνῶ σὲ οἰκόπεδο στὴν ὁδὸ Φιλίππου 95 καὶ Ἀρριανοῦ 16 ἀποκαλύφθηκαν τοῖχοι ἑλληνιστικῆς ἐποχῆς, ἐπάνω στοὺς ὁποίους ἔχουν στηριχθεῖ οἱ ρωμαῖκοι μὲ κατεύθυνση ἴδια μὲ αὐτὴ τῶν ἑλληνιστικῶν⁴⁰. σὲ γειτονικὸ οἰκόπεδο, στὴν ὁδὸ Φιλίππου 91⁴¹, ἀνασκάφηκε ἕνας ἑλληνιστικὸς μεταλλουργικὸς κλίβανος· σὲ σωστικὲς ἀνασκαφές, ποὺ πραγματοποιήθηκαν πρόσφατα, στὴν ὁδὸ Κασσάνδρου (ἄρ. Κατ. 137-138) καὶ στὴ διασταύρωση τῶν ὁδῶν Κασσάνδρου, Μακεδονικῆς Ἀμύνης καὶ Παστέρ (ἄρ. Κατ. 133) ἀποκαλύφθηκαν λείψανα ἑλληνιστικῶν οἰκιῶν· στὴ συμβολὴ τῶν ὁδῶν Γρ. Παλαμᾶ 16 καὶ Πλατείας Ναυαρίνου ἀποκαλύφθηκαν λείψανα μεγάλου ἑλληνιστικοῦ κτηρίου (ἄρ. Κατ. 96)⁴². Ἐπίσης, κατὰ τὶς ἐργασίες ἀναστήλωσης τῆς κρύπτης τῆς βασιλικῆς τοῦ Ἀγίου Δημητρίου ἀποκαλύφθηκε ἕνας ἑλληνιστικὸς τοῖχος⁴³.

Ἀπὸ τὰ ἀρχαιολογικὰ λείψανα, ποὺ ἀναφέραμε παραπάνω, παρατηροῦμε ὅτι στὴ Θεσσαλονίκη τὰ οἰκοδομικὰ κατάλοιπα, αὐτὰ ποὺ ἀνάγονται στὴν ἑλληνιστικὴ ἐποχὴ, εἶναι πολὺ περιορισμένα. Τοῦτο ὀφείλεται προπαντὸς στὸ γεγονὸς ὅτι τὰ ἑλληνιστικὰ κτίσματα ἔχουν ἐντελῶς καταστραφεῖ ἀπὸ τὴ ρωμαϊκὴ καὶ τὴν πρωτοβυζαντινὴ ἀνοικοδόμησι⁴⁴. Ὡστόσο, τὰ ἐλάχιστα αὐτὰ ἀρχαιολογικὰ στοιχεῖα μᾶς ἐπιτρέπουν —σὲ συνδυασμὸ μὲ τὴν ἐπισήμανση ἑλληνιστικῶν κινητῶν εὐρημάτων⁴⁵— νὰ διαπιστώσουμε ὅτι τὰ λείψανα αὐτὰ εἶναι συγκεντρωμένα κυρίως γύρω ἀπὸ τὴν περιοχὴ τῆς Ἀγορᾶς (ἄρ. Κατ. 60, 72-75) καὶ βορείως τοῦ ἄξονα ποὺ συμπίπτει μὲ τὴ σημερινὴ ὁδὸ Φιλίππου ἕως τὸ ὕψος τῆς ὁδοῦ Κασσάνδρου (ἄρ. Κατ. 129, 133, 134, 137, 138, 141) (Χάρτης 1). Ἡ διαπίστωση αὐτὴ —σὲ συνδυασμὸ μὲ τὴν παρατήρηση ὅτι τὰ λείψανα αὐτὰ ἔχουν ταυτιστεῖ, ὡς ἐπὶ τὸ πλεῖστον, μὲ τμήματα οἰκιῶν— μᾶς ὁδηγεῖ στὸ συμπέρασμα ὅτι στὴν περιοχὴ γύρω ἀπὸ τὴν Ἀγορὰ καὶ ἰδιαίτερα βόρεια ἀπὸ αὐτή, μέχρι τὴν ὁδὸ Κασσάνδρου, εἶχαν ἰδρυθεῖ οἱ ἑλληνιστικὲς συνοικίες⁴⁶.

³⁹ Ἀρ. Κατ. 60.

⁴⁰ Ἀρ. Κατ. 113.

⁴¹ Ἀρ. Κατ. 115.

⁴² ΑΔΑΜ-ΒΕΛΕΝΗ 1989, ὅπου παρουσιάζονται τὰ τελευταῖα στοιχεῖα καὶ γίνονται προτάσεις σχετικὰ μὲ τὴν πολεοδομικὴ διαμόρφωση τῆς ἑλληνιστικῆς Θεσσαλονίκης.

⁴³ Ἀρ. Κατ. 129.

⁴⁴ Ἀρ. Κατ. 59-60, 73, 96 κ.ἄ.

⁴⁵ Ἀφθονα κινητὰ εὐρήματα ἑλληνιστικῆς ἐποχῆς, προπαντὸς ὄστρακα καὶ νομίσματα, ἔχουν βρεθεῖ σὲ διάφορα οἰκόπεδα τῆς πόλης, ὅπως στά: ἄρ. Κατ. 47, 57, 59, 60, 62, 72-75, 103, 106, 113, 114, 118, 127, 134, 138. Βλ. γιὰ τὰ πιὸ ἐνδιαφέροντα εὐρήματα τῶν ἀνασκαφῶν αὐτῶν Θεσσαλονίκη 1986, 102.

⁴⁶ Ἀξιο προσοχῆς εἶναι ὅτι τὰ περισσότερα ἀρχαιολογικὰ εὐρήματα ἑλληνιστικῆς ἐποχῆς προέρχονται ἀπὸ τὴν περιοχὴ ποὺ ὀρίζεται ΒΑ τῆς σημερινῆς ὁδοῦ Φιλίππου (ἄρ. Κατ. 57, 59, 60, 62, 74, 75, 113, 115, 118, 129, 133, 134, 137, 138). Φαίνεται δηλαδὴ —ὅπωςδὴποτε μὲ τὶς σχετικὲς ἐπιφυλάξεις, καὶ αὐτὸ λόγῳ τοῦ περιορισμένου ἀριθμοῦ τῶν εὐρημάτων— ὅτι ἡ οἰκοδομικὴ δραστηριότητα στὴ Θεσσαλονίκη κατὰ τὰ ἑλληνιστικὰ χρόνια ἐπικεντρώθηκε στὴν περιοχὴ ποὺ ὀρίζεται μεταξὺ τῶν ὁδῶν Ἐγνατία καὶ Κασσάνδρου, ὅπως τεκμηριώνεται καὶ ἀπὸ τὴν ἐπιβίωση τοῦ ἑλληνιστικοῦ ἱστοῦ στὸν τουρκικὸ (Χάρτης 2).

Εικ. 8. Πώρινο άγαλμα Άτλαντος άπό την έλληνιστική Άγορά. Ύστεροελληνιστικοί χρόνοι (Άρχαιολογικό Μουσείο Θεσσαλονίκης).

Έκτος άπό τά λιγοστά άρχαιολογικά κατάλοιπα, οί ύστεροελληνιστικές έπιγραφές μās παρέχουν έπίσης όρισμένα στοιχειά σχετικά με τó χωροταξικό σχεδιασμό τής πόλης. Τό γεγονός π.χ. ότι ή ρωμαϊκή Άγορά κτίστηκε σέ περιοχή προορισμένη για δημόσια λειτουργία ήδη κατά τήν έλληνιστική περίοδο άποδεικνύεται όχι μόνο άπό τήν άποκάλυψη κινητῶν εύρημάτων⁴⁷, άλλά και άπό έπιγραφή πού βρέθηκε στήν άνασκαφή ένός οίκοπέδου στήν όδό Όλύμπου⁴⁸. Ή έπιγραφή χρονολογείται στα 60 π.Χ. και άναφέρεται συγκεκριμένα στήν Άγορά⁴⁹.

⁴⁷ Βλ. παραπάνω σημ. 38 και έπίσης τελευταία, Θεσσαλονίκη 1986, 27, όπου άναφέρεται ότι στήν όδό Γκαρμπολά άποκαλύφθηκε «μέρος μνημειακής κλίμακας, πού έπίσης άνήκει σέ προηγούμενη οίκοδομική φάση και πιθανώς άποτελοΰσε τμήμα βήματος τής άρχαιότερης άγοράς».

⁴⁸ Ή ιδιοκτησία κείται μέσα στο χώρο τής άρχαίας Άγοράς.

⁴⁹ IG X 2.1 άρ. 5.

Ὁ Μ. Vickers διατύπωσε τὴν ὑπόθεση ὅτι ἐκτὸς ἀπὸ αὐτὴν, ὑπῆρχε μία ἀκόμη ἐλληνιστικὴ ἀγορὰ στὴν περιοχὴ τοῦ Λιμανιοῦ τοῦ Μεγάλου Κωνσταντίνου⁵⁰. Ὡστόσο στὴν περιοχὴ δὲν ὑπάρχουν πολλές ἐνδείξεις ἢ μαρτυρίες, καὶ ἀπὸ αὐτὲς καμία δὲν ἀναφέρεται στὴν ἐλληνιστικὴ περίοδο. Ἄν ὑποθέσουμε ὅτι ὄντως ὑπῆρξε αὐτὴ ἡ ἀγορά⁵¹, θὰ πρέπει νὰ τὴ χρονολογήσουμε ὅχι στὴν ἐλληνιστικὴ, ἀλλὰ ὅπωςδήποτε στὴν ὑστερορρωμαϊκὴ ἐποχὴ, σὲ σχέση μὲ τὸ Λιμάνι τοῦ Μεγάλου Κωνσταντίνου⁵².

Ἡ ἀνασκαμμένη Ἀγορὰ (Forum) προσφέρει ὁρισμένα στοιχεῖα, σύμφωνα μὲ τὰ ὁποῖα ἡ Θεσσαλονίκη ἐμφανίζει ὁμοιότητες μὲ ἄλλες πόλεις ποὺ παρουσιάζουν πολεοδομία «μνημειακὴ»⁵³, δηλαδὴ κλιμακωτὰ ἄνδρα, τὰ ὁποῖα βρίσκονται σὲ ἐπαφὴ καὶ μεταξύ τους καί, προπαντός, μὲ τὰ κυριότερα δημόσια κτήρια⁵⁴. Ὅσον ἀφορᾷ τὴ Θεσσαλονίκη, ἡ πραγματοποίησιν αὐτοῦ τοῦ μνημειακοῦ σχεδιασμοῦ συντελεῖται μεταξύ Ἀντωνίνων καὶ Σεβήρων. Δὲν ἀποκλείεται ὅμως νὰ ὑπῆρχαν ἤδη στὴν ἐλληνιστικὴ περίοδο σὲ ἐμβρυακὴ κατάστασιν οἱ ἀπαραίτητες προϋποθέσεις γιὰ τὴν ἐφαρμογὴ του, ἀφοῦ ἤδη ἀπὸ τὴν ἐλληνιστικὴ ἐποχὴ διαφαίνεται ἡ στενὴ σχέση μεταξύ Ἀγορᾶς, Σταδίου καὶ Γυμνασίου⁵⁵.

Ἀπὸ τὸ Γυμνάσιον τῆς Θεσσαλονίκης δὲν βρέθηκαν λείψανα. Ὅμως στὸ χώρον τοῦ ναοῦ τοῦ Ἁγίου Δημητρίου ἀποκαλύφθηκε ἐπιγραφή, χρονολογημένη στὰ 95-86 π.Χ., στὴν ὁποία ἀναφέρεται ὁ τίτλος τοῦ γυμνασιάρχου⁵⁶. Σὲ αὐτὴ τὴν ἰσχνὴ μαρτυρία στηρίζεται ἡ θεωρία, σύμφωνα μὲ τὴν ὁποία ὑπῆρχε ἤδη στὴν ἐλληνιστικὴ περίοδο ἓνα γυμνάσιον στὴν ἴδια ἀκριβῶς θέσιν, στὴν ὁποία κατὰ τὴν ἐποχὴ τῶν αὐτοκρατορικῶν χρόνων κτίστηκαν οἱ Θέρμες τοῦ Ἁγίου Δημητρίου⁵⁷.

Ἀπὸ μιὰν ἄλλην ἐπιγραφή⁵⁸, χρονολογημένη στὸ 39/38 π.Χ., πληροφορούμαστε γιὰ ἓνα ἀκόμη ἐλληνιστικὸ κτήριο, τὸ «γραμματοφυλάκιον», τοῦ ὁποίου ὅμως δὲν γνωρίζουμε τὴ θέσιν⁵⁹.

⁵⁰ VICKERS 1972(2) 163-164 σχέδ. 4.

⁵¹ Ἡ ὑπαρξὴ τῆς ὑποστηρίζεται ἀπὸ τὸν VICKERS 1972(2) 163 μὲ βάση ἓνα κείμενον τοῦ Ἀριστοτέλη καὶ ὁρισμένους τυπολογικὰς ἀναλογίας μὲ τὴν Πριήνη.

⁵² Ὁ χώρος δὲν θὰ μπορούσε νὰ ἔχει στὴν ἐλληνιστικὴ ἐποχὴ ἐμπορικὸν χαρακτήρα, ἀφοῦ δὲν βρίσκονταν κοντὰ στὸ ἐλληνιστικὸν λιμάνι. Πιὸ πιθανὴ φαίνεται ἡ ταύτιση μὲ τμῆμα ἐλληνιστικῆς ἀγορᾶς τοῦ στωϊκοῦ κτηρίου στὴ συμβολὴ τῆς ὁδοῦ Γρ. Παλαμᾶ 16 μὲ τὴν Πλατεία Ναυαρίνου (ἀρ. Κατ. 96).

⁵³ MARTIN 1974², 127-151.

⁵⁴ Τὸ πιὸ χαρακτηριστικὸ παράδειγμα μνημειακοῦ σχεδιασμοῦ αὐτοῦ τοῦ εἶδους ἀποτελεῖ ἡ Πέργαμος (MARTIN 1974², 127-146).

⁵⁵ Ὁ VICKERS 1972(2) 165 χρονολογεῖ τὸ Στάδιον στὴν ἐλληνιστικὴ περίοδο καὶ ὑποθέτει ὅτι κάλυπτε ἐδαφικὴ ἔκτασιν ποὺ ἀντιστοιχοῦσε σὲ τέσσερα οἰκοδομικὰ τετράγωνα.

⁵⁶ ΜΑΚΑΡΟΝΑΣ 1950(2) 297 καὶ IG X 2.1 ἀρ. 4.

⁵⁷ Σχετικὰ μὲ τὴν ταύτισιν τοῦ ἐλληνιστικοῦ Γυμνασίου μὲ τὰς Θέρμες τοῦ Ἁγίου Δημητρίου βλ. παρακάτω σ. 99.

⁵⁸ IG X 2.1 ἀρ. 50.

⁵⁹ Γιὰ τὸ «γραμματοφυλάκιον» τῆς Θεσσαλονίκης βλ. ΤΑΦΡΑΛΙ 1913, 131-132. Συνήθως τὰ γραμματοφυλάκια, δηλαδὴ τὰ ἀντίστοιχα ρωμαϊκὰ tabularia, εἶναι τοποθετημένα πρὸς τὴν πλατεία τῆς ἀγορᾶς,

Πέρα όμως από την αρχαιολογική τεκμηρίωση και τις επιγραφικές μαρτυρίες που παραθέσαμε, ιστορικές πηγές αναφέρονται έμμεσα ή άμεσα και σε κάποια ακόμη στοιχεία.

Το πρώτο, σε χρονολογική σειρά, κείμενο είναι η μαρτυρία του Τίτου Λιβίου⁶⁰. Ο συγγραφέας αναφέρει ότι ο τελευταίος Μακεδόνας βασιλιάς, ο Περσεύς, διέταξε να καούν τα ναυαλία, δηλαδή τα νεώρια, πριν η Θεσσαλονίκη πέσει στα χέρια των Ρωμαίων. Το δεύτερο κείμενο είναι του Διοδώρου του Σικελιώτη⁶¹ και αναφέρεται στην εποχή της επανάστασης του Ανδρίσκου κατά των Ρωμαίων (149 π.Χ.) Μας πληροφορεί για την ύπαρξη μιας εξέδρας, *τὴν ἐν τῷ περιστύλῳ κατὰ τὴν αὐλήν*. Από τις δύο αυτές μαρτυρίες εξάγουμε το συμπέρασμα ότι κατά τους τελευταίους ύστεροελληνιστικούς χρόνους η Θεσσαλονίκη είχε αρχίσει να αποκτᾶ διάφορα σημαντικά κτήρια χάρη στην ιδιαίτερη οικοδομική δραστηριότητα που εκδηλώνεται από τη βασιλεία του Φιλίππου Ε΄ και μετέπειτα⁶².

Από το 316/15 π.Χ. έως το 148/47 π.Χ. ξεχωρίζουμε μία πρώτη φάση, κατά την οποία καθορίζονται οι βασικές λειτουργίες των διαφόρων περιοχών της κτισμένης κατά το ιπποδάμειο σύστημα και ισχυρά οχυρωμένης πόλης, από τις οποίες γνωρίζουμε την περιοχή των ιερών με το Σεραπεῖο, εκείνη του δημοσίου βίου με την Ἀγορά, το Γυμνάσιο και το Στάδιο, καθώς και τις περιοχές για κατοίκηση (άρ. Κατ. 74, 113, 115, 133, 138), όπως επίσης αυτές που προορίζονταν για τις ανάγκες ένταφιασμού.

Μία δεύτερη φάση, από το 148 έως το 27 π.Χ., θα μπορούσε να πιστοποιηθεί από την οικοδομική ανάπτυξη που παρουσιάζουν όρισμένες περιοχές (άρ. Κατ. 72, 96, 137, 138). Το Σεραπεῖο κατά την περίοδο αυτή επεκτείνεται με την ανέγερση κτισμάτων, ενώ η πόλη αποκτᾶ επίσης την «Ἐξέδρα» και το «γραμματοφυλάκιον», όπως μαρτυρούν οι πηγές. Μετά την κατάκτηση της Μακεδονίας από τα ρωμαϊκά στρατεύματα η Θεσσαλονίκη αποτελεί την πρωτεύουσα, από το 168/67 π.Χ.⁶³, της δεύτερης «Μερίδος» και από το 148/47 ή 146 π.Χ. της επαρχίας της Μακεδονίας⁶⁴.

Η ρωμαϊκή κατάκτηση, τουλάχιστον κατά τα πρώτα διακόσια χρόνια, δὲν υπογραμμίζεται με οικοδομικά προγράμματα. Από τα ελάχιστα αρχαιολογικά στοιχεία

δηλαδή του forum, ή σε περιοχή γειτονική πρὸς αυτή. Τέτοια είναι η περίπτωση της Πέλλας, όπου το γραμματοφυλάκιο ἐντοπίστηκε δίπλα στην ἀγορά, χωρίς όμως να αποτελεί ένα από τα κτήρια που ανοίγονται πρὸς αυτή (Ι. ΑΚΑΜΑΤΗΣ, Ἡ Ἀγορὰ τῆς Πέλλας, *AEMΘ* 2, 1988, 80-81). Παρόμοια πολεοδομική λύση θὰ ἀνέμενε κανείς και στην περίπτωση τῆς Θεσσαλονίκης.

⁶⁰ ΤΙΤΟΣ ΛΙΒΙΟΣ XLIV 10.

⁶¹ ΔΙΟΔΩΡΟΣ ΣΙΚΕΛΙΩΤΗΣ XXXII 15, 2.

⁶² Τὸ ἐνδιαφέρον τοῦ Φιλίππου Ε΄ γιὰ τὴ Θεσσαλονίκη ἐκδηλώνεται ιδιαίτερα στὴν *IG X 2.1* ἀρ. 3 ἐπιγραφή (σχολιασμός τῆς ἐπιγραφῆς στὸ MORETTI 1975 ἀρ. 111). Σχετικὰ μὲ τὴν πολεοδομικὴ δραστηριότητα κατὰ τὴν ἐποχὴ αὐτὴ βλ., μὲ τὶς ἐνδεχόμενες ἐπιφυλάξεις, VICKERS 1970(2) 246.

⁶³ Γιὰ τὴ νέα πολιτικὴ ὑπόσταση τῶν πόλεων τῆς Μακεδονίας βλ. ΚΑΝΑΤΣΟΥΛΗΣ 1955-65 καὶ E. GRUEN, *The Hellenistic World and the Coming of Rome*, II (1984) 433-435 σημ. 199 καὶ 202.

⁶⁴ F. ΠΑΡΑΖΟΓΛΟΥ, Quelques aspects de l'histoire de la Province de Macédoine, *ANRW* II 7.1 (1979) 302 κέ.

πού έχουμε στη διάθεσή μας, προκύπτει ότι δεν πραγματοποιήθηκαν βασικές αλλαγές στο πολεοδομικό έλληνιστικό σχέδιο, τὸ ὁποῖο παρέμεινε ἀμετάβλητο⁶⁵ στὰ βασικά του χαρακτηριστικά ἕως τουλάχιστον τοὺς παλαιοχριστιανικοὺς χρόνους⁶⁶.

Κατὰ τὴν περίοδο τῆς ρωμαϊκῆς δημοκρατίας ὁ Κικέρων ἐπέλεξε γιὰ ἕξι μῆνες τὴ Θεσσαλονίκη ὡς τόπο ἐξορίας του⁶⁷. Ὁ Ρωμαῖος ρήτωρ μᾶς πληροφορεῖ⁶⁸ ὅτι κατὰ τὴν εἰσβολὴ τῶν θρακικῶν φύλων ἡ ὁχύρωση τῆς πόλης δὲν ἦταν σὲ καλὴ κατάσταση, τόσο πού νὰ ὑπάρχει κίνδυνος νὰ μὴν εἶναι δυνατὴ ἡ ἀντιμετώπιση μιᾶς πολιορκίας⁶⁹. Στὴν περίοδο τῆς ρωμαϊκῆς δημοκρατίας ἡ Θεσσαλονίκη παραμένει κέντρο τῆς ρωμαϊκῆς πολιτικῆς δραστηριότητος, κέντρο πού διεδραμάτισε ἰδιαίτερο πολιτικὸ ρόλο κατὰ τὸν Ἑμφύλιο Πόλεμο. Τοῦτο πιστοποιεῖται ἀπὸ τὸ γεγονός ὅτι ὁ Πομπήιος κήρυξε τὴ Θεσσαλονικὴ ἔδρα τῶν δημοκρατικῶν δυνάμεων καὶ κατέφυγε σὲ αὐτὴ μαζὶ μὲ τοὺς δύο ὑπάτους καὶ μὲ τὸ μεγαλύτερο μέρος τῆς συγκλήτου (διακόσιοι περίπου συγκλητικοί)⁷⁰ (εἰκ. 9). Τὸ τοπωνύμιον Κάμπος, μὲ τὸ ὁποῖο ὁ

Εἰκ. 9. Νόμισμα Θεσσαλονίκης ἐπὶ Πομπηίου μὲ τὴν τελετουργικὴ χάραξη τοῦ *Primigenius Sulcus* (ΤΟΥΡΑΤΣΟΓΛΟΥ 1987, πίν. 178).

⁶⁵ Ἐκτὸς ἀπὸ τὶς ἀρχαιολογικὲς ἀποκαλύψεις καὶ τὴ διατήρηση τοῦ ἑλληνιστικοῦ σχεδίου στὸ σημερινὸ ἴσθμιο (βλ. παρακάτω σ. 67-75), τὸ γεγονός ὅτι καὶ στὰ ρωμαϊκὰ χρόνια ἔσχυε ἡ ἑλληνιστικὴ διαίρεση σὲ οἰκοδομικὰ τετράγωνα (*insulae*) συμπεραίνεται ἀπὸ τὴ μαρτυρία τῆς IG X 2.1 ἀρ. 291 ἐπιγραφῆς (σχολιασμός της ἀπὸ τὸν L. ROBERT, *Études Anatoliennes* 1937, 535 σημ. 3).

⁶⁶ Τοῦτο διαπιστώνεται ἀπὸ τὰ δημόσια βυζαντινὰ μνημεῖα πού ἰδρύθηκαν ἐκεῖ ὅπου προϋπήρχαν δημόσια ρωμαϊκὰ κτήρια (ἀρ. Κατ. 81-89, 111, 129).

⁶⁷ Γιὰ τὴ διαμονὴ τοῦ Κικέρωνος στὴ Θεσσαλονίκη, σὲ συνάρτηση μὲ τὸ *status civitatis liberae condicionis* τῆς Θεσσαλονίκης βλ. παρακάτω σ. 57 σημ. 74.

⁶⁸ Ὁ ἴδιος (ΚΙΚΕΡΩΝ, *Pro Cnaeo Plancio* XLI 99-100), μᾶς διαβεβαιώνει γιὰ τὴν ὕπαρξη *quaestorium*, ὅπου διανυκτέρευσε μερικὲς μέρες κατὰ τὴ διαμονή του στὴν πόλη. Μήπως θὰ πρέπει νὰ ὑποθέσουμε ὅτι τὸ *quaestorium* αὐτὸ ἦταν κατ' ἀρχὴν οἰκία, πού ἔπειτα μετατράπηκε σὲ δημόσιο κτήριο; (πρβ. ΤΑΦΡΑΛΙ 1913, 132).

⁶⁹ Βλ. παρακάτω σ. 123 σημ. 242.

⁷⁰ Ἐνδιαφέρουσα γιὰ τὴν ἐποχὴ αὐτὴ εἶναι ἡ ἐκδοσὴ νομισμάτων τῆς Θεσσαλονίκης, στὴν πίσω ὄψη τῶν ὁποίων ἀπεικονίζεται ἡ τελετουργικὴ χάραξη τοῦ *primigenius sulcus*. Ὁ ΤΟΥΡΑΤΣΟΓΛΟΥ 1987, 889-890 ἀπέδειξε ὅτι ἡ ἀπεικόνιση αὐτὴ σχετίζεται μὲ τὴν κήρυξη συγκεκριμένης ἑκτασῆς γῆς σὲ *ager publicus* γιὰ τὴν ἐκλογὴ τῶν νέων ὑπάτων (ΔΙΩΝ ΚΑΣΣΙΟΣ, *Ρωμαϊκὴ Ἱστορία* 41, 43, 1-5).

Καμενιάτης χαρακτηρίζει τὰ προάστια τῆς πόλης⁷¹, μπορεῖ νὰ ἀνάγεται σὲ αὐτὴ τὴν ἐποχὴ καὶ νὰ συνδέεται μὲ τὰ γεγονότα ποὺ χαρακτηρίζουν τὴ ζωὴ τῆς Θεσσαλονίκης. Ἄν τώρα θεωρήσουμε ὅτι τὸ τοπωνύμιο Κάμπος ἀντιστοιχεῖ στὸ λατινικὸ Campus, θὰ μπορούσαμε —κατὰ τὴ γνώμη μου— νὰ διατυπώσουμε τὴν ἄποψη ὅτι στὴ Θεσσαλονίκη ὑπῆρχε κάποια συγκεκριμένη περιοχὴ ἔξω ἀπὸ τὰ ὅρια τῆς ἑλληνιστικῆς πόλης, κατ' ἀναλογία μὲ τὸν Campus Martius τῆς Ρώμης, ἡ ὁποία ἦταν, τουλάχιστον στὴν πρώτη της φάση, προορισμένη γιὰ στρατιωτικὲς ἀσκήσεις καὶ κατ' ἐπέκταση θὰ μπορούσαμε, ἴσως, νὰ ὑποθέσουμε ὅτι ἡ ἐδαφικὴ αὐτὴ ἔκταση ὁριοθετήθηκε κατὰ τὴ διαμονὴ τοῦ στρατοῦ τοῦ Πομπηίου στὴ Θεσσαλονίκη⁷².

Ἡ πόλη τὸ 42/41 π.Χ., γιὰ νὰ τιμήσει τὸν Ὀκταβιανὸ καὶ τὸν Ἀντώνιο (δεύτερη Τριανδρία), ὑψώνει μία μνημειακὴ πύλη, τὴ μετέπειτα γνωστὴ μὲ τὴν ὀνομασίαν Χρυσὴ Πύλη (ἀρ. Κατ. 37), τὸ παλαιότερο γνωστὸ μνημειακὸ ρωμαϊκὸ ἔργο στὴν πόλη (εἰκ. 10). Σὲ ἀντιστάθμισμα ἡ πόλη —σὲ ἀναγνώριση τῆς φιλικῆς της στάσης πρὸς τοὺς συντηρητικοὺς κατὰ τὴ διάρκειαν τοῦ Ἐμφυλίου Πολέμου⁷³— κηρύσσεται *civitas libera*⁷⁴, διατηρεῖ τὴν πολιτικὴν αὐτονομία καὶ τὴν ἐσωτερικὴν της ὀργάνωση, ὅπως πρὶν ἀπὸ τὴ ρωμαϊκὴ κατάκτηση⁷⁵ καὶ ἔχει βουλὴ καὶ δῆμο⁷⁶, ἄρχοντες καὶ ἀξιωματούχους⁷⁷. Ἀπὸ τὸ 27 ἕως τὸ 15 π.Χ. καὶ ἀπὸ τὸ 44 μ.Χ. καὶ ἐξῆς ἡ Μακεδονία ὑπῆρξε συγκλητικὴ ἐπαρχία, καὶ ἡ Θεσσαλονίκη ὀρίστηκε ὡς ἔδρα τοῦ Ρωμαίου ἀνθυπάτου.

⁷¹ ΤΣΑΡΑΣ 1987, 37-38. Γιὰ τὸ τοπωνύμιο Κάμπος βλ. καὶ ΔΗΜΗΤΡΙΑΔΗΣ 1983, 17 καὶ ἰδιαίτερα σημ. 22, ὅπου ἡ προγενέστερη βιβλιογραφία.

⁷² Ὁ ΘΕΟΧΑΡΙΔΗΣ 1954, 26-27 θεωρεῖ ὅτι ὁ Κάμπος ὑπῆρξε στρατιωτικὸ ρωμαϊκὸ πεδίο ἀσκήσεων κοντὰ στὸ ἀνατολικὸ τεῖχος καὶ μέσα στὴν πόλη. Ἐπίσης ΘΕΟΧΑΡΙΔΗΣ 1975, 376, σημ. 3, ὅπου ἀναφέρεται: «οἱ παλαιοὶ Θεσσαλονικεῖς ὅμως ὠνόμαζαν 'Κάμπο' τὴ συνοικία πέριξ τῆς λεγομένης Ροτόντας τοῦ Ἀγίου Γεωργίου».

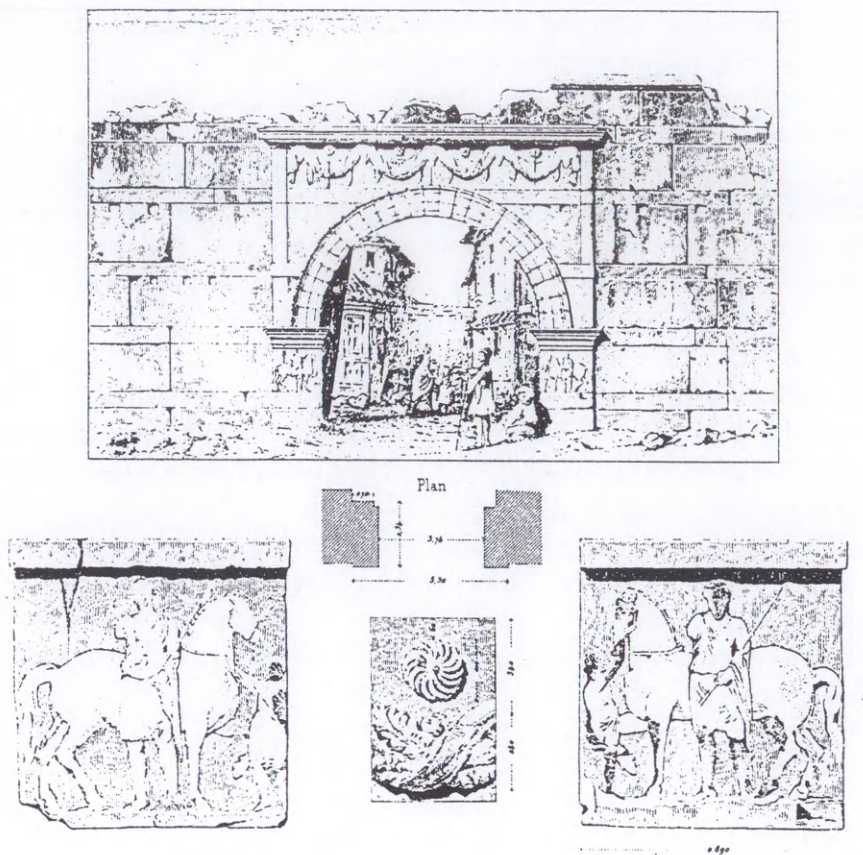
⁷³ Ὁ ΠΛΟΥΤΑΡΧΟΣ, *Βροῦτος* 46, 1 καὶ ὁ ΑΠΠΙΑΝΟΣ, *Περὶ τῶν ἐμφυλίων πολέμων* IV 117-118, μᾶς πληροφοροῦν ὅτι ὁ Βροῦτος εἶχε ὑποσχεθεῖ στοὺς στρατιῶτες του πρὶν ἀπὸ τὴ μάχην τῶν Φιλίππων τὸ 42 π.Χ., σὲ περίπτωσιν νίκης, νὰ τοὺς ἐπιτρέψει νὰ λεηλατήσουν τὴ Θεσσαλονίκη καὶ τὴ Σπάρτη.

⁷⁴ Βλ. TOURATSOGLOU 1988, 6 σημ. 10 μὲ πλήρη βιβλιογραφία γιὰ τὸ χρονολογικὸ πρόβλημα τῆς ἀνακήρυξης τῆς Θεσσαλονίκης σὲ *civitas libera*. Ὁ Γ. ΤΟΥΡΑΤΣΟΓΛΟΥ 1987, 888 σημ. 82, ὅπως ἐξ ἄλλου καὶ ἡ PAPAOGLOU 1988, 206, πιστεύει ὅτι ἡ κατάστασις τῆς *civitas libera* ἀποδόθηκε στὴ Θεσσαλονίκη μετὰ τὴ μάχην τῶν Φιλίππων (42 π.Χ.).

⁷⁵ Σχετικὰ μὲ τὸ εἶδος ἐλευθερίας ποὺ εἶχαν παραχωρήσει οἱ Ρωμαῖοι στὶς ἑλληνικὰς πόλεις βλ. Α. H. JONES, *Civitates Liberae et Immunes in the East, Anatolian Studies Presented to W. H. Buckler* (Manchester 1939) 109 κέ., καὶ πιὸ πρόσφατα Μ. STAHL, *Imperiale Herrschaft und provinzielle Stadt, Hypomnemata* 52, 1978, 137 κέ., ἐπίσης R. BERNHARDT, *Die Immunitas der Freistädte, Historia* XXIX, 1980, 190-207.

⁷⁶ Ὁ Στέφανος Βυζάντιος διασώζει τὰ ὀνόματα δύο δήμων: Βουκεφάλεια καὶ Κεκροπὶς. Ἀπὸ τὶς ἐπιγραφὰς γνωρίζουμε τὶς φυλὰς: Ἀντιγονίδς (*IG X 2.1* ἀρ. 184), Γναϊὰς (*IG X 2.1* ἀρ. 278), Ἀσκληπιὰς (*IG X 2.1* ἀρ. 183) καὶ Διονυσιάς (*IG X 2.1* ἀρ. 185). Γιὰ τὶς φυλὰς καὶ τοὺς δήμους βλ. EDSON 1948, 160 σημ. 4, TOURATSOGLOU 1988, 6 σημ. 9 καὶ PAPAOGLOU 1988, 209 καὶ σημ. 132.

⁷⁷ Ἡ βασιλικὴ ἐξουσία καὶ παρουσία ἐκδηλώνεται διὰ μέσου τῶν ἐπιστατῶν, τῶν ὑπεπιστατῶν, τῶν δικαστῶν καὶ τῶν ἀρμοστῶν, ὀργάνων ποὺ καταργοῦνται μετὰ τὴν κατάκτησιν τοῦ μακεδονικοῦ βασιλείου ἀπὸ τοὺς Ρωμαίους (PAPAOGLOU 1988, 209 σημ. 134, ΚΑΝΑΤΣΟΥΛΗΣ 1955-65, τ. 4, 235 κέ. καὶ τ. 5, 15 κέ.).

Εἰκ. 10. Ἡ Χρυσή Πύλη. Ἀποψη ἀπὸ ΒΔ καὶ λεπτομέρεια ἀπὸ τὰ ἀνάγλυφα τῶν πεσσῶν (HEUZEY-DAUMET 1876, πίν. 22 bis).

Ἦδη ἀπὸ τὶς ἀρχές τοῦ 1ου αἰ. μ.Χ. στὴ Θεσσαλονίκη —ὅπως ἐξ ἄλλου καὶ σὲ ἄλλες πόλεις τῆς Ἀνατολῆς μεταξὺ τῶν ὁποίων ἡ Δῆλος ἀποτελεῖ τὸ πλεόν ἀντιπροσωπευτικὸ παράδειγμα— διαπιστώνεται ἐγκατάσταση Ρωμαίων ἐμπόρων (negotiatores), οἱ ὁποῖοι ὀργανώνονται σὲ Κοινότητες (Conventus Civium Romanorum). Ἡ παρουσία «συμπραγματευομένων» (IG X 2.1. ἀρ. 31-32) μαρτυρεῖ ὅτι ἡ πόλη εἶχε ἀναπτύξει μετὰ τοὺς Μιθριδατικούς Πολέμους σχετικὴ ἐμπορικὴ-οἰκονομικὴ δραστηριότητα, ἡ ὁποία γιὰ τὸν 1ο αἰ. μ.Χ. τεκμηριώνεται καὶ σὲ ἄλλες πόλεις τῆς Μακεδονίας, ὅπως ἡ Βέροια, ἡ Ἐδεσσα, ἡ Ἀμφίπολις καὶ ἄλλες.

Γιὰ τὴν περίοδο τῆς πρώιμης ρωμαιοκρατίας οἱ πληροφορίες σχετικὰ μὲ τὴν πολεοδομικὴ ἐξέλιξή της εἶναι ἐξαιρετικὰ φειδωλές. Γιὰ ἀκόμη μία φορὰ⁷⁸ τὰ στοιχεῖα ποὺ διαθέτουμε περιορίζονται σὲ κινητὰ εὐρήματα καὶ ἐπιγραφές ποὺ προσφέρουν μερικὲς μόνο ἐνδείξεις γιὰ τὴν οἰκοδομικὴ δραστηριότητα στὴν πόλη· ἔτσι ἀπὸ τὴν περιοχὴ τῆς ὁδοῦ Στρατηγοῦ Δουμπιώτη προέρχονται: ἄγαλμα τοῦ Αὐγού-

⁷⁸ Βλ. παραπάνω σ. 53-54.

στου, χρονολογημένο στα πρώτα χρόνια της βασιλείας του Τιβερίου⁷⁹ (εἰκ. 11), ἕνα ἄλλο, ἀκέφαλο, τοῦ Κλαυδίου καὶ ἐπίσης κεφάλι ἀγάλματος γυναικείας μορφῆς ποὺ πρόσφατα ἀποδόθηκε στὴ θεὰ Ρώμη⁸⁰. Τὰ ἀγάλματα αὐτὰ μαζὶ μὲ ἄλλα, ποὺ θὰ ἀπεικόνιζαν μέλη τῆς ἰουλιοκλαυδιανῆς οἰκογένειας, πρέπει νὰ ἀποτελοῦσαν τὸ γλυπτὸ διάκοσμο δημοσίου κτηρίου ἀφιερωμένου στὴν αὐτοκρατορικὴ λατρεία⁸¹. Δὲν ἀποκλείεται τὸ κτήριο αὐτὸ νὰ ἦταν ὁ ναὸς τοῦ θεοποιημένου Ἰουλίου Καίσαρος, ποὺ εἶχε ἀνεγερθεῖ στὰ χρόνια τοῦ Αὐγούστου⁸² καὶ ποὺ ἀναφέρεται σὲ ἐπιγραφή, ἡ ὁποία ἀποκαλύφθηκε “*inter rudera muri orientalis*”⁸³, ἡ νὰ ἦταν ὁ ναὸς τοῦ Διὸς Ἐλευθερίου καὶ τῆς Ρώμης. Ἡ ὕπαρξη τοῦ ναοῦ αὐτοῦ μαρτυρεῖται ἀπὸ μιὰν ἄλλη ἐπιγραφή⁸⁴, ἀπὸ τὴν ὁποία διαπιστώνεται ὅτι ὡς σύνναοι λατρεύονταν ἐκεῖ καὶ οἱ «Ρωμαῖοι εὐεργέται»⁸⁵. Στὴν ἐνίσχυση τῆς ὕπαρξης ναοῦ ἀφιερωμένου στὴν αὐτοκρατορικὴ λατρεία συμβάλλουν, ἐκτὸς ἀπὸ τὶς ἐπιγραφές ποὺ ἀναφέραμε καὶ οἱ ἐπιγραφές στίς ὁποῖες ἀναφέρονται ἱερεῖς τῆς λατρείας τοῦ Αὐγούστου⁸⁶ καὶ τοῦ Ἀδριανοῦ⁸⁷.

Κατὰ τὰ τελευταῖα ἔτη τοῦ Ιου αἰ. π.Χ., συγκεκριμένα μετὰ τὴν κήρυξη τῆς Θεσσαλονίκης ὡς ἐλεύθερης πόλης, παρατηρεῖται, ὅπως μᾶς πληροφοροῦν οἱ ἐπιγραφές τοῦ Σεραπείου, ἰδιαίτερη οἰκοδομικὴ δραστηριότητα στὸ χῶρο τοῦ ναοῦ⁸⁸, ἡ ὁποία ἴσως ὀφείλεται στὴ μεγάλη ἐπιρροή ποὺ ἀσκοῦσε ἡ Κλεοπάτρα ἐπὶ τοῦ Ἀντωνίου⁸⁹.

Στοὺς πρώιμους αὐτοκρατορικοὺς χρόνους θὰ πρέπει νὰ ἀνήκει (καὶ μάλιστα πρέπει νὰ σχετίζεται μὲ τὸν Αὐγούστο) τὸ γυναικεῖο ἄγαλμα σὲ πρῶρα πλοίου, τὸ ὁποῖο βρισκόταν πάνω στὸν Namasia-Kule (Tour de la Statue), κοντὰ στὴ Λιταία Πύλη καὶ τὸ ὁποῖο ἀναφέρουν ὁ F. de Beaujour⁹⁰ καὶ ὁ E. Clarke⁹¹. Ὁ Ἰ. Τουράτσο-

⁷⁹ BCH 63, 1939, 315. AA 1940, 265-266. RÜSCH 1969, 131, 133 ἀρ. P38 καὶ BAKALAKIS 1973, 675-676.

⁸⁰ Γιὰ τὴν κεφαλὴ τῆς θεᾶς Ρώμης βλ. D. PANDERMALIS, Zum römischen Porträt im kaiserzeitlichen Makedonien, *Klio* 65, 1983, 161-162, ἐνῶ γιὰ τὸ ἄγαλμα τοῦ Κλαυδίου πρβ. BCH 82, 1958, 759 καὶ BAKALAKIS 1973, 677.

⁸¹ D. FISHWIK, The Imperial Cult in the Latin West, Studies in the Ruler Cult of the Western Provinces of the Roman Empire, *Etudes préliminaires aux religions orientales dans l'Empire romain* 108, 1987, I 1-2, 1987/1992 ὅπου παρουσιάζεται πλήρης εἰκόνα τῆς αὐτοκρατορικῆς λατρείας στὴ δυτικὴ ρωμαϊκὴ αὐτοκρατορία.

⁸² Γιὰ τὴ χρονολόγηση EDSON 1940, 127-133.

⁸³ IG X 2.1 ἀρ. 31. Ἡ στήλη βρέθηκε κατὰ τὴν κατεδάφιση τῆς Πύλης τῆς Καλαμαριᾶς (DUCHESNE-BAYET 1876, 53).

⁸⁴ IG X 2.1 ἀρ. 32 (Ιος αἰ. μ.Χ.).

⁸⁵ Γιὰ τὴν ἀναφορὰ τῶν Ρωμαίων Εὐεργετῶν στίς ἐπιγραφές βλ. IG X 2.1 ἀρ. 4, 31-32, 128, 133 καὶ 226. Γιὰ τὴ λατρεία τῶν Ρωμαίων εὐεργετῶν βλ. παρακάτω σ. 90.

⁸⁶ IG X 2.1 ἀρ. 270 (2ος αἰ. μ.Χ.).

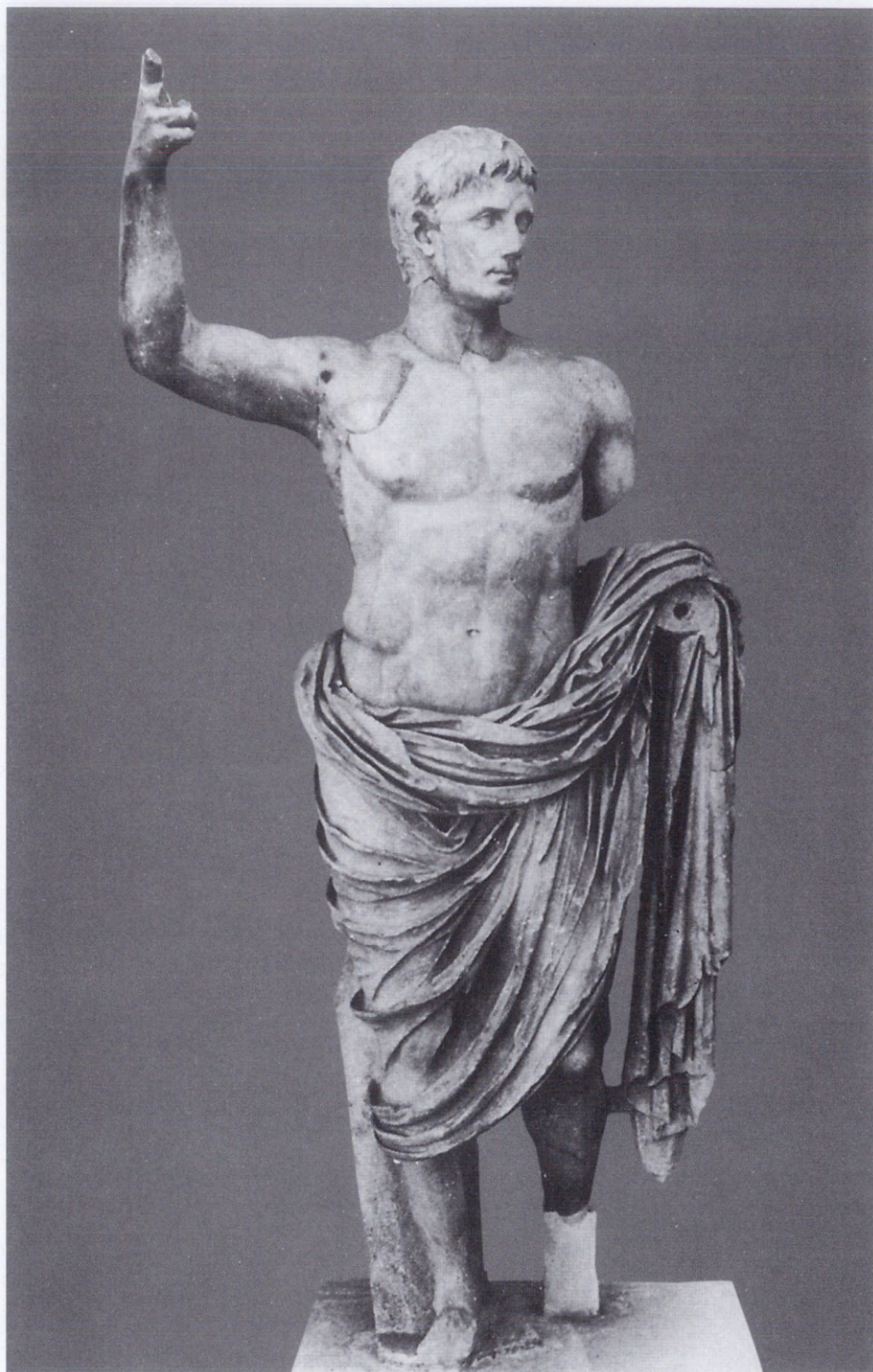
⁸⁷ IG X 2.1 ἀρ. 181.

⁸⁸ Ἀρ. Κατ. 47.

⁸⁹ CH. HABICHT, *Gnomon* 46, 1974, 489 (βιβλιοκρισία τῆς IG X 2.1).

⁹⁰ Κατὰ τὴ γνώμη τοῦ BEAUJOUR 1800, 31, τὸ ἄγαλμα παριστάνει προσωποποίηση τῆς Τύχης τῆς πόλης. Τὴν ἀποψη αὕτὴ συμμερίζονται ὁ TAFEL 1839, 197 καὶ ὁ VICKERS 1972(2) 166 σημ. 71.

⁹¹ Ὁ E. CLARKE, *Travels in Various Countries of Europe, Asia and Africa*, II (London 1818) 448-449, πιστεύει ὅτι τὸ ἄγαλμα ἀπεικόνιζε τὴν ἀδελφὴ τοῦ Μεγάλου Ἀλεξάνδρου καὶ σύζυγο τοῦ Κασσάνδρου.

Εἰκ. 11. Μαρμάρινο ἄγαλμα τοῦ Αὐγούστου χρονολογούμενο ἐπὶ ἐποχῇς Τιβερίου (Ἀρχαιολογικὸ Μουσεῖο Θεσσαλονίκης).

γλου⁹², με άφετηρία τὰ συμπεράσματα τοῦ M. Vickers⁹³, ὁρθά θεωρεῖ ὅτι πρόκειται γιὰ τιμητικό μνημεῖο (rostra;) ἢ ἄγαλμα⁹⁴, ποῦ ἀνηγέρθη γιὰ νὰ τιμηθεῖ ἡ νίκη τοῦ Ὁκταβιανοῦ στοῦ Ἄκτιον⁹⁵.

Ἐὰν τὰ στοιχεῖα ποῦ ἀναφέρονται στήν οἰκοδομική δραστηριότητα στήν πόλη ἀπό τοὺς χρόνους τῆς ρωμαϊκῆς δημοκρατίας ἕως τὸν Αὐγούστο μποροῦν νὰ χαρακτηριστοῦν πενιχρὰ (φιλολογικὲς καὶ ἐπιγραφικὲς μαρτυρίες, ἀνασκαφικὰ δεδομένα καὶ πληροφορίες περιηγητῶν), γιὰ τὴ χρονικὴ περίοδο μεταξὺ Τιβερίου καὶ Ἀντωνίνων στερούμεθα ἐντελῶς παρόμοιων ἐνδείξεων. Στὴν περίοδο αὕτη, δηλαδὴ τὸ 49/50 μ.Χ., ὁ ἀπόστολος Παῦλος στοῦ ταξίδι τοῦ πρὸς τὴ Ρώμη ἐπισκέφθηκε τὴ Θεσσαλονίκη καὶ κήρυξε τὸν Χριστιανισμό στὴ συναγωγή τῆς πόλης⁹⁶. Κατὰ τὴν ἐπόμενη χρονικὴ περίοδο τὸ σημαντικὸ γεγονός ποῦ χαρακτηρίζει τὴ ζωὴ τῆς Θεσσαλονίκης εἶναι ὅτι τὸ 131/132 μ.Χ. ἡ πόλη ὑπῆρξε ἓνα ἀπὸ τὰ ἱδρυτικὰ μέλη τοῦ Πανελληνίου⁹⁷.

Διαφορετικὰ εἶναι τὰ πράγματα στὰ χρόνια τῶν Ἀντωνίνων καὶ τῶν Σεβήρων, ὅταν ἐκδηλώνεται στὴ Θεσσαλονίκη ἔντονη οἰκοδομική δραστηριότητα, ποῦ μαρτυρεῖται ὄχι μόνο μετὰ τὴν ἐκτέλεση ἐκτεταμένων μνημειακῶν ἔργων, ἀλλὰ καὶ μετὰ τὴν οἰκοδόμησι πολλῶν κατοικιῶν⁹⁸. Ὅσον ἀφορᾷ τὸ σχεδιασμὸ τοῦ μνημειακοῦ κέντρου τῆς πόλης, δηλαδὴ τῆς Ἀγορᾶς, αὐτὸς συντελεῖται ἀκριβῶς στὴν ἐποχὴ τῶν Σεβήρων, ἐνῶ οἱ ἐργασίες διαρκοῦν καὶ κατὰ τὶς ἐπόμενες δεκαετίες⁹⁹. Συνδεδεμένα

⁹² TOURATSOGLOU 1988, 10.

⁹³ "The reference to a representation of a ship reminds us of ... naval victory monuments" ἑλληνιστικῆς περιόδου [VICKERS 1972(2) 166 σημ. 71], εἰκασία ποῦ εἶχε ἤδη ὑποστηρίξει ὁ L. ABASTADO, *La perle de l'Egée* (Θεσσαλονίκη 1912) 125.

⁹⁴ Γιὰ παραδείγματα κτηρίων αὐτοῦ τοῦ εἶδους βλ. G. CAPUTO, Riflessioni e dubbi sul trionfo nella battaglia di Azio celebrata nell'arte del tempo di Alessandria e del mondo ellenistico-romano, *Studi in onore di A. Adriani*, 3 (Roma 1984).

⁹⁵ Βλ. TOURATSOGLOU 1988, 11, ὅπου ὑποστηρίζεται ὅτι ὁρισμένα ἀπὸ τὰ νομίσματα τῆς Θεσσαλονίκης αὐτῆς τῆς περιόδου ἀπαθανατίζουν τὴ νίκη τοῦ Αὐγούστου στοῦ Ἄκτιον καὶ ὅτι τὸ ἄγαλμα ποῦ ἦταν τοποθετημένο στὸν Λιταῖο Πύργο ἦταν στραμμένο πρὸς τὴ Δύση, δηλαδὴ πρὸς τὸ ὡρὸ τῆς ναυμαχίας τοῦ Ἀκτίου.

⁹⁶ *Πράξεις τῶν Ἀποστόλων* XVI 40 - XVII 1. Γιὰ τὴν παραμονὴ τοῦ ἀποστόλου Παύλου στὴ Μακεδονία βλ. Δ. ΚΑΝΑΤΣΟΥΛΗΣ, Ὁ Ἀπόστολος Παῦλος εἰς τὴν Μακεδονίαν καὶ οἱ πρῶτοι Χριστιανοί, *Γρηγόριος Παλαμᾶς* 1967, 460 κέ. καὶ P. E. DAVIES, The Macedonian Scene of Paul's Journey, *Biblical Archaeologist* 26, 3, 1963, 91 κέ.

⁹⁷ Ὅσον ἀφορᾷ τὴ νομισματικὴ μαρτυρία βλ. TOURATSOGLOU 1988, 12. Γιὰ τὴν ἐπιγραφικὴ μαρτυρία βλ. IG X 2.1 ἀρ. 181, Φ. ΠΕΤΣΑΣ, *Μακεδονικά* 9, 1969, 143-144 ἀρ. 45 καὶ S. FOLLET, *Athènes au IIe et au IIIe siècle* (Paris 1976) 128-129.

⁹⁸ Ἡ οἰκονομικὴ εὐρωστία διαπιστώνεται ὄχι μόνο στὴν οἰκοδομικὴ δραστηριότητα, ἀλλὰ καὶ στὴν καλλιτεχνικὴ ἄνοδο καὶ τὴ νομισματοκοπία τῆς πόλης (TOURATSOGLOU 1988, 12).

⁹⁹ Βλ. σχετικὰ παρακάτω σ. 93 κέ. καὶ ἀρ. Κατ. 57-68. Στὴν ἴδια ἐποχὴ ἀνήκει τὸ ἐπιστύλιο μετὰ τὰ ὀνόματα τοῦ Ἀντωνίνου τοῦ Εὐσεβοῦς, τοῦ Μάρκου Αὐρηλίου, τῆς Φαυστίνας Β' (IG X 2.1 ἀρ. 36), τὸ ὁποῖο εἶδαν στὴν Ἀκρόπολη ὁ Abbé Belley (*Observation sur l'histoire et sur les monuments de la ville de Thessalonique*, *Histoire de l'Académie Royale des Inscriptions et Belles Lettres* 38, 1777, 133) καὶ ὁ BEAUJOUR 1800, 29 σημ. 1, ὁ ὁποῖος θεωρεῖ ὅτι ἡ ἐπιγραφὴ ἀνῆκε σὲ θριαμβικὴ ἀψίδα. Ὁ F. de Beaujour δηλώνει ἀκόμη τὴν ὑπαρξή, πάντα στὴν Ἀκρόπολη, μερικῶν κιόνων ἀπὸ θεσσαλικὸ πράσινο λίθο, ποῦ ἀνήκαν σὲ ὑποτιθέμενο ναὸ τοῦ Ἡρακλέους.

μέ τὸ μνημειακὸ κέντρο τῆς πόλης, ὅπως αὐτὸ σχεδιάστηκε στὰ χρόνια τῶν Σεβήρων, εἶναι καὶ ἄλλα δημόσια κτήρια, ὅπως: ἡ Βιβλιοθήκη (ἄρ. Κατ. 67), οἱ Θέρμες τῆς Ἀχειροποιήτου (ἄρ. Κατ. 81), τὸ Ὡδεῖο (ἄρ. Κατ. 66) καὶ ἴσως ἡ Ἐξέδρα (ἄρ. Κατ. 85) ὅλα αὐτὰ τὰ κτήρια παρουσιάζουν τὸ κοινὸ τοπογραφικὸ χαρακτηριστικὸ ὅτι οἰκοδομήθηκαν γύρω ἀπὸ τὸ κεντρικὸ μνημειακὸ συγκρότημα, γύρω ἀπὸ τὴ ρωμαϊκὴ Ἀγορά, δηλαδὴ τὸ Forum.

Στὸ ἴδιο διάστημα παρατηρεῖται μεγάλη δραστηριότητα σχετικὰ μὲ τὴν ἀνέγερση οἰκιῶν, ἡ ὁποία ἐκδηλώνεται ἤδη πρὸς τὸ τέλος τοῦ 2ου αἰ. καὶ φθάνει στὸ ἀποκορύφωμά της στὸν 3ο αἰ. μ.Χ.. Οἰκοδομικὸς ὄργασμὸς ἐντοπίζεται, ἐκτὸς ἀπὸ τὴν περιοχὴ γύρω ἀπὸ τὸ κέντρο τῆς πόλης¹⁰⁰, στὶς συνοικίες Β καὶ Δ τῆς Ροτόντας¹⁰¹. Τὰ ψηφιδωτὰ δάπεδα τῶν κατοικιῶν αὐτῶν κοσμοῦνται μὲ μυθολογικὲς παραστάσεις καί, ἐκτὸς τοῦ ὅτι πιστοποιοῦν κατασκευαστικὴ πολυτέλεια, μαρτυροῦν καὶ κάποια εὐημερία μὲ ἀνάλογη ἐπίδοση στὴν καλλιτεχνικὴ δραστηριότητα¹⁰².

Ἡ ἐντατικὴ οἰκοδομικὴ δραστηριότητα τοῦ 2ου καὶ τοῦ 3ου αἰ. μ.Χ. ἐκδηλώνεται ἐκτὸς τῶν ἄλλων καὶ μὲ τὴν κατασκευὴ πολλῶν συγκροτημάτων δημόσιων καὶ ἰδιωτικῶν λουτρῶν. Ἐπειδὴ ὁ ἀριθμὸς τῶν λουτρικῶν κτισμάτων καὶ τῶν κατοικιῶν εἶναι εὐθέως ἀνάλογος πρὸς τὸν ἀριθμὸ τῶν κατοίκων ποὺ αὐτὰ ἐξυπηρετοῦν καὶ στεγάζουν, εὐκόλα ἀναγνωρίσιμες εἶναι οἱ πυκνοκατοικημένες περιοχὲς τῆς Θεσσαλονίκης στὸ χάρτη. Διαπιστώνουμε ἔτσι ὅτι τὰ μεγάλα συγκροτήματα τῶν θερμῶν τοῦ 2ου καὶ 3ου αἰ. μ.Χ. (ἄρ. Κατ. 56, 81, 129) εἶναι κατασκευασμένα γύρω ἀπὸ τὸ κέντρο τῆς πόλης. Ἐπίσης, τὰ συγκροτήματα τῶν ἰδιωτικῶν λουτρῶν ἀποκαλύφθηκαν κυρίως γύρω ἀπὸ τὴν Ἀγορὰ (ἄρ. Κατ. 45, 69, 71, 87) καὶ βόρεια τῆς Ροτόντας (ἄρ. Κατ. 112) καὶ παρουσιάζουν ἀνάλογη πυκνότητα καὶ χωροταξικὴ διαρρύθμιση μὲ αὐτὴ τῶν κατοικιῶν. Ἡ οἰκοδομικὴ δραστηριότητα καὶ ἡ πληθυσμιακὴ αὐξηση μαρτυροῦνται καὶ ἀπὸ τὶς φιλολογικὲς πηγές, ὅπου ἡ Θεσσαλονίκη ἀναφέρεται μὲ τὸν τίτλο «μητρόπολις»¹⁰³, τεκμηριώνοντας ἔτσι μιὰν αἰσθητὴ αὐξηση τοῦ πληθυσμοῦ της¹⁰⁴. Τὴν ἐποχὴ αὐτὴ ἡ Θεσσαλονίκη ἀποκτᾷ κοσμοπολίτικη ὄψη, ὅπως τουλάχιστον ἀντικατοπτρίζεται στὶς ἐπιγραφές¹⁰⁵. Ἐνδεικτικὴ εἶναι ἡ παρουσία τοῦ

¹⁰⁰ Ἀρ. Κατ. 52, 53, 59, 60, 70, 74, 77, 80, 86, 133.

¹⁰¹ Ἀρ. Κατ. 95, 114, 115, 117, 118, 121-125.

¹⁰² Τὸ πιὸ πολυτελὲς καὶ καλύτερα διατηρημένο εἶναι τὸ ψηφιδωτὸ ποὺ ἀποκαλύφθηκε στὴν ὁδὸ Σωκράτους (ἄρ. Κατ. 123). Φέρει μυθολογικὲς παραστάσεις ὅπως τὴν ἀρπαγὴ τοῦ Γανυμήδη ἀπὸ τὸν Δία, τὸν Ἀπόλλωνα καὶ τὴ Δάφνη, καὶ τὴν Ἀριάδνη στὴ Νάξο (εἰκ. 26). Ἄλλα ψηφιδωτὰ μὲ μυθολογικὲς παραστάσεις βρέθηκαν στὴν ὁδὸ Ἀντιγονιδῶν (ἄρ. Κατ. 45), στὴν ὁδὸ Συγγροῦ 30 (ἄρ. Κατ. 52) καὶ στὴν ὁδὸ Παλαιῶν Πατρῶν Γερμανοῦ 24 (ἄρ. Κατ. 95).

¹⁰³ ΣΤΡΑΒΩΝ VII 13. ΠΑΡΑΖΟΓΛΟΥ 1988, 193 (γιά τὴν ἐρμηνεία τοῦ ὅρου «μητρόπολις» στὸ κείμενο τοῦ Στράβωνος). Βλ. ἐπίσης *Παλατινὴ Ἀνθολογία* IX 428, ὅπου ἡ Θεσσαλονίκη ἀναφέρεται ὡς *μήτηρ ἢ πάσης Μακεδονίης*.

¹⁰⁴ ΛΟΥΚΙΑΝΟΣ, *Ὀνος* VIII 46, ὅπου ἀναφέρεται ὅτι ἡ Θεσσαλονίκη εἶναι ἡ πολυανθρωπότερη πόλις τῆς ἐπαρχίας. Γενικὰ γιὰ τὸν πληθυσμὸ τῶν ἐλληνιστικῶν πόλεων βλ. GIULIANO 1966, 200.

¹⁰⁵ ΤΟΥΡΑΤΣΟΓΛΟΥ 1988, 17, ὅπου πραγματοποιεῖται κριτικὴ ἀνάλυση τῆς ἐπιγραφικῆς μαρτυρίας, ἀπὸ τὴν ὁποία προκύπτει ἀκριβὴς καὶ τεκμηριωμένη εἰκόνα τοῦ κοσμοπολίτικου χαρακτῆρα τῆς Θεσσαλονίκης.

θιάσου τῶν Ἀσιανῶν¹⁰⁶, ὁ ὁποῖος, ὅπως καὶ ἄλλοι ἀνάλογοι σύλλογοι¹⁰⁷, εἶχε προορισμὸν τῇ λατρείᾳ κάποιου θεοῦ¹⁰⁸. Ἡ Θεσσαλονίκη δέχεται τιμητικὲς διακρίσεις ἀπὸ τὸν Γορδιανὸν Γ΄¹⁰⁹ καὶ προπαντὸς ἀπὸ τὸν Τραϊανὸν Δέκιον, ἀπὸ τὸν ὁποῖο τῆς παραχωρήθηκαν οἱ τιμητικοὶ τίτλοι τῆς «μητροπόλεως»¹¹⁰ καὶ τῆς «κολωνίας»¹¹¹.

Μὲ τις πρώτες ἐπιδρομὲς τῶν βαρβαρικῶν φύλων ἢ «Ἐγνατία» ὁδὸς ἀποκτᾶ ἰδιαίτερη σημασία¹¹². Τὸ 254 μ.Χ. ἡ Θεσσαλονίκη ἀποκρούει τὴν πρώτη ἐπιδρομὴ τῶν Γότθων χάρις στὰ νεοκατασκευασμένα τείχη της, τὰ ὁποῖα ἐνισχύθηκαν καὶ κατὰ τὴ δεύτερη ἐπιδρομὴ, στὰ 268 μ.Χ.¹¹³. Μετὰ τὴν περίοδο μεταξὺ Βαλεριανοῦ Α΄ καὶ Διοκλητιανοῦ, παρατηρεῖται ἰδιαίτερη οἰκοδομικὴ δραστηριότητα, ποὺ φτάνει στὸ ἀπὸγειό της στὰ τέλη τοῦ 3ου καὶ στὶς ἀρχὲς τοῦ 4ου αἰ. μ.Χ.. Τὸ πολιτικὸ γεγονὸς ποὺ στάθηκε ἀφορμὴ αὐτῆς τῆς δραστηριότητος εἶναι ἡ ἐπιλογὴ τῆς πόλης ὡς πρωτεύουσας τῆς ἀνατολικῆς αὐτοκρατορίας ἀπὸ τὸν Γαλέριο, πρῶτα καίσαρα (κατὰ τὴν πρώτη Τετραρχία, τὸ 293-305 μ.Χ.) καὶ ἔπειτα αὐγουστο (κατὰ τὴ δεύτερη, τὸ 305-311 μ.Χ.)¹¹⁴.

Τὸ γαλεριανὸν πολεοδομικὸ πρόγραμμα ὑλοποιεῖται κυρίως μὲ τὴν κατασκευὴ ἐκτεταμένου καὶ μνημειακοῦ ἀρχιτεκτονικοῦ συγκροτήματος στὴ νοτιοανατολικὴ πλευρὰ τῆς πόλης¹¹⁵. Τὸ πρόγραμμα ὅμως δὲν περιορίζεται μόνον στὴ συγκεκριμένη

¹⁰⁶ IG X 2.1 ἀρ. 309, ἐπίσης EDSON 1948, 154-158 καὶ K. ROMIOPOULOU, New Inscriptions in the Archaeological Museum Thessaloniki, *Studies in Honor of Ch. Edson* (Thessaloniki 1981) 302.

¹⁰⁷ Ἄλλοι σύλλογοι μὲ ἀντικείμενο τὴν ἴδια λατρεῖα εἶναι ὁ θιάσος τοῦ Διονύσου (IG X 2.1 ἀρ. 506) καὶ ὁ θιάσος τῶν Δρυοφόρων (IG X 2.1 ἀρ. 260). Ἀπὸ μαρμάρινη ἐπιτάφια στήλη ποὺ ἀποκαλύφθηκε τὸ 1986, πληροφοροῦμαστε καὶ τὴν ὑπαρξὴ ἐνὸς ἀκόμη θρησκευτικοῦ συλλόγου, τῶν Περιτιαστῶν (ΤΡΑΚΟΣΟΠΟΥΛΟΥ-ΣΑΛΑΚΙΔΟΥ 1989, 1569-1576).

¹⁰⁸ Πρόκειται γιὰ τὴ λατρεῖα τοῦ Διονύσου· γιὰ τὸν ἐντοπισμὸν τοῦ ναοῦ τοῦ βλ. παρακάτω σ. 90-91.

¹⁰⁹ Στὴ Θεσσαλονίκη δόθηκε τὸ δικαίωμα νὰ τελεῖ κάθε πέντε χρόνια ἀγῶνες, τὰ Πύθια, καὶ νὰ συντηρεῖ ναὸ ἀφιερωμένον στὴ λατρεῖα τοῦ αὐτοκράτορα («Θεσσαλονικέων νεωκόρων»). Γιὰ τὴν ἐπιγραφή, τὴ νομισματικὴ καὶ τὴν καλλιτεχνικὴ μαρτυρία βλ. TOURATSOGLOU 1988, 17 σημ. 82-83, ὅπου καὶ ἡ σχετικὴ βιβλιογραφία.

¹¹⁰ Ἡ Θεσσαλονίκη εἶχε ἐπιχειρήσει νὰ ἀποκτήσει αὐτὸν τὸν τίτλον κατὰ τὴ βασιλεία τοῦ Νέρβα. Σχετικὰ βλ. TOURATSOGLOU 1988, 18 σημ. 76 καὶ 84.

¹¹¹ Γιὰ τὴ νομισματικὴ καὶ τὴν ἐπιγραφικὴ μαρτυρία μὲ τὴ σχετικὴ βιβλιογραφία βλ. TOURATSOGLOU 1988, 18 σημ. 85.

¹¹² Ἡ πρώτη μεγάλη ἐπισκευὴ τῆς «Ἐγνατίας» ὁδοῦ ἔγινε ἐπὶ Τραϊανοῦ σὲ συνάρτηση ἴσως μὲ τοὺς Δακικοὺς Πολέμους, ἀφοῦ εἶχε μεσολαβήσει μακρὰ περίοδος, κατὰ τὴν ὁποία ἡ συντήρησίς της εἶχε ἀμεληθεῖ (P. COLLART, Une refécution de la via Egnatia sous Trajan, *BCH* 59, 1935, 395-415) καὶ J. L. ADAMS, Trajan and Macedonian Highways, *Ἀρχαία Μακεδονία* V 1, 1989, 29-39. Γιὰ τὴν ἀποκάλυψη νέων μιλιαρίων στὴν περιοχὴ τῆς Θεσσαλονίκης βλ. K. ROMIOPOULOU, Un nouveau milliaire de la via Egnatia, *BCH* 98, 1974, 813-816, καὶ γενικὰ γιὰ τὰ μιλιάρια βλ. P. COLLART, Les milliaires de la via Egnatia, *BCH* 100, 1976, 177-200 καὶ τελευταῖα L. GOUNAROPOULOU - M. B. HATZOPOULOS, Les milliaires de la voie Egnatienne entre Héraklée de Lyncestes et Thessalonique, *Μελετήματα* 1, Ἀθήνα 1985.

¹¹³ Γιὰ τὴν περιγραφὴ τῶν τμημάτων ποὺ ἀνήκουν σὲ αὐτὴ τὴν ὁχύρωση πρβ. ἀρ. Κατ. 9, 10, 13, 14, 16-20, 22-32, 34, 35, 37, 38, 40. Βλ. ἐπίσης παρακάτω σ. 124-126 (γενικὴ περιγραφὴ καὶ χρονολόγησις).

¹¹⁴ Βλ. γενικὰ MAZZARINO 1980³, 596-599.

¹¹⁵ Βλ. παρακάτω σ. 105-118 καὶ ἀρ. Κατ. 97-109, 111.

συνοικία· στην ανατολική πλευρά της Ἀγορᾶς παρατηροῦμε ἐπίσης τὴν ἀνακατασκευὴ τοῦ σεβηρείου Ὡδείου καὶ τῶν γειτονικῶν κτισμάτων. Ἡ ἀρχαιολογικὴ ἔρευνα δὲν ἔχει ἀκόμη ἐξακριβώσει κατὰ πόσον αὐτὸ τὸ κτήριο ἦταν θέατρο ἢ ὠδεῖο¹¹⁶. Μέχρι στιγμῆς φαίνεται πὶο πιθανὴ ἡ ταύτισή του μὲ Ὡδεῖο, θὰ πρέπει ὡστόσο νὰ ἐξακριβωθεῖ πῶς διαμορφωνόταν τὸ σύστημα στέγασής του¹¹⁷. Ἡ ταύτισή του μὲ θέατρο δὲν φαίνεται πειστικὴ, ἀφ' ἑνὸς ἐπειδὴ οἱ διαστάσεις του εἶναι περιορισμένες¹¹⁸ καὶ ἀφ' ἑτέρου ἐπειδὴ φαίνεται μᾶλλον ἀπίθανο ἡ Θεσσαλονίκη νὰ μὴν διέθετε θέατρο μέχρι τὰ μέσα τοῦ 2ου αἰ. μ.Χ.¹¹⁹. Παρ' ὅλον ὅτι ἡ ἀρχαιολογικὴ ἔρευνα δὲν παρέχει καμία ἔνδειξη σχετικὰ μὲ τὴ θέση τοῦ θεάτρου, οἱ φιλολογικὲς πηγές, ἂν ἐξαιρέσουμε τὰ θαύματα τοῦ ἁγίου Δημητρίου¹²⁰, μᾶς προσφέρουν μερικὲς ἔμμεσες ἀναφορὲς γιὰ τὴν ὕπαρξή του. Μία σκηνὴ τοῦ ἔργου τοῦ Λουκιανοῦ «Ὅνος» διαδραματίζεται μέσα στὸ θέατρο τῆς Θεσσαλονίκης¹²¹, γεγονὸς ἀπὸ τὸ ὁποῖο συμπεραίνεται ὅτι ὁ συγγραφέας, στὰ μέσα περίπου τοῦ 2ου αἰ. μ.Χ., εἶχε ἐπισκεφθεῖ τὴν πόλιν καὶ κατὰ συνέπειαν τὸ θέατρό της. Ἐπίσης, ἀπὸ μία ἐπιτύμβια ἐπιγραφή τοῦ β' μισοῦ τοῦ 2ου αἰ. μ.Χ. πληροφοροῦμαστε γιὰ κάποιον ἡθοποιὸ Μάρκο Οὐαρένιο¹²².

Ἡ διαμόρφωση τοῦ ἐδάφους στὴ βορειοανατολική πλευρὰ τῆς πόλης, ἀκριβῶς γύρω ἀπὸ τὴν ἐκκλησίαν τῶν Ταξιαρχῶν, φαίνεται ἰδανικὴ γιὰ τὴν ἀνέγερση θεάτρου στὴ θέση αὐτή¹²³, ὅπου οἱ ἰσοῦσες καμπύλες (Χάρτης 3) παρουσιάζουν ἡμικυκλικὴ διαμόρφωση, τὴν ὁποία ἀκολουθεῖ κατὰ τὴν πορεία της καὶ ἡ σημερινὴ ὁδὸς Ἀκροπόλεως (Χάρτης 1)¹²⁴. Μὲ βάση τὰ φειδωλὰ αὐτὰ στοιχεῖα, καὶ σὲ συνδυασμὸ μὲ

¹¹⁶ Πρβ. ἀρ. Κατ. 66, ὅπου ἀναφέρεται ἡ ἐπιγραφή βάσει τῆς ὁποίας τὸ κτήριο ταυτίζεται μὲ Ὡδεῖο. Σχετικὰ μὲ τὰ ὠδεῖα βλ. R. MEINEL, *Das Odeion. Untersuchungen an überdachten antiken Theatergebäuden* (Frankfurt am Main 1980), ὅπου περιγράφονται τὰ ὠδεῖα ποὺ ἔχουν ἀποκαλυφθεῖ ἔως τώρα (εἰδικὰ γιὰ τὸ Ὡδεῖο τῆς Θεσσαλονίκης, δ.π. 369 καὶ σχέδ. 162).

¹¹⁷ Τὰ ὠδεῖα διαφέρουν ἀπὸ τὰ θεάτρα, ἀφ' ἑνὸς ἐπειδὴ εἶναι καλυμμένα μὲ στέγη καὶ ἀφ' ἑτέρου ἐπειδὴ παρουσιάζουν περιορισμένες διαστάσεις, ὅπως στὴν περίπτωση τοῦ κτηρίου τῆς Θεσσαλονίκης. Γιὰ τὰ ὠδεῖα βλ. Γ. ΚΑΡΑΔΕΔΟΣ, *Τὸ Ὡδεῖο τῶν θερμῶν στὸ Δίον, Οἱ ἀρχαιολόγοι μιλοῦν γιὰ τὴν Πιερία*, 1986 (Νελὲ Πιερίας 1990) 31-37.

¹¹⁸ Θέατρο μὲ αὐτὲς τὶς διαστάσεις δὲν θὰ ἐπαρκοῦσε γιὰ τὶς ἀνάγκες μιᾶς πόλης μὲ τὸν πληθυσμὸ τῆς Θεσσαλονίκης.

¹¹⁹ Ἀπίθανη φαίνεται ἡ χρονολόγηση τῆς πρώτης φάσης τοῦ Ὡδείου στὴν ἐποχὴ τῆς Τετταρχίας, πρβ. ὡστόσο ἀρ. Κατ. 66.

¹²⁰ Βλ. παρακάτω σ. 96-98, ὅπου ἐξετάζεται τὸ θέμα τῆς ταύτισης τοῦ Ὡδείου μὲ τό: ...στάδιον τὸ καλούμενον θέατρον.

¹²¹ ΛΟΥΚΙΑΝΟΣ, *Ὅνος* VIII 52.

¹²² Γιὰ τὸν ἐπιτάφιο βωμὸ ἀρ. εὐρ. 9815 βλ. *Θεσσαλονίκη* 1986, 136 εἰκ. 145 καὶ ΤΡΑΚΟΣΟΠΟΥΛΟΥ-ΣΑΛΑΚΙΔΟΥ, 1989, 1562-1569.

¹²³ Μὲ τὴν ἀνίδρυση τοῦ θεάτρου στὸ σημεῖο αὐτὸ θὰ ἀξιοποιοῦνταν ἡ φυσικὴ κλίση τοῦ ἐδάφους, ἰδιαίτερα πρόσφορη γιὰ τὴν κατασκευὴ τῶν κερκίδων τοῦ κοίλου. Πρβ. τὰ θεάτρα στὴν Κασσώπη, στὰ Ἀβδηρα, στὴ Δημητριάδα, στὴν Πριήνη, στὴν Κνίδο κ.ἄ., ποὺ ἔχουν ἰδρυθεῖ ὅλα σὲ κάποια ἀπόσταση ἀπὸ τὸ κέντρο τῆς πόλης.

¹²⁴ Ἡ διαδρομὴ τῆς ὁδοῦ Ἀκροπόλεως δὲν διέφερε κατὰ τὴν τουρκοκρατία ἀπὸ τὴ σημερινὴ (Χάρτης 2).

τὴν παρατήρηση ὅτι ἡ ἐκκλησία τῶν Ταξιαρχῶν¹²⁵ βρίσκεται στὸ κέντρο αὐτοῦ τοῦ ἡμικυκλίου¹²⁶, δὲν θεωροῦμε ἀπίθανο τὸ ἐλληνιστικό(;-)ρωμαϊκὸ θέατρο τῆς Θεσσαλονίκης νὰ βρισκόταν σὲ αὐτὴν ἀκριβῶς τὴ θέση¹²⁷.

Ἡ οἰκοδομικὴ δραστηριότητα ποὺ ἀναπτύσσεται κατὰ τὴν περίοδο τῆς βασιλείας τοῦ Γαλερίου (εἰκ. 12) δὲν περιορίζεται μόνο στὴν ἀνατολικὴ καὶ τὴν κεντρικὴ περιοχὴ τῆς πόλης. Κατὰ τὸν 4ο αἰ. μ.Χ. παρατηρεῖται στὴν περιοχὴ ΝΑ καὶ ΝΔ τοῦ Σεραπείου καὶ μεταξὺ τοῦ Γαλεριανοῦ Συγκροτήματος καὶ τοῦ κέντρου τῆς πόλης ἔνταξη στὴν κατασκευὴ νέων οἰκοδομημάτων, καθὼς καὶ στὴν ἀνακατασκευὴ παλαιῶν.

Στὴν περιοχὴ τοῦ Σεραπείου ἔχει διαπιστωθεῖ ὅτι ἡ οἰκοδομικὴ δραστηριότητα στρέφεται ἀποκλειστικὰ στὴν κατασκευὴ νέων οἰκιῶν¹²⁸. Στὴν περιοχὴ ποὺ ὀρίζεται μεταξὺ τοῦ κέντρου τῆς πόλης καὶ τοῦ Γαλεριανοῦ Συγκροτήματος, ἀλλὰ καὶ βόρεια ἀπὸ τὸ ὄριο αὐτό, ἐκτὸς ἀπὸ τὴν οἰκοδόμησις κατοικιῶν¹²⁹ διαπιστώνεται καὶ ἰδιαίτερη δραστηριότητα στὴν κατασκευὴ καὶ ἀνακατασκευὴ λουτρικῶν ἐγκαταστάσεων¹³⁰.

Ἀπὸ τὰ ἀρχαιολογικὰ εὐρήματα¹³¹ γίνεται φανερό ὅτι κατὰ τὸν 5ο αἰ. μ.Χ. ἡ οἰκοδομικὴ δραστηριότητα στρέφεται προπάντων στὴν ἀνακατασκευὴ προϋπαρχόντων κτηρίων, ἐνῶ οἱ μόνες οὐσιαστικὲς καὶ μνημειακοῦ χαρακτήρα ἐπεμβάσεις ἐκδηλώνονται μὲ τὴν κατασκευὴ τῶν πρώτων μεγάλων βασιλικῶν τῆς Θεσσαλονίκης.

¹²⁵ Γιά τὴν ἐκκλησίαν τῶν Ταξιαρχῶν βλ. Α. ΞΥΓΟΠΟΥΛΟΣ, *Ἡ Μεταμόρφωση τοῦ Σωτῆρος, τὸ καθολικὸ τῆς μονῆς τῶν Βλατάδων, ὁ ναὸς τῶν Ταξιαρχῶν, ὁ Ἅγιος Νικόλαος ὁ Ὀρφανός: Τέσσερις μικροὶ ναοὶ τῆς Θεσσαλονίκης ἐκ τῶν χρόνων τῶν Παλαιολόγων* (Θεσσαλονίκη 1952). Ὁ ἴδιος, *Νεώτερα εὐρήματα εἰς τὸν ναὸν τῶν Ταξιαρχῶν Θεσσαλονίκης*, *Μακεδονικὰ* 3, 1953-55, 281 κέ. καὶ *Θεσσαλονίκη* 1985, 119-120.

¹²⁶ Ἡ οἰκοδόμησις ἐκκλησιῶν ἐντὸς καὶ ἐπὶ ἀρχαίων θεάτρων εἶναι σύνηθες φαινόμενο ἀπὸ τὴ μεσαιωνικὴ περίοδο καὶ ἐξῆς, ὅπως γνωρίζουμε ἀπὸ τὸ Beneventum, ὅπου μέσα στὸ κοῖλο τοῦ θεάτρου οἰκοδομήθηκε στὸν 18 αἰ. ἡ ἐκκλησία τῆς S. Maria della Verità [πρβ. D. GIAMPAOLA, *Benevento, La romanisation du Samnium aux Iie et Ier siècles av. J.-C.*, Bibliothèque de l'Institut Française de Naples, Deuxième Serie, IX (Napoli 1991), 129 εἰκ. 8] καὶ ἀπὸ τὴν περίπτωση τοῦ Spoleto, ὅπου ἡ ἐκκλησία τῆς Santa Agata θεμελιώθηκε πάνω σὲ τμῆμα τῆς σκηνῆς τοῦ θεάτρου (πρβ. M. GAGGIOTTI - D. MANCONI - L. MERCANDO - M. VERZAR, *Umbria, Marche* (Bari 1980) 111-112. Στὴ συγκεκριμένη περίπτωση τῆς Θεσσαλονίκης πρέπει νὰ σημειωθεῖ ὅτι μέχρι στιγμῆς δὲν διαπιστώθηκε ἡ χρησιμοποίησις στὴν κατασκευὴ τῆς ἐκκλησίας τῶν Ταξιαρχῶν ἀρχαίων ἀρχιτεκτονικῶν μελῶν, τὰ ὅποια θὰ ἦταν δυνατό νὰ προέρχονται ἀπὸ αὐτὸ τὸ κτήριο.

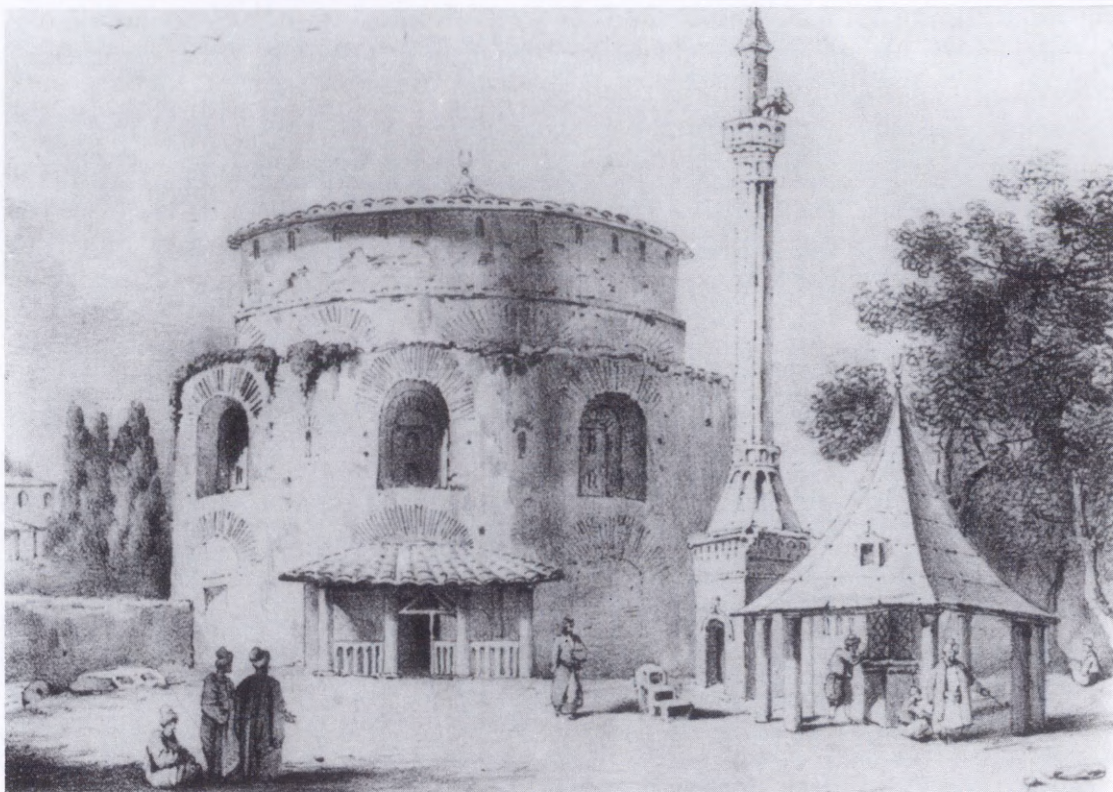
¹²⁷ Ὁ Γ. Βελένης καὶ ἡ Π. Ἀδὰμ-Βελένη πρόσφατα ἀπέδωσαν τὰ λείψανα ποὺ ἀποκαλύφθηκαν σὲ δύο ὁμορὰ οἰκόπεδα τῆς ὁδοῦ Ἀπελλοῦ κατὰ τὸ 1986 καὶ 1988 (ἀρ. Κατ. 99) σὲ μνημειακὸ κτήριο τοῦ 2ου αἰ. μ.Χ., ποὺ τὸ χαρακτήρισαν θέατρο-στάδιο (ΑΔΑΜ-ΒΕΛΕΝΗ 1989), θεωρία ποὺ παραμένει ὑποθετική, ἀφοῦ δὲν προσκομίζονται τὰ ἀπαραίτητα ἀποδεικτικὰ στοιχεῖα.

¹²⁸ Ἀρ. Κατ. 42-44, 46, 53, 137, 138.

¹²⁹ Ἀρ. Κατ. 72, 73, 75, 80, 93, 95, 103, 105, 115, 117, 118, 121, 125, 134, 137.

¹³⁰ Ἀρ. Κατ. 69, 71, 81, 89, 122, 126, 129, 131, 132.

¹³¹ Ἀρ. Κατ. 42, 43, 72, 80, 83, 86, 87, 89, 97, 103, 114, 123, 125, 139.

Εικ. 12. Ἡ Ροτόντα στὶς ἀρχὲς τοῦ 19ου αἰ. (COUSINÉRY 1831, πίν. V).

Χαρακτηριστικὸ γιὰ τὴν ἐποχὴ εἶναι τὸ γεγονὸς ὅτι ἡ Ἀχειροποίητος (ἄρ. Κατ. 81), ὁ Ἅγιος Δημήτριος (ἄρ. Κατ. 129), ὁ ναὸς τοῦ Σεργίου τοῦ Πραγματευτοῦ (ἄρ. Κατ. 56) καὶ ἡ βασιλικὴ ἀνατολικά τῆς Ἀγίας Σοφίας¹³² οἰκοδομήθηκαν πάνω σὲ ρωμαϊκὰ δημόσια κτήρια¹³³, ἢ ρωμαϊκὰ κτήρια μετατράπηκαν σὲ χριστιανικοὺς ναοὺς ὅπως ἡ Ροτόντα (ναὸς ἁγίου Γεωργίου).

¹³² ΣΤ. ΠΕΛΕΚΑΝΙΔΗΣ, ΑΔ 17, 1961-62, Β, 253-257. Φ. ΠΑΠΑΔΟΠΟΥΛΟΥ, ΑΔ 18, 1963, Β1, 235 κέ. Μ. ΜΙΧΑΗΛΙΔΗΣ, ΑΔ 21, 1966, Β2, 369.

¹³³ G. LAVAS, Οἱ πόλεις τῶν «χριστιανικῶν βασιλικῶν»: μία συμβολὴ στὴν πολεοδομία τοῦ Ἀνατολικοῦ Ἰλλυρικοῦ, *Actes du Xe Congrès International d'Archéologie Chrétienne*, Thessalonique 1980 (Thessalonique-Città del Vaticano 1984) 403-445.

ΤΟ ΠΟΛΕΟΔΟΜΙΚΟ ΣΥΣΤΗΜΑ

Τὰ ἀποτελέσματα τῆς ἀρχαιολογικῆς ἔρευνας γιὰ τὴν ἐπισήμανση τοῦ ὁδικοῦ δικτύου τῆς ἀρχαίας Θεσσαλονίκης ὑπῆρξαν ἕως τώρα περιορισμένης σημασίας¹³⁴, ἀφοῦ καὶ οἱ σχετικὲς ἀνασκαφικὲς ἐργασίες δὲν προσέφεραν τὴν ἀναμενόμενη τεκμηρίωση καὶ οἱ ἀλλεπάλληλες κατοικήσεις τοῦ χώρου διατάραξαν σὲ πολλὰ σημεῖα τὸν ἀρχικὸ σχεδιασμό. Ὡστόσο, τόσο ἡ ἴδια ἡ μορφολογία τοῦ ἐδάφους ὅσο καὶ ἡ διαπίστωση ὅτι οἱ νεότεροι δρόμοι ἀκολουθοῦν ἀρκετὰ συχνὰ παλαιότερες χαράξεις, εἶναι δυνατόν νὰ ἀποκαταστήσουν τὴν ἔλλειψη ἐπαρκῶν ἀρχαιολογικῶν δεδομένων καὶ νὰ ὁδηγήσουν —σὲ συνδυασμὸ καὶ μὲ ἄλλες παρατηρήσεις— στὴ διατύπωση τῶν ἀρχῶν ποὺ διέπουν τὸ πολεοδομικὸ σύστημα ἀλλὰ καὶ τὸ ὁδικὸ δίκτυο τῆς πόλης κατὰ τὴν ἀρχαιότητα, ὅπως ἐπίσης καὶ στὴ γραφικὴ ἀναπαράσταση τοῦ ἀρχικοῦ ἱστοῦ (Χάρτης 2).

Εἶναι γνωστὸ ὅτι τὰ τμήματα τῶν πλακόστρωτων δρόμων ποὺ ἀνασκάφηκαν στὴ Θεσσαλονίκη ἀνήκουν ἀποκλειστικὰ στοὺς ρωμαϊκοὺς καὶ ὑστερορρωμαϊκοὺς χρόνους¹³⁵. Ὅμως, ἂν ληφθοῦν ὑπόψη ἀνάλογες περιπτώσεις ἀπὸ ἄλλες περιοχὲς τοῦ ἀρχαίου κόσμου, εἶναι σχεδὸν βέβαιο ὅτι τὸ ρωμαϊκὸ δίκτυο τῆς πόλης χρησιμοποίησε σὲ μεγάλο βαθμὸ τὸ προϋπάρχον ἐλληνιστικὸ, προσαρμόζοντάς το στὶς ἀπαιτήσεις καὶ τὶς τεχνολογικὲς κατακτήσεις τῶν καιρῶν (πλακόστρωση, δίκτυο ὕδρευσης-ἀποχέτευσης κλπ.)¹³⁶. Ἀλλαγὲς στὶς διαστάσεις τῶν ὁδῶν σημειώνονται ἤδη ἀπὸ τὴν ὕστερη ρωμαϊκὴ ἐποχὴ μὲ τὴ σταδιακὴ μετακίνηση τῆς πρόσοψης τῶν ἰδιωτικῶν οἰκιῶν πρὸς τὶς δημόσιες ὁδοὺς καὶ μὲ τὸν κατ' ἐπέκταση διαμελισμὸ τοῦ ρυμοτομικοῦ ἱστοῦ σὲ μία σειρὰ διακεκομμένων ἢ καμπύλων διαδρομῶν. Στοὺς βυζαντινοὺς χρόνους καὶ κατὰ τὴν τουρκοκρατία τὸ φαινόμενο αὐτὸ ἀποκτᾷ διαστάσεις ἀκόμη πιὸ μεγάλες¹³⁷.

Κατὰ τὴ διαπραγμάτευση τοῦ ὁδικοῦ δικτύου θὰ παραληφθεῖ ἡ μελέτη τῆς περιοχῆς τοῦ Γαλεριανοῦ Συγκροτήματος, ἐφ' ὅσον αὐτὸ ἀποτελεῖ οἰκοδομικὴ ἐπέμβαση ποὺ ἀνέτρεψε τὸ ἀρχικὸ σχέδιο στὰ ΝΑ. Θὰ παραληφθεῖ ἐπίσης ἡ ἐξέταση τῆς πε-

¹³⁴ Βλ. ἀρ. Κατ. 49, 50, 51, 57, 60, 67, 78, 81, 83, 86, 107, 118, 127, 128, 130, 136.

¹³⁵ Κατὰ τὴν ἐλληνιστικὴ περίοδο οἱ δρόμοι συνήθως δὲν ἦταν πλακοστρωμένοι. Τὸ γεγονός αὐτὸ διαπιστώνουμε στὴ Μακεδονία, ὅπου συγκεκριμένα στὸ Δίον καὶ στὴ Βέροια ἀποκαλύφθηκαν λείψανα ἐλληνιστικῶν ὁδοστρωμάτων. Γιὰ τὸ Δίον βλ. ΣΤΕΦΑΝΙΔΟΥ-ΤΙΒΕΡΙΟΥ 1987, 194-195 καὶ γιὰ τὴ Βέροια βλ. καὶ παρακάτω σημ. 230.

¹³⁶ Βλ. παρακάτω σ. 85-86.

¹³⁷ P. SOMMELLA - F. C. GIULIANI, *La pianta di Lucca romana*, Quaderni dell'Istituto di Topografia Antica VII, 1974, 80 σχετικὰ μὲ τὴν καταπύλη τῶν χώρων τοῦ δημοσίου. Ὅσον ἀφορᾷ τὴν κατάληψη τοῦ δημοσίου ἐδάφους ἀπὸ τὶς κατοικίες (domus) τὸ φαινόμενο αὐτὸ ἐμφανίζεται στὶς ρωμαϊκὲς ἀποικίες ἡδὴ ἀπὸ τὸν 2ο αἰ. μ.Χ. [πρβ. GROS -TORELLI 1988, 361-362 καὶ E. de ALBENTIS, *La casa dei Romani* (Milano 1990) 307-313], ἐνῶ στὴ Ρώμη παρουσιάζεται μόνο ἀπὸ τὸ β' μισὸ τοῦ 4ου αἰ. μ.Χ. (βλ. G. SPINOLA, *Il dominus Gaudentius e l'Antinoo Casali: alcuni aspetti della fine del paganesimo da una piccola domus sul Celio?*, *MEFRA* 104, 1992, 2, 955-957).

ριοχῆς πού καταλαμβάνει τὸ δυτικὸ τμήμα τῆς πόλης, ἐπειδὴ τὰ ἀρχαιολογικὰ δεδομένα ἐκεῖ φανερώνουν διαφορετικὸ προσανατολισμό¹³⁸.

Ἡ ἀνάλυση τοῦ χάρτη τῆς σύγχρονης Θεσσαλονίκης πιστοποιεῖ τὴν παρουσία δύο μεγάλων ἀρτηριῶν μὲ κατεύθυνση ΝΑ-ΒΔ (παράλληλων μεταξύ τους καὶ μὲ τὴ θάλασσα), πού διασχίζουν τὴν πόλη διαιρώντας τὴν σὲ τρεῖς περιοχές. Οἱ ἀρτηρίες αὐτὲς ἀκολουθοῦν ἐν πολλοῖς τὴν ἴδια διαδρομὴ μὲ ἐκείνη τῶν ἐλληνιστικῶν-ρωμαϊκῶν χρόνων¹³⁹, οἱ διαστάσεις τους ὥστόσο εἶναι μεγαλύτερες ἀπὸ ἐκεῖνες τῶν ἀρχαίων¹⁴⁰. Ἐντούτοις, βασικὲς γιὰ τὴ λειτουργία τόσο τῆς ἀρχαίας ὅσο καὶ τῆς σημερινῆς πόλης ἦταν καὶ εἶναι ἀκόμη οἱ ἀρτηρίες Ἁγίου Δημητρίου καὶ «Ἐγνατία», ἐπειδὴ ἔλαβαν ὑπόψη τους τὶς ἰσοῦσες καμπύλες τοῦ ἐδάφους (Χάρτης 3) καὶ ἐπομένως τὶς ἀνισόπεδες περιοχὲς πού ἔπρεπε νὰ ἐξυπηρετήσουν, εἰδικὰ ἐπειδὴ ἐπέτρεπαν καὶ ἐπιτρέπουν ἀκόμη τὴ μετακίνηση μεγάλου ἀριθμοῦ ἀνθρώπων καὶ ἐμπορευμάτων μὲ εὐκόλο καὶ γρήγορο τρόπο¹⁴¹.

Ἡ «Ἐγνατία»¹⁴², διασχίζοντας τὴν πόλη κοντὰ καὶ παράλληλα πρὸς τὴ γραμμὴ τῆς παραλίας, ἡ ὁποία παρουσίαζε λιγότερες ὑψομετρικὲς δυσκολίες, θεωρήθηκε στὴ ρωμαϊκὴ περίοδο ἀσφαλῶς ὥς ἡ πιὸ σημαντικὴ ἀρτηρία τῆς πόλης (Via Regia)¹⁴³. Ἐπὶ Γαλερίου¹⁴⁴ ἀνέλαβε ἕνα ρόλο ἀκόμη πιὸ σπουδαῖο καὶ ἀκόμη ἀργότερα ἀπέκτησε ὄψη πιὸ μνημειακὴ¹⁴⁵ μὲ τὶς κιονοστοιχίες (via colonnata) πού τὴν ἀνέβασαν στὴν ἴδια στάθμη μὲ αὐτὴ τῶν ἀρτηριῶν τῶν μεγαλύτερων πόλεων τῆς Ἀσίας καὶ τῆς Συρίας¹⁴⁶. Ἡ «Ἐγνατία» ἔπρεπε νὰ ἐξασφαλίζει πυκνὴ καὶ συνεχὴ

¹³⁸ Βλ. ἀρ. Κατ. 42, 43, ὅπου τὰ ἀρχαιολογικὰ εὐρήματα παρουσιάζουν ἀπόκλιση ἀπὸ τὸν ὑπόλοιπο ἰστὸ περίπου 17 μοιρῶν.

¹³⁹ Τοῦτο συμπεραίνεται ὅχι τόσο ἀπὸ τὰ ἀρχαῖα ὁδοστρώματα (ἀρ. Κατ. 107, 108, 136) ὅσο ἀπὸ τὴ σχεδίαση τῶν ἀρτηριῶν σὲ σχέση μὲ τὰ σημαντικότερα δημόσια συγκροτήματα καὶ τὶς πύλες τῆς πόλης (βλ. παρακάτω 69-72).

¹⁴⁰ Ἡ διαπλάτυνση τῶν δρόμων αὐτῶν πραγματοποιήθηκε στὴν ἐποχὴ μας γιὰ νὰ διευκολυνθεῖ ἡ διακίνηση τῶν ὀχημάτων. Ἐπὶ τουρκοκρατίας παρουσιάζεται τὸ ἀντίθετο φαινόμενο, δηλαδὴ τὸ πλάτος τῶν δρόμων ἐλαττώνεται (ΔΗΜΗΤΡΙΑΔΗΣ 1983, 183-188).

¹⁴¹ Οἱ ὀριζόντιες ἀρτηρίες ἀπώλεσαν ἐν μέρει τὴν σημασίαν μετὰ τὴ διάνοιξη διαγωνίων, πού ἔχουν τὸ πλεονέκτημα νὰ συνδέουν περιοχὲς πού βρίσκονται σὲ διαφορετικὰ ὑψόμετρα (Χάρτης 1). Σχετικὰ μὲ τὸ πολεοδομικὸ σχέδιο τῆς Θεσσαλονίκης βλ. Ε. ΗÉBRARD, *La reconstruction de Salonique, L'Architecture* XXXVI 8, 1927, 99-100. Ἐπίσης μὲ ἀφορμὴ τὴν ἐπέτειο τῶν 2.300 χρόνων ἀπὸ τὴν ἱδρυση τῆς Θεσσαλονίκης δημοσιεύθηκαν ἐργασίες πού ἐξετάζουν τὴν πολεοδομικὴ ἐξέλιξη τῆς πόλης ἀπὸ τὸ 1917 καὶ μετέπειτα. Βλ. εἰδικὰ ΚΑΡΑΔΗΜΟΥ-ΓΕΡΟΛΥΜΠΟΥ 1985-86.

¹⁴² Ὁ ΜΑΚΑΡΟΝΑΣ 1951 ἔχει ἀποδείξει, βασιζόμενος στὰ μιλίρια πού ἀποκαλύφθηκαν γύρω ἀπὸ τὴ Θεσσαλονίκη, ὅτι ὁ ρωμαϊκὸς αὐτὸς δρόμος, πού διέσχισε τὴν Ἰλλυρία, τὴ Μακεδονία καὶ τὴ Θράκη, δὲν περνοῦσε μέσα ἀπὸ τὴν πόλη, ἀλλὰ ἔφθανε ἔως τὴ βορειοδυτικὴ Χρυσὴ Πύλη καὶ περνοῦσε ΒΑ τῆς Θεσσαλονίκης.

¹⁴³ Στὴ βυζαντινὴ ἐποχὴ ὀνομάστηκε «λεωφόρος» (ΜΑΚΑΡΟΝΑΣ 1951, σημ. 12 καὶ ΠΑΖΑΡΑΣ 1985, 11).

¹⁴⁴ Βλ. παρακάτω σ. 110.

¹⁴⁵ Βλ. παρακάτω σ. 82-83.

¹⁴⁶ Βλ. τὴν περίπτωση τῆς Ἀντιοχείας ἐπὶ τοῦ Ὁρόντη [GRECO - TORELLI 1983, 333. J. LASSUS, *Les portiques d'Antioche, Antioch on the Orontes*, V (Princeton 1972) 98-99 καὶ WILL 1989, 232], τῆς Λαοδι-

διακίνηση, όχι μόνο χάρη στο σημαντικό της εύρος, αλλά και χάρη στη σύλληψη της χάραξής της μέσα στον πολεοδομικό ιστό. Η ακρίβεια του σχεδιασμού της ἀρτηρίας αυτής πιστοποιείται προπαντός στην περιοχή της Ἀγορᾶς (Χάρτης 7), ἐκεῖ ὅπου ἡ «Ἐγνατία» ἀκολουθεῖ διαδρομὴ πὺλῃ πλησιάζει τὸ κτηριακὸ αὐτὸ συγκρότημα, δίχως ὅμως νὰ τὸ διασχίζει, κατορθώνοντας ἔτσι νὰ ἐπιτύχει διπλὸ ἀποτέλεσμα: πρῶτα ἀπ' ὅλα νὰ μὴν ἀλλοιώνει τὰ κύρια στοιχεῖα μιᾶς βασικῆς ἀρτηρίας καὶ δεύτερον νὰ μὴ μένει ἀπομονωμένη ἀπὸ τὰ κυριότερα δημόσια καὶ οἰκονομικὰ κέντρα¹⁴⁷ (Χάρτης 6 καὶ 7).

Τὰ μοναδικὰ ἀρχαιολογικὰ στοιχεῖα σχετικὰ μὲ τὸ ὁδόστρωμα τῆς «Ἐγνατίας» πὺλῃ δημοσιεύθηκαν ἔως τώρα, εἶναι ἐκεῖνα πὺλῃ ἐντοπίστηκαν στὴ νοτιοανατολικὴ πλευρὰ τῆς πόλης, κοντὰ στὴν Ἀψίδα τοῦ Γαλερίου. Ὡστόσο, τὰ πλακόστρωτα πὺλῃ ἀποκαλύφθηκαν στὴν Ἀψίδα τοῦ Γαλερίου (ἀρ. Κατ. 108) καὶ κοντὰ στὴν Πλατεία Συντριβανίου (ἀρ. Κατ. 107) δὲν μποροῦν νὰ θεωρηθοῦν βασικοὶ παράγοντες γιὰ τὴ μελέτη τῆς διαδρομῆς τῆς στὴν ὑπόλοιπη πόλη κατὰ τὴν ἑλληνιστικὴ καὶ τὴ ρωμαϊκὴ ἐποχὴ. Τὰ εὐρήματα αὐτὰ μποροῦν νὰ προσφέρουν στοιχεῖα ἀποκλειστικὰ γιὰ τὴ μελέτη τῆς «Ἐγνατίας» σὲ συνάρτηση μὲ τὸ Γαλεριανὸ Συγκρότημα, συμβάλλοντας στὸ πρόβλημα τῆς χάραξής της σὲ σχέση μὲ τὴν Ἀψίδα τοῦ Γαλερίου καὶ στὸ διαφορετικὸ τῆς προσανατολισμοῦ¹⁴⁸. Ἡ ἀρχαία χάραξη τῆς «Ἐγνατίας» ἀνασυγκροτεῖται χάρη στὴν πρὸ τῆς πυρκαγιᾶς τοῦ 1917 (εἰκ. 13) διαδρομὴ τῆς νεότερης Ἐγνατίας ὁδοῦ καὶ χάρη στὴ σχεδὸν βέβαιη γνώση τῆς θέσης τῆς Χρυσῆς Πύλης, στὰ ΒΔ, καὶ τῆς Κασσανδρεωτικῆς Πύλης, στὰ νοτιοανατολικά τείχη, πύλες πὺλῃ ὄριζαν καὶ κατὰ τὴν ἀρχαιότητα τὴν «Ἐγνατία» στὶς δύο αὐτὲς πλευρὲς¹⁴⁹ (Χάρτης 4). Ἡ διαδρομὴ τῆς «Ἐγνατίας» ὁρίζεται ἐπίσης καὶ ἀπὸ τὰ ἀρχιτεκτονικὰ συγκροτήματα (Ἀγορὰ καὶ Σεραπεῖο), πὺλῃ οἰκοδομήθηκαν στὴν παρυφῇ αὐτοῦ τοῦ ἄξονα¹⁵⁰.

Ἡ ὁδὸς Ἀγίου Δημητρίου παρουσιάζει τὰ ἴδια χαρακτηριστικὰ πλεονεκτήματα μὲ τὴν «Ἐγνατία», τῆς ὁποίας καὶ ἀποτελεῖ τὸ ἀντίστοιχο, ὅμως σὲ μεγαλύτερο ὕψος καὶ σὲ δυσκολότερες ὁρογραφικὲς συνθήκες¹⁵¹. Δυστυχῶς, καὶ γιὰ τὴν ὁδὸ Ἀγίου Δημητρίου τὰ ἀρχαιολογικὰ εὐρήματα, ὅσον ἀφορᾷ τὸ ὁδόστρωμα, εἶναι ἐξαιρετικὰ

κειάς ἐπὶ τῆς θαλάσσης (GIULIANO 1966, 154. GRECO - TORELLI 1983, 346), τῆς Ἀπαμείας (GRECO - TORELLI 1983, 345. WILL 1989, 232-234), τῆς Δαμασκοῦ (GRECO - TORELLI 1983, 346. D. SACK, *Damascus die Stadt intra muros, Damaszener Mitteilungen* 2, 1985, 207-220), τῆς Γέρασα [I. BROWING, *Jerash and the Decapolis* (London 1982) 134-139], τῆς Πέργης (GIULIANO 1966, 172), τῆς Σίδης (GIULIANO 1966, 172) καὶ τῆς Παλμύρας (βλ. παρακάτω σημ. 210).

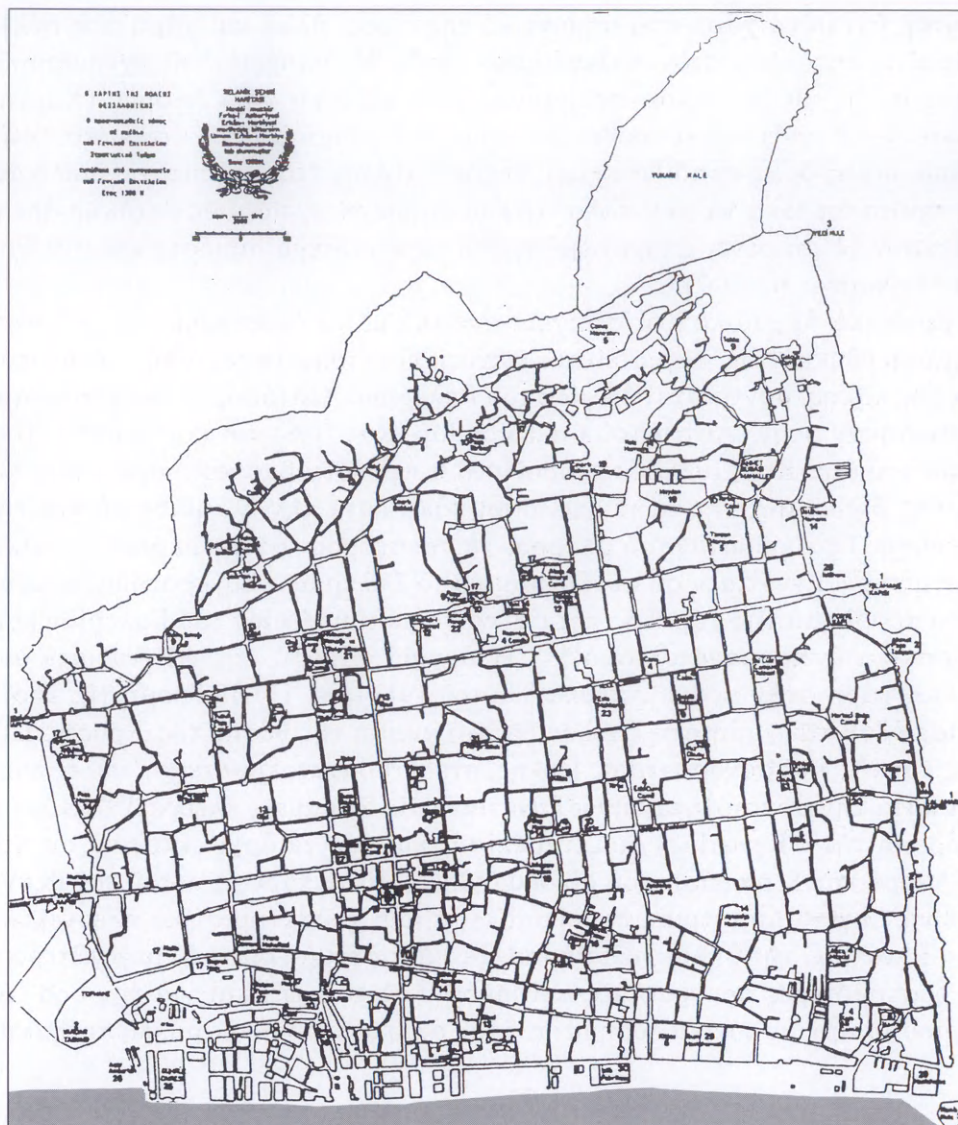
¹⁴⁷ Βλ. καὶ τὰ παραδείγματα τῆς Ὀλύνθου καὶ τῆς Κασσώπης (HOEPFNER - SCHWANDNER 1986, πίν. 23 καὶ 63), τῆς Πέλλας (ΣΙΓΑΝΙΔΟΥ 1983, 554-55) καὶ τῆς Ἀπαμείας (BALTY 1981, σχέδ.) κ.ἄ., ὅπου οἱ κεντρικὲς ἀρτηρίες δὲν διασχίζουν τὴν ἀγορὰ, ἀλλὰ τὴν πλαισιώνουν ἀπὸ μία ἢ περισσότερες πλευρὲς (Χάρτης 9).

¹⁴⁸ Μὲ βάση μερικὰ ἀπὸ αὐτὰ τὰ ἀρχαιολογικὰ στοιχεῖα ὁ VELENIS 1979, 249-263 παρουσιάζει ἀναπαράσταση ὅπου ἡ «Ἐγνατία» διέρχεται ΝΔ τῆς Καμάρας. Βλ., ἀντίθετα, παρακάτω σ. 108 σημ. 151.

¹⁴⁹ BAKIRTZIS 1973.

¹⁵⁰ Πρβ. ἐπίσης τὰ ἀρχαιολογικὰ κατάλοιπα πὺλῃ παρουσιάζονται στοὺς ἀρ. Κατ. 42, 44, 45, 85, 86, 105 καὶ ὁρίζουν ΝΔ καὶ ΒΑ τὴ χάραξη τῆς «Ἐγνατίας».

¹⁵¹ Οἱ ἰσοῦψεις καμπύλες στὴν Ἀνω Πόλη εἶναι πολὺ πυκνὲς (Χάρτης 3).

Εικ. 13. Χάρτης της Θεσσαλονίκης (1882/83).

περιορισμένα ώστε να βρισκόμαστε υποχρεωμένοι να βασιστούμε, προπαντός για την αναπαράσταση της διαδρομής της, στη χάραξη του πρὸ τοῦ 1917 ἀντίστοιχου δρόμου, ὅπως καὶ στὶς θέσεις ἀνίδρυσης τῆς Λιταίας Πύλης (ἀρ. Κατ. 34) στὰ ΒΔ, καὶ τῆς Νέας Χρυσῆς Πύλης στὰ ΝΑ —καὶ οἱ δύο βυζαντινῶν χρόνων¹⁵². Συγκεκριμένα, σχετικὰ μὲ τὴν ὁδὸ Ἀγίου Δημητρίου ἕως τώρα ἔχουν δημοσιευθεῖ μόνο τὰ

¹⁵² Χάρτης 4.

ἀποτελέσματα μιᾶς ἀνασκαφῆς, πού ἀφοροῦν τὴν ἀποκάλυψη πλακοστρωμένου τμήματος στὴ διασταύρωση τῶν ὁδῶν Ἁγίου Δημητρίου καὶ Ἱ. Δραγούμη (ἀρ. Κατ. 136)¹⁵³.

Ἡ ἀπόσταση μεταξύ «Ἐγνατίας» ὁδοῦ καὶ τῆς ὁδοῦ Ἁγίου Δημητρίου ἀριθμεῖ περίπου 410 μ.¹⁵⁴ Ἀνάμεσα ὅμως σὲ αὐτὲς τὶς δύο ἀρτηρίες ὑπῆρχαν καὶ ἐν μέρει ὑπάρχουν ἀκόμη καὶ σήμερα ἄλλοι δρόμοι, παράλληλοι μεταξύ τους καὶ πρὸς αὐτές. Ἡ ἀναγνώριση αὐτῶν τῶν ἐνδιάμεσων δρόμων γίνεται μὲ βάση τὸ κριτήριο τῆς διατήρησης τῶν χάραξεων τῶν ὁδῶν, ὧν ὑπῆρχαν πρὶν ἀπὸ τὴν πυρκαγιά τοῦ 1917, καὶ χάρις σὲ ἀνασκαφικὲς ἀποκαλύψεις.

Τέτοια εἶναι ἡ περίπτωση τῆς ὁδοῦ Φιλίππου (Χάρτης 2 καὶ 3: Δ), ἡ διαδρομὴ τῆς ὁποίας ἔχει ἀποκατασταθεῖ μὲ ἀκρίβεια, τόσο μὲ τὴ βοήθεια τῶν ἀρχαιολογικῶν εὐρημάτων¹⁵⁵ ὅσο καὶ μὲ τὴν ἀντιπαραβολὴ τῆς «παλαιᾶς» ὁδοῦ Φιλίππου¹⁵⁶ πρὸς τὰ ἀρχαιολογικὰ στοιχεῖα (Χάρτης 2: Δ). Τὸ ὁδόστρωμα πού ἀποκαλύφθηκε στὴν ὁδὸ Κρυστάλλη (ἀρ. Κατ. 51) βρίσκεται στὴν ἴδια εὐθεία μὲ τὸ πλακόστρωτο τῆς ὁδοῦ πού ἐντοπίστηκε στὴν ὁδὸ Φιλίππου (ἀρ. Κατ. 60), καθὼς καὶ μὲ τὸ πλακόστρωτο στὰ ΝΔ τῆς Ἀνω Πλατείας (ἀρ. Κατ. 63), ἀλλὰ καὶ μὲ ἐκεῖνο τῆς ὁδοῦ Χριστοπούλου (ἀρ. Κατ. 118). Μόνο μία μικρὴ ἀπόκλιση (περίπου 8 μ.) ὑπάρχει ἀνάμεσα στὸν παραπάνω δρόμο καὶ στὸ ὁδόστρωμα πού εἶναι ὁρατὸ ΝΔ τοῦ Ὠδείου (ἀρ. Κατ. 65). Ἡ διαφορὰ μεταξύ τῶν δύο ὁδοστρωμάτων δὲν ὀφείλεται στὴν ἀρχικὴ χάραξη, ἀλλὰ ἀποτελεῖ ρωμαϊκὴ μετατροπὴ σύγχρονη μὲ τὸ οἰκοδομικὸ πρόγραμμα τῆς Ἀγορᾶς, μὲ τὸ ὁποῖο βρίσκεται σὲ σχέση. Αὐτὸ τεκμηριώνεται ἀπὸ τὸ ἴδιο τὸ ὁδόστρωμα (ἀρ. Κατ. 65), πού καταλήγει ἐκεῖ ὅπου ἀρχίζει ὁ χώρος τῆς «πλατείας» τῆς Ἀγορᾶς¹⁵⁷. Μὲ ἄλλα λόγια, ὁ δρόμος αὐτὸς ἀποτελεῖ παρακλάδι τοῦ κάθετου ὁδικοῦ δικτύου γιὰ τὴν ἀποκλειστικὴ ἐξυπηρέτηση τῆς Ἀγορᾶς¹⁵⁸, τὸ ὁποῖο δὲν τὴν διασχίζει, ἀλλὰ διακόπτεται ἐκεῖ ὅπου ἀρχίζει τὸ πλακόστρωτο¹⁵⁹. Ἐνας ἄλλος ὀριζόντιος δρόμος ὑπῆρχε ΒΑ τῆς ὁδοῦ Φιλίππου, παράλληλος μὲ τοὺς δύο προηγούμενους. Ἡ διαδρομὴ του συνέπιπτε μὲ ἐκείνη τῆς σημερινῆς ὁδοῦ Ὀλύμπου (Χάρ-

¹⁵³ Στὴν ἀποκατάσταση τῆς χάραξης τοῦ ἐλληνιστικοῦ καὶ ρωμαϊκοῦ δρόμου συμβάλλει καὶ ἡ ἐπισήμανση, κατὰ τὰ ἔργα διαπλάτυνσης τῆς ὁδοῦ Ἁγίου Δημητρίου, ἐνὸς πεσσοῦ ἐπὶ βαθμιδωτοῦ βάθρου, ἴσως ἀναθηματικοῦ μνημείου (Κ. ΡΩΜΙΟΠΟΥΛΟΥ, ΑΔ 30, 1975, Β2, 247 σχέδ. 1 πίν. 163 α-β), ὅπως ἐπίσης καὶ ἀρχαιολογικῶν λειψάνων πού ἐπισημάνθηκαν ΒΑ καὶ ΝΔ τῆς ἴδιας ὁδοῦ (ἀρ. Κατ. 123, 124, 126, 129, 139). Βλ. ἐπίσης τὸ ἄρθρο τῆς Ε. ΜΑΡΚΗ, Ὁ ἀνώνυμος σταυρικὸς ναὸς τῆς ὁδοῦ Ἁγίου Δημητρίου στὴ Θεσσαλονίκη, *Ἡ Θεσσαλονίκη* 1, 1985, 159-177, ὅπου ἀναφέρεται: «Ἡ πολεοδομικὴ τοποθέτηση τοῦ μνημείου βεβαιώνει, ὅτι ἡ χάραξη τῶν ὁδῶν Ἀγίας Σοφίας, Ἁγίου Δημητρίου καὶ Εὐριπίδου, ἀκολουθοῦσε τὴν ἀρχαία χάραξη».

¹⁵⁴ Ἡ ἀπόσταση ὑπολογίστηκε μὲ βάση τὸ κτηματολόγιο τοῦ 1917 (Χάρτης 2).

¹⁵⁵ Πρβ. ἀρ. Κατ. 51, 60, 63, 118, ὅπου ἀναφέρονται ἀποκαλύψεις ρωμαϊκῶν ὁδοστρωμάτων.

¹⁵⁶ Δηλαδή τοῦ δρόμου πρὶν ἀπὸ τὸ 1917.

¹⁵⁷ Πίν. 47 καὶ Χάρτης 1 καὶ 7.

¹⁵⁸ Ὁ δρόμος αὐτὸς ξεφεύγει ἀπὸ τὴν εὐθεία τοῦ ἄξονα Δ, ἐπειδὴ κατὰ τοὺς ρωμαϊκοὺς χρόνους ἡ χάραξί του ὀριοθετήθηκε ἀπὸ τὸν Cryptoporticus.

¹⁵⁹ Χάρτης 1 καὶ 7 καὶ Εἰκ. XVI.

της 1: Ε)¹⁶⁰. ΝΔ τῆς ὁδοῦ Φιλίππου (πάντοτε παράλληλα με τοὺς προηγούμενους δρόμους) ὑπῆρχε ἕνας ἀκόμη ἄξονας, ποὺ ἀπαλήφθηκε ἀπὸ τὸ σημερινὸ πολεοδομικὸ ἱστό, ἀλλὰ ποὺ ἡ διαδρομὴ του ἀντιστοιχοῦσε περίπου με αὐτὴ τῆς ὁδοῦ Πτολεμαίων, σὲ χρῆση ἕως τὴν πυρκαγιὰ τοῦ 1917 (Χάρτης 2: Γ). Ἡ ὀρθογώνια διάταξη συνεχίζεται καὶ ΒΑ τῆς ὁδοῦ Ἀγίου Δημητρίου με ἄλλο ἄξονα, ποὺ σήμερα συμπίπτει με τὴν ὁδὸ Κασσάνδρου (Χάρτης 1, 2 καὶ 3: Η). Ἡ ταύτιση τοῦ ἄξονα αὐτοῦ με τὴν ὁδὸ Κασσάνδρου δὲν ἀποδεικνύεται μὲν ἀπὸ τὴν ἀποκάλυψη ἀρχαίων ὁδοστρωμάτων, ἀλλὰ συμπεραίνεται ἀπὸ τὴν ταύτιση τοῦ σημερινοῦ ὁδικοῦ δικτύου με ἐκεῖνο τοῦ πρὸ τοῦ 1917, καθὼς καὶ ἀπὸ τὴν ἀποκάλυψη ἀρχαιολογικῶν λειψάνων ποὺ τὸν πλαisiώνουν στὰ ΒΑ καὶ ΝΔ (ἀρ. Κατ. 133, 134, 137, 138).

Δὲν εἴμαστε σὲ θέση νὰ ἐξακριβώσουμε ἂν οἱ ὀριζόντιοι ὁδικοὶ ἄξονες τῆς Θεσσαλονίκης συνεχίζονταν ΒΑ τῆς ὁδοῦ Κασσάνδρου, ἐπειδὴ λείπουν τὰ ἀπαραίτητα ἀρχαιολογικὰ τεκμήρια, καθὼς καὶ οἱ ἀποδεικτικὲς ἐπικαλύψεις-ἀντιπαραθέσεις τοῦ πρὸ τοῦ 1917 ὁδικοῦ δικτύου ἀπὸ τὸ σημερινό (Χάρτης 1 καὶ 2). Ὅμως ἡ ὑπαρξὴ τοῦ κάθετου ὁδικοῦ δικτύου, τεκμηριωμένου ἀπὸ ἀρχαῖο ὁδόστρωμα στὴν περιοχὴ ἀνατολικά τοῦ Προφήτη Ἡλία (ἀρ. Κατ. 130), μᾶς πείθει ὅτι ἡ διάταξη σὲ ὀριζόντιους ἄξονες ὑπῆρχε καὶ σὲ αὐτὸ τὸ ὕψος τῆς πόλης. Αὐτὴ ἡ διάταξη παρουσίαζε περισσότερες δυνατότητες προσαρμογῆς στὴ μορφή τοῦ ἐδάφους, με διαδρομὴ ποὺ προσαρμοζόταν στὴν πλαγιὰ καί, ἐπομένως, με μεγαλύτερες εὐκολίες κατασκευῆς καὶ πρόσβασης.

Στὰ ΝΔ τῆς «Ἐγνατίας» δὲν μπορούμε νὰ ἐντοπίσουμε ὀριζόντιους ἄξονες, ἐπειδὴ λείπουν οἱ ἀνασκαφικὲς μαρτυρίες γιὰ τὴν ὑπαρξὴ ὁδοστρώματος¹⁶¹. Ἐπίσης, τὸ ὁδικὸ δίκτυο πρὸ τοῦ 1917 δὲν παρουσιάζει καμία ἐνδειξὴ ὑπαρξὸς ἀρχαίου δρόμου. Δηλαδή στὴν περίπτωσή αὐτὴ ἡ κατάστασις στὰ ΝΔ τῆς «Ἐγνατίας» παρουσιάζεται παρόμοια με αὐτὴν ποὺ ἐμφανίζεται ΒΑ τῆς ὁδοῦ Κασσάνδρου. Δὲν ἔχουμε δηλαδή καμία ἐνδειξὴ γιὰ τὸ ὀριζόντιο δίκτυο, ἐνῶ ὁ ἐντοπισμὸς τοῦ κάθετου (ἀρ. Κατ. 86) μᾶς προσφέρει τὴ δυνατότητα νὰ ὑποθέσουμε τὴν ὑπαρξὴ τουλάχιστον ἐνὸς ἀκόμη ὀριζόντιου ἄξονα ΝΔ τῆς «Ἐγνατίας» (Χάρτης 2 καὶ 3: Α).

Οἱ δρόμοι καὶ οἱ ἄξονες ποὺ καθορίσαμε μέχρι τώρα, στηριζόμενοι στὰ ἀρχαιολογικὰ καὶ τοπογραφικὰ στοιχεῖα, συμπίπτουν ὀλικά ἢ ἐν μέρει με τὶς σημερινὲς ὁδοὺς: Ἑρμοῦ (ἄξονας Α), Ἐγνατία (ἄξονας Β), Πτολεμαίων (ἄξονας Γ), Φιλίππου (ἄξονας Δ), Ὀλύμπου (ἄξονας Ε), Ἀγίου Δημητρίου (ἄξονας Ζ) καὶ Κασσάνδρου (ἄξονας Η). Τὸ ὁδικὸ αὐτὸ δίκτυο χαρακτηρίζεται ἀπὸ ἕνα σταθερὸ μεταξόνιο διά-

¹⁶⁰ Ἡ χάραξη τῆς ἀρχαίας ὁδοῦ, ποὺ συμπίπτει με τὴ σημερινὴ ὁδὸ Ὀλύμπου εἶναι, βέβαια, ὑποθετική. Εἶναι ὥστόσο δύσκολο νὰ φανταστεῖ κανεὶς ὅτι δὲν ὑπῆρχε ἐκεῖ δρόμος, ὁ ὁποῖος θὰ ὀριζόταν στὰ ΒΑ ἀπὸ τὴ Βιβλιοθήκη (ἀρ. Κατ. 67) (Χάρτης 1 καὶ 2).

¹⁶¹ Ἀπὸ τὶς ἀρχαιολογικὲς μαρτυρίες τῆς περιοχῆς πρέπει νὰ ἐξαιρεθοῦν ἐκεῖνες ποὺ ἀφοροῦν τὸ Γαλεριανὸ Συγκρότημα (ἀρ. Κατ. 95-111) καὶ ἐκεῖνες ποὺ σχετίζονται με τὴ συνοικία ΒΔ τοῦ Ἀνακτόρου (ἀρ. Κατ. 89-93) καὶ παρουσιάζουν ἀπόκλιση 6° ἕως 30° ἀπὸ τοὺς ἄξονες ποὺ καθορίσαμε προηγουμένως.

στημα¹⁶², πού ανέρχεται σε 346,9 άττικο-εὐβοϊκούς πόδες ἢ σε 310,9 άττικο-αἰγινητικούς¹⁶³, οἱ ὅποιοι ἀντιστοιχοῦν σε 102 μ. Αὐτὸ ἐπιβεβαιώνεται καὶ ἀπὸ τὸ γεγονός ὅτι ἡ ἀπόσταση μεταξὺ τῶν ἁξόνων Δ (ὁδὸς Φιλίππου) καὶ Β (Ἑγνατία) καὶ μεταξὺ τῶν ἁξόνων Δ (ὁδὸς Φιλίππου) καὶ Ζ (ὁδὸς Ἀγίου Δημητρίου) ανέρχεται καὶ στὶς δύο περιπτώσεις σε 204 μ., ἀντιστοιχεῖ δηλαδὴ στὸ μῆκος δύο οἰκοδομικῶν τετραγώνων. Τὰ δύο μετρικὰ συστήματα, πού προτείνουμε γιὰ τὸν ὑπολογισμό τῶν διαστάσεων τῶν οἰκοδομικῶν τετραγώνων, προκύπτουν ἀπὸ τὸ γεγονός ὅτι στὶς πόλεις τῆς Μακεδονίας παρατηρεῖται ἡ χρῆση καὶ τῶν δύο συστημάτων μέτρησης, χωρὶς ὅμως νὰ μπορούμε νὰ ἐξακριβώσουμε κατὰ πόσον στὴ Θεσσαλονίκη ὑιοθετήθηκε ὁ άττικο-εὐβοϊκὸς πούς (29,4-29,6 ἐκ.) ἢ ὁ άττικο-αἰγινητικὸς (32,8 ἐκ.). Φαίνεται ὅμως ἀπὸ πρόσφατες ἔρευνες, πού πραγματοποιήθηκαν στὶς ὑπόγειες στοές, δηλαδὴ στὸν Cryptoporticus τῆς Ἀγορᾶς, ὅτι, τουλάχιστον κατὰ τὴν ἐποχὴ τῶν Σευήρων, ἦταν σε χρῆση καὶ τὰ δύο μετρικὰ συστήματα (0,324 μ. καὶ 0,296 μ.), ἐφ' ὅσον καὶ τὰ δύο χρησιμοποιήθηκαν γιὰ τὴν κατασκευὴ τῆς ὑπόγειας στοᾶς¹⁶⁴. Πρέπει νὰ σημειωθεῖ ὅτι ὁ ἁξονας Β (Ἑγνατία) δὲν ἀντιστοιχεῖ μὲ τὸ κέντρο τοῦ ρωμαϊκοῦ δρόμου, ἀλλὰ συμπίπτει μὲ τὴ νοτιοδυτικὴ πλευρὰ τοῦ ρωμαϊκοῦ πλακόστρωτου, μὲ ἄλλα λόγια ὁ ρωμαϊκὸς δρόμος κατελάμβανε τμῆμα τῶν οἰκοδομικῶν τετραγώνων στὰ ΒΑ τοῦ ἁξονα Β. Ἡ διαπίστωση αὐτὴ ἰσχύει καὶ γιὰ τὸν ἁξονα Ζ (ὁδὸς Ἀγίου Δημητρίου), ὁ ὅποιος συμπίπτει μὲ τὴ νοτιοδυτικὴ πλευρὰ τοῦ πλακόστρωτου ρωμαϊκοῦ δρόμου (Χάρτης 2 καὶ 3).

Σὲ σχέση μετὰ τὸ ὀριζόντιο, ἡ μελέτη τοῦ κάθετου ὀδικοῦ δικτύου εἶναι εὐκολότερη καὶ ἐπακριβέστερη, ἐπειδὴ αὐτὸ ἔχει ἐπιβεβαιωθεῖ ἀπὸ περισσότερα τοῦ ἐνὸς ρωμαϊκὰ ὁδοστρώματα καὶ ἔχει διαπιστωθεῖ ἀπὸ μεγαλύτερο ποσοστὸ εὐρημάτων.

Ὁ δρόμος γιὰ τὸν ὁποῖο διαθέτουμε περισσότερες ἀρχαιολογικὲς ἐνδείξεις εἶναι ἐκεῖνος πού ταυτίζεται μὲ τὶς σύγχρονες ὁδοὺς Ἀγίου Νικολάου καὶ Ἱ. Γενναδίου (ἀρ. Κατ. 67, 86, 127, 128, 130) (Χάρτης 1 καὶ 2: 16). Στὴν περίπτωσιν αὐτὴ ἡ ἀποκάλυψη διαφορῶν ὁδοστρωμάτων σε διαφορετικὲς περιοχὲς τῆς πόλης ἀποδεικνύει ὅτι

¹⁶² Δὲν στάθηκε δυνατό νὰ ἐξακριβωθεῖ μὲ βεβαιότητα τὸ πλάτος τῶν «στενωπῶν» καὶ τῶν «πλατειῶν». Ὡστόσο, γιὰ μιὰ ὑποθετικὴ ἀναπαράσταση τοῦ πλάτους τῶν δρόμων κατὰ τὴ ρωμαϊκὴ ἐποχὴ βλ. παρακάτω σ. 79-85.

¹⁶³ Γενικὲς πληροφορίες σχετικὰ μὲ τὴ μονάδα μέτρησης, στὸ Α. ΠΑΠΑΔΟΠΕΡΑΚΗ, Ὁ πούς, μονάδα μέτρησης κατὰ τὴν ἀρχαιότητα, *Ἀρχαιολογία* 33, 1989, 54-56. Γιὰ τὴ χρῆση καὶ τὴν ἀντιστοιχία τοῦ άττικο-εὐβοϊκοῦ ποδὸς στὴ Μακεδονία βλ. Δ. ΠΑΝΤΕΡΜΑΛΗΣ, Ὁ νέος μακεδονικὸς τάφος τῆς Βεργίνας, *Μακεδονικά* 12, 1972, 172. Γιὰ λεπτομερέστερη ἀνάλυση τῶν δύο συστημάτων μέτρησης σε σχέση μετὰ τὰ οἰκοδομικὰ τετράγωνα τῆς Ὀλύνθου βλ. J. WALTER GRAHAM, *Olynthus* VIII, 45-51.

¹⁶⁴ Σχετικὰ μὲ αὐτὰ τὰ ἀποτελέσματα πρβ. VELENIS - VOCOTROPOULOU 1993. Ὅσον ἀφορᾷ ἄλλες πόλεις τῆς Μακεδονίας, στὸ Δίον ὑποστηρίχθηκε ὅτι ὁ πούς ἀντιστοιχεῖ σε 32,8 ἐκ. (Θ. ΣΤΕΦΑΝΙΔΟΥ-ΤΙΒΕΡΙΟΥ 1987, 191 σημ. 10 καὶ Δ. ΠΑΝΤΕΡΜΑΛΗΣ, Στοὺς δρόμους καὶ τὰ ἐργαστήρια τοῦ Δίου, *Οἱ Ἀρχαιολόγοι μιλοῦν γιὰ τὴν Πιερία*, 1986, 13-14), ἐνῶ στὴν Πέλλα ἕνας πούς ἀντιστοιχεῖ σε 31,3-32 ἐκ. (ΣΙΓΑΝΙΔΟΥ 1987, 777)· στὴν περιοχὴ ὁ Π. Χρυσοστόμου διαπίστωσε πόδα 32,8 ἐκ. (Π. ΧΡΥΣΟΣΤΟΜΟΥ, Νέοι τύμβοι στὴν πελλαία χώρα, *ΑΕΜΘ* 1, 1987, 154). Οἱ HOEPFNER - SCHWANDNER 1986, 83, 150-151, 192 κέ., προτείνουν γιὰ τὰ Ἀβδηρα πόδα πού ἀντιστοιχεῖ σε 29,4 ἐκ., γιὰ τὴν Κασσώπη σε 30 ἐκ., γιὰ τὴν Πριήνη καὶ γιὰ τὴν Ἀλικαρνασσὸ σε 29,46 ἐκ.

ὁ δρόμος αὐτὸς διέσχιζε κάθετα τὴν πόλιν σὲ ὅλο τὸ ὕψος τῆς. Ὁ δρόμος ἄρχιζε ΝΔ τῆς «Ἐγνατίας» (ἄρ. Κατ. 86), διέτρεχε τὴ νοτιοανατολικὴ πλευρὰ τῆς Ἀγορᾶς, τοῦ Ὁδείου (ἄρ. Κατ. 67) καὶ τῶν Θερμῶν τοῦ Ἀγίου Δημητρίου (ἄρ. Κατ. 128) καὶ κατέληγε ἀνατολικά τοῦ Προφήτη Ἡλίας (ἄρ. Κατ. 127, 130). Στὸ τελευταῖο τμήμα τῆς διαδρομῆς του, ἐπειδὴ οἱ ἰσοῦψεῖς καμπύλες σὲ αὐτὸ τὸ σημεῖο εἶναι πολὺ πυκνές (Χάρτης 3), ἀπὸ τῆ βασιλικῆ τοῦ Ἀγίου Δημητρίου καὶ πάνω διαμορφωνόταν πιθανῶς σὲ ὁδὸ μὲ κλίμακες, γιὰ νὰ διευκολύνεται ἡ ἄνοδος¹⁶⁵.

Ὁ ἄλλος δρόμος, ποὺ μαζί μὲ τὸν προηγούμενο περιέκλειε τὸ χῶρο τῆς Ἀγορᾶς, εἶναι ἐκεῖνος τοῦ ὁποῖου ἔχουν ἀποκαλυφθεῖ λείψανα στὴν ὁδὸ Παπαγεωργίου (ἄρ. Κατ. 57) καὶ στὴν ὁδὸ Γκαρμπολᾶ (ἄρ. Κατ. 61) (Χάρτης 1, 2 καὶ 3: 12). Στὴν ὁδὸ Παπαγεωργίου ἔχει ἐντοπιστεῖ τμήμα ὁδοστρώματος, ἐνῶ στὴν ὁδὸ Γκαρμπολᾶ δὲν βρέθηκε τὸ πλακόστρωτο, ἀλλὰ μέρος τῆς δυτικῆς στοᾶς τῆς Ἀγορᾶς. Ἡ ἐξωτερικὴ πλευρὰ τῆς στοᾶς ἀποτελεῖ τὸ βορειοδυτικὸ ὄριο καὶ βρίσκεται στὴν ἴδια εὐθεία μὲ τὸ ὁδόστρωμα ποὺ ἀναφέραμε (ἄρ. Κατ. 57). Ἐπιβεβαιώνεται ἔτσι ὅτι αὐτὸς ὁ δρόμος διέτρεχε τὴ βορειοδυτικὴ, ἐξωτερικὴ πλευρὰ τῆς Ἀγορᾶς.

Τμήματα τρίτου κάθετου δρόμου ἔχουν ἐντοπιστεῖ σὲ διάφορα οἰκόπεδα τῆς ὁδοῦ Ἀντιγονιδῶν (ἄρ. Κατ. 49-50) (Χάρτης 1, 2 καὶ 3: 4), ὅπου ἡ ὁδὸς Ἀντιγονιδῶν ἀκολουθεῖ περίπου τὴ διαδρομὴ τοῦ ἀρχαίου δρόμου. Ἐπίσης στὴν ὁδὸ Μενελάου (ἄρ. Κατ. 83) ἀποκαλύφθηκε πρόσφατα τμήμα ὁδοστρώματος ἐνὸς ἀκόμη κάθετου δρόμου, ὁ ὁποῖος βρίσκεται στὴν ἴδια εὐθεία μὲ τὰ λείψανα ἄρ. Κατ. 78, δηλαδὴ μὲ τμήμα τοῦ δικτύου ἀποχέτευσης καὶ ὑδροδότησης τῆς ρωμαϊκῆς ὁδοῦ, ἡ χάραξη τῆς ὁποίας ἀντιστοιχεῖ περίπου μὲ τὴ διαδρομὴ τῆς σημερινῆς ὁδοῦ Μενελάου (Χάρτης 1 καὶ 2: 17).

Ἡ ἀπόσταση ποὺ ὑπάρχει ἀνάμεσα στοὺς ἄξονες 12 καὶ 16 (Χάρτης 1, 2 καὶ 3) εἶναι 795,4 (713,4) πόδες¹⁶⁶ (= 234 μ.) καὶ ἡ ἀπόσταση ἀνάμεσα στοὺς ἄξονες 12 καὶ 4 εἶναι 1591,8 (1426,8) πόδες (= 468 μ.), ἐνῶ ἀνάμεσα στοὺς ἄξονες 16 καὶ 17 εἶναι 198,9 (178,3) πόδες (= 58,5 μ.). Ἡ ἀπόσταση τῶν 234 μ. (μεταξὺ τῶν ἀξόνων 12 καὶ 16) ἀντιστοιχεῖ στὸ πλάτος τῆς Κάτω Πλατείας τῆς Ἀγορᾶς σὺν τὸ πλάτος τῆς Ἀνω Πλατείας, συνυπολογιζομένου καὶ τοῦ Ὁδείου, καὶ ταυτίζεται μὲ τὸ πλάτος τεσσάρων ἐλληνιστικῶν οἰκοδομικῶν τετραγώνων πλάτους 198,9 (178,3) ποδῶν τὸ καθένα (= 58,5 μ.) (Χάρτης 1, 2 καὶ 3)¹⁶⁷. Τὸ μήκος τῶν 58,5 μ. (μετρήθηκε μεταξὺ τῶν ἀξόνων 16 καὶ 17), ἀντιπροσωπεύει τὴν ἀπόσταση μεταξὺ τῶν κάθετων ἀξόνων

¹⁶⁵ Ἡ σημερινὴ ὑψομετρικὴ διαφορὰ μεταξὺ τῆς βασιλικῆς τοῦ Ἀγίου Δημητρίου καὶ τῆς περιοχῆς ὅπου ἐπισημάνθηκε τὸ ὁδόστρωμα ποὺ περιγράφεται στὸν ἄρ. Κατ. 130, ἀνέρχεται περίπου στὰ 30-40 μ. Ἡ διαφορὰ ὅμως κατὰ τὴν ἐλληνιστικὴ καὶ τὴ ρωμαϊκὴ ἐποχὴ πρέπει νὰ ἦταν πιὸ ἐντονὴ. Ἡ χρῆση κλιμάκων γιὰ τὴν ὑπερέκλυψη τῶν ἀπότομων κλίσεων τοῦ ἐδάφους διαπιστώνεται καὶ στὴ Ρόδο (ΚΩΣΤΑΝΤΙΝΟΠΟΥΛΟΣ 1986, 202 εἰκ. 224).

¹⁶⁶ Ἐκτὸς παρενθέσεως σημειώνονται οἱ ἀποστάσεις σὲ ἀττικο-εὐβοϊκοὺς πόδες, ἐνῶ ἐντὸς παρενθέσεως σημειώνονται οἱ ἀποστάσεις σὲ ἀττικο-αἰγινήτικους πόδες.

¹⁶⁷ Ὁ ἄξονας 4 (ὁδὸς Ἀντιγονιδῶν), ὅπως διαπιστώσαμε γιὰ τοὺς ἄξονες Β καὶ Ζ, δὲν συμπίπτει μὲ τὸ κέντρο τοῦ ρωμαϊκοῦ πλακόστρωτου, ἀλλὰ μὲ τὴ νοτιοανατολικὴ του πλευρὰ.

τῆς Θεσσαλονίκης καὶ ἰσχύει γιὰ ὅλα τὰ οἰκοδομικὰ τετράγωνα τῆς πόλης¹⁶⁸. Ἀκόμη καὶ ἐκεῖ (Χάρτης 1, 2 καὶ 3: 5-11, 18-25) ὅπου δὲν διαθέτουμε ἀρχαιολογικὰ στοιχεῖα, διαπιστώνουμε ὅτι οἱ ἐλληνιστικοὶ ἄξονες συμπίπτουν μὲ τὴ διαδρομὴ τῶν πρὸ τοῦ 1917 ὁδῶν. Εἶναι ἡ περίπτωσις τοῦ ἄξονα 4 (ὁδὸς Λέοντος Σοφοῦ καὶ Ἀντιγονιδῶν), τοῦ ἄξονα 8 (ὁδὸς Ἰ. Δραγούμη), τῶν ἁξόνων 9, 10 (ὁδὸς Ἐ. Βενιζέλου), τοῦ ἄξονα 18 (ὁδὸς Πλάτωνος καὶ ὁδὸς Σοφοκλέους), τοῦ ἄξονα 19 (ὁδὸς Ἀγίας Σοφίας), τοῦ ἄξονα 21 (ὁδὸς Χριστοπούλου), τοῦ ἄξονα 23 (ὁδὸς Ἰουλιανοῦ), τοῦ ἄξονα 24 (ὁδὸς Κ. Παλαιολόγου καὶ Φ. Δραγούμη), τοῦ ἄξονα 25 (ὁδὸς Ἀρριανοῦ) καὶ τῶν ἁξόνων 1, 2, 6, 11, 20, 22, μὲ τοὺς ὁποίους συμπίπτουν μόνο ἐν μέρει οἱ διαδρομὲς τῶν ὁδῶν τοῦ τουρκικοῦ κτηματολογίου (Χάρτης 2)¹⁶⁹.

Μὲ βάση τὶς διαπιστώσεις αὐτὲς φαίνεται ὅτι ὁ ἴστος ποὺ πρότεινε ὁ M. Vickers¹⁷⁰, δηλαδὴ 50×100 μ. περίπου, ἐπιβεβαιώνεται στὰ βασικά του σημεῖα. Ὡστόσο χάρις στὰ πλουσιότερα καὶ ἀκριβέστερα ἀρχαιολογικὰ στοιχεῖα ποὺ διαθέτουμε σήμερα, μποροῦμε νὰ ὀρίσουμε τὸν κἀναβο μὲ ἀκόμη μεγαλύτερη ἀκρίβεια στοὺς 347×199 ἀττικο-εὐβοϊκοὺς ἢ 311×178 ἀττικο-αἰγινητικοὺς πόδες, ποὺ ἀντιστοιχοῦν σὲ $58,5 \times 102$ μ. Αὐτὸς εἶναι ὁ κἀναβος ποὺ χρησιμοποιήθηκε γιὰ τὸ ρυμοτομικὸ ἐλληνιστικὸ πολεοδομικὸ σχεδιασμὸ τῆς Θεσσαλονίκης, ὁ ὁποῖος περιοριζόταν στὸ χῶρο μεταξὺ τῶν ὁδῶν Ἑρμοῦ καὶ Κασσάνδρου, τοῦ Γαλεριανοῦ Συγκροτήματος καὶ τῶν δυτικῶν τειχῶν¹⁷¹. Ἐστὼ καὶ ἂν δὲν εἴμαστε σὲ θέσιν νὰ ἐξακριβώσουμε μὲ ἀπόλυτη βεβαιότητα τὴ διαμόρφωσις τῆς περιοχῆς κατὰ τὴν ἐλληνιστικὴ ἐποχὴ, μποροῦμε νὰ καθορίσουμε τὴν ἐδαφικὴ ἔκτασις ποὺ προσφερόταν γιὰ οἰκοδόμησις κατὰ τὴν ἐποχὴ τῆς ἱδρύσεως τῆς Θεσσαλονίκης.

Δὲν φαίνεται ἀπίθανο σὲ αὐτὴ τὴν περίοδο ἢ παραλίαν νὰ ἀποτελοῦνταν ἀπὸ τὴν περιοχὴ ποὺ ἐκτείνεται ΝΔ τῆς σύγχρονης ὁδοῦ Ἑρμοῦ. Ἡ ὑπόθεσίς μας στηρίζεται στὴν ἀνάλυσις τῶν ρωμαϊκῶν λιμενικῶν ἐγκαταστάσεων καὶ στὸν ἐντοπισμὸ τῆς περιοχῆς ὅπου βρισκόταν ἡ παραλία κατὰ τὰ ρωμαϊκὰ χρόνια. Ἄν πάρουμε ὡς ἀφετηρία τὸ γεγονὸς ὅτι τὰ παραθαλάσσια βυζαντινὰ τεῖχη¹⁷² βρίσκονταν στὸ ὕψος τῆς ὁδοῦ Κορομηλαῖ καὶ ὅτι ἡ θάλασσα ἐφθανε ὡς τὴ βάση τους¹⁷³ καὶ ἀκόμη ὅτι ἡ

¹⁶⁸ Ὁ κἀναβος ἐπιβεβαιώνεται καὶ ἀπὸ τὴ διαπίστωσις ὅτι ἡ ἀπόστασις μεταξὺ τῶν ἁξόνων 4 καὶ 12 ἀντιστοιχεῖ ἐπακριβῶς στὸ συνολικὸ πλάτος ὀκτῶ οἰκοδομικῶν τετραγώνων τῶν 198,9 ποδῶν ($58,5 \times 8 = 468$ μ.) τὸ καθένα.

¹⁶⁹ Οἱ ἄξονες 3, 5, 7, 13 καὶ 14 δὲν φαίνεται νὰ ἔχουν ἀντιστοιχία στὴ διαδρομὴ τους μὲ τὶς χαράξεις τῶν δρόμων ποὺ προϋπῆρχαν τῆς πυρκαγιᾶς τοῦ 1917.

¹⁷⁰ VICKERS 1972(2) 160.

¹⁷¹ Γιὰ τὴ διαδρομὴ τῆς ἐλληνιστικῆς ὁχύρωσις βλ. παρακάτω σ. 122-123.

¹⁷² Γιὰ τὴ χρονολόγησις τῶν παραθαλάσσιων τειχῶν βλ. παρακάτω σ. 126 σημ. 256.

¹⁷³ Στὴν ὁδὸ Κορομηλαῖ 32 καὶ 34 ἀποκαλύφθηκαν βυζαντινὸς πύργος καὶ θεμέλια τοῦ τεῖχους τῆς θαλάσσιας ὁχύρωσις. Ἡ βάση τοῦ πύργου πρέπει νὰ βρισκόταν μέσα στὴ θάλασσα, ἐφ' ὅσον διαπιστώθηκε πρῶτον ὅτι αὐτὸς διαβρώθηκε ἀπὸ τὴ θάλασσα καὶ δεύτερον ὅτι ἀνάμεσα στοὺς ἄρμους ὑπῆρχαν κοχύλια καὶ θαλάσσια ἄμμος. Σχετικὰ βλ. Φ. ΠΕΤΣΑΣ, ΑΔ 22, 1967, Β2, 397, 161, VICKERS 1970(1) 273, ΜΠΑΚΙΡΤΖΗΣ 1975, 293 καὶ SPIESER 1981, 477-478.

ρωμαϊκή θαλάσσια όχύρωση θά πρέπει νά συνέπιπτε μέ τή διαδρομή τής σημερινής όδοϋ Μητροπόλεως¹⁷⁴, τότε μπορούμε νά υποθέσουμε ότι κατά τήν έλληνιστική καί τήν πρώτη ρωμαϊκή περίοδο ή παραλία βρισκόταν βορειοανατολικότερα άπό τό όριο αυτό, καί άκριβέστερα, περίπου στό ύψος τής όδοϋ Μεγάλου Άλεξάνδρου (πρώην Τσιμισκή). Άν τώρα άφαιρέσουμε καί τήν έδαφική έκταση πού καλύπτεται άπό τίς έλληνιστικές καί τίς ρωμαϊκές λιμενικές έγκαταστάσεις δυτικά τοϋ Γαλεριανοϋ Συγκροτήματος¹⁷⁵, καθώς καί εκείνη πού καταλαμβάνεται άπό τόν Λιμένα τοϋ Μεγάλου Κωνσταντίνου (Χάρτης 4), διαπιστώνουμε ότι ή έδαφική έκταση πού μπορούσε πραγματικά νά οίκοδομηθεί κατά τήν έλληνιστική καί τήν πρώτη ρωμαϊκή έποχή ήταν τελικά περιορισμένη. Μετά τή διαπίστωση αυτή έξηγεΐται ό λόγος γιά τόν όποιο ό έλληνιστικός οίκοδομικός ιστός δέν βρίσκει άνταπόκριση στούς δρόμους πού ύπήρχαν πριν άπό τό 1917 στόν περιοχή ΝΔ τής όδοϋ Έρμου (Χάρτης 1 καί 2).

Τά βορειοδυτικά καί τά νοτιοανατολικά όρια τής πόλης έχουν έντοπιστεί μέ μεγαλύτερη άκρίβεια, έπειδή στόν περίπτωση αυτή διαθέτουμε τεκμηριωμένα άρχαιολογικά στοιχεία. Τό βορειοδυτικό όριο τής πόλης δέν πρέπει νά διέφερε ούσιαστικά άπό εκείνο πού καθορίστηκε κατά τή ρωμαϊκή περίοδο καί πού τώρα αντιπροσωπεύεται άπό τά βυζαντινά τείχη. Πρός τήν είκασία αυτή όδηγεΐ ή άποκάλυψη τοϋ Σεραπείου (άρ. Κατ. 47) επί τής όδοϋ Καραολή καί Δημητρίου τών Κυπρίων (πρώην Διοικητηρίου), σέ άπόσταση μόλις 200 μ. άπό τά δυτικά τείχη τής πόλης. Δέν είμαστε σέ θέση νά έξακριβώσουμε άν τά έλληνιστικά τείχη βρίσκονταν άκριβώς εκεί όπου σήμερα τά βυζαντινά ή άκόμη νοτιοανατολικότερα¹⁷⁶. Εΐναι πάντως βέβαιο ότι περνούσαν ΒΔ τοϋ Σεραπείου καί ίσως βρίσκονταν σχεδόν σέ έπαφή μέ τό τέμενος τοϋ κτηρίου αυτοϋ¹⁷⁷.

Όσον άφορά τώρα τό νοτιοανατολικό όριο, δέν ύπάρχουν γι' αυτό άρχαιολογικά εύρήματα έξ ίσου σημαντικά μέ εκείνα τοϋ Σεραπείου. Διαθέτουμε όμως μερικά στοιχεία άπό διάφορες άνασκαφές πού πραγματοποιήθηκαν στόν όδδ Φιλίππου (άρ. Κατ. 113, 115). Έδω, άνάμεσα στα έλληνιστικά λείψανα άποκαλύφθηκε καί ένας έλληνιστικός μεταλλουργικός κλίβανος, πού εΐναι ένδεικτικός γιά τήν όριοθέτηση τοϋ ανατολικού έλληνιστικού τείχους σέ αυτήν άκριβώς τήν περιοχή¹⁷⁸. Επίσης τά

¹⁷⁴ Βλ. σ. 126 καί άρ. Κατ. 3-7 όπου καί ή σχετική βιβλιογραφία.

¹⁷⁵ Βλ. παρακάτω σ. 131-133.

¹⁷⁶ Πρβ. ΒΕΛΕΝΗΣ 1989, 21-29, όπου πραγματοποιείται λεπτομερής άνάλυση τών άρχαιολογικών στοιχείων σχετικά μέ τήν έλληνιστική όχύρωση καί προτείνεται ή πιθανή της διαδρομή.

¹⁷⁷ Φαΐνεται άπίθανο νά βρισκόταν τό Σεραπείο έξω άπό τά τείχη τής πόλης, όταν εΐναι πολυάριθμα τά παραδείγματα Σεραπείων πού έχουν βρεθεί μέσα στόν περίβολο τών τειχών τών πόλεων [G. J. F. KATER-SIBBES, *Preliminary Catalogue of Serapis Monuments* (Leiden 1973), όπου ή σχετική βιβλιογραφία]. Εΐδικό ένδιαφέρον παρουσιάζει ή περίπτωση τής Δημητριάδος, όπου τό Σεραπείο, όπως άλλωστε καί στη Θεσσαλονίκη, έγκαθιδρύεται "in the neighbourhood of the town wall south near Pagassai" (δ.π. 88-89 άρ. 493). Όστόσο, στη Μακεδονία οί Στόβοι (δ.π. 90 άρ. 498) καί οί Φίλιπποι (δ.π. 89 άρ. 497) παρουσιάζουν Σεραπεία μέ παρόμοια τοπογραφική ένταξη όπως αυτό τής Θεσσαλονίκης.

¹⁷⁸ Άρχαιολογία 1983, 12, καί πρόσφατα ΑΔΑΜ-ΒΕΛΕΝΗΣ 1989, 235.

εὐρήματα γύρω ἀπὸ τὸν Πύργο τοῦ Τριγωνίου ὁδηγοῦν στὸ συμπέρασμα ὅτι ἡ διαδρομὴ τοῦ ἑλληνιστικοῦ ἀνατολικοῦ τείχους ταυτίζεται μὲ ἐκείνη τοῦ βυζαντινοῦ, τουλάχιστον γιὰ τὸ τμήμα ποὺ ὀρίζεται ἀνάμεσα στὴν ὁδὸ Κασσάνδρου καὶ τὸν Πύργο τοῦ Τριγωνίου. Ἐδῶ, ἐκτὸς ἀπὸ ἓναν ἑλληνιστικὸ πύργο ἀπὸ καιρὸ γνωστὸ (ἄρ. Κατ. 24), ἀποκαλύφθηκε τελευταῖα τμήμα ὁχύρωσης ἑλληνιστικῆς ἐποχῆς, ποὺ παρουσιάζει διαφορετικὴ δομὴ ἀπὸ τὰ ἕως τώρα γνωστὰ τμήματα ἑλληνιστικῆς ὁχύρωσης, ἀλλὰ ποὺ ἔχει τὸν ἴδιο προσανατολισμὸ μὲ τὰ εὐρήματα ποὺ καταχωροῦνται στὸν ἄρ. Κατ. 24¹⁷⁹.

Δὲν εἶναι γνωστὸ ποῖα ἦταν ἡ διαδρομὴ τῶν ἑλληνιστικῶν τειχῶν στὸ τμήμα ποὺ περιλαμβάνεται μεταξὺ τῆς ἀκτῆς καὶ τῆς ὁδοῦ Κασσάνδρου. Ἡ ἀποκάλυψη ὥστόσο τάφων στὴν περιοχὴ τοῦ Γαλεριανοῦ Συγκροτήματος¹⁸⁰, ἡ ἀποκάλυψη ἑλληνιστικῶν ὀστράκων στὴν ὁδὸ Παλαιῶν Πατρῶν Γερμανοῦ καὶ Φιλίππου¹⁸¹, καθὼς καὶ ἡ ἀποκάλυψη τοῦ ἑλληνιστικοῦ κλιβάνου στὴν ὁδὸ Φιλίππου, ὅπως ἤδη ἀναφέραμε, εἶναι ἐνδεικτικὰ γιὰ τὴ διαδρομὴ τῶν ἑλληνιστικῶν τειχῶν στὰ ΒΔ τοῦ Γαλεριανοῦ Συγκροτήματος. Πρὸς ἐνίσχυση τῶν ὅσων ἀναφέραμε προηγουμένως ἔρχεται τὸ γεγονὸς ὅτι σχεδὸν σὲ ἐπαφὴ μὲ τὰ ἀνατολικά καὶ τὰ δυτικὰ τείχη ἀποκαλύφθηκαν σὲ διαδοχικὲς ἀνασκαφὲς τμήματα τῶν ἑλληνιστικῶν νεκροταφείων¹⁸².

Τὸ βορειοανατολικὸ ὄριο τῆς πόλης ἔχει ἐντοπιστεῖ μὲ βεβαιότητα, ἐφ' ὅσον ἔχουν ἀποκαλυφθεῖ τμήματα τῶν ἑλληνιστικῶν τειχῶν κάτω ἀπὸ τὰ ρωμαϊκὰ καὶ βυζαντινὰ τείχη¹⁸³. Στὴν περίπτωσιν αὕτῃ πρέπει νὰ ἐξακριβώσουμε, ὅπως καὶ γιὰ τὴν περιοχὴ ΝΔ τῆς Ἑγνατίας, ποῖα ἦταν ἡ ἐδαφικὴ ἔκτασις ποὺμποροῦσε νὰ εἶναι, ἢ ἦταν πραγματικὰ οἰκοδομημένη κατὰ τὴν ἑλληνιστικὴ περίοδο. Τὰ στοιχεῖα ποὺ προκύπτουν ἀπὸ τὰ ἑλληνιστικὰ εὐρήματα (ἄρ. Κατ. 133, 137, 138) καταδεικνύουν ὅτι ἡ πόλις ἦταν οἰκοδομημένη τουλάχιστον μέχρι τὴν ὁδὸ Κασσάνδρου καὶ ὅτι ἡ ρωμαϊκὴ πόλις ἐκτεινόταν μέχρι τὴν περιοχὴ τοῦ Προφήτη Ἡλίας (ἄρ. Κατ. 131, 141), γεγονὸς ποὺ μᾶς ἐπιτρέπει νὰ συμπεράνουμε ὅτι ἡ ἑλληνιστικὴ πόλις θὰμποροῦσε νὰ εἶχε οἰκοδομηθεῖ τὸ πολὺ ἕως αὐτὸ τὸ ὄριο¹⁸⁴.

Ἄν τῶρα ξεκινήσουμε μὲ τὴν προϋπόθεσιν ὅτι ἡ ρωμαϊκὴ ὁχύρωσις ἀκολούθησε περίπου τὴν ἴδια διαδρομὴ μὲ αὕτῃ τῆς ἑλληνιστικῆς¹⁸⁵, μὲ τίς ἐξαιρέσεις ποὺ ἀναφέραμε προηγουμένως,μποροῦμε νὰ ὑπολογίσουμε τὴν ἔκτασιν τῆς ἑλληνιστικῆς πόλης. Ἡ ἐδαφικὴ ἔκτασις ποὺ ὀριοθετεῖται ἀπὸ τὴ ρωμαϊκὴ ὁχύρωσις εἶναι πολὺ μεγάλη· ἀνέρχεται περίπου στὰ 300 ἑκτάρια. Ὅμως, ἂν ἐξαιρέσουμε τὴν παράκτια

¹⁷⁹ Βλ. ἄρ. Κατ. 23 καὶ παρακάτω σ. 122 σημ. 229.

¹⁸⁰ Βλ. παρακάτω σ. 105 σημ. 142.

¹⁸¹ Ἄρ. Κατ. 103, 113, 115.

¹⁸² Βλ. παραπάνω σ. 134-136.

¹⁸³ Βλ. παρακάτω σ. 121 καὶ ἄρ. Κατ. 24-28.

¹⁸⁴ Ἐνδεικτικὴ γιὰ τὴν οἰκοδομικὴ ἐξέλιξιν τῆς Ἄνω Πόληςμπορεῖ νὰ εἶναι ἡ παρατήρησις ὅτι ἡ περιοχὴ δὲν ὑπῆρξε πυκνὰ οἰκοδομημένη οὔτε κατὰ τὴ βυζαντινὴ οὔτε κατὰ τὴν ὀθωμανικὴ περίοδον (ΔΗΜΗΤΡΙΑΔΗΣ 1983, 81-89).

¹⁸⁵ Οἱ TAFRALI 1913, 71-72, VICKERS 1972(2) 166-167 καὶ SPIESER 1984, 61 θεωροῦν βέβαιο ὅτι ἡ ρωμαϊκὴ ὁχύρωσις ἀκολούθησε τὴν ἴδια χάραξιν μὲ τὴν ἑλληνιστικὴν. Βλ. καὶ παρακάτω σ. 121-122.

περιοχή και τη συνοικία στα ΒΔ του Σερραπείου¹⁸⁶, ή έκταση της ελληνιστικής Θεσσαλονίκης περιορίζεται στα 200 έκταρια περίπου, από τα οποία πραγματικά ρυμοτομήθηκαν περίπου 100 έως 110 έκταρια, δηλαδή όση έκταση καλύπτεται από τον ορθογώνιο πολεοδομικό ιστό¹⁸⁷. Είναι επίσης πολύ πιθανό να μην ήταν οικοδομημένη όλη αυτή η έκταση κατά την ελληνιστική εποχή. Με άλλα λόγια, η Θεσσαλονίκη παρουσιάζει εικόνα παρόμοια με εκείνη ορισμένων πόλεων κτισμένων κατά το ιπποδάμειο σύστημα, οι οποίες κατά την ίδρυσή τους περιέλαβαν στα όριά τους έδαφική έκταση μεγαλύτερη από τις πραγματικές τους ανάγκες, ώστε να μπορούν να την εκμεταλλευθούν αργότερα, όταν θα παρουσιαζόταν τέτοια ανάγκη¹⁸⁸.

Η επιφάνεια των 200 εκταρίων, αν και δεν ήταν όλη οικοδομημένη, είναι αρκετά μεγάλη σε σύγκριση με τις υπόλοιπες μακεδονικές πόλεις¹⁸⁹. Μόνο τα Άβδηρα με 110 έκταρια, ή Πέλλα με 250 περίπου, ή Έδεσσα με 230 έκταρια¹⁹⁰ και στο γειτονικό θεσσαλικό χώρο ή Δημητριάς με περίπου 250 έκταρια πλησίαζαν ή ξεπερνούσαν κατά τι την έδαφική έκταση της Θεσσαλονίκης¹⁹¹ (Χάρτης 9).

Στην ολοκλήρωση της γνώσης μας σχετικά με τη ρυμοτομία της πόλης κατά τη ρωμαϊκή περίοδο συντελεί και η επιγραφική μαρτυρία. Η επιγραφή IG X 2.1 αρ. 291 είναι ένδεικτική για τη διάταξη της πόλης σε οικοδομικά τετράγωνα και για τη συνήθεια να χαρακτηρίζονται οι δρόμοι με αριθμούς¹⁹². Στην επιγραφή αυτή αναφέ-

¹⁸⁶ Βλ. παραπάνω σ. 76.

¹⁸⁷ Αντίθετα, ο ΒΕΛΕΝΗΣ 1989, 27 υπολογίζει έμβαδόν 45-90 εκταρίων για την πόλη της εποχής του Κασσάνδρου, έκταση που φαίνεται μάλλον μικρή για μια πόλη της σπουδαιότητας της Θεσσαλονίκης.

¹⁸⁸ Βλ. π.χ. την περίπτωση της Μιλήτου (GIULIANO 1966, 82-84), της Πριήνης (GIULIANO 1966, 127) και της Πέλλας, όπου «είναι γεγονός ότι το ρυμοτομικό χάραχθηκε μὲν ἐξ ἀρχῆς γιὰ ὅλη τὴν ἔκταση τῆς πόλης, δὲν ὁλοκληρώθηκε ὅμως σὲ μία μόνο περίοδο» (ΣΙΓΑΝΙΔΟΥ 1983, 554-55). Είναι αξιομνηίς ότι για την Κασσώπη οι HOEPFNER - SCHWANDNER 1986, 83, παρατηρούν ότι μόνο το 50% της πόλης ήταν κτισμένο με το ιπποδάμειο σύστημα, ἐνῶ ὁ ὑπόλοιπος χώρος εἶχε ἀφεθεῖ σὲ ἐλεύθερη χρῆση-οἰκοδόμηση.

¹⁸⁹ Η έκταση του Δίου ἀνέρχεται περίπου στα 40 έκταρια (ΣΤΕΦΑΝΙΔΟΥ-ΤΙΒΕΡΙΟΥ 1987, 189-196), τῆς Ὀλύνθου στα 52 έκταρια (GRECO - TORELLI 1983, 262-264), τῶν Φιλίππων στα 80 έκταρια (Δ. ΛΑΖΑΡΙΔΗΣ, Φίλιπποι-Ρωμαϊκή ἀποικία, *Ancient Greek Cities* 20, 1973 εἰκ. 9), τῆς Βεροίας στα 90 έκταρια (ΡΩΜΙΟΠΟΥΛΟΥ - ΤΟΥΡΑΤΣΟΓΛΟΥ 1974, 165). Βλ. καὶ Χάρτης 9.

¹⁹⁰ Για τα Άβδηρα βλ. HOEPFNER - SCHWANDNER 1986, 199 σχέδ. 194, για την Πέλλα Π. ΧΡΥΣΟΣΤΟΜΟΥ, Η τοπογραφία τῆς βόρειας Βοτταίας, *Ἑλληνογαλλικὲς Ἑρευνες* I, 1990, 218-219 καὶ ΒΕΛΕΝΗΣ 1989, 13, που υπολογίζει τὸ έμβαδόν τῆς Πέλλας γύρω στα 400 έκταρια. Για την Έδεσσα βλ. Α. Κ. ΒΑΒΡΙΤΑΣ, Ἀρχαία Έδεσσα. *Ἱστορία τῆς Μακεδονίας ἀπὸ τὰ προϊστορικά χρόνια ὡς τὸ 1912* (Θεσσαλονίκη 1983) 62-68.

¹⁹¹ Οι διαστάσεις τῶν πόλεων τῆς Συρίας, ὅσες ἰδρύθηκαν κατὰ τὴν περίοδο αὐτή, παρουσιάζουν παρόμοιο ἢ μεγαλύτερο έμβαδόν σὲ σχέση με ἐκεῖνο τῆς Θεσσαλονίκης. Η Λαοδίκεια ἐπὶ τῆς θαλάσσης καλύπτει έδαφική έκταση 220 εκταρίων (GRECO - TORELLI 1983, 345 σχέδ. 147), ἡ ἑλληνιστική Ἀντιόχεια ἐπὶ τοῦ Ὀρόντη περίπου 90 (DOWNEY 1963, σχέδ. 5), ἡ Ἀπάμεια 230 (BALTY 1981, σχέδιο) καὶ ἡ Ἀλικαρνασσὸς 198 έκταρια (HOEPFNER - SCHWANDNER 1986, 188 σχέδ. 187).

¹⁹² Αὐτὸς ὁ τρόπος ἀρίθμησης τῶν ὁδῶν δὲν μαρτυρεῖται γιὰ τὴν ἑλληνιστική περίοδο, ἀλλὰ πιστοποιεῖται γιὰ τοὺς ρωμαϊκοὺς χρόνους ἀπὸ τοὺς «ὁρους» που βρέθηκαν στὴν Ἰταλία, ὅπου ἀναφέρεται ὁ ἀριθμὸς τῶν δύο ἀξόνων που χαρακτηρίζουν τὴ διασταύρωση, βλ. *Diz. Epigr.* IV, 1964, 1378-1383,

ρεται ὁ σύλλογος τῶν πορφυροβάφων, ποὺ χαρακτηρίζεται ὁ «τῆς ὀκτωκαιδεκάτης», γιὰ νὰ ξεχωρίζει ἀπὸ τοὺς ὑπόλοιπους συλλόγους πορφυροβάφων τῆς πόλης καὶ γιὰ νὰ τονιστεῖ, παράλληλα, ὁ χῶρος δραστηριότητάς του¹⁹³.

Παρ' ὅλα ὅμως τὰ στοιχεῖα ὁ ὑπολογισμὸς τῶν διαστάσεων καὶ τῆς δομῆς τῶν ἑλληνιστικῶν ὁδῶν τῆς Θεσσαλονίκης πρὸς τὸ παρὸν δὲν εἶναι ἀπόλυτος, ἐπειδὴ δὲν ἔχουν ἀκόμη ἀποκαλυφθεῖ ἑλληνιστικὰ ὁδοστρώματα κάτω ἀπὸ τὰ ρωμαϊκά. Μὲ τὰ περιορισμένα στοιχεῖα ποὺ ἔχουμε στὴ διάθεσή μας, στοιχεῖα ποὺ προέρχονται ἀπὸ τὶς ἀνασκαφὲς ρωμαϊκῶν ὁδῶν, θὰ προσπαθήσουμε νὰ ἀποκαταστήσουμε τὶς διαστάσεις τῶν «πλατειῶν» καὶ τῶν «στενωπῶν»¹⁹⁴, δηλαδὴ τῶν κεντρικῶν καὶ τῶν δευτερευουσῶν ὁδῶν, καὶ νὰ ἐντοπίσουμε ποῖα ἦταν τὰ βασικὰ χαρακτηριστικὰ κατασκευῆς τῶν ὁδῶν αὐτῶν κατὰ τὴν αὐτοκρατορικὴ ρωμαϊκὴ περίοδο. Ὅσον ἀφορᾷ τὶς διαστάσεις, ἀφήνοντας κατὰ μέρος ἐπὶ τοῦ παρόντος τὴν περίπτωση τῶν «πλατειῶν» (Ἑγνατία, ὁδὸς Ἀγίου Δημητρίου)¹⁹⁵, θὰ πρέπει πρῶτα ἀπ' ὅλα νὰ διακρίνουμε ἀνάμεσα σὲ πλάτος ὁδοστρώματος ἀφ' ἑαυτοῦ καὶ σὲ πλάτος ὁδοστρώματος σὺν τὸ κράσπεδο, ἀφοῦ οἱ ρωμαῖκοὶ δρόμοι εἶχαν κράσπεδα καὶ ἔξω ἀπὸ τὴν πόλη καὶ μέσα σὲ αὐτήν¹⁹⁶. Οἱ διαστάσεις τῶν κρασπέδων ἄλλαζαν ἀνάλογα μὲ τὸ πλάτος, τὴ σπουδαιότητα καὶ τὴ λειτουργικότητα τῆς ὁδοῦ. Στὴ Θεσσαλονίκη ἀποκαλύφθηκαν κράσπεδα ποικίλου πλάτους, ὅχι πάντα κατὰ χώραν (ἀρ. Κατ. 49). Στὴν ὁδὸ Φιλίππου (ἀρ. Κατ. 60) ἐντοπίστηκε πεζοδρόμιο πλάτους 2,20 μ. καὶ αὐτὸ μόνο στὴ νοτιοδυτικὴ πλευρὰ τῆς ὁδοῦ. Πρὸς τὴ βορειοανατολικὴ πλευρὰ τοῦ ἔνα κτήριο (οἰκία, ἢ ἴσως *thermopolium*, ταβέρνα μὲ πρόχειρο ζεστὸ φαγητό) ἔβλεπε κατευθεῖαν πρὸς τὸ ὁδόστρωμα. Τὸ κράσπεδο ποὺ ἀποκαλύφθηκε στὴν ὁδὸ Ἀντιγονιδῶν (ἀρ. Κατ. 49 καὶ 50) παρουσίαζε διαφορετικὴ διαμόρφωση. Στὴν περίπτωση αὐτή, ὅπως συμβαίνει συνήθως στοὺς ρωμαϊκοὺς δρόμους, ἡ ὁδὸς παρουσίαζε κράσπεδα καὶ στὶς δύο πλευρὲς τῆς (στὴ συγκεκριμένη περίπτωση τὴ νοτιοανατολικὴ καὶ τὴ βορειοδυτικὴ). Τὸ πλάτος τοῦ νοτιοανατολικοῦ πεζοδρομίου εἶναι 0,50 μ. Ἀλλὰ τμή-

λ. *Limitatio* (F. CASTAGNIOLI). Τέτοιοι «ὅροι» τοποθετήθηκαν στὶς διασταυρώσεις τῶν ὁδῶν στὸ Forum Julii (Cividale del Friuli) (L. BOSIO, *Lapis in capite decussatus*, *Memorie Storiche Forogiulienis* 16, 1965, 5-17) καὶ στὸ Marzabotto ἤδη κατὰ τὴν ἰδρυσὴ του τὸ 500 π.Χ. Οἱ «ὅροι» αὐτοὶ ἐρμηνεύθηκαν ὡς τεχνικὰ καὶ θρησκευτικὰ "repers" (G. A. MANSUELLI, *Contributo allo studio dell' urbanistica di Marzabotto*, *Par. Pass.* XX, 1965, 325) καὶ ὡς "caposaldi della ripartizione geometrica" (F. CASTAGNIOLI, *Note di architettura e urbanistica*, *Arch Cl* XXI, 1968, 120-121).

¹⁹³ Βλ. παραπάνω σ. 56 σημ. 65.

¹⁹⁴ Οἱ ὅροι «στενωπὸς» καὶ «πλατεία» χρησιμοποιήθηκαν γιὰ τὴν περιγραφὴ τῆς πολεοδομικῆς διαμόρφωσης τῶν Θουρίων, 444/3 π.Χ. (ΔΙΟΔΩΡΟΣ ΣΙΚΕΛΙΩΤΗΣ XX 10, 7).

¹⁹⁵ Χρησιμοποιοῦνται οἱ σύγχρονες ὀνομασίες γιὰ νὰ δηλωθοῦν οἱ ἀρχαῖοι ἄξονες, μὲ τοὺς ὁποίους συμπίπτουν οἱ σημερινοὶ δρόμοι (Χάρτης 1 καὶ 2).

¹⁹⁶ Στὴν Ἰταλία οἱ πόλεις ἐκείνες ποὺ σώζουν σὲ ἄριστη κατάσταση τὸ ὁδικὸ δίκτυο, μαζί μὲ τὰ κράσπεδα καὶ τὶς συναφεῖς ἐγκαταστάσεις, εἶναι ἡ Πομπηία [E. LA ROCCA - MARINETTE καὶ ARNALDO DE VOS, *Guida Archeologica di Pompei* (Verona 1976)], τὸ Ercolanum [ARNOLD καὶ MARIETTE DE VOS, *Pompei, Ercolano, Stabia* (Bari 1982)] καὶ ἡ Ὀστία [C. PAVOLINI, *Ostia* (Bari 1983)]. Στὴν Ἑλλάδα πρβ. τὰ παραδείγματα τῆς Βεροίας (ΡΩΜΙΟΠΟΥΛΟΥ - ΤΟΥΡΑΤΣΟΓΛΟΥ 1974), τῶν Φιλίππων (βλ. παραπάνω σ. 78 σημ. 189) καὶ τῆς Πάτρας (Ι. ΠΑΠΑΠΟΣΤΟΛΟΥ, *Τοπογραφικὰ τῶν Πατρῶν*, *AAA* 4, 1971, 305-328).

ματα κρασπέδου έντοπίστηκαν επίσης σέ δύο ξεχωριστά σημεία του άξονα 16¹⁹⁷. Τò κράσπεδο που είχε άνασκαφεί ΝΑ του 'Αγίου Δημητρίου έχει πλάτος 1,93 μ. (άρ. Κατ. 128), δέν έχει όμως έντοπιστεί τò πλάτος του σχετικού όδοστρώματος. Τò τμήμα κρασπέδου και όδοστρώματος που άποκαλύφθηκε στη γωνία των όδων 'Εγνατία και Γενναδίου (άρ. Κατ. 86) μάς προσφέρει περισσότερα στοιχεία. Τò βορειοδυτικό κράσπεδο είχε πλάτος περίπου 2 μ. (ίδιο πλάτος με τò κράσπεδο της όδοϋ στòν άρ. Κατ. 128), ένω τò πλάτος της όδοϋ, ή όποία άποκαλύφθηκε τμηματικά, είναι 2 μ. περίπου¹⁹⁸. Δέν γνωρίζουμε κατὰ πόσον ό δρόμος αυτός είχε κράσπεδο και στις δύο πλευρές του. Φαίνεται πιο πιθανò όμως νά υπήρχε κράσπεδο μόνο στη βορειοδυτική πλευρά, λόγω του σημαντικού του εύρους¹⁹⁹. 'Αλλα κράσπεδα δέν έντοπίστηκαν, όμως ή ύπαρξή τους έπιβεβαιώνεται άπό τò ίδιο τò εύρος μερικών όδων. Τò γεγονός αυτό γίνεται άντιληπτό, όταν συγκρίνουμε τò συνολικό πλάτος των όδων —των όποιων δέν διατηρήθηκε ούτε τò όδόστρωμα ούτε τò κράσπεδο— με περιπτώσεις τεκμηριωμένες, όπως είναι αυτές που άναφέραμε προηγουμένως.

Μιά τέτοια περίπτωση άντιπροσωπεύει ή άρχαία όδòς που άντιστοιχεί με τòn άξονα 12 (άρ. Κατ. 57). Τò συνολικό πλάτος του δρόμου είναι 7 μ., πλάτος δυσανάλογα μεγάλο, άν λάβουμε ύπόψη ότι μιλάμε για «στενωπό». Μπορούμε έπομένως νά υποθέσουμε ότι τò εύρος του όδοστρώματος θά ήταν μικρότερο και ότι τò συνολικό πλάτος του κρασπέδου θά κυμαινόταν μεταξύ 1 και 2 μ.²⁰⁰

Τò πλάτος των όδοστρωμάτων, όσων άνασκάφηκαν, ποικίλλει, όπως σημειώθηκε παραπάνω, χωρίς όμως και νά σημειώνονται σημαντικές διαφορές (είκ. 14). Κατὰ τήν προσωπική μου άποψη ό μέσος όρος πλάτους των στενωπών, συνυπολογιζόμενων του όδοστρώματος και του κρασπέδου, κυμαινόταν άνάμεσα στα 6 και 7 μ.²⁰¹. Τò πλάτος των όδοστρωμάτων περιοριζόταν άνάμεσα στα 4,70 και 6 μ., ένω τò συνολικό πλάτος του κρασπέδου κυμαινόταν, άναλόγως των περιπτώσεων, άνάμεσα στα 0,50 και 2,20 μ. Αυτές οί διαστάσεις προσαρμόζονταν στις κατὰ περίπτωση άνάγκες κάθε όδοϋ, όπως μπορέσαμε νά διαπιστώσουμε χάρη στις άνασκαφές που πραγματοποιήθηκαν στην όδò Φιλίππου (άρ. Κατ. 60) και στην όδò 'Αντιγονιδών (άρ. Κατ. 49, 50).

'Αν άντιμετωπίσαμε δυσκολία στο πρόβλημα του καθορισμού των διαστάσεων των «στενωπών», άκόμη δυσκολότερη παρουσιάζεται ή προσπάθεια νά όριστούν οί διαστάσεις των κυρίων άρτηριών, δηλαδή των «πλατειών» της Θεσσαλονίκης. Συγκεκριμένα, άν και γνωρίζουμε με άκρίβεια ποιές ήταν οί «πλατείες» της πόλης, δέν είμαστε άρκετά τυχεροί όσον άφορά τήν άρχαιολογική τους τεκμηρίωση²⁰². Τά άρ-

¹⁹⁷ 'Αρ. Κατ. 86 και 128.

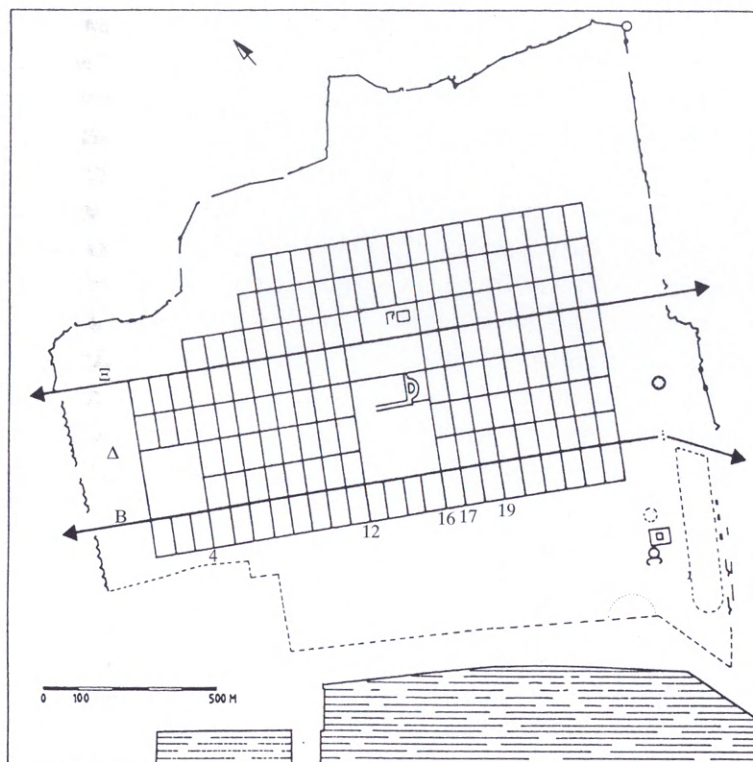
¹⁹⁸ Είναι άγνωστο τò συνολικό πλάτος του δρόμου.

¹⁹⁹ Δηλαδή ό δρόμος πιθανώς παρουσίαζε διαμόρφωση ίδια με τήν όδò του άξονα Δ (Χάρτης 1 και 2) (άρ. Κατ. 60).

²⁰⁰ Δέν μπορούμε νά εξακριβώσουμε άν ό δρόμος είχε κράσπεδα και στις δύο πλευρές ή μόνο στη μία.

²⁰¹ 'Αρ. Κατ. 51, 57, 60, 67, 86, 130 κ.ά.

²⁰² Κοινό χαρακτηριστικό των «πλατειών» Β, Ζ και 4 είναι ότι κατὰ τή ρωμαιοκρατία οί άξονές τους δέν διέσχίζαν τò κέντρο της «πλατείας», αλλά εύθυγραμμίζονταν με μία άπό τις πλευρές τους (Χάρτης 2 και 3: Β, Ζ, 4).

ΑΞΟΝΕΣ		ΑΡΙΘΜΟΣ ΚΑΤΑΛΟΓΟΥ	ΠΛΑΤΟΣ ΟΔΟΣΤΡΩΜΑΤΟΣ	ΠΛΑΤΟΣ ΚΡΑΣΠΕΔΟΥ	ΠΛΑΤΟΣ ΟΔΟΥ
ΟΡΙΖΟΝΤΙΟΙ	B	107 (Έγνατία)			
	Δ	51 (Κρυστάλλη)	4,77 μ.		7 μ.
		60 (Φιλίππου)	4,50 μ.	2,20 μ. (ΝΔ)	6,80 μ.
		63 (Φιλίππου)	4,90 μ.		
ΚΑΘΕΤΟΙ		118 (Χριστοπούλου)	1,90 μ.		
		65 (Άγορά = Forum)	1,50-1,80 μ.		5 μ.
	Z	136 (Άγ. Δημητρίου)			
ΚΑΘΕΤΟΙ	4	49 (Άντιγονιδών)	9,10 μ. (4 μ.)	0,50 μ. (ΝΑ)	12 μ.
		50 (Άντιγονιδών)	8 μ.		
	12	57 (Παπαγεωργίου)			7 μ.
	16	67 (Όλύμπου)	5 μ.		7 μ.
		86 (Γενναδίου)	2 μ.	2 μ. (ΒΔ)	
		127 (Άγ. Νικολάου)	5,80 μ.		
		128 (Άγ. Νικολάου)	3 μ.	1,93 μ. (ΒΔ)	
		130 (Προφήτη Ήλεια)			6/7 μ.
	17	78 (Μενελάου)			
		83 (Μενελάου)			
	19	81 (Πλ. Μακεδονομάχων)			

Εικ. 14. Ο κάναβος της έλληνιστικής και ρωμαϊκής Θεσσαλονίκης και γραμμικός πίνακας με τὰ ἐπὶ μέρους στοιχεῖα τῶν.

χαιολογικά εὑρήματα, ὅσα προέρχονται ἀπὸ τὴν «Ἐγνατία» ὁδὸ²⁰³ καὶ ἀπὸ τὴν ὁδὸ Ἀγίου Δημητρίου²⁰⁴, δὲν μᾶς προσφέρουν κανένα στοιχεῖο σχετικὸ μὲ τὸ εὖρος τους. Ὁ μόνος δρόμος γιὰ τὸν ὁποῖο διαθέτουμε ἄρκετὰ ἀρχαιολογικὰ στοιχεῖα καὶ ὁ ὁποῖος ἀνταποκρίνεται στὰ χαρακτηριστικὰ μιᾶς πλατείας, εἶναι ὁ δρόμος ποὺ ταυτίζεται μὲ τὴ σημερινή ὁδὸ Ἀντιγονιδῶν (ἄξονας 4).

Ὁ ἀρχαῖος ἄξονας ποὺ ἀκολουθεῖ ἡ ὁδὸς αὐτὴ δὲν ἔγινε ἔγκαιρα ἀντιληπτὸς ἀπὸ τοὺς προηγούμενους μελετητές. Οὔτε ὁ Ο. Tafra²⁰⁵, οὔτε ὁ H. v. Schoenebeck²⁰⁶ ἀναγνώρισαν τὴν παλαιότητα τῆς χάραξης τῆς ὁδοῦ Ἀντιγονιδῶν, καὶ πολὺ περισσότερο τὴν ταύτισή της μὲ «πλατεία». Ἀντίθετα, ὡς κύρια ὁδὸ (cardo κατὰ τὸν Schoenebeck) καὶ οἱ δύο θεώρησαν τὴν ὁδὸ Ἑλ. Βενιζέλου, αὐτὴ ποὺ κατὰ τὴν τουρκοκρατία ἦταν γνωστὴ μὲ τὴν ὀνομασία Sabri Pasha καὶ συνέδεε τὴ βόρεια πύλη Yenî Delik μὲ τὴ θαλάσσια ὁχύρωση²⁰⁷. Ὅμως, ὅπως καὶ ἡ σημερινή ὁδὸς Ἑλ. Βενιζέλου, ἡ σημερινή ὁδὸς Ἀντιγονιδῶν, μὲ τὴν τουρκικὴ ὀνομασία Yusuf Çami Pasha, διέφερε ἀπὸ τὰ ὑπόλοιπα τουρκικὰ στενὰ ἐξ αἰτίας τῆς εὐθύγραμμης διαδρομῆς της. Ἡ σωστικὴ ἀνασκαφὴ ἐπιβεβαίωσε τὴν ὕπαρξιν, σὲ μικρὴ ἀπόσταση ἀπὸ τὴ σημερινή ὁδὸ Ἀντιγονιδῶν, μιᾶς σημαντικῆς ρωμαϊκῆς ὁδοῦ, συνολικοῦ πλάτους 12 μ. Ὁ ἰδιαίτερος χαρακτήρας τῆς ὁδοῦ αὐτῆς τονιζόταν, ἐκτὸς ἀπὸ τὸ σημαντικό εὖρος της καὶ ἀπὸ τὴν ὕπαρξιν ἑνὸς κτηρίου μὲ κιονοστοιχία²⁰⁸, καὶ ἡ σημασία της ἔγκειται στὸ ὅτι ὄριζε τὸ Σεραπεῖο ἀπὸ τὰ ΝΑ· γι' αὐτὸν ἀκριβῶς τὸ λόγο ἀναφέρεται σὲ ἐπιγραφὲς τοῦ 1ου-2ου αἰ. μ.Χ., οἱ ὁποῖες ἀποκαλύφθηκαν στὸ χῶρο τοῦ Σεραπεῖου (ἀρ. Κατ. 47). Ἡ διαμόρφωσή της σὲ ὁδό, ἴσως μὲ στοῆς στὶς πλευρὲς, ἀνύψωνε τὴν «πλατεία» αὐτὴ στὴ στάθμῃ τῆς «Ἐγνατίας». Ὅπωςδήποτε, ἡ «Ἐγνατία» εἶχε ἰδιαίτερο χαρακτήρα καὶ μνημειακότερη ἐμφάνιση, ἂν ἀποδεχθοῦμε τὶς ἀναπαραστάσεις τοῦ Dyggve²⁰⁹. Τὸ εὖρος τῆς «Ἐγνατίας» πρέπει νὰ ἦταν ἐντυπωσιακὸ καὶ νὰ προκαλοῦσε τὴν ἴδια αἴσθησιν, τὴν ὁποία προκαλεῖ ἡ κεντρικὴ ὁδὸς ἡ ὁποία σώζεται ἀκόμη σήμερον στὴν Παλμύρα²¹⁰. Ὅπωςδήποτε, μὲ τὰ σημερινὰ στοιχεῖα, τὸ εὖρος τῆς «Ἐγνατίας» δὲν μπορεῖ νὰ ὑπολογιστεῖ μὲ ἀκρίβεια. Ὅμως ἡ ἴδια ἡ Ἀσίδα τοῦ Γαλερίου, τῆς ὁποίας τὸ πλάτος τοῦ κεντρικοῦ τόξου ἀνέρχεται στὰ 9,70 μ., ὅσο καὶ τὸ νοτιοδυτικὸ κράσπεδο τῆς «Ἐγνατίας», σύμφωνα μὲ τὶς τομῆς

²⁰³ Ἀρ. Κατ. 107, 108.

²⁰⁴ Ἀρ. Κατ. 136.

²⁰⁵ TAFRALI 1913, 121, 122.

²⁰⁶ SCHOENEBECK 1940, 480-481.

²⁰⁷ Ἡ γνώμη αὐτὴ ἔχει πᾶς καθιερωθεῖ στὴν ἱστοριογραφικὴ παράδοση, χωρὶς ὁμως νὰ ὑπάρχουν οἱ ἀνάλογες ἀρχαιολογικὲς μαρτυρίες ὁδοστρωμάτων ποὺ νὰ ἐπιβεβαιώνουν μιὰ τέτοια ὑπόθεση (βλ. TOURATSOGLOU 1988, 9 σχέδ. 2).

²⁰⁸ Πρβ. ἀρ. Κατ. 49.

²⁰⁹ DYGGVE 1958, 365 εἰκ. 15. Δὲν ἔχει ἀκόμη διευκρινιστεῖ ἂν ἡ διαμόρφωσις τῆς «Ἐγνατίας» ὡς στοῶν ὁδοῦ (via colonnata) ἀνάγεται στὴ ρωμαϊκὴ αὐτοκρατορικὴ περίοδο ἢ στὴν παλαιοχριστιανικὴ.

²¹⁰ Γιὰ τὴν Παλμύρα βλ. J. LASSUS, Quelques remarques sur les rues à portiques. Palmyre, Bilan et Perspectives, *Colloque de Strasbourg* 1973 (1976) 175-189 καὶ γενικὰ K. MICHALOWSKI, *EAA* V 902 εἰκ. 1101-1102 καὶ P. COLLART, *EAA* Suppl. 1970, 594 εἰκ. 588.

πού ο Hébrard πραγματοποίησε στη βάση των κεντρικών πεσσών²¹¹, μάς προσφέρει κάποιες ενδείξεις για τις διαστάσεις της «Έγνατίας»²¹². Οί ενδείξεις αυτές, όμως, δεν επαρκούν και πάλι για την εξακρίβωση του πλάτους της όδοϋ συνυπολογιζομένων των στοών. Θα πρέπει λοιπόν να παραμείνουμε στις προτάσεις του E. Dyggve και στο εύρος της πλατείας Ἀντιγονιδῶν, τὸ ὁποῖο μάς προσφέρει ἕνα ἀσφαλές στοιχείο σύγκρισης. Ὅπως δὴ ποτε ἡ «Έγνατία» ἦταν εὐρύτερη τῆς ὁδοϋ Ἀντιγονιδῶν, ἂν ὑπολογίσουμε ὅτι ὑπῆρχαν στοές τόσο στὴ βορειοανατολικὴ ὥσο καὶ στὴ νοτιοδυτικὴ πλευρά. Τὸ συνολικὸ πλάτος της, μαζὶ μὲ τὶς στοές, πρέπει νὰ ἔφθανε στὴν ὑστερορρωμαϊκὴ περίοδο περίπου τὰ 32 μ., ἐνῶ τὸ ὁδόστρωμα πρέπει νὰ εἶχε πλάτος 14-15 μ.²¹³.

Ἡ κατασκευὴ στοῶν κατὰ μῆκος τῶν κύριων ἀρτηριῶν τῶν πόλεων δὲν ἀποτελεῖ χαρακτηριστικὸ μόνο τῶν ἑλληνιστικῶν πόλεων²¹⁴ τῆς Ἀνατολῆς²¹⁵, ἀλλὰ παραμένει καὶ στὴν ὑστερορρωμαϊκὴ ἐποχὴ βασικὸ γνώρισμα τῶν ρωμαϊκῶν πόλεων τῆς δυτικῆς αὐτοκρατορίας. Ἐπὶ παραδείγματι στὸ Μιλάνο ἔχει ἐντοπιστεῖ ἔξω ἀπὸ τὰ τεῖχη τοῦ Μαξιμιανοῦ μεγάλη πομπικὴ ὁδός, μήκους 600 μ. περίπου καὶ πλάτους 9,20 μ., πού πλαισιωνόταν ἀπὸ στοές πλάτους 6,50 μ.²¹⁶ καὶ κατέληγε σὲ τετράπλευρη ἀψίδα. Ἡ περίπτωση τοῦ Μιλάνου, ἂν καὶ τὰ μνημεῖα του δὲν παρουσιάζουν τὴν ἴδια ἀκριβῶς διάταξη μὲ αὐτὰ τῆς Θεσσαλονίκης, ἐμφανίζει κοινὰ πολεοδομικὰ χαρακτηριστικὰ καὶ ὑποδηλώνει ὅτι τὸ προηγούμενο τοῦ Μιλάνου, ἐποχῆς Μαξιμιανου (303 μ.Χ.), ἐπηρέασε τὸ πολεοδομικὸ πρόγραμμα τῆς Θεσσαλονίκης²¹⁷.

²¹¹ HÉBRARD 1920, 13-14 εἰκ. 3 καὶ 6. Για τὶς διαστάσεις τῆς Ἀψίδας τοῦ Γαλερίου βλ. ΜΑΚΑΡΟΝΑΣ 1950(2) 19.

²¹² Ἄν ὑπολογίσει κανεὶς ὅτι τὸ κράσπεδο τῆς «Έγνατίας» βρίσκεται 2 μ. περίπου νοτιοδυτικότερα ἀπὸ τὴν ἐσωτερικὴ γωνία τοῦ κεντρικοῦ νοτιοδυτικοῦ πεσσοῦ (Εἰκ. XXXV), τὸ συνολικὸ πλάτος τοῦ ὁδοστρώματος θὰ ἀνερχόταν στὰ 14 μ. τουλάχιστον. Βλ. σχετικὰ μὲ τὸν ἐντοπισμὸ τῆς «Έγνατίας» στὴν περιοχὴ τοῦ Συγκροτήματος τοῦ Γαλερίου σ. 108 σημ. 151.

²¹³ Για τὶς διαστάσεις τῆς «Έγνατίας» βλ. τὶς ἀναπαραστάσεις: DYGGVE 1958, 365 εἰκ. 15, MOUTSPOULOS 1977, πίν. X καὶ AVRAMEA 1976, χάρτης.

²¹⁴ Οἱ ἀρτηρίες πού πλαισιώνονται μὲ κιονοστοιχίες ἀνάγονται στοὺς αὐτοκρατορικοὺς ρωμαϊκοὺς χρόνους. Δὲν στάθηκε δυνατό νὰ ἐξακριβωθεῖ πάντα ἂν στὴν ἑλληνιστικὴ περίοδο ὑπῆρχε παρόμοια ἀρχιτεκτονικὴ διαμόρφωση, ἐπειδὴ οἱ ἐπιχωματώσεις μεταξὺ τῶν ρωμαϊκῶν καὶ τῶν ἑλληνιστικῶν στρωμάτων εἶναι μεγάλου ὕψους. Σχετικὰ βλ. VICKERS 1972(2) 162-163, ὅπου παρουσιάζονται συγκριμένα παραδείγματα μὲ τὴ σχετικὴ βιβλιογραφία.

²¹⁵ Τὰ πιὸ χαρακτηριστικὰ παραδείγματα, αὐτὰ πού παρουσιάζουν ἀναλογίες μὲ τὴ Θεσσαλονίκη, εἶναι τῆς Ἀντιοχείας, τῆς Ἀπαμείας καὶ τῆς Δαμασκοῦ. Στὴν Ἀντιόχεια ἡ κεντρικὴ ἀρτηρία, στὴν περίοδο μεταξὺ Τραϊανοῦ καὶ Ἰουστιανοῦ, εἶχε πλάτος 9,60 μ. καὶ ἔφθανε τὰ 36 μ. συνυπολογιζομένων τῶν στοῶν (GRECO - TORELLI 1983, 333. DOWNEY 1963, 83). Στὴν Ἀπάμεια ὁ κεντρικὸς ἄξονας, μήκους 1,5 χλμ., εἶχε πλάτος 24 μ. καὶ στοές πλάτους 7,5 μ. (BALTY 1981, 46. GRECO - TORELLI 1983, 345). Τέλος, στὴ Δαμασκὸ ὑπῆρχε ἀρτηρία πλαισιωμένη μὲ στοές πού ξεπερνοῦσε σὲ πλάτος τὰ 25 μ. (GRECO - TORELLI 1983, 346). Πρβ. καὶ J. C. BALTY, L'urbanisme de la tétrapolis Syrienne, Ὁ ἑλληνισμὸς στὴν Ἀνατολή, Δελφοὶ 1986 (Ἀθήνα 1991) 203-229, ὅπου παρατίθενται στοιχεῖα γιὰ τὸ πλάτος τῶν ἑλληνιστικῶν ἀρτηριῶν τῆς Ἀντιοχείας ἐπὶ τοῦ Ὀρόντη, τῆς Ἀπαμείας, τῆς Λαοδικείας ἐπὶ τῆς θαλάσσης καὶ τῆς Σελευκειάς.

²¹⁶ MIRABELLA ROBERTI 1984, 93-95.

²¹⁷ Βλ. παρακάτω σ. 111-112.

“Όσον αφορά τώρα την «πλατεία» που αντιστοιχεί στη σημερινή οδό Ἀγίου Δημητρίου, σημειώνουμε ότι βρισκόμαστε μπροστά σὲ ἓνα ἀρχαιολογικὸ κενὸ ἀκόμη μεγαλύτερο ἀπὸ ἐκεῖνο ποὺ παρατηρήθηκε γιὰ τὴν «Ἐγνατία». Τὸ μόνο ποὺ ἀπομένει εἶναι ἡ διατύπωση ὁρισμένων ὑποθέσεων κατ’ ἀναλογίαν πρὸς ὅ,τι ἰσχύει γιὰ τὶς ὑπόλοιπες ἀρτηρίες.

Ἔως τώρα ἀναφέραμε τὸ πλάτος τῶν «στενωπῶν» καὶ τῶν «πλατειῶν» σὲ μέτρα καὶ ὑποδιαίρεσεις τους, ἀλλὰ ἀσφαλῶς οἱ ἀρχαῖοι δὲν εἶχαν ὡς ἀφετηρία καὶ ὡς κριτήριον αὐτὴ τὴ μονάδα μέτρησης. Λίγο παραπάνω ὑπολογίσαμε τὶς διαστάσεις τῶν οἰκοδομικῶν τετραγώνων τοῦ ρυμοτομικοῦ σχεδίου τῆς ἀρχαίας (ἐλληνιστικῆς) Θεσσαλονίκης σὲ ἀττικο-εὐβοϊκοὺς ἢ ἀττικο-αἰγινητικοὺς πόδες, ἐπειδὴ, ὅπως συμπεραίνεται, αὐτὴ ἦταν ἡ μονάδα μέτρησης στὴ Μακεδονία κατὰ τὴν ἐποχὴ τῆς ἱδρύσεως τῆς Θεσσαλονίκης καὶ κατὰ τὴ ρωμαιοκρατία. Ἡ ἴδια μονάδα φαίνεται νὰ ἐφαρμόστηκε γιὰ τὴ χάραξη τῶν ρωμαϊκῶν δρόμων²¹⁸. Οἱ διαστάσεις τῶν «στενωπῶν» κυμαίνονται ἀπὸ 23,8/21,3 πόδες²¹⁹ (= 7 μ.) ἕως 20,4/18,2 πόδες (= 6 μ.), ἐνῶ αὐτὲς τῶν ὁδοστρωμάτων τους στοὺς 20,4/18,2 πόδες (= 6 μ.) καὶ 15,9/14,3 πόδες (= 4,70 μ.)²²⁰. Οἱ διαστάσεις τῶν «πλατειῶν» κυμαίνονται μεταξὺ 108,8/97,5 ποδῶν (= 32 μ. πλάτος τῆς «Ἐγνατίας» σὺν ἐκεῖνο τῶν στοῶν) καὶ 40,8/36,5 ποδῶν (= 12 μ.), ἐνῶ τὰ ὁδοστρώματα περιορίζονται ἀνάμεσα στοὺς 47,6-55/42,6-45,7 (= 14-15 μ.) καὶ στοὺς 30,6/27,4 πόδες (= 9 μ. περίπου)²²¹.

Ἐχει διαπιστωθεῖ ἀπὸ τὶς σωστικὲς ἀνασκαφὲς ὅτι ὅλοι οἱ δρόμοι τῆς Θεσσαλονίκης ἀνάγονται στὴ ρωμαϊκὴ περίοδο καὶ παρουσιάζουν κατασκευαστικὰ χαρακτηριστικὰ ποὺ ἀποκλίνουν ἀπὸ ἐκεῖνα τῶν δρόμων τῆς ἐλληνιστικῆς περιόδου, διατηρώντας ὥστόσο τὶς ἀρχικὲς τους διαστάσεις²²². Ἡ εἰκασία αὐτὴ φαίνεται νὰ ἐπιβεβαιώνεται ἀπὸ τὸ γεγονὸς ὅτι οἱ διαστάσεις τῶν «στενωπῶν» τῆς Θεσσαλονίκης συμπίπτουν ἐν μέρει μὲ ἐκεῖνες τῶν «στενωπῶν» τῆς Ὀλύνθου, ἀλλὰ καὶ ἄλλων ἐλληνιστικῶν πόλεων. Στὴ συγκεκριμένη περίπτωση τῆς Ὀλύνθου ἔχει ὑπολογιστεῖ ὅτι τὸ συνολικὸ πλάτος τῶν «στενωπῶν» ἀνέρχεται στὰ 5 μ. περίπου²²³. Συνεπῶς τὸ

²¹⁸ Γιὰ τὸ εἶδος τοῦ ποδὸς ὡς μονάδας μετρήσεως στὴ Θεσσαλονίκη βλ. παραπάνω σημ. 164.

²¹⁹ Ἡ πρώτη διάσταση ὑπολογίστηκε σὲ ἀττικο-εὐβοϊκοὺς, ἐνῶ ἡ δεύτερη σὲ ἀττικο-αἰγινητικοὺς πόδες.

²²⁰ Ἀρ. Κατ. 51, 60, 63 (ἄξονας Δ), ἀρ. Κατ. 57 (ἄξονας 12), ἀρ. Κατ. 67, 86, 127, 128, 130 (ἄξονας 16).

²²¹ Ἀρ. Κατ. 49, 50 (ἄξονας 4).

²²² Ἡ ὑπόθεση αὐτὴ δὲν βασίζεται σὲ ἀρχαιολογικὰ τεκμήρια, ἀλλὰ προκύπτει ἀπὸ τὸ γεγονὸς ὅτι οἱ διαστάσεις τῶν ρωμαϊκῶν δρόμων δὲν παρουσιάζουν οὐσιαστικὲς διαφορὲς ἀπὸ τὰ ἄλλα ἐλληνιστικὰ ὁδοστρώματα ποὺ ἔχουν ἀποκαλυφθεῖ στὸν ἐλλαδικὸ χῶρον καὶ στὸν ὑπόλοιπο ἀρχαῖο κόσμον, ὅπως π.χ. στὸ Δίον (ΣΤΕΦΑΝΙΔΟΥ-ΓΙΒΕΡΙΟΥ 1987, 194-195) καὶ στὴν Πέλλα (βλ. παρακάτω σημ. 224). Ἐπίσης πρέπει νὰ σημειωθεῖ ὅτι ἂν χρησιμοποιήθηκε ὁ ἀττικο-εὐβοϊκὸς ποὺς (29,5-29,6 ἐκ.), ποὺ ἀντιστοιχεῖ περίπου στὸ ρωμαϊκὸ πόδα (29,57 ἐκ.), οἱ πολεοδομικὲς καὶ ἀρχιτεκτονικὲς ἐπεμβάσεις τῶν ρωμαϊκῶν χρόνων δὲν πρέπει νὰ ἦταν ἐκτεταμένες.

²²³ Σὲ παρόμοιο ὑπολογισμό ὁδηγοῦν οἱ παράλληλες χαράξεις ποὺ ἄφησαν οἱ τροχοὶ τῶν ἄμαξων στὶς δύο ἀντίθετες κατευθύνσεις. Οἱ χαράξεις αὐτὲς δηλώνουν ὅτι οἱ ἄμαξες εἶχαν συνολικὸ πλάτος 2,04 μ. (πρβ. HOEPFNER - SCHWANDNER 1986, 37 σχ. 25).

πλάτος τῶν ὁδῶν τῆς Θεσσαλονίκης (6-7 μ.) ἀντιστοιχεῖ περίπου στὸ πλάτος τῶν δρόμων τῆς Ὀλύνθου, ἂν βέβαια λάβουμε ὑπόψη ὅτι στὸ εὖρος τῶν ὁδῶν τῆς Θεσσαλονίκης περιλαμβάνεται καὶ τὸ κράσπεδο, συνολικοῦ πλάτους 2 μ. κατὰ μέσον ὄρο, ἀντὶ μόλις 0,80 μ., ὅπως συμβαίνει στὴν περίπτωση τῆς Ὀλύνθου. Στὴν Ἑλλάδα παρατηροῦμε καὶ ἄλλα παραδείγματα ἐλληνιστικῶν ὁδῶν ποὺ ἔχουν περίπου ἴδιο πλάτος μὲ αὐτὸ τῶν ὁδῶν τῆς Θεσσαλονίκης, χωρὶς ὅμως νὰ εἴμαστε σὲ θέση νὰ διευκρινίσουμε μεταξὺ πλάτους ὁδοστρώματος καὶ κρασπέδου. Στὴ Ρόδο οἱ «στενωποι» ἔχουν πλάτος κατὰ μέσον ὄρο 5,50 μ., ἐνῶ στὴν Πέλλα ἡ κύρια ἀρτηρία, αὐτὴ ποὺ διασχίζει τὴν πόλη μὲ κατεύθυνση Α-Δ, ἔχει πλάτος ὁδοστρώματος 15 μ. (= 50 πόδες), παρουσιάζει δηλαδὴ τὸ ἴδιο πλάτος μὲ τὴν κύρια ἀρτηρία τῆς Θεσσαλονίκης. Ὁ δρόμος αὐτὸς ἀποτελεῖ ἐξαίρεση καὶ ὡς πρὸς τοὺς ὀριζόντιους, πλάτους 9 μ. (= 30 πόδες) καὶ μὲ τοὺς κάθετους, πλάτους 6 μ. (= 20 πόδες²²⁴) δρόμους.

Ὅσον ἀφορᾷ τὰ κατασκευαστικὰ χαρακτηριστικὰ τῶν ρωμαϊκῶν ὁδῶν, τὸ ὁδόστρωμα, ἡ κρηπίδα καὶ τὸ κράσπεδο ἀποτελοῦν τὸ ὁρατὸ μέρος ἐνὸς συνόλου ποὺ περιλαμβάνει διάφορα ἐπάλληλα στρώματα²²⁵. Τὸ ὁδόστρωμα τῶν ρωμαϊκῶν ὁδῶν τῆς Θεσσαλονίκης συγκροτεῖται, στίς περιπτώσεις ποὺ δὲν ἔχει ἀφαιρεθεῖ σὲ μεταγενέστερες ἐποχές, ἀπὸ μεγάλες πολυγωνικὲς (ἀρ. Κατ. 49) ἢ ὀρθογώνιες πλάκες (ἀρ. Κατ. 60, 62, 86). Στίς δημοσιεύσεις τῶν ἀνασκαφῶν ἀναφέρεται σὲ ἐλάχιστες περιπτώσεις τὸ εἶδος τοῦ ὑλικοῦ τῶν πλακῶν καὶ σὲ δύο μόνο περιπτώσεις αὐτὸ ὀρίζεται ὡς μάρμαρο (ἀρ. Κατ. 49, 50, 86). Μποροῦμε ὅμως νὰ διαπιστώσουμε τὴ χρήση μαρμάρινων πλακῶν στὴν περίπτωση τῆς μοναδικῆς ὁδοῦ ποὺ εἶναι καὶ σήμερα ὁρατὴ στὴ νοτιοανατολικὴ πλευρὰ τῆς ρωμαϊκῆς Ἀγορᾶς τῆς Θεσσαλονίκης (ἀρ. Κατ. 65). Δὲν πρέπει συνεπῶς νὰ φανεῖ παραπλανητικὴ ἡ ὑπόθεση ὅτι στὰ τμήματα τῶν ὁδῶν, στὰ ὁποῖα ἀναφέρεται ὅτι ἀποκαλύφθηκαν πλάκες (ἀρ. Κατ. 128, 130, 136), αὐτὲς πρέπει νὰ ἦταν μαρμάρινες²²⁶. Τὸ μάρμαρο ἦταν περισσότερο ἀνθεκτικὸ σὲ σύγκριση μὲ τὸν τοπικὸ σχιστόλιθο, χωρὶς ὅμως νὰ προσφέρει τὴν ἀντοχὴ τῆς μελανόπετρας, ποὺ συνήθως χρησιμοποιεῖται γιὰ τὴν πλακόστρωση τῶν ὁδῶν στὴν περιοχὴ τῆς Ρώμης²²⁷. Ἡ κρηπίδα καὶ τὸ κράσπεδο ἦταν κατασκευασμένα μὲ τὸ ἴδιο ὑλικὸ τοῦ ὁδοστρώματος, δηλαδὴ μὲ λευκὸ μάρμαρο. Ἡ κρηπίδα προστάτευε

²²⁴ Γιὰ τὴ Ρόδο βλ. ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΟΠΟΥΛΟΣ 1986, 202, ἐνῶ γιὰ τὴν Πέλλα Μ. ΣΙΓΑΝΙΔΟΥ, Τὸ ἀνακτορικὸ συγκρότημα τῆς Πέλλας, *AEMO* 1, 1987, 119.

²²⁵ Γιὰ τὸν τρόπο κατασκευῆς τῶν ρωμαϊκῶν ὁδῶν βλ. ΒΙΤΡΟΥΒΙΟΣ, *De architectura* VII 1, ὅπου ὁ τρόπος κατασκευῆς τῶν θεμελιώσεων ἀπὸ ἀργολιθοδομῆ εἶναι ἀνάλογος μὲ τὸν τρόπο κατασκευῆς τῶν ὁδῶν, καὶ R. J. FORBES, *Notes on the History of Ancient Roads and their Construction* (Amsterdam 1964) 131-151.

²²⁶ *Θεσσαλονίκη* 1986, 46.

²²⁷ *Digestiones* XLIII 11, 1-2· βλ. καὶ G. RADKE, *Viae Publicae Romanae* (Bologna 1981) καὶ I. P. ADAM, *L'arte di costruire presso i romani. Materiali e tecniche* (Milano 1984) 299-301. Στὸ Δίον, ἀντίθετα, κατὰ τὴ ρωμαϊκὴ περίοδο ὁ παλαιὸς ἐλληνιστικὸς κεντρικὸς ὁδικὸς ἄξονας στρώθηκε μὲ μεγάλες πλάκες ἀπὸ κροκαλοπαγὴ λίθο.

καὶ συγχρόνως χώριζε τὸ ὁδόστρωμα ἀπὸ τὸ κράσπεδο ποὺ συνήθως βρισκόταν σὲ ὑψηλότερο ἐπίπεδο ἀπὸ αὐτὸ τοῦ ὁδοστρώματος²²⁸.

Κάτω ἀπὸ τὰ ὁδοστρώματα καὶ τὰ κράσπεδα τοῦ ρωμαϊκοῦ ὁδικοῦ δικτύου τῆς Θεσσαλονίκης (ἀρ. Κατ. 57, 60, 78, 130) βρέθηκε μεγάλος ἀριθμὸς ἀγωγῶν, οἱ ὁποῖοι εἴτε ἦταν πήλινοι, εἴτε ἦταν κτιστοὶ μὲ ἀργολιθοδομὴ καὶ κονίαμα. Ἐπίσης, σὲ ὁρισμένες περιπτώσεις, στὸ κέντρο τοῦ ὁδοστρώματος ὑπῆρχε ἕνας μεγάλος κτιστὸς ἀποχετευτικὸς ἀγωγὸς (ἀρ. Κατ. 57, 130)²²⁹. Οἱ κτιστοὶ ἀγωγοὶ ἦταν συνήθως ὀρθογώνιοι σὲ τομὴ, ἐνῶ οἱ πήλινοι εἶχαν κυκλικὴ διατομὴ. Οἱ ὑδραυλικὲς αὐτὲς ἐγκαταστάσεις ἐδράζονταν, ἀνάλογα μὲ τὴν περίπτωση, κατευθείαν στὸ ἔδαφος (ἀρ. Κατ. 60) ἢ ἐπάνω στὴν ὑποθεμελίωση τοῦ ὁδοστρώματος, ποὺ συνήθως ἀποτελοῦνταν ἀπὸ ἀργολιθοδομὴ (ἀρ. Κατ. 57).

Ἐδῶ πρέπει νὰ σημειωθεῖ ὅτι ἐνῶ διαθέτουμε ἀρκετὰ στοιχεῖα γιὰ τοὺς δρόμους τῆς πόλης κατὰ τὴ ρωμαϊκὴ ἐποχὴ, ὅπως παραπάνω ἐκθέσαμε, δὲν ἔχουμε στὴ διάθεσή μας κανένα στοιχεῖο σχετικὸ μὲ τὴν κατασκευὴ τῶν ἐλληνιστικῶν δρόμων, ἐπειδὴ τὰ ὑλικά κατασκευῆς τους (κυρίως πατημένο χῶμα, βότσαλα) εὐκόλα ἀλλοιώθηκαν. Ἰδιαίτερα καταστρεπτικὴ πρέπει νὰ ἦταν ἡ ἀνακατασκευὴ τῶν δρόμων τῆς Θεσσαλονίκης κατὰ τὴ ρωμαϊκὴ περίοδο, ὅποταν τὰ ἐλληνιστικὰ στρώματα καταστράφηκαν ἀπὸ τὴν πλακόστρωση τῶν ρωμαϊκῶν χρόνων²³⁰.

²²⁸ Δὲν ὑπάρχουν στοιχεῖα ὥστε νὰ ἐξακριβώσουμε ποῖο ἦταν τὸ ὕψος τῆς κρηπίδος στὴ Θεσσαλονίκη, δὲν ἀποκλείεται ὅμως νὰ ἦταν σταθερὸ καὶ νὰ ἀνερχόταν, ὅπως στὴν περίπτωση τοῦ Δίου, στὰ 0,29-0,30 μ., δηλαδὴ σὲ ἕνα ρωμαϊκὸ ἢ ἀττικο-εὐβοϊκὸ πόδα.

²²⁹ Παρόμοιοι κτιστοὶ ἀγωγοὶ παρατηρήθηκαν κάτω ἀπὸ τὸ ὁδόστρωμα τῶν σημαντικότερων δρόμων τοῦ Δίου [Δ. ΠΑΝΤΕΡΜΑΛΗΣ, *Δίον. Ἡ ἱερὴ πόλη τῶν Μακεδόνων στοὺς πρόποδες τοῦ Ὀλύμπου* (Ἀθήνα χ.χ.)]. Οἱ ἀποχετευτικοὶ ἀγωγοὶ τῆς ἐλληνιστικῆς Ρόδου παρουσιάζουν ὕψος ποὺ κυμαίνεται μεταξὺ 1 ἕως 2 μ. καὶ πλάτος ἀπὸ 0,80 ἕως 2 μ. (ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΟΠΟΥΛΟΣ 1986, 203 εἰκ. 225, 228).

²³⁰ Τὰ ἐλληνιστικὰ ὁδοστρώματα ἐξαφανίστηκαν, ἐπειδὴ ἡ ρωμαϊκὴ πλακόστρωση, ποὺ ἀποτελοῦνταν στὴν περίπτωση τῆς Θεσσαλονίκης ἀπὸ μαρμάρινες πλάκες, χρειαζόταν βαθιὰ ὑπόδομὴ ἀνάλογα μὲ τὴν περίπτωση. Ἐνδεικτικὴ εἶναι ἡ περίπτωση τῆς Βεροίας, ὅπου ὁ τότε Ἐπιμελητὴς Ἀρχαιοτήτων Γ. Τουράτσογλου (τὸν ὁποῖο εὐχαριστῶ γιὰ τὴν ὑπόδειξη) ἀνέσκαψε ἐλληνιστικὸ δρόμο μὲ ἐπάλληλες κατασκευαστικὲς φάσεις. Στὴ συγκεκριμένη περίπτωση ἡ ρωμαϊκὴ ὁδὸς παρέκλινε ἀπὸ τὸ ἐλληνιστικὸ ὁδικὸ δίκτυο, ἀφήνοντας ἔτσι τὸ ἐλληνιστικὸ ὁδόστρωμα ἀδιατάρακτο [Σ. ΔΡΟΥΓΟΥ - Γ. ΤΟΥΡΑΤΣΟΓΛΟΥ, Ἑλληνιστικὴ κεραμικὴ ἀπὸ τὴν ἀρχαία Βέροια. Ἡ περίπτωση τοῦ οἰκοπέδου Γ. Χαρωνιτάκη. *Β' Ἐπιστημονικὴ Συνάντηση γιὰ τὴν Ἑλληνιστικὴ Κεραμικὴ*, Ρόδος 1989 (1990) 74-75]. Σχετικὰ μὲ τὸ ὁδικὸ δίκτυο τῆς Βεροίας βλ. Α. ΡΩΜΙΟΠΟΥΛΟΥ - Ι. ΤΟΥΡΑΤΣΟΓΛΟΥ 1974, 164.

ΜΕΡΟΣ ΤΡΙΤΟ

Η ΠΟΛΕΟΔΟΜΙΚΗ ΚΑΙ ΧΩΡΟΤΑΞΙΚΗ ΔΙΑΤΑΞΗ ΤΩΝ
ΚΥΡΙΟΤΕΡΩΝ ΣΥΝΟΙΚΙΩΝ ΤΗΣ
ΕΛΛΗΝΙΣΤΙΚΗΣ ΚΑΙ ΤΗΣ ΡΩΜΑΪΚΗΣ ΘΕΣΣΑΛΟΝΙΚΗΣ

ΤΟΜΕΑΣ Α: ΤΟ ΘΡΗΣΚΕΥΤΙΚΟ ΚΕΝΤΡΟ

Στην περιοχή που ορίζεται ΒΑ από την οδό Κασσάνδρου, ΝΑ από την οδό Ί. Δραγούμη, ΝΔ από την Έγνατία και Β από την οδό Καραολή και Δημητρίου των Κυπρίων (πρώην Διοικητηρίου) μπορούμε με βεβαιότητα να τοποθετήσουμε το Θρησκευτικό Κέντρο της πόλης¹.

Τò γεγονός ότι στη διασταύρωση των οδών Κρυστάλλη και Καραολή και Δημητρίου των Κυπρίων αποκαλύφθηκαν ορισμένα από τὰ ἀρχιτεκτονικά μέλη καί, ἴσως, ὁ στυλοβάτης με τὶς βάσεις δύο κιόνων κατὰ χώραν ἐνὸς ἀρχαϊκοῦ ἰωνικοῦ ναοῦ², εἶναι ἐνδεικτικὸ γιὰ τὴν ταύτιση τῆς περιοχῆς με χωρο λατρείας, πιθανῶς με κάποιον τέμενος, τὸ ὁποῖο καὶ θὰ ὑπῆρχε ἐκεῖ πολὺ παλαιότερα ἀπὸ τὴν ἵδρυση τῆς Θεσσαλονίκης. Γιὰ τὴ χρονολογία ἀνέγερσης τοῦ ναοῦ στὸ συγκεκριμένο σημεῖο δὲν ἔχει ἀκόμη διατυπωθεῖ ἱκανοποιητικὴ ἀποψη. Τὸ κτήριο ὡς ἀρχιτεκτόνημα χρονολογεῖται γύρω στὸ 500 π.Χ., ὅμως ἡ ὕπαρξη γραμμάτων καὶ σημείων σὲ πολλὰ ἀρχιτεκτονικά μέλη του δηλώνει ὅτι αὐτὰ —ἐν μέρει ἢ ὀλικά— ἀποσυναρμολογήθηκαν καὶ ξανατοποθετήθηκαν στὴ θέση τους κατὰ τὰ πρῶιμα αὐτοκρατορικά χρόνια³. Ἄν θεωρήσουμε ὅτι ὁ ναὸς βρισκόταν στὴ διασταύρωση τῶν οδῶν Κρυστάλλη καὶ Καραολή καὶ Δημητρίου τῶν Κυπρίων (πρώην Διοικητηρίου) ἤδη ἀπὸ τὸν 5ο αἰ. π.Χ., μπορούμε νὰ υποθέσουμε ὅτι ὁ ἱερὸς χαρακτήρας τῆς περιοχῆς ἐπισημοποιήθηκε με τὴν ἵδρυση τῆς Θεσσαλονίκης, ὅταν ἔγινε ἡ χωροταξικὴ διαμόρφωση τῆς πόλης. Δὲν εἶναι δηλαδὴ ἀπίθανο οἱ ἀρχιτέκτονες ποὺ σχεδίασαν τὸν ἱστὸ τῆς καινούργιας πόλης τοῦ Κασσάνδρου, νὰ σεβάστηκαν τὴν προηγούμενη διαμόρφωση.

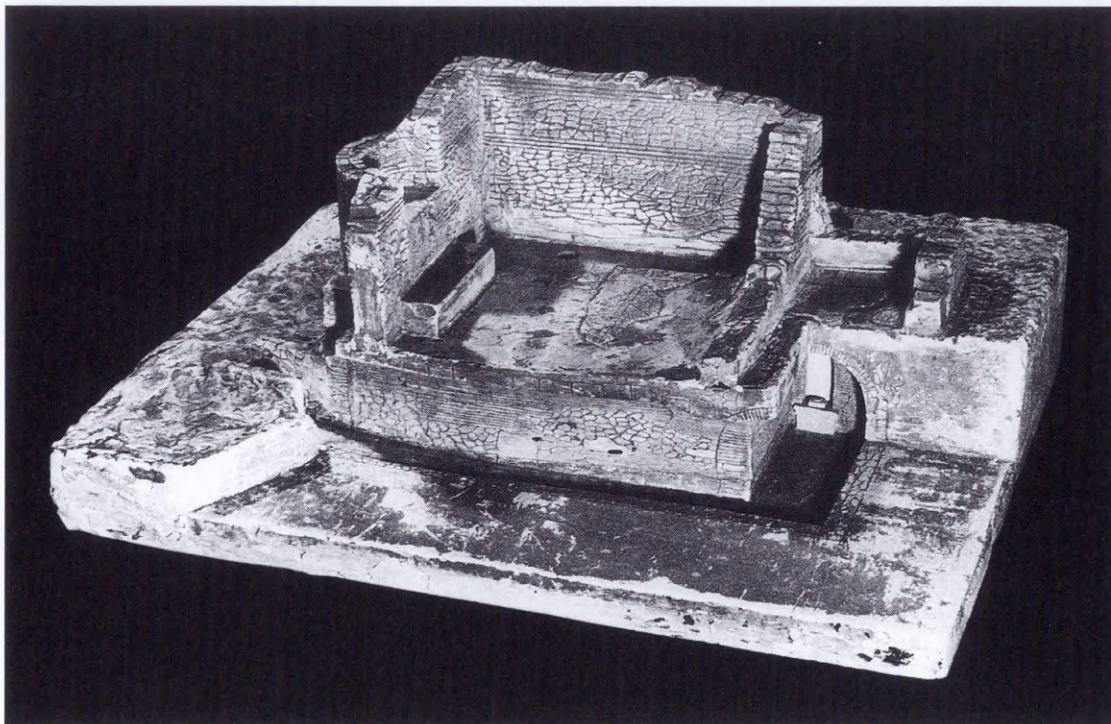
Ἡ πολεοδομικὴ αὐτὴ λύση τεκμηριώνεται ἀπὸ τὴν ἀποκάλυψη τοῦ Σεραιείου⁴ στὴν οδό Καραολή καὶ Δημητρίου τῶν Κυπρίων (πρώην Διοικητηρίου). Ἡ χρονολό-

¹ Ὁ VICKERS 1972(2) 164, εἶχε κιόλας διαπιστώσει αὐτὴ τὴ χωροταξικὴ διαρρύθμιση, θεωρώντας ὅτι ἡ περιοχή ἦταν "a sacred area in hellenistic times".

² ΜΠΑΚΑΛΑΚΗΣ 1983, 34.

³ Ἐχει ἀμφισβητηθεῖ κατὰ πόσον ὁ ναὸς εἶχε ἰδρυθεῖ ἀρχικὰ στὴν ἴδια περιοχή ἢ βρισκόταν σὲ κάποιο ἄλλο μέρος τῆς Βόρειας Ἑλλάδας.

⁴ Γιὰ τὴν ἀκριβὴ θέση ἀνίδρυσής του βλ. παραπάνω σ. 50 καὶ ἀρ. Κατ. 47.

Εἰκ. 15. Τὸ Σεραπεῖο. Πρόπλασμα τοῦ ὑστερορρωμαϊκοῦ ναῖσκου (Ἀρχαιολογικὸ Μουσεῖο Θεσσαλονίκης).

γηση τοῦ κτηρίου στὰ πρῶτα χρόνια τῆς ἱδρύσεως τῆς Θεσσαλονίκης, ἰδιαίτερα μὲ τὴ βοήθεια μιᾶς ἐπιγραφῆς⁵, δὲν ἀφήνει ἀμφιβολίες γιὰ τὸν προορισμὸ τῆς περιοχῆς ὡς ἱεροῦ χώρου ἤδη κατὰ τὴν ἐλληνιστικὴ περίοδο. Ὁ ναὸς τοῦ Σαράπιδος⁶ χρησιμεύει ὡς πυρήνας γύρω ἀπὸ τὸν ὁποῖο συγκεντρώνονται οἱ λατρεῖες τῆς Ἰσίδος⁷, τοῦ Ὀσίριδος⁸, τοῦ Ἀρποκράτους⁹, τοῦ Ἀνούβιδος¹⁰, τοῦ θεοῦ Ὑψίστου¹¹ (εἰκ. 15), καὶ ἄλλων.

Ἡ περιοχή θὰ παραμείνει τὸ σημαντικότερο θρησκευτικὸ κέντρο καὶ κατὰ τὴ ρωμαιοκρατία, περίοδο κατὰ τὴν ὁποία μέχρι τὴν Τετταρχία δὲν πραγματοποιήθηκαν ἀλλαγές ἢ ἀνακατατάξεις στὴ χωροταξικὴ διάρθρωση τῆς πόλης. Τὸ Θρησκευτικὸ Κέντρο θὰ πάψει τότε μόνο νὰ ἀποτελεῖ τὸν κατ' ἐξοχὴν τόπο λατρείας, ὅταν

⁵ IG X 2.1 ἀρ. 3.

⁶ IG X 2.1 ἀρ. 75-80, ἀρ. 82-83 καὶ ἀρ. 86-93, ὅπου ὁ Σέραπιδος λατρεύεται μαζί μὲ τὴν Ἰσίδα ὡς «φιλεῦσπλαχνη» θεά.

⁷ IG X 2.1 ἀρ. 94-106. ΤΡΑΚΟΣΟΠΟΥΛΟΥ-ΣΑΛΑΚΙΔΟΥ 1989, 1340-1345.

⁸ IG X 2.1 ἀρ. 107-111.

⁹ IG X 2.1 ἀρ. 81, 85, 87.

¹⁰ IG X 2.1 ἀρ. 77-80.

¹¹ IG X 2.1 ἀρ. 67-74.

θα κτιστεί ένας νέος θρησκευτικός πόλος, δηλαδή τὸ Γαλεριανὸ Συγκρότημα¹². Αὐτὸ ὅμως δὲν συνεπάγεται ὅτι πρὶν ἀπὸ τὴν ἱδρυση τοῦ Γαλεριανοῦ Συγκροτήματος καὶ παράλληλα μὲ τὸ Θρησκευτικὸ Κέντρο δὲν ὑπῆρχαν καὶ ἄλλοι τόποι λατρείας.

Ἀπὸ μία ἐπιγραφή¹³, παραδείγματος χάριν, πιστοποιεῖται ἡ ὑπαρξη λατρείας τοῦ Διὸς Ἑλευθερίου καὶ τῆς Ρώμης. Κατὰ τὸν Ch. Edson¹⁴ ἡ λατρεία αὐτὴ καθιερώθηκε στὸ μακεδονικὸ χῶρο μετὰ τὸ 148 μ.Χ., ἐνῶ κατὰ τὸν R. Mellor¹⁵ εἰσῆχθη μετὰ τὴ μάχη τῆς Πύδνας¹⁶. Σύνεδρος μὲ τὴ λατρεία τοῦ Διὸς Ἑλευθερίου καὶ τῆς Ρώμης εἶναι ἡ λατρεία τῶν «Ρωμαίων Εὐεργετῶν»¹⁷, ποὺ καθιερώθηκε τὴν ἴδια ἐποχὴ¹⁸. Ἡ λατρεία ἐτελεῖτο πιθανῶς στὸ ναὸ τοῦ Divi Caesaris, ἡ ὑπαρξη τοῦ ὁποῖου μαρτυρεῖται ἀπὸ ἄλλη ἐπιγραφή, ἡ ὁποία ὅμως δὲν βρέθηκε κατὰ χώραν¹⁹. Ὅπως ἤδη διαπιστώθηκε²⁰, ἡ ἀποκάλυψη δύο αὐτοκρατορικῶν ἀνδριάντων στὴν ὁδὸ Στρατηγοῦ Δουμπιώτη, καθὼς καὶ ἡ ἀνεύρεση κεφαλῆς τῆς θεᾶς Ρώμης μᾶς ὁδηγεῖ στὸ νὰ τοποθετήσουμε ἐκεῖ —σὲ συνάρτηση μὲ τὸ γεγονὸς ὅτι ἡ περιοχὴ προοριζόταν ἤδη ἀπὸ τὴν ἀρχικὴ χωροταξικὴ διαρρύθμιση γιὰ τὴ δημόσια λατρεία— καὶ τὸ ναὸ τὸν ἀφιερωμένο στὴ λατρεία τοῦ αὐτοκράτορα καὶ τῆς θεᾶς Ρώμης ἤδη ἀπὸ τὸν πρῶμο 1ο αἰῶνα μ.Χ.

Στὸ 148 μ.Χ. ἐπίσης χρονολογεῖται ἐπιγραφή, ποὺ ἀναφέρει ἱερέα τοῦ θιάσου τοῦ Διονύσου²¹. Μὲ βάση τὴν ἐπιγραφή αὐτὴ καὶ μία ἀκόμη, τοῦ 143 μ.Χ.²², ὅπου ἀναφέρεται καὶ ἄλλος ἱερεὺς τοῦ Διονύσου καὶ ἀκόμη μία, τοῦ 3ου αἰ. μ.Χ.²³, ὁ Edson²⁴ πιστεύει ὅτι ὁ χῶρος στὸν ὁποῖο ἦταν ἱδρυμένος ὁ ναὸς τοῦ Διονύσου θὰ πρέπει νὰ ἀναζητηθεῖ ἀκριβῶς στὸ χῶρο τῆς Ἀχειροποιήτου, ἐπειδὴ οἱ ἐπιγραφές ποὺ προαναφέρθηκαν βρέθηκαν στὴν περιοχὴ²⁵. Ὁφείλουμε νὰ σημειώσουμε ὅτι ἡ εἰκασία

¹² Βλ. ἀρ. Κατ. 111 καὶ παρακάτω σ. 105-118.

¹³ IG X 2.1 ἀρ. 32.

¹⁴ EDSON 1940, 133-135.

¹⁵ R. MELLOR, Θεὰ Ρώμη: The Worship of the Goddess Roma in the Greek World, *Hypomnemata* 42, 1975, 107-109, 163 καὶ τελευταῖα R. Mellor, The Goddess Roma, *ANRW* II 17, 2 (1981) 952-1030.

¹⁶ Ὁ I. TOURATSOGLU, The Coinage of the Roman World in Later Republic; Macedonia, *BAR* 326, 1987, 55-56 b πίν. 7 ἀρ. 20-21, μὲ βάση τὶς νομισματικὲς ἐκδόσεις τῶν Μακεδόνων ὑπὸ ρωμαϊκὴ κηδεμονία (168-166 π.Χ.), αὐτὲς ποὺ ἀπεικονίζουν τὴ θεὰ Ρώμη καὶ τὸν Δία Ἑλευθέριο, τάσσεται μὲ τὴν ἄποψη τοῦ Mellor, κατὰ τὴν ὁποία ἡ λατρεία τῆς Ρώμης καὶ τοῦ Διὸς Ἑλευθερίου εἰσῆχθη στὴ Μακεδονία μετὰ τὴ μάχη τῆς Πύδνας.

¹⁷ IG X 2.1 ἀρ. 4, 31-32, 128, 133, 226.

¹⁸ ΜΑΚΑΡΟΝΑΣ 1950(2) 300 καὶ C. FAYER, *Il culto della Dea Roma. Origine e diffusione nell'Impero* (Pescara 1976) 76-79.

¹⁹ IG X 2.1 ἀρ. 31 καὶ παραπάνω σ. 58-59.

²⁰ Βλ. παραπάνω σ. 59, ὅπου ἡ σχετικὴ βιβλιογραφία, καθὼς καὶ σημ. 79-80.

²¹ IG X 2.1 ἀρ. 506.

²² IG X 2.1 ἀρ. 503.

²³ IG X 2.1 ἀρ. 260, ἡ ὁποία πιστοποιεῖ τὴν ὑπαρξη δύο διονυσιακῶν θιάσων (Πρινοφόρων καὶ Δρυοφόρων).

²⁴ EDSON 1948, 178-179.

²⁵ Ἐξαίρεση ἀποτελεῖ ἡ ἐπιγραφή IG X 2.1 ἀρ. 28 (2ος-1ος αἰ. π.Χ.) ἀπὸ τὸ Σεραπεῖο, ὅπου ἀναφέρεται ὅτι ἡ πόλη τίμησε τὸν Διόνυσο ἀφιερώνοντάς του κάποιο μνημεῖο.

του Ch. Edson δὲν ἐπιβεβαιώθηκε ἀπὸ τὶς ἀρχαιολογικὲς ἐρευνες ποὺ πραγματοποιήθηκαν στὸ χῶρο τῆς Ἀχειροποιήτου, ὅπου διαπιστώθηκε ὅτι κατὰ τὴ ρωμαϊκὴ περίοδο οἰκοδομήθηκε μεγάλο συγκρότημα θερμῶν (ἀρ. Κατ. 81). Αὐτὸ τὸ γεγονὸς ἐνισχύει τὴν ἄποψη τοῦ Γ. Μπακαλάκη²⁶, κατὰ τὴν ὁποία μὲ τὸ ἱερὸ τοῦ Διονύσου θὰ πρέπει νὰ ταυτιστεῖ ὁ ἀρχαϊκὸς ναὸς ποὺ ἐντοπίστηκε στὴ διασταύρωση τῶν ὁδῶν Καραολῆ καὶ Δημητρίου τῶν Κυπρίων (πρώην Διοικητηρίου) καὶ Κρυστάλλη. ὁ ὁποῖος καὶ παρέμεινε σὲ χρῆση ἕως τὴν αὐτοκρατορικὴ περίοδο²⁷.

Οἰκοδομικὴ δραστηριότητα παρατηρεῖται προπαντὸς στὸ Σεραπεῖο, ὅπου ἤδη ἀπὸ τὸ τέλος τοῦ 1ου αἰ. π.Χ. μέχρι καὶ τὸν 3ο αἰ. μ.Χ. οἱ ἐπιγραφὲς ἀναφέρονται ἰδιαίτερα σὲ ἀνέγερση κτηρίων²⁸. Στὴν ἴδια χρονικὴ περίοδο, σὲ περιοχὴ ἀνατολικά τοῦ Θρησκευτικοῦ Κέντρου, πιθανῶς στὸ χῶρο τοῦ Γυμνασίου²⁹ (ποὺ τοποθετεῖται στὴν περιοχὴ τοῦ Ἀγίου Δημητρίου)³⁰ πρέπει νὰ ἰδρύθηκε ναῖσκος(;) πρὸς τιμὴν τοῦ θεοῦ Φούλβου³¹. Μὲ βάση τὰ κείμενα ἐνεπίγραφων βωμῶν³², χρονολογημένων στὸ διάστημα 206-269 μ.Χ., συμπεραίνεται ὅτι ἡ λατρεία τοῦ θεοῦ Φούλβου κράτησε τουλάχιστον ἐξήντα χρόνια³³.

Στὴ Θεσσαλονίκη εἶναι διαδεδομένη καὶ ἡ λατρεία τοῦ Καβείρου, ἡ ὁποία πρέπει νὰ θεωρηθεῖ ὡς συνέχεια τῆς διονυσιακῆς, ἐφ' ὅσον ἔχει διαπιστωθεῖ ὅτι ὁ Κάβειρος διατηρεῖ τὸν ὀργιαστικὸ χαρακτήρα τοῦ Διονύσου³⁴ καὶ μάλιστα ἕνας «Κάβειρος ὀνομαζόταν Διόνυσος»³⁵. Ἡ μαρτυρία τοῦ θεοῦ αὐτοῦ στὶς ἐπιγραφὲς εἶναι πολὺ περιορισμένη³⁶, ἀλλὰ τὰ νομίσματα τῆς ρωμαϊκῆς περιόδου ἀποδεικνύουν τὴν

²⁶ ΜΠΑΚΑΛΑΚΗΣ 1983, 31-43.

²⁷ Βλ. παραπάνω σ. 88.

²⁸ Βλ. ἀρ. Κατ. 47 σημ. 44-53 καὶ VICKERS 1972(2) 164-165.

²⁹ Στὴν ταύτιση τοῦ χώρου ὡς Γυμνασίου ὁδηγοῦν οἱ ἐνεπίγραφοι βωμοί, ξαναχρησιμοποιημένοι σὲ βυζαντινὸ ὄχετὸ στὴν ὁδὸ Κασσάνδρου, στὸ τμήμα τὸ ὀριζόμενο μεταξὺ τῆς ὁδοῦ Ἀγίου Νικολάου καὶ Ἀγίας Σοφίας, ὅπου ἀναφέρονται ἱερεῖς, ἀλλὰ καὶ ἀγῶνες πρὸς τιμὴν τοῦ θεοποιημένου Φούλβου, καθὼς καὶ ἐρμαϊκὴ στήλη μὲ καταλόγους ἐφήβων [ΣΤ. ΠΕΛΕΚΙΔΗΣ, Ἀπὸ τὴν πολιτεία καὶ τὴν κοινωνία τῆς ἀρχαίας Θεσσαλονίκης, *ΕΕΦΣΠΘ* 1933 (Θεσσαλονίκη 1935) 68 κέ. καὶ Μακαρόνας 1950(2) 301-308].

³⁰ Βλ. παραπάνω σ. 54 καὶ παρακάτω σ. 96, 98-99.

³¹ Πρόκειται γιὰ τὸν θεοποιημένο γιὸ τοῦ Μάρκου Αὐρηλίου, ποὺ πέθανε σὲ νεαρὴ ἡλικία τὸ 165 μ.Χ. (L. ROBERT, *Le dieu Fulvus à Thessalonique*, *Hellenica* II, 1946, 37-42).

³² *IG X 2.1* ἀρ. 153-170, 236.

³³ Ὁ TOURATSOGLOU 1988, 15, παρατηρεῖ ὅτι ἡ μορφή αὐτοῦ τοῦ θεοῦ ἀπουσιάζει ἀπὸ τὴν εἰκονογραφία τῶν τοπικῶν νομισμάτων.

³⁴ Τοῦτο διαπιστώθηκε ἀπὸ μία ἐπιτύμβια ἀνάγλυφη στήλη τῶν ὕστερων ἀντωνίνειων χρόνων, ποὺ ἀποκαλύφθηκε στὴν ὁδὸ Μοναστηρίου 131 καὶ πρωτοδημοσιεύθηκε ἀπὸ τὴ Μ. ΛΑΓΟΓΙΑΝΝΗ, *Πορτραῖτα σὲ ταφικὰ μνημεῖα τῆς Μακεδονίας κατὰ τὴν περίοδο τῆς Ρωμαϊοκρατίας* (Θεσσαλονίκη 1983) 130 ἀρ. 42. Βλ. ἐπίσης TOURATSOGLOU 1985, 75 καὶ πίν. III.

³⁵ *Θεσσαλονίκη* 1986, 45.

³⁶ Ἐκτὸς ἀπὸ τὴν ἐπιγραφή ποὺ ἀναφέραμε (βλ. παραπάνω σημ. 34), εἶναι γνωστὴ ἄλλη μία (3ος αἰ. μ.Χ.) χαραγμένη σὲ βωμό, ποὺ βρέθηκε στὴν ὁδὸ Κασσάνδρου ξαναχρησιμοποιημένος ὡς κάλυψη βυζαντινοῦ ἀγωγοῦ (*IG X 2.1* ἀρ. 199B).

ιδιαιτέρη σημασία του³⁷. Ἐνδιαφέρουσες εἶναι οἱ αὐτοκρατορικὲς ἐκδόσεις ποὺ τὸν ἀπεικονίζουν μέσα σὲ ναῖσκο μὲ δύο κίονες³⁸ (εἰκ. 16) (ἤδη ἀπὸ τὴν ἐποχὴ τοῦ Σεπτιμίου Σεβήρου), καθὼς καὶ ἐκεῖνη ποὺ τὸν ἀπεικονίζει πάνω σὲ μία ἀπὸ τὶς πύλες τῆς πόλης³⁹ καὶ πιστοποιεῖ τὸ γεγονὸς ὅτι ἡ σωτηρία τῆς πόλης ἀπὸ τὴν ἐπιδρομὴ τῶν Γότθων, τὸ 254 μ.Χ., ἀποδόθηκε στὸ θεὸ Κάβειρο⁴⁰. Ὁ Γ. Τουράτσο-γλου ἐντοπίζει τὸ χῶρο τῆς λατρείας τοῦ Καβείρου στὴν περιοχὴ τοῦ Ἁγίου Δημητρίου, ἐπειδὴ «τόσον ἡ θέσις ἀνεύρεσης» τῆς ἐπιγραφῆς IG X 2.1 ἀρ. 199B «ὅσο ὀρισμένα στοιχεῖα ἀπὸ τὰ μαρτυρολόγια τοῦ Μυροβλήτου», ἀλλὰ καὶ τὰ «ἀρχαιολογικὰ εὐρήματα καὶ ἡ εἰκονογραφικὴ παράδοση»⁴¹ ὁδηγοῦν στὸν ἐντοπισμὸ τῆς λατρείας τοῦ Καβείρου στὴν περιοχὴ αὐτὴ καὶ ἐνισχύουν τὴν ἄποψη τοῦ Θεοχαρίδη, κατὰ τὴν ὁποία ἡ λατρεία τοῦ ἁγίου Δημητρίου «πρέπει νὰ παρηγκώνισε κάποιαν εἰδωλολατρικὴν λατρείαν»⁴². Ὡς σημειωθεῖ ὅμως ὅτι ἡ λατρεία τοῦ Καβείρου θὰ πρέπει νὰ τελοῦνταν, τουλάχιστον ἀπὸ τὴν ἐποχὴ τῆς Τετραρχίας, καὶ σὲ κάποιο ἄλλο κτήριον τοῦ Γαλεριανοῦ Συγκροτήματος. Ἡ εἰκασία αὐτὴ ἐνισχύεται ἀπὸ τὴν ἀποκάλυψη ἑνὸς ἐπικράνου (ἀρ. Κατ. 97), τὸ ὁποῖο βρέθηκε μέσα στὸ Ὀκτάγωνο καὶ ἀπεικονίζει τὸν Κάβειρο. Τὸ ἐπικράνο, μαζὶ μὲ ἄλλα, ποὺ ἀπεικονίζουν ἄλλες θεότητες (Δία, Διόσκουρο καὶ Ὑγεία), μαρτυρεῖ ὅτι τὸ Ὀκτάγωνο λειτουργοῦσε ἐπίσης ὡς πάνθεον καὶ ὅτι ὁ Κάβειρος ἦταν μία μόνο ἀπὸ τὶς πολλὰς θεότητες ποὺ λατρεύονταν ἐκεῖ. Στὴ Θεσσαλονίκῃ κατὰ τὴν αὐτοκρατορικὴ περίοδο, ἐκτὸς ἀπὸ τὶς αἰγυπτιακὰς θεότητες (Σέραπις, Ἴσις, Ἄνουβις, Ἀμμων καὶ τὶς ἄλλες θεότητες ποὺ ἀπαριθμήσαμε προηγουμένως), ἀναφέρονται στὶς ἐπιγραφὰς ὁ Ἀπόλλων (IG X 2.1 ἀρ. 52, 54), ἡ Ἀφροδίτῃ Ὁμόνοια (IG X 2.1 ἀρ. 61), ὁ Ζεὺς Ὑψιστος (IG X 2.1 ἀρ. 62, 67, 68, 70-72), οἱ Νύμφες (IG X 2.1 ἀρ. 63), οἱ Διόσκουροι (IG X 2.1, ἀρ. 56) καὶ ὁ Ἡρῶν (IG X 2.1 ἀρ. 37, 64), θεότητες τῶν ὁποίων δὲν ἔχουν ἀκόμη ἀποκαλυφθεῖ οἱ χῶροι λατρείας.

Εἰκ. 16. Ὁ Κάβειρος σὲ ναῖσκο. Νόμισμα Θεσσαλονίκης ἐπὶ ἐποχῇ Σεπτιμίου Σεβήρου (TOURATSOGLOU 1988, R 50).

³⁷ ΤΟΥΡΑΤΣΟΓΛΟΥ 1985, 73-75, 79-81 καὶ TOURATSOGLOU 1988, 94-95, 325-337, ὅπου ἡ σχετικὴ βιβλιογραφία καὶ κατάλογος τῶν ψευδοαυτόνομων νομισμάτων ποὺ ἀπεικονίζουν τὸν Κάβειρο.

³⁸ ΤΟΥΡΑΤΣΟΓΛΟΥ 1985, 75 ἀρ. 19-22 καὶ 32, ὅπου ἀναφέρεται ὅτι πιθανότατα πρόκειται γιὰ τὴν σηματοποιημένη ἀπόδοση ναοῦ ἀφιερωμένου στὸ θεό.

³⁹ Ὁ.π., 73, 81 πίν. II ἀρ. 30.

⁴⁰ Τὸ νόμισμα ἀνήκει στὰ χρόνια τῆς συμβασιλείας τοῦ Βαλεριανοῦ Α' καὶ τοῦ Γαλλιανοῦ (ΤΟΥΡΑΤΣΟΓΛΟΥ 1985, 72).

⁴¹ TOURATSOGLOU 1985, 76-77.

⁴² Γ. Ι. ΘΕΟΧΑΡΙΔΗΣ, *Ἱστορία τῆς Μακεδονίας κατὰ τοὺς μέσους χρόνους (285-1354)* (Θεσσαλονίκη 1980) 80.

ΤΟΜΕΑΣ Β: ΤΟ ΚΕΝΤΡΟ ΤΗΣ ΠΟΛΗΣ

Κατὰ τὴ ρωμαϊκὴ ἐποχὴ ἡ Ἀγορὰ (Forum) (ἀρ. Κατ. 61-66, 84-85) δὲν ἀποτελοῦνταν μόνον ἀπὸ τὴν Ἀνω Πλατεία, αὐτὴ ποὺ καὶ σήμερα εἶναι ὁρατὴ, ἀλλὰ ἀπὸ διάφορους χώρους διατεταγμένους σὲ συνεχὴ ἄνδηρα ὑποταγμένα σὲ πολεοδομικὴ διαμόρφωση παρόμοια μὲ ἐκείνη τῶν πιὸ σημαντικῶν πόλεων τῆς ἑλληνιστικῆς Ἀνατολῆς (Χάρτης 9)⁴³. Οἱ πλατεῖες-ἄνδηρα προσαρμόζονταν στὴ μορφή τοῦ ἐδάφους (Χάρτης 4, 5 καὶ 7), ἀλλὰ ἀπαιτήθηκε καὶ ἡ ἀνθρώπινη ἐπέμβαση γιὰ τὴν ἰσοπέδωση ὀρισμένων περιοχῶν⁴⁴. Ἀγνοοῦμε ποιᾶς ἔκτασης ἦταν οἱ ἐπεμβάσεις αὐτές, ἐφ' ὅσον ἔχουν πραγματοποιηθεῖ ἀνασκαφές μόνον στὸ χῶρο τῆς Ἀνω Πλατείας⁴⁵. Τὸ ὅτι αὐτὲς ὅμως ὑπῆρξαν, ἔδειξε ἡ ἀνασκαφὴ στὴ νοτιοδυτικὴ πλευρὰ τῆς Ἀνω Πλατείας, ὅπου παρατηρήθηκε πὼς τὰ ρωμαϊκὰ ὄστρακα βρίσκονται κάτω ἀπὸ τὰ ἑλληνιστικά. Ἀντίθετα, στὴ βορειοδυτικὴ γωνία τῆς Ἀγορᾶς δοκιμαστικὴ τομὴ ἀποκάλυψε ὅτι ἡ πλακόστρωση τῆς Ἀνω Πλατείας ἔβαινε ἀπευθείας στὸ βραχῶδες ἔδαφος, τὸ ὁποῖο καὶ ἰσοπεδώθηκε γι' αὐτὸν ἀκριβῶς τὸ σκοπὸ⁴⁶. Στὰ ΒΑ τῆς «Ἐγνατίας» θὰ πρέπει νὰ βρισκόταν τὸ πρῶτο ἄνδηρο, δηλαδὴ αὐτὸ τῆς Κάτω Πλατείας (διαστάσεων περίπου 230 × 150 μ.)⁴⁷, μεγαλύτερο σὲ ἔκταση ἀπὸ ἐκεῖνο τῆς Ἀνω Πλατείας (διαστάσεων 146 × 90 μ.)⁴⁸ (Χάρτης 7). Ἡ Κάτω Πλατεία, γνωστὴ κατὰ τὴ βυζαντινὴ ἐποχὴ ὡς Μεγαλοφόρος⁴⁹, εἶχε μία μνημειώδη εἴσοδο, τὰ Εἰδῶλα (Las Incantadas) (ἀρ. Κατ. 84). Ἐκείνη δηλαδὴ ἡ πλευρὰ ποὺ συνέπιπτε μὲ τὴν «Ἐ-

⁴³ Μὲ τὴν ἴδια «κλειστὴ» διαμόρφωση ἐμφανίζεται ἡ νεότερη φάση τῆς ἀγορᾶς τῆς Μιλήτου, τῆς Μαγνησίας, τῆς Ἐφέσου, τῆς Θάσου κ.ἄ. [R. MARTIN, *Recherches sur l'agora grecque* (Paris 1951) 508 κέ. καὶ A. TOYNBEE, *An Ekistical Study of the Hellenic City-State, Ancient Greek Cities 1*, Athens Technological Organisation 1971, 52-53]. Ἐπίσης στὴ Μακεδονία μὲ τὴν ἴδια «κλειστὴ» διαμόρφωση παρουσιάζεται ἡ ἀγορὰ τῆς Πέλλας [*Πέλλα πρωτεύουσα τῶν ἀρχαίων Μακεδόνων. 30 χρόνια ἀνασκαφῆς 1957-1987* (Θεσσαλονίκη 1987) 19-21] καὶ τῶν Φιλίππων (M. SÈVE - P. WEBER, *La côté nord du forum de Philippes*, BCH 110, 1986, 531-536).

⁴⁴ Ὅσον ἀφορᾷ τὴν κατασκευὴ ἀγορῶν σὲ ἄνδηρα, τὰ πιὸ χαρακτηριστικὰ παραδείγματα εἶναι ἡ ἀγορὰ τῆς Περγάμου καὶ ἡ ἀγορὰ τῆς Πριήνης (MARTIN 1974², 401-404 καὶ 421-425).

⁴⁵ Ἀλλὴ ἰσοπέδωση χώρου παρατηρήθηκε κατὰ τὴν ἀνασκαφὴ οἰκοπέδου στὴν ὁδὸ Ὀλύμπου 71 (ἀρ. Κατ. 67) (ΜΠΑΚΙΡΤΖΗΣ 1977, 262 σημ. 25).

⁴⁶ Φ. ΠΕΤΣΑΣ, ΑΔ 22, 1967, Β2, 386 καὶ ΠΕΤΣΑΣ 1968, 160.

⁴⁷ Οἱ διαστάσεις αὐτὲς ἔχουν ὀριστεῖ μὲ βάση τὸν τεκμηριωμένο ἐντοπισμὸ τῆς «Ἐγνατίας» καὶ τῶν κάθετων ὁδῶν ποὺ πλαισίωναν τὴν «πλατεῖα» τῆς Ἀγορᾶς. Γιὰ λεπτομερέστερη παρουσίαση τοῦ προβλήματος βλ. παραπάνω σ. 69, 73-74.

⁴⁸ Βλ. ἀρ. Κατ. 62.

⁴⁹ PG 116, 1176. Σὲ ἀνακοίνωση τοῦ Ἀ. Μέντζου, στὸ Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης τὸ 1988, μὲ θέμα «Las Incantadas», ἐκφράστηκε ἡ γνώμη ὅτι ἡ ὀνομασία αὐτὴ τῆς Κάτω Πλατείας δόθηκε κατὰ τὴ βυζαντινὴ ἐποχὴ γιὰ νὰ ξεχωρίσουν τὴν Ἀγορὰ αὐτὴ ἀπὸ μίαν ἄλλη, ποὺ ἀναφέρεται ἀνατολικότερα τοῦ Μεγαλοφόρου στὸ βίο τῆς ἁγίας Θεοδώρας (9ος αἰ.). Κατὰ τὴ γνώμη τοῦ Ἀ. Μέντζου ἡ δευτέρη ἀγορὰ αὐτὴ προϋπῆρχε ἐκείνης ποὺ σήμερα γνωρίζουμε καὶ συνέχισε νὰ λειτουργεῖ παράλληλα μὲ τὴν πρώτη. Γιὰ τὸν ἐντοπισμὸ τῆς δευτέρας ἀγορᾶς βλ. SPIESER 1984, 50, 86 καὶ σημ. 125.

γνατία» ἔφερε μεγαλοπρεπὴ εἴσοδο⁵⁰ μὲ δίτονη κιονοστοιχία διακοσμημένη μὲ τὶς γνωστὲς ἀνάγλυφες μορφές καὶ μὲ ἐπιστύλιο ὅπου ὑπῆρχε ἀναθηματικὴ ἐπιγραφή⁵¹. Στὰ νότια αὐτῆς τῆς στοᾶς καὶ σὲ χαμηλότερο ἐπίπεδο βρισκόταν μία Ἐξέδρα. Κατ' ἀναλογία μὲ αὐτὴ τὴν Ἐξέδρα ὑποθέτουμε τὴν ὑπαρξὴ καὶ δεύτερης, ἀντίστοιχης, στὴ βορειοδυτικὴ πλευρὰ τῆς Κάτω Πλατείας (ἀρ. Κατ. 85)⁵².

Ἡ εἴσοδος στὴν Κάτω Πλατεία καὶ στὶς στοᾶς τῆς βρισκόταν σὲ ψηλότερο ἐπίπεδο ἀπὸ αὐτὸ τῆς ἀρχαίας «Ἐγνατίας»⁵³, γιὰ τὴν ἀκρίβεια σὲ στάθμη κατὰ 5,30 μ. περίπου ψηλότερα. Αὐτὴ τὴν ὑψομετρικὴ διαφορὰ ὑπερνικοῦσε μία κλίμακα⁵⁴. Ἡ πλατεία αὐτῇ, ὅπως ἐξ ἄλλου καὶ ἡ σὲ ψηλότερο ἄνδηρο εὐρισκόμενη Ἀνω Πλατεία, ἦταν πιθανότατα περιστοιχισμένη ἀπὸ κιονοστοιχίες. Ἡ ὑπαρξὴ στοᾶς, τουλάχιστον στὴ βορειοδυτικὴ πλευρὰ, εἶναι τεκμηριωμένη ἀφ' ἑνὸς ἀπὸ τὸ βιβλίον τῶν θαυμάτων τοῦ ἁγίου Δημητρίου⁵⁵, τὸ ὁποῖο τὴν ἀναφέρει μὲ τὴν ὀνομασίαν Χαλκευτικὴ⁵⁶ στοὰ καὶ ἀφ' ἑτέρου ἀπὸ ψηφιδωτὰ δάπεδα, ποὺ βρέθηκαν βορείως τῆς Παναγίας τῶν Χαλκέων, τὰ ὁποῖα, προφανῶς, ἀνήκουν σὲ δάπεδα τῆς Χαλκευτικῆς στοᾶς⁵⁷. Στὴ νοτιοανατολικὴ πλευρὰ ἀνάλογη κιονοστοιχία εἶναι ὑποθετικὴ, ἐφ' ὅσον δὲν διαθέτουμε κανενὸς εἰδους ἐνδείξεις γιὰ τὴν ὑπαρξὴ τῆς.

⁵⁰ Δὲν ἔχει ἀκόμη ἐξακριβωθεῖ ἡ θέσις τῶν Εἰδώλων. Ὁ Ἀ. Μέντζος, βασιζόμενος στὶς φωτοσκιάσεις ποὺ ἀπεικονίζονται στὰ σχέδια τῶν J. Stuart - N. Revett καὶ τοῦ M. Fauvel (εἰκ. 3 καὶ 17), ἀποδεικνύει ὅτι, ἀφοῦ οἱ περιηγητὲς ἐπισκέφθηκαν τὸ μνημεῖο κατὰ τὴν ἀνατολὴ τοῦ ἡλίου, αὐτὸ πρέπει νὰ ἦταν τοποθετημένο παράλληλα πρὸς τὴν «Ἐγνατία». Ἄν λάβουμε ὡς σωστὴ τὴ θεωρίαν ὅτι ὁ ἄξονας τοῦ ἡλίου παρουσιάζει ἀπόκλιση 19° ἀνατολικότερα τοῦ ἄξονα B-N, τότε ἡ θέσις τῶν Εἰδώλων παράλληλα πρὸς τὴν «Ἐγνατία» ἐπιβεβαιώνεται. Σὲ ἕνα ἀκριβέστερο ὑπολογισμὸ τοῦ ἄξονα τοῦ ἡλίου μπορεῖ νὰ συμβάλει ὁ ὑπολογισμὸς τῆς μαγνητικῆς ἀπόκλισης· πρέπει δηλαδὴ νὰ ληφθεῖ ὑπόψη ἡ ἐποχὴ (ἄνοιξη;) καὶ ἡ χρονολογία τῆς πραγματοποιήσεως τῶν σχεδίων τῶν χαλκογραφιῶν.

⁵¹ Γιὰ τὸ κείμενο τῆς ἐπιγραφῆς βλ. ἀρ. Κατ. 84. Πρέπει νὰ σημειωθεῖ ὅτι οἱ περιηγητὲς ποὺ ἐπισκέφθηκαν τὸ μνημεῖο δὲν πρόσεξαν ὅλοι τὴν ἐπιγραφή, ἐπειδὴ αὐτὴ βρισκόταν στὴν πλευρὰ ποὺ δὲν ἦταν ὁρατὴ ἀπὸ τὸ ἐβραϊκὸ σπίτι, ἀπὸ ὅπου οἱ ξένοι ἐπισκέπτες θαύμαζαν τὰ Εἴδωλα.

⁵² Τὴν ὑπαρξὴ μιᾶς ἄλλης ἐξέδρας στὰ ΒΔ προτείνει ὁ ΜΠΑΚΙΡΤΖΗΣ 1977, 261 σημ. 20 καὶ τὴν ἀποδέχεται ὁ TOURATSOGLOU 1988, 13.

⁵³ Ἡ στάθμη τῆς ἀρχαίας «Ἐγνατίας» στὴν περιοχὴ τῆς Ἀγορᾶς πιστοποιεῖται ἀπὸ τὴν ἀποκάλυψη τοῦ κάθετου ὁδικοῦ δικτύου στὴν ὁδὸ Ἐγνατία 94 (ἀρ. Κατ. 86) καὶ ἀπὸ τὴν Ἐξέδρα (ἀρ. Κατ. 85).

⁵⁴ Οἱ ἀναβαθμοὶ τῆς κλίμακας εἶναι οἱ ἴδιοι ποὺ βρῆκε ὁ ἰδιοκτήτης τοῦ ἐβραϊκοῦ σπιτιοῦ, ὅταν θέλησε νὰ σκάψει πηγάδι ἀνάμεσα σὲ δύο κίονες τῶν Εἰδώλων, ὅπως ἀναφέρει ὁ COUSINÉRY 1831, 33. Βλ. ἐπίσης ΜΠΑΚΙΡΤΖΗΣ 1977, 262 καὶ BALDASSARE 1974-75, 34.

⁵⁵ PG 116, 1176: ...πολλῶν δὲ αὐτῶ / τῷ Δημητρίῳ / διὰ ταῦτα ἐκ τῆς τῶν Ἑλλήνων πληθὺς προσιόντων καὶ συνευρισκομένων ἐκ δυσμῶν τοῦ τῆς πόλεως Μεγαλοφόρου ἐν τῇ ἐκεῖσε Χαλκευτικῇ λεγομένῃ στοᾷ....

⁵⁶ Ἡ ὀνομασία τῆς στοᾶς ἔχει παραμείνει στὴν ἐκκλησία τῆς Παναγίας τῶν Χαλκέων. Ἡ Χαλκευτικὴ στοὰ πρέπει νὰ βρισκόταν περίπου κατὰ μῆκος τῆς σημερινῆς ὁδοῦ Χαλκέων, ὅπου, κατὰ παράδοση, ὑπῆρχαν τὰ χαλκουργεῖα τῆς πόλης, ὅπως εἶχε κίβλας διαπιστώσει ὁ ΧΑΤΖΗ ΙΩΑΝΝΟΥ 1880, 64.

⁵⁷ Ι. ΕΥΑΓΓΕΛΙΔΗΣ, *Ἡ Παναγία τῶν Χαλκέων* (Ἀθήναι 1954) 5. Ὁ ἴδιος, *Ἑλληνικά* 14, 1955, 160. Δυστυχῶς δὲν ὑπάρχουν δημοσιευμένες φωτογραφίες τῶν δαπέδων ὥστε νὰ εἴμαστε σὲ θέση νὰ ἐξακριβώσουμε ἂν ὁ διάκοσμός τους ἦταν παρόμοιος μὲ ἐκεῖνον τῶν ψηφιδωτῶν τῆς Ἀνω Πλατείας. Τελευταῖα γιὰ τὴν Παναγία τῶν Χαλκέων βλ. Α. ΤΣΙΤΟΥΡΙΔΟΥ, *The Church of the Panagia Chalkeon* (Thessaloniki 1985).

Ἡ πρόσφατη ἀνασκαφικὴ ἔρευνα στὴ νοτιοδυτικὴ πλευρὰ τῆς Κάτω Πλατείας κατέστησε φανερό ὅτι ἡ Κάτω Πλατεία δὲν βρισκόταν σὲ ἄμεση ἐπικοινωνία μὲ τὴν ᾽Ανω. Ἐνας δρόμος, στὸν ὁποῖο ἀνοίγονταν σειρὰ καταστημάτων σὲ ἐπικοινωνία μὲ τὸν Cryptoporticus⁵⁸, χώριζε τὶς δύο πλατείες, τὴν ᾽Ανω καὶ τὴν Κάτω⁵⁹. Σύμφωνα μὲ τὰ ἀρχαιολογικὰ δεδομένα ὁ Cryptoporticus (ἀρ. Κατ. 64)⁶⁰, ὁ ὁποῖος ἐντοπίστηκε στὸν περίβολο τῆς Παναγίας τῶν Χαλκέων⁶¹, θὰ ἔπρεπε νὰ ἐκτείνεται καθ' ὅλο τὸ μῆκος τῆς νοτιοδυτικῆς πλευρᾶς τῆς Κάτω Πλατείας, ἡ ὁποία, ὅπως συνάγεται καὶ ἀπὸ τὴν πλούσια διακόσμησή της, ἔπαιξε πῶς σημαντικὸ καὶ ἔντονο ρόλο στὴ ζωὴ τῆς πόλης ἀπὸ τὴν ᾽Ανω, ἐπειδὴ ἐπικοινωνοῦσε ἄμεσα μὲ τὸν κύριο ὁδικὸ ἄξονα τῆς πόλης, τὴ Via Regia, δηλαδὴ τὴν «Ἐγνατία». Ἡ παραπάνω ὑπόθεση λαμβάνει τὴν πραγματικὴ τῆς διάσταση στὴν περίπτωση ποὺ δεχθεῖ κανεὶς ὅτι στὴ θέση τῶν σημερινῶν ναῶν τῆς Παναγίας τῶν Χαλκέων καὶ τοῦ Μπέη Χαμαμί προϋπῆρχαν ναοὶ ἀφιερωμένοι στὴν αὐτοκρατορικὴ λατρεία (ἢ στὴ λατρεία τοπικῶν θεοτήτων), δηλαδὴ οἱ «βέβηλοι τόποι» τῆς γνωστῆς κτητορικῆς ἐπιγραφῆς, ποὺ ἦταν ἀνηρτημένη στὸ ὑπέρθυρο τοῦ πρώτου ἀπὸ τὰ παραπάνω κτίσματα (ἄποψη ἡ ὁποία διατυπώθηκε σὲ σχετικὴ συζήτηση ἀπὸ τὸν Γ. Τουράτσογλου).

Ὅπως ἔχουμε ἤδη ἀναφέρει, ἡ διαμόρφωση τῆς ᾽Αγορᾶς συνεχιζόταν στὰ ΒΑ μὲ ἄλλη «πλατεία» (ἀρ. Κατ. 62), σὲ διαφορετικὸ ἄνδρρο. Ἡ «πλατεία» αὕτὴ εἶχε στοεὺς στὴ νοτιοανατολική, τὴ νοτιοδυτικὴ καὶ τὴ βορειοδυτικὴ πλευρά. Ἡ βορειοδυτικὴ κιονοστοιχία σήμερα δὲν εἶναι ὁρατὴ, ἡ ὑπαρξὴ τῆς ὅμως διαπιστώθηκε χάρις σὲ σωστικὲς ἀνασκαφὲς (ἀρ. Κατ. 61). Ἡ νοτιοδυτικὴ στοά, μὲ διπλὴ κιονοστοιχία, ἐδραζόταν πάνω στὸν Cryptoporticus (ἀρ. Κατ. 65), ἐνῶ ἡ νοτιοανατολική, ἐπίσης μὲ διπλὴ κιονοστοιχία, χώριζε τὸ Ὁδεῖο ἀπὸ τὸν ἀνοιχτὸ χῶρο τῆς «πλατείας». Στὴ βορειοανατολικὴ πλευρὰ δὲν πρέπει νὰ ὑπῆρχε στοά, ἐπειδὴ ἡ κλίση τοῦ ἐδάφους ἦταν μεγάλῃ καὶ τὸ ἔδαφος βραχῶδες⁶². Ἡ διαμόρφωση σὲ ἄνδρρα συνεχιζόταν στὰ ΒΑ σὲ συνάρτηση μὲ τὸ σχέδιο ἄλλων σημαντικῶν καὶ ἐκτεταμένων οἰκοδομικῶν συγκροτημάτων τῆς περιοχῆς, ὅπως ἦταν π.χ. οἱ Θέρμες τοῦ ᾽Αγίου Δημητρίου (ἀρ. Κατ. 129).

⁵⁸ Ὁ διπλὸς Cryptoporticus ἀποτελεῖ τὸν ἀναλημματικὸ τοῖχο τοῦ ἀνδρήρου τῆς ᾽Ανω Πλατείας τῆς ᾽Αγορᾶς (ΠΕΤΣΑΣ 1968, 159). Γιὰ τὰ χαρακτηριστικὰ αὐτῶν τῶν κατασκευῶν πρβ. Les cryptoportiques dans l'architecture romaine, *École Française de Rome*, 19-23 avril 1972 (Rome 1973).

⁵⁹ Μία πρώτη ἀνακοίνωση τῶν ἀποτελεσμάτων τῶν ἀνασκαφῶν δόθηκε στὸ Γ. ΒΕΛΕΝΗΣ - Ι. ΒΟΚΟΤΟΠΟΥΛΟΥ - Δ. ΚΥΡΙΑΚΟΥ - Ξ. ΑΛ. ΣΑΑΓΙΑΧ, Πρόγραμμα ἀρχαίας ἀγορᾶς Θεσσαλονίκης, *ΑΕΜΘ* 5, 1991, 247-256· ἀκριβέστερη καὶ πληρέστερη ἀναφορὰ στὸ XIV Congreso Internacional de Arqueologia Classica, ποὺ πραγματοποιήθηκε στὴν Ταρραγόνα τὸν Σεπτέμβριο τοῦ 1993 (VELENIS - VOCOTROULOU 1993).

⁶⁰ Πειστικὰ ὁ ΜΠΑΚΙΡΤΖΗΣ 1977, 258-259, ὑποθέτει —καὶ ἐν μέρει τεκμηριώνει— τὴν ὑπαρξὴ διπλοῦ Cryptoporticus στὴν Κάτω Πλατεία, ἄποψη ποὺ υἱοθετήθηκε καὶ ἀπὸ τὸν SPIESER 1984, 84.

⁶¹ Ὁ Cryptoporticus θὰ εἶχε ἀνάλογα χαρακτηριστικὰ μὲ ἐκεῖνα τῆς ᾽Ανω Πλατείας. Δηλαδὴ θὰ ἦταν ὑπόγειος στὸ ὕψος τῆς Κάτω Πλατείας τῆς ᾽Αγορᾶς καὶ ἰσόγειος στὴ στάθμη τῆς «Ἐγνατίας».

⁶² ΜΠΑΚΙΡΤΖΗΣ 1977, 258. Ἡ πλευρὰ αὕτὴ θὰ πρέπει νὰ ἀναζητηθεῖ κάτω ἀπὸ τὴ σημερινὴ ὁδὸ Ὁλύμπου, δηλαδὴ ΝΔ τῆς Βιβλιοθήκης (ἀρ. Κατ. 67).

Τὸ συγκρότημα τῶν Θερμῶν τοῦ Ἁγίου Δημητρίου καλύπτει ἐδαφικὴ ἔκταση ποὺ ἀντιστοιχεῖ μὲ ἐκείνη τοῦ σύγχρονου οἰκοδομικοῦ τετραγώνου, τὸ ὁποῖο ὀρίζεται ἀπὸ τὶς ὁδοὺς Σελευκιδῶν, Ἁγίου Δημητρίου, Ἁγίου Νικολάου καὶ Κασσάνδρου. Οἱ Θέρμες κατασκευάστηκαν σὲ ἄνδηρο ποὺ χαρακτηρίζοταν ἀπὸ μεγαλύτερη ὑψομετρικὴ διαφορὰ σὲ σχέσιν μὲ αὐτὸ τῆς Ἀνω Πλατείας τῆς Ἀγορᾶς (Χάρτης 3 καὶ 7). Ἐπομένως, ἀνάμεσα στὸ ἐπάνω ἄνδηρο τῆς Ἀγορᾶς καὶ σὲ ἐκεῖνο τοῦ Ἁγίου Δημητρίου πρέπει νὰ ὑπῆρχε ἓνα τρίτο, ἐνδιάμεσο, γεγονὸς τὸ ὁποῖο φαίνεται νὰ δηλώνουν πρῶτον ἡ διαμόρφωση τοῦ ἐδάφους καὶ δεύτερον οἱ ἀρχαιολογικὲς ἔρευνες στὴ διασταύρωση τῶν ὁδῶν Ὀλύμπου καὶ Ἀγνώστου Στρατιώτου (ἀρ. Κατ. 67)⁶³, ὅπου ἐντοπίστηκε ἡ Βιβλιοθήκη οἰκοδομημένη σὲ ἄνδηρο, ποὺ ἀνασκάφηκε γιὰ πρώτη φορὰ ἀπὸ τὸν Στ. Πελεκίδη κατὰ τὰ ἔτη 1923-1924⁶⁴. Σὲ αὐτὸ τὸ ἐνδιάμεσο ἄνδηρο ὁ Μ. Vickers⁶⁵ καὶ ἄλλοι ἐρευνητὲς⁶⁶ τοποθετοῦν τὸ Στάδιο τῆς Θεσσαλονίκης (Χάρτης 7). Ἡ ἀκριβὴς θέσις τοῦ Σταδίου παραμένει ὅμως προβληματικὴ καὶ οἱ γνώμες ποὺ ἔχουν διατυπωθεῖ διχάζονται. Κατ' ἀρχὴν πρέπει νὰ τονίσουμε ὅτι γιὰ τὴν τοποθέτηση τοῦ κτηρίου αὐτοῦ οὐσιαστικὰ βασιζόμαστε στὸ βιβλίον τῶν θαυμάτων τοῦ Ἁγίου Δημητρίου⁶⁷, ἐφ' ὅσον στερούμεθα τελείως ἀρχαιολογικῶν ἐνδείξεων ποὺ νὰ ἀναφέρονται σαφῶς στὸ Στάδιο. Ἐπιπλέον, ἡ μελέτη τοῦ Σταδίου πρέπει νὰ συνδυαστεῖ μὲ ἐκείνη τοῦ Γυμνασίου, ἐπειδὴ μοιράζονταν τὸν ἴδιον χῶρο. Εἶναι φανερό ὅτι τὰ τρία κτήρια (Στάδιο, Γυμνάσιο καὶ Θέρμες Ἁγίου Δημητρίου) βρίσκονται σὲ συνάφεια καὶ μαρτυροῦν τὴν ἐξέλιξη τῆς περιοχῆς ἀπὸ τὴν ἐλληνιστικὴν περίοδο ἕως τὴ ριζικὴ ἀναμόρφωσίν της στὰ παλαιοχριστιανικὰ καὶ τὰ βυζαντινὰ χρόνια⁶⁸. Ὅμως εἶναι δύσκολο —μὲ βάση τὰ ὑπάρχοντα ἀρχαιολογικὰ δεδομένα— νὰ ἀποφανθοῦμε γιὰ τὴν ἀκριβὴ σχέσιν τῶν τριῶν αὐτῶν κτηρίων στὸ χῶρο. Ὁ Ἀ. Ευγγόπουλος⁶⁹ καὶ ὁ Γ. Σωτηρίου⁷⁰ τοποθετοῦν τὸ Στάδιο ΒΔ τῶν Θερμῶν τοῦ Ἁγίου Δημητρίου, ἐνῶ ὁ Μ. Χατζῆ Ἰωάννου⁷¹, ἀκολουθούμενος ἀπὸ τὸν Ο. Ταφραλί⁷², τὸ τοποθετεῖ ΝΔ τῆς βασιλικῆς τοῦ Ἁγίου Δημητρίου. Αὐτὴ τὴν τελευταία θεωρίαν ὑποστήριξαν οἱ Μ. Vickers⁷³ καὶ Χ. Μπακιρτζῆς, οἱ ὁποῖοι προσκό-

⁶³ ΜΠΑΚΙΡΤΖΗΣ 1977, 262 σημ. 25 καὶ ΚΑΜΠΟΥΡΗ 1985, 85-104.

⁶⁴ ΠΕΛΕΚΙΔΗΣ 1924-25, 121.

⁶⁵ VICKERS 1971, 339-348.

⁶⁶ Βλ. σημ. 71-75 καὶ 77.

⁶⁷ Κριτικὴ ἔκδοση τοῦ βίου τοῦ Ἁγίου Δημητρίου ἐκπόνησε ὁ P. LEMERLE 1979, 1981. Τὰ κυριότερα κείμενα ποὺ ἀναφέρονται στὸ Στάδιο εἶναι: PG 116, 1168-1172 (Βιβλιοθήκη τοῦ Pontius), PG 116, 1173-1184 (Ἀωνύμου), PG 116, 1185-1201 (Σίμωνος Μεταφραστοῦ).

⁶⁸ Τοῦτο ἐπιβεβαιώνεται καὶ ἀπὸ τὴν ἀποκάλυψη ἐνὸς σταυρικοῦ ναοῦ ΝΑ τοῦ Ἁγίου Δημητρίου (βλ. παραπάνω σ. 71 σημ. 153).

⁶⁹ Α. ΕΥΓΓΟΠΟΥΛΟΣ, *Συμβολαὶ εἰς τὴν τοπογραφίαν τῆς βυζαντινῆς Θεσσαλονίκης* (Θεσσαλονίκη 1949) 23-38.

⁷⁰ ΣΩΤΗΡΙΟΥ 1952, 34-37.

⁷¹ ΧΑΤΖΗ ΙΩΑΝΝΟΥ 1880, 58.

⁷² ΤΑΦΡΑΛΙ 1913, 123-125.

⁷³ VICKERS 1971, 340-348.

μισαν νέα αποδεικτικά στοιχεία⁷⁴. Ὁ Στ. Πελεκανίδης⁷⁵ βασιζόμενος στὴν ἐκδοχὴ τοῦ ἀνωνύμου συγγραφέως τοῦ βίου τοῦ ἁγίου Δημητρίου, ποὺ ἀναφέρει: *τὸ θέατρον τὸ καλούμενον στάδιον*⁷⁶, ταυτίζει τὸ Στάδιο μὲ τὸ Ὡδεῖο, τὸ ὁποῖο ἔχει ἀνασκαφεῖ ΝΑ τῆς Ἀγορᾶς. Ὁ ἴδιος θεωρεῖ ὡς βεβαία αὐτὴ τὴν ταύτιση λόγῳ τῆς ἀνεύρεσης μερικῶν ἀκιδιογραφημάτων καὶ ἐπιγραφῶν στὰ δύο συνεχόμενα πλευρικά δωμάτια τοῦ Ὡδείου (ἀρ. Κατ. 65)⁷⁷.

Ἡ ταύτιση τοῦ Στ. Πελεκανίδη δὲν φαίνεται ὅμως πειστική, ἐπειδὴ τὸ κείμενο στὸ ὁποῖο βασίζεται δὲν κρίνεται ἀξιόπιστο, ἀφοῦ σὲ αὐτὸ ἀναφέρεται τὸ ἀγώνισμα τοῦ πεντάθλου⁷⁸. Εἶναι δὲ ἐντελῶς ἀπίθανο νὰ τελοῦνταν τέτοιοι ἀγῶνες στὸν 4ο αἰ. μ.Χ.⁷⁹, ἀλλὰ καὶ σὲ περίπτωσιν ἀκόμη ποὺ τελοῦνταν, αὐτὸ δὲν θὰ ἦταν δυνατόν νὰ συμβαίνει μέσα στὸ Ὡδεῖο⁸⁰. Ἀντίθετα, εἶναι πιθανὸν τὰ ἀκιδιογραφήματα νὰ συνδυάζονται μὲ τὸν 5ο αἰ. μ.Χ., ὅταν πιθανότατα οἱ θηριομαχίες μεταφέρθηκαν ἀπὸ τὸ Στάδιο στὸ Ὡδεῖο⁸¹. Ὁ J. M. Spieser, ἐπιχειρώντας κριτικὴ ἐρμηνεῖα τῶν βιβλίων τῶν θαυμάτων τοῦ ἁγίου Δημητρίου, κατέληξε στὸ συμπέρασμα ὅτι τὸ κείμενο, αὐτὸ ποὺ χρησιμοποίησε ὁ Στ. Πελεκανίδης, εἶναι φθαρμένο⁸² καὶ προτείνει δύο πιθανὲς λύσεις γιὰ τὴν τοποθέτηση τοῦ Σταδίου, ποὺ ὥστόσο δὲν ἀποκλίνουν ἀπὸ αὐτὲς ποὺ ἔχουν μέχρι σήμερα προταθεῖ⁸³.

Τὸ γεγονὸς ὅτι τὸ Στάδιο βρισκόταν ΝΔ τῆς βασιλικῆς τοῦ Ἀγίου Δημητρίου πιστοποιεῖται ἀπὸ ὀρισμένες ἐνδείξεις: ἡ πρώτη προέρχεται ἀπὸ τὴν ἴδια τὴ μορφὴ τοῦ ἐδάφους, ποὺ διευκόλυνε μὲ τὴν κλίση του τὴ στήριξη τῶν κερκίδων τοῦ Σταδίου, χωρὶς νὰ εἶναι ἀναγκαία ἡ κατασκευὴ δαπανηρῶν ἀναλημματικῶν ἔργων⁸⁴. Ἡ

⁷⁴ Ὁ ΜΠΑΚΙΡΤΖΗΣ 1977, 264-266 τοποθετεῖ τὸ Στάδιο ἢ στὸ ἀνδρὸν τοῦ Ἀγίου Δημητρίου ἢ στὸ ἐπίπεδο τῆς Βιβλιοθήκης.

⁷⁵ ΠΕΛΕΚΑΝΙΔΗΣ 1972, 122-133.

⁷⁶ PG 116, 1176: *...ἔτυχεν / ὁ Μάξιμος Γαλέριος / ἐπὶ τὸ τῆς πόλεως θέατρον τὸ καλούμενον στάδιον ἀνιέναι θεᾶς ἔνεκεν τῶν μονομαχεῖν μελλόντων καὶ τὰ λοιπὰ τοῦ πεντάθλου θεάματα ἐπιτελούντων...*

⁷⁷ Ὁ SPIESER 1984, 92, ὑποστηρίζει ὅτι τὸ ὕψος τῶν 1,60 μ. —ἀπὸ τὴν ὀρχήστρα ἕως τὰ πρῶτα ἐδῶλια τοῦ κοίλου τοῦ Ὡδείου— δὲν εἶναι ἀρκετὸ γιὰ νὰ διεξαχθοῦν θηριομαχίες. Ἀντίθετη γνώμη ἐκφράζει ὁ ΠΕΛΕΚΑΝΙΔΗΣ 1972, 127. Ὅπωςδήποτε πρέπει νὰ ἐξεταστεῖ ἡ πιθανότητα ἂν θὰ μπορούσαν νὰ εἶχαν χρησιμοποιηθεῖ ξύλινοι πάσσαλοι γιὰ τὴν προστασία τῶν θεατῶν, μολονότι τὸ πλάτος τοῦ ποδίου εἶναι μόλις 0,15 μ. (Σχετικὰ βλ. ΣΤΕΦΑΝΙΔΟΥ-ΤΙΒΕΡΙΟΥ 1990, 107 καὶ σημ. 140).

⁷⁸ PG 116, 1176.

⁷⁹ SPIESER 1984, 93 “...la mention du penthathle est absurde”.

⁸⁰ Τῆς ἴδιας γνώμης εἶναι καὶ ὁ ΜΠΑΚΙΡΤΖΗΣ 1977, 264.

⁸¹ ΜΠΑΚΙΡΤΖΗΣ 1977, 265-266. Πρέπει νὰ σημειωθεῖ ὅτι ὁ χῶρος τῆς ὀρχήστρας δὲν φαίνεται νὰ ἐπαρκεῖ γιὰ τὴ διοργάνωση θηριομαχιῶν, ἀφοῦ δὲν ἔχει μετακινηθεῖ ἡ σκηνή, ὅπως συμβαίνει συνήθως σὲ ἀνάλογες περιπτώσεις.

⁸² SPIESER 1984, 93.

⁸³ SPIESER 1984, 96.

⁸⁴ Αὐτὴ ἡ ἀντιμετώπιση ἀποτελεῖ συνηθισμένο φαινόμενο γιὰ τὴν οἰκοδόμησι δημοσίων ἐκτεταμένων συγκροτημάτων στὴν κλασικὴ καὶ στὴν ἑλληνιστικὴ ἐποχὴ. Πρβ. γιὰ τὸ θέμα P. SOMMELLA, EAA VII, 464-468.

δεύτερη ένδειξη⁸⁵ είναι ότι τὸ τουρκικὸ τζαμί Fethiye⁸⁶, τοποθετημένο στὸ νοτιοδυτικὸ τμήμα τοῦ περιβόλου τῆς βασιλικῆς τοῦ Ἁγίου Δημητρίου, ἀντιστοιχεῖ μὲ τὴν ἐκκλησίᾳ τοῦ Ἁγίου Νέστορος⁸⁷. Ἐπιπλέον, στὸ κείμενο τῶν θαυμάτων τοῦ ἁγίου Δημητρίου ἀναφέρεται σαφῶς ὅτι ἡ βασιλικὴ κτίστηκε ἀνάμεσα στὸ Στάδιο καὶ τὶς ρωμαϊκὲς Θέρμες⁸⁸.

Ἀποτελεσματικὴ γιὰ τὴ λύση αὐτοῦ τοῦ προβλήματος θὰ μπορούσε νὰ θεωρηθεῖ ἡ ἀναφορὰ τοῦ Γ. Σωτηρίου σχετικὰ μὲ τὴν ὑπαρξὴ «μακροῦ τείχους μήκους 35 μέτρων ἐκ μαρμαρίνων δόμων»⁸⁹ ποὺ ἀποτελοῦσε, ἴσως, μέρος τοῦ ἀναλημματικοῦ τοίχου τῶν κερκίδων τοῦ Σταδίου⁹⁰. Δυστυχῶς, δὲν διαθέτουμε ἀκριβέστερες πληροφορίες σχετικὰ μὲ τὸ θέμα. Πιὸ ἀποτελεσματικὴ διαδικασία γιὰ τὸν ἐντοπισμὸ τοῦ Σταδίου πρέπει νὰ θεωρηθεῖ αὐτὴ τοῦ ὑπολογισμοῦ τῶν διαστάσεων ἐνὸς ἀρχαίου σταδίου, πού, ὡς γνωστόν, εἶχε μήκος 183 μ. καὶ στὴν περίπτωση τῆς Θεσσαλονίκης τὸ μήκος τῶν 183 μ. ἀντιστοιχοῦσε σὲ πλάτος τριῶν ἢ τεσσάρων οἰκοδομικῶν τετραγώνων. Ἡ προϋπόθεσις αὐτὴ βρῖσκει ἀνταπόκριση μόνο στὴ νοτιοδυτικὴ περιοχὴ τοῦ Ἁγίου Δημητρίου (Χάρτης 7)⁹¹. Μὲ τὸ ἐπιχείρημα αὐτὸ μπορούμε νὰ διατυπώσουμε τὴν ὑπόθεσις ὅτι τὸ Γυμνάσιο ἦταν τοποθετημένο στὸ ψηλότερο ἄνδρηρο, σὲ αὐτὸ ὅπου, σὲ δεύτερη φάση, κατασκευάστηκαν οἱ Θέρμες καὶ ἀργότερα ἡ βασιλικὴ τοῦ Ἁγίου Δημητρίου⁹². Σύμφωνα μὲ τὴν ἐκδοχὴ αὐτὴ τὸ Στάδιο ἦταν τοποθετημένο σὲ ἓνα ἄλλο ἄνδρηρο, κάτω ἀπὸ ἐκεῖνο τοῦ Γυμνασίου καὶ δὲν ἦταν

⁸⁵ TAFRALI 1913, 189. VICKERS 1971, 342-343. ΜΠΑΚΙΡΤΖΗΣ 1977, 264-265.

⁸⁶ Γιὰ τὴ θέση τοῦ τεκέ καὶ τοῦ τζαμιοῦ, ΔΗΜΗΤΡΙΑΔΗΣ 1984, 309 καὶ 380.

⁸⁷ Ἡ ἐκκλησίᾳ οἰκοδομήθηκε μέσα στὸ Στάδιο, γὰ νὰ τιμηθεῖ τὸ μαρτύριο τοῦ ἁγίου Νέστορος ποὺ πάλεψε μὲ τὸν μονομάχο Λυαῖο, εὐνοούμενο τοῦ Γαλερίου, τὸν ὁποῖο καὶ σκότωσε μὲ τὴ βοήθεια τοῦ ἁγίου Δημητρίου (PG 116, 1180-1184).

⁸⁸ PG 116, 1184. Ἡ ἀποκάλυψη τοιχογραφίας, κατὰ τὴ διάρκεια τῆς ἀναστήλωσης τοῦ ναοῦ, μὲ τὴν ἐπιγραφὴ: *Η ΑΓΙΑ ΕΚΚΛΗΣΙΑ ΕΝ ΤΩ ΣΤΑΔΙΩ* (ΣΩΤΗΡΙΟΥ 1952, 208) θὰ ἐπικύρωνε τὴ μαρτυρία αὐτή, ἀλλὰ ὁ Γ. Ι. ΘΕΟΧΑΡΙΔΗΣ, Ἡ Ἁγία Ἐκκλησία ἐν τῷ σταδίῳ(.). Νέαι ἀπόψεις ἐπὶ παλαιῶν προβλήματος, *Μελετήματα εἰς τὴν μνήμην Βασιλείου Λαοῦρδα* (Θεσσαλονίκη 1975) 203-239, ἀπέδειξε ὅτι ἡ ἐπιγραφὴ πρέπει νὰ συμπληρωθεῖ μᾶλλον ὡς: *Η ΑΓΙΑ ΕΚΚΛΗΣΙΑ ΕΝ ΤΩ ΣΠΡΜΙΩ*.

⁸⁹ ΣΩΤΗΡΙΟΥ 1952, 42.

⁹⁰ Τῆς αὐτῆς γνώμης εἶναι ὁ ΜΠΑΚΙΡΤΖΗΣ 1977, 265 καὶ ὁ SPIESER 1984, 96 σημ. 105, ἐνῶ ὁ ΠΕΛΕΚΑΝΙΔΗΣ 1972, 127 ὑποθέτει ὅτι «ὁ τοῖχος αὐτὸς ἀποτελοῦσε τὸ νότιο ἐξωτερικὸ τοῖχο τῶν λουτρῶν. Τὴν ἄποψη αὐτὴ ἐνισχύει καὶ ἡ δομὴ του».

⁹¹ Ὁ VICKERS 1971, 342-343, βασιζόμενος στὴ μαρτυρία τοῦ ταξιδιώτη Alessandro Bisani, ποὺ συγκεκριμένα ἀναφέρει: "... at some little distance" ἀπὸ τὸν Ἅγιο Δημήτριο "is an amphitheatre half-buried in the earth and ornamented with bas-reliefs" (BISANI 1793, 47), ὑποθέτει ὅτι τὸ Στάδιο εἶχε σφενδόνη. Ὁ Vickers καταλήγει στὸ συμπέρασμα αὐτό, ἐπειδὴ ἡ Θεσσαλονίκη δὲν εἶχε ἀμφιθέατρο· γι' αὐτὸ τὸ λόγο ὑποθέτει ὅτι ἡ ἡμικυκλικὴ κατασκευὴ, ποὺ εἶδε ὁ Bisani, θὰ μπορούσε νὰ ἀνήκει στὸ Στάδιο καὶ μόνο. Ὡστόσο, σὲ ὀρθότερη κατεύθυνση κινεῖται, κατὰ τὴ γνώμη μου, ὁ SPIESER 1984, 96 σημ. 107, πού, ὅπως εἶχε κιόλας διατυπώσει ὁ ΠΕΛΕΚΑΝΙΔΗΣ 1972, 132, ταυτίζει τὰ λείψανα αὐτά, ποὺ περιγράφει ὁ Α. Bisani, μὲ ἐκεῖνα τοῦ Ὁδείου.

⁹² Κατάλοιπα τοῦ Γυμνασίου δὲν ἔχουν ὡς τώρα ἐξακριβωθεῖ. Γιὰ τὴ θέση του βασιζόμαστε στὶς ἐπιγραφὰς ποὺ βρέθηκαν γύρω ἀπὸ τὴ βασιλικὴ τοῦ Ἁγίου Δημητρίου, ὅχι ὅμως κατὰ χώραν (ΜΑΚΑΡΟΝΑΣ 1950(2), 293 σημ. 1 καὶ 304).

ξεχωριστή κατασκευή, αλλά βρισκόταν σὲ συνάφεια μὲ αὐτὸ σὰν νὰ ἐπρόκειτο γιὰ δύο κτήρια ποὺ ἀποτελοῦσαν μία ἐνότητα⁹³. Μὲ τὴν ἐκτεταμένη ἀναμόρφωση τῆς περιοχῆς κατὰ τὴν περίοδο τῆς ρωμαϊκῆς αὐτοκρατορίας τὸ ἐλληνιστικὸ Γυμνάσιο μετατράπηκε σὲ Θέρμες⁹⁴, ἐνῶ τὸ Στάδιο κατὰ πάσα πιθανότητα διατήρησε τὴν ἀρχικὴ τοῦ ἀρχιτεκτονικῆ μορφῇ⁹⁵ φιλοξενώντας ἀπὸ τὸ 141 μ.Χ.⁹⁶ καὶ θηριομαχίες (venationes), ἀκολουθώντας ἔτσι μιὰν αὐτόνομη ζωὴ ἀπὸ τὸ ψηλότερα εὕρισκόμενο συγκρότημα τῶν Θερμῶν. Ἐντωμεταξύ, στὰ τέλη τοῦ 2ου αἰ. μ.Χ. (συγχρόνως μὲ τὸ οἰκοδομικὸ πρόγραμμα τῆς ρωμαϊκῆς Ἀγορᾶς), στὸ ἴδιο ἄνδηρο μὲ τὸ Στάδιο κτίστηκε ἡ Βιβλιοθήκη (ἀρ. Κατ. 67)⁹⁷.

Τὰ ἀρχαιολογικὰ τεκμήρια, ἡ ἀρχιτεκτονικὴ διάταξη τοῦ χώρου⁹⁸ καὶ ἡ σύγκριση τῶν ἀρχιτεκτονικῶν μελῶν τῆς Ἀνω Πλατείας μὲ αὐτὰ τῶν Εἰδῶλων (Las Incantadas)⁹⁹ ἔχουν πειστικὰ ἀποδείξει ὅτι τὰ Εἰδῶλα, ἡ Ἐξέδρα τῆς ὁδοῦ «Ἐγνατία» καὶ ἡ Χαλκευτικὴ στοὰ ἀποτελοῦσαν μέρος ἐνὸς καὶ τοῦ αὐτοῦ μνημειακοῦ συγκροτήματος μαζί μὲ τὸν Cryptoporticus, τὶς στοᾶς τῆς Ἀνω Πλατείας, τὸ Ὡδεῖο καὶ τὴ Βιβλιοθήκη.

Θέτοντας κατὰ μέρος τὸ ζήτημα τῆς θέσης καὶ τῆς χρονολόγησης τῆς ἐλληνιστικῆς Ἀγορᾶς ὡς προκατόχου τῆς ρωμαϊκῆς (Forum)¹⁰⁰, οἱ ἀρχαιολογικὲς μαρτυρίες μᾶς ὁδηγοῦν νὰ ὀρίσουμε τὸ χρόνο τοῦ σχεδιασμοῦ τοῦ ἀρχιτεκτονικοῦ προγράμματός της, στὶς βασικὲς του προδιαγραφές, στὴν περίοδο μεταξὺ Ἀντωνίνων καὶ Σεβήρων. Ὡς ἀκριβέστερη χρονολόγηση τῆς ἐναρξης ἐφαρμογῆς τοῦ πολεοδομικοῦ-ἀρχιτεκτονικοῦ προγράμματος ἔχει προταθεῖ τὸ β' μισὸ τοῦ 2ου αἰ. μ.Χ. Ὡστόσο, ἀρκετὲς ἀρχαιολογικὲς ἐνδείξεις, ποὺ προέρχονται ὅχι μόνο ἀπὸ τὴν ἔρευνα τῆς Ἀνω Πλατείας τῆς ρωμαϊκῆς Ἀγορᾶς, ἀλλὰ καὶ ἀπὸ τὴν ἀνασκαφὴ ἄλλων οἰ-

⁹³ Πρβ. ὅμοια ἀρχιτεκτονικὴ διαμόρφωση στὴν Πριήνη [WIEGAND - SCHRADER 1904, 258-283. J. DELORME, *Gymnasion* (Paris 1960, 191-195)], στοὺς Δελφοὺς (DELORME 1960, 76-80), στὴν Πέργαμο (DELORME, 171-191), στὴν Ἰασὸ (DELORME, 123-124) καὶ στὴ Ρόδο. Γιὰ τὴν τοποθέτηση τῶν γυμνασίων μέσα στὴν πόλη, σὲ συνάφεια μὲ τὰ στάδια, βλ. GRECO - TORELLI 1983, 358.

⁹⁴ Τὴ γνώμη αὐτὴ διατύπωσε πρῶτος ὁ ΜΑΚΑΡΟΝΑΣ 1950(2) 305-306 (μὲ σχετικὴ βιβλιογραφία).

⁹⁵ Κατὰ τὴν προσωπικὴ μου ἄποψη τὸ ἐλληνιστικὸ Στάδιο τῆς Θεσσαλονίκης δὲν εἶχε σφενδόνη, ἀλλὰ ἦταν διαμορφωμένο ὅπως τὸ στάδιο τῆς Δήλου, τῆς Πριήνης, κ.ἄ.

⁹⁶ L. ROBERT, *Les gladiateurs dans l'Orient grec*, *Bibliothèque de l'École des Hautes Études* 278, 1940, 78-79, ἀρ. 11. *IG X 2.1* ἀρ. 137.

⁹⁷ Δὲν ἔχει μέχρι στιγμῆς ἐξακριβωθεῖ ἡ πιθανὴ σύνδεση Σταδίου καὶ Βιβλιοθήκης. Ἄν ὑποθέσουμε ὅτι τὸ Στάδιο κάλυπτε ἐδαφικὴ ἑκταση τριῶν ἀρχαίων οἰκοδομικῶν τετραγώνων (102 × 58,5 μ.) καὶ ὅτι δὲν εἶχε σφενδόνη, τότε ὁ χώρος εἶναι ἀρκετὸς γιὰ τὴν ἐγκαθίδρυση τοῦ Σταδίου (μήκους ἐνὸς σταδίου). Ὅμως δὲν φαίνεται νὰ τεκμηριώνουν μιὰ τέτοια ἀρχιτεκτονικὴ διάταξη τὰ σχέδια στὸ ΚΑΜΠΟΥΡΗ 1985, 97 σχέδ. 6 (ἀρ. Κατ. 68).

⁹⁸ Γιὰ τὴ διαμόρφωση τοῦ χώρου στὴν παλαιοχριστιανικὴ ἐποχὴ βλ. BAKIRTZIS 1984, 5-18.

⁹⁹ Ἡ BALDASSARE 1974, 26-27, βεβαιώνει ὅτι τὰ κιονόκρονα τῆς Ἀνω Πλατείας, ἂν καὶ διαφέρουν στὶς διαστάσεις ἀπὸ τὰ κιονόκρανα τῶν Εἰδῶλων, φαίνεται νὰ προέρχονται ἀπὸ ἓνα καὶ μόνο ἐργαστήριο.

¹⁰⁰ Τὸ θέμα ἐξετάζεται παραπάνω σ. 53.

κοδομικῶν συγκροτημάτων γύρω ἀπὸ τὸν κεντρικὸ αὐτὸ πυρήνα, ὁδηγοῦν σὲ διαφορετικὸ συμπέρασμα.

Ἡ ἴδια ἡ Ἄνω Πλατεία θὰ προσέφερε περισσότερα στοιχεῖα χρονολόγησης, ἂν εἶχε γίνει ἡ ὀριστική της δημοσίευση. Πρὸς τὸ παρὸν ὅμως θὰ πρέπει νὰ παραμείνουμε στὶς πληροφορίες τοῦ ἀνασκαφέα¹⁰¹, ποὺ χρονολογεῖ τὴν Ἄνω Πλατεία στὸ διάστημα μεταξὺ Αὐγούστου καὶ Ἀδριανοῦ, καθὼς καὶ σὲ ἓνα ἄρθρο τοῦ M. Vickers¹⁰². Ὁ τελευταῖος δηλώνει ὅτι ὁ J. W. Hayes ἐξετάζοντας ὀρισμένα ὄστρακα, ποὺ προέρχονται ἀπὸ τὶς στοᾶς τῆς Ἄνω Πλατείας, τὰ χρονολόγησε στὴν ἐποχὴ τῶν Ἀντωνίνων ἢ τῶν Σεβήρων. Ἡ χρονολόγηση αὐτὴ ἔγινε ἀποδεκτὴ ἀπὸ μέρους τοῦ X. Μπακιρτζῆ¹⁰³ καὶ τοῦ J. M. Spieser¹⁰⁴.

Τὰ Εἰδῶλα, ἡ μνημειακὴ εἴσοδος τῆς Κάτω Πλατείας (εἰκ. 17), ἐκτὸς ἀπὸ τὰ προβλήματα ποὺ συνδέονται μὲ τὸ μνημεῖο αὐτὸ καθ' ἑαυτό, παρουσιάζει καὶ σημαντικὰ προβλήματα χρονολόγησης. Τὸ πρῶτο ἄρθρο ὅπου προτείνεται συγκεκριμένη χρονολόγηση εἶναι αὐτὸ τῆς L. Guerrini¹⁰⁵. Σύμφωνα μὲ τὴ μελετήτρια ἡ στοὰ χρονολογεῖται στὰ 150-160 μ.Χ. καὶ ἡ Ἐξέδρα τῆς ὁδοῦ «Ἑγνατία» θεωρεῖται λίγο προγενέστερη σὲ σχέση μὲ τὴν κιονοστοιχία τῶν Εἰδῶλων. Στὴν ἴδια ἐποχὴ πιστεύεται ὅτι ἀνάγεται καὶ ἡ πρώτη φάση τῆς Βιβλιοθήκης¹⁰⁶, ποὺ ἀποκαλύφθηκε ΒΑ τῆς Ἄνω Πλατείας. Τὰ συμπεράσματα αὐτὰ ἐνισχύουν τὴν ἄποψη ὅσων χρονολογοῦν τὸν οἰκοδομικὸ σχεδιασμὸ τῆς ρωμαϊκῆς Ἀγορᾶς στὸν 2ο αἰ. μ.Χ.

Σὲ διαφορετικὴ περίοδο ἑναρξῆς τοῦ ἀρχιτεκτονικοῦ προγράμματος τῆς Ἀγορᾶς ὁδηγεῖ ἡ χρονολόγηση τῶν Εἰδῶλων στὰ 220-230 μ.Χ., ὅπως προτείνει ἡ I. Baldassare¹⁰⁷. Ἡ πρόταση αὐτὴ ἔρχεται μὲν σὲ ἀντίθεση μὲ ἐκείνη τῆς L. Guerrini (150-160 μ.Χ.), ἐνισχύεται ὥστόσο ἀπὸ περισσότερες χρονολογικὲς ἐνδείξεις, τὶς ὁποῖες προσφέρουν τὰ ὑπόλοιπα κτήρια τῆς Ἀγορᾶς (Forum). Τὸ πρῶτο δεδομένο συνίσταται στὴν ἀποκάλυψη —κατὰ τὴ διάρκεια ἐργασιῶν στερέωσης— τοῦ ψηφιδωτοῦ δαπέδου τῆς ἀνατολικῆς στοᾶς (ἀριθ. Κατ. 65) καί, κάτω ἀπὸ αὐτό, ἐνὸς χάλκινου νομίσματος τοῦ Κοινοῦ τῶν Μακεδόνων ἐπὶ Ἀλεξάνδρου Σεβήρου (222-235 μ.Χ.), ποὺ ἀποτελεῖ *terminus post quem* γιὰ τὴν κατασκευὴ τοῦ δαπέδου¹⁰⁸. Ἄλλα ἀρχαιολογικὰ εὐρήματα, ποὺ καὶ αὐτὰ ἐντάσσονται στὴν ἐποχὴ τῶν Σεβήρων, εἶναι ἀγάλματα, ποὺ βρέθηκαν πεσμένα μαζὶ μὲ κρημνίσματα τῆς ἀνωδομῆς τοῦ Ὠδείου μέσα

¹⁰¹ Ὁ ΠΕΤΣΑΣ 1968, 156-161, ἀναφέρει ὅτι στὴ νοτιοδυτικὴ πλευρὰ τῆς Ἄνω Πλατείας τὰ ἐλληνιστικὰ ὄστρακα βρέθηκαν πάνω ἀπὸ τὰ ρωμαϊκὰ καὶ ὅτι κατὰ τὴ διαμόρφωσή της ἱσοπεδώθηκαν ἐλληνιστικὲς κατασκευές.

¹⁰² VICKERS 1970(2) 249.

¹⁰³ Ὁ ΜΠΑΚΙΡΤΖΗΣ 1977, 258, πιστεύει ὅτι τὸ κέντρο τῆς ρωμαϊκῆς Θεσσαλονίκης διαμορφώθηκε κατὰ τὸ β' ἡμῖς τοῦ 2ου αἰ. μ.Χ.

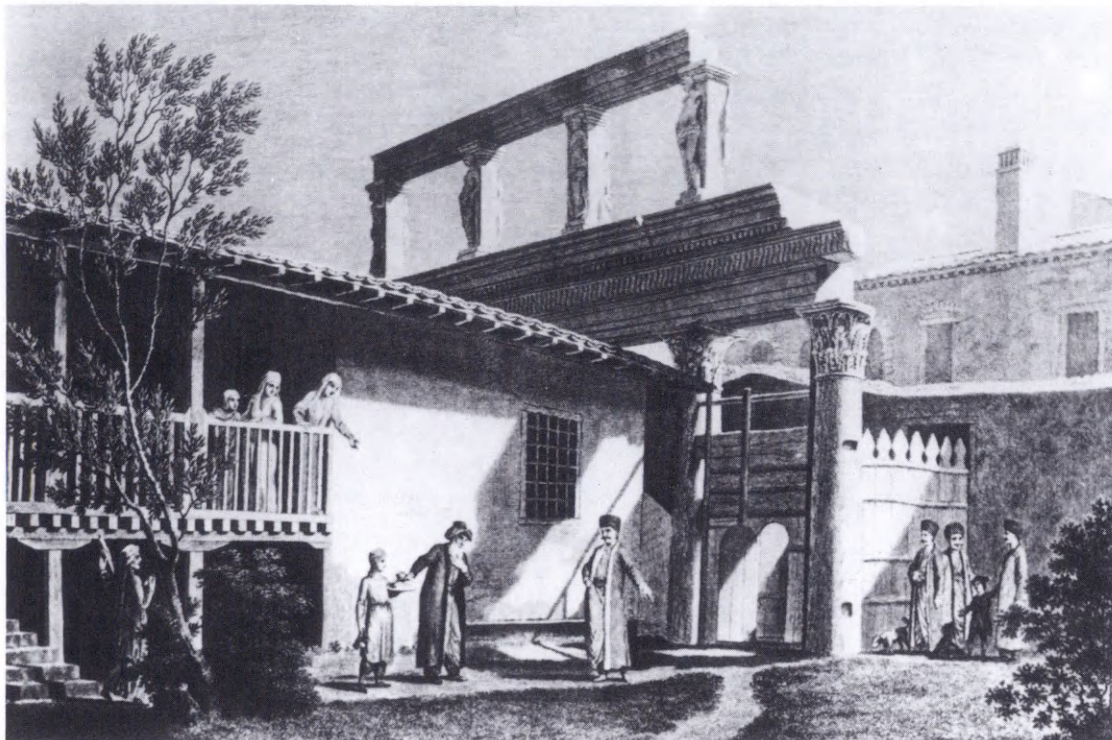
¹⁰⁴ SPIESER 1984, 84.

¹⁰⁵ GUERRINI 1961, 44-70.

¹⁰⁶ ΚΑΜΠΟΥΡΗ 1985, 103-104.

¹⁰⁷ BALDASSARE 1974, 26-28, 35.

¹⁰⁸ BAKIRTZIS 1984, 13 σημ. 1 καὶ γιὰ τὶς μεταγενέστερες ἐπισκευὲς ΜΠΑΚΙΡΤΖΗΣ 1970, 24-26.

Εἰκ. 17. Τὰ Εἶδωλα στὸ τέλος τοῦ 18ου αἰ. (STUART - REVETT 1784, πίν. I).

στὴν ὀρχήστρα του. Πρόκειται γιὰ τρία ἀγάλματα Μουσῶν¹⁰⁹, ποὺ διακοσμοῦσαν τὸ προσκηνίον τοῦ Ὁδείου¹¹⁰. Ἐπίσης στὴν ἴδια περιοχὴ βρέθηκε κατὰ τὴ διάρκεια τῆς γερμανικῆς κατοχῆς¹¹¹ ἓνα ἄλλο ἄγαλμα, ποὺ ἀπεικονίζει γυναικεία μορφή (γνωστὴ ὡς «δέσποινα τῆς Θεσσαλονίκης»), στὸν τύπο τῆς «μικρῆς Ἡρακλειώτισσας»¹¹² καὶ χρονολογήθηκε ἐπίσης στὴν ἐποχὴ τῶν Σεβήρων¹¹³.

¹⁰⁹ Τὰ τρία γλυπτὰ —ὑψους 1,76-1,79 μ., χωρὶς τὸ κεφάλι—, βρίσκονται στὸ Ἀρχαιολογικὸ Μουσεῖο Θεσσαλονίκης ἀρ. εὐρ. 6681, 6682 καὶ 6683. Τὰ ἀγάλματα ἔχουν ταυτιστεῖ ἀπὸ τὴ ΣΤΕΦΑΝΙΔΟΥ-ΤΙΒΕΡΙΟΥ 1990, 78-97, μὲ τὶς Μοῦσες Ἑρατώ, Εὐτέρπη καὶ Κλειώ καὶ χρονολογοῦνται στὴν ἐποχὴ τῶν Σεβήρων.

¹¹⁰ Κατὰ τὸν ΒΑΚΙΡΤΖΙΣ 1984, 10-12, τὰ ἀγάλματα δὲν ἀποτελοῦσαν τὸν ἀρχικὸ διάκοσμο τοῦ Ὁδείου· ἦταν ἀνάγλυφες μορφὲς σὲ πεσσούς, ὅπως ἐκείνες τῶν Εἰδώλων, κοσμώντας, πιθανῶς, τὸ ἄνω διάζωμα δίτονης κιονοστοιχίας τῆς Ἀνω Πλατείας τῆς Ἀγορᾶς. Πρόσφατα ἡ Θ. Στεφανίδου-Τιβερίου ἀπέκλεισε ὀριστικὰ τὴν ὑπόθεση (βλ. ἀρ. Κατ. 66).

¹¹¹ Χ. ΜΑΚΑΡΟΝΑΣ, *Μακεδονικά* 2, 1941-1952, 593-594.

¹¹² ΣΤ. ΠΕΛΕΚΑΝΙΔΗΣ, "Ἀγαλμα γυναικὸς τῆς ὕστερης ἀρχαιότητος ἀπὸ τὴν Θεσσαλονίκη, *BCH* 73, 1949, 294-305 πίν. 12-13.

¹¹³ RÜSCH 1969, 137.

Ένα ακόμη αρχαιολογικό τεκμήριο για τις οικοδομικές δραστηριότητες στην Ἀγορά αποτελεί η χρονολογική ένταξη των γλυπτών που αποκαλύφθηκαν κατά την ανασκαφή της Βιβλιοθήκης¹¹⁴. Το κυριότερο εύρημα, το ἄγαλμα της Ἀθηνᾶς¹¹⁵, ἂν καὶ δὲν βρέθηκε κατὰ χώραν, μᾶς προσφέρει δύο σταθερές χρονολογίες. Ἡ πρώτη εἶναι τὸ διάστημα 138-180 μ.Χ., ὅταν δηλαδὴ κατασκευάστηκε τὸ ἀκρόλιθο ἄγαλμα καὶ ἡ ἄλλη τὸ 211-217 μ.Χ., ὅταν ἡ κεφαλὴ τῆς Ἀθηνᾶς μετατράπηκε σὲ πορτραῖτο τῆς Ἰουλίας Δόμνας¹¹⁶. Ἡ χρονολογία 211-230 μ.Χ. φαίνεται νὰ ἐπιβεβαιώνεται ἀπὸ τὰ περισσότερα ἀρχαιολογικὰ τεκμήρια, τουλάχιστον ἀπὸ ὅσα διαθέτουμε ἕως σήμερα. Μποροῦμε ἐπομένως νὰ συμπεράνουμε ὅτι τὸ οἰκοδομικὸ πρόγραμμα ὁλοκληρώθηκε κατὰ τὴν περίοδο αὐτή, ἐνῶ ὁ σχεδιασμός του ἴσως ἀνάγεται στὴν ἐποχὴ τῶν Ἀντωνίωνων, διάστημα κατὰ τὸ ὁποῖο πραγματοποιήθηκαν ἔργα, ὅπως ἡ Βιβλιοθήκη, γιὰ τὰ ὁποῖα ὅμως δὲν ὑπάρχουν ἀκόμη ἀκριβὴ στοιχεῖα. Πρὸς αὐτὴ τὴν κατεύθυνση θὰ πρέπει νὰ ἐρμηνευθοῦν καὶ τὰ εὐρήματα ποὺ ἀναφέρουν ὁ Abbé Beley καὶ ὁ F. de Beaujour στὴν Ἀκρόπολη τῆς Θεσσαλονίκης, καθὼς καὶ οἱ τιμητικοὶ βωμοὶ ἀφιερωμένοι στὸ θεὸ Φοῦλβο, γιὸ τοῦ Μάρκου Αὐρηλίου.

Ἡ ἐπόμενη ἐπέμβαση στὸ χῶρο τῆς Ἀγορᾶς (Forum) συνέβη μετὰ ἀπὸ ἑκατὸ περίπου χρόνια, κατὰ πάσα πιθανότητα στὴ γαλεριανὴ ἐποχὴ, ὅταν —προφανῶς— ἀναστηλώθηκε τὸ Ὡδεῖο¹¹⁷ καὶ ἡ ἀνατολικὴ στοὰ προσαρμόστηκε στὶς νέες ἀνάγκες τοῦ κτίσματος¹¹⁸. Ἡ χρονολόγηση στὴ γαλεριανὴ ἐποχὴ βασίζεται κυρίως στὴν παρατήρηση ὅτι τὸ εἶδος τῆς τοιχοδομίας παρουσιάζει κοινὰ χαρακτηριστικὰ μὲ αὐτὰ τοῦ Γαλεριανοῦ Συγκροτήματος. Παρομοίως, τμῆμα τῶν ψηφιδωτῶν δαπέδων τῆς νοτιοανατολικῆς στοᾶς τῆς Ἀγορᾶς λόγω τῶν κατασκευαστικῶν τους χαρακτηριστικῶν, ἀλλὰ καὶ λόγω τοῦ ὁμοίου τῶν διακοσμητικῶν θεμάτων, φαίνεται νὰ εἶναι σύγχρονα μὲ τὰ ψηφιδωτὰ ποὺ καλύπτουν τὰ δάπεδα τῶν διαδρόμων τοῦ Ἀνακτόρου

¹¹⁴ Γιὰ τὴ χρονολόγηση τῆς Βιβλιοθήκης βασιζόμαστε στὸ ἀκρόλιθο ἄγαλμα τύπου Ἀθηνᾶς Medici καὶ σὲ προτομὴ τοῦ Σεπτιμίου Σεβήρου. Βλ. λεπτομερὴ κατάλογο ὅλων τῶν εὐρημάτων στὸ ΚΑΜΠΟΥΡΗ 1985, 92 σημ. 12.

¹¹⁵ Πρώτη δημοσίευση: ΠΕΛΕΚΙΔΗΣ 1924-25, 121-144.

¹¹⁶ Γ. ΔΕΣΠΟΙΝΗΣ, Τὸ ἀντίγραφο τῆς Ἀθηνᾶς Medici τοῦ Μουσείου Θεσσαλονίκης, *Ἀρχαία Μακεδονία* II, 1977, 95-98. Στὸ ἄρθρο αὐτὸ ὑποστηρίζεται ὅτι τὸ ἄγαλμα ἦταν τοποθετημένο ἢ σὲ στεγασμένο χῶρο τῆς Ἀγορᾶς ἢ στὴ Βιβλιοθήκη, ἐφ' ὅσον ἀγάλματα τῆς Ἀθηνᾶς ἀποτελοῦσαν τὸν κατ' ἐξοχὴν γλυπτὸ διάκοσμο τῶν βιβλιοθηκῶν (H. THIRESCH, *Die Athena Areia des Phidias und der Torso Medici in Paris*, *NGG NF* 2. 10, 1938, 228 κέ.). Ἡ αἰτία τῆς μετατροπῆς τῆς κεφαλῆς τῆς Ἀθηνᾶς σὲ πορτραῖτο τῆς Ἰουλίας Δόμνας ἴσως ὀφείλεται στὸ ταξίδι τῆς αὐτοκράτειρας μαζί μὲ τὸ γιό της Καρακάλλα στὴν Ἀνατολὴ διὰ μέσου τῆς Μακεδονίας (211 μ.Χ.).

¹¹⁷ Ἡ ΑΣΗΜΑΚΟΠΟΥΛΟΥ-ΑΤΖΑΚΑ, Τὰ παλαιοχριστιανικὰ ψηφιδωτὰ δάπεδα τοῦ Ἀνατολικοῦ Ἰλλυρικοῦ, *Actes du Xe Congrès International d'Archéologie Chrétienne*, Thessalonique 1980 (Θεσσαλονίκη-Città del Vaticano 1984) I, 408-409, χρονολογεῖ τὰ ψηφιδωτὰ τῆς Ἀγορᾶς στὶς ἀρχὲς τοῦ 4ου αἰ. μ.Χ. Σὲ ἐπόμενη μελέτῃ της, ἡ ὁποία πρόκειται νὰ δημοσιευθεῖ στὸ *BCH* —τὴν εὐχαριστῶ γιὰ τὴν ὑπόδειξη—, τάσσεται μὲ τὴν ἄποψη τῶν VELENIS - VOCOTΟΡΟΥΛΟΥ 1993, πιστεύει δηλαδὴ ὅτι τὰ ψηφιδωτὰ ἐκτελέστηκαν κατὰ τὴν περίοδο 350-375 μ.Χ.

¹¹⁸ BAKIRTZIS 1984, 12-13.

(άρ. Κατ. 98). Τροποποιήσεις δέχθηκε επίσης ή Βιβλιοθήκη¹¹⁹ στὰ τέλη τοῦ 4ου-ἀρχές τοῦ 5ου αἰ. μ.Χ., ἐποχή κατὰ τὴν ὁποία ή περιοχὴ ὑπέστη μεγάλες οἰκοδομικές καὶ λειτουργικές ἀνακατατάξεις μετὰ τὴν καταστροφὴ τοῦ ἑλληνιστικοῦ-ρωμαϊκοῦ Σταδίου¹²⁰. Κατὰ τὸ τέλος τοῦ 5ου αἰ. μ.Χ. ή Ἀγορὰ ἀπώλεσε ἐν μέρει τὸ δημόσιο χαρακτήρα της, καθὼς συνάγεται ἀπὸ τὴν ἀνέυρεση στὴν περιοχὴ κεραμεικῶν κλιβάνων καὶ ἀσβεστόλακκων.

Ἡ κατάρρευση τῶν ρωμαϊκῶν κτηρίων τῆς Ἀγορᾶς, καὶ συγκεκριμένα τῶν κιονοστοιχιῶν, ὅπως ὑποστήριξε ὁ Χ. Μπακιρτζῆς¹²¹, συνέβη γύρω στὸ 630 μ.Χ. Στὸ συμπέρασμα αὐτὸ ὁδηγοῦν ὁρισμένοι συσχετισμοὶ καὶ πρῶτα ἀπ' ὅλα τὸ γεγονὸς ὅτι στὸ χῶρο τῆς Ἀνω Πλατείας δὲν βρέθηκαν παρὰ ἐλάχιστα ἀρχιτεκτονικὰ μέλη, ποὺ πρέπει νὰ εἶχαν διαρπαγεῖ ἀμέσως μετὰ τὴν καταστροφὴ τῶν στοῶν¹²². ἐπίσης, τὸ τρίτο κεφάλαιο τοῦ δεύτερου βιβλίου τῶν θαυμάτων τοῦ ἁγίου Δημητρίου, μετὰ τίτλο «Περὶ τῶν γενομένων θεηλάτων σεισμῶν καὶ ἐμπρησμοῦ τοῦ Ναοῦ», ἀναφέρει γεγονότα ποὺ συνέβησαν μετὰ τὸ θάνατο τοῦ ἐπισκόπου Θεσσαλονίκης Ἰωάννου (620-630 μ.Χ.)¹²³. Περιγράφεται π.χ. ή καταστροφὴ, λόγω τῶν ἀλλεπάλληλων σεισμικῶν δονήσεων, τῶν τειχῶν τῆς Θεσσαλονίκης καὶ ιδίως τῶν τμημάτων του κοντὰ στὶς πύλες, ή κατάρρευση πολλῶν οἰκῶν, δημοσίων κτηρίων καὶ «ἐμβόλων», προφανῶς τῶν κιονοστοιχιῶν τῆς Ἀγορᾶς. Ὡς ἐπικύρωση τῆς μαρτυρίας αὐτῆς ἔρχεται τὸ γεγονὸς τῆς ἀποκάλυψης τριταίνωτῶν μαρμάρινων ἐπιστυλίων, ποὺ ξαναχρησιμοποιήθηκαν ὡς οἰκοδομικὸ ὑλικὸ σὲ τμήματα τοῦ δυτικοῦ τείχους, ἀκριβῶς κοντὰ στὴ Χρυσή¹²⁴ καὶ στὴ Λιταία Πύλη (Πίν. 38)¹²⁵.

Ἡ ρωμαϊκὴ Ἀγορὰ μετὰ τὴν καταστροφὴ τοῦ 7ου αἰ. μ.Χ., δηλαδὴ μετὰ τοὺς μεγάλους σεισμούς, παρέμεινε στὴ βυζαντινὴ καὶ στὴ μεταβυζαντινὴ περίοδο χῶρος ἀνοικοδόμητος¹²⁶, κατὰ πάσα πιθανότητα ὅμως διατήρησε τὸν ἐμπορικὸ καὶ κοινωνικὸ του χαρακτήρα¹²⁷. Εἶναι χαρακτηριστικὸ ὅτι τὰ θεμέλια τῶν κτισμάτων τῆς ὀθωμανικῆς περιόδου, ποὺ καταστράφηκαν ἀπὸ τὴ μεγάλη πυρκαγιὰ τοῦ 1917, βρέθηκαν νὰ ἐδράζονται ἀπευθείας πάνω στὸ δάπεδο τῆς νοτιοδυτικῆς στοᾶς τῆς Ἀγορᾶς. Ἀπὸ τὰ κτίσματά της μόνο ὁ Cryptoporticus φαίνεται νὰ δέχθηκε τροποποιήσεις μετὰ τοὺς σεισμούς τοῦ 7ου αἰ. μ.Χ., ἀφοῦ, ὅπως ἀποδείχθηκε, μετατράπηκε ἐν

¹¹⁹ Κατὰ τὴ δεύτερη φάση χρησιμοποιήθηκαν γιὰ τὴν οἰκοδόμηση τῆς Βιβλιοθήκης τὰ γλυπτὰ ποὺ κοσμοῦσαν τὸ ἀρχικὸ κτήριο (άρ. Κατ. 67).

¹²⁰ Βλ. παραπάνω σ. 96-99.

¹²¹ ΜΠΑΚΙΡΤΖΗΣ 1977, 267-269.

¹²² Βρέθηκαν κατὰ χώραν ἐπὶ βάσεις κιόνων, ἓνας κορμὸς κίονος, τέσσερα κιονόκρανα, δύο τμήματα τριταίνωτοῦ ἐπιστυλίου καὶ δύο ραβδωτοῦ (ΜΠΑΚΙΡΤΖΗΣ 1977, 267 εἰκ. 6-7).

¹²³ P. LEMERLE, La composition et la chronologie des deux premiers livres des miracula S. Demetrii, *ByzZ* 26, 1953, 349-361 καὶ LEMERLE 1979/1981.

¹²⁴ Βλ. άρ. Κατ. 36-38.

¹²⁵ Βλ. άρ. Κατ. 33.

¹²⁶ Κατὰ τὴ βυζαντινὴ περίοδο ὑπῆρχε ἄλλη μία ἀνοικοδόμητη περιοχὴ μετὰ κήπους ΝΔ τῆς βασιλικῆς τοῦ Ἀγίου Δημητρίου (ΜΠΑΚΙΡΤΖΗΣ 1977, 265 καὶ σημ. 40, ὅπου καὶ ή σχετικὴ βιβλιογραφία).

¹²⁷ SPIESER 1984, 86.

μέρει σὲ δεξαμενὴ¹²⁸. Ἐνα ἄλλο τμήμα τοῦ Cryptoporticus, ἀκριβῶς ἐκεῖνο πού βρίσκεται ΒΔ τῆς κλίμακας, ἡ ὁποία ὁδηγεῖ ἀπὸ τὴν ὁδὸ μὲ τὰ καταστήματα (Μεγαλοφόρος) στὴν Ἀνω Πλατεία, δέχθηκε εὐρύτερη οἰκοδομικὴ μετατροπὴ. Κλείστηκαν δηλαδὴ μερικὰ τοξωτὰ ἀνοίγματα μὲ ἀργολιθοδομὴ καὶ κτίστηκαν ὀρισμένοι μεσότοιχοι, ὥστε νὰ δημιουργηθεῖ ἓνα διαμέρισμα. Σὲ ἓνα ἀπὸ τὰ δωμάτια τοῦ διαμερίσματος αὐτοῦ ἀποκαλύφθηκαν πλούσιες τοιχογραφίες¹²⁹. Σύμφωνα μὲ τὴν ταύτιση τοῦ Ἀ. Ξυγγόπουλου, οἱ τοιχογραφίες παριστάνουν τοὺς ἁγίους Ἀναργύρους Κοσμά καὶ Δαμιανὸ νὰ ἱκετεύουν τὸν Χριστό, πού εἰκονίζεται στὴν ἐπάνω ζώνη καθισμένος σὲ θρόνο ἀνάμεσα σὲ δύο ἀγγέλους¹³⁰. Ἡ χρονολογία καὶ ὁ προορισμὸς τοῦ διαμερίσματος αὐτοῦ δὲν ἔχουν προσδιοριστεῖ ὀριστικά. Ὁ Ἀ. Ξυγγόπουλος χρονολογεῖ τὶς τοιχογραφίες στὸν 6ο αἰ.¹³¹, ὅμως ὁ J. M. Spieser ἀμφισβητεῖ αὐτὴ τὴ χρονολόγηση καὶ προτείνει τὶς ἀρχὲς τοῦ 7ου αἰ. μ.Χ.¹³². Ἀρκετὰ τεκμηριωμένη φαίνεται —μὲ βάση τὰ ἀρχαιολογικὰ εὐρήματα— ἡ ταύτιση τοῦ χώρου μὲ ἀγίασμα¹³³, ἂν καὶ ὁ J. M. Spieser ὑποθέτει ὅτι τὰ δωμάτια αὐτὰ ἦταν τάφοι¹³⁴. Ἡ τελευταία οὐσιαστικὴ ἐπέμβαση στὸ χῶρο τῆς Ἀγορᾶς πραγματοποιήθηκε στὶς ἀρχὲς τοῦ 11ου αἰ. μ.Χ., ὅταν κτίστηκε ἡ Παναγία τῶν Χαλκέων¹³⁵. Ἡ ὁλοκληρωτικὴ ὥστόσο κάλληψη τῆς περιοχῆς γιὰ οἰκιστικούς λόγους συντελέστηκε ἐπὶ τουρκοκρατίας, ὁπότε στὸ χῶρο κατασκευάστηκε πλῆθος κατοικιῶν¹³⁶, ἐνῶ ὁ Cryptoporticus μετατράπηκε σὲ βόθρο¹³⁷.

¹²⁸ Ἡ μετατροπὴ αὐτὴ συνάγεται: ἀπὸ τὸ ὑδραυλικὸ κονίαμα πού χρησιμοποιήθηκε γιὰ νὰ ἐπενδυθοῦν οἱ ἐσωτερικὲς ἐπιφάνειες τῶν τοίχων, ἀπὸ τὰ στόμια πού τοποθετήθηκαν στὴν καμάρα τοῦ Cryptoporticus καὶ ἀπὸ τὶς διαφορετικὲς διαστάσεις τῶν πλίνθων πού χρησιμοποιήθηκαν γιὰ τὶς μεταγενέστερες παλαιοχριστιανικὲς προσθήκες. Γιὰ περισσότερα στοιχεῖα: Φ. ΠΕΤΣΑΣ, ΑΔ 23, 1968, Β2, 330, ΠΕΤΣΑΣ 1968, 159 καὶ ΒΑΚΙΡΤΖΙΣ 1984, 13.

¹²⁹ Ἡ πρώτη εἵδηση τῆς ἀποκάλυψης τῶν τοιχογραφιῶν δόθηκε ἀπὸ τὸν ἀνασκαφέα (ΠΕΤΣΑΣ 1968, 160) καὶ ἀκολούθησε εἰδικὴ μελέτη ἀπὸ τὸν ΞΥΓΓΟΠΟΥΛΟ 1977, 409-416.

¹³⁰ ΞΥΓΓΟΠΟΥΛΟΣ 1977, 412-413.

¹³¹ Ὁ.π., 415.

¹³² Ὁ SPIESER 1984, 90 σημ. 61, θεωρεῖ ἀνεπαρκὴ τὸ συσχετισμὸ —πρόταση τοῦ Ἀ. Ξυγγόπουλου— μὲ τὴν παράσταση εὐλογίας (ampulla) τοῦ 6ου αἰ., ἀπὸ τὸ ναὸ τοῦ S. Colombiano στὸ Bobbio.

¹³³ Στὴν ταύτιση τοῦ διαμερίσματος μὲ ἀγίασμα ὁδηγοῦν, ἐκτὸς ἀπὸ τὴν παράδοση, σύμφωνα μὲ τὴν ὁποία οἱ ἄγιοι Ἀναργυροὶ θεωροῦνταν πάτρονες τῶν ἱατρῶν καὶ τῶν νοσοκομείων (ΞΥΓΓΟΠΟΥΛΟΣ 1977, 416), διάφορα ἀνασκαφικὰ στοιχεῖα πού ἔχουν ἐπισημανθεῖ ἀπὸ τὸν ΒΑΚΙΡΤΖΙΣ 1984, 15-17.

¹³⁴ Ὁ SPIESER 1984, 90, διερωτᾶται ἂν τὸ ἀγίασμα δὲν εἶναι ἄλλο παρὰ ἓνας τάφος σύγχρονος μὲ αὐτοὺς πού ἀποκαλύφθηκαν στὸ διαμέρισμα Ν τοῦ Ἰωδείου, ἢ σύγχρονος μὲ τάφους πού ἀποκαλύφθηκαν στὴν Ἀνω Πλατεία τῆς Ἀγορᾶς. Στὴν περίπτωσιν αὐτὴ τὰ ἐν λόγω δωμάτια ἐσφαλμένα ἔχουν ἀποδοθεῖ στὴν ἐποχὴ τῆς τουρκοκρατίας.

¹³⁵ SPIESER 1984, 86 σημ. 38.

¹³⁶ ΔΗΜΗΤΡΙΑΔΗΣ 1983, 130-132, ὅπου ἀναφέρεται ὅτι τὴν περιοχὴ τῆς ἀρχαίας Ἀγορᾶς κατελάμβαναν οἱ τούρκικες συνοικίες Haçi Hasan καὶ Abdü İlah Kadi.

¹³⁷ ΠΕΤΣΑΣ 1968, 159.

ΤΟΜΕΑΣ Γ: ΤΟ ΓΑΛΕΡΙΑΝΟ ΣΥΓΚΡΟΤΗΜΑ

Ἡ νότια συνοικία τῆς Θεσσαλονίκης, μὲ ἐπίκεντρο τὸ ἀνακτορικὸ Συγκρότημα τοῦ Γαλερίου Οὐαλερίου Μαξιμιανοῦ, ἔχει ὡς κύριο χαρακτηριστικὸ τῆς γνώρισμα τὸ γεγονὸς ὅτι σχεδιάστηκε καὶ οἰκοδομήθηκε σὲ πολὺ σύντομο χρονικὸ διάστημα ποὺ ὀρίζεται ἀπὸ τὸ 305 μ.Χ.¹³⁸, ὅταν δηλαδὴ ὁ Γαλέριος ἀνακηρύχθηκε αὐγουστος καὶ μετέφερε τὴν πρωτεύουσα τῆς ἀνατολικῆς αὐτοκρατορίας ἀπὸ τὸ Σίρμιον (σήμερ. Μητροβίτσα τῆς Σερβίας) στὴ Θεσσαλονίκη, ἕως τὸ 311 μ.Χ., ἔτος θανάτου του¹³⁹.

Ἡ οἰκοδομικὴ μορφή τῆς νότιας περιοχῆς τῆς Θεσσαλονίκης πρὸ τῆς ἐφαρμογῆς τοῦ προγράμματος τοῦ Γαλερίου δὲν εἶναι ἀρκετὰ γνωστὴ, ἐπεὶ καὶ σὲ αὐτὴ τὴν περίπτωσιν¹⁴⁰ λείπει ἡ ἀπαραίτητη ἀρχαιολογικὴ τεκμηρίωσις. Ἀπὸ τὶς ἐλάχιστες πληροφορίες ποὺ διαθέτουμε, συμπεραίνουμε ὅτι ἡ περιοχὴ ὅπου ἰδρύθηκε ἡ γαλεριανὴ συνοικία ἦταν πρὶν ἀκατοίκητη¹⁴¹, προορισμένη ἀποκλειστικὰ γιὰ ἐνταφιασμοὺς καὶ αὐτὸ ἤδη ἀπὸ τὴν ἐλληνιστικὴν περίοδο¹⁴². Αὐτὸ τουλάχιστον συνάγεται ἀπὸ τοὺς τάφους ποὺ ἀνασκάφηκαν στὸ χῶρο, καθὼς καὶ ἀπὸ τὴν ἐλληνιστικὴν κεραμεικὴ ποὺ περισυλλέχθηκε στὴν περιοχὴ τοῦ Γαλεριανοῦ Συγκροτήματος¹⁴³.

Οἱ παρατηρήσεις ποὺ διατυπώνονται παρακάτω¹⁴⁴ ὁδηγοῦν στὸ συμπέρασμα ὅτι ἡ ἐλληνιστικὴ ὁχύρωση περιέκλειε τὴν πόλη βορειοδυτικότερα ἀπὸ ὅ,τι τὰ τεῖχη

¹³⁸ Διαφορετικὴ ἄποψη ἐκφράζει ὁ LAUBSCHER 1975, 107-108, ποὺ θεωρεῖ τὴν Ἀψίδα ὡς τὸ παλαιότερο οἰκοδόμημα τοῦ Γαλεριανοῦ Συγκροτήματος καὶ τὴ χρονολογεῖ στὸ διάστημα 299-303 μ.Χ. Σχετικὰ βλ. καὶ ἀρ. Κατ. 108 καὶ παρακάτω στὴ συνέχεια.

¹³⁹ Ὁ Γαλέριος πίστεψε ὅτι αἰτία τῆς ἀρρώστιας του ἦταν ἡ ἀμείλικτη δίωξις ποὺ ἄσκησε ἐναντίον τῶν χριστιανῶν. Ἐλπίζοντας ὅτι θὰ καταπράυνε τὴν ὀργὴν τοῦ Θεοῦ ἐξέδωσε διάταγμα γιὰ τὴν ἀνεξιθρησκεία (MAZZARINO 1980³, 598, ὅπου καὶ ἡ προγενέστερη βιβλιογραφία).

¹⁴⁰ Ἀνάλογη εἶναι ἡ περίπτωσις τῆς περιοχῆς τῶν «ιερῶν», ὅπου οἱ ἀνασκαφὲς διεξήχθησαν χωρὶς συντονισμένον προγραμματισμό.

¹⁴¹ Εἶναι ὀρθὴ ἡ παρατήρησις τοῦ SPIESER 1984, 65 σημ. 239, ὅτι οἱ δημοσιεύσεις τῶν ἀνασκαφῶν τοῦ Ἀνακτόρου, ποὺ ἀναφέρουν ἀόριστα ὅτι αὐτὸ οἰκοδομήθηκε σὲ παρθένο ἔδαφος, δὲν ἀποτελοῦν ἀξιόπιστες μαρτυρίες.

¹⁴² Σὲ νεκροταφεῖο τῶν ἐλληνιστικῶν χρόνων, ποὺ ἐρευνήθηκε στὸ ὕψος τῆς ὁδοῦ Μελενίκου (βλ. παρακάτω σ. 134-135 σημ. 323) ἀνήκει ὁ μακεδονικὸς τάφος (3ος αἰ. π.Χ.) ποὺ βρέθηκε σὲ οἰκόπεδο τῆς ὁδοῦ Ἀγγελάκη, κοντὰ στὴν Πλατεία Συντριβανίου (*Θεσσαλονίκη* 1986, 38-39). Ἀντίθετα, σὲ νεκροταφεῖο τοῦ 3ου αἰ. μ.Χ. ἀνήκουν οἱ τάφοι ποὺ ἐντοπίστηκαν στὴν ὁδὸ Φιλικῆς Ἑταιρείας (ἀρ. Κατ. 9) καὶ βόρεια τῆς Πλατείας Συντριβανίου (ἀρ. Κατ. 17). Ἐνα ἄλλο στοιχεῖο ποὺ συντελεῖ στὴν τοποθέτησις τῶν ἐλληνιστικῶν τειχῶν δυτικότερα ἀπὸ τὰ «θεοδοσιανὰ» εἶναι ἡ ἀποκάλυψις ἐνὸς ἐλληνιστικοῦ μεταλλουργικοῦ κλιβάνου στὴν ὁδὸ Φιλίππου 91 (ἀρ. Κατ. 115) βλ. παραπάνω σ. 77 καὶ παρακάτω σ. 122.

¹⁴³ «Ἐλληνιστικὰ ὄστρακα βρέθηκαν καὶ στὴν περιοχὴ τοῦ Γαλεριανοῦ Συγκροτήματος, τὰ ὁποῖα σχετίζονται μὲ τὸ νεκροταφεῖο.» (*Ἀρχαιολογία* 1983, 12). Βλ. ἐπίσης Φ. ΠΕΤΣΑΣ, *ΑΔ* 21, 1966, Β2, 333, ὅπου ἀναφέρεται ὅτι στὸ χῶρο ἀνάμεσα στὸ διάδρομο 15 καὶ στὸ Ὀκτάγωνο ἀποκαλύφθηκαν ἐλληνιστικὰ ὄστρακα (Εἰκ. XXIX) καὶ ΚΑΡΑΜΑΝΩΛΗ-ΣΙΓΑΝΙΔΟΥ, *ΑΔ* 20, 1965, Β2, 409, ὅπου σημειώνεται ὅτι στὴ βόρεια κόγχη τοῦ Ὀκταγώνου βρέθηκαν ὑστεροελληνιστικὰ ὄστρακα σὲ βάθος 0,60-1,40 μ.

¹⁴⁴ Γιὰ τὴν ἐλληνιστικὴ ὁχύρωση στὰ ἀνατολικά τῆς πόλης βλ. παρακάτω σ. 121-122.

του 3ου αι. μ.Χ. Για το λόγο αυτό ο Γαλέριος επέλεξε την «ἐλεύθερη» αὐτὴ περιοχή για τὴν ἐφαρμογὴ τοῦ μνημειακοῦ πολεοδομικοῦ προγράμματός του, ἐπεκτείνοντας τὰ ὅρια τῆς πόλης πρὸς τὰ ἀνατολικά καὶ καταλαμβάνοντας ἔτσι μιὰ νέα ἔκταση ποὺ κάλυπτε πέντε ἐκτάρια περίπου. Τὰ ἐρείπια τοῦ Συγκροτήματος, ποὺ διατηροῦνταν ἐπιφανειακὰ στὸ παρελθόν, καθὼς καὶ ὅ,τι ἄλλο ἀποκαλύφθηκε πρόσφατα μὲ τὶς σωστικὲς ἀνασκαφές¹⁴⁵, ἀποτελοῦν μικρὸ μόνο μέρος ἑνὸς ἐκτεταμένου οἰκοδομικοῦ συνόλου, ποὺ κατελάμβανε τὴν περιοχή ποὺ ὀρίζεται ΝΑ ἀπὸ τὰ θεοδοσιανὰ τεῖχη, ΒΑ ἀπὸ τὴ Ροτόντα, ΒΔ ἀπὸ τὴν Ἀγία Σοφία καὶ ΝΔ ἀπὸ τὴν ἀκτογραμμὴ¹⁴⁶.

Σήμερα, τὰ ἀρχαιολογικὰ μνημεῖα βρίσκονται διάσπαρτα, ἀπομονωμένα τὸ ἓνα ἀπὸ τὸ ἄλλο καὶ πνιγμένα μέσα στὶς σύγχρονες οἰκοδομὲς ποὺ δὲν τὰ σεβάστηκαν καθόλου· δὲν εἴμαστε ἐπομένως σὲ θέση νὰ ἐρμηνεύσουμε πλήρως τὸν προορισμὸ καὶ τὴν πολεοδομικὴ τους λειτουργικότητα μέσα στὸ σύνολο τοῦ Συγκροτήματος. Γι' αὐτὸ τὸ λόγο εἶναι ἀπαραίτητη ἡ ἐξέταση τῆς νότιας συνοικίας τῆς Θεσσαλονίκης στὸ σύνολό της, ἰδιαίτερα μὲ τὴ βοήθεια τῶν χαρτῶν, ὥστε νὰ γίνῃ πλήρως ἀντιληπτὴ ἡ σημασία καὶ ἡ λειτουργία τοῦ καθενὸς κτηρίου καὶ νὰ καθοριστοῦν τὰ ιδεολογικὰ ἐκεῖνα κριτήρια ποὺ ἐλήφθησαν ὑπόψη γιὰ τὴν ὑλοποίηση τοῦ πολεοδομικοῦ προγραμματισμοῦ τοῦ χώρου.

Ἀπὸ ἱστορικὴ καὶ πολεοδομικὴ ἄποψη τὸ Γαλεριανὸ Συγκρότημα μετατρέπει ριζικὰ τὴν ὄψη τῆς Θεσσαλονίκης καὶ ὁπωσδήποτε συνιστᾷ μιὰν ἀπὸ τὶς σημαντικότερες φάσεις στὴν πολεοδομικὴ ἐξέλιξη τοῦ ἱστοῦ τῆς πόλης. Ἐνα ἀπὸ τὰ κυριότερα πλεονεκτήματα τῆς νέας αὐτῆς πολεοδομικῆς διευθέτησης εἶναι ὅτι δὲν δημιουργήθηκε μιὰ συνοικία ἀπομονωμένη ἀπὸ τὴν ὑπόλοιπη πόλη, ἀλλὰ ὅτι προγραμματίστηκε ἔτσι, ὥστε νὰ εἶναι συνδεδεμένη ὀργανικὰ μὲ τὸν προϋπάρχοντα ἱστό. Ὁ συνδυασμὸς νέου καὶ παλαιοῦ ἐφαρμόζεται ἀπὸ τὸν Ρωμαῖο ἀρχιτέκτονα¹⁴⁷ μὲ τὴ διατήρηση τοῦ προϋπάρχοντος προσανατολισμοῦ στὰ καινούργια κτήρια¹⁴⁸, μὲ τὴ σχεδίαση ἑνὸς νέου κόμβου καὶ μὲ τὴν ἐπέκταση τῆς «Ἐγνατίας» μέσα στὴν καινούργια συνοικία. Ἡ «Ἐγνατία» δὲν ἦταν δυνατόν νὰ διακοπεῖ ἢ νὰ ἀλλάξῃ διαδρομὴ καὶ ἄξονα, γιατί κάτι τέτοιο θὰ προκαλοῦσε μεγάλη ἀναταραχὴ στὸ κύριο ὁδικὸ πλέγμα τῆς πόλης. Γι' αὐτὸ τὸ λόγο ἡ χωροταξικὴ λειτουργικότητα τῆς διασταύρωσης-κόμβου, στὸ κέντρο τῆς ὁποίας ὀρθώνεται ἡ Ἀψίδα τοῦ Γαλερίου, εἶναι θεμελιώδους σημασίας.

¹⁴⁵ Γιὰ περισσότερα στοιχεῖα βλ. ἀρ. Κατ. 97-102, 106, 111.

¹⁴⁶ Βλ. Χάρτης 1 καὶ 8.

¹⁴⁷ Δὲν ἔχουμε καμία πληροφορία γιὰ τὸν ἀρχιτέκτονα ἢ τὴν ὁμάδα ἀρχιτεκτόνων ποὺ σχεδίασε αὐτὸ τὸ οἰκοδομικὸ σύνολο. Ὅπως ὁποῦν ἦταν κάποιος ποὺ γνώριζε ἄριστα τὰ σύγχρονα αὐτοκρατορικὰ συγκροτήματα καὶ ποὺ ἀκολούθησε τὶς ἀρχὲς ποὺ κατευθύνονται ἀπὸ τὴν πολιτικὴ τῆς Τετραρχίας. Ὁ Η. ΤΡΟΡ, ὅπως ἀναφέρει ὁ CAGIANO DE AZEVEDO 1979, 9 σημ. 5, ὑποστήριξε σὲ διάλεξή του ὅτι "... il Cesare romano sembra adottare modi e costumi, anche militari dei persiani. La stessa disposizione interna del palazzo ariegerebbe inoltre consuetudini persiane".

¹⁴⁸ Τὰ κυριότερα μνημεῖα τοῦ Γαλερίου παρουσιάζουν παρόμοιο προσανατολισμὸ μὲ τὰ ὑπόλοιπα κτήρια τῆς πόλης (ἀρ. Κατ. 98-101), μὲ τὴν ἐξαίρεση τῶν κτηρίων στὴ δυτικὴ πλευρὰ τῆς νέας συνοικίας (ἀρ. Κατ. 91-93), τὰ ὁποῖα παρὰ τὸ γεγονὸς ὅτι ἀνήκουν στὴν ἴδια χρονικὴ περίοδο, παρουσιάζουν ἀπόκλιση ποὺ κυμαίνεται ἀπὸ 6° ἕως 50°.

Εικ. 18. Ἡ Ἀψίδα τοῦ Γαλερίου στίς ἀρχές τοῦ 19ου αἰ. (COUSINÉRY 1831, πίν. IV).

Ἡ Ἀψίδα ἀποτελεῖ τὸ συνδετικὸ κρίκο τοῦ οἰκοδομικοῦ σχεδιασμοῦ τοῦ Γαλερίου, ἐπεὶδὴ ἐνώνει νοητὰ τὴ Ροτόντα, τοποθετημένη ΒΑ τῆς Ἀψίδας, μὲ τὸ Ἀνάκτορο, πὺν κεῖται στὰ ΝΔ τῆς, ἐνῶ ταυτόχρονα λειτουργεῖ ὡς μνημειακὸ ἰδεολογικὸ ὄριο μεταξὺ τῆς παλαιᾶς Θεσσαλονίκης καὶ τῆς νέας πόλης τοῦ Γαλερίου¹⁴⁹ (εἰκ. 18). Ἡ Ἀψίδα δηλαδὴ τονίζει τὴ διέλευση ἀπὸ τὴν «ἀστικὴ πόλη», τὴν προϋπάρχουσα, στὴ «νέα», τὴν πόλη τοῦ αὐτοκράτορα, τὴ συνισταμένη ἀπὸ μνημειακὰ οἰκήματα προορισμένα ὄχι μόνον γιὰ ἀποκλειστικὴ χρῆση τοῦ αὐτοκράτορα, ἀλλὰ προ-

¹⁴⁹ Δὲν ἀποκλείεται ὁ Γαλέριος νὰ ἐπιχείρησε νὰ ἐφαρμόσει στὴ Θεσσαλονίκη ὁρισμένες ἰδεολογικὲς ἀρχές, χαρακτηριστικὲς τοῦ πολεοδομικοῦ σχεδίου τοῦ Ἀδριανοῦ στὴν Ἀθήνα. Ὅπως δὲ ποτε ὁ Γαλέριος δὲν ἐκφράστηκε μὲ τὴν ἴδια ἀποφασιστικὴτητα, μὲ τὴν ὁποία ἐνήργησε ὁ Ἀδριανός. Ἡ πύλη τοῦ Ἀδριανοῦ τονίζει ἐντονα τὴ διχοτόμηση μεταξὺ Ἀθῆνας καὶ Ἀδριανουπόλεως. Ὁ Γαλέριος, μὲ τὴν Ἀψίδα τοῦ θριάμβου του, μόνον ἔμμεσα καὶ καλυμμένα ἀποτολμᾷ ὅ,τι ὁ Ἀδριανὸς ἐνεπίγραφα διακήρυξε. Ὁ Γαλέριος μεταφέρει τὴν αὐτοκρατορικὴ λατρεία ἀπὸ τὸ Θρησκευτικὸ Κέντρο στὴ Ροτόντα, ὅπως ὁ Ἀδριανὸς ἐγκαθίδρυσε στὸ Ὀλυμπιεῖο τὴν αὐτοκρατορικὴ λατρεία τοῦ Διός, σὲ ἀντίθεση μὲ τὴ λατρεία τῆς Ἀθηνᾶς στὴν «πόλη τοῦ Θεσέως». Γιὰ τὸ πολιτικὸ καὶ πολεοδομικὸ πρόγραμμα τοῦ Ἀδριανοῦ στὴν Ἀθήνα, βλ. G. A. MANSUELLI, *Roma e il Mondo Romano, II* (Torino 1981) 92-93 καὶ πρόσφατα D. WILLERS, Hadrians panhellenisches Programm, *AntK Bh* 16 (Basel 1990).

σιτὰ καὶ στὸ λαό¹⁵⁰. Ἐπομένως, ἡ Ἀψίδα τοῦ Γαλερίου δὲν εἶχε μονάχα ἓναν προορισμό, ἀλλὰ ἀπηύθυνε πολλαπλὰ μηνύματα στὸν παρατηρητὴ: διακήρυσσε τὰ *decennalia*, δηλαδή τὸν ἑορτασμό τῆς ἐπετείου γιὰ τὴ δεκαετὴ βασιλεία τοῦ αὐτοκράτορα καὶ τὴ νίκη του ἐπὶ τῶν Περσῶν καὶ ἀποτελοῦσε τὸ σταυροδρόμι τῆς πόλης. Ἡ Ἀψίδα ἔχει σχεδιαστεῖ κατὰ τέτοιο τρόπο, ὥστε ὁ λειτουργικὸς προορισμὸς τῆς ὡς τετράπυλο νὰ μὴν μπορεῖ νὰ ἀμφισβητηθεῖ¹⁵¹. Τὸ γεγονὸς αὐτὸ ἐπιβεβαιώνεται ἐξ ἄλλου καὶ ἀπὸ τὴν ἴδια τὴ διαδρομὴ τῆς «Ἐγνατίας», πού, ὅπως ἔχει παρατηρηθεῖ¹⁵², σημείωνε παρέκκλιση ἀκριβῶς στὸ σημεῖο αὐτό¹⁵³. Ἐκεῖνο πού πρέπει νὰ τονιστεῖ ἐδῶ, εἶναι ὅτι σχεδὸν ὅλα τὰ γνωστὰ ρωμαϊκὰ τετράπυλα σημειώνουν μιὰν ἀλλαγὴ στὸν προσανατολισμὸ τῶν κύριων ἀρτηριῶν τῶν πόλεων¹⁵⁴, καὶ ἡ Θεσσαλονίκη δὲν ξεφεύγει ἀπὸ τὸν κανόνα. Τὸ τετράπυλο τῆς Θεσσαλονίκης ἐξυπηρέτουσε ἀκόμη ἓναν σκοπὸ. Διὰ τῆς βορειοανατολικῆς πύλης ἔθετε σὲ ἐπικοινωνία τὴν «Ἐγνατία» μὲ τὸν ἱερὸ χῶρο τοῦ ναοῦ τῆς Ροτόντας, ἐνῶ διὰ μέσου τῆς νοτιοδυτικῆς πύλης ἦταν δυνατὴ ἡ πρόσβαση πρὸς τὸ vestibulum, δηλαδή τὸν προθάλαμο τοῦ Ἀνακτόρου.

Ἐχει ὑποστηριχθεῖ ὅτι ἀπὸ τὴν Ἀψίδα τοῦ Γαλερίου ξεκινοῦν δύο ἄξονες¹⁵⁵. Ὁ πρῶτος καὶ σημαντικότερος, πρὸς τὰ ΒΑ, συνέδεε τὴν «Ἐγνατία» μὲ τὴ Ροτόντα ὑποδηλώνοντας ἔτσι τὴν ἰδιαίτερη σχέση ἀνάμεσα σὲ αὐτὰ τὰ δύο τόσο σημαντικὰ σημεῖα ἀναφορᾶς¹⁵⁶. Ὁ δεῦτερος, πρὸς τὰ ΝΔ, ἀποτελοῦσε τὴ νοητὴ συνέχεια τοῦ βόρειου ἄξονα συνδέοντας τὴν «Ἐγνατία» μὲ τὸ Ἀνάκτορο. Ὡστόσο, γι' αὐτὸν τὸ δεῦτερο ἄξονα, πού ἀντιστοιχεῖ μὲ τὴ σημερινὴ ὁδὸ Δ. Γούναρη, ἡ χάραξη τῆς ὁποίας ἀνάγεται στὰ 1918¹⁵⁷ καὶ ἔγινε μὲ σκοπὸ νὰ διατηρηθεῖ ἡ ὑποτιθέμενη ἐκεῖ ἀρχαία ὁδός, τὰ ὑπάρχοντα ἀρχαιολογικὰ στοιχεῖα δὲν τεκμηριώνουν τὴν ὑπαρξὴ ἀρχαίας ὁδοῦ στὴν ἴδια κατεύθυνση. Τὰ ἀρχαιολογικὰ στοιχεῖα πού ἐπισημάνθηκαν συνίστανται σὲ λείψανα τοίχων καὶ δαπέδων καὶ σὲ ἓνα μνημειακὸ ἀψιδωτὸ οἰκοδό-

¹⁵⁰ M. CAGIANO DE AZEVEDO, I palazzi tardo antichi e alto medievali, l'architettura in Grecia, *Atti del XVI Congresso Storia dell'Architettura*, Atene 1969 (Roma 1977) 307.

¹⁵¹ Ἡ ταύτιση τῆς Ἀψίδας τοῦ Γαλερίου μὲ τετράπυλο ἔχει τονιστεῖ ἀπὸ τὸν SPIESER 1984, 101. Διαφορετικὴς ἄποψης εἶναι ὁ Γ. Βελένης (VELENIS 1979, 249-263), ὁ ὁποῖος, βασιζόμενος στὶς διαφορετικὲς στάθμες τῆς «Ἐγνατίας» (ἀρ. Κατ. 86, 107) καὶ τῆς Ἀψίδας, ὑποστηρίζει ὅτι ἡ «Ἐγνατία» δὲν περνοῦσε κάτω ἀπὸ τὴν Ἀψίδα, ἀλλὰ νότια αὐτῆς καὶ συγκεκριμένα ΝΔ τοῦ vestibulum. Ἡ ἀναπαράσταση ὅμως πού προτείνει ὁ παραπάνω μελετητὴς δὲν ἐπιβεβαιώνεται ἀπὸ τὰ ἀρχαιολογικὰ εὐρήματα στὰ ΝΔ τοῦ vestibulum, ἐφ' ὅσον ἐδῶ δὲν ἐντοπίστηκαν τὰ λείψανα τοῦ ὁδοστρώματος τῆς «Ἐγνατίας», ἀλλὰ οἰκοδομικὰ λείψανα κτηρίων (ἀρ. Κατ. 106).

¹⁵² SPIESER 1984, 101.

¹⁵³ Σχετικὰ μὲ τὴν παρέκκλιση τῆς «Ἐγνατίας» βλ. παρακάτω σ. 116.

¹⁵⁴ M. PALLOTTINO, *EAA* I, 590, ὅπου καὶ κατάλογος τῶν τετραπύλων τῆς ρωμαϊκῆς αὐτοκρατορικῆς περιόδου.

¹⁵⁵ Ὁ MOUTSOPOULOS 1977, πίν. X, προσπάθησε νὰ τοὺς ἀναπαραστήσει σχεδιαστικά.

¹⁵⁶ Ὁ ἄξονας αὐτὸς ἀναγνωρίστηκε γιὰ πρώτη φορὰ ἀπὸ τὸν HÉBRARD 1920, 6-8, χάρις σὲ ἀεροφωτογραφίες πού ὑποδηλώνουν τὴ στενὴ σχέση μεταξὺ Ἀψίδας καὶ Ροτόντας (εἰκ. 1).

¹⁵⁷ Ἀν καὶ ὁ σχεδιασμὸς χάραξης τῆς ὁδοῦ Γούναρη ἀνέρχεται στὴν ἐποχὴ τῆς σύνταξης τοῦ νέου πολεοδομικοῦ σχεδίου τῆς Θεσσαλονίκης ἀπὸ τὸν Ε. Hébrard, ἡ πραγματοποίησή τῆς χάραξης συντελέστηκε ἀνάμεσα στὰ 1970-1980.

μημα, κατάλοιπα τὰ ὅποια βρίσκονται ἀκριβῶς στὴν εὐθεία τοῦ ἄξονα αὐτοῦ¹⁵⁸. Ἐπιπλέον, τὸ Κτήριο τῆς ὁδοῦ Γούναρη, γαλεριανῆς ἐποχῆς, δὲν λαμβάνει ὑπόψη του, ὅσον ἀφορᾷ τὴν πολεοδομική του διάταξη, τὴν Ἀψίδα τοῦ Γαλερίου, ἀφοῦ ἔχει τὴν πρόσοψή του στραμμένη πρὸς τὸ Ἀνάκτορο.

Ἀπὸ τὰ ἀνασκαφικὰ δεδομένα¹⁵⁹ συμπεραίνουμε ὅτι ΒΑ τοῦ θριαμβικοῦ τόξου ὑπῆρχε μία ὁδὸς πλαισιωμένη μὲ στοῦς (via colonnata), ποὺ συνέδεε τὴν «Ἐγνατία» μὲ τὴ Ροτόντα. Στὰ ΝΔ, ὡστόσο, τῆς Ἀψίδας δὲν φαίνεται νὰ ὑπῆρχε ὁδός¹⁶⁰, ἀλλὰ μόνο ὁ νοητὸς ἄξονας (Ἀνάκτορο-Ἀψίδα), ὁ ὁποῖος καθοριζόταν ἀπὸ σειρὰ κτηρίων μὲ ὄψη στὴν εὐθεία ΒΑ-ΝΔ, ἀντὶ ΒΔ-ΝΑ¹⁶¹. Ὁ ἀρχιτέκτονας ἀπέφυγε νὰ διαμορφώσει τὸν ἄξονα αὐτὸ σὲ πομπικὴ ὁδὸ, μὲ συνεχῆ δηλαδὴ διάβαση, ἐπειδὴ αὐτὸ θὰ συνιστοῦσε μιὰν ἀπότομη καὶ διασπαστικὴ τομὴ ἀνάμεσα στὸν Ἰππόδρομο καὶ στὸν κεντρικὸ πυρήνα τοῦ Ἀνακτόρου¹⁶². Ὅμως ἡ ἀποκάλυψη —κατὰ τὴ διάρκεια ἀνασκαφῆς ἀπὸ τὸν Ε. Dyggve¹⁶³— μιᾶς τετράπλευρης αἵθουσας μὲ πλούσια ψηφιδωτὴ διακόσμηση στὴ νοτιοδυτικὴ πλευρὰ τοῦ τόξου, βεβαιώνει ὅτι ὁ νοητὸς αὐτὸς ἄξονας σχεδιάστηκε καὶ ἐκτελέστηκε πρὸς τὴν κατεύθυνση αὐτῇ. Ἡ αἶθουσα, διαστάσεων 40 × 16 μ., ἐπικοινωνοῦσε μὲ τὴν Ἀψίδα διὰ μέσου μιᾶς θύρας καὶ μερικῶν βαθμίδων ποὺ ὑπερνικοῦσαν τὴν ὑψομετρικὴ διαφορὰ μεταξὺ τῆς στάθμης τῆς αἵθουσας καὶ τῆς στάθμης τῆς Ἀψίδας¹⁶⁴. Ἐχοντας ὑπόψη ὅτι τὸ Ἀνάκτορο εἶχε ἀκόμη μιὰ εἴσοδο, ποὺ ἦταν στραμμένη πρὸς τὴ θάλασσα, δὲν πρέπει νὰ θεωρήσουμε τὴν αἶθουσα αὐτὴ ὡς τὸ κύριο καὶ μοναδικὸ πρόπυλο τοῦ Ἀνακτόρου. Ὁφείλουμε ὅμως νὰ λάβουμε ὑπόψη καὶ τὸ γεγονὸς ὅτι ἡ αἶθουσα αὐτὴ ἀποτελοῦσε μιὰν ἀπὸ τὶς σημαντικότερες εἰσόδους τοῦ Ἀνακτόρου, ἐπειδὴ, ἐκτὸς ἀπὸ τὴν πλούσια ψηφιδωτὴ διακόσμηση, ὁ νοητὸς ἄξονας Ἀψίδα-Ἀνάκτορο διέρχεται ἀκριβῶς ἀπὸ τὸ μέσον τῆς αἵθουσας αὐτῆς¹⁶⁵.

Κοινὸ χαρακτηριστικὸ ὅλων τῶν οἰκοδομικῶν κατασκευῶν στὴ Θεσσαλονίκη στὰ χρόνια τοῦ Γαλερίου εἶναι τὸ ὅτι ἐκτὸς ἀπὸ τὰ σημαντικότερα κτήρια τῆς πόλης

¹⁵⁸ Γιὰ τὰ εὐρήματα βλ. ἀρ. Κατ. 101 καὶ 106.

¹⁵⁹ Βλ. ἀρ. Κατ. 109.

¹⁶⁰ Τελείως ὑποθετικὴ εἶναι ἡ ἀναπαράσταση τοῦ Ν. Μουτσόπουλου, μὲ πομπικὴ ὁδὸ ἀπὸ τὸ μνημειώδες κατασκευῆς Κτήριο τῆς ὁδοῦ Γούναρη ὡς τὴ Βασιλική, παρόμοια μὲ αὐτὴ ποὺ συνδέει τὴν Ἀψίδα μὲ τὴ Ροτόντα.

¹⁶¹ Τὰ κτήρια αὐτὰ εἶναι ἡ Βασιλική (ἀρ. Κατ. 98) καὶ τὸ μνημειώδες Κτήριο τῆς ὁδοῦ Γούναρη (ἀρ. Κατ. 101).

¹⁶² CAGIANO DE AZEVEDO 1979, 7-28.

¹⁶³ DYGGVE 1940, 150-153. DYGGVE 1958, 355.

¹⁶⁴ Οἱ πληροφορίες εἶναι πολὺ ἀποσπασματικές, ἐπειδὴ τὰ ἀποτελέσματα τῶν ἀνασκαφῶν ποὺ διενεργήθηκαν στὴν περιοχὴ αὐτὴ δὲν δημοσιεύθηκαν κατὰ τρόπο ἐμπεριστατωμένο. Ὁ Β' Παγκόσμιος Πόλεμος διέκοψε τὸ ἐρευνητικὸ πρόγραμμα τοῦ Johannes καὶ τοῦ H. v. Schoenebeck. Μόλις πρόσφατα δημοσιεύθηκαν τὰ ἀνασκαφικὰ ἡμερολόγια τοῦ Schoenebeck, μὲ ἐπιμέλεια LAUBSCHER 1975, 160-165. Δυστυχῶς ὅμως τὰ ἡμερολόγια δὲν ἀξιοποιοῦνται πλήρως, ἐπειδὴ τὰ σχέδια τοῦ Johannes ἔχουν χαθεῖ.

¹⁶⁵ Ο ΣΠΙΕΣΕΡ 1984, 112 καὶ σημ. 197, θεωρεῖ τὸ vestibulum ὡς κυρία εἴσοδο τοῦ Ἀνακτόρου καὶ δευτερεύουσες τὶς εἰσόδους πρὸς τὴ θάλασσα. Σὲ ἐνίσχυση τῆς ἁποψῆς αὐτῆς φέρνει ὡς παράδειγμα τὸ δυτικὸ ἀνάκτορο τῆς Δούρα-Εὐρώπου καὶ τὸ ἀνάκτορο τοῦ Διοκλητιανοῦ στὸ Σπαλάτο.

(Ροτόντα, Ἀψίδα, Ὀκτάγωνο κλπ.) καὶ τὸ Ἀνάκτορο, καθὼς καὶ οἱ κυριότερες ὁδοὶ εἶχαν μνημειακὸ χαρακτήρα. Ἡ μνημειακότητα τῶν κατασκευῶν ἔγκειται ἢ σὲ συγκεκριμένα στοιχεῖα (διαστάσεις, ἐξωτερικὴ διαμόρφωση) ἢ στὴ γειτνίαση μὲ οἰκοδομήματα μνημειακοῦ χαρακτήρα καὶ τὴν ἔνταξη τῶν ἐπὶ μέρους κτηρίων σὲ ἓνα ὁλοκληρωμένο σύνολο.

Τὸ γεγονὸς ὅτι ἡ «Ἐγνατία» καὶ ἡ ὁδὸς ποὺ συνδέει τὴν Ἀψίδα μὲ τὴ Ροτόντα ἦταν ὅπωςδήποτε δρόμοι μὲ μεγάλο εὖρος¹⁶⁶ καὶ μὲ πλατιεὺς στοῦς στὶς πλευρὲς τοῦς¹⁶⁷ ἔχει μόνον ἓν μέρος ἐπιβεβαιωθεῖ ἀπὸ τὸ ἀνασκαφικὸ ἔργο στὴν πόλη.

Τὸ ἴδιο τὸ Ἀνάκτορο, ἂν ἐξαίρεσουμε τὸν κεντρικὸ πυρήνα, ποὺ ἦταν προορισμένος γιὰ κατοικία τοῦ αὐτοκράτορα¹⁶⁸, ἀποκοῦσε μνημειακὴ ὄψη σὲ συνάρτησιν μὲ τὰ κτήρια ποὺ τὸ περιέβαλλαν, ποὺ συνδέονταν μαζί του καὶ ποὺ μετεῖχαν στὴ ζωὴ τοῦ κεντρικοῦ κτηρίου. Ὁ ἀρχιτέκτονας ἐφάρμοσε μερικὲς ιδιόμορφες λύσεις, οἱ ὁποῖες προσδίδουν πρωτοτυπία στὴ διαμόρφωση τῶν χώρων. Πράγματι, κατὰ πρῶτο λόγο μία σειρά διαδρόμων καθιστοῦν ἀνεξάρτητα τὸ περιστύλιο καὶ τὰ δωμάτια ποὺ ἀνοίγονται πρὸς αὐτό· κατὰ δεύτερο λόγο οἱ ἴδιοι διάδρομοι διευκολύνουν τὴν πρόσβαση στὰ γειτονικὰ μνημειακὰ οἰκοδομήματα (Ὀκτάγωνο, Νυμφαῖο, Βασιλική). Τὸ εἶδος αὐτὸ τῆς χωροταξικῆς λύσης ἦταν ἰδανικόν, ἐπειδὴ ἀφ' ἑνὸς προσέφερε στὴν κατοικία τοῦ αὐτοκράτορα τὴν ἀπαραίτητη ἀπομόνωση καὶ ἀφ' ἑτέρου διευκόλυνε καὶ ἐπιτάχυνε τὴν πρόσβαση πρὸς τὰ κυριότερα ὅμορα πρὸς τὸ Ἀνάκτορο κτήρια.

Νότια τοῦ κεντρικοῦ πυρήνα τοῦ Ἀνακτόρου —χωρισμένα ἀπὸ τὸ νοτιοδυτικὸ διάδρομο— ὑπάρχουν μερικὰ δωμάτια, ὁ προορισμὸς τῶν ὁποίων δὲν ἔχει ἀκόμη προσδιοριστεῖ ἱκανοποιητικὰ¹⁶⁹. Νοτιότερα ἀκόμη βρίσκεται ἓνα ὀρθογώνιο Νυμφαῖο ἰδιαίτερα ἐντυπωσιακὸ χάρις στὴν πλούσια ὀρθομαρμάρωση καὶ πιθανῶς στὰ πολλὰ ἀγάλματα (χαμένα σήμερα) τοποθετημένα (ἄλλοτε) στὶς κόγχες τοῦ βορειοανατολικοῦ καὶ τοῦ νοτιοανατολικοῦ τοίχου. Τὸ Νυμφαῖο, πάντως, δὲν παρουσίαζε τὸν πλοῦτο καὶ τὴν ἐκζήτηση τῶν ἀρχιτεκτονικῶν μορφῶν ποὺ συναντᾶμε στὰ νυμφαῖα τῶν αὐτοκρατορικῶν ἐνδαιτημάτων τῆς Ρώμης¹⁷⁰. Ὅπωςδήποτε, ὅμως, προσέ-

¹⁶⁶ Ἐτσι τουλάχιστον παρουσιάζεται στὶς διαδοχικὲς ἀναπαραστάσεις τῆς περιοχῆς τῆς Ἀψίδας τοῦ Γαλερίου (βλ. σ. 82 σημ. 209).

¹⁶⁷ Βλ. *Θεσσαλονίκη* 1986, 57 καὶ DYGGVE 1958, 365 εἰκ. 15-16.

¹⁶⁸ Εἴμαστε μὲν σὲ θέση νὰ ταυτίσουμε τὰ δωμάτια ποὺ ἀνοίγονται στὸ περιστύλιο ὡς χώρους διαμονῆς τοῦ αὐτοκράτορα, εἶναι ὅμως πολὺ δύσκολο νὰ ἐντοπίσουμε τοὺς βοηθητικοὺς χώρους τοῦ κεντρικοῦ πυρήνα τοῦ Ἀνακτόρου.

¹⁶⁹ Εἶναι δύσκολο νὰ ἀναγνωριστεῖ ἡ ἀρχικὴ χρῆση ὀρισμένων ἀπὸ αὐτὰ τὰ δωμάτια, ἐπειδὴ, ὅπως καὶ ὁ χώρος 20 (ἀρ. Κατ. 98), ἔχουν ξαναχρησιμοποιηθεῖ.

¹⁷⁰ Ἡ Domus Flavia καὶ ἡ Domus Augustana, ἂν ἐξαίρεσουμε τὴν Domus Aurea, τῆς ὁποίας γνωρίζουμε μόνον ἓνα μικρὸ τμῆμα, εἶναι τὰ ἀνάκτορα ποὺ παρουσιάζουν τὰ πλουσιότερα νυμφαῖα. Ἡ Domus Flavia διέθετε διάφορα μνημειώδη νυμφαῖα, μεταξὺ τῶν ὁποίων καὶ ἓνα ὀκταγωνικὸ στὸ κέντρο ἑνὸς περιστυλίου (COARELLI 1980, 138-140), ἐνῶ ἡ Domus Augustana εἶχε δύο νυμφαῖα. Στὸ κέντρο τοῦ πρώτου ὑψωνόταν μικρὸς ναῖσκος (ὁ.π., 142), ἐνῶ τὸ δεύτερο, στὸ κέντρο ἑνὸς μεγάλου περιστυλίου, διαμορφωνόταν μὲ τέσσερις πέλτες ἀντιθετικὰ τοποθετημένες. Γιὰ τὴν ἀρχιτεκτονικὴ ἀνάλυση τῶν

διδε στὸ Ἀνάκτορο τῆς Θεσσαλονίκης ἕναν ἰδιαίτερο χαρακτήρα μὲ τὴν πλούσια ἐπιτοίχια μαρμάρινη διακόσμηση σὲ ἔντονα χρώματα¹⁷¹ καὶ μὲ τὴν ἐντυπωσιακὴ πολυχρωμία, ποὺ ἀποκτοῦσε περισσότερη ζωντάνια μὲ τὰ παιχνιδίσματα τοῦ νεροῦ.

Τὰ κατάλοιπα ποὺ ἀποκαλύφθηκαν στὴ βορειοδυτικὴ πλευρὰ τοῦ Ἀνακτόρου, δυστυχῶς ἀδημοσίευτα (Χάρτης 8), πρέπει ἀναμφίβολα νὰ ἀποτελοῦσαν μέρος τοῦ οἰκοδομικοῦ Συγκροτήματος τοῦ Γαλερίου. Ἡ ἔρμηνεία τους πρέπει νὰ ἐπιχειρηθεῖ σὲ συνδυασμὸ μὲ τὰ ἀποτελέσματα ἀπὸ τὴν ἀνάλυση-σύγκριση στοιχείων σὲ σύγχρονα ἀνάκτορα, ὅπως ἐκεῖνα τοῦ Μαξιμιανοῦ στὸ Μιλάνο, τοῦ Λικινίου στὸ Σίρμιον, τοῦ Κωνσταντίου τοῦ Χλωροῦ στοὺς Τρεβήρους καὶ τοῦ Διοκλητιανοῦ στὸ Σπαλάτο. Σὲ αὐτὰ ἀποδεικνύεται ὅτι ὁ κεντρικὸς πυρήνας κατοίκησης τοῦ ἀνακτόρου ἦταν συνδεδεμένος μὲ διάφορα κτήρια, μεταξὺ τῶν ὁποίων ξεχωρίζουν γιὰ τὴ μεγαλοπρέπειά τους καὶ τὴ σημασία τους τὰ λουτρά (θέρμες) καὶ οἱ κατοικίες γιὰ τοὺς φιλοξενούμενους τοῦ αὐτοκράτορα. Κατὰ τὴν ἄποψή μας, τὰ κατάλοιπα ποὺ ἐντοπίστηκαν βορειοδυτικὰ τοῦ Ἀνακτόρου τοῦ Γαλερίου θὰ μπορούσαν νὰ ταυτιστοῦν μὲ τμῆμα λουτροῦ ἢ διαμερισμάτων, τὰ ὁποῖα πρέπει νὰ κάλυπταν ἐκτεταμένη ἐπιφάνεια πρὸς τὰ βορειοδυτικά, ἴσως ἕως καὶ τὰ κατάλοιπα τῆς οἰκίας ποὺ ἀναφέρεται στὸν ἀρ. Κατ. 95.

Τὸ Ὀκτάγωνο, κτήριο οὐσιαστικῆς σημασίας γιὰ τὴν ἐσωτερικὴ λειτουργία τῶν χώρων τοῦ Ἀνακτόρου, ἀλλὰ παράλληλα καὶ ἀπαραίτητο —κατὰ τὰ φαινόμενα— γιὰ τὴν ἔξωθεν ἐντύπωση τοῦ Συγκροτήματος, δὲν ἔχει βρεῖ μέχρι σήμερα τὴν ὀριστικὴ του ἔρμηνεία παρὰ τὶς πολυάριθμες ἀπόψεις ποὺ ἔχουν διατυπωθεῖ¹⁷². Ἡ τοποθέτησή του στὰ ΝΔ τοῦ Ἀνακτόρου, μὲ τὸν προθάλαμο στραμμένο πρὸς τὴ θάλασσα, στὸν ὁποῖο ἔφθανε κανεὶς ἀπὸ περίστυλη αὐλὴ μὲ πλούσια διακόσμηση (εἰκ. 19) καὶ μὲ δευτερεύουσες εἰσόδους σὲ ἐπικοινωνία μὲ τὸν κεντρικὸ πυρήνα, μᾶς προσφέρει τὰ ἀπαραίτητα στοιχεῖα ὥστε νὰ διατυπώσουμε τὶς ἐξῆς παρατηρήσεις: τὸ Ὀκτάγωνο εἶχε ἕναν ἐξέχοντα δημόσιο χαρακτήρα, ἐπειδὴ ἡ σημαντικότερη εἰσοδὸς του ἦταν στραμμένη πρὸς τὴν ἀκτὴ καὶ ὄχι πρὸς τὸ Ἀνάκτορο. Ὡστόσο, ἡ ἐπικοινωνία Ὀκταγώνου-Ἀνακτόρου ὑπῆρχε καὶ γινόταν διὰ μέσου μικρῶν θυρῶν ἀποδεικνύοντας ὅτι ἡ ἐξουσία τοῦ ἡγεμόνα ἀντιπροσωπευόταν σὲ αὐτὸ τὸ κτήριο.

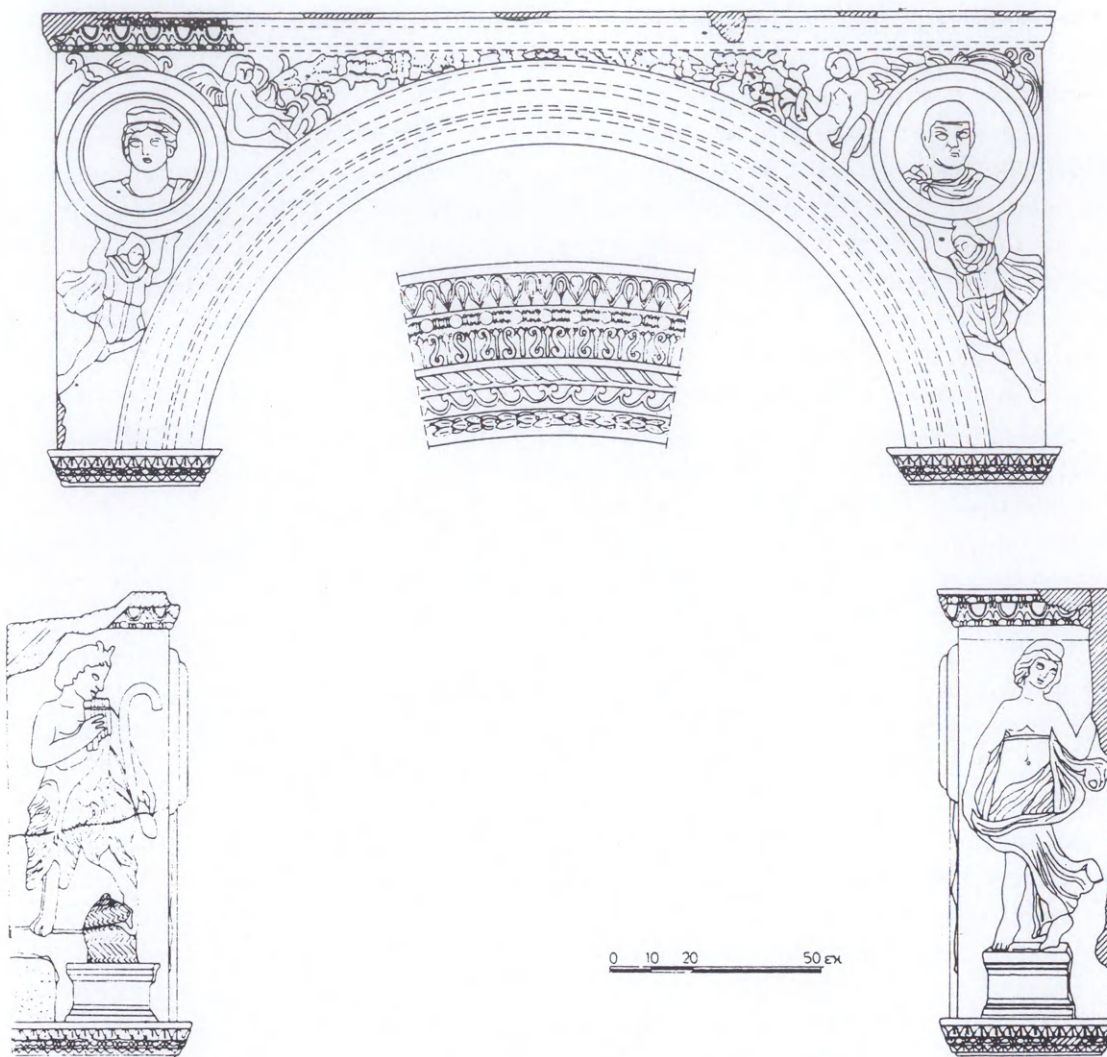
Ὁ συνδυασμὸς Ἀνάκτορο-Ἰππόδρομος ἀντιπροσωπεύει ἕνα περαιτέρω σχῆμα, ποὺ ἀξίζει νὰ ἐξεταστεῖ τόσο ἀπὸ μνημειακὴ ὥς καὶ ἀπὸ πολεοδομικὴ ἄποψη. Ὁ Ἰππόδρομος βρίσκεται σὲ ἄμεση συνάφεια μὲ τὸ Ἀνάκτορο ποὺ χωρίζεται ἀπὸ τὸν κεντρικὸ τοῦ πυρήνα μόνο ἀπὸ τὴ Βασιλική¹⁷³. Ἡ χωροταξικὴ διαρρύθμιση τοῦ

νυμφαίων αὐτῶν βλ. G. WATAGHIN CANTINO, *La Domus Augustana. Personalità e problemi dell'architettura Flavia* (Torino 1966) 633.

¹⁷¹ Χαρακτηριστικὰ εἶδη μαρμάρου, ποὺ γενικὰ χρησιμοποιοῦνται στὴ γαλεριανὴ ἐποχὴ γιὰ ἐπένδυση τοίχων καὶ δαπέδων σὲ δημόσια κτήρια, εἶναι: ὁ πορφυρίτης, ὁ ὀφίτης, τὸ λευκὸ μάρμαρο κλπ. Ὁ πορφυρίτης κατέχει ἐξέχουσα θέση κατὰ τοὺς χρόνους τῆς Τετταρχίας λόγῳ τοῦ πορφυροῦ χρώματός του.

¹⁷² Βλ. ἀρ. Κατ. 97 καὶ BOURAS 1984.

¹⁷³ Γιὰ τὴν ταύτιση τοῦ κτηρίου μὲ Βασιλικὴ βλ. MOUTSOPOULOS 1977, 236 καὶ παρακάτω σ. 116-117 καὶ σημ. 201.

Εικ. 19. Μαρμάρινο τόξο από την περιοχή του 'Οκταγώνου. 'Ο Γαλέριος και ή προσωποποίηση της Τύχης της Θεσσαλονίκης (ΚΝΙΘΑΚΗΣ 1975, σχέδ. 1).

'Ανακτόρου και του 'Ιπποδρόμου δέν είναι τυχαία, αλλά έντάσσεται στα πολεοδομικά και άρχιτεκτονικά ρεύματα και τις άρχές τής έποχής, σέ αυτές δηλαδή πού ύπακούουν παρόμοιες κατασκευές στο Μιλάνο¹⁷⁴, στην 'Αντιόχεια έπί του 'Ορόντη¹⁷⁵, τούς Τρεβήρους (Augusta Treverorum)¹⁷⁶, στην Κωνσταντινούπολη¹⁷⁷,

¹⁷⁴ MIRABELLA ROBERTI 1984, 63-67.

¹⁷⁵ HUMPHREY 1986, 631-632, όπου και ή παλαιότερη βιβλιογραφία.

¹⁷⁶ HUMPHREY 1986, 603-606 και K. R. GOETHERT, *Trier, Kaiserresidenzen und Bischofssitz* (Mainz am Rhein 1984) 139-144.

¹⁷⁷ W. MÜLLER-WIENER, *Bildlexikon zur Topographie Istanbuls* (Tübingen 1977) 64-71 και 229-237.

στην Ἀκυλῆια¹⁷⁸ καὶ στὸ Σίρμιον¹⁷⁹. Σὲ ὅλες αὐτὲς τὶς πόλεις τὰ ἀνάκτορα καὶ οἱ ἵπποδρομοὶ βρίσκονται ἀπομονωμένα ἀπὸ τὸν πυρήνα τῆς πόλης, ταυτόχρονα ὁμως εἶναι σὲ ἄμεση συνάφεια μεταξύ τους. Τὸ πρότυπο, στὸ ὁποῖο ἀνάγεται ὁ συνδυασμὸς Ἀνάκτορο-Ἰππόδρομος τῆς Θεσσαλονίκης, ἀνέρχεται στὴν ἐποχὴ τοῦ Διοκλητιανοῦ¹⁸⁰, στὸν ὁποῖο ὀφείλουμε τὴν πρώτη ἐφαρμογὴ τοῦ συνδυασμοῦ στὴ Νικομήδεια (293 μ.Χ.) καὶ στὴ συνέχεια στὴν Ἀντιόχεια (299-303 μ.Χ.). Ὁ ἄλλος αὐγουστός, ὁ Μαξιμιανός, εὐθυγραμμιζόμενος μὲ τὴν οἰκοδομικὴ αὐτοκρατορικὴ πολιτικὴ, κατασκεύασε στὰ 293 μ.Χ. στὸ Μιλάνο παρόμοιο οἰκοδομικὸ συγκρότημα. Ἡ ἴδια ἀρχιτεκτονικὴ σύλληψη ἐφαρμόστηκε ἀπὸ τὸν ἴδιο καὶ στὴν Ἀκυλῆια.

Ὅταν ἡ πρώτη αὐτὴ ὁμάδα συγκροτημάτων στὶς παραπάνω πόλεις βρισκόταν σὲ προχωρημένη πιά φάση οἰκοδόμησης, ἄρχισε ὁ προγραμματισμὸς μιᾶς δευτέρας ὁμάδας. Ἡ δευτέρη αὐτὴ ὁμάδα περιλαμβάνει τὸ Συγκρότημα τῆς Θεσσαλονίκης (χρονολογούμενο μετὰ τὸ 305 μ.Χ.)¹⁸¹, τῶν Τρεβήρων, ἔδρας τοῦ Κωνσταντίου τοῦ Χλωροῦ (306 μ.Χ.), τὸ ἀνάκτορο τοῦ Μαξεντίου στὴ Ρώμη, ἔδρα τοῦ Μαξεντίου (307 μ.Χ.), καὶ τοῦ ἵπποδρόμου στὸ Σίρμιον, ἔδρα τοῦ Λικινίου (308 μ.Χ.). Δηλαδή καὶ ἐδῶ γίνεται φανερὴ ἡ κοινὴ πολιτειακὴ καὶ πολιτισμικὴ πολιτικὴ ποὺ ἐφάρμοσε ἡ πρώτη καὶ κατ' ἐπέκταση καὶ ἡ δευτέρη Τετραρχία. Ὅσον ἀφορᾷ εἰδικότερα τὸ ἀνάκτορο τοῦ Σπαλάτου, παρ' ὅλον ὅτι ἐδῶ ἐφαρμόστηκαν ὀρισμένες ἀρχιτεκτονικὲς λύσεις κοινὲς πρὸς ἄλλα τετραρχικὰ συγκροτήματα (μαυσωλεῖο, ἀνάκτορο), φαίνεται ὅτι ἀποτελεῖ ξεχωριστὴ καὶ ιδιόμορφη περίπτωση. Τοῦτο ὀφείλεται στὸ ὅτι τὸ ἀνάκτορο τοῦ Σπαλάτου σχεδιάστηκε καὶ οἰκοδομήθηκε γιὰ τὴ διαμονὴ τοῦ Διοκλητιανοῦ μετὰ τὴν παραίτησή του ἀπὸ τὴν ἐξουσία, δηλαδή μὲ οἰκοδομικὲς προδιαγραφὲς ποὺ διέφεραν τελείως ἀπὸ ἐκεῖνες τῶν σύγχρονων ἀνακτόρων. Ἐτσι, στὸ Σπαλάτο δὲν οἰκοδομήθηκε ὁ ἵππόδρομος, ἐπειδὴ ὁ αὐτοκράτορας εἶχε παραιτηθεῖ πιά ἀπὸ τὴν τελετουργικὴ ἐμφάνισή του μπροστὰ στὸ λαό, στὸ αὐτοκρατορικὸ θεωρεῖο τοῦ ἵπποδρόμου. Ὅσον ἀφορᾷ τὸ σχῆμα τοῦ ρωμαϊκοῦ στρατοπέδου (*castrum*), ποὺ ἀναγνωρίζεται στὸ ἀνάκτορο τοῦ Σπαλάτου, αὐτὸ ὀφείλεται στὸ ὅτι ἡ ιδιωτικὴ κατοικία τοῦ αὐτοκράτορα οἰκοδομήθηκε σὲ ἐλεύθερο χῶρο, τελείως ἀνεξάρτητη ἀπὸ ὁποιοδήποτε οἰκισμὸ.

¹⁷⁸ HUMPHREY 1986, 621-625.

¹⁷⁹ Ὁ.π., 608-613 μὲ σχετικὴ βιβλιογραφία.

¹⁸⁰ Ἀπὸ τοὺς χρόνους τῆς πρώτης Τετραρχίας καὶ μετὰ ὁ αὐτοκράτορας ἐμφανίζεται δημόσια ὅλο καὶ μὲ μεγαλύτερη μεγαλοπρέπεια, σύμφωνα μὲ συγκεκριμένο πρωτόκολλο. Ὁ ἵππόδρομος ἀποκτᾷ ἰδιαίτερη σημασία, ἐπειδὴ ἀποτελεῖ ἕναν ἀπὸ τοὺς χώρους ὅπου ἀσκεῖται ἡ αὐτοκρατορικὴ ἐπιβολὴ καὶ ἐπειδὴ ἀποτελεῖ βασικὸ στοιχεῖο στὴν ἀρχιτεκτονικὴ μορφή τοῦ ἀνακτόρου (HUMPHREY 1986, 579).

¹⁸¹ Ἡ χρονολόγηση αὐτὴ προτιμήθηκε, ἐπειδὴ ἕως τὸ 305 ὁ Γαλέριος ἦταν καίσαρ καὶ μόνο μετὰ τὸ 305 μ.Χ., ὁπότε ἔγινε αὐγουστός, θὰ ἦταν δυνατό νὰ ἀσχοληθεῖ μὲ τὴν οἰκοδόμηση τοῦ Ἰπποδρόμου. Βλ. σχετικὰ HUMPHREY 1986, 634. Ἐπίσης ἔχει σημειωθεῖ ἀπὸ τὸν Γ. Τουράτσογλου, σὲ προφορικὴ συζήτηση, ὅτι ἂν ληφθεῖ τὸ 308/9 μ.Χ. ὡς χρονολογία ἀνέγερσης τοῦ Συγκροτήματος τοῦ Γαλερίου, τότε θὰ πρέπει νὰ παρατηρηθεῖ ὅτι τὸ 308/9 συμπληρώνονται 350 χρόνια ἀπὸ τὸ ἔτος 42/1 π.Χ., χρονολογία κήρυξης τῆς Θεσσαλονίκης ὡς *civitas libera*, καὶ 635 χρόνια ἀπὸ τὸ ἔτος 316/5 π.Χ., χρονολογία ἔδρυσης τῆς πόλης.

Στὴ Θεσσαλονίκη ἐφαρμόζεται μιὰ ἰδιάζουσα λύση σχετικὰ μὲ τὸν προσανατολισμὸ τοῦ Ἱπποδρόμου, ἀφοῦ τὸ οἰκοδόμημα κατασκευάζεται μὲ ἄξονα ΒΑ-ΝΔ, ἀντίθετα δηλαδὴ μὲ τὴν κλίση τοῦ ἐδάφους¹⁸². Ἐδῶ δὲν προτιμήθηκε ὁ προσανατολισμὸς ΝΑ-ΒΔ, ἐπειδὴ θὰ διακόπτονταν ἡ πολεοδομικὴ καὶ νοητὴ συνέχεια μεταξὺ τοῦ Ἀνακτόρου καὶ τῆς Ροτόντας. Ἡ ἔνταξη καὶ ἡ κατασκευὴ μέσα στὸν ἴσθμὸ τῆς πόλης ἐνδὸς ὀγκώδους κτηρίου, οὐσιαστικὰ ξένου πρὸς τὴν καθημερινὴ ζωὴ τῆς, θὰ δημιουργοῦσε δυσεπίλυτα προβλήματα. Ἐπιλέχθηκε ἡ κατασκευὴ τοῦ Ἱπποδρόμου σὲ ἄμεση ἐπαφὴ μὲ τὰ ἀνατολικά τείχη ὡς πρὸς πρόσφορη¹⁸³, ἐπειδὴ ἔτσι κατελάμβανε λιγότερη οἰκοδομήσιμη ἐπιφάνεια, ἐπομένως δὲν ἦταν ἀνάγκη νὰ τοποθετηθεῖ ἔξω ἀπὸ τὰ τείχη τῆς πόλης¹⁸⁴. Μὲ ἄλλα λόγια, ἂν ὑπῆρχαν κερκίδες στὴ νοτιοανατολικὴ πλευρὰ τοῦ Ἱπποδρόμου, αὐτές, προφανῶς, δὲν ἐδράζονταν ἐξ ὁλοκλήρου σὲ καμαροσκέπαστους διαδρόμους, ποὺ στὴν πλευρὰ αὐτῇ ἔτσι κι' ἄλλιῶς δὲν ἀποκαλύφθηκαν, ἀλλὰ χρησιμοποιοῦσαν τὰ ἀνατολικά τείχη ὡς ἀνάλημμα. Ἡ πολεοδομικὴ διάταξη Ἱππόδρομος-Ἀνάκτορο, ὅπως αὐτὴ υλοποιεῖται στὴ Θεσσαλονίκη, ἀντιπροσωπεύει ἕναν ἀρχιτεκτονικὸ προγραμματισμὸ ποὺ ξεπερνᾷ τὶς σύγχρονες καὶ τὶς προγενέστερες λύσεις τῆς ἐποχῆς, σύμφωνα μὲ τὶς ὁποῖες τὸ ἀνάκτορο τοποθετεῖται πάντα κοντὰ στὸν Ἱππόδρομο σὲ σχέση περισσότερο λειτουργικὴ παρὰ δομικὴ.

Ἡ περίπτωση τῶν Τρεβήρων ἀποτελεῖ τὸ πρὸ χαρακτηριστικὸ παράδειγμα ἀνακτόρου σὲ σχετικὰ μεγάλῃ ἀπόστασιν ἀπὸ τὸν Ἱππόδρομο¹⁸⁵. Ἀλλὰ συγκροτήματα, στὰ ὁποῖα ἀνάκτορο καὶ Ἱππόδρομος βρίσκονται σὲ συνάφεια περισσότερο λειτουργικὴ παρὰ δομικὴ, εἶναι ἐκεῖνα τῆς Ἀντιοχείας καὶ τοῦ Μαξεντίου στὴ Ρώμη. Στὸ τελευταῖο ἡ ἐπικοινωνία ἀνάμεσα στὸν Ἱππόδρομο καὶ στὸ ἀνάκτορο ἐξασφαλίζεται διὰ μέσου ἐνδὸς μακρόστενου ὑπερυψωμένου διαδρόμου¹⁸⁶.

¹⁸² Χάρτης 8, ὅπου καταφαίνεται ὅτι ἡ ὑψομετρικὴ διαφορὰ μεταξὺ σφενδόνης καὶ ἀφετηρίας (carreres) τοῦ Ἱπποδρόμου δὲν εἶναι τόσο μεγάλῃ ὥστε νὰ δημιουργήσῃ προβλήματα στὴν οἰκοδόμησίν του (ὑπάρχει βέβαια καὶ ἡ πιθανότητα ὁ χῶρος νὰ ἰσοπεδώθηκε κατάλληλα πρὶν ἀπὸ τὴν κατασκευὴ τοῦ Ἱπποδρόμου).

¹⁸³ Εἶναι πολλὰ τὰ παραδείγματα Ἱπποδρόμων ποὺ χρησιμοποιοῦν τὴν ὀχύρωση τῆς πόλης γιὰ τὴν ὑποδομὴ τῶν κερκίδων, ὅπως π.χ. ἐκεῖνα τοῦ Μιλάνου καὶ τῆς Ἀκυλῆας (HUMPHREY 1986, 615, 622). Στὴ Θεσσαλονίκη δὲν ὑπάρχουν ἀκόμη στοιχεῖα ποὺ νὰ τεκμηριώνουν τὴν ὕπαρξιν κερκίδων στὴ νοτιοανατολικὴ πλευρὰ τοῦ Ἱπποδρόμου. Βλ. ὥστόσο τὴν ἄποψη τοῦ HUMPHREY 1986, 628, ποὺ πιστεύει ὅτι πρὸς τὴν πλευρὰ αὐτῇ ὑπῆρχε σειρὰ καμαροσκέπαστων διαδρόμων γιὰ τὴν ὑποστήριξιν τῶν κερκίδων.

¹⁸⁴ Στὴν περίπτωση αὐτῇ εἶναι προβληματικὴ ἡ οἰκοδομικὴ διαδοχὴ ἀνάμεσα στὸν Ἱππόδρομο καὶ στὴν ὀχύρωση. Τίθεται δηλαδὴ τὸ ἐρώτημα κατὰ πόσον ὁ Ἱππόδρομος ἐνσωματώθηκε στὰ τείχη τοῦ 254-268 μ.Χ. Εἶναι πολλὰ καὶ ἀλληλοσυγκρουόμενες οἱ ἀπόψεις ποὺ διατυπώθηκαν (ἰδιαίτερα VICKERS 1969). Ὅπως δὲ ποτε, τὴν ἐποχὴ αὐτὴ παρατηρεῖται οἰκοδόμησις «ἐν οἰκονομίᾳ», προπαντὸς κατὰ τὴν ἐκτέλεσιν μεγάλων ἔργων. Ἐνὰ ἀπὸ τὰ πρὸ γνωστὰ ἔργα ποὺ ἀνεγέρθηκαν σύμφωνα μὲ τὴν οἰκονομικὴ αὐτὴ ἀρχή, εἶναι τὰ τείχη τοῦ Αὐρηλιανοῦ στὴ Ρώμη. Κατὰ τὴ διαδρομὴ τοὺς ἐνσωμάτωσαν προϋπάρχοντα κτήρια, ὅπως τὸ ἀμφιθέατρο (Amfiteatro Castrense), τὰ στρατόπεδα (Castra Praetoria) καὶ ἄλλα.

¹⁸⁵ Ὁ HUMPHREY 1986, 606, ὑποθέτει ὅτι τὰ δύο συγκροτήματα συνδέονταν μεταξὺ τους μὲ κτήρια καὶ κήπους.

¹⁸⁶ HUMPHREY 1986, 598.

Ὁ ἵππόδρομος τοῦ Μιλάνου, ὅπως ἐπίσης καὶ αὐτὸς τοῦ Σιρμίου, εἶναι ἀπὸ τὰ πρῶτα παραδείγματα ποὺ παρουσιάζουν τὴν ἴδια πολεοδομικὴ διάταξη μὲ τὸν Ἴππόδρομο τῆς Θεσσαλονίκης. Στὸ Μιλάνο, ὅπως καὶ στὸ Σίρμιον, διαπιστώνουμε ὅτι ὁ ἵππόδρομος καὶ τὸ ἀνάκτορο εἶναι κατασκευασμένα σὲ ἓνα ἄκρο τῆς πόλης¹⁸⁷ καί, ὅπως στὴ Θεσσαλονίκη ἔτσι καὶ ἐκεῖ, ὁ ἵππόδρομος ἐφάπτεται στὰ τείχη. Ἡ πιὸ σημαντικὴ ἀντιστοιχία ἀνάμεσα στὰ ἀνάκτορα τοῦ Μιλάνου, τοῦ Σιρμίου καὶ τῆς Θεσσαλονίκης συνίσταται στὸ ὅτι στὶς δύο αὐτὲς πόλεις προτιμήθηκε ἡ ἀρχιτεκτονικὴ λύση ποὺ τοποθετεῖ τὸν ἵππόδρομο καὶ τὸ ἀνάκτορο σὲ ἄμεση ἐπαφὴ μεταξὺ τους. Στὸ Μιλάνο τὸ ἀνάκτορο ἐπικοινωνοῦσε ἀπευθείας μὲ τὸν ἵππόδρομο μέσω τοῦ «καθίσματος», τὸ ὁποῖο ἐντοπίστηκε στὸ ὕψος τῆς ἀφετηρίας¹⁸⁸.

Ὁ ἵππόδρομος τοῦ Μιλάνου, μήκους 470 μ. καὶ πλάτους 85 μ., δηλαδὴ παρόμοιων διαστάσεων μὲ αὐτὸν τῆς Θεσσαλονίκης, μπορεῖ νὰ προσφέρει ὀρισμένα χαρακτηριστικὰ στοιχεῖα γιὰ τὸν ἐντοπισμὸ τοῦ «καθίσματος» (*pulvinar*) τοῦ Ἴπποδρόμου τῆς Θεσσαλονίκης¹⁸⁹. Στὴν προσπάθεια αὕτη εἶναι πολύτιμη ἡ πληροφορία τοῦ Δανοῦ ἀρχαιολόγου E. Dyggve, ὁ ὁποῖος ἀναφέρει ὅτι τὸ 1939, ὅταν διενεργοῦσε ἀνασκαφὲς στὴ Θεσσαλονίκη, ἀποκάλυψε στὴ (βορειοδυτικὴ) πλευρὰ τοῦ Ἴπποδρόμου ἓνα οἰκοδόμημα (ποὺ τὸ ὀνόμασε Kaiserloge δηλαδὴ θεωρεῖο τοῦ αὐτοκράτορα), διακοσμημένο μὲ μικροὺς μαρμάρινους κίονες καὶ μὲ τοίχους ἐπενδυμένους μὲ πολυτελὴ πολύχρωμη ὀρθομαρμάρωση¹⁹⁰. Δυστυχῶς ἡ σημαντικὴ αὕτη πληροφορία, ἂν καὶ βεβαιώνει τὴν ὕπαρξη τοῦ «καθίσματος» στὸν Ἴππόδρομο τῆς Θεσσαλονίκης, δὲν βοηθᾷ στὴν ἐπακριβὴ τοποθέτηση τοῦ θεωρείου¹⁹¹. Οὔτε ὅμως καὶ ἡ διαπίστωση τοῦ M. Vickers, σύμφωνα μὲ τὴν ὁποία τὸ «κάθισμα» ἦταν τοποθετημένο συνήθως ἐπὶ τῆς “left hand side opposite the end of the spina”, εἶναι χρήσιμη γιὰ τὸν ἐντοπισμὸ του¹⁹². Ἐχοντας ὥστόσο ὑπόψη καὶ τὸ παράδειγμα τοῦ Circus Maximus τῆς Ρώμης¹⁹³ καὶ τοῦ ἵπποδρόμου τοῦ Μαξεντίου¹⁹⁴, μπορούμε —κατὰ τὴν ἄποψή μου— νὰ ἐντοπίσουμε τὸ «κάθισμα» τοῦ Ἴπποδρόμου στὴ βορειοδυτικὴ πλευρά, στὸ ὕψος τῆς Βασιλικῆς (ἀρ. Κατ. 98). Ὡς ἐνίσχυση τῆς εἰκασίας αὐτῆς ἔρχεται τὸ γεγονὸς ὅτι τὸ τμῆμα αὐτὸ τοῦ Ἴπποδρόμου βρίσκεται στὸ ἴδιο ὕψος μὲ τὸν κεντρικὸ πυρήνα τοῦ Ἀνακτόρου (Χάρτης 8). Δηλαδὴ ἡ θέση τοῦ αὐτοκρατορικοῦ θεωρείου σὲ αὐτὸ τὸ ὕψος θὰ διευκόλυνε καὶ θὰ ἐπιτάχυνε τὴν πρόσβαση τοῦ αὐτοκράτορα ἀπὸ τὰ διαμερίσματά του πρὸς τὸ σημεῖο τῆς ἐμφάνισής του στὸ λαό.

¹⁸⁷ MIRABELLA ROBERTI 1984, 8-9 σχέδ. 2.

¹⁸⁸ Ὁ.π., 23, 65-66.

¹⁸⁹ Ὅπως καὶ τὸ *tribunal iudicum* (θεωρεῖο τῶν κριτῶν).

¹⁹⁰ DYGGVE 1941, 66 πίν. 5 εἰκ. 15.

¹⁹¹ Ὁ E. Dyggve δὲν παρέχει κανένα στοιχεῖο ὥστε νὰ ἐντοπιστεῖ τὸ σημεῖο τοῦ Ἴπποδρόμου, ὅπου ὁ ἴδιος πραγματοποίησε ἀνασκαφές.

¹⁹² VICKERS 1972(3) 32.

¹⁹³ Βλ. γενικὰ COARELLI 1980, 327-331 καὶ HUMPHREY 1986, 78-83.

¹⁹⁴ R. DE ANGELIS BERLOTTI, *La residenza imperiale di Massenzio: villa, circo e mausoleo* (Roma 1980) 62-71.

Πιο προβληματικὸς εἶναι ὁ ἐντοπισμὸς τοῦ θεωρείου τῶν κριτῶν (*tribunal iudicum*), ἐφ' ὅσον δὲν ἔχουμε καμία ἔνδειξη γι' αὐτό. Γνωρίζουμε μόνον ὅτι συνήθως ἦταν τοποθετημένο κοντὰ στὶς ἱππαφέσεις¹⁹⁵. Τὰ οἰκοδομικὰ κατάλοιπα ποὺ ἦρθαν στὸ φῶς στὴ διασταύρωση τῶν ὁδῶν Καμβουνίων καὶ Ἑγνατία, ἀλλὰ καὶ ἡ διαδρομὴ τῆς ἴδιας τῆς «Ἑγνατίας» κατὰ τὴν περίοδο τῆς τουρκοκρατίας μεταξὺ Καμάρας καὶ πλατείας Συντριβανίου, κατὰ τὴν ἄποψη τοῦ συγγραφέως προσφέρουν τὰ ἀπαραίτητα στοιχεῖα γιὰ τὴν ταύτιση τῶν οἰκοδομικῶν λειψάνων μὲ αὐτὰ τῶν σημείων ἐκκίνησης, δηλαδὴ τῶν ἱππαφέσεων (*carceres*).

Ὅσον ἀφορᾷ τὴν ἀλλαγὴ κατεύθυνσης, ὅπως ἔχει ἤδη σημειωθεῖ¹⁹⁶, αὐτὴ μπορεῖ νὰ ἐρμηνευθεῖ καὶ σὲ συνδυασμὸ μὲ τὶς ἱππαφέσεις. Δὲν φαίνεται περιέργη ἡ χάραξη τῆς «Ἑγνατίας» μὲ τέτοια κατεύθυνση, ἂν λάβουμε ὑπόψη ὅτι τὸ Γαλεριανὸ Συγκρότημα οἰκοδομήθηκε σὲ μία ὀρισμένη περίοδο καὶ τὸ ὁδικό του σύστημα προσαρμόστηκε στὶς ἀνάγκες τῆς καινούργιας συνοικίας, καθὼς ἐπίσης καὶ στὶς ἀνάγκες τῆς προϋπάρχουσας ὕφανσης τῆς πόλης¹⁹⁷. Ἡ «Ἑγνατία» δηλαδὴ, στρέφοντας πρὸς Ν, προσαρμοζόταν στὴν ἐξωτερικὴ ὄψη τῶν ἱππαφέσεων, οἱ ὁποῖες γιὰ λειτουργικοὺς λόγους ἦταν κατασκευασμένες σὲ ἡμικυκλικὸ σχῆμα, μὲ κλίση ποὺ ἀντιστοιχεῖ περίπου σὲ ἐκείνη τῆς «Ἑγνατίας» κατὰ τὴν τουρκοκρατία (Χάρτης 2)¹⁹⁸. Τὸ ὅτι ἡ «Ἑγνατία» ἀκολουθοῦσε κατὰ τὴν ἐποχὴ τοῦ Γαλερίου παρόμοια διαδρομὴ, τὸ ἐπιβεβαιώνει ἡ ἀποκάλυψη ἑνὸς τμήματος ὁδοστρώματος στὴ διασταύρωση τῶν ὁδῶν Ἑγνατίας καὶ Καμβουνίων σὲ ἐπαφὴ μὲ τὶς ἱππαφέσεις (ἀρ. Κατ. 107). Ἐξ ἄλλου, διαπιστώνουμε ὅτι καὶ τὰ λείψανα τῶν τοίχων, ποὺ περιγράφονται στὸν ἀρ. Κατ. 107, παρουσιάζουν προσανατολισμὸ παρόμοιο μὲ ἐκεῖνον τῆς «Ἑγνατίας». Τὰ κατάλοιπα αὐτά, προφανῶς θεμέλια τῶν ἱππαφέσεων τοῦ Ἱπποδρόμου, παρουσιάζουν παρεμφερὴ κάτοψη μὲ τὰ περισσότερα ἕως τώρα γνωστὰ παραδείγματα¹⁹⁹ καὶ κυρίως μὲ τὸ σημεῖο ἐκκίνησης (*carceres*) τοῦ Ἱπποδρόμου τῆς Ἀντιοχείας²⁰⁰.

Ἀνάμεσα στὴν «Ἑγνατία» καὶ στὸ Ἀνάκτορο ἀποκαλύφθηκαν ὀρισμένα κτήρια ποὺ ἀσφαλῶς σχετίζονται μὲ τὸ Γαλεριανὸ Συγκρότημα, ὅπως ὑποδηλώνει ἡ μνημειακὴ τους μορφή, ἀλλὰ καὶ ἡ θέση τους ἐπὶ τοῦ νοτιοδυτικοῦ ἄξονα τῆς Ἀψίδας. ΝΑ τοῦ κεντρικοῦ πυρήνα τοῦ Ἀνακτόρου, μεταξὺ αὐτοῦ καὶ τοῦ Ἱπποδρόμου, ἀποκαλύφθηκε κτήριο ποὺ πρέπει νὰ ταυτιστεῖ μὲ Βασιλικὴ (*Aula Palatina*)²⁰¹. Πρόκει-

¹⁹⁵ G. FORNI *EAA* II, 648-649.

¹⁹⁶ Βλ. παραπάνω σ. 108.

¹⁹⁷ Τὸ τμῆμα τῆς «Ἑγνατίας» ΝΑ τῆς Ἀψίδας παρουσιάζει ἀπόκλιση 15° περίπου ἀπὸ τὸ τμῆμα ΒΔ τῆς Ἀψίδας τοῦ Γαλερίου. Ἡ ἀπόκλιση αὐτὴ συμπίπτει μὲ ἐκείνη τῶν ἱππαφέσεων.

¹⁹⁸ Βλ. HUMPHREY 1986, 19-24, ὅπου ἐξετάζεται λεπτομερῶς τὸ σύστημα ἐκκίνησης τῶν ἱππαφέσεων, μὲ σχετικὸ ὑπολογισμὸ τῆς ἀπόστασης ἀπὸ κάθε θύρα τῶν ἱππαφείων ἕως τὴν εὐρίπο (*spina*).

¹⁹⁹ Οἱ *carceres* ποὺ παρουσιάζουν κοινὰ σημεῖα μὲ αὐτὰ τῆς Θεσσαλονίκης εἶναι: στὴ *Leptis Magna* (HUMPHREY 1986, 26 κέ., πίν. 28), στὴ Ρώμη ὁ *Circus Maximus* (HUMPHREY 1986, 132-152), στὰ Γέρασα (HUMPHREY 1986, 495 κέ. καὶ πίν. 246) καὶ στὸν Ἱππόδρομο τοῦ Μαζεντίου στὴ Ρώμη (HUMPHREY 1986, 582 κέ. καὶ πίν. 278).

²⁰⁰ HUMPHREY 1986, 446, 453.

²⁰¹ Πρῶτος ὁ MOUTSOPOULOS 1977, 236, 241, πρότεινε τὴν ταύτιση μὲ Βασιλικὴ, ἄποψη ποὺ ἐπιχείρησε νὰ ἀπορρίψει ὁ CAGIANO DE AZEVEDO 1979, 21. Γιὰ τὴν τεκμηριωμένη ταύτιση τῆς αἵθουσας

ται γιὰ κτήριο τὸ ὁποῖο, ἐξαιτίας τῆς ἰδιαίτερης κάτοψής του, χρησίμευε ὡς σύνδεσμος τοῦ Ἀνακτόρου μὲ τὸν Ἱππόδρομο²⁰². Ὁπωσδήποτε, συνιστᾷ πρωτότυπη ἀρχιτεκτονικὴ σύνθεση, ποὺ βρίσκει προηγούμενο στὶς λύσεις ποὺ ἀποτολμήθηκαν στὰ σύγχρονα ἀνάκτορα τῶν Τρεβήρων²⁰³, τοῦ Μιλάνου²⁰⁴ καὶ τοῦ Σιρμίου²⁰⁵.

Μία ἐνδιαφέρουσα ἀποκάλυψη, ποὺ δὲν ἀποτιμήθηκε καθόλου ἀπὸ τοὺς μελετητές, εἶναι ἓνα κυκλικὸ οἰκοδόμημα²⁰⁶ ποὺ ἐντοπίστηκε κατὰ τὴ διάρκεια σωστικῶν ἀνασκαφῶν βόρεια τοῦ Ἀνακτόρου τοῦ Γαλερίου. Γιὰ τὴν ταύτιση τοῦ κτηρίου αὐτοῦ ὀφείλουμε νὰ λάβουμε ὑπόψη δύο στοιχεῖα: τὴν κάτοψή του καὶ τὴ χωροταξικὴ του ἔνταξη στὸ πολεοδομικὸ σχέδιο τῆς συνοικίας τοῦ Γαλερίου. Ἡ κυκλικὴ του κάτοψη, διαμέτρου περίπου 29 μ. (100 ρωμαϊκοὶ πόδες), σὲ συνδυασμὸ μὲ τὸ γεγονὸς ὅτι τὰ λείψανα ποὺ ἐντοπίστηκαν φανερώνουν κατασκευὴ κτισμένη ἕως τὸν πυρῆνα τοῦ κύκλου μὲ τὸ σύστημα τῆς ἀργολιθοδομῆς (opus cementitium = σχιστόλιθοι καὶ κονίαμα), δὲν νομίζω ὅτι ἀφήνουν ἀμφιβολία γιὰ τὴν ταύτιση τοῦ οἰκοδομήματος αὐτοῦ μὲ κάποιο μνημειακὸ κτήριο τοῦ Γαλεριανοῦ Συγκροτήματος, ἴσως μὲ Μουσωλεῖο, καὶ προφανῶς μὲ αὐτὸ τῆς αὐτοκρατορικῆς οἰκογένειας²⁰⁷.

Πάνω στὸ νοητὸ ἄξονα ποὺ συνέδεε τὸ Συγκρότημα τοῦ Γαλερίου μὲ τὴν Ἀψίδα καὶ τὴ Ροτόντα, ὑπῆρχε, ὅπως σημειώσαμε ἤδη, ἓνα ἄλλο κτήριο, ὁ προορισμὸς τοῦ ὁποῖου, δυστυχῶς, δὲν εἶναι ἀκόμη ἐξακριβωμένως²⁰⁸. Ἡ ταύτισή του μὲ τὸ ναὸ τῶν Καβείρων²⁰⁹ ἢ μὲ Νυμφαῖο²¹⁰, ποὺ ἕως σήμερα ἔχει προταθεῖ, δὲν φαίνεται πειστικὴ.

αὐτῆς μὲ Βασιλική-Aula Palatina, βλ. M. VITTI, Il palazzo di Galerio a Salonicco, *Rivista di Topografia Antica, Journal of Ancient Topography* 3, 1993, 77-106.

²⁰² Ἐχει ἀνασκαφεῖ στὸ Μιλάνο κτήριο ποὺ παρουσιάζει παρόμοια κάτοψη, ἀλλὰ βρίσκεται σὲ διαφορετικὴ τοπογραφικὴ σχέση μὲ τὸν Ἱππόδρομο [DE CAPITANI D'ARZAGO, *Il Circo Romano* (Milano 1939)]. Ἐπίσης παρόμοιο κτήριο, μὲ κόγχη, ἀποκαλύφθηκε στὴ νότια πλευρὰ τοῦ Ἱπποδρόμου τοῦ Σιρμίου (HUMPHREY 1986, 613).

²⁰³ Ἡ βασιλικὴ τοῦ Κωνσταντίνου στοὺς Τρεβήρους, ποὺ ἔχει ἀντιπαραβληθεῖ μὲ τὴ Βασιλικὴ τῆς Θεσσαλονίκης, παρουσιάζει ὁμοιότητα ἀρχιτεκτονικῆ, ἀλλὰ διαφορετικὴ χωροταξικὴ ἔνταξη (βλ. παραπάνω σημ. 176 καὶ Κατάλογο τῆς Ἐκθεσης, *La Civilisation Romaine de la Moselle à la Sarre*, 1983, 319-324 καὶ 327).

²⁰⁴ Τὸ κτήριο μὲ τὴν ἀψίδα στὸ Μιλάνο (βλ. παραπάνω σημ. 202), τὸ ὁποῖο δὲν παρουσιάζει, ὅμως, τὰ ἴδια λειτουργικὰ χαρακτηριστικὰ μὲ τὴ Βασιλικὴ τῆς Θεσσαλονίκης, ἐπειδὴ δὲν συνδέει τὸν Ἱππόδρομο μὲ τὸ ἀνάκτορο.

²⁰⁵ V. POPOVIĆ - E. L. OCHSENSCHLAGER, Der spätkaiserzeitliche Hippodrom in Sirmium, *Germania* 54, 1976, 156-181.

²⁰⁶ Βλ. ἀρ. Κατ. 97 καὶ πρόσφατα *Θεσσαλονίκη* 1986, 59.

²⁰⁷ Ὡς τώρα μὲ μωσωλεῖο ἔχουν ταυτιστεῖ ἡ Ροτόντα (ἀρ. Κατ. 111, Μωσωλεῖο τοῦ Γαλερίου) καὶ τὸ Ὀκτάγωνο (ἀρ. Κατ. 99, Μωσωλεῖο τοῦ Θεοδοσίου). Ἀξίζει νὰ σημειωθεῖ ὅτι κατὰ τὴν περίοδο τῆς Τετταρχίας ἡ σχέση Ἱππόδρομος-ἀνάκτορα-μωσωλεῖο γίνεται πιὸ ἐντονος, ὅπως μαρτυρεῖ καὶ ἡ περίπτωση τοῦ μωσωλεῖου τοῦ Ρωμύλου καὶ τοῦ Ἱπποδρόμου τοῦ Μαξεντίου στὴ Ρώμη (HUMPHREY 1986, 602).

²⁰⁸ Βλ. ἀρ. Κατ. 101 καὶ *Θεσσαλονίκη* 1986, 57.

²⁰⁹ MOUTSOPOULOS 1977, 227-229. Ἀλλες θέσεις ποὺ ἔχουν προταθεῖ ὡς πιθανὲς γιὰ τὴν ὑπαρξὴ ναοῦ ἀφιερωμένου στὴ λατρεία τῶν Καβείρων εἶναι: ἡ Ροτόντα (COUSINÉRY 1831, 34) καὶ ὁ χώρος κάτω ἀπὸ τὴ βασιλικὴ τοῦ Ἀγίου Δημητρίου (ΤΟΥΡΑΤΣΟΓΛΟΥ 1985, 76-77).

²¹⁰ CAGIANO DE AZEVEDO 1979, 22.

Ὅπωςδήποτε τὸ Κτήριο τῆς ὁδοῦ Γούναρη εἶχε ἓνα σημαντικό δημόσιο χαρακτήρα, ἐφ' ὅσον οἱ τοῖχοι ἔφεραν ἐπένδυση μὲ πλούσια πολύχρωμη ὀρθομαρμάρωση, παρόμοια μὲ ἐκείνη τῶν δαπέδων του. Τὸ κτήριο αὐτό, σὲ συνδυασμὸ μὲ τὶς ἄλλες ἀρχαιολογικὲς ἀποκαλύψεις στὴν περιοχή, μᾶς προσφέρει στοιχεῖα ποὺ ἐπιτρέπουν νὰ διατυπώσουμε ὀρισμένες προτάσεις ἀναφορικὰ μὲ τὴν πολεοδομικὴ διάταξη τοῦ Ἀνακτόρου τοῦ Γαλερίου. Κατ' ἀρχήν, ἐφ' ὅσον τὸ Κτήριο τῆς ὁδοῦ Γούναρη ἦταν τοποθετημένο ἐπὶ τοῦ νοητοῦ ἄξονα ΒΑ-ΝΔ, δηλαδή ἀπὸ τὸ Ἀνάκτορο πρὸς τὴν Ἀσίδα τοῦ Γαλερίου, ἀποκλείεται ὁ ἄξονας αὐτὸς νὰ διαμορφώνεται σὲ πομπικὴ ὁδὸ. Κατὰ δεύτερο λόγο ὁ προσανατολισμὸς τοῦ κτηρίου αὐτοῦ, μὲ τὴν εἴσοδο στραμμένη πρὸς τὸ Ἀνάκτορο, ὑποδηλώνει ὅτι ἦταν ἐνταγμένο στὴν πολεοδομικὴ-ἀρχιτεκτονικὴ διαμόρφωση τοῦ Συγκροτήματος. Ὅχι μόνο ὁ προσανατολισμὸς τοῦ Κτηρίου τῆς ὁδοῦ Γούναρη, μὲ τὴν εἴσοδο στραμμένη στὰ ΝΔ, ἀλλὰ καὶ ἡ εἴσοδος τοῦ ἴδιου τοῦ Ἀνακτόρου, ὅπως καὶ ὁ προθάλαμος τοῦ Ὀκταγώνου ἀποδεικνύουν ὅτι ἡ πρόσοψη πρὸς τὴ θάλασσα ἦταν μία ἀπὸ τὶς πιὸ σημαντικὲς²¹¹.

Δὲν εἶναι σαφὲς πῶς διαρθρωνόταν καὶ πῶς ἦταν τοποθετημένη ἡ κυρία εἴσοδος τοῦ Ἀνακτόρου πρὸς τὴ θάλασσα, ἐπεὶ δὲν ἔχουμε κανένα τεκμήριο χρήσιμο γιὰ τὴν ἀναπαράσταση τῆς θαλάσσιας ὀχύρωσης²¹². Εἶναι πιθανὸ τὸ Ἀνάκτορο στὰ ΝΔ νὰ μὴν εἶχε διαμορφώσει τμῆμα κάποιου ὀρόφου του σὲ θεωρεῖο, δηλαδή μὲ πρόστυλες στοές, ὅπως συμβαίνει στὴν περίπτωση τοῦ ἀνακτόρου τοῦ Σπαλάτου. Φαίνεται πιὸ πιθανὸ ὅτι ἀνοιγόταν καὶ ἐπικοινωνοῦσε ἀπευθείας μὲ τὸ λιμάνι, τὸ γνωστὸ μὲ τὴν ὀνομασίαν Ἐκκλησιαστικὴ Σκάλα²¹³. Συνεπῶς, εἶναι πιθανὸν τὸ Γαλεριανὸ Συγκρότημα νὰ περιοριζόταν ΝΑ ἀπὸ τὰ τείχη, ΝΔ ἀπὸ τὴν Ἐκκλησιαστικὴ Σκάλα καὶ τὴν παραλία, ΒΔ —σύμφωνα μὲ τὰ καινούργια στοιχεῖα— ἀπὸ ἓνα μνημειακὸ κτήριο²¹⁴ καί, τέλος, ΒΑ ἀπὸ τὸ τέμενος τῆς Ροτόντας.

²¹¹ Οἱ VICKERS 1973(2), 113, ΜΠΑΚΙΡΤΖΗΣ 1975, 320-321 καὶ ΚΝΙΘΑΚΗΣ 1976, 107, ἔχουν ἐκφράσει τὴ γνώμη ὅτι τὸ Ἀνάκτορο εἶχε τὴν κύρια ὄψη καὶ τὴ σημαντικότερή του εἴσοδο πρὸς τὴ θάλασσα.

²¹² Ἔχουν ἐντοπιστεῖ μερικὰ τμήματα τῆς θαλάσσιας ὀχύρωσης κοντὰ στὸ Ἀνάκτορο (ἀρ. Κατ. 6-8), τὰ ὁποῖα ὅμως δὲν ἐπαρκοῦν γιὰ νὰ προσδιορίσουμε τὴ διαμόρφωση τῆς πρόσοψης τοῦ Ἀνακτόρου πρὸς τὴν ἀκτὴ. Ἀξιοπρόσεκτη εἶναι ἡ πληροφορία τοῦ TAFRALI 1913, 95, σύμφωνα μὲ τὴν ὁποία στὰ νοτιοανατολικά τείχη, κοντὰ στὸ Λευκὸ Πύργο, ὑπῆρχε πύλη ποὺ ὀνομαζόταν Πύλη Ρώμη (Porta Roma). Ἴσως αὕτη ἡ πύλη θὰ μπορούσε νὰ συσχετισθεῖ μὲ τὸ Ἀνάκτορο. Ὁ τοπογραφικὸς χάρτης τοῦ Tafrafi μοιάζει νὰ ἐνισχύει αὕτη τὴν ἄποψη.

²¹³ Βλ. παρακάτω σ. 133.

²¹⁴ Βλ. παραπάνω σ. 65 σημ. 127.

Η ΟΧΥΡΩΣΗ

Τὰ τείχη τῆς Θεσσαλονίκης διατηροῦνται σὲ ἄρκετὰ ἱκανοποιητικὴ κατάσταση, παρόλο ποὺ μεγάλα τμήματά τους —κυρίως στὰ ΒΔ, ΝΑ καὶ ΝΔ— ἔχουν κατὰ καιροὺς μερικῶς ἢ ὀλικῶς κατεδαφιστεῖ. Τὸ 1873, ὅταν πιά ἡ ὀχύρωση δὲν ἦταν ἀπαραίτητη γιὰ τὴν ἄμυνα καὶ ἡ πόλη εἶχε ἀρχίσει νὰ ἐπεκτείνεται, ὁ Τοῦρκος διοικητῆς Μιδὰτ πασὰς διέταξε νὰ κατεδαφιστεῖ τὸ τμήμα τῶν παραθαλασσίων τειχῶν ποὺ περιλαμβανόταν ἀνάμεσα στὸ Λευκὸ Πύργο καὶ στὸν Τὸπ Χανέ (Βαρδάρη)²¹⁵, καθὼς καὶ ἐκεῖνο τὸ τμήμα μεταξὺ τῆς Κασσανδρεωτικῆς Πύλης (Καλαμαριάς) καὶ τοῦ Λευκοῦ Πύργου. Οἱ τελευταῖες κατεδαφίσεις χρονολογοῦνται στὰ 1902, ὅταν ἰσοπεδώθηκε τμήμα τῶν ὀχυρώσεων μεταξὺ τῆς Κασσανδρεωτικῆς καὶ τῆς Νέας Χρυσῆς Πύλης, καὶ στὰ 1911, ὅταν κατεδαφίστηκαν τμήματα τοῦ τείχους ἀνάμεσα στὴ Λιταία καὶ στὴ Χρυσή Πύλη²¹⁶ (Χάρτης 4).

Ἡ μεγάλη οἰκοδομικὴ δραστηριότητα, ποὺ παρατηρήθηκε κατὰ τὶς τελευταῖες δεκαετίες, σὲ πρῶτο στάδιο μετὰ τὴν πυρκαγιά τοῦ 1917 καὶ σὲ δεύτερο μὲ τὴν ἀνοικοδόμηση τοῦ 1960-80, ἔγινε αἰτία νὰ ἔρθουν στὸ φῶς κατὰ τὴν ἐκσκαφὴ θεμελίων ἢ κατὰ τὴν ἐκτέλεση δημοσίων ἔργων τμήματα ἀπὸ τὶς θεμελιώσεις ἢ ἀκόμη καὶ τμήματα ἀπὸ τὴν ἀνωδομὴ τοῦ ὀχυρωματικοῦ περιβόλου, ποὺ εἶχε κατεδαφιστεῖ κατὰ τὴν περίοδο τῆς τουρκοκρατίας. Τὸ ὄφελος ἀπὸ τὸ εὔρημα εἶναι πολλαπλό, ἐφ' ὅσον ἔτσι δόθηκε ἡ εὐκαιρία νὰ ἐρμηνευθοῦν πολλὲς ἀπὸ τὶς οἰκοδομικὲς φάσεις τῆς ὀχύρωσης.

Ἡ διαδρομὴ ποὺ ἀκολουθοῦν τὰ τείχη μπορεῖ νὰ ἀναπαρασταθεῖ ὄχι μόνον μὲ τὴ βοήθεια παλαιῶν ἀπόψεων-ἀπεικονίσεων τῆς πόλης, κυρίως ἀπὸ τὴν πλευρὰ τῆς θάλασσας²¹⁷, ἀλλὰ καὶ μὲ βάση τὰ σχέδια καὶ τὶς μετρήσεις τοῦ Tafraли²¹⁸ καὶ ὅπως δὴ ποτε χάρις στὸ πλῆθος τῶν ἀρχαιολογικῶν ἀποκαλύψεων τῶν τελευταίων ἐτῶν²¹⁹.

Ἡ κάτοψη τῆς ὀχύρωσης τῆς Θεσσαλονίκης παρουσιάζει σχῆμα τραπεζίου μὲ τὴ νοτιοανατολικὴ καὶ τὴ βορειοδυτικὴ πλευρὰ παράλληλες μεταξὺ τους καὶ κάθετες πρὸς τὴν ἀκτὴ. Τὰ θαλάσσια τείχη ἀκολουθοῦσαν τὴ γραμμὴ τῆς παραλίας, καὶ κατὰ τὴ δυτικὴ γωνία προσαρμόζονταν στὸ σχῆμα τοῦ Λιμανιοῦ τοῦ Μεγάλου Κωνσταντίνου. Ἡ βορειοανατολικὴ πλευρὰ τῆς ὀχύρωσης εἶναι περισσότερο ἀκανόνιστη, ἐπεὶδὴ προσαρμόζεται —γιὰ ἀμυντικοὺς λόγους— στὴ φυσικὴ διαμόρφωση τοῦ ἐδάφους ἀντιμετωπίζοντας ἄρκετὲς δυσκολίες κατὰ τὴν ἀνοικοδόμησίν της (εἰκ. 20).

²¹⁵ Τὸ Τὸπ Χανέ δὲν κατεδαφίστηκε ὀλοκληρωτικά· μάλιστα τελευταῖα πραγματοποιήθηκαν ἐκτεταμένες ἀναστηλώσεις καὶ ἀρχαιολογικὲς ἐρευνες στὸ χῶρο αὐτό (ΜΑΡΚΗ 1982, 133-153).

²¹⁶ Γιὰ τὶς κατεδαφίσεις τῶν ἐτῶν 1873, 1902 καὶ 1911, βλ. DUCHESNE - BAYET 1876, 203-204 καὶ ἰδιαιτέρα ΠΑΠΑΓΕΩΡΓΙΟΥ 1911, 168.

²¹⁷ G. D'OTIÈRES (1686). O. DAPPER (17ος αἰ.). A. ELTON (1780). M. FAUVEL (19ος αἰ.). SALACCA (1865). Βλ. ἀπεικόνιση τῶν χαρτῶν τοῦ G. D'OTIÈRES καὶ τοῦ A. ELTON στὸ VICKERS 1970(1) πίν. I-II, ὅπως ἐπίσης καὶ ἀπεικόνιση τειχῶν ἀπὸ τὴ θάλασσα (εἰκ. 23).

²¹⁸ TAFRALI 1913 (βλ. σχέδ.).

²¹⁹ Ἀρ. Κατ. 1-40.

Εἰκ. 20. Τὰ ἀνατολικά τείχη (Ν. Κ. ΜΟΥΤΣΟΠΟΥΛΟΣ, *Θεσσαλονίκη 1900-1917*, Θεσσαλονίκη 1980, 106 εἰκ. 69).

Ἡ φυσικὴ διαμόρφωση τοῦ ἐδάφους ἐπηρέασε ἐπίσης καὶ τὴ διαδρομὴ τῶν ἀνατολικῶν καὶ τῶν δυτικῶν τειχῶν, ἐπειδὴ στὰ σημεῖα ἐκεῖνα ὑπῆρχαν δύο χεῖμαρροι, ποὺ γέμιζαν νερὸ κατὰ τοὺς χειμερινοὺς μῆνες²²⁰. Ὡστόσο, οἱ ἀντιξοότητες αὐτὲς ἀντιμετωπίστηκαν ἐπιτυχῶς καὶ ἐπιλύθηκαν κατὰ τὴν ὑστερορρωμαϊκὴ καὶ τὴ βυζαντινὴ περίοδο.

Τὸ συνολικὸ μῆκος τῆς ρωμαϊκῆς καὶ τῆς βυζαντινῆς ὀχύρωσης ἀνερχόταν στὰ 8.000 μ., ἀπὸ τὰ ὁποῖα σήμερα σώζονται περίπου τὰ 4.000 μ. Τὸ ὕψος τῶν τειχῶν δὲν ἦταν σταθερό, ἀλλὰ κυμαινόταν ἀνάλογα μὲ τὶς ἀνάγκες ἀπὸ 15 μ. —στὰ σημεῖα ὅπου ἡ φυσικὴ πρόσβαση πρὸς τὴν πόλιν ἦταν εὐκολότερη— ἕως 7,60 μ.—ἐκεῖ ὅπου ἡ φυσικὴ διαμόρφωση τοῦ ἐδάφους ἐξασφάλιζε τὴν ἄμυνα. Τὸ πάχος πάλι κυμαινόταν καὶ αὐτό, ἀνάλογα μὲ τὴ φυσικὴ διαμόρφωση καὶ τὶς ἀμυντικὲς ἀνάγκες, ἀπὸ 1,40 ἕως 4,60 μ.²²¹. Στὴν τελευταία αὐτὴ περίπτωση τὸ συνολικὸ πάχος εἶναι τὸ

²²⁰ PARADISSIS 1972, 118-119.

²²¹ ΓΟΥΝΑΡΗΣ 1982, 26-30. PARADISSIS 1972, 120. Βλ. ἐπίσης καὶ ἀρ. Κατ. 9-11, 13-17, 19, 20, 24, 34, 38, 40.

ἀποτέλεσμα τῶν ἐπ'ἀλλήλων προσθηκῶν καὶ ἐνισχύσεων τῆς ὀχύρωσης ποὺ πραγματοποιήθηκαν ἀπὸ τοὺς ἐλληνιστικούς ἕως τοὺς βυζαντινοὺς χρόνους. Δηλαδή τὸ συνολικὸ μέγιστο πᾶχος τῶν 4,60 μ. παρατηρεῖται ἐκεῖ, ὅπου συνήθως τὰ ἐξωτερικὰ «θεοδοσιανὰ» τεῖχη προστέθηκαν στὰ ἐσωτερικὰ τῶν χρόνων τοῦ Γαλλινοῦ²²².

Στοὺς θεοδοσιανοὺς χρόνους ἀνήκουν τὰ περισσότερα τμήματα τῆς ὀχύρωσης, ὅσα εἶναι σήμερα ὁρατά, μὲ κατὰ τόπους συμπληρώσεις τῆς βυζαντινῆς περιόδου²²³. Ἐκεῖ ὅπου κατέρρευσε ἡ «θεοδοσιανή» ὀχύρωση, ἀλλὰ καὶ ἐκεῖ ὅπου τὰ ἔχνη τοῦ τείχους ἀποκαλύφθηκαν κατὰ τὶς ἀνασκαφές, ἔγινε δυνατὸ νὰ ἐντοπιστοῦν καὶ οἱ παλιότερες ὀχυρωματικὲς κατασκευές, μὲ ἀποτέλεσμα νὰ ἐρευνηθοῦν οἱ ἀρχαιότερες φάσεις τῆς ὀχύρωσης τῆς Θεσσαλονίκης.

Ἀπὸ τοὺς περισσότερους μελετητὲς ἔχει γίνει δεκτὴ ἡ ἄποψη ὅτι τὰ τεῖχη τῆς ἐλληνιστικῆς ἐποχῆς πρέπει νὰ ἀνάγονται στὴν πρώτη φάση τῆς πόλης, πρέπει νὰ εἶναι δηλαδὴ σύγχρονα μὲ τὴν ἵδρυσή της ἀπὸ τὸν Κάσσανδρο (316/15 π.Χ.)²²⁴.

Οἱ ἀρχαιολογικὲς ἀποκαλύψεις (ἀρ. Κατ. 23-27) στὴν περιοχὴ τῶν βορειοανατολικῶν τειχῶν καὶ ἀκριβέστερα στὸ τμήμα ἐκεῖνο ποὺ χωρίζει τὴν πόλιν ἀπὸ τὴν Ἀκρόπολιν, καθὼς καὶ στὴν περιοχὴ τῶν νοτιοανατολικῶν τειχῶν, στὰ ΝΔ τοῦ Πύργου τοῦ Τριγωνίου, προσφέρουν ὅπωςδήποτε ὁρισμένα ἀξιόλογα στοιχεῖα, τὰ ὁποῖα ἐπιδέχονται ἔρευνα. Στὰ τμήματα αὐτὰ τῆς ὀχύρωσης παρατηρήθηκε —μετὰ τὴν κατάρρευση δύο βυζαντινῶν πύργων— ὅτι τὸ ἐσωτερικὸ τῆς κατασκευῆς ἀποτελοῦνταν ἀπὸ πῶρινους δόμους σὲ ἰσόδομη διάταξη²²⁵.

Ὁ τρόπος ἐπεξεργασίας τῶν λιθοπλίνθων, τὸ εἶδος δόμησης, τὸ ὑλικὸ (πῶρος), προπαντὸς ὅμως ἡ ἀπουσία συνδετικοῦ ὑλικοῦ ἀνάμεσα στοὺς ἄρμους (Πίν. 22, 25, 27-29), καταδεικνύουν ὅτι τὰ τμήματα αὐτὰ τοῦ τείχους μποροῦν ἀσφαλῶς νὰ θεωρηθοῦν ἐλληνιστικά, προφανῶς ἀπὸ τοὺς χρόνους τῆς ἵδρυσης τῆς πόλης²²⁶. Οἱ παραπάνω ἀποκαλύψεις ὁδηγοῦν στὸ συμπέρασμα ὅτι ἡ βορειοανατολικὴ γωνία τῆς ὀχύρωσης δὲν ἔχει ὑποστῇ ἀλλαγὴ ἀπὸ τὴν ἐλληνιστικὴ ἕως τὴ βυζαντινὴ ἐποχὴ καὶ

²²² Τὰ «θεοδοσιανὰ» τεῖχη βρίσκονται συνήθως σὲ ἐπαφὴ μὲ αὐτὰ τοῦ 254-268 μ.Χ. (ἀρ. Κατ. 9, 13, 14, 17-19, 24-32, 34, 40).

²²³ Γιὰ τὴν περιγραφὴ αὐτῶν τῶν μεταγενέστερων ἐπεμβάσεων καὶ γιὰ τὴ σχετικὴ τους χρονολόγηση βλ. *Θεσσαλονίκη* 1985, 25-33, ΓΟΥΝΑΡΗΣ 1982, 18-24, ΜΑΡΚΗ 1982, 133-153 καὶ ΒΕΛΕΝΗΣ 1989, 83-113.

²²⁴ Βλ. τελευταῖα SPIESER 1984, 59-62 καὶ ΒΕΛΕΝΗΣ 1989, 729.

²²⁵ Στὴν περίπτωσιν αὐτὴ δὲν πρόκειται γιὰ λιθοπλίνθους σὲ δευτέρη χρῆση, ὅπως ἴσως συμβαίνει σὲ ἄλλα τμήματα τῆς ὀχύρωσης (ἀρ. Κατ. 26-30).

²²⁶ Ὁ ΒΕΛΕΝΗΣ 1989, 33-35 θεωρεῖ ὅτι ὁ πύργος ἀρ. Κατ. 24 δὲν ἀνήκει στὴν ἀρχικὴ ὀχύρωση τῆς πόλης, ἀλλὰ στὸν 2ο αἰ. π.Χ., ἐπειδὴ στὴν ἐσωτερικὴ νοτιοδυτικὴ πλευρὰ τοῦ πύργου οἱ πωρόλιθοι δένονται, κατὰ τὴ γνώμη του, μὲ τὴν ἐσωτερικὴ ἀργολιθοδομή (Πίν. 22) καὶ ἐπειδὴ ἕνας πωρόλιθος τῆς βορειοδυτικῆς πλευρᾶς του θεμελιώνεται πάνω σὲ ἀργολιθοδομή. Ὅσον ἀφορᾷ τὴ νοτιοδυτικὴ πλευρὰ τοῦ πύργου φαίνεται πιὸ πιθανὸ (ἔτσι τουλάχιστον μοιάζει νὰ ἀποδεικνύουν καὶ τὰ λείψανα) ὅτι ἡ ἀργολιθοδομὴ θὰ πρέπει νὰ συσχετιτεῖ μὲ τὴν ἀναμόρφωση τοῦ πύργου κατὰ τὸ διάστημα 254-268 μ.Χ., ὅταν ἀνακατασκευάστηκε καὶ τὸ τεῖχος.

ἀφ' ἑτέρου ὅτι ἡ ἑλληνιστικὴ ὀχύρωση εἶχε πιθανῶς τετράγωνους πύργους²²⁷.

Ἡ πρόσφατη ἀποκάλυψη ἑνὸς ἀκόμη τμήματος τοῦ τείχους στὰ ΝΔ τοῦ Πύργου τοῦ Τριγωνίου²²⁸, τὸ ὁποῖο ἂν καὶ παρουσιάζει διαφορὲς στὴ δομὴ²²⁹ του συγκρινόμενο μὲ ἄλλα τμήματα γνωστὰ ἀπὸ παλιότερα (ἀρ. Κατ. 18-20), ἐπιβεβαιώνει ὅτι ἡ διαδρομὴ τῶν ἑλληνιστικῶν τειχῶν συνέπιπτε μὲ αὐτὴ τῶν τειχῶν στὶς μεταγενέστερες οἰκοδομικὲς φάσεις τους τουλάχιστον μέχρι τὴν ὁδὸ Κασσάνδρου. Ἡ διαδρομὴ τῶν ἑλληνιστικῶν τειχῶν γύρω ἀπὸ τὴν ὑπόλοιπη πόλη δὲν εἶναι ἐξακριβωμένη. Προφανῶς δὲν διέφερε οὐσιαστικὰ ἀπὸ ἐκείνη τῶν ρωμαϊκῶν καὶ τῶν πρώιμων βυζαντινῶν χρόνων. Ὅπως δὲ ποτε τὸ μεγάλο μήκος τοῦ τείχους στὴν πρώτη φάση τῆς ζωῆς τῆς πόλης δικαιολογεῖται ἀπὸ τὴν ἀνάγκη νὰ ἐνσωματωθοῦν μέσα στὴν περιμέτρο του συγκεκριμένα στρατηγικὰ σημεῖα πολὺ σημαντικὰ γιὰ τὴν ἄμυνα τῆς πόλης σὲ περίπτωσι πολιορκίας.

Οἱ σημαντικότερες διαφορὲς ὥστόσο, κατὰ τὰ φαινόμενα, θὰ πρέπει νὰ ἐντοπιστοῦν στὴν περιοχὴ τῶν νοτιοανατολικῶν τειχῶν, στὸ τμήμα ποὺ περιλαμβάνεται μεταξὺ τῆς ὁδοῦ Κασσάνδρου καὶ τοῦ Λευκοῦ Πύργου καὶ συγκεκριμένα στὴν περιοχὴ τοῦ Γαλεριανοῦ Συγκροτήματος, ὅπου ἀποκαλύφθηκαν καὶ τάφοι τῆς ἑλληνιστικῆς καὶ ρωμαϊκῆς ἐποχῆς²³⁰. Ἐδῶ, ὅπως φαίνεται νὰ ἐπιβεβαιώνει καὶ ἡ ἀποκάλυψη ἑνὸς ἑλληνιστικοῦ κλιβάνου στὴν ὁδὸ Φιλίππου 91 (ἀρ. Κατ. 115)²³¹, μπορούμε νὰ ὑποθέσουμε ὅτι ἡ ἑλληνιστικὴ ὀχύρωση βρισκόταν περίπου στὸ ὕψος τῶν σημερινῶν ὁδῶν Ἀρριανοῦ, Ἀπελλοῦ καὶ Βύρωνος²³². Μικρότερης σημασίας διαφορὲς μεταξὺ τῆς ρωμαϊκῆς καὶ τῆς ἑλληνιστικῆς ὀχύρωσης θὰ πρέπει νὰ ὑπῆρχαν στὸ βορειοδυτικὸ τμήμα, ὅπου ἡ γραμμὴ τοῦ τείχους κατὰ τὴν ἑλληνιστικὴ ἐποχὴ

²²⁷ Οἱ διαστάσεις τῶν ρωμαϊκῶν πύργων ἦταν $6,50 \times 6,50$ μ., δηλαδὴ 22×22 ρωμαῖκοὶ πόδες. Δὲν ἀποκλείεται, ὅμως, μερικοὶ ἀπὸ αὐτοὺς νὰ διατήρησαν τὶς ἴδιες διαστάσεις μὲ τοὺς ἑλληνιστικοὺς. Ἡ ἄποψη αὕτη ἐνισχύεται ἀπὸ τὴ διαπίστωσι ὅτι οἱ ἑλληνιστικοὶ πύργοι τῆς Νέας Ἄλου παρουσιάζουν περίπου τὶς ἴδιες διαστάσεις ($6,75 \times 6,35$ μ.). Πρβ. H. R. REINDER, *New Halos, Hellenistic Town in Thessalia, Greece* (Utrecht 1988) 57-107.

²²⁸ Ἡ ἀποκάλυψις αὕτη ὀφείλεται στὸν Γ. ΒΕΛΕΝΗ. Βλ. ἀρ. Κατ. 23.

²²⁹ Ἰδιος τρόπος δομῆς στὴν κατασκευὴ τῶν ὀχυρώσεων ἀπαντᾷ στὴν Οἰσὺμη (Ε. ΓΙΟΥΡΗ - Χ. ΚΟΥΚΟΥΛΗ, Ἀνασκαφὴ στὴν ἀρχαία Οἰσὺμη, *ΑΕΜΘ* 1, 1988, 365 καὶ εἰκ. 3), στὴ Νεάπολη (Γ. ΜΠΑΚΑΛΑΚΗΣ, *ΑΕ* 1936, 4 εἰκ. 4-5) καὶ στὸ πόλισμα τῆς Καλαμίτσας (ἀρχαία Ἀντισάρα) (Γ. ΜΠΑΚΑΛΑΚΗΣ, *ΠΑΕ* 1935, 31 εἰκ. 1). Τὰ τεῖχη τῆς Οἰσὺμης, ποὺ χαρακτηρίζονται ἀπὸ τὸν ἴδιο τρόπο δόμησης μὲ ἐκεῖνα τῆς Θεσσαλονίκης, ἔχουν χρονολογηθεῖ στοὺς ὑστεροαρχαίκοις καὶ στοὺς κλασικοὺς χρόνους (Χ. ΚΟΥΚΟΥΛΗ-ΧΡΥΣΑΝΘΑΚΗ, Οἱ ἀποικίαι τῆς Θάσου στὸ Βόρειο Αἰγαῖο. Νεότερα εὐρήματα, *Ἡ Καβάλα καὶ ἡ περιοχὴ τῆς. Α' Τοπικὸ Συμπόσιο*, Θεσσαλονίκη 1980, 317 εἰκ. 16). Θὰ ἔπρεπε, ἴσως, νὰ ἐξεταστεῖ ἡ πιθανότητα τὰ λείψανα αὐτὰ νὰ ἀνάγονται σὲ κάποιο πόλισμα τῆς κλασικῆς ἐποχῆς, πιθανῶς τῆς Θέρμης;

²³⁰ Βλ. παραπάνω σ. 105 σημ. 142 καὶ σ. 136.

²³¹ Βλ. ΑΔΑΜ-ΒΕΛΕΝΗ 1989, 235, ὅπου παρατηρεῖται ὅτι πρόκειται γιὰ μεταλλευτικὸ κλίβανο καὶ ὄχι γιὰ κεραμικὸ, ὅπως εἶχε ὑποστηρίξει ἡ Ε. ΜΑΡΚΗ (*Ἀρχαιολογία* 1983, 12), καὶ ὅτι παρόμοιες βιοτεχνικὲς κατασκευὲς βρισκόνταν στὰ ὅρια τῆς πόλης.

²³² Τὴν ἄποψη αὕτη ἐνισχύουν οἱ ἀνασκαφὲς ποὺ πραγματοποιήθηκαν στὴν ὁδὸ Παλαιῶν Πατρῶν Γερμανοῦ καὶ Γρ. Παλαμᾶ (βλ. σχετικὰ ἀρ. Κατ. 103, 113, 115 καὶ παραπάνω σ. 52).

διερχόταν ΒΔ τοῦ Σεραπείου²³³, περίπου στὸ ὕψος τῆς σημερινῆς ὁδοῦ Γλάδστωνος²³⁴.

“Ὅσον ἀφορᾷ τῇ θαλάσσια ἑλληνιστικῇ ὀχύρωση πρέπει νὰ σημειωθεῖ ὅτι γι’ αὐτὴν δὲν ἔχουμε καμιὰ ἐνδειξη. Γιὰ τὸ λόγο αὐτὸ θὰ πρέπει νὰ παραμείνουμε στὰ στοιχεῖα τῆς ρωμαϊκῆς καὶ τῆς βυζαντινῆς ὀχύρωσης²³⁵.

“Ὅπως ἔχει ἐξακριβωθεῖ, ἡ βυζαντινὴ Ἀκρόπολη (στὴν Ἀνω Πόλη) δὲν συμπίπτει μὲ τὴν ἑλληνιστικὴ καὶ τὴ ρωμαϊκὴ Ἀκρόπολη τῆς Θεσσαλονίκης, ἀφ’ ἑνὸς ἐπειδὴ δὲν βρέθηκαν κατάλοιπα τῆς ἑλληνιστικῆς ἐποχῆς στὸ χῶρο τῆς σημερινῆς Ἀκρόπολης καὶ ἀφ’ ἑτέρου ἐπειδὴ τόσο οἱ ἑλληνιστικοὶ ὅσο καὶ οἱ πύργοι τοῦ βορειοανατολικοῦ τείχους, ποὺ κατασκευάστηκαν στὸ 254-268 μ.Χ., δὲν ἦταν στραμμένοι πρὸς τὴν πόλη, ἀλλὰ, ἀντίθετα, πρὸς τὴν Ἀκρόπολη²³⁶. “Ὅπως φαίνεται, δὲν πρέπει νὰ ὑπῆρχε κάποια ἀκρόπολη ΒΑ τοῦ τείχους κατὰ τὴν περίοδο ἡ ὁποία μᾶς ἐνδιαφέρει²³⁷. Ἡ θέση, ὡστόσο, τῆς σημερινῆς Ἀκρόπολης σὲ συνάρτηση μὲ διάφορα παραδείγματα ἀκροπόλεων στὴν Ἑλλάδα (μεταξὺ τῶν ὁποίων ξεχωρίζουν οἱ ἀκροπόλεις τῆς Κασσώπης²³⁸ καὶ τῆς Δημητριάδος)²³⁹, ἀλλὰ καὶ ἀκροπόλεων τῆς Μικρᾶς Ἀσίας καὶ τῆς Συρίας συνηγοροῦν γιὰ τὴν ταύτιση τῆς θέσης τῆς ἑλληνιστικῆς καὶ ρωμαϊκῆς Ἀκρόπολης τῆς Θεσσαλονίκης, κατὰ προσέγγιση, στὴν ἀνατολικὴ πλευρὰ τῆς πόλης (Χάρτης 9)²⁴⁰. Ἡ ἀπόκεντρη θέση καὶ ἡ ιδιόρρυθμη γεωλομορφολογία²⁴¹ τῆς Ἀκρόπολης τῆς Θεσσαλονίκης εἰκάζεται καὶ ἀπὸ κείμενο τοῦ Κικέρωνος²⁴², ὁ ὁποῖος μᾶς πληροφορεῖ ὅτι ἡ Ἀκρόπολη παρέμενε τὸ

²³³ Δηλαδή τὸ ἱερὸ βρισκόταν μέσα στὴν πόλη (βλ. σχετικὰ σ. 76 σημ. 177).

²³⁴ Διαφορετικὴ ἄποψη ἐξέφρασε ὁ ΒΕΛΕΝΗΣ 1989, 25-26, ὁ ὁποῖος πιστεύει ὅτι ἡ βορειοανατολικὴ καὶ ἡ βορειοδυτικὴ πλευρὰ τῶν ἑλληνιστικῶν τειχῶν πρέπει νὰ ἦταν παράλληλες μὲ τὴν ὁδὸ Ἡρακλείδου ἢ μὲ τὴν ὁδὸ Δημ. Πολιορκητοῦ ἢ μὲ τὴν ὁδὸ Σαχτούρη.

²³⁵ Βλ. σ. 77-78, ὅπου προτείνεται ἡ πιθανὴ ἔκταση τῆς ἑλληνιστικῆς πόλης.

²³⁶ Θεσσαλονίκη 1985, 27.

²³⁷ Γιὰ τὸν ἐντοπισμὸ τῆς ἑλληνιστικῆς ἀκρόπολης βλ. ΒΕΛΕΝΗΣ 1989, 27-28.

²³⁸ S. DAKARIS, *Cassopaia and the Elean Colonies* (Ἀθήναι 1971) 89-90, εἰκ. 40.

²³⁹ W. BÖSER - P. MARZOLFF, *Demetrias III* (Bonn 1980) σχέδ. II. Ἄλλα παραδείγματα ἀκροπόλεων μὲ παρόμοια στοιχεῖα μὲ αὐτὰ τῆς Ἀκρόπολης τῆς Θεσσαλονίκης στὸν VICKERS 1972(2) 167.

²⁴⁰ Ἡ ἀκρόπολη ποὺ πρέπει νὰ παρουσίαζε τὰ περισσότερα κοινὰ στοιχεῖα μὲ τὴν Ἀκρόπολη τῆς Θεσσαλονίκης θὰ ἦταν αὐτὴ τῆς Πριήνης, παρ’ ὅλον ὅτι στὴν περίπτωση τῆς Θεσσαλονίκης ἡ κατωφέρεια τοῦ ἐδάφους δὲν ἔφθανε τὶς ὑψομετρικὲς διαφορὲς ποὺ εἶναι τόσο αἰσθητὲς στὴ μικρασιατικὴ πόλη (WIEGAND - SCHRADER 1904, 35-45, ὅπου καὶ χάρτης τῆς ἀκροπόλεως).

²⁴¹ Ὁ VICKERS 1972(2) 167, εἶναι τῆς γνώμης ὅτι στὴν Ἀκρόπολη τῆς Θεσσαλονίκης ἦταν στρατοπεδευμένη ἡ μακεδονικὴ φρουρά.

²⁴² ΚΙΚΕΡΩΝ, *De Provinciis Consularibus* II, 4: Macedonia... a barbaris...vexatur, ut Thessalonicienses positi in gremio imperii nostri relinquere oppidum et arcem munire cogantur, καὶ ΚΙΚΕΡΩΝ, *In Pisonem* XXXIV, 84: Thessaloniciensis, cum oppido desperassent, munire arcem colgerunt. Οἱ δύο ὅροι “oppidum” καὶ “arx” ἀναφέρονται σὲ δύο ξεχωριστοὺς χώρους τῆς πόλης. Ὁ ὅρος “oppidum” ἀναφέρεται σὲ ὅλη τὴν ὀχυρωμένη πόλη, ἐνῶ ὁ ὅρος “arx” ἀναφέρεται ἀποκλειστικὰ στὸν πιὸ ὀχυρὸ χῶρο, τὴν ἀκρόπολη. Στὴ Ρώμη μὲ τὴν “arx” ταυτίζεται ὁ ὑψηλότερος καὶ πιὸ ὀχυρὸς χῶρος τοῦ Capitolium, δηλαδή ἡ ἀκρόπολη (COARELLI 1980, 26, 36). Βλ. τὴν κριτικὴ ἀνάλυση αὐτῶν τῶν δύο κειμένων ἀπὸ τὸν SPIESER 1984, 62.

μοναδικό καταφύγιο τῶν Θεσσαλονικέων ἀπὸ τῆ στιγμῇ ποὺ ἡ πόλη δὲν ἦταν πιά σὲ θέση νὰ ἀντιμετωπίσει κάποια πολιορκία²⁴³.

Μετὰ τὴ μετατροπὴ τῆς Μακεδονίας σὲ ρωμαϊκὴ ἐπαρχία (148/7 π.Χ.), τὰ τεῖχη τῆς Θεσσαλονίκης θὰ πρέπει νὰ ἀφέθηκαν στὴν τύχη τους καὶ σὲ πολλὰ σημεία νὰ κατέρρευσαν, ἀφοῦ τὸ 58 π.Χ. ὁ Κικέρων ἀναφέρει ὅτι οἱ κάτοικοι τῆς πόλης, γιὰ νὰ σωθοῦν ἀπὸ τὶς ἐπιδρομὲς τῶν θρακικῶν στιφῶν, ἀναγκάστηκαν νὰ ἐγκαταλείψουν τὸ ἄστυ (oppidum) καὶ νὰ ὀχυρωθοῦν στὴν ἀκρόπολη (αἰχ)²⁴⁴.

Ἔως τὸ 253/54 μ.Χ., μέχρι δηλαδὴ τὴν πολιορκία τῆς Θεσσαλονίκης ἀπὸ τοὺς Γότθους, δὲν φαίνεται νὰ ὑπῆρξε κάποιο ἐκτεταμένο οἰκοδομικὸ ἀμυντικὸ σχέδιο ὀχύρωσης τῆς πόλης. Ἡ λεγόμενη Χρυσὴ Πύλη, στὸ κέντρο τῆς σημερινῆς Πλατείας Βαρδαρίου, κτίσμα τοῦ τέλους περίπου τοῦ 1ου αἰ. π.Χ. πρὸς τιμὴν τῶν νικητῶν στὴ μάχη τῶν Φιλίππων τὸ 42 π.Χ., φαίνεται νὰ ἐνσωματώθηκε στὰ δυτικὰ τεῖχη μόνο κατὰ τὸν 3ο αἰ. μ.Χ. ἀποτελώντας ἔτσι τὴν κύρια εἴσοδο τῆς πόλης ἀπὸ τὰ δυτικά²⁴⁵. Τὸ κτίσμα, ἀπὸ τὸ ὁποῖο δὲν ὑπάρχει σήμερα κανένα ἴχνος, εἶχε ἀνεγερθεῖ ἐντὸς τοῦ pomerium (δηλαδὴ ἐντὸς τῶν ὁρίων τῆς ρωμαϊκῆς πόλης), ἔξω ἀπὸ τὴν ἐλληνιστικὴ ὀχύρωση, καὶ ἀποτελοῦσε ἓνα εἶδος πύλης πρὸς τιμὴν τῶν νικηφόρων στρατευμάτων τοῦ Ὀκταβιανοῦ καὶ τοῦ Ἀντωνίου, ἐξυπηρετώντας ἰδεολογικοὺς μᾶλλον παρὰ ἀμυντικοὺς σκοπούς. Ἡ ὄψη τοῦ μνημείου, τὴν ὁποία ἀποκομίζουμε ἀπὸ τὶς ἀπεικονίσεις του σὲ ἐκδόσεις περιηγητικοῦ χαρακτήρα (L. Heuzey - H. Daumet, M. E. Cousinéry)²⁴⁶, ὅπου ἡ ἀψίδα ἐμφανίζεται ὡς πύλη τεῖχους, ἀποδίδει τὴν κατάστασι ποὺ διαμορφώθηκε στὸν 3ο αἰ. μ.Χ., ὅποτε ἡ πύλη ἐνσωματώθηκε στὸ δυτικὸ τεῖχος καὶ λήφθηκε πρόνοια, κατὰ τὰ κρατοῦντα τῆς ἐποχῆς, νὰ δοθεῖ μνημειακὸς χαρακτήρας στὸ σημεῖο ἐκεῖνο μὲ τὴν κατασκευὴ ψευδοῖσοδομικοῦ μαρμαρίνου τοίχου, προσαρμοσμένου στὴν ἀνωδομὴ τῆς πύλης.

Οἱ πηγές²⁴⁷ καὶ τὰ νομίσματα (εἰκ. 21), ἀλλὰ πολὺ περισσότερο τὰ ἀνασκαφικὰ εὐρήματα²⁴⁸, μιλοῦν γιὰ ὀργανωμένη ἀναμόρφωση τοῦ ἀμυντικοῦ συστήματος μόνο

Εἰκ. 21. Ὁ Κάβειρος ἐπάνω σὲ πύλη τοῦ τεῖχους.
Νόμισμα Θεσσαλονίκης ἐπὶ ἐποχῆς Γαλλιανοῦ
(ΤΟΥΡΑΤΣΟΓΛΟΥ 1985, πίν. II 30).

²⁴³ Γιὰ τὴν παραμονὴ τοῦ Κικέρωνος στὴ Θεσσαλονίκη, J. W. LOOMIS, Cicero and Thessaloniki. Politics and Provinces, *Ἀρχαία Μακεδονία* I, 1970, 169-187.

²⁴⁴ Βλ. παραπάνω σημ. 242 καὶ τὸ κείμενο, ΚΙΚΕΡΩΝ, *In Pisonem* XVII, 40: Vexatio Macedoniae? An oppidorum turpis amissio? An sociorum direptio? An agrorum depopulatio? An munintio Thessalonicae?.

²⁴⁵ Βλ. ἀρ. Κατ. 37.

²⁴⁶ Βλ. εἰκ. 10.

²⁴⁷ ΠΡΟΚΟΠΙΟΣ, *De Bello Gotico*, III 40, ΖΩΣΙΜΟΣ *Hist.* I 29, 43 καὶ ΖΩΝΑΡΑΣ XII 23, 26. Βλ. κριτικὴ θεώρηση τῶν πηγῶν: A. ALFÖLDI, *Studien zur Geschichte der Weltkrise des 3. Jahrhunderts n. Chr.* (Darmstadt 1967) 322.

²⁴⁸ Βλ. ἀρ. Κατ. 9-40.

για τὸ ἔτος 253/54 μ.Χ. Ἡ ἀρχαιολογικὴ ἔρευνα ἀπέδειξε ὅτι ἡ ρωμαϊκὴ ὀχύρωση συντελέστηκε σὲ δύο ξεχωριστὲς οἰκοδομικὲς φάσεις. Ἡ πρώτη ἀνάγεται στὰ χρόνια τῆς γοθτικῆς ἐπιδρομῆς τοῦ 253/54 καὶ ἀποτελεῖται ἀπὸ τοῖχο καὶ τετράγωνους στὴν κάτοψη πύργους. Ἡ δευτέρη προστέθηκε στὰ 268 μ.Χ., στὰ χρόνια τοῦ Κλαυδίου Β' ἐν ᾧ καὶ πάλι τοῦ γοθικοῦ κινδύνου²⁴⁹, ἀποτελεῖται ἀπὸ ἕναν ἀκόμη τοῖχο καὶ κατασκευάστηκε ὡς ἐνίσχυση στὴν προηγούμενη. Οἱ ἐπιτύμβιες στῆλεις²⁵⁰ καὶ τὰ ἀρχιτεκτονικὰ μέλη²⁵¹, σὲ δευτέρη χρήση, ἐντειχισμένα στὸ τεῖχος, ἐνισχύουν τὴ χρονολόγηση αὐτή²⁵². Ἡ διαδρομὴ τῶν νέων τειχῶν τοῦ 3ου αἰ. μ.Χ., ὅπως ἤδη ἀναφέραμε, διαφέρει σὲ ὀρισμένα της σημεία ἀπὸ ἐκείνη τῶν ἐλληνιστικῶν χρόνων. Στὴν ἴδια ἐποχὴ χρονολογεῖται καὶ ἡ ἔνταξη ἐντὸς πόλεως τῆς περιοχῆς ἐκείνης, στὴν ὁποία ἀργότερα ἐπρόκειτο νὰ ἀναγερθεῖ τὸ Γαλεριανὸ Συγκρότημα²⁵³.

Ἐπιχειρώντας τώρα νὰ ἀναπαραστήσουμε τὴν πορεία τῆς ὀχύρωσης, παρατηροῦμε πιὸ ἀναλυτικὰ (Χάρτης 1) ὅτι: ἡ διαδρομὴ τῶν δυτικῶν τειχῶν, ἀπὸ τὴν ἀκτογραμμὴ ἕως τὴν ὁδὸ Ἀγίου Δημητρίου, ταυτίζεται μὲ τοὺς ἄξονες τῆς σημερινῆς ὁδοῦ Φράγκων, τῆς Πλατείας Δημοκρατίας (πρώην Βαρδαρίου) καὶ τῆς ὁδοῦ Ἀγίας Εἰρήνης. Αὐτὸ ἐπιβεβαιώνεται ἀπὸ ὅσα τμήματα ὀχύρωσης δὲν κατεδαφίστηκαν (ἀρ. Κατ. 33, 34, 38, 39) καὶ ἀπὸ τὰ τμήματα ἐκεῖνα, ποὺ ἀποκαλύφθηκαν κατὰ τὴ διεξαγωγὴ σωστικῶν ἀνασκαφῶν (ἀρ. Κατ. 35, 36, 40). Ἡ πορεία τῶν τειχῶν μεταξὺ τῆς Λιταίας Πύλης (Πλατεία Δημοκρατίας) καὶ τῆς Νέας Χρυσῆς Πύλης (Γενικὸ Κεντρικὸ Νοσοκομεῖο) εἶναι γνωστὴ, ἐπειδὴ τὸ τμῆμα αὐτὸ τῆς ὀχύρωσης, ποὺ ἐνσωματώθηκε στὴ «θεοδοσιανή» φάση, ὄχι μόνον δὲν κατεδαφίστηκε, ἀλλὰ ἀναστηλώθηκε πρόσφατα.

Ἡ διαδρομὴ τῶν ἀνατολικῶν τειχῶν, ἀπὸ τὸν Λευκὸ Πύργο ἕως τὸ Γενικὸ Κεντρικὸ Νοσοκομεῖο, ἀκολουθεῖ τὶς ὁδοὺς Φιλικῆς Ἑταιρείας (ἀρ. Κατ. 9-16), Μελενίκου (ἀρ. Κατ. 17-19) καὶ Χατζηανδρέου (ἀρ. Κατ. 20-21). Βόρεια τοῦ Γενικοῦ Κεντρικοῦ Νοσοκομεῖου τὰ τεῖχη ἀλλάζουν κατεύθυνση (ἀρ. Κατ. 20) καὶ στρέφουν πρὸς τὰ βορειοδυτικὰ²⁵⁴.

²⁴⁹ SPIESER 1974, 518-519. Σχετικὰ μὲ τὴ χρονολόγηση ἐπὶ Μ. Κωνσταντίνου, τὴν ἀναγνώριση πολλὰ πλῶν ρωμαϊκῶν φάσεων, τὴν τυπολογία καὶ τὶς διαστάσεις τῶν ρωμαϊκῶν πύργων, BELENHE 1989, 52-62, ὅπου καὶ ὁ ἴδιος ὑπολογίζει στὰ 48-53 μ. περίπου τὸ μεταξόνιο τῶν πύργων.

²⁵⁰ Ἀσφαλὴ *terminus post quem* γιὰ τὴν οἰκοδόμησιν τῆς ὀχύρωσης αὐτῆς προσφέρουν οἱ ἐπιγραφὲς ἐπιτύμβιων στηλῶν τοῦ 2ου-3ου αἰ. μ.Χ., ποὺ βρέθηκαν ἐντοιχισμένες σὲ πύργο τῆς ἀνατολικῆς ὀχύρωσης (ἀρ. Κατ. 18 σημ. 13), ὅπως ἐπίσης καὶ οἱ ἐπιγραφὲς ἐπιτύμβιων βωμῶν ποὺ ἐνσωματώθηκαν στὸ τεῖχος ποὺ ἀποκαλύφθηκε στὴν ὁδὸ Ἀρμενοπούλου (ἀρ. Κατ. 19) καὶ στὸν πύργο τῆς ὁδοῦ Κλαυδιανοῦ (ἀρ. Κατ. 32 σημ. 20).

²⁵¹ Βλ. ἀρ. Κατ. 17, 18, 20, 22-25, 27-40.

²⁵² Κατὰ τὰ φαινόμενα πρόκειται γιὰ χαρακτηριστικὸν τρόπον δομῆς. Στὴν ὑστερορρωμαϊκὴ ἐπιδιόρθωση τῶν τειχῶν τῆς Ἑδεσσας χρησιμοποιοῦντο ἐπίσης πώρινοι βωμοὶ καὶ ἀρχιτεκτονικὰ μέλη (Α. ΧΡΥΣΟΣΤΟΜΟΥ, Νεότερες ἐρευνες τοῦ τεύχους τῆς Ἑδεσσας, *AEMΘ* 2, 1988, 62 καὶ ὁ ἴδιος, Ἑδεσσα 1990. Σωστικὴ ἀνασκαφὴ στὸ ἐπὶ τῆς ὁδοῦ Κοραῆ οἰκόπεδο Μπογδάνη, *AEMΘ* 4, 1990, 155-156 σημ. 1, ὅπου καὶ ἡ προγενέστερη βιβλιογραφία). Τὸ ἴδιο παρατηρεῖται καὶ γιὰ τὴ ρωμαϊκὴ φάση τοῦ τεύχους τῆς Βέροιας (βλ. παρακάτω σημ. 272).

²⁵³ Βλ. παραπάνω σ. 105-106.

²⁵⁴ Οἱ ὁδοὶ Μελενίκου καὶ Χατζηανδρέου προσαρμόστηκαν στὴ διαδρομὴ τῶν τειχῶν.

Ἐκείνη ὁμῶς ποὺ παρουσιάζει τὶς περισσότερες δυσκολίες στὴν ἀναπαράστασή της, εἶναι ἡ διαδρομὴ τῶν θαλασσίων τειχῶν, ἐφ' ὅσον οἱ ἀνασκαφικὲς ἔρευνες εἶναι περιορισμένες σὲ ἀριθμό. Ἀπὸ τὴν ἀνασκαφικὴ δραστηριότητα διαπιστώθηκε ὅτι στὸ τμήμα ποὺ περιλαμβάνεται μεταξὺ τῆς ὁδοῦ Ἰ. Δραγούμη καὶ τοῦ Λευκοῦ Πύργου ὑπῆρχαν δύο θαλάσσιες ὀχυρώσεις μὲ διαφορετικὴ ἢ καθεμία διαδρομὴ, ποὺ ἀναφέρονται σὲ δύο ξεχωριστὲς μεταξὺ τους χρονικὰ οἰκοδομικὲς φάσεις²⁵⁵. Ἡ ὀχύρωση, ἡ διαδρομὴ τῆς ὁποίας συμπίπτει περίπου μὲ τὸν ἄξονα τῆς ὁδοῦ Κορομηλᾶ, εἶναι βυζαντινῆς ἐποχῆς²⁵⁶, ἐνῶ τὸ τεῖχος, ποὺ βρίσκεται ἐσωτερικὰ τῆς βυζαντινῆς ὀχύρωσης, μὲ διαδρομὴ ἴδια μὲ ἐκείνη τῆς σημερινῆς ὁδοῦ Μητροπόλεως, ἀνήκει στὴ ρωμαϊκὴ ὀχύρωση τοῦ 3ου αἰ. μ.Χ.²⁵⁷.

Μετὰ τὴν ἀνοικοδόμησι τῶν τειχῶν στὸ διάστημα 253-269 μ.Χ., ἡ ὀχύρωση τῆς Θεσσαλονίκης δέχθηκε πιθανῶς ὀρισμένες συμπληρωματικὲς ἐπεμβάσεις κατὰ τὴ βασιλεία τοῦ Ἰουλιανοῦ τοῦ Παραβάτη (361-363 μ.Χ.), ὁ ὁποῖος διέταξε νὰ ὀχυρωθοῦν οἱ πόλεις τῆς Μακεδονίας, τῆς Πελοποννήσου καὶ τῆς Ἰλλυρίας²⁵⁸. Μία τρίστιχη ἐπιγραφὴ, μήκους 9 μ., ἀπὸ πλινθοδομῆ, σὲ πύργο τῶν ἀνατολικῶν τειχῶν, ἀναφέρει ...*ΤΕΙΧΕΣΙΝ ΑΡΡΗΚΤΟΙΣ ΟΡΜΙΣΔΑΣ ΕΞΕΤΕΛΕΣΕ ΤΗΝΔΕ ΠΟΛΙΝ*...²⁵⁹. Προβληματικὴ παραμένει ἡ ταύτιση τοῦ Ὀρμίσδα ποὺ ἀναφέρεται στὴν ἐπιγραφὴ. Ἡ χρονολογία τῶν τειχῶν κυμαίνεται μεταξὺ τοῦ 390 καὶ τοῦ 523 μ.Χ., ἀνάλογα μὲ τὸ πρόσωπο μὲ τὸ ὁποῖο ταυτίζεται ὁ Ὀρμίσδας. Ὑπάρχουν τρεῖς προτάσεις: οἱ μελετητές²⁶⁰ ποὺ ταυτίζουν τὸν Ὀρμίσδα μὲ τὸν στρατιωτικὸ διοικητὴ τῆς Θεσσαλονίκης, περσικῆς καταγωγῆς, ἀνάγουν τὰ τεῖχη στὴν ἐποχὴ τοῦ Θεοδοσίου τοῦ Μεγάλου (379-395 μ.Χ.), ἐνῶ ἐκεῖνοι²⁶¹ ποὺ τὸν ταυτίζουν μὲ τὸν ὁμώνυμο πάπα, τὰ χρονολογοῦν στὰ 514-523. Ὁ Vickers²⁶² διατυπώνει τὴν τρίτη, πρωτότυπη ἄποψη, σύμφωνα μὲ τὴν ὁποία τὰ τεῖχη χρονολογοῦνται στὰ μέσα τοῦ 5ου αἰ. μ.Χ. καὶ ταυτίζει τὸν Ὀρμίσδα μὲ τὸν ὁμώνυμο ἑπαρχο τῆς Ἀνατολῆς (Praefectus Praetorio) κατὰ τὸ 449 μ.Χ., ποὺ ἔκτισε τὰ τεῖχη τὸ 448, ὅταν ἦταν ἑπαρχος τοῦ Ἰλλυρικοῦ²⁶³.

²⁵⁵ Ὁ SPIESER 1981, 477-485 ἀναγνώρισε πρῶτος τὴν ὑπαρξὴ δύο διαφορετικῶν θαλασσίων ὀχυρώσεων.

²⁵⁶ Τὴν ὀχύρωση χρονολογεῖ στὸ 620-630 μ.Χ. ὁ ΜΠΑΚΙΡΤΖΗΣ 1975, 325 κ.έ. Κατὰ τὴ γνώμη του ἡ χρονολόγησι αὐτὴ ἐνισχύεται ἀπὸ τὴν περιγραφὴ τῆς πολιορκίας τῶν Σλάβων στὰ θαύματα τοῦ ἁγίου Δημητρίου (PG 116, 1125-1333). Διαφορετικὴ χρονολόγησι προτείνεται ἀπὸ τὸν VICKERS 1970(1) 272-273, ποὺ θεωρεῖ ὅτι ἡ θαλάσσια ὀχύρωση οἰκοδομήθηκε ἀπὸ τὸ 904 καὶ μετέπειτα, καὶ ἀπὸ τὸν SPIESER 1981, 483-485, ποὺ τὴ θεωρεῖ παλιότερη τοῦ 620-630 μ.Χ.

²⁵⁷ Βλ. ἀρ. Κατ. 1-8.

²⁵⁸ MAMERTINI, Im gratiatum actione Juliano Augusto, κεφ. 9. Πρβ. KINCH 1890, 10, TAFRALI 1913, 31 καὶ ΓΟΥΝΑΡΗΣ 1982, 13.

²⁵⁹ IG x 2.1 ἀρ. 43.

²⁶⁰ TAFRALI 1913, 32-40, καὶ Θεσσαλονίκη 1985, 27-28.

²⁶¹ ΧΑΤΖΗ ΙΩΑΝΝΟΥ 1880, 12, 15.

²⁶² M. VICKERS, The Date of the Walls of Thessalonika, *Istanbul Arkeoloji Müzereli Yilligi* 15-16, 1969, 313-318. VICKERS 1969, 253-254. VICKERS 1972(1) 228-233.

²⁶³ Ὁ CROKE, Hormisdas and the Late Roman Walls of Tessaonica, *Greek, Roman and Byzantine Studies* 19, 1978, 251-258, τονίζει ὅτι δὲν γνωρίζουμε ἂν ὁ Ὀρμίσδας ἦταν πραγματικὰ ἑπαρχος τοῦ Ἰλλυρικοῦ.

Ἡ ἐπιλογή τοῦ 390 ὡς χρονολογίας οἰκοδόμησης τῶν τειχῶν θὰ πρέπει νὰ συσχετιστεῖ καὶ μὲ τὸ γεγονὸς ὅτι στὴ βάση τῶν δυτικῶν τειχῶν χρησιμοποιήθηκαν μαρμάρινα ἐδῶλια, τὰ ὁποῖα συνήθως ταυτίζονται μὲ ἐκεῖνα τοῦ Ἱπποδρόμου²⁶⁴ (ἀρ. Κατ. 100), ποὺ ἦταν ὅμως σὲ χρῆση τόσο κατὰ τὸ 390, ὅταν δηλαδὴ πραγματοποιήθηκε ἐκεῖ ἡ σφαγὴ, ὅσο καὶ κατὰ τὸ 450²⁶⁵. Πρέπει ὅμως νὰ ληφθεῖ ὑπόψη ὅτι τὰ μαρμάρινα ἐδῶλια τῶν δυτικῶν τειχῶν μπορεῖ νὰ μὴν προέρχονται ἀπὸ τὸν Ἱπποδρομο (ποὺ βρίσκεται ἄλλωστε στὴν ἀντίθετη πλευρὰ τῆς πόλης), ἀλλὰ ἀπὸ τὸ Στάδιο, γιὰ τὸ ὁποῖο δὲν ἔχουμε καμία ἀρχαιολογικὴ ἐνδειξη, ἂν καὶ ἀναφέρεται στὶς πηγές²⁶⁶. Ἡ ὑπόθεση αὐτή, σὲ συνδυασμὸ μὲ τὴν ἀνάγνωση τῆς ἐπιγραφῆς τοῦ Πύργου τοῦ Ὁρμίσδα, ὅπως πρότεινε ὁ Κούντουρας²⁶⁷, ὁδηγεῖ στὴ χρονολόγηση τῶν τειχῶν στὰ 390 μ.Χ.

Σχετικὰ μὲ τὸν τρόπο δόμησης τῆς ὀχύρωσης τῆς Θεσσαλονίκης, παρατηροῦμε ὅτι αὐτὸς ποικίλλει ἀνάλογα μὲ τὴν ἐποχὴ καὶ τὴν ἐδαφικὴ διαμόρφωση. Κατὰ τὴν ἑλληνιστικὴ ἐποχὴ διακρίνουμε δύο εἶδη δόμησης: μία ἰσοδομικὴ μὲ κανονικὲς πῶρινες γωνιοπλίνθους, οἱ διαστάσεις τῶν ὁποίων κυμαίνονται μεταξὺ $113 \times 0,62$ καὶ $0,65 \times 0,46$ μ. (Εἰκ. 22, 25, 27) καὶ μία μὲ σχιστολιθικοὺς κυβολίθους ποικίλλων διαστάσεων (Εἰκ. 20)²⁶⁸. Τὴν ἴδια ἰσοδομικὴ δόμηση παρουσιάζουν τὰ τεῖχη καὶ ἄλλων μακεδονικῶν πόλεων, ὅπως π.χ. ἐκεῖνα τοῦ Δίου, τῆς Πέλλας²⁶⁹, τῆς Ἐδεσσας²⁷⁰ καὶ τῆς Δημητριάδος. Τὸ Δίον ἀντιπροσωπεύει τὸ πιὸ ἐνδιαφέρον παράδειγμα, ἐπειδὴ, ἐκτὸς τοῦ ὅτι παρουσιάζει τὶς ἴδιες οἰκοδομικὲς ἀρχές, ἐμφανίζει καὶ τὶς ἴδιες χρονολογικὲς φάσεις μὲ αὐτὲς τῆς ὀχύρωσης τῆς Θεσσαλονίκης²⁷¹.

²⁶⁴ Πρβ. VICKERS 1969, 250 καὶ ΠΑΠΑΓΕΩΡΓΙΟΥ 1911, 172-173. Ὁ Γ. ΓΟΥΝΑΡΗΣ, Παρατηρήσεις τινὲς ἐπὶ τῆς χρονολογίας τῶν τειχῶν τῆς Θεσσαλονίκης, *Μακεδονικά* 11, 1971, 311-323, βασιζόμενος ἐν μέρει στὶς θέσεις τοῦ VICKERS 1969, θεωρεῖ ὅτι τὰ δυτικὰ τεῖχη εἶναι μεταγενέστερα σὲ σχέσιν μὲ τὴ «θεοδοσιανή» ὀχύρωση, ἀφ' ἐνὸς ἐπειδὴ χρησιμοποιήθηκαν κατὰ τὴν κατασκευὴ τους τὰ ἔδρανα τοῦ Ἱπποδρόμου —τὸ Στάδιο, κατὰ τὴ γνώμη τοῦ Γούναρη, ἦταν ξύλινο— καὶ ἀφ' ἑτέρου ἐπειδὴ ἡ τοιχοδομία τους διαφέρει ἀπὸ τὰ ἄλλα τμήματα τῆς ὀχύρωσης. Βλ. ἀντίθετα VICKERS 1972(1) 228-233.

²⁶⁵ J. A. S. EVANS, The Walls of Tesselonica, *Byzantion* 47, 1977, 361-362.

²⁶⁶ Βλ. PG 116, 1176 καὶ παραπάνω σ. 96-99.

²⁶⁷ Ὁ Α. ΚΟΥΝΤΟΥΡΑΣ, Τρεῖς ἐπιγραφὲς ἀπὸ τὰ τεῖχη τῆς Θεσσαλονίκης, *Συμπόσιο Βυζαντινῆς καὶ Μεταβυζαντινῆς Ἀρχαιολογίας καὶ Τέχνης* (Ἀθήνα 1983) 39-40, συμπληρώνει: ΧΕΙΡΑΣ ΕΧΩΝ ΚΑΘΑΡΑΣ, μὲ τὸν ὑπαινιγμὸ ὅτι Ὁρμίσδας δὲν ἔλαβε μέρος στὴ σφαγὴ τοῦ Ἱπποδρόμου. Ἡ ἄποψη αὐτὴ ὑποστηρίχθηκε καὶ στὸν Ὁδηγὸ Θεσσαλονίκης τῆς Ἐφορείας Βυζαντινῶν Ἀρχαιοτήτων (Θεσσαλονίκη 1985, 29).

²⁶⁸ Ἡ ἀνωδομὴ ἴσως συνεχιζόταν μὲ ὠμὲς πλίνθους, ὅπως ἔχει διαπιστωθεῖ στὴν περίπτωση τοῦ Δίου (βλ. παρακάτω σημ. 271) καὶ τῆς Πέλλας (βλ. σημ. 269).

²⁶⁹ ΣΙΓΑΝΙΔΟΥ 1987, 765-779.

²⁷⁰ Βλ. ΠΕΤΣΑΣ 1970, 207, 213-214 καὶ Α. ΧΡΥΣΟΣΤΟΜΟΥ, Τὸ τεῖχος τῆς Ἐδεσσας, *AEMO* 1, 1987, 165-172.

²⁷¹ Ἡ πρώτη φάση τῆς ὀχύρωσης τοῦ Δίου, ἐποχῆς Κασσάνδρου, ἀποτελεῖται ἀπὸ καλὰ ἁρμοσμένους λιθοπλίνθους μὲ ἀδρὴ ὄψη καὶ ἀπὸ ὠμὲς πλίνθους. Ἡ δευτέρη φάση, β' μισὸ τοῦ 3ου αἰ. μ.Χ., ἀποτελεῖται ἀπὸ παλαιότερο οἰκοδομικὸ ὑλικὸ (ἀρχιτεκτονικὰ μέλη, ἐπιτύμβιοι βωμοὶ κλπ.) καὶ ἀπὸ opus mixtum (Θ. ΣΤΕΦΑΝΙΔΟΥ-ΤΙΒΕΡΙΟΥ, Τὰ τεῖχη τοῦ Δίου. Μία πρώτη ἐπισκόπηση τῶν ἀνασκαφικῶν δεδομένων, *Ἀρχαία Μακεδονία* IV, 1983, 567-579 καὶ πρόσφατα ΣΤΕΦΑΝΙΔΟΥ-ΤΙΒΕΡΙΟΥ 1987, 189 κέ).

Τὰ ρωμαϊκὰ τεῖχη τοῦ 253-269 μ.Χ. εἶναι κατασκευασμένα ἐν μέρει σὲ *opus mixtum* ἢ ἀργολιθοδομὴ καὶ ἐν μέρει μὲ ὑλικὸ σὲ δεύτερη χρῆση. Τὸ ὑλικὸ αὐτὸ συνίσταται κυρίως σὲ ἐπιτύμβιους βωμοὺς (μερικοὶ ἀπὸ τοὺς ὁποίους μὲ παραστάσεις καὶ ἐπιγραφές), ποὺ προέρχονται ἀπὸ τὰ ἀνατολικά καὶ τὰ δυτικά νεκροταφεῖα, καὶ σὲ ἀρχιτεκτονικὰ μέλη²⁷². Ἐπίσης σὲ αὐτὴ τὴ φάση ξαναχρησιμοποιήθηκαν, προπαντὸς στὰ βόρεια τεῖχη, πολλοὶ ἀπὸ τοὺς μαρμάρινους γωνιολίθους τῆς ἐλληνιστικῆς ὀχύρωσης²⁷³. Μαρμάρινοι καὶ πώρινοι κυβόλιθοι ἔχουν χρησιμοποιηθεῖ ἰδιαίτερα γιὰ τὴν κατασκευὴ τῶν βάσεων καὶ ἐν μέρει τῆς ἀνωδομῆς τῶν τετράγωνων πύργων, μὲ δύο διαφορετικὲς τεχνικὲς. Ἡ πιὸ συνηθισμένη εἶναι μία «ἀκανόνιστη», ποὺ ἀποτελεῖται, στὰ ἀνατολικά τεῖχη, ἀπὸ μαρμάρινα μέλη διαφόρων διαστάσεων (σὲ δεύτερη χρῆση). Στὴν ἐξωτερικὴ ὄψη τοποθετοῦνται τὰ πιὸ ὀγκώδη ἀρχιτεκτονικὰ μέλη, ἐνῶ στὴν ἐσωτερικὴ πλευρὰ χρησιμοποιοῦνται, πρὸς ἐνίσχυση, κυρίως ἐπιτύμβιοι βωμοί²⁷⁴. Ἡ ἄλλη τεχνικὴ, ψευδοῖσοδομικὴ, παρατηρεῖται στὴν κατασκευὴ μερικῶν ἀπὸ τοὺς τετράγωνους πύργους τῶν βόρειων τειχῶν καὶ συνίσταται σὲ ἐπ'ἀλλήλους στρώσεις ἀρχιτεκτονικῶν μελῶν, ἐπίσης σὲ δεύτερη χρῆση²⁷⁵.

Ἡ τεχνικὴ τοῦ *opus mixtum* ἐπικρατεῖ καὶ κατὰ τὴ θεοδοσιανὴ ἐποχὴ, κατὰ τὴν ὁποία ἡ χρῆση τοῦ φτάνει στὴν ἀκμὴ της. Τὸ θεοδοσιανὸ *opus mixtum* ἀποτελεῖται ἀπὸ σχιστολιθικὴ ἀργολιθοδομὴ μὲ τέσσερις ἢ πέντε ἐπ'ἀλλήλους στρώσεις πλίνθων. Τὸ ὕψος τῆς ἀργολιθοδομῆς ἀνάμεσα στὶς ζῶνες τῶν πλίνθων κυμαίνεται ἀπὸ 1,50 ἕως 1,80 μ.²⁷⁶ (εἰκ. 22).

Διαφορετικὴ τοιχοδομία ἔχει χρησιμοποιηθεῖ στὴν κατασκευὴ τῶν δυτικῶν «θεοδοσιανῶν» τειχῶν, ὅπου παρατηρεῖται ἡ χρῆση τῆς ἀμιγοῦς πλινθοδομῆς καὶ τῆς ἀργολιθοδομῆς²⁷⁷. Σὲ συνάφεια μὲ τὴν πλινθοδομή, ἐνσωματωμένοι στὴν ἀνωδομὴ²⁷⁸ ἀλλὰ καὶ στὰ θεμέλια²⁷⁹ τοῦ τεύχους, ὑπάρχουν δύο ἢ περισσότερες σειρὲς τόξων, ποὺ τὰ τύμπανά τους γεμίζονται μὲ ἀργολιθοδομή.

Ἡ μορφολογία, ποὺ παρουσιάζουν τὰ «θεοδοσιανὰ» τεῖχη, ἀλλάζει ἀνάλογα μὲ τὴ διαμόρφωση τοῦ ἐδάφους. Τὰ χαμηλὰ σημεῖα τῆς πόλης, ποὺ ἦταν καὶ τὰ περισσότερα εὐπρόσβλητα, τειχίστηκαν μὲ ἰσοσκελεῖς τριγωνικοὺς προβόλους σὲ πυκνὴ σειρά, τόσο στὴν ἀνατολικὴ ὅσο καὶ στὴ δυτικὴ πλευρὰ τῆς περιμέτρου²⁸⁰. Πρὸς

²⁷² Τῆς ἴδιας ἐποχῆς φαίνεται νὰ εἶναι καὶ τὰ τεῖχη τῆς Βέροιας (3ος αἰ. μ.Χ.), ποὺ ἔχουν ἐνσωματωθεῖ βωμοὺς τοῦ 2ου καὶ τοῦ 3ου αἰ. μ.Χ. [Σ. ΔΡΟΥΓΟΥ - Γ. ΤΟΥΡΑΤΣΟΓΛΟΥ, *Ἑλληνιστικοὶ λαξευτοὶ τάφοι Βεροίας* (Ἀθήνα 1980) 112 σημ. 13].

²⁷³ Ἡ δεύτερη τους χρῆση διακρίνεται ἐπειδὴ βρίσκονται ἀνάμικτοι μὲ μαρμάρινους δόμους. Βλ. ἀρ. Κατ. 28 (Πίν. 28) ἀρ. Κατ. 29 (Πίν. 30) καὶ ἀρ. Κατ. 30 (Πίν. 31).

²⁷⁴ Βλ. ἀρ. Κατ. 17, 18 (Πίν. 5-9) καὶ ἀρ. Κατ. 19, 20 καὶ 22.

²⁷⁵ Βλ. ἀρ. Κατ. 30 (Πίν. 31) καὶ 32 (Πίν. 33). Τὰ τεῖχη τῆς Χρυσῆς Πύλης ἦταν κατασκευασμένα μὲ τὴν ἴδια τοιχοδομία (ἀρ. Κατ. 37 καὶ εἰκ. 10).

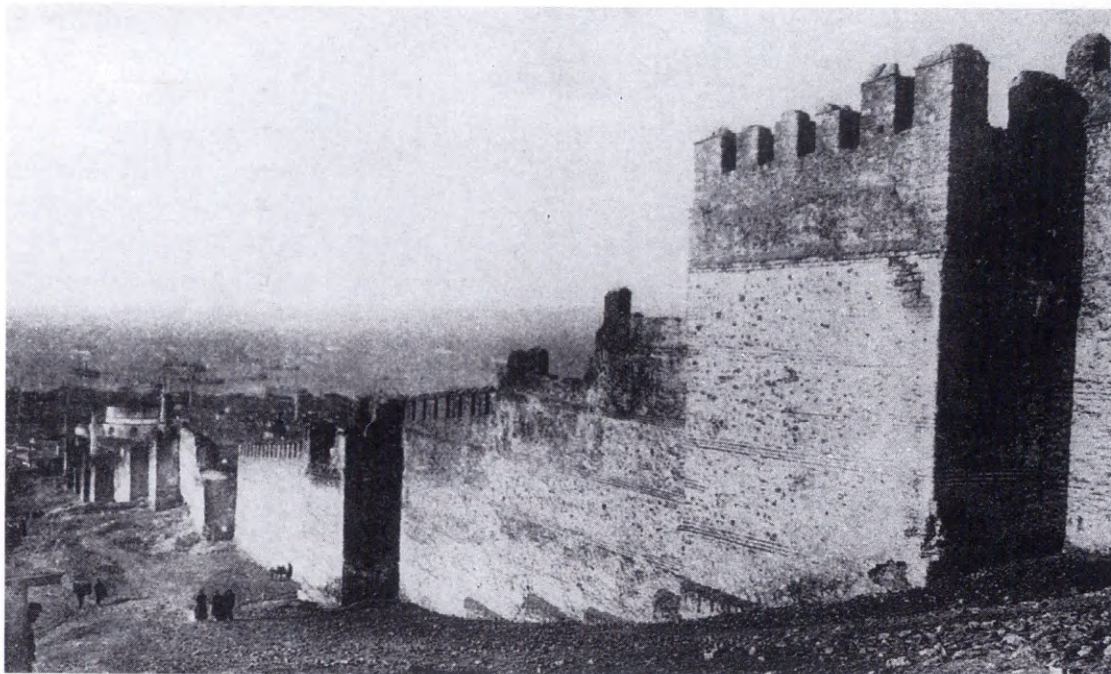
²⁷⁶ Τὸ *opus mixtum* χρησιμοποιεῖται ἀποκλειστικὰ στὰ ἀνατολικά τεῖχη.

²⁷⁷ Ἀρ. Κατ. 39 (Πίν. 44).

²⁷⁸ Ἀρ. Κατ. 31 (Πίν. 32), ἀρ. Κατ. 34 (Πίν. 39).

²⁷⁹ Βλ. ἀρ. Κατ. 40.

²⁸⁰ Βλ. ἀρ. Κατ. 11, 13, 15, 17, 19, 21, 22, 33-39.

Είκ. 22. Ἡ Θεσσαλονίκη κατὰ τὴν περίοδο 1900-1917 (Ν. Κ. ΜΟΥΤΣΟΠΟΥΛΟΣ, *Θεσσαλονίκη 1900-1917*, Θεσσαλονίκη 1980, 107, 70).

ἐνίσχυση τῶν τμημάτων αὐτῶν οἰκοδομήθηκε τάφος²⁸¹ καὶ σὲ μικρὴ ἀπόσταση ἀπὸ τὰ ἀνατολικά καὶ τὰ δυτικά τείχη ἓνα προτείχισμα, ποὺ ἔφτανε στὸ ὕψος τῆς ὁδοῦ Ἀγίου Δημητρίου²⁸². Ἀπὸ τὸ σημεῖο αὐτὸ καὶ πάνω χρησιμοποιήθηκε διαφορετικὸ σύστημα, ἐπειδὴ στὸ σημεῖο αὐτὸ οἱ δυνατότητες εἰσβολῆς τοῦ ἐχθροῦ ἦταν πῶς περιορισμένες. Κατασκευάστηκαν κυρίως ὀρθογώνιοι πύργοι, ποὺ ἐνσωμάτωσαν τοὺς προϋπάρχοντες ρωμαϊκοὺς, καὶ μόνο στὰ εὐπρόσβλητα σημεῖα τῆς Ἀκρόπολης ξαναχρησιμοποιήθηκαν οἱ ἰσοσκελεῖς τριγωνικοὶ πρόβολοι²⁸³.

Οἱ πύλες τῶν ἀνατολικῶν καὶ τῶν δυτικῶν τειχῶν δὲν ἔχουν διατηρηθεῖ, ἀλλὰ ὁ ἀριθμὸς τους μᾶς εἶναι γνωστὸς ἀπὸ τὶς πηγές²⁸⁴. Οἱ σημαντικότερες ἀνατολικές καὶ δυτικές πύλες κατὰ τὴν τουρκικὴ ἐποχὴ ἦταν τέσσερις καὶ πιθανῶς βρισκόνταν στὸ ἴδιο ἀκριβῶς σημεῖο μὲ τὶς ρωμαϊκές καὶ τὶς βυζαντινές. Δύο ἀπὸ τὶς πύλες αὐτές, ἡ Κασσανδρεωτικὴ καὶ ἡ Νέα Χρυσὴ Πύλη, ἀντιστοιχοῦσαν σὲ τὶς κυριότερες ἀρτηρίες

²⁸¹ Βλ. παραπάνω σ. 120, ὅπου γίνεται λόγος γιὰ τὴ φυσικὴ διαμόρφωση τοῦ ἐδάφους.

²⁸² Βλ. ἀρ. Κατ. 12-14, 16, 17, 20, 22, 38.

²⁸³ Γιὰ τὴν τοιχοδομία, τὸν περίδρομο καὶ γιὰ τὶς πύλες καὶ τὶς ψευδόθυρες τῆς βυζαντινῆς ὁχύρωσης βλ. Μ. ΦΟΥΝΤΟΥΚΟΥ, Παρατηρήσεις στὸ ἀμυντικὸ σύστημα τῶν τειχῶν τῆς Θεσσαλονίκης, *Ἡ Θεσσαλονίκη* 1, 1985, 111-157.

²⁸⁴ I. KAMENIATIS (Dakker, Bonn 1838) 529. PG 116, 525-637. EUSTAZIO DI TESSALONICA 1961, 94; 7, 19-20.

τῆς πόλης, τὴν «Ἐγνατία» καὶ τὴ σημερινή ὁδὸ Ἀγίου Δημητρίου καὶ στὶς ἀντίστοιχες πύλες, τὴ Χρυσή καὶ τὴ Λιταία Πύλη τῶν δυτικῶν τειχῶν. Ἡ Κασσανδρεωτική Πύλη²⁸⁵ βρισκόταν στὸ γῶρο τῆς σημερινῆς Πλατείας Συντριβανίου, ἐνῶ ἡ Νέα Χρυσή Πύλη περίπου στὸ ὕψος τῆς ὁδοῦ Ἀγίου Δημητρίου, στὸ σημεῖο ὅπου ἐπὶ τουρκοκρατίας ὑπῆρχε μία φραγμένη πύλη, ποὺ ἀνοίχτηκε ἐκ νέου στὰ 1874²⁸⁶. Πρὸς τὴ θάλασσα, σὲ μικρὴ ἀπόσταση ἀπὸ τὸν Λευκὸ Πύργο, ὑπῆρχε, ὅπως εἶδαμε καὶ πιὸ πάνω, μία ἄλλη πύλη γνωστὴ μὲ τὴν ὀνομασία Πύλη Ρώμη (Porta Roma)²⁸⁷. Γνωρίζουμε ἐπίσης τὴν ὑπαρξὴ καὶ ἄλλης μιᾶς πύλης, μὲ τὴν ὀνομασία Πύλη τῶν Ἀρχαγγέλων²⁸⁸ ἢ Ἀσωμάτων²⁸⁹, μεταξὺ τῆς Κασσανδρεωτικῆς καὶ τῆς Νέας Χρυσῆς Πύλης²⁹⁰, σὲ συνάφεια μὲ μίαν ἄλλη ἀρτηρία τὴ σημερινή ὁδὸ Φιλίππου (ἄξονας Δ, Χάρτης 2 καὶ 3), ποὺ διέσχισε ὅλη τὴν πόλη καὶ συνέπιπτε μὲ μία ἀκόμη πύλη τῶν δυτικῶν τειχῶν, ἡ ὁποία φράχθηκε κατὰ τὸν 7ο αἰῶνα²⁹¹.

Στὰ δυτικὰ τεῖχη τῆς πόλης βρίσκονταν δύο πύλες, σὲ ἀντιστοιχία μὲ τὶς ἀνατολικές, οἱ ὁποῖες προφανῶς, ὅπως συνέβη καὶ μὲ ὅλες τὶς ἄλλες, ἀντικατέστησαν προϋπάρχουσες ρωμαϊκές. Βόρεια τῆς Χρυσῆς Πύλης, γιὰ τὴν ὁποία ἐγινε ἤδη λόγος παραπάνω, ὑπῆρχαν ἡ Λιταία Πύλη²⁹² καὶ μία ἀκόμη, ἀνώνυμη, ποὺ ἀντιστοιχοῦσε πρὸς τὴν Πύλη τῶν Ἀσωμάτων²⁹³ τῶν ἀνατολικῶν τειχῶν (Χάρτης 4).

Γιὰ τὸν ἀριθμὸ τῶν θαλασσίων πυλῶν οἱ πληροφορίες τῶν πηγῶν εἶναι περιορισμένες καὶ ἀντιφατικές²⁹⁴. Ὅπως δὲ ποτε, πύλες ὑπῆρχαν μόνο στὸ τεῖχος τοῦ λιμανιοῦ, ὅχι ὅμως καὶ στὸ ὑπόλοιπο θαλάσσιο τεῖχος²⁹⁵.

Οἱ πύλες τῶν βορείων τειχῶν ἐξυπηρετοῦσαν κατ' ἐξοχὴν στρατιωτικὲς ἀνάγκες. Σήμερα γνωρίζουμε τὸ παραπύλιο, Πύλη Παλαιὸ Ρῆγμα, ποὺ σφραγίστηκε ἀπὸ τοὺς Βυζαντινοὺς καὶ ξανανοίχτηκε στὰ 1430, τὴν Πύλη Νέο Ρῆγμα, δυτικὰ τοῦ Πύργου τοῦ Μανουήλ, καὶ μία πύλη, σήμερὰ φραγμένη, πλάτους 6 μ. στὰ δυτικὰ τῆς Πύλης τῆς Ἀννας Παλαιολογίνας. Ἡ τελευταία αὐτὴ πύλη ἀποτελοῦσε προφανῶς κατὰ τὴν παλαιοχριστιανικὴ περίοδο τὴν κύρια εἴσοδο πρὸς τὴν Ἀκρόπολη.

²⁸⁵ Ἀργότερα ὀνομάστηκε Πύλη Καλαμαριάς, ἐπεὶδὴ ὡδεγοῦσε στὸ κατεπανίκιο τῆς Καλαμαριάς.

²⁸⁶ ΓΟΥΝΑΡΗΣ 1982, 32-33.

²⁸⁷ Δὲν γνωρίζουμε ἂν ἡ πύλη πῆρε τὸ ὄνομα αὐτὸ πρὸς τιμὴν τῆς Ρώμης ἢ ἐπεὶδὴ τὴν κοσμοῦσε κάποιο ἄγαλμα τῆς θεᾶς Ρώμης ἢ, ἀκόμη πιθανότερο, ἐπεὶδὴ ἦταν κοντὰ στὰ ρωμαϊκὰ ἀνάκτορα. I. KAMENIATIS (Dakker, Bonn 1838) 28· 526, 30· 529, 65· 577.

²⁸⁸ Βλ. BAKIRTZIS 1973, 303-305 καὶ ἀρ. Κατ. 20.

²⁸⁹ EUSTAZIO DI TESSALONICA 1961, 175, 94, 7. Πιθανῶς ἡ ὀνομασία αὐτὴ προέρχεται ἀπὸ τὴν παλαιὰ ὀνομασία τῆς Ροτόντας (ΘΕΟΧΑΡΙΔΗΣ 1954, 26-37).

²⁹⁰ Μὲ τὴν πύλη αὐτὴ ὁ TAFEL 1839, 104-105, ὁ ΧΑΤΖΗ ΙΩΑΝΝΟΥ 1880, 29-30 καὶ ὁ TAFRALI 1913, 97-99 ταυτίζουν τὴν Πύλη τῶν Ἀρχαγγέλων.

²⁹¹ Βλ. BAKIRTZIS 1973, 303-307.

²⁹² Κατὰ τὴ διαπλάτυνση τῆς ὁδοῦ Ἀγίου Δημητρίου ἀποκαλύφθηκαν τὰ θεμέλια τῆς Λιταίας Πύλης (ἀρ. Κατ. 34).

²⁹³ BAKIRTZIS 1973, 303-307.

²⁹⁴ Βλ. γενικὰ ΓΟΥΝΑΡΗΣ 1982, 34-35.

²⁹⁵ Γιὰ τὶς βυζαντινὲς πύλες τοῦ θαλάσσιου τεύχους βλ. ΜΠΑΚΙΡΤΖΗΣ 1975, 323-324 καὶ VICKERS 1970(1) 267-268.

ΤΑ ΛΙΜΑΝΙΑ

Εἰκ. 23. Ἀποψη τῆς Θεσσαλονίκης ἀπὸ τῆ θάλασσα, λιθογραφία τοῦ Dapper (1700).

Ἡ θέση τῆς Θεσσαλονίκης στὸ μυχὸ τοῦ Θερμαϊκοῦ κόλπου πρόσφερε στὴν πόλη ἓνα ἰδεῶδες λιμάνι, ἀφοῦ ὁ μεγάλος αὐτὸς κόλπος ἀπὸ μόνος του ἀποτελεῖ φυσικὸ χῶρο ἐλλιμενισμοῦ. Τὰ φυσικὰ αὐτὰ χαρακτηριστικὰ ἀξιοποιήθηκαν ἀπὸ τὴν ἀρχὴ ἀκόμη τῆς ἱδρύσεως τῆς πόλης, στὰ πρώιμα ἐλληνιστικὰ χρόνια, σὲ μία ἐποχὴ δηλαδή, γιὰ τὴν ὁποία λείπουν δυστυχῶς οἱ ἀρχαιολογικὲς μαρτυρίες, ἀλλὰ καὶ γιὰ τὴν ὁποία ἡ σιωπὴ τῶν ἱστορικῶν πηγῶν εἶναι ἀρκετὰ χαρακτηριστικὴ. Ὁ Μπακιρτζῆς²⁹⁶ προβάλλει τὴν ἄποψη ὅτι τὸ ρωμαϊκὸ λιμάνι, στὰ δυτικὰ τοῦ Συ-

²⁹⁶ ΜΠΑΚΙΡΤΖΗΣ 1975, 321 (βλ. καὶ τὴ βιβλιοκρισία σχετικὰ μὲ τὴ μελέτη τοῦ Μπακιρτζῆ στὸ ΘΕΟΧΑΡΙΔΗΣ 1975).

γκροτήματος του Γαλερίου, είναι πιθανό να διαδέχθηκε το λιμάνι της έλληνιστικής εποχής. Όπωςδήποτε, όμως, δεν θα πρέπει να παραβλεφθεί και το γεγονός ότι κατά τους έλληνιστικούς χρόνους συνήθιζαν να σύρουν τα πλοία στην ξηρά, χωρίς να υπάρχει έτσι ανάγκη διαμόρφωσης του χώρου σε οργανωμένο λιμάνι. Δεν είναι λοιπόν άπιθano κάτι τέτοιο να συνέβαινε κατά τα πρώτα χρόνια της ίδρυσης της Θεσσαλονίκης, τότε που η άκρογιαλιά αποτελούνταν από άμμουδιές.

Το 322 μ.Χ., όταν ο Μέγας Κωνσταντίνος θέλησε να χρησιμοποιήσει τη Θεσσαλονίκη ως βάση του στόλου του κατά τον πόλεμο έναντίον του Λικινίου²⁹⁷, αναγκάστηκε να κατασκευάσει ένα λιμάνι στη δυτική πλευρά της πόλης. Οι Βυζαντινοί ξαναχρησιμοποίησαν το λιμάνι του Κωνσταντίνου, προχωρώντας όμως σε όρισμένες μετατροπές²⁹⁸. Σήμερα, οι λιμενικές εγκαταστάσεις της πόλης βρίσκονται στα ΝΔ της περιοχής, εκεί όπου υπήρχαν άλλοτε το κωνσταντίνειο και το βυζαντινό λιμάνι (Χάρτης 4), για το λόγο ότι ο ένδιάμεσος χώρος είχε αλλοιωθεί με προσχώσεις ήδη από τον 15ο αϊ. μ.Χ. (εϊκ. 23).

Το όρθογώνιας κάτοψης λιμάνι του Μεγάλου Κωνσταντίνου κατασκευάστηκε με τη διάνοιξη και την εξώρυξη της ακτής προς Β. Ο Ζώσιμος²⁹⁹ μᾶς πληροφορεί ότι αυτό ήταν το πρώτο λιμάνι της Θεσσαλονίκης. Ωστόσο, η μαρτυρία αυτή αμφισβητήθηκε πρώτα από τον Ο. Tafrali³⁰⁰ και τελευταία από τον Χ. Μπακιρτζή³⁰¹, όχι μόνο γιατί είναι άπιθano ή πόλη να μην διέθετε λιμενικές εγκαταστάσεις έως τον 4ο αϊ. μ.Χ., αλλά και επειδή ο Τίτος Λίβιος αναφέρει ότι ο Περσεύς διέταξε στα 148/47 π.Χ. να καούν τα *navalia* (νεώρια) της Θεσσαλονίκης, προκειμένου να αποφευχθεί ή κατάληψή τους από τους Ρωμαίους³⁰². Η τελευταία αυτή μαρτυρία προϋποθέτει την ύπαρξη, κατά την ύστεροελληνιστική εποχή, οργανωμένων λιμενικών εγκαταστάσεων στη Θεσσαλονίκη. Δυστυχώς, δεν γνωρίζουμε σε ποιο σημείο βρίσκονταν οι εγκαταστάσεις που αναφέρει ο Τίτος Λίβιος, δεν φαίνεται ωστόσο άπιθano το έλληνιστικό λιμάνι να κατελάμβανε το χώρο που σήμερα περικλείεται από τις οδούς Γούναρη, Μητροπολίτου Ίωσήφ και Τσιμισκή. Προς ενίσχυση της άποψης αυτής έρχεται το γεγονός ότι στην περιοχή, που καθορίστηκε παραπάνω, και συγκεκρι-

²⁹⁷ *Ἐπὶ τὴν Θεσσαλονίκην ἐχώρει, καὶ τὸν ἐν τούτῃ λιμένα πρότερον οὐκ ὄντα κατασκευάσας ἐπὶ τὸν Λικίνιον αὐθις παρεσκευάζετο πόλεμον* (ΖΩΣΙΜΟΣ, *Hist.* II 22).

²⁹⁸ Για την ονομασία τῶν πυλῶν καὶ τὴ θέση τοῦ βυζαντινοῦ λιμανιοῦ, ΜΠΑΚΙΡΤΖΗΣ 1975, 315-324, ὅπου καὶ ἡ μέχρι τότε βιβλιογραφία.

²⁹⁹ Βλ. παραπάνω σημ. 297.

³⁰⁰ TAFRALI 1913, 15.

³⁰¹ Βλ. ΜΠΑΚΙΡΤΖΗΣ 1975, 320, σὲ ἀντίθεση μὲ τὸν VICKERS 1970(1) 272 καὶ VICKERS 1972(2) 169, πὺ πιστεύει ὅτι ἡ πληροφορία τοῦ Ζωσίμου εἶναι ἀξιόπιστη. Ἡ εἰκασία τοῦ Vickers πρέπει νὰ ἀποκλειστεῖ, ἐπεὶ φαίνεται ἀπιθano ἡ Θεσσαλονίκη, ἔδρα τοῦ μακεδονικοῦ στόλου, νὰ μὴν εἶχε λιμάνι, ἀλλὰ μόνο πρόχειρες λιμενικὲς εγκαταστάσεις γιὰ τὴν κατασκευὴ καὶ γιὰ τὴν προστασία τῶν πλοίων κατὰ τοὺς χειμερινοὺς μῆνες, καὶ αὐτὸ καθ' ὅλη τὴν ἑλληνιστικὴ περίοδο.

³⁰² *Perseus tandem a pavore eo, quo attonitus fuerat, recepto animo malle imperiis suis non obtemperatum esse, cum trepidans gazam in mare deici Pellae, Thessalonicae navalia iusserat incendi* (ΤΙΤΟΣ ΛΙΒΙΟΣ XLIV 10).

μένα Β τῆς ὁδοῦ Τσιμισκῇ διαπιστώθηκαν ἐπιχωματώσεις πὺν μποροῦν νὰ ἀναχθοῦν στοὺς ὑστερορρωμαϊκοὺς χρόνους³⁰³. Ἡ ἀποκάλυψη στὴν ὁδὸ Γρ. Παλαμᾶ 16 καὶ Πλατεία Ναυαρίνου ἐνὸς στωικοῦ ἐλληνιστικοῦ κτηρίου εἶναι ἴσως ἐνδεικτικὸ στοιχεῖο γιὰ τὴν τοποθέτηση τοῦ ἐλληνιστικοῦ λιμανιοῦ σὲ αὐτὸ τὸ σημεῖο³⁰⁴.

Ἡ πληροφορία τοῦ Tafel³⁰⁵, ὅτι κοντὰ στὸ Λευκὸ Πύργο, κατὰ τὸν καιρὸ τῆς συγγραφῆς τῆς πραγματείας του, ὑπῆρχε ἕνας μῶλος κάτω ἀπὸ τὴν ἐπιφάνεια τῆς θάλασσας, ἐνισχύει τὴν περίπτωση ὑπαρξῆς λιμανιοῦ στὴν περιοχὴ τοῦ Συγκροτήματος τοῦ Γαλερίου.

Οἱ πηγὲς μᾶς πληροφοροῦν³⁰⁶ γιὰ ἕνα λιμάνι, γνωστὸ μὲ τὴν ὀνομασία Ἐκκλησιαστικὴ Σκάλα, διαφορετικὸ ὅπωςδὴποτε ἀπὸ τὸ λιμάνι τοῦ Μεγάλου Κωνσταντίνου. Παρ' ὅλο πὺν ἡ ἀκριβὴς του θέση ἀμφισβητεῖται, ἐντούτοις οἱ παρατηρήσεις πὺν παραθέσαμε ἐνισχύουν μάλλον τὶς ἀπόψεις τοῦ Χατζῆ Ἰωάννου³⁰⁷, τοῦ Struck³⁰⁸ καὶ τοῦ Tafali³⁰⁹, πὺν τοποθετοῦν τὸ λιμάνι αὐτὸ κοντὰ στὸ Λευκὸ Πύργο³¹⁰.

³⁰³ Αὐτὸ συμπεραίνει ὁ ΜΠΑΚΙΡΤΖΗΣ 1975, 320, «ἀπὸ τὸ μεγάλο στρῶμα σπασμένων ἀγγείων, πὺν βρέθηκαν στὴν ἐσωτερικὴ πλευρὰ τοῦ θαλασσίου τείχους, πὺν βρέθηκε στὴν ὁδὸ Μεγάλου Ἀλεξάνδρου 75». Θὰ πρέπει νὰ σημειώσουμε ἐπίσης ὅτι ὁ διαφορετικὸς προσανατολισμὸς τῶν ἀρχαιολογικῶν λειψάνων δυτικὰ τοῦ Ἀνακτόρου (ἀρ. Κατ. 91-93) δὲν ἀποκλείεται νὰ ὀφείλεται στὸ γεγονὸς ὅτι ἡ περιοχὴ αὐτὴ εἶχε παραμεῖνει ἀνοικοδόμητη, ἐπειδὴ ἐδῶ ὑπῆρχε τὸ ἐλληνιστικὸ-ρωμαϊκὸ λιμάνι, πὺν προσχώθηκε κατὰ τὴ γαλεριανὴ ἐποχὴ.

³⁰⁴ Πρβ. ἀρ. Κατ. 96.

³⁰⁵ TH. TAFEL, *De via militari Romanorum Egnatia* (Tübingen 1841) 10 (ἐπιστολὴ τοῦ Pouqueville πρὸς τὸν Tafel).

³⁰⁶ PG 116, 1329 ...οἱ μὲν εἰς τὸν πρὸς τῆς ἐκκλησιαστικῆς σκάλας πύργον, ἐνθα καὶ παραπύλιον ὑπάρχει...

³⁰⁷ ΧΑΤΖΗ ΙΩΑΝΝΟΥ 1880, 44-47.

³⁰⁸ A. STRUCK, Die Eroberung Thessalonikes durch die Sarazenen im J. 904, *ByzZ* 16, 1905, 545.

³⁰⁹ TAFALI 1913, 19.

³¹⁰ Ὁ ΜΠΑΚΙΡΤΖΗΣ 1975, 320-321, δικαιολογεῖ τὴν ὀνομασίαν Ἐκκλησιαστικὴ Σκάλα μὲ τὴν παρουσίαν τοῦ Ὁκταγώνου (ἀρ. Κατ. 97), τὸ ὁποῖο γιὰ ἕνα διάστημα μετατράπηκε σὲ ἐκκλησία.

ΤΑ ΝΕΚΡΟΤΑΦΕΙΑ

Τὰ ἐλληνιστικὰ νεκροταφεῖα ἐντοπίζονται ΝΑ καὶ ΒΔ τῆς πόλης, περίπου στὸν ἄξονα τῶν δύο κυριοτέρων ἀρτηριῶν ἔξω ἀπὸ τὴ ρωμαϊκὴ καὶ τὴ βυζαντινὴ ὁχύρωση. Στὶς ἴδιες περίπου θέσεις ἔχουν ἀποκαλυφθεῖ πέντε μακεδονικοῦ τύπου τάφοι, ὡς ἐπὶ τὸ πλεῖστον μονοθάλαμοι. Μία πρώτη ομάδα ἀποτελεῖται ἀπὸ τοὺς τάφους τοῦ Συντριβανίου (3ος αἰ. π.Χ.)³¹¹, τοῦ Μαιευτηρίου (3ος αἰ. π.Χ.)³¹² καὶ τοῦ Χαριλάου (τέλος 3ου αἰ. π.Χ.)³¹³, ποὺ βρίσκονται στὸ νότιο καὶ στὸ νοτιοανατολικὸ ὄριο τῆς πόλης. Μία ἄλλη ομάδα εἶναι ἐκείνη ποὺ ἀποτελεῖται ἀπὸ δύο τάφους στὴν περιοχὴ τοῦ Ἀγίου Ἀθανασίου Θεσσαλονίκης³¹⁴ καὶ ἀπὸ τὸν τάφο τῆς ὁδοῦ Μοναστηρίου (δεύτερο μισὸ τοῦ 3ου αἰ. π.Χ.)³¹⁵ στὴ βορειοδυτικὴ πλευρὰ τῆς πόλης. Μία τρίτη ομάδα ἔχει ἐντοπιστεῖ στὰ βόρεια τῆς Θεσσαλονίκης καὶ ἀποτελεῖται ἀπὸ τὸν τάφο τῆς Νεάπολης (3ος αἰ. π.Χ.)³¹⁶ καὶ βορειότερα ἀπὸ τὸν τάφο τοῦ Λαγκαδᾶ ἢ Δερβενίου (τέλη 4ου αἰ. π.Χ.)³¹⁷ (εἰκ. 24). Καὶ οἱ ἐπτὰ τάφοι βρίσκονται σὲ ἄμεση σχέση μὲ τοὺς ἐπαρχιακοὺς δρόμους ποὺ ξεκινοῦσαν ἀπὸ τὶς σημαντικότερες πύλες τῆς πόλης. Σὲ αὐτὴν τουλάχιστον τὴ διαπίστωση ὁδηγεῖ ἡ παρατήρηση ὅτι οἱ μακεδονικοῦ τύπου τάφοι τῆς πρώτης ομάδας στὰ ΝΑ τῆς πόλης βρίσκονται κατὰ μῆκος τοῦ δρόμου ποὺ ἀπὸ τὴν Κασσανδρεωτικὴ Πύλῃ ὁδηγοῦσε πρὸς τὶς πόλεις τῆς Χαλκιδικῆς, ἐνῶ οἱ τάφοι στὰ ΒΔ βρίσκονται στὴν εὐθεία τοῦ ἀρχαίου δρόμου ποὺ ἀπὸ τὴ Χρυσὴ Πύλῃ ὁδηγοῦσε στὴν Πέλλα καὶ στὶς ἄλλες πόλεις τῆς δυτικῆς Μακεδονίας. Ἐπίσης, οἱ τάφοι τῆς Νεάπολης καὶ τοῦ Λαγκαδᾶ ἢ Δερβενίου βρίσκονται πάνω στὸ δρόμο ποὺ ἀπὸ τὴ Λιταία Πύλῃ ὁδηγοῦσε στὶς πόλεις τῆς ἀνατολικῆς Μακεδονίας, δρόμος ποὺ, ὅπως ἀπέδειξε ὁ Χ. Μακαρόνας³¹⁸, κατὰ τὴν πρώιμη ρωμαϊκὴ ἐποχὴ βελτιώθηκε καὶ ὀνομάστηκε Ἐγνατία. Στὸ δυτικὸ νεκροταφεῖο, γνωστὸ ὡς νεκροταφεῖο Βαρδαρίου ἢ Ραμόνας, ἀναγνωρίστηκαν ἐλάχιστες ἐλληνιστικὲς ταφές³¹⁹ ἀνάμεσα στὶς πολυάριθμες ρωμαϊκὲς καὶ στὶς μεταγενέστερες.

Πιο πλούσιο σὲ εὐρήματα ἐμφανίζεται τὸ ἀνατολικὸ νεκροταφεῖο, ποὺ ἦταν καὶ ἰδιαίτερα ἐκτεταμένο³²⁰, ἀφοῦ κάλυπτε τὴν περιοχὴ τῆς Καμάρας καὶ τῆς Πλατείας

³¹¹ ΣΙΣΜΑΝΙΔΗΣ 1985, 38-40 μὲ τὴν προγενέστερη βιβλιογραφία.

³¹² ΣΙΣΜΑΝΙΔΗΣ 1985, 40-44. Βλ. ἐπίσης σχετικὰ μὲ τὴν ἐκ νέου ἀποκάλυψη τοῦ τάφου αὐτοῦ, Ε. ΤΡΑΚΟΣΟΠΟΥΛΟΥ-ΣΑΛΑΚΙΔΟΥ, ΑΔ 43, 1988, Β2, 357-358 σχέδ. 4 πίν. 205 β, 206 α.

³¹³ Ι. ΒΟΚΟΤΟΠΟΥΛΟΥ, ΑΔ 38, 1983, Β2, 269 πίν. 114 α-β. ΣΙΣΜΑΝΙΔΗΣ 1985, 44. *Θεσσαλονίκη* 1986, 36-38.

³¹⁴ Β. GOSSEL, *Makedonische Kammergräber* (Berlin 1980) 79-81 (διδαστορικὴ διατριβή).

³¹⁵ ΣΙΣΜΑΝΙΔΗΣ 1985, 44-46.

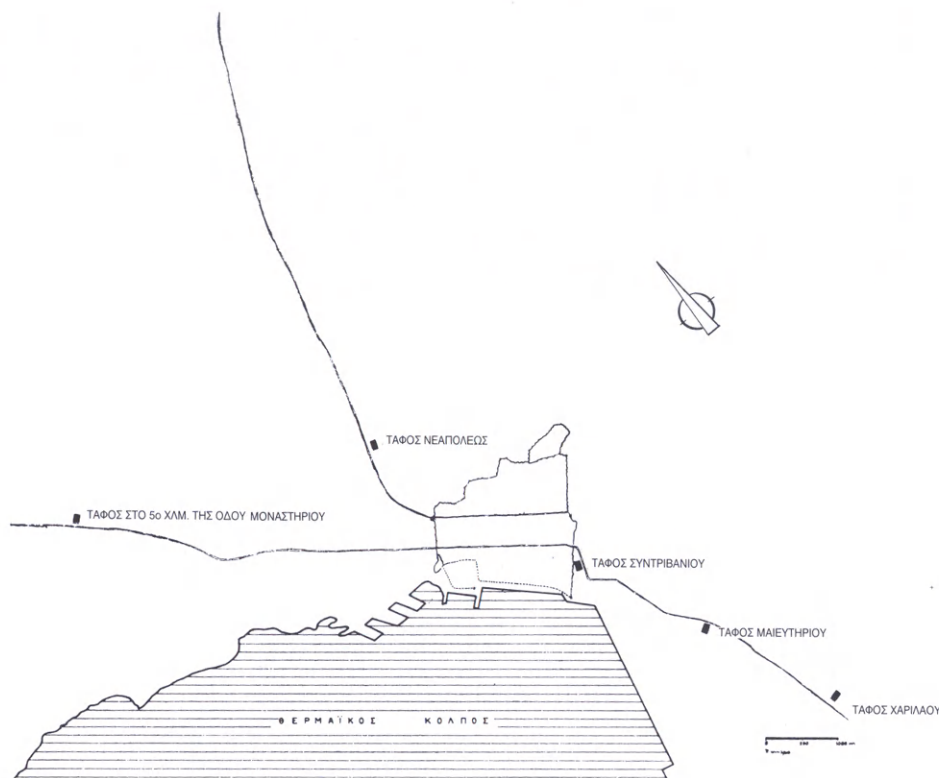
³¹⁶ "Ο.π., 46-48.

³¹⁷ "Ο.π., 49-54.

³¹⁸ ΜΑΚΑΡΟΝΑΣ 1951.

³¹⁹ Φ. ΠΑΠΑΔΟΠΟΥΛΟΥ, ΑΔ 19, 1964, Β3, 334 σχέδ. 6 πίν. 381 α-β.

³²⁰ Τὰ πιὸ ἀντιπροσωπευτικὰ κινητὰ εὐρήματα τοῦ δυτικοῦ καί, ἰδίως, τοῦ ἀνατολικοῦ νεκροταφείου εἶναι ἐκτεθειμένα στὸ Ἀρχαιολογικὸ Μουσεῖο Θεσσαλονίκης, στὴν αἴθουσα Θεσσαλονίκης. Στὸν ὁδηγὸ τῆς ἐκθεσης παρουσιάζεται σύντομη περιγραφή καὶ χρονολόγηση τῶν εὐρημάτων αὐτῶν (Θεσ-

Εικ. 24. Τοπογραφικός χάρτης της ευρύτερης περιοχής της Θεσσαλονίκης με τις θέσεις των «μακεδονικών» τάφων (ΣΙΣΜΑΝΙΔΗΣ 1985, 56 σχέδ. 1).

Συντριβανίου³²¹ έως την Πανεπιστημιούπολη³²², τὸ χῶρο τῆς Διεθνoῦς Ἐκθέσεως Θεσσαλονίκης³²³ καὶ τὶς ἐγκαταστάσεις τοῦ Γ΄ Σώματος Στρατοῦ³²⁴ καὶ σποραδικὰ ἔφθανε μέχρι τὴν περιοχὴ τοῦ παλαιοῦ Δημοσίου Μαιευτηρίου ἕως καὶ τὸ συνοικι-

σαλονίκη 1986, 102-121). Πληρέστερη εἰκόνα παρουσιάζει ἡ Μ. ΤΣΙΜΠΙΔΟΥ-ΑΥΛΩΝΙΤΗ, Σύνολα κεραμικῆς ἀπὸ τὸ ἐλληνιστικὸ νεκροταφεῖο τῆς Θεσσαλονίκης, Γ΄ Ἐπιστημονικὴ Συνάντηση γιὰ τὴν ἐλληνιστικὴ κεραμικὴ, Θεσσαλονίκη 1991 (Ἀθήνα 1994) 80-89 πίν. 38-42.

³²¹ Α. ΒΑΒΡΙΤΣΑΣ, ΑΔ 26, 1971, Β2, 377-382 σχέδ. 4. Ἐπὶ τῆς ὁδοῦ Μελενίκου, ἐκτὸς ἀπὸ τὶς πρόσφατες ἀποκαλύψεις τάφων (βλ. σημ. 323), εἶχε ἐντοπιστεῖ, ἤδη ἀπὸ τὸ 1970, καὶ ἓνας ἐλληνιστικὸς τάφος (Φ. ΠΕΤΣΑΣ, ΑΔ 25, 1970, Β2, 352 σχέδ. 6). Ὑπάρχουν πληροφορίες, ἀκόμη ἀδημοσίευτες, σύμφωνα μὲ τὶς ὁποῖες βρέθηκαν ἐλληνιστικοὶ τάφοι στὸ αἶθριο τοῦ Ἀνακτόρου (Πλατεία Ναυαρίνου).

³²² Φ. ΠΕΤΣΑΣ, ΑΔ 21, 1966, Β2, 334-336 σχέδ. 2-5 πίν. 345 α-β, 346 α-β, 353 α-δ, 354 α, 356 δ, στ, 357 γ, 358 α-η, 359. Φ. ΠΕΤΣΑΣ, ΑΔ 22, 1967, Β2, 391 σχέδ. 10-12 πίν. 296 α-ε, 297 α-β.

³²³ Ἡ ἀποκάλυψη τάφων στὸ χῶρο τῆς Διεθνoῦς Ἐκθέσεως (Θεσσαλονίκη 1986, 108 καὶ Κ. ΣΟΥΕΡΕΦ, ΑΔ 43, 1988, Β2, 354 πίν. 204 α) ὅσο καὶ τῆς ὁδοῦ Μελενίκου, εἶναι ἐντελῶς πρόσφατη. Συγκεκριμένα, στὴν ὁδὸ Μελενίκου κατὰ τὴν ἀνασκαφὴ τῆς ἐσωτερικῆς πλευρᾶς τοῦ τείχους ἀποκαλύφθηκαν περίπου ἑκατὸ τάφοι, ποὺ καλύπτουν χρονικὰ τέσσερις αἰῶνες, ἀπὸ τὸν 3ο αἰ. π.Χ. καὶ μετέπειτα. Πρβ. Ι. ΒΟΚΟΤΟΠΟΥΛΟΥ, ΑΔ 39, 1984, Β, 216, πίν. 100 β-δ καὶ Θεσσαλονίκη 1986, 38-39, ὅπου παρέχονται καθοριστικὰ ἀρχαιολογικὰ στοιχεῖα γιὰ τὴ χρονολόγηση τῶν τάφων τῆς ἐλληνιστικῆς ἐποχῆς.

³²⁴ Φ. ΠΕΤΣΑΣ, ΑΔ 25, 1970, Β2, 347-351 σχέδ. 1-3 πίν. 301 α-β, 302 α-δ, 303 α-δ.

σμοῦ Χαριλάου³²⁵. Ἡ ἀποκάλυψη τῶν τάφων αὐτῶν, ποὺ εἶχαν περίπου ἴδια διάταξη μὲ τοὺς «μακεδονικούς», ἐπιβεβαιώνει ὅτι καὶ αὐτοὶ ἦταν σὲ ἄμεση σχέση μὲ τὴν κυριότερη ὁδικὴ ἀρτηρία. Ἡ ἰδιαίτερη σημασία τοῦ ἀνατολικοῦ νεκροταφείου συνάγεται, ἐκτὸς ἀπὸ τὸν ἀριθμὸ τῶν τάφων ποὺ τὸ συγκροτοῦν, ἀπὸ τὴν ἀποκάλυψη τοῦ τάφου μακεδονικοῦ τύπου στὴν Πλατεία Συντριβανίου καὶ τῶν ἄλλων τριῶν στὰ ΝΑ τῆς πόλης. Ἐκτὸς ἀπὸ τοὺς μακεδονικοῦ τύπου τάφους, ποὺ ἀνταποκρίνονται στὶς ἀπαιτήσεις καὶ στὶς οἰκονομικὲς δυνατότητες περιορισμένου ἀριθμοῦ οἰκογενειῶν, οἱ περισσότεροι τάφοι τοῦ ἀνατολικοῦ νεκροταφείου εἶναι κεραμοσκεπεῖς ἢ λακκοειδεῖς, ἐνῶ ἐλάχιστοι εἶναι οἱ κιβωτιόσχημοι³²⁶ καὶ οἱ περισσότεροι χρονολογοῦνται στὰ τέλη τοῦ 3ου καὶ κυρίως στὸν 2ο αἰ. π.Χ., εἶναι δηλαδὴ λίγο μεταγενέστεροι τῶν «μακεδονικῶν» τάφων.

Τὰ ἐλληνιστικὰ νεκροταφεῖα χρησιμοποιήθηκαν καὶ ἐπεκτάθηκαν καθ' ὅλη τὴ διάρκεια τῆς ρωμαϊκῆς περιόδου³²⁷ (Χάρτης 1 καὶ 3). Οἱ ρωμαϊκὲς ταφές, ποὺ ἔχουν ἐντοπιστεῖ κυρίως ἔξω ἀπὸ τὰ ἀνατολικά³²⁸ καὶ τὰ δυτικά³²⁹ τεῖχη, πιστοποιοῦν ὅτι οἱ ρωμαϊκὲς νεκροπόλεις ἦταν πολὺ πρὶν ἐκτεταμένες ἀπὸ τὶς ἐλληνιστικές. Τὰ ὅρια

³²⁵ Θεσσαλονίκη 1986, 38.

³²⁶ Δύο κιβωτιόσχημοι τάφοι ἀποκαλύφθηκαν στὸ χῶρο ὅπου ἦταν τὸ Γ' Σῶμα Στρατοῦ (πρβ. παραπάνω σημ. 324) καὶ ἓνας ἄλλος στὴ διασταύρωση τῶν ὁδῶν Μελενίκου καὶ Ἐγνατίας (Θεσσαλονίκη 1986, 39).

³²⁷ Τὸ ἀνατολικὸ νεκροταφεῖο παρέμεινε σὲ χρῆση ἕως τὶς ἀρχὲς τοῦ 19ου αἰ. (ἐβραϊκὸ νεκροταφεῖο). Τὸ σημερινὸ νεκροταφεῖο τῆς Εὐαγγελίστριας, στὰ ἀνατολικά τῆς πόλης, μαρτυρεῖ ἀκόμη τὴν ἀρχικὴ χρῆση τῆς περιοχῆς.

³²⁸ Φ. ΠΕΤΣΑΣ, ΑΔ 21, 1966, Β2, 334-339 σχέδ. 2 πίν. 345-357. Φ. ΠΕΤΣΑΣ, ΑΔ 22, 1967, Β2, 391-393 σχέδ. 10-11 πίν. 296 α-ε, καὶ 397 σχέδ. 19-20. Φ. ΠΕΤΣΑΣ, ΑΔ 25, 1970, Β2, 347-351 σχέδ. 1 πίν. 301 α-β, 302 α-γ, 303 α-δ. Α. ΒΑΒΡΙΤΣΑΣ, ΑΔ 26, 1971, Β2, 377-382 σχέδ. 4 (ἀρ. Κατ. 12). Κ. ΡΩΜΙΟΠΟΥΛΟΥ, ΑΔ 33, 1978, Β2, 234. Κ. ΡΩΜΙΟΠΟΥΛΟΥ, ΑΔ 34, 1979, Β2, 275-276 σχέδ. 1-3 πίν. 115 α. Χ. ΜΑΥΡΟΠΟΥΛΟΥ-ΤΣΙΟΥΜΗ - Ε. ΚΟΥΡΚΟΥΤΙΔΟΥ-ΝΙΚΟΛΑΪΔΟΥ, ΑΔ 36, 1981, Β2, 311 πίν. 203 β. Ι. ΒΟΚΟΤΟΠΟΥΛΟΥ, ΑΔ 39, 1984, Β, 216 πίν. 100 β-δ. Κ. ΣΟΥΡΕΦ, ΑΔ 41, 1986, Β, 132-133. Π. ΑΔΑΜ-ΒΕΛΕΝΗ, ΑΔ 42, 1987, Β2, 350 πίν. 195 α. Μ. ΤΣΙΜΠΙΔΟΥ, ΑΔ 42, 1987, Β2, 354. Κ. ΕΛΕΥΘΕΡΙΑΔΟΥ, ΑΔ 42, 1987, Β2, 407 πίν. 228. Βλ. ἐπίσης Χ. ΜΑΚΑΡΟΝΑΣ, Ἀνασκαφὴ νεκροπόλεως ἐν Θεσσαλονίκῃ, ΠΑΕ 1949, 145-161 καὶ Χ. ΜΑΚΑΡΟΝΑΣ, Ἀνασκαφὴ νεκροπόλεως ἐν Θεσσαλονίκῃ, ΠΑΕ 1951, 164-172.

³²⁹ Φ. ΠΑΠΑΔΟΠΟΥΛΟΥ, ΑΔ 19, 1964, Β3, 334 σχέδ. 6 πίν. 381 α-β. Φ. ΠΕΤΣΑΣ, ΑΔ 23, 1968, Β2, 334 σχέδ. 8. Φ. ΠΕΤΣΑΣ, ΑΔ 24, 1969, Β2, 300-303 σχέδ. 7 πίν. 308 α-γ, 309 α-ζ, 310 α-β, 311 α-γ. Φ. ΠΕΤΣΑΣ, ΑΔ 25, 1970, Β2, 351-352 σχέδ. 4-6 πίν. 303 ε, 304 α-γ. Ο. ΑΛΕΞΑΝΔΡΗ, ΑΔ 29, 1973-74, Β3, 664 σχέδ. 8, 674, 691 σχέδ. 1 πίν. 499 α. Κ. ΡΩΜΙΟΠΟΥΛΟΥ, ΑΔ 30, 1975, Β2, 246. Κ. ΡΩΜΙΟΠΟΥΛΟΥ, ΑΔ 31, 1976, Β2, 244. Κ. ΡΩΜΙΟΠΟΥΛΟΥ, ΑΔ 33, 1978, Β2, 233-234. Κ. ΡΩΜΙΟΠΟΥΛΟΥ, ΑΔ 34, 1979, Β2, 275-276 πίν. 115 β-γ. Ι. ΒΟΚΟΤΟΠΟΥΛΟΥ, ΑΔ 35, 1980, Β2, 365-367 σχέδ. 3 πίν. 215 γ-δ. Κ. ΡΩΜΙΟΠΟΥΛΟΥ, ΑΔ 36, 1981, Β2, 299. Ι. ΒΟΚΟΤΟΠΟΥΛΟΥ, ΑΔ 37, 1982, Β2, 281 πίν. 184 γ. Δ. ΝΑΛΠΑΝΤΗΣ, ΑΔ 39, 1984, Β, 236. Π. ΑΔΑΜ-ΒΕΛΕΝΗ, ΑΔ 41, 1986, Β2, 135. Π. ΑΔΑΜ-ΒΕΛΕΝΗ, ΑΔ 42, 1987, Β2, 354-356 σχέδ. 5 πίν. 196 α. Κ. ΣΟΥΡΕΦ, ΑΔ 42, 1987, Β2, 356 πίν. 196 α. Δ. ΝΑΛΠΑΝΤΗΣ, ΑΔ 42, 1987, Β2, 399 σχέδ. 7, 401-403 καὶ 403-406 σχέδ. 9 πίν. 226 β, 227 α-β. Σ. ΜΟΣΧΟΝΗΙΩΤΟΥ, ΑΔ 43, 1988, Β2, 359 πίν. 206 β-γ. Πληρέστερη εἰκόνα τοῦ δυτικοῦ νεκροταφείου παρέχουν οἱ Π. ΑΔΑΜ-ΒΕΛΕΝΗ - Ν. ΚΩΝΣΤΑΝΤΟΥΛΑΣ, Ρωμαϊκοὶ τάφοι σὲ τμήμα τοῦ δυτικοῦ νεκροταφείου Θεσσαλονίκης στὴν ὁδὸ Λαγκαδᾶ, ΑΕΜΘ 5, 1991, 221-234 καὶ Δ. ΜΑΚΡΟΠΟΥΛΟΥ, Δυτικὸ νεκροταφεῖο Θεσσαλονίκης 1991: Ἀρχαιολογικὲς ἐρευνες στὴν ὁδὸ Λαγκαδᾶ, ΑΕΜΘ 5, 1991, 257-270.

καὶ ἡ ἔκταση τῶν νεκροταφείων αὐτῶν δὲν ἔχουν ἀκόμη προσδιοριστεῖ ὀριστικά, ἐφ' ὅσον ἡ ἀρχαιολογικὴ ἔρευνα προσθέτει ὀλοένα καὶ περισσότερα καινούργια στοιχεῖα. Ὅπως φαίνεται, τὰ ὅρια τῶν ρωμαϊκῶν νεκροπόλεων ἄλλαζαν μὲ τὸν καιρὸ, γιὰ νὰ προσαρμοστοῦν στὶς κατὰ καιροὺς πολεοδομικὲς ἐπεκτάσεις τῆς πόλης³³⁰.

Δὲν παρατηρεῖται κάποια προγραμματισμένη διάταξη τῶν τάφων οὔτε ἔχουν ἐνιαία κατεύθυνση. Οἱ τάφοι εἶναι πολλῶν εἰδῶν καὶ ὑποδηλώνουν τὴν κοινωνικὴ προέλευση τῶν νεκρῶν³³¹. Οἱ κατώτερες κοινωνικὲς τάξεις, καὶ σπανιότερα οἱ μεσαῖες, χρησιμοποιοῦν τοὺς λακκοειδεῖς, τοὺς κεραμοσκεπεῖς καὶ τοὺς κιβωτιόσχημους τάφους, ποὺ δὲν ἀπαιτοῦν ἰδιαίτερη δαπάνη γιὰ τὴν κατασκευὴ τους³³². Περίπου ἀπὸ τὸν 2ο αἰ. μ.Χ. παρουσιάζεται ὁ τύπος τοῦ τάφου μὲ πλινθόκτιστη καμαρωτὴ ὀροφή· ἀνταποκρίνεται στὶς ἀνάγκες τῆς μεσαίας τάξης καὶ χρησιμεύει καὶ ὡς οἰκογενειακός. Σὲ ὀρισμένες περιπτώσεις ὁ τύπος αὐτὸς ὁργανώνεται σὲ σύνθετα ταφικὰ κτίσματα³³³. Σύγχρονες μὲ τὴν τελευταία αὐτὴ κατηγορία τάφων εἶναι καὶ οἱ μαρμάρινες σαρκοφάγοι ποὺ ἀνταπεξέρχονται στὶς ἀνάγκες τῆς ἀστικῆς τάξης. Οἱ σαρκοφάγοι, ποὺ ἔχουν ἀποκαλυφθεῖ στὰ ρωμαϊκὰ νεκροταφεῖα τῆς Θεσσαλονίκης, εἶναι διαφόρων τύπων: ἀπλὲς σαρκοφάγοι μὲ ἐπιγραφή, ἀλλὰ καὶ ἀττικές, προϊόντα εἰσαγόμενα, ποὺ ἐμφανίζονται κατὰ τὸν 2ο καὶ τὸν 3ο αἰ. μ.Χ. καὶ φέρουν πλούσιο γλυπτὸ διάκοσμο καὶ στὶς τέσσερις πλευρὲς³³⁴.

Ὅσον ἀφορᾷ τὰ ἔθιμα ταφῆς, παρατηρήθηκε ὅτι στὴν πρώιμη αὐτοκρατορικὴ περίοδο συνηθίζεται ἡ καύση, ἐνῶ ἀπὸ τὸν 2ο αἰ. μ.Χ. καὶ στὴ συνέχεια ἐπικρατεῖ ὀριστικὰ ὁ ἐνταφιασμός, ποὺ ὁπωσδήποτε ἐπηρέασε καὶ τὴν τυπολογία τῶν τάφων³³⁵. Μετὰ τὴν ταφὴ ἡσχέση τοῦ νεκροῦ μὲ τοὺς ζῶντες δὲν σταματοῦσε καὶ αὐτὸ ἀποδεικνύεται ἀπὸ μερικὲς κατασκευὲς ποὺ ἐντοπίστηκαν πάνω στοὺς τάφους τῆς Θεσσαλονίκης. Πρόκειται γιὰ ὀρθογώνιας ἢ τετράγωνης κάτοψης κτίσματα ποὺ θυμίζουν βωμοὺς καὶ καλύπτουν συνήθως κεραμοσκεπεῖς ἢ λακκοειδεῖς τάφους. Στὸ

³³⁰ Δὲν εἶναι σπάνιες οἱ περιπτώσεις τάφων ποὺ ἔχουν ἐντοπιστεῖ ἐντὸς τοῦ ἀνατολικοῦ τείχους (ἀρ. Κατ. 9, 17). Ἔτσι ἀποδεικνύεται ὅτι τμῆμα τοῦ ἐνσωματώθηκε στὴν πόλη μὲ τὴν καινούργια ὀχύρωση τοῦ 254 μ.Χ. Πρβ. παραπάνω σ. 125.

³³¹ Ἡ κοινωνικὴ τάξη στὴν ὁποία ἀνῆκε ὁ νεκρὸς διακρίνεται προπάντων ἀπὸ τὰ πολυάριθμα ἀντικείμενα-κτηρίσματα (βλ. *Θεσσαλονίκη* 1986, 70-74, καὶ ἰδιαίτερα 122-139).

³³² Περιγραφή τῆς τυπολογίας τῶν τάφων, *Θεσσαλονίκη* 1986, 66-69.

³³³ Αὐτοῦ τοῦ τύπου εἶναι ὁ τάφος ποὺ ἀποκαλύφθηκε στὸ οἰκόπεδο τῆς Θεολογικῆς Σχολῆς (Φ. ΠΕΤΣΑΣ, *ΑΔ* 21, 1966, Β2, 334-339 σχέδ. 2) καὶ πρόσφατα στὸ χῶρο τῆς Διεθνοῦς Ἐκθέσεως Θεσσαλονίκης (*Θεσσαλονίκη* 1986, 68).

³³⁴ Βλ. τὴν ἀττικὴ σαρκοφάγο ἀπὸ τὸ δυτικὸ νεκροταφεῖο στὴν εἴσοδο τοῦ Ἀρχαιολογικοῦ Μουσείου Θεσσαλονίκης (ἀρ. εὐρ. 283, 1246). Γιὰ τὴν ἐντόπια παραγωγὴ σαρκοφάγων πρβ. G. KOCH - H. SICHTERMANN, *Römische Sarkophage* (München 1982) 355 κέ. καὶ T. STEFANIDOU-TIVERIOU, *Spätattische Sakrophage und das Ende der attischen Werkstätten*, *Grabeskunst der römischen Kaiserzeit* (Mainz 1993) 139 κέ.

³³⁵ Οἱ τάφοι μὲ πλινθόκτιστη καμάρα, ὅπως καὶ οἱ σαρκοφάγοι, ἐμφανίζονται ἀκριβῶς ἀπὸ τὴν περίοδο αὐτὴ καὶ ἐξῆς.

έσωτερικό τους δημιουργείται ένα είδος θαλάμου, όπου τελούνταν συμβολικές-τελετουργικές πράξεις, όπως π.χ. προσφορά τροφίμων στους νεκρούς. Οί προσφορές κατέληγαν στο νεκρό διὰ μέσου ενός έντοιχισμένου άγωγού³³⁶.

Μετά τόν 4ο αϊ. μ.Χ. διαπιστώνουμε ότι για την ταφή τών νεκρών συνεχίζουν να χρησιμοποιούνται οί χώροι που είχαν ήδη καθοριστεί για τόν σκοπό αυτό άπό την έλληνιστική καί τή ρωμαϊκή περίοδο³³⁷. Όμως, έπειδή οί χώροι ένταφιασμού δέν έπαρκούν πιά, δημιουργούνται καινούργια νεκροταφεία. Ή άποκάλυψη του χριστιανικού νεκροταφείου στη νοτιοανατολική πλευρά της πόλης, στο ύψος του νοσοκομείου «Άγιος Δημήτριος», τεκμηριώνει ότι σέ έλάχιστους άρχικούς πυρήνες τάφων τών ύστερορωμαϊκών καί τών παλαιοχριστιανικών χρόνων προστέθηκαν με συστηματικό τρόπο νέες πολυπληθείς ταφικές συστάδες³³⁸.

³³⁶ Για τó είδος της κατασκευής αυτής βλ. Χ. ΜΑΚΑΡΟΝΑΣ (ό.π. σημ. 328) καί *Θεσσαλονίκη* 1986, 70.

³³⁷ Μ. ΜΙΧΑΗΛΙΔΗΣ, *ΑΔ* 22, 1967, Β2, 438 σχέδ. 2 πίν. 325 α-γ. Ε. ΚΟΥΡΚΟΥΤΙΔΟΥ-ΝΙΚΟΛΑΪΔΟΥ, *ΑΔ* 27, 1972, Β2, 551 σχέδ. 3 πίν. 498 β-γ, 559-564 σχέδ. 5-8 πίν. 509 α, 510 γ. Ο. ΑΛΕΞΑΝΔΡΗ, *ΑΔ* 29, 1973-74, Β3, 669-670 πίν. 482 α-γ, 483 α-δ. Π. ΛΑΖΑΡΙΔΗΣ, *ΑΔ* 29, 1973-74, Β3, 755, πίν. 548 γ. Ε. ΚΟΥΡΚΟΥΤΙΔΟΥ-ΝΙΚΟΛΑΪΔΟΥ - Χ. ΤΣΙΟΥΜΗ - Θ. ΠΑΖΑΡΑΣ, *ΑΔ* 31, 1976, Β2, 268, πίν. 210 α. Κ. ΡΩΜΙΟΠΟΥΛΟΥ, *ΑΔ* 32, 1977, Β2, 197 σχέδ. 2-3 πίν. 126 β. Ε. ΚΟΥΡΚΟΥΤΙΔΟΥ-ΝΙΚΟΛΑΪΔΟΥ - Χ. ΜΑΥΡΟΠΟΥΛΟΥ-ΤΣΙΟΥΜΗ, *ΑΔ* 34, 1979, Β2, 293 πίν. 115 α, 126 γ. Χ. ΜΑΥΡΟΠΟΥΛΟΥ-ΤΣΙΟΥΜΗ - Ε. ΚΟΥΡΚΟΥΤΙΔΟΥ-ΝΙΚΟΛΑΪΔΟΥ, *ΑΔ* 36, 1981, Β2, 311 πίν. 203 β. Δ. ΝΑΛΠΑΝΤΗΣ, *ΑΔ* 39, 1984, Β, 234-236 σχέδ. 1 πίν. 121 β. Ε. ΜΑΡΚΗ, *ΑΔ* 39, 1984, Β, 238 σχέδ. 3-4. Δ. ΝΑΛΠΑΝΤΗΣ, *ΑΔ* 42, 1987, Β2, 399 σχέδ. 7 καί 401-403 σχέδ. 8. Ό ίδιος, *ΑΔ* 43, 1988, Β2, 381-383 σχέδ. 6 πίν. 226 β, 227 α. Βλ. έπίσης Θ. ΠΑΖΑΡΑΣ, Δύο παλαιοχριστιανικοί τάφοι της Θεσσαλονίκης, *Άρχαία Μακεδονία* II, 1977, 373-387. Ν. ΝΙΚΟΝΑΝΟΣ, Καμαρωτός τάφος μετά τοιχογραφιών έν Θεσσαλονίκη, *ΑΑΑ* II, 1969, 178-182.

³³⁸ Δ. ΜΑΚΡΟΠΟΥΛΟΥ, *ΑΔ* 42, 1987, Β2, 396-397 πίν. 225 α-β. Κ. ΕΛΕΥΘΕΡΙΑΔΟΥ, *ΑΔ* 42, 1987, Β2, 407 πίν. 228 β. Ή ίδια, *ΑΔ* 43, 1988, Β2, 393-394. Έκτός άπό τις καταχωρήσεις στα *Χρονικά* του *ΑΔ* βλ. καί Δ. ΜΑΚΡΟΠΟΥΛΟΥ, Άνασκαφή τάφων στο άνατολικό παλαιοχριστιανικό νεκροταφείο της Θεσσαλονίκης, *Μακεδονικά* 27, 1989-1990, 190-208 καί Κ. ΕΛΕΥΘΕΡΙΑΔΟΥ, Άνασκαφή χριστιανικού κοιμητηρίου στην περιοχή του νοσοκομείου Άγιος Δημήτριος στη Θεσσαλονίκη, *ΑΕΜΘ* 3, 1989, 271-282.

ΜΕΡΟΣ ΤΕΤΑΡΤΟ

Η ΘΕΣΣΑΛΟΝΙΚΗ ΣΤΗΝ ΕΛΛΗΝΙΣΤΙΚΗ
ΚΑΙ ΤΗ ΡΩΜΑΪΚΗ ΕΠΟΧΗ

Η ΘΕΣΣΑΛΟΝΙΚΗ ΚΑΙ Ο ΕΛΛΗΝΙΣΤΙΚΟΣ ΚΟΣΜΟΣ ΠΟΛΕΟΔΟΜΙΚΗ ΕΠΙΣΚΟΠΗΣΗ

Ἡ νέα οἰκονομική καὶ πολιτική κατάσταση ποὺ διαμορφώνεται κατὰ τοὺς ἐλληνιστικοὺς χρόνους, ἥδη ἀπὸ τὴν ἀρχὴ τῆς περιόδου, ἀντικατοπτρίζονται στὸν πολεοδομικὸ σχεδιασμὸ τῶν νέων πόλεων πρωτεύουσῶν ἢ πόλεων βασιλικῆς διαμονῆς, οἱ ὁποῖες ἰδρύονται στὶς μεγάλες μεταλεξάνδρειες ἡγεμονίες τῶν ἐπιγόνων. Παρατηρεῖται δηλαδὴ —ὅπως ἀκριβῶς συνέβαινε στὶς παλιές αὐτοκρατορίες τῆς Ἀνατολῆς, ἔτσι καὶ στὰ κράτη ποὺ δημιουργήθηκαν μετὰ τὸ θάνατο τοῦ Μεγάλου Ἀλεξάνδρου (Συρία, Αἴγυπτος)— ὅτι ὑπῆρχε ἕνας ἀριθμὸς πόλεων ποὺ χρησίμευαν, ἀνάλογα μὲ τὶς ἐκάστοτε ἀνάγκες, κατὰ περιόδους ὡς ἔδρες τῶν βασιλέων. Στὴν περίπτωση τῆς Μακεδονίας, ἐκτὸς ἀπὸ τὴν πρωτεύουσα Πέλλα, ὡς πόλεις διαμονῆς τοῦ ἡγεμόνα χρησίμευσαν οἱ Αἰγές, ἡ Ἀμφίπολις, ἡ Δημητριάς καί, ἀσφαλῶς, ἡ Θεσσαλονίκη, ποὺ ὑπῆρξε ἡ βάση ἐλλιμενισμοῦ τοῦ μακεδονικοῦ στόλου κατὰ τὴν ἐλληνιστικὴ περίοδο¹.

Ἡ Ἀλικαρνασσός, πρώτη στὴ σειρά, ἐκπροσωπεῖ ὅπωςδήποτε στὰ χρόνια ἐκεῖνα τὸ πιὸ χαρακτηριστικὸ παράδειγμα πόλης μὲ τὰ στοιχεῖα μιᾶς «πρωτεύουσας». Παρουσιάζει τὰ βασικὰ ἐκεῖνα χαρακτηριστικά, τὰ ὁποῖα καθορίζουν τὶς ἀρχές ποὺ διέπουν μιὰν ἐλληνιστικὴ πόλιν αὐτοῦ τοῦ εἴδους. Γιὰ τὴν ἰδρυσὴ της συνοικίστηκαν ἕξι καρικές κῶμες. Ἡ Ἀλικαρνασσὸς κατανέμεται σὲ ἀμφιθεατρικὴ διάταξη καὶ διαιρεῖται σὲ τρεῖς παράλληλες μεταξύ τους ἐνότητες-ἄνδρα: τὴν ἀκρόπολιν στὸ ὑψηλότερο σημεῖο, τὸ ἀνάκτορο καὶ τὸ θρησκευτικὸ κέντρο στὸ ἐνδιάμεσο καὶ τὴν ἀγορὰ καὶ τὸ λιμάνι στὸ χαμηλότερο ἐπίπεδο² (Χάρτης 9).

Τὴν ἐπιτυχὴ ἐκμετάλλευση τῆς μορφολογίας τοῦ ἐδάφους καὶ τὴ χάραξη κεντρικῆς ἀρτηρίας παράλληλης πρὸς τὴν ἀκτογραμμὴ, μαζί μὲ τὰ λοιπὰ —βασικὰ ὡστόσο— πολεοδομικὰ χαρακτηριστικὰ τῆς Ἀλικαρνασσοῦ φαίνεται νὰ ἐνστερνίστηκαν καὶ νὰ ἀξιοποίησαν οἱ ἀρχιτέκτονες τοῦ Κασσάνδρου, ὅταν ἀνέλαβαν τὴ

¹ Γιὰ τὸ μακεδονικὸ στόλο βλ. K. BOURASELIS, *Das hellenistische Makedonien und die Ägäis. Forschungen zur Politik des Kassandros und der drei ersten Antigoniden (Antigonos Monophthalmos, Demetrios Poliorketes und Antigonos Gonatas) im Ägäischen Meer und in Westkleinasien* (München 1982).

² ΒΙΤΡΟΥΒΙΟΣ II 8, 11-13.

σύνταξη τοῦ σχεδίου τῆς Θεσσαλονίκης, χωρίς νά εἶναι βέβαια οὔτε οἱ πρῶτοι οὔτε καί οἱ τελευταῖοι ποῦ ἐμπνεύσθηκαν καί ἐπηρεάσθηκαν ἀπό τή χάραξη τῆς Ἀλικαρνασσοῦ.

Ἀπό τὸν 4ο αἰ. π.Χ. καί ἐξῆς, ὅπως ὁ Μαύσσωλλος ἔτσι καί ἄλλοι ἐλληνιστικοὶ ἡγεμόνες μεριμνοῦν γιὰ τὴν ἵδρυση πόλεων συνοικίζοντας γειτονικὲς κῶμες (Δημητριάς, Κασσάνδρεια, Θεσσαλονίκη). Ἀνάλογη οἰκιστικὴ δραστηριότητα, σὲ ὑλοποίηση δυναστικῶν προγραμμάτων, ἐκδηλώνεται καί στὴν Αἴγυπτο, στὸ βασίλειο τῆς Περγάμου καί στὴ Συρία.

Στὸ χῶρο τοῦ παλαιοῦ ἐλληνικοῦ κόσμου, δηλαδή στὸν ἐλλαδικό, παρατηρεῖται κατὰ τὴν ἐποχὴ αὐτή, ἐποχὴ διάλυσης τῆς κλασικῆς πόλης, μία ἀξιοπρόσεκτη προσπάθεια ἵδρυσης νέου τύπου πόλεων ἀκριβῶς σὲ περιοχὲς ὅπου προηγουμένως ἴσχυε ἡ ὀργάνωση κατὰ κώμας. Ἡ Αἰτωλοκαρνανία, ἡ Ἀρκαδία, ἡ Ἀχαΐα καί ἡ Ἡπειρος προσφέρουν τὰ πιὸ ἐντυπωσιακὰ δείγματα, τὰ ὁποῖα ἀποκτοῦν ἰδιαίτερη σημασία στὸ πλαίσιο τῶν ὁμοσπόνδων κρατῶν ποῦ δημιουργοῦνται ἐκεῖ. Παράλληλα, πόλεις ὅπως ἡ Λυσιμάχεια στὴ Θράκη, ἡ Κασσάνδρεια στὴ Χαλκιδική, ἡ Ἀντιγόνεια στὴν Ἡπειρο, ἡ Δημητριάς στὴ Θεσσαλία καί ἡ Θεσσαλονίκη στὴ Μακεδονία ἀναπτύσσουν ταχύτατα μιὰν ἰδιαίτερη σχέση μὲ τὴν ἐνδοχώρα τους (κέντρο-περιφέρεια). Δυστυχῶς δὲν εἶναι ἐπαρκῶς γνωστὴ ἡ ἀρχικὴ πολεοδομικὴ διάρθρωση τῶν πόλεων αὐτῶν. Ἡ Θεσσαλονίκη ὥστόσο —καί αὐτὸ ἐν μέρει ἀποδεικνύεται ἀπὸ τὴ μετέπειτα ἐξέλιξή της— φαίνεται πὼς ἦταν ἡ περισσότερὴ σημαντικὴ ἀνάμεσά τους.

Ὅπως ἤδη παρατηρήσαμε, ἡ Θεσσαλονίκη χαρακτηρίζεται ἀπὸ οἰκοδομικὰ τετράγωνα ὀρθογωνίου σχήματος, διαστάσεων $58,5 \times 102$ μ.³, συνυπολογιζομένων καί τῶν ὁδικῶν ἀξόνων. Δυστυχῶς δὲν εἴμαστε σὲ θέση νά ὀρίσουμε μὲ ἀκρίβεια ποιὲς ἦταν οἱ πραγματικὲς διαστάσεις τῶν οἰκοδομικῶν τετραγώνων, χωρίς νά συνυπολογίζονται ἐκεῖνες τῶν δρόμων, καί αὐτὸ ἐπειδὴ λείπουν τὰ ἀπαραίτητα ἀρχαιολογικὰ τεκμήρια, αὐτὰ ποῦ θὰ ὀρίζαν τὰ σύνορα τῶν οἰκοδομικῶν τετραγώνων. Μποροῦμε ὅμως, μὲ βάση τὰ πλάτη τῶν διαφόρων τύπων δρόμων⁴, νά φανταστοῦμε γιὰ τὴ Θεσσαλονίκη ἓνα βασικὸ τύπο οἰκοδομικοῦ τετραγώνου διαστάσεων 52×96 μ. περίπου⁵, χωρίς, ὅμως, νά εἴμαστε σὲ θέση νά προσδιορίσουμε ἀπὸ πόσες οἰκίες ἀποτελοῦνταν ἓνα τέτοιο οἰκοδομικὸ τετράγωνο κατὰ τὴν ἐλληνιστικὴ ἐποχὴ⁶.

Ὁ προσανατολισμὸς τῶν οἰκοδομικῶν τετραγώνων τῆς Θεσσαλονίκης εὐθυγραμμίζεται μὲ τὴν ἐπικρατοῦσα ἀρχὴ νά τοποθετοῦνται τὰ οἰκοδομικὰ τετράγωνα μὲ τὴ μικρότερη πλευρὰ πρὸς τὸ κύριο ὁδικὸ δίκτυο. Ἴδιος προσανατολισμὸς παρα-

³ Βλ. παραπάνω σ. 75.

⁴ Βλ. παραπάνω σ. 79-85.

⁵ Τὰ 52×96 μ. ἀντιστοιχοῦν σὲ $176,8 \times 326,5$ ἀττικο-εὐβοϊκοὺς πόδες ἢ σὲ $158,5 \times 292,6$ ἀττικο-αἰγινητικοὺς πόδες. Βλ. παραπάνω σ. 73 καί σημ. 163. Παρατηρεῖται ὅτι οἱ διαστάσεις τῶν οἰκοδομικῶν τετραγώνων δὲν ἦταν —τουλάχιστον κατὰ τὴ ρωμαϊκὴ ἐποχὴ— σταθερές, ἀλλὰ ἄλλαζαν ἀναλόγως τῶν περιπτώσεων ἀπὸ 100×56 μ. ἕως 88×44 μ. (βλ. Χάρτης 6).

⁶ Ὁ VICKERS 1972(2) 160 προτείνει οἰκοδομικὰ τετράγωνα ποῦ ἀποτελοῦνται ἀπὸ δύο σειρὲς τεσσάρων σπιτιῶν, χωρίς ὅμως νά τεκμηριώνει τὴν ἄποψή του.

τηρείται καὶ σὲ πόλεις, τόσο τοῦ ἐλλαδικοῦ χώρου, ὅπως ἡ Δημητριάς, ἡ Πέλλα καὶ ἡ Κασσώπη ὅσο καὶ σὲ πόλεις τῆς Συρίας, ὅπως ἡ Ἀντιόχεια ἐπὶ τοῦ Ὀρόντη, ἡ Βέροια τῆς Συρίας (Χαλέπι), ἡ Ἀπάμεια καὶ ἡ Δαμασκός (Χάρτης 9).

Οἱ διάδοχοι τοῦ Μεγάλου Ἀλεξάνδρου ἐφάρμοσαν κοινὲς βασικὲς ἀρχὲς κατὰ τὴν ἱδρυση τῶν πόλεων⁷ καὶ παρατηροῦμε ὅτι ὁ Σέλευκος Α' (312-281 π.Χ.) εἶναι αὐτὸς ποὺ ἐφαρμόζει πολεοδομικὰ μέτρα⁸, τὰ ὁποῖα παρουσιάζουν τὶς περισσότερες ὁμοιότητες στὶς διαστάσεις τῶν οἰκοδομικῶν τετραγώνων μὲ ἐκεῖνα τῆς Θεσσαλονίκης⁹. Διαπιστώνουμε ὅτι πόλεις, ὅπως ἡ Λαοδίκεια ἐπὶ τῆς θαλάσσης, μὲ οἰκοδομικὰ τετράγωνα διαστάσεων 58×112 μ.¹⁰, ἡ Ἀντιόχεια ἐπὶ τοῦ Ὀρόντη, μὲ 112×58 μ.¹¹, ἡ Βέροια (Χαλέπι), μὲ 124×48 μ.¹², ἡ Ἀπάμεια (286 π.Χ.) μὲ 110×55 μ.¹³ ἢ ἀκόμη καὶ ἡ Δαμασκός μὲ 100×45 μ.¹⁴ παρουσιάζουν οἰκοδομικὰ τετράγωνα ἴδιων σχεδὸν διαστάσεων μὲ αὐτὰ τῆς Θεσσαλονίκης (Χάρτης 9).

Ἀλλὰ καὶ στὴ μητροπολιτικὴ Ἑλλάδα ὑπάρχουν πόλεις ποὺ ἐμφανίζουν στενὲς ὁμοιότητες μὲ τὴ Θεσσαλονίκη σὲ ὅ,τι ἀφορᾷ τὶς διαστάσεις τῶν οἰκοδομικῶν τους τετραγώνων. Στὴ Μακεδονία ἡ Πέλλα, μὲ οἰκοδομικὰ τετράγωνα διαστάσεων $111,50 \times 46,65$ μ.¹⁵, εἶναι τὸ πιὸ κοντινὸ παράδειγμα καί, ὅπωςδήποτε, τὸ ρυμοτομικὸ τῆς σχέδιο ἐπηρέασε τὴ Θεσσαλονίκη. Ἡ Δημητριάς, στὴ Θεσσαλία, προβάλλει ἀκόμη περισσότερες ὁμοιότητες μὲ τὴ Θεσσαλονίκη, ἐπειδὴ, ἐκτὸς τοῦ ὅτι παρουσιάζει τὶς

⁷ GRECO - TORELLI 1983, 313-325, ὅπου πραγματοποιεῖται ἀνάλυση τῶν ἀρχῶν ποὺ ἰσχύουν στὴν ἱδρυση τῶν πόλεων τῆς ἐποχῆς.

⁸ Γιὰ τὴν πολεοδομικὴ πολιτικὴ τοῦ Σελεύκου, H. SEYRIG, Seleucus I and the Foundation of Hellenistic Syria, στὸ W.A. WARD, *The Role of the Phoenicians in the Interaction of Mediterranean Civilisation* (Beirut 1968) 53-63.

⁹ Οἱ περισσότερες πόλεις ποὺ ἰδρύθηκαν ἀπὸ τὸν Σέλευκο εἶναι στρατιωτικὲς ἀποικίες, σὲ ἀντίθεση μὲ τὴ Θεσσαλονίκη, τὴν Κασσώπη καὶ τὴ Στράτο ποὺ συγκροτήθηκαν ἀπὸ συνοικισμοὺς (GRECO - TORELLI 1983, 321-325).

¹⁰ J. SAUVAGET, Le plan de Laodicée sur la mer, *Bulletin d'Études Orientales* IV, 1935, 94.

¹¹ Ὁ G. DOWNEY, *A History of Antioch in Syria* (Princeton 1961) 68-73 καὶ ὁ ἴδιος, *Ancient Antioch* (Princeton 1963) ὑπολογίζει τὸ ρυμοτομικὸ σὲ 367×180 πόδες, χωρὶς ὅμως νὰ διευκρινίζει ποιὸς ποὺς ἐφαρμόστηκε κατὰ τὴ χάραξη.

¹² J. SAUVAGET, L'enceinte primitive d'Alep, *Mélanges de l'Institut Français de Damas* I, 1929, 133-159. Ὁ ἴδιος, *Alep. Essai sur le developement d'une grande ville syrienne, des origines au milieu du XIXe siècle* (Paris 1941).

¹³ Στὸ συλλογικὸ ἔργο *Apamée de Syrie. Bilan des recherches archéologiques 1969-1971* (Bruxelles 1972) καὶ BALTU 1981.

¹⁴ J. SAUVAGET, Le plan antique de Damas, *Syria* XXVI, 1949, 314 κέ.

¹⁵ PH. PETSAS, Ten Years at Pella, *Archaeology* XVII, 1964, 76. Ἀντίθετα, ἡ Μ. ΣΙΓΑΝΙΔΟΥ, Ἀνασκαφὲς Πέλλας, *ΠΑΕ* 1983, 61, διαπίστωσε ὅτι στὴν περιοχὴ τῆς ἀγορᾶς τῆς Πέλλας ὑπάρχουν οἰκοδομικὰ τετράγωνα πλάτους 46-47 μ. καὶ μήκους περίπου 152 μ. Διαφορετικὴ ἄποψη, ὅσον ἀφορᾷ τὰ μήκη τῶν οἰκοδομικῶν τετραγώνων, διαπίστωσε ἡ ΣΙΓΑΝΙΔΟΥ 1983, καὶ παρατηρεῖ ὅτι στὴν Πέλλα ὑπάρχουν εἰκοσιτέσσερα οἰκοδομικὰ τετράγωνα μὲ σταθερὸ πλάτος 47 μ. καὶ μήκος 125 καὶ 112 μ. Βλ. πρόσφατα σχετικὰ μὲ τὸ ρυμοτομικὸ σχέδιο τῆς Πέλλας, Μ. ΣΙΓΑΝΙΔΟΥ, Πολεοδομικὰ προβλήματα τῆς Πέλλας, *Ἑλληνογαλλικὲς Ἔρευνες* I, 1990, 167-174.

ἴδιες διαστάσεις στὴ διαίρεση τῶν οἰκοδομικῶν τετραγώνων (100×50 μ. περίπου)¹⁶, ἢ ἵδρυσή της ὀφείλεται —ὅπως καὶ στὴν περίπτωση τῆς Θεσσαλονίκης— σὲ συγκεκριμένο πολιτικὸ σχέδιο τοῦ Δημητρίου τοῦ Πολιορκητῆ, μὲ τὸ συνοικισμό ὁκτῶ θεσσαλικῶν κωμῶν (Χάρτης 9).

Ἡ Θεσσαλονίκη ἀποτελεῖ ἀναμφισβήτητα ἓνα ἀπὸ τὰ πιὸ χαρακτηριστικὰ παραδείγματα ἑλληνιστικῆς πόλης, τουλάχιστον στὴν περιοχὴ τῆς Μακεδονίας, ὅπου —ἔστω καὶ μέσα ἀπὸ τὴ ρωμαϊκὴ φάση, μὲ τὴν ὁποία διασώθηκαν— εἶναι ἐμφανὴ τὰ βασικὰ χαρακτηριστικὰ τῆς ἑλληνιστικῆς πολεοδομικῆς τυπολογίας. Τὸ κυριότερο χαρακτηριστικὸ στοιχεῖο ἀποτελεῖ βέβαια ὁ ἵπποδάμειος ἱστός, χαρακτηριστικὸ γνῶρισμα ἑλληνιστικῶν πόλεων ἀπὸ τὴν περίπτωση τῆς Πτολεμαΐδος καὶ τῆς Δαμασκοῦ ἕως τὰ Τάξιλα. Παρατηροῦμε δηλαδὴ ὅτι στίς πόλεις αὐτές, καὶ ὄχι μόνο, ἡ βασικὴ διάταξη βασίζεται σὲ μία κύρια ἀρτηρία (στὴ Θεσσαλονίκη στὴν «Ἐγνατία»), σὲ μερικὲς δευτερεύουσες ἀρτηρίες¹⁷, καὶ σὲ σύστημα καθέτων καὶ ὀριζοντίων ὁδῶν ποὺ ὀρίζουν ὀρθογώνια οἰκοδομικὰ τετράγωνα, τὰ ὁποῖα συνήθως χαρακτηρίζονται ἀπὸ τὴν ἀναλογία 1:2¹⁸.

Τὸ πολεοδομικὸ αὐτὸ σύστημα ἔχει κατὰ κύριο λόγο χρησιμοποιηθεῖ στὴν ἵδρυση πόλεων ποὺ κεῖνται σὲ πεδιάδες ἢ σὲ ὀροπέδια¹⁹, χωρὶς ὅμως νὰ ἀποτελεῖ ἀποκλειστικὰ χαρακτηριστικὸ τῶν πόλεων αὐτῶν. Διαπιστώνουμε δηλαδὴ ὅτι ὀρισμένες πόλεις ποὺ ἱδρύνονται σὲ λόφους ἢ σὲ ἀπόμενες πλαγιὲς χρησιμοποιοῦν τὸν ἵπποδάμειο κἀναβο προσαρμόζοντάς τον ὅμως στὴ μορφολογία τοῦ ἐδάφους. Αὐτὴ εἶναι ἡ περίπτωση τῆς Θεσσαλονίκης, ὅπου ὁ πολεοδομικὸς της κἀναβος διαμορφώνεται μὲν ἀνάλογα μὲ τὶς ἀνάγκες τῆς πόλης, προσαρμόζεται ὅμως, μὲ τὴ χρησιμοποίησιν ἀνδρήρων καὶ ὀρισμένων ὀδικῶν ἀξόνων, στίς ἀνωμαλίες τοῦ ἐδάφους.

Κατὰ τὴν ἑλληνιστικὴν περίοδο ἀποκτᾶ ἰδιαίτερη σημασία ἡ μνημειακὴ ὄψη ποὺ προσδίδεται στίς πόλεις, χωρὶς ὅμως νὰ παραλειφθοῦν τὰ δύο βασικὰ χαρακτηριστικὰ τοῦ ἵπποδάμειου σχεδιασμοῦ: ἡ ὀρθογώνια παραλληλόγραμμη διάταξη τῶν οἰκοδομικῶν τετραγώνων καὶ ἡ ἀμφιθεατρικὴ κατανομὴ τῶν κτηρίων στὴν πλαγιά. Ἡ μνημειακὴ ὄψη ἐπιτυγχάνεται στίς πεδινὲς πόλεις μὲ τὴν ἰδιαίτερη ἔμφαση πρὸς τὶς κύριες ἀρτηρίες, μὲ τὴν χρησιμοποίησιν στοῶν καὶ γενικὰ μὲ τὴν ἱεραρχημένην διάταξιν τῶν δρόμων. Στίς ὀρεινὲς ὅμως πόλεις ἡ μνημειακὴ ὄψη ἐπιτυγχάνεται μὲ τὴ διαμόρφωσιν σὲ ἄνδηρα.

Στὴν περίπτωση τῆς Θεσσαλονίκης παρατηροῦμε ὅτι υἱοθετήθηκαν ἀρχές, οἱ ὁποῖες συνδυάζουν τόσο λύσεις ποὺ σημειώνονται στίς πεδινὲς πόλεις ὅσο καὶ λύσεις ποὺ ἐφαρμόζονται στίς ὀρεινές. Ὁ τύπος τῆς ἑλληνιστικῆς πόλης, στὸν ὁποῖο

¹⁶ P. MARZOLFF, Zur Stadtgeschichte von Demetrias, *Διεθνὲς Συνέδριο γιὰ τὴν Ἀρχαία Θεσσαλία* 1987 (Ἀθήνα 1992) 337-348.

¹⁷ Ἡ ὁδὸς Ἀγίου Δημητρίου (ἄξονας Ζ) καὶ ἡ ὁδὸς Ἀντιγονιδῶν (ἄξονας 4) τῆς Θεσσαλονίκης (βλ. Χάρτης 1, 2 καὶ 3).

¹⁸ Στὴ Θεσσαλονίκη παρατηροῦμε ὅτι ἡ ἀναλογία 1:2 δὲν τηρεῖται μὲ ἀπόλυτη ἀκρίβεια.

¹⁹ Οἱ πόλεις ποὺ ἰδιαίτερα παρουσιάζουν τὸ χαρακτηριστικὸ αὐτὸ εἶναι ἐκεῖνες ποὺ ἱδρύθηκαν ἀπὸ τοὺς Σελευκίδες, ὅπως ἡ Ἀπάμεια, ἡ Βέροια τῆς Συρίας (Χαλέπι), ἡ Ἀντιόχεια ἐπὶ τοῦ Ὀρόντη, ἡ Λαοδικαία ἐπὶ τῆς θαλάσσης κ.ἄ.

ἀνήκει καὶ ἡ Θεσσαλονίκη, ἦταν προορισμένος νὰ διαδοθεῖ στὴν ἐξελιγμένη του μορφή μὲ μεγάλη ἐπιτυχία στὸ ρωμαϊκὸ κόσμον προσαρμοζόμενος, βέβαια, στὶς κατὰ τόπους ἀνάγκες καὶ στοὺς ἀντίστοιχους κοινωνικοὺς θεσμούς. Τὸ ἵπποδάμειο πλέγμα, ποὺ ἐφαρμόστηκε στὶς ἑλληνιστικὲς πόλεις, εἶναι ἓνα ἀπὸ τὰ χαρακτηριστικὰ ἐκεῖνα στοιχεῖα τῆς ἑλληνιστικῆς «κοινῆς», ποὺ ἰδιαίτερα ἀφομοιώθηκαν ἀπὸ τὸ ἐτρουσικὸ, τὸ λατινικὸ καὶ τὸ σαμνικὸ πολιτισμικὸ περιβάλλον, ἀλλὰ καὶ ποὺ ἔπαιξε σημαντικὸ ρόλο κατὰ τὴν ἰδρυση τῶν ρωμαϊκῶν ἀποικιῶν. Οἱ τελευταῖες —καὶ ἰδιαίτερα ὅσες ἰδρύονται μὲ Λατίνους ἀποίκους— ὅταν ἀποτελοῦν ἰδρύσεις ἐκ θεμελίων, χαρακτηρίζονται ἀπὸ ἓναν ὀρθογώνιον κάναβο μὲ ἓνα μοναδικὸ κέντρο τοῦ τύπου ἀγορὰ-forum²⁰.

²⁰ Ἐνα ἀπὸ τὰ πιὸ ἀντιπροσωπευτικὰ παραδείγματα ἀποτελεῖ ἡ πόλις τῆς Cosa, λατινικὴ ἀποικία τοῦ 273 π.Χ., ποὺ παρουσιάζει ἵπποδάμειο σύστημα, στὸ ὁποῖο καθορίζονται ἐξ ἀρχῆς δύο δημόσιοι χώροι: ἡ ἀγορὰ καὶ ἡ ἀκρόπολις. Βλ. σχετικὰ F. BROWN, *Cosa - The Making of a Roman Town* (Ann Arbor 1980) 16 κέ.

Η ΘΕΣΣΑΛΟΝΙΚΗ ΣΤΟ ΠΛΑΙΣΙΟ ΤΗΣ ΡΩΜΑΪΚΗΣ ΑΥΤΟΚΡΑΤΟΡΙΑΣ

Ἡ διείσδυση τῶν Ρωμαίων στὶς ἀνατολικὲς περιοχὲς τῆς Μεσογείου ἤδη ἀπὸ τὶς ἀρχὲς τοῦ 2ου αἰ. π.Χ., ἔφερε σὲ ἐπαφὴ τὴ Ρώμην μὲ πολιτισμούς, οἱ ὅποιοι εἶχαν ἰδιαίτερα ἀναπτύξει τὶς ἀρχὲς τῆς πολεοδομίας καὶ εἶχαν νὰ ἐπιδείξουν ἀρχιτεκτονήματα μνημειακοῦ χαρακτήρα. Οἱ Ρωμαῖοι ἦρθαν ἔτσι ἀντιμέτωποι μὲ μία κατάσταση ἐντελῶς διαφορετικὴ ἀπὸ αὐτὴ πού ἐπικρατοῦσε στὶς δυτικὲς ἐπαρχίες, ὅπου οἱ τοπικὲς συνθῆκες ἐπέτρεψαν τὴν ἐφαρμογὴ τοῦ ρωμαϊκοῦ πολεοδομικοῦ προγράμματος ἐλεύθερα καὶ δίχως ἐνδοιασμούς, καλύπτοντας καὶ ἰσοπεδώνοντας τὶς τοπικὲς παραδόσεις.

Ἡ κατάσταση στὴν ὁποία περιῆλθαν οἱ πόλεις τοῦ ἑλλαδικοῦ χώρου κατὰ τὸ διάστημα πού ὀρίζεται ἀπὸ τοὺς Μιθριδατικούς Πολέμους ἕως τὴν ἀναμέτρηση ἀνάμεσα στὸν Ἀντώνιο καὶ τὸν Ὀκταβιανὸ ἦταν ἰδιαίτερα κρίσιμη. Ἡ κακὴ οἰκονομικὴ κατάσταση ἐπιβαρύνεται ὄχι μόνον ἀπὸ τὶς πολεμικὲς δαπάνες καὶ τὴν εὐρεία στρατολογία, ἀλλὰ καὶ ἀπὸ τὴν κακὴ διοίκηση τῶν ἀνθυπάτων, οἱ ὅποιοι ἀποβλέπουν τώρα στὴ συγκέντρωση ὄχι μόνον φόρων ἀλλὰ καὶ προσωπικῶν περιουσιῶν²¹.

Ἰδιαίτερα ἐπαχθὴς θὰ πρέπει νὰ θεωρηθεῖ ἡ ρωμαϊκὴ διοίκηση στὶς μακεδονικὲς πόλεις κατὰ τοὺς πρώτους αἰῶνες. Τοῦτο διαφαίνεται ἀνάμεσα σὲ ἄλλα καὶ ἀπὸ τὶς ἐνέργειες τῶν κατοίκων τῆς Μακεδονίας, οἱ ὅποιοι κατῴρθωσαν γιὰ τὸ διάστημα 15-43 μ.Χ. νὰ ὑπαχθεῖ ἡ ἐπαρχία στὸν ἴδιο τὸν αὐτοκράτορα. Οἱ διαδοχικοὶ ἐκβιασμοί, τοὺς ὁποίους δέχονται οἱ ἑλληνικὲς πόλεις κατὰ τὴ ρωμαιοκρατία, ἔχουν ὡς ἀποτέλεσμα ὄχι μόνον τὴ ραγδαία παρακμὴ τῶν κέντρων δευτερεύουσας σημασίας, ἀλλὰ ἀκόμη καὶ σημαντικῶν πόλεων²².

Ἡ ἵδρυση νέων ἀποικιῶν ἀπὸ τὸν Καίσαρα καὶ τὸν Αὐγούστο δὲν κατῴρθωσε νὰ ἀνατρέψει τὴν ἐπικρατοῦσα κατάσταση. Ἐνδεικτικὴ εἶναι ἡ διαφορὰ ὅσον ἀφορᾷ τὴν πυκνότητα τῶν πόλεων, πού σημειώνεται ἀνάμεσα στὴν ἐπαρχία τῆς Μακεδονίας καὶ σὲ ἐκείνη τῆς Μ. Ἀσίας. Στὴ Μακεδονία κατὰ τὰ τέλη τοῦ 1ου αἰ. μ.Χ. μαρτυροῦνται 150 πόλεις, ἐνῶ στὴν Μ. Ἀσία, στὶς ἀρχὲς τοῦ 2ου αἰ. μ.Χ. μόνον 23²³. Ἡ ἐπαρχία τῆς Μακεδονίας (ἡ Provincia Macedonia) καταλαμβάνει, ἀσφαλῶς, προνομιοῦχο καὶ ἐξέχουσα θέσιν στὸν ἑλλαδικὸ χῶρο, ἐὰν κρίνουμε ἀπὸ τὶς πολυάριθμες ἱδρύσεις νέων ἀποικιῶν, ὅπως εἶναι ἡ Κασσάνδρεια, οἱ Φίλιπποι, τὸ

²¹ P. A. BRUNT, *Italian Manpower* (Oxford 1971) 468-470.

²² Χαρακτηριστικὲς εἶναι οἱ δίκες ἐναντίον τῶν ὑπάτων: D. Junius Silanus, 141 π.Χ. (CICERO, *De Fin.* I 7.24). C. Porcius Cato, 144 π.Χ. (CICERO, *In Verre* 3.148) καὶ C. Antonius Hybrida, 62-60 π.Χ. (CICERO, *Pro Flacco* 2.5 καὶ *Domo sua* 16.41). Πρβ. TH. SARIKAKIS, Cicero as an Historical Source for Macedonia, *Ἀρχαία Μακεδονία* V. 3, 1989, 1395-1400.

²³ Βλ. σχετικὰ GROS - TORELLI 1988, 374 καὶ U. KAHRSTEDT, *Die wirtschaftliche Geschichte Griechenlandes in der Kaiserzeit* (Berlin 1954).

Δίον και ἡ Πέλλα, οἱ ὁποῖες ἀνταγωνίζονται μάλιστα τὴν Κόρινθο καὶ τὴν Πάτρα, ἀποικίες τῆς Ἀχαΐας.

Ἡ πολιτικο-οἰκονομικὴ κατάσταση ποὺ ἐπικρατεῖ στὶς πόλεις τοῦ ἐλλαδικοῦ χώρου κατὰ τὸν 1ο αἰ. μ.Χ. ἀντικατοπτρίζεται καὶ στὴ Θεσσαλονίκη. Στὴν περίπτωσι τῆς Θεσσαλονίκης, ὅπως ἤδη παρατηρήσαμε²⁴, ὀρισμένα ἱστορικὰ γεγονότα μᾶς παρέχουν τὴ δυνατότητα νὰ διαπιστώσουμε ὅτι κατὰ τὰ τέλη τῶν χρόνων τῆς ρωμαϊκῆς δημοκρατίας ἡ πόλις ἔφθινε γενικά. Ὁ Κικέρων μᾶς πληροφορεῖ κατὰ τὸν καιρὸ τῆς ἐκεῖ διαμονῆς του, ὅχι μόνο γιὰ τὴν ἄθλια κατάστασι τῶν ὀχυρώσεων της, ἀλλὰ καὶ γιὰ τὴν ἐγκατάλειψι τῆς ἀγροκαλλιέργειας²⁵. Τὴν κρίσιμη κατάστασι ποὺ ἐπικρατεῖ στὴ Μακεδονία ἐπισημαίνουν ὁ Πλούταρχος καὶ ὁ Ἀππιανός, οἱ ὁποῖοι τονίζουν τὸν κίνδυνο ποὺ διέτρεξε ἡ πόλις τῆς Θεσσαλονίκης ἐξαιτίας τοῦ Βρούτου κατὰ τὸν Ἐμφύλιο Πόλεμο²⁶.

Ὅπως ἤδη σημειώθηκε, οἱ Ρωμαῖοι δὲν διατάραξαν τὸν προϋπάρχοντα ἐλληνιστικὸ πολεοδομικὸ ἱστό. Οἱ πρῶτες ἄξιες μνεῖας ἐπεμβάσεις ποὺ ἐπιχειροῦνται κατὰ τὰ τέλη τῆς ρωμαϊκῆς δημοκρατίας καὶ τὴν πρώιμη αὐτοκρατορικὴ περίοδο ἐντάσσονται ὀργανικὰ στὴ χωροταξικὴ διάρθρωσι τῆς πόλης καί, προφανῶς, δὲν ἀλλοίωσαν τὴ ρυμοτομικὴ χάραξι τῶν οἰκοδομικῶν τετραγώνων²⁷ (Χάρτης 3), ἔτσι ὥστε νὰ μπορούμε νὰ ἀναφερθοῦμε σὲ μία μορφὴ συγχώνευσις ἐλληνικῶν καὶ ρωμαϊκῶν οἰκοδομικῶν-πολεοδομικῶν ἀρχῶν. Στὴ συγχώνευσι αὐτὴ συντελεῖ ἐν μέρει καὶ τὸ πολεοδομικὸ πρότυπο ποὺ ἐφαρμόστηκε ἀπὸ τοὺς Ρωμαῖους κατὰ τὴν ἱδρύσι τῶν λατινικῶν καὶ ρωμαϊκῶν ἀποικιῶν. Διαπιστώνουμε δηλαδὴ ὅτι πολὺ συχνὰ οἱ ρωμαῖκοὶ κανόνες προσαρμόστηκαν στὴν πολεοδομικὴ διάταξι ποὺ ἐπικρατοῦσε στὶς πόλεις τῆς Ἀνατολῆς. Ἡ Θεσσαλονίκη φαίνεται ὅτι ἀποτελεῖ παρόμοια περίπτωσι.

Οἱ πρῶτες ρωμαϊκὲς ἀποικίες δὲν παρουσιάζουν καμία πολεοδομικὴ ἀντιστοιχία πρὸς τὶς χαραγμένες σύμφωνα μὲ τὸ ἱπποδάμειο σύστημα πόλεις τοῦ ἐλλαδικοῦ χώρου, ἐκτὸς ἀπὸ τὴν κάθετη μεταξὺ τούς διάταξι τῶν ὁδῶν. Πρόκειται γιὰ μικρὲς πόλεις (castra) ὀρθογώνιας κάτοψις μὲ δύο κύριους δρόμους ποὺ διασταυρώνονται στὸ κέντρο τῆς πόλης (cardo καὶ decumanus) χωρὶς, ὥστόσο, νὰ ὑπάρχει στὸ σημεῖο τμήσις τους ὀργανωμένη ἀγορά. Περισσότερα κοινὰ στοιχεῖα μὲ τὶς ἐλληνιστικὲς πόλεις φαίνεται νὰ παρουσιάζουν οἱ λατινικὲς ἀποικίες (coloniae latinae), ποὺ εἶναι κατὰ πολὺ μεγαλύτερες σὲ σχέσι μὲ τὶς ρωμαϊκὲς ἀποικίες (coloniae romanae)²⁸. Οἱ πρῶτες ἀπὸ αὐτὲς τὶς ἀποικίες (prisciae latinae coloniae), καὶ ἰδιαίτερα ἡ Norba (499-388 π.Χ.), παρουσιάζουν τὸ κοινὸ χαρακτηριστικὸ ὅτι ἱδρύθηκαν σὲ φυσικὰ ὀχυρὲς θέσεις, ἐκεῖ ὅπου προϋπῆρχαν οἰκισμοί, οἱ ὁποῖοι δὲν καταστράφηκαν κατὰ τὴν ἱδρύσι τῶν λατινικῶν ἀποικιῶν. Ἡ ταυτότητα τῆς λατινικῆς ἀποικίας σὲ ἀνάλογες

²⁴ Βλ. παραπάνω σ. 54-58.

²⁵ Βλ. παραπάνω σ. 123-124, σημ. 242 καὶ 244.

²⁶ Βλ. παραπάνω σ. 57, σημ. 73.

²⁷ Βλ. παραπάνω σ. 55-61.

²⁸ Οἱ ρωμαϊκὲς ἀποικίες μὲ κάτοψη ὀρθογωνίου παραλληλογράμμου, ἡ ὁποία ἀνάγεται στὸ ρωμαϊκὸ στρατόπεδο (castrum), ἀριθμοῦσαν τριακόσιες οἰκογένειες ἀποίκων σὲ ἀντίθεσι μὲ τὶς λατινικὲς, ποὺ παρουσίαζαν πολὺ μεγαλύτερο ἀριθμὸ κατοίκων (4.000 ἢ 6.000). Βλ. γενικά γιὰ τὶς ρωμαϊκὲς ἀποικίες GROS - TORELLI 1988, 127 κέ.

περιπτώσεις δηλώνεται μόνο με την ανέγερση ναοῦ στὴν ἀκρόπολη, ἀφιερωμένου σὲ ξένη πρὸς τὸ ρωμαϊκὸ πάνθεον θεότητα. Οἱ πόλεις αὐτές, ὅπως καὶ οἱ καινούργιες λατινικὲς ἀποικίες, αὐτὲς δηλαδή ποὺ ἱδρύονται μετὰ τὴ διάλυση τῆς λατινικῆς ὁμοσπονδίας (Fregellae, 328 π.Χ., Lucera, 314 π.Χ., Alba Fucens, 303 π.Χ. κ.ἄ.) παρουσιάζουν τὸ κοινὸ χαρακτηριστικὸ ὅτι πέρα ἀπὸ τὴν ἱπποδάμεια διάρθρωση τοῦ χώρου μὲ μονάδα μέτρησης τὸ actus (= 120 ρωμαῖκοὶ πόδες = 35 μ. περίπου), ἐπιχειροῦν νὰ μιμηθοῦν τὴ Ρώμη, τόσο στὴν πολεοδομικὴ κατανομὴ τῶν ἐπίσημων κτηρίων ὅσο καὶ στὴν ἀρχιτεκτονικὴ μορφή κτηρίων ὅπως τὸ βουλευτήριον, ἡ ἐκκλησία τοῦ δήμου, ἡ ἐμπορικὴ ἀγορὰ (Curia, Saepta, Macellum κ.ἄ.)²⁹. Φαίνεται δηλαδή ὅτι κατὰ τὶς ἱδρύσεις τῶν ρωμαϊκῶν ἀποικιῶν οἱ Ρωμαῖοι προσπαθοῦσαν κατὰ τὸ δυνατόν νὰ δώσουν στίς νέες πόλεις μία τέτοια ὄψη, ποὺ νὰ θυμίζει τὴν πρωτεύουσά τους, τὴ Ρώμη.

Εἶναι σαφὲς ὅτι μία τέτοια πρόθεση δὲν ἦταν δυνατόν νὰ πραγματοποιηθεῖ στίς πόλεις τοῦ ἐλλαδικοῦ χώρου, παρ' ὅλον ὅτι οἱ λατινικὲς ἀποικίες ὄχι μόνο παρουσιάζουν ὁμοιότητες πρὸς τὶς ἐλληνικὲς πόλεις, ὅσον ἀφορᾷ τὴν ὀρθογώνια διάρθρωση τοῦ χώρου, ἀλλὰ σὲ μερικὲς περιπτώσεις ἔχουν ὅμοια διαμόρφωση τοῦ ὁδικοῦ δικτύου καὶ περίπου ὅμοιες διαστάσεις τῶν οἰκοδομικῶν τετραγώνων. Διαπιστώνουμε δηλαδή ὅτι πόλεις ὅπως ἡ Fregellae καὶ ἡ Hatria (289 π.Χ.) παρουσιάζουν οἰκοδομικὰ τετράγωνα ἴδιων διαστάσεων μὲ ἐκεῖνα τῆς Θεσσαλονίκης³⁰. Ἐπιπλέον στὴ Θεσσαλονίκη, ὅπως ἀκριβῶς στὴ Fregellae καὶ στὴν Alba Fucens, ἡ κεντρικὴ ἀρτηρία τῆς πόλης ἀποτελεῖ ταυτόχρονα καὶ τμήμα μίας σημαντικῆς ὑπεραστικῆς ὁδικῆς ἀρτηρίας: ἡ Via Latina στὴ Fregellae, ἡ Via Valeria στὴν Alba Fucens καὶ ἡ σημερινὴ Ἑγνατία στὴ Θεσσαλονίκη.

Ἡ ἵδρυση τοῦ Paestum (273 π.Χ.) ἀκριβῶς στὸ χῶρο τῆς ἀρχαίας Ποσειδωνίας (ἐλληνικῆς καὶ λουκανικῆς πόλης), ἡ ὁποία διέθετε πολεοδομικὴ καὶ ἀρχιτεκτονικὴ ἐνότητα, μᾶς προσφέρει τὴ δυνατότητα νὰ διαπιστώσουμε ὅτι οἱ Ρωμαῖοι δὲν ἐπέφεραν βασικὲς ἀλλαγὲς οὔτε στὸν προϋπάρχοντα πολεοδομικὸ ἱστό, οὔτε ὅμως καὶ στὸν ἀρχιτεκτονικὸ χαρακτήρα τῆς πόλης. Ἡ λατινικὴ ἀποικία ἱδρύθηκε στὰ ἀνατολικά τῆς ἀρχαίας ἐλληνικῆς πόλης καὶ σχεδιάστηκαν δρόμοι ποὺ βασικὰ ἀκολουθοῦν τὶς χαράξεις τῶν ἀρχαίων ἐλληνικῶν ὁδῶν· στὴν ἀγορὰ οἰκοδομήθηκαν τὰ κτήρια ποὺ ἀντιπροσώπευαν τὴ ρωμαϊκὴ ἐξουσία³¹. Παρατηροῦμε δηλαδή ὅτι τόσο στίς ρωμαϊκὲς ἀποικίες τῆς Ἀνατολῆς ὅσο καὶ ἐν μέρει στὸ Paestum, τουλάχιστον κατὰ τὶς πρῶτες δεκαετίες μετὰ τὴν ἵδρυσή τους, ἡ ρωμαϊκὴ ἐξουσία δὲν ἐκδηλώνεται μὲ τρόπο ἐμφανή.

²⁹ Γιὰ τὶς περιπτώσεις τῆς Norba, τῆς Alba Fucens καὶ τῆς Fregellae, βλ. GROS - TORELLI 1988, 132 κέ., ὅπου καὶ ἡ σχετικὴ βιβλιογραφία στίς σ. 433-434.

³⁰ Ἡ Fregellae, ἡ ἔκταση τῆς ὁποίας πλησιάζει περίπου ἐκείνη τῆς ἐλληνιστικῆς Θεσσαλονίκης (90 ἐκτάρια) καὶ ἡ Hatria παρουσιάζουν οἰκοδομικὰ τετράγωνα 105 × 70 μ. (3 × 2 actus). Βλ. γιὰ τὴ Fregellae τὸ συλλογικὸ ἔργο *Fregellae II* (Rome 1986), ἐνῶ γιὰ τὴν Hatria, G. AZZENA, *Atri forma e urbanistica* (Roma 1987).

³¹ Δηλαδή τὸ comitium, ἡ curia, τὰ saepta, τὸ aerarium καὶ οἱ ναοὶ τοῦ Ἡρακλῆ καὶ τῆς Mater Matuta. Βλ. σχετικὰ GROS - TORELLI 1988, 142-144 καὶ εἰδικότερα M. TORELLI, *Paestum Romana, Poseidonia-Paestum, Atti del XVII Convegno di studi sulla Magna Grecia* (Taranto 1987) 33 κέ.

“Όσον ἀφορᾷ τώρα τὶς πόλεις τῆς Ἀνατολῆς, ἡ ρωμαϊκὴ ἐξουσία —καὶ κατὰ συνέπεια ἡ ἐπιρροὴ τῆς καινούργιας διοικητικῆς ἀρχῆς— ἐμφανίζεται προπαντὸς μὲ τὴν ἐγκαθίδρυση λατρείας συνδεδεμένης μὲ τὴν Ρώμη. Πρόκειται γιὰ λατρεία ποὺ δὲν ἀφορᾷ κάποια ἀπὸ τὶς θεότητες τοῦ ρωμαϊκοῦ πανθέου, ἀλλὰ τὴ λατρεία τῆς θεᾶς Ρώμης, ποὺ συνήθως λατρεύεται ὡς σύνναος μὲ κάποια ἄλλη, τοπικὴ θεότητα. Ἡ ἐγκαθίδρυση τῆς λατρείας αὐτῆς θὰ ἀποτελέσει βασικὸ στοιχεῖο γιὰ τὴν πραγματοποίηση καινοφανῶν ἀρχιτεκτονικῶν διαμορφώσεων καί, μερικὲς φορές, γιὰ τὴ βαθύτερη ἐπέμβαση στὸν πολεοδομικὸ ἰστὸ τῶν πόλεων τοῦ ἐλληνικοῦ χώρου. Διαπιστώνουμε ὅτι οἱ ἐπεμβάσεις αὐτὲς ἦταν ἀρχικὰ περιορισμένης ἔκτασης (π.χ. ἀνέγερση βωμῶν) καὶ μόνο ἀπὸ τὴν ἐποχὴ τῶν Φλαβίων καὶ προπαντὸς ἐπὶ Τραϊανοῦ καὶ ἐπὶ Ἀντωνίνων θὰ ἀρχίσουν νὰ πραγματοποιοῦνται σημαντικὲς ἀλλαγές³².

Ἐνδεικτικὴ γιὰ τὴ «συμμόρφωση» τῆς Μακεδονίας στὸ καινούργιο καθεστῶς εἶναι ἡ μαρτυρία ὀρισμένων ἐπιγραφικῶν κειμένων ποὺ προέρχονται ἀπὸ τὴν περιοχὴ. Ἀπὸ ἐπιγραφή ποὺ βρέθηκε στὶς Πέτρες μαρτυρεῖται ὅτι σὲ αὐτὴ τὴν πόλιν (Κέλλαι;) λατρεύονταν ὡς σύνναοι θεοὶ ὁ Ἐλευθέριος Ζεὺς καὶ ἡ Ρώμη. Ἡ ἐπιγραφή, ἐκτὸς τοῦ ὅτι μαρτυρεῖ τὴν εἰσαγωγὴ τῆς λατρείας τῆς Ρώμης ἤδη ἀπὸ τὸν 2ο/1ο αἰ. π.Χ., εἶναι ἐπιπλέον ἐνδεικτικὴ γιὰ τὸ ὅτι καὶ στὴ Μακεδονία, τουλάχιστον σὲ ὀρισμένες περιπτώσεις, ὁ χώρος τῆς λατρείας τῆς θεᾶς Ρώμης κατὰ τὴν πρώτη περίοδο ἀποτελοῦνταν μόνο ἀπὸ ἓνα βωμό³³. Τὸ συσχετισμὸς τῆς λατρείας τῆς θεᾶς Ρώμης μὲ ἄλλες θεότητες μαρτυρεῖ ἄλλη ἐπιγραφή, ἀπὸ τὰ Καλίνδοια τῆς Χαλκιδικῆς. Ἐδῶ διαπιστώνουμε ὅτι κατὰ τὸν 1ο αἰ. μ.Χ. λατρεύονταν ὡς σύνναοι θεοὶ ὁ Ζεὺς, ἡ Ρώμη καὶ ὁ Αὐγουστος³⁴.

Στὴ Θεσσαλονίκη, ὅπως ἔχει κιόλας σημειωθεῖ³⁵, ἡ ἐπιγραφικὴ μαρτυρία δηλώνει ὅτι ἡ θεὰ Ρώμη λατρευόταν ὡς σύνναος μὲ τὸν Δία Ἐλευθέριο τουλάχιστον ἀπὸ τὸ 148 π.Χ. Πιστοποιεῖται ἔτσι ὅτι οἱ Ρωμαῖοι ἀπὸ τὶς πρῶτες δεκαετίες τῆς ἵδρυσης τῆς ἐπαρχίας τῆς Μακεδονίας (Provincia Macedonia) ἄρχισαν σιγὰ σιγὰ, προφανῶς χωρὶς νὰ μετατρέψουν —γιὰ ἓνα διάστημα τουλάχιστον— τὴν ἀρχιτεκτονικὴ ὄψη τῆς πόλης, νὰ διεισδύουν στὴ θρησκευτικὴ καὶ στὴν πολιτικὴ ζωὴ τῶν πόλεων. Δὲν ἀποκλείεται δηλαδή, ὅπως παρατηρήσαμε καὶ σὲ ἄλλες περιπτώσεις, οἱ Ρωμαῖοι νὰ εἰσήγαγαν τὴ λατρεία τῆς θεᾶς Ρώμης ὡς συννάου τοῦ Διὸς Ἐλευθερίου, ἐπειδὴ ἔτσι ἡ ρωμαϊκὴ ἐξουσία —καὶ συνεπῶς ἡ κατάκτηση— θὰ συμβολιζόταν ἔμμεσα καὶ λιγό-

³² Βασικὴ γιὰ τὴν κατανόηση αὐτῶν τῶν ἀρχιτεκτονικῶν προγραμμάτων εἶναι ἡ μελέτη τοῦ S. R. F. PRICE, *Rituals and Power. The Roman Imperial Cult in Asia Minor* (Cambridge 1984). Μία γενικὴ εἰκόνα τῆς ἐξέλιξης τῶν ρωμαϊκῶν πόλεων τῆς Μακεδονίας παρουσιάστηκε ἀπὸ τὸν M. VITTI, *Le città della Provincia Macedonia, XIV Congreso Internacional de Arqueologia Classica*, Tarragona 1993 (ὑπὸ ἐκτύπωση).

³³ Σχολιασμὸς τῆς ἐπιγραφῆς στὸ Θ. ΡΙΖΑΚΗΣ - Ι. ΤΟΥΡΑΤΣΟΓΛΟΥ, *Ἐπιγραφές Ἀνω Μακεδονίας* (Ἀθήνα 1985) τ. Α', 92 ἀρ. 93 ὅπου καὶ ἡ προγενέστερη βιβλιογραφία.

³⁴ Βλ. τελευταῖα M. B. HATZOPOULOS - L. D. LOUKOPOULOU, *Recherches sur les marches orientales des Temenides, Μελετήματα* 11 (Ἀθήνα 1992) 72-80, ὅπου καὶ ἡ προγενέστερη βιβλιογραφία.

³⁵ Βλ. παραπάνω σ. 58-59 καὶ σ. 90.

τερο εμφανώς, αλλά και έπειδή ή νέα λατρεία, αυτή τής θεᾶς Ρώμης, θά μπορούσε νά τελεστεί γρήγορα και ανέξοδα σέ κάποιον προϋπάρχοντα ναό.

Ἀπό ἄλλες επιγραφικές μαρτυρίες μπορούμε νά διαπιστώσουμε ότι ή ρωμαϊκή επιρροή στη Θεσσαλονίκη αποβαίνει ὀλοένα πιδ φανερή και στρέφεται ειδικά στην πραγματοποίηση συγκεκριμένων οἰκοδομικῶν προγραμμάτων. Τὸ γεγονός αὐτὸ πιστοποιεῖται ἀπὸ ἐπιγραφή πὸν ἀναφέρει... *templum Divi Caesaris*, δηλαδή ναὸ τοῦ θεοποιημένου Καίσαρος, πού, σέ συνδυασμὸ και μὲ τή νομισματική μαρτυρία, φαίνεται ὅτι ἀνεγέρθηκε μεταξύ 28/27 π.Χ.-14 μ.Χ.³⁶. Ἀγνωστος παραμένει ὁ χώρος ὅπου οἰκοδομήθηκε ὁ ναὸς αὐτός, ὁ ὁποῖος ὅπωςδήποτε πρέπει νά ἔπαιξε σημαντικό ρόλο γιὰ τήν ἐγκαθίδρυση τῆς αὐτοκρατορικῆς λατρείας στη Θεσσαλονίκη.

Εἶναι ἐξακριβωμένο ὅτι ή Θεσσαλονίκη, ὅπως πολλές ἄλλες πόλεις τῆς Ἀνατολῆς, ἀφιέρωσε ἤδη ἀπὸ τὰ πρῶτα χρόνια τοῦ 1ου αἰ. μ.Χ. ἰδιαίτερο χώρο προορισμένο γιὰ τήν αὐτοκρατορική λατρεία. Ὅπως ἤδη ἀναφέραμε³⁷, στὸν χώρο αὐτό, τοῦ ὁποῖου δὲν γνωρίζουμε τήν ἀρχιτεκτονική διαμόρφωση, λατρεύονταν μέλη τῆς ἰουλοκλαυδιανῆς δυναστείας μαζί μὲ τή θεᾶ Ρώμη. Ἄν και δὲν διαθέτουμε ἐπαρκῆ ἀρχαιολογικά στοιχεῖα σχετικά μὲ τή διαμόρφωση τοῦ χώρου τῆς αὐτοκρατορικῆς λατρείας, ὁ ἐντόπισμός του στην εὐρύτερη περιοχή τοῦ Θρησκευτικοῦ Κέντρου μαρτυρεῖ ὅτι και σέ αὐτή τήν περίπτωση οἱ Ρωμαῖοι ἀκολούθησαν τήν προϋπάρχουσα χωροταξική διαρρύθμιση τῆς πόλης (Χάρτης 6).

Μετά τὸν 1ο αἰ. μ.Χ. δὲν φαίνεται, μὲ βάση πάντοτε τὰ ὑπάρχοντα στοιχεῖα, νά εἶχε τεθεῖ σέ ἐφαρμογή κάποιο σημαντικό οἰκοδομικὸ πρόγραμμα στη Θεσσαλονίκη ἔως τουλάχιστον και τὰ μέσα τοῦ 2ου αἰ. μ.Χ. Ἀπὸ ὅτι φαίνεται —και ὅχι μόνο ἀπὸ τήν περίπτωση τῆς Θεσσαλονίκης— τὸ ἐνδιαφέρον τῶν αὐτοκρατόρων αὐτὴ τήν περίοδο ἦταν ἀποκλειστικά στραμμένο πρὸς τὶς κλασικὲς πόλεις τῆς ἐπαρχίας τῆς Ἀχαΐας³⁸.

Στὴ Θεσσαλονίκη, ὅπως προκύπτει ἀπὸ τὰ ἀνασκαφικά δεδομένα, ἀρχίζουν νά προγραμματίζονται και νά ἐκτελοῦνται μνημειακά ἀρχιτεκτονικά προγράμματα ἀπὸ τήν ἐποχὴ τῶν Ἀντωνίνων και τῶν Σεβήρων. Οἱ λόγοι πὸν συντρέχουν γιὰ αὐτὴ τήν ἀλλαγὴ εἶναι βασικά δύο: πρῶτον, ὅτι ἀπὸ τήν ἐποχὴ αὐτὴ οἱ αὐτοκράτορες ἐκδηλώνουν ἰδιαίτερο ἐνδιαφέρον γιὰ τήν Θεσσαλονίκη³⁹ και δεύτερον, ὅτι τώρα παρουσιάζεται ἓνα φαινόμενο, τὸ ὁποῖο μπορούμε νά τὸ ὀνομάσουμε ἀνταγωνισμὸ τῶν πόλεων (*aemulatio municipalis*). Παρατηροῦμε δηλαδή, ἰδιαίτερα στὶς ἀνατολικὲς

³⁶ Σχετικά TOURATSOGLU 1988, 25 και σημ. 2, ὅπου και ή προγενέστερη βιβλιογραφία.

³⁷ Βλ. παραπάνω σ. 58-59 και 90.

³⁸ Τὸ πιδ χαρακτηριστικὸ παράδειγμα ἀποτελεῖ ή Ἀθήνα, ή ὁποία ὡς κέντρο τοῦ κλασικισμοῦ ἰδιαίτερα τιμήθηκε ἀπὸ τὸν Ἀδριανό. Γιὰ τή σχετική βιβλιογραφία βλ. παραπάνω σ. 107 σημ. 149.

³⁹ Πρέπει νά σημειώσουμε ὅτι ἀπὸ τὶς ἀρχὲς τοῦ 3ου αἰ. μ.Χ. οἱ αὐτοκράτορες ἐκδήλωσαν ἐνδιαφέρον γιὰ ὅλες τὶς βορειοδυτικὲς πόλεις τῆς ἐπαρχίας, χωρίς νά ἀποβλέπουν μόνο σέ στρατηγικά συμφέροντα. Συγκεκριμένα, στη Θεσσαλονίκη τὸ ἐνδιαφέρον αὐτὸ εἶναι ἰδιαίτερα ἐμφανὲς κατὰ τή βασιλεία τοῦ Καρακάλλα, ὁ ὁποῖος ἐπισκέφθηκε τήν πόλιν τὸ 211 μ.Χ. ἀκολουθούμενος ἀπὸ τή μητέρα του. (Βλ. σχετικά παραπάνω σ. 102 σημ. 116).

ἐπαρχίες⁴⁰, κατὰ τὸν 3ο αἰ. μ.Χ. ἕναν ἀνταγωνισμό τῶν πόλεων μεταξύ τους, ἰδίως ὅσον ἀφορᾷ τὰ ἀρχιτεκτονικά τους φιλόδοξα σχέδια. Ὁ ἐπανασχεδιασμός τῆς Ἀγορᾶς τῆς Θεσσαλονίκης στοὺς χρόνους τῶν Σεβήρων δὲν ἀποκλείεται νὰ ὀφείλεται σὲ κάποια *aemulatio municipalis*, στὴν προσπάθεια τῆς πόλης νὰ ὑπερβάλει σὲ σπουδαιότητα τὴν παλαιὰ τῆς ἀντίζηλο, τὴ Βέροια⁴¹.

Ὁ ἀνταγωνισμός αὐτός, ποὺ ἀφορᾷ στὴν ἀναμέτρηση γιὰ τὸν καλλωπισμὸ τῶν πόλεων, παραμένει ὁ πιὸ ἐντυπωσιακὸς τρόπος ποὺ διαθέτουν οἱ πόλεις τῆς ἐπαρχίας γιὰ νὰ προσελκύσουν τὴν εὐνοία τοῦ αὐτοκράτορα. Ἡ αὐτοκρατορική εὐνοία ἐκδηλώνεται συνήθως μὲ τὴν παραχώρηση τιμητικῶν τίτλων, μεταξύ τῶν ὁποίων ὁ πιὸ συνηθισμένος εἶναι αὐτὸς τῆς «νεοκωρίας»⁴² (εἰκ. 25). Ἡ ἀνέγερση ναοῦ ἀφιερωμένου στὸν αὐτοκράτορα ἦταν, ὅπως διαπιστώνουμε καὶ στὴ Θεσσαλονίκη, ἀφορμὴ γιὰ τὴν ὀργάνωση ἄλλων ἐκδηλώσεων πρὸς τιμὴν τοῦ αὐτοκράτορα, ὅπως π.χ. ἡ διοργάνωση καὶ ἡ ἐκτέλεση ἀγώνων⁴³.

Εἰκ. 25. Ναὸς αὐτοκρατορικῆς λατρείας σὲ νόμισμα τῆς Θεσσαλονίκης ἐπὶ ἐποχῆς Γορδιανοῦ Γ' (TOURATSOGLOU 1988, R 113).

Πρέπει νὰ σημειώσουμε ὅτι κατὰ τὴν ἐποχὴ αὐτὴ τὸ κατ' ἐξοχὴν οἰκοδομικὸ ἔργο ποὺ συχνὰ ἀποκτᾷ μνημειακὴ ἀρχιτεκτονικὴ μορφή καὶ εἶναι —ἀπὸ τὰ κατασκευαστικά του χαρακτηριστικά— εὐκόλα ἀναγνωρίσιμο ἀκόμη καὶ σὲ σωστικὲς ἀνασκαφὲς μιᾶς πόλης μὲ μεγάλη οἰκοδομικὴ δραστηριότητα, ὅπως ἡ σημερινὴ Θεσσαλονίκη, εἶναι οἱ θέρμες. Τὸ ἀρχιτεκτόνημα αὐτό, στοιχεῖο κατ' ἐξοχὴν ρωμαϊκό, ἀντιπροσωπεύει τὴν πιὸ ἔμφανη ρωμαϊκὴ ἐπέμβαση ὅσον ἀφορᾷ τὴν ὀργάνωση καὶ τοῦ δημόσιου, ἀλλὰ καὶ τοῦ ἰδιωτικοῦ χώρου.

⁴⁰ Χαρακτηριστικὴ εἶναι ἡ περίπτωση μεταξύ Νικομηδείας καὶ Νικαίας (L. ROBERT, *La titulature de Nicée et de Nicomédie: la gloire et la haine*, *Harvard Studies in Classical Philology* 81, 1977, 1-39).

⁴¹ Πρβ. τὴν ἐπιγραφὴ τῶν χρόνων τοῦ Νέρβα, σύμφωνα μὲ τὴν ὁποία οἱ πολῖτες τῆς Βεροίας παρακαλοῦν τὸν αὐτοκράτορα νὰ παραχωρήσει τὸν τιμητικὸ τίτλο «μητρόπολις» μόνο στὴν πόλη τους καὶ ὄχι στὴ Θεσσαλονίκη [A. B. ΤΑΤΑΚΙ, *Ancient Beroea: Prosopography and Society*, *Μελετήματα* 8 (Athens 1988) 259-260 ἀρ. 114, ὅπου καὶ ἡ προγενέστερη βιβλιογραφία].

⁴² Σχετικὰ μὲ τοὺς τιμητικοὺς τίτλους ποὺ παραχωρήθηκαν στὴ Θεσσαλονίκη βλ. παραπάνω σ. 63.

⁴³ Πρβ. παραπάνω σ. 63 καὶ σημ. 109.

Δυστυχώς, για τη Θεσσαλονίκη δεν διαθέτουμε ξεακριβωμένη χρονολόγηση των λουτρικών εγκαταστάσεων, έτσι ώστε να μην είμαστε σε θέση να ιχνηλατήσουμε τη μορφολογική εξέλιξη με βάση τη χρονολογική ένταξη των μνημειακών θερμών, αλλά και την προσαρμογή αυτού του είδους οικοδομήματος στο πλαίσιο των ιδιωτικών κτηρίων. Τα αρχαιολογικά στοιχεία φανερώνουν απλώς μία αυξημένη οικοδομική δραστηριότητα κατά τα τέλη του 2ου έως και τον 3ο αἰ. μ.Χ., ταυτόχρονη με εκείνη που παρατηρείται στην κατασκευή κατοικιών⁴⁴. Ίδιαίτερη σημασία αποκτούν οι θερμές, επειδή αποτελούν από τη μία πλευρά την εξέλιξη του γυμνασίου, ενώ από την άλλη, με την αρχιτεκτονική μεγαλοπρέπεια και την πολυτέλειά τους, συμβάλλουν στον αρχιτεκτονικό-μνημειακό καλλωπισμό της πόλης. Η ανέγερση μεγάλων θερμών στο κέντρο της Θεσσαλονίκης φαίνεται να επηρεάζει επιπλέον, όπως συμβαίνει στην Έφεσο, στη Μίλητο και αλλού, την τοπική χωροταξική διάταξη και τη χάραξη των δρόμων που συνορεύουν με την περιοχή.

Συγκεκριμένα, όσον αφορά τη Θεσσαλονίκη, φαίνεται ότι οι Θέρμες της Ἀχειροποιήτου επηρέασαν τη διαδρομή του νοτιοδυτικού όδικοῦ ἄξονα μετατρέποντας ἐν μέρει τὴν ἀρχικὴ χάραξή του (Χάρτης 2 καὶ 3). Οι Θέρμες της Ἀγίας Σοφίας (3ος αἰ. μ.Χ.), ἐπειδὴ οἰκοδομήθηκαν σὲ περιοχή ἐκτὸς κανάβου, περιοχή που ὑπῆσθη κατὰ τὸ τέλος τοῦ 3ου-ἀρχὲς τοῦ 4ου αἰ. μ.Χ. ἐκτεταμένες οἰκοδομικὲς μετατροπές, συμπεραίνεται ὅτι ἐνσωματώθηκαν ὀργανικὰ στὸ νέο σχεδιασμὸ τῆς περιοχῆς ἐπὶ ἐποχῆς Γαλερίου⁴⁵. Προβληματικὴ παραμένει ἡ ἀποκατάσταση τοῦ ἀρχικοῦ τους σχεδίου, ἐπειδὴ κατὰ τὶς σωστικὲς ἀνασκαφές δὲν ἦταν δυνατό νὰ ἀποκαλυφθοῦν σὲ ὅλη τους τὴν ἑκταση: «Σ' ὅλες σχεδὸν τὶς περιπτώσεις διαπιστώθηκαν διαδοχικὲς ἐπισκευές ἢ μεταβολές πὺν ὀφείλονταν στὴ συχνὴ χρῆση τῶν κτιρίων καὶ στὶς εὐθραυστες ὕδραυλικὲς ἐγκαταστάσεις»⁴⁶.

Οἱ πόλεις τῆς Ἀνατολῆς, στὴν προσπάθειά τους νὰ δοξάζουν ἀδιάλειπτα τὴ νίκη τοῦ ἡγεμόνα, δὲν περιορίζονται μόνο στὸ νὰ ἐγκαθιδρύουν δημόσια λουτρά (θέρμες), ἀλλὰ στὸ νὰ διαρρυθμίζουν μνημειακὲς ἀγορές, νὰ κτίζουν πύλες, ἀψίδες, νυμφαῖα, ὅλα μνημεῖα με ἐντυπωσιακὴ ἐμφάνιση γιὰ νὰ δηλώσουν τὴ συμμόρφωσή τους με τὸ ἰσχύον πολιτικὸ καὶ διοικητικὸ σύστημα. Ἡ εἰσαγωγὴ αὐτῶν τῶν νέων στοιχείων, ἂν καὶ δὲν ἐπιφέρει βασικὲς μετατροπές οὔτε στὴ χωροταξικὴ διαρρύθμιση τῆς πόλης οὔτε στὸ βασικὸ τῆς ὀδικὸ δίκτυο, ἀλλοιώνει ὥστόσο τὴν εἰκόνα τῆς ἀγορᾶς καὶ τονίζει τοὺς ὀδικοὺς ἄξονες πὺν συνδέουν αὐτὰ τὰ μνημειακὰ ἔργα. Κατὰ τὴν αὐτοκρατορικὴ περίοδο ἀποκτᾶ ἔτσι ἰδιαίτερη σημασία ἡ «πλατεία», ὁ κεντρικὸς

⁴⁴ Βλ. παραπάνω σ. 62.

⁴⁵ Γιὰ τὶς Θέρμες τῆς Ἀχειροποιήτου βλ. ἀρ. Κατ. 81, ἐνῶ γιὰ τὶς Θέρμες τῆς Ἀγίας Σοφίας, ἀρ. Κατ. 89.

⁴⁶ Στὶς Θέρμες τοῦ Ἀγίου Δημητρίου (ἀρ. Κατ. 129), στὶς Θέρμες τῆς Ἀχειροποιήτου (ἀρ. Κατ. 81) καὶ στὶς Θέρμες τῆς Ἀγίας Σοφίας (ἀρ. Κατ. 89) ἀλλὰ καὶ στὰ ἰδιωτικὰ λουτρά τῆς ὁδοῦ Προφήτη Ἡλία 11 (ἀρ. Κατ. 132) ἀποκαλύφθηκαν ἐκτεταμένα τμήματα τῶν ἐγκαταστάσεων, πὺν ἀποτελοῦνται ἀπὸ αἴθουσες ψυχροῦ καὶ χλιαροῦ λουτροῦ (frigidarium, tepidarium), δεξαμενὴ κολύμβησης (piscina natatoria) καὶ αἴθουσες θερμοῦ λουτροῦ (calidarium).

δηλαδή ευθύγραμμος δρόμος, που πλαισιώνεται από στοές και που συνδέει τα πιο σημαντικά κτήρια της ρωμαϊκής εξουσίας.

Δεν μπορούμε να ορίσουμε με ακρίβεια πότε ή Θεσσαλονίκη αποκτά την κεντρική της «πλατεία» πλαισιωμένη με στοές («Έγνατία»), φαίνεται όμως πιθανό ότι σε συνάρτηση με το μνημειακό πρόγραμμα της Άγορας (2ος-3ος αι. μ.Χ.), οι δρόμοι που πλαισιώναν αυτό το συγκρότημα άρχισαν να δέχονται κάποια αναμόρφωση⁴⁷. Δεν αποκλείεται δηλαδή ή «Έγνατία» ή ένα τμήμα της να απέκτησε τα χαρακτηριστικά μιας στωϊκής οδού (via colonnata) ήδη κατά την περίοδο αυτή⁴⁸. Τουτό φαίνεται να επιβεβαιώνεται και από την ανεύρεση τμημάτων οδών πλαισιωμένων από στοές και σε άλλες ακόμη πόλεις της Μακεδονίας, πού, όπως φαίνεται, κατασκευάστηκαν στην ίδια χρονική περίοδο, δηλαδή στον 2ο-3ο αι. μ.Χ. Στη Βέροια π.χ. αποκαλύφθηκαν σε διαφορετικά σημεία της πόλης, πάνω όμως στην ίδια ευθεία, δύο τμήματα της κεντρικής οδικής αρτηρίας, με κιονοστοιχίες, που ανάγονται στον 2ο-3ο αι. μ.Χ.⁴⁹. Στην Έδεσσα, επίσης, αποκαλύφθηκε τμήμα οδού με κιονοστοιχία που ανάγεται σε χρόνους πριν από το 235 μ.Χ. και που διέσχισε όλη την πόλη⁵⁰.

Ίσως στο ίδιο χρονικό διάστημα, όταν διαμορφώνονται οι «πλατείες» με στοές, μπορούμε να τοποθετήσουμε και τη «νέα πολεοδομική μορφή» —castrum κατά τον H. v. Schoenebeck— που αποκτά ή Θεσσαλονίκη. Πρόκειται για πολεοδομική εξέλιξη κατά την οποία, χωρίς να χαραχθούν καινούργιοι, μερικοί από τους προϋπάρχοντες άξονες, προφανώς εκείνοι της ελληνιστικής εποχής, αποκτούν ρόλο πιο σημαντικό, ό οποίος θα επιβιώσει μέχρι και την οθωμανική περίοδο. Οι άξονες αυτοί —cardo, δρόμος κατακόρυφος (όδος Έλ. Βενιζέλου) και decumanus, δρόμος οριζόντιος («Έγνατία») κατά τον Schoenebeck— δεν φαίνεται να ήταν οι μοναδικοί⁵¹.

Είναι δύσκολο να καθορίσουμε κατά πόσον ή ρωμαϊκή οίκία προκάλεσε αλλαγές και μετατροπές στον προϋπάρχοντα ορθογώνιο ιστό των οικοδομικών τετραγώνων. Από τα διαθέσιμα πάντως αρχαιολογικά στοιχεία φαίνεται ότι τα ρωμαϊκά οικοδομήματα συνήθως σεβάστηκαν την ορθογώνια ιπποδάμεια διάρθρωση της πόλης, με μοναδική εξαίρεση τη Συνοικία του Γαλερίου που παρουσιάζει διαφορετική πολεοδομική διαμόρφωση. Η περιοχή αυτή, για την οποία δεν εφαρμόστηκε πολεοδομική διάταξη ιπποδάμειου τύπου⁵² (βλ. Χάρτης 1, 2 και 3), μάς προσφέρει ένα παράδειγμα

⁴⁷ Πρέπει να σημειωθεί ότι ή κατασκευή των οδών που πλαισιώνονταν από στοές (viae colonnatae), όπως διαφαίνεται από την πρόσφατη έρευνα στον τομέα αυτό (E. WILL 1989, 241-244) πρέπει να πραγματοποιήθηκε για πρώτη φορά στις ελληνιστικές-ρωμαϊκές πόλεις της Συρίας στις αρχές του 2ου αι. μ.Χ. και μετέπειτα. Βλ. π.χ. την περίπτωση της Άμαμίας, όπου ή αυτοκρατορική πρωτοβουλία είναι αυτή που μετά τον καταστροφικό σεισμό του 113 μ.Χ. αναλαμβάνει τη χρηματοδότηση της κατασκευής στωϊκής οδού (via colonnata) και αποφασίζει την πολεοδομική αναμόρφωση της πόλης.

⁴⁸ Για τα πλάτη και την εμφάνιση της «Έγνατίας» πρβ. παραπάνω σ. 82-83.

⁴⁹ ΡΩΜΙΟΠΟΥΛΟΥ - ΤΟΥΡΑΤΣΟΓΛΟΥ, 1974, 166.

⁵⁰ Α. Κ. ΒΑΒΡΙΤΣΑΣ, Έπιγραφές από την αρχαία Έδεσσα, Άρχαία Μακεδονία IV, 1986, 53-69.

⁵¹ Βλ. παραπάνω σ. 82-83.

⁵² Συγκεκριμένα για τις πολιτικές και τις πολεοδομικές αρχές που τηρήθηκαν στην οικοδόμηση της συνοικίας αυτής βλ. σ. 106-118.

οικίας τοῦ τύπου τῆς ἑπαύλης (domus), μὲ μεγαλοπρεπὲς περιστύλιο (ἀρ. Κατ. 103). Ἡ οἰκία αὕτη, ποῦ χρονολογεῖται στὸν 4ο αἰ. μ.Χ. καὶ βρίσκεται στὰ νότια ὅρια τοῦ ἱπποδάμειου κανάβου τῆς πόλης, ἐπιβεβαιώνει —τουλάχιστον μὲ τὰ σημερινὰ δεδομένα— ὅτι καὶ γιὰ τὴν οἰκοδόμησι οἰκιῶν αὐτοῦ τοῦ τύπου, ποῦ κάλυπταν ἰδιαίτερα ἐκτεταμένους χώρους, προτιμήθηκε νὰ οἰκοδομηθοῦν στὰ ὅρια τοῦ ἱπποδαμείου κανάβου ὥστε νὰ μὴν εἶναι δεσμευμένες μέσα σὲ συγκεκριμένα πολεοδομικὰ ὅρια. Πρὸς μία τέτοια διαπίστωση φαίνεται νὰ ὀδηγοῦν καὶ οἱ ἀποκαλύψεις ἄλλων ὑστερορωμαϊκῶν οἰκιῶν τοῦ τύπου τῆς ἑπαύλης (domus) στὴν Ἄνω Πόλη (ἀρ. Κατ. 125, 132, 141), πάντα στὰ σύνορα τοῦ ρυμοτομικοῦ ἱπποδαμείου κανάβου. Δηλαδή ἡ γαλεριανὴ ἐπέμβαση δὲν ἀλλοίωσε τὰ προϋπάρχοντα ρωμαϊκὰ πολεοδομικὰ καὶ ἀρχιτεκτονικὰ χαρακτηριστικά, ἀλλὰ, ἀντίθετα, δίνοντάς τους ἐντονότερη μνημειακὴ μορφή, τὰ προσάρμοσε στοὺς δυναστικούς σκοπούς, στοὺς ὁποίους καὶ ἀπέβλεπε.

Σχετικὰ τώρα μὲ τὸ εἶδος τῶν οἰκιῶν τῆς Θεσσαλονίκης: καὶ στὴ ρωμαιοκρατία οἱ τύποι εἶναι δύο καὶ ἀνταποκρίνονται στὶς οἰκονομικὲς δυνατότητες τῶν ἰδιοκτητῶν τους. Ἡ ἀρχιτεκτονικὴ διάρθρωση τῶν οἰκιῶν δὲν εἶναι δυνατόν —μὲ βάση τὰ ἔως τώρα ἀνασκαφικὰ δεδομένα— νὰ ἀποκατασταθεῖ μὲ ἀπόλυτη βεβαιότητα, ἀφ' ἐνὸς ἐπειδὴ γνωρίζουμε μόνο τμήματά τους (δωμάτια, αὐλές, τρικλίνια), καὶ ἀφ' ἑτέρου ἐπειδὴ τὰ οἰκοδομικὰ αὐτὰ λείψανα ἔχουν «συνήθως ὑποστρεῖ ἀλλεπάλληλες ἐπιδιορθώσεις ἢ μετασκευές ποὺ δυσχεραίνουν τὴν ἀρχικὴ τους ἀποκατάσταση» (ἀρ. Κατ. 42, 43, 46, 52, 53, 59, 60, 69, 70, 72, 74, 75, 77, 80, 86, 95, 103, 105, 114, 115, 117, 118, 121, 123, 125, 132, 134, 137, 138, 141).

Ὁ πρῶτος τύπος οἰκίας, στὸν ὁποῖο ἔχουμε ἤδη ἀναφερθεῖ, εἶναι ὁ τύπος τῆς ἑπαύλης (domus). Χαρακτηρίζεται ἀπὸ μεγάλο ἐμβαδόν, πλούσιο ἐπιδαπέδιο καὶ ἐπιτοίχιο διάκοσμο καὶ ἀπὸ τὸ γεγονός ὅτι παρουσιάζει περίπου ὅμοια κάτοψη μὲ τὸν ἑλληνιστικὸν τύπον σπιτιοῦ. Οἱ οἰκίες-ἐπαύλεις ἀποτελοῦνται ἀπὸ μία ἐσωτερικὴ αὐλή, μερικὲς φορὲς περιστύλη (ἀρ. Κατ. 103, 121), ἡ ὁποία πλαισιώνεται ἀπὸ τὰ δωμάτια διαμονῆς καὶ ἀπὸ τὸ τρικλίνιο, τοποθετημένο συνήθως στὴν πλευρὰ ἀπέναντι τῆς κυρίας εἰσόδου. Τὸ οἰκοδομικὸ αὐτὸ σύνολο ἀποτελοῦσε τὸν πυρήνα γύρω ἀπὸ τὸν ὁποῖο διαμορφωνόταν οἱ ὑπόλοιποι χώροι.

Μὲ βάση τὴν εἰκόνα ποὺ ἀποκομίζουμε ἀπὸ τὶς σωστικὲς ἀνασκαφὲς φαίνεται ὅτι ἀπὸ τὸ τέλος τοῦ 2ου αἰ. μ.Χ. καὶ προπαντὸς κατὰ τὸν 3ο καὶ 4ο αἰ. μ.Χ. ἄρχισε νὰ προστίθεται μία ἀψίδα στὴ στενὴ πλευρὰ τοῦ τρικλινίου, ἀπέναντι ἀπὸ τὴν αὐλή. Ἡ ἀψίδα βρίσκεται συνήθως σὲ ὑψηλότερο ἐπίπεδο ἀπὸ αὐτὸ τοῦ τρικλινίου καὶ ἔχει διάμετρο ποὺ ἀντιστοιχεῖ στὸ πλάτος τοῦ τρικλινίου (ἀρ. Κατ. 42, 52, 75, 123, 125, 132, 141). Τὰ δάπεδα τῶν ἀψίδων, ὅπως ἄλλωστε καὶ αὐτὰ τῶν τρικλινίων, φέρουν πλούσια ἐπένδυση ὀρθομαρμάρωσης ἢ ψηφιδωτὸ διάκοσμο μὲ μυθολογικὲς ἢ φυσικοκρατικὲς παραστάσεις (εἰκ. 26), ἢ ἀκόμη καὶ μὲ γεωμετρικὰ σχήματα⁵³.

Ἀπὸ τὸν 3ο αἰ. μ.Χ. κέ. προστίθεται καὶ ἓνα ἰδιωτικὸ λουτρὸ (ἀρ. Κατ. 69, 70, 95, 132). Ὁ τύπος αὐτὸς ἐπικρατεῖ καὶ κατὰ τὸν 4ο αἰ. μ.Χ. ἔως τὶς ἀρχὲς τοῦ 6ου αἰ.

⁵³ Βλ. παραπάνω σ. 62.

Εἰκ. 26. Ψηφιδωτὸ δάπεδο οἰκίας (ἀρ. Κατ. 123). Ἡ Ἀριάδνη στὴ Νάξο, τέλος 2ου αἰ. μ.Χ. (Ἀρχαιολογικὸ Μουσεῖο Θεσσαλονίκης).

μ.Χ., ἐποχὴ κατὰ τὴν ὁποία διαπιστώνεται ἡ ἀνακατασκευὴ προϋπαρχόντων οἰκιῶν ὑστερορωμαϊκῶν χρόνων (ἀρ. Κατ. 42, 103, 123, 125, 141). Εἶναι βέβαια αὐτονόητο ὅτι τὸ εἶδος αὐτὸ τῆς εὐρύχωρης καὶ πολυτελοῦς οἰκίας ἦταν προσιτὸ μόνο στὴν ἀστική τάξη καὶ ἐπομένως δὲν προξενεῖ ἐντύπωση ὅτι ὁ ἀριθμὸς τῶν οἰκιῶν τύπου ἑπαυλῆς παρουσιάζεται πολὺ περιορισμένος. Ὁ δεύτερος τύπος οἰκίας ἔχει πολὺ μικρότερο ἐμβαδόν, ἀπλούστερη διάρθρωση καὶ ταπεινότερη διακόσμηση, ἀκολουθεῖ ὅμως τὴ διαμόρφωση —σὲ γενικὲς γραμμὲς— ποὺ παρουσιάζουν οἱ οἰκίες-ἐπαύλεις. Ὅπως εἶναι φυσικό, οἱ οἰκίες αὐτοῦ τοῦ ἀπλούστερου τύπου εἶναι διασκορπισμένες παντοῦ, ἀφοῦ ἀνήκουν στὶς οἰκονομικὰ ἀσθενέστερες τάξεις, δηλαδὴ στὴ μεγάλη πλειονότητα τῶν κατοίκων.

Δυστυχῶς τὰ στοιχεῖα δὲν ἐπαρκοῦν ὥστε νὰ ὀρίσουμε τὴν κάτοψη αὐτοῦ τοῦ τύπου οἰκίας. Μᾶλλον ὅμως ἀποτελοῦσε τὴν ἀπλοποιημένη ἐκδοχὴ τοῦ τύπου τῆς ἑπαυλῆς, μὲ λιγότερα δωμάτια, τὰ ὁποῖα ἦταν πολὺ μικρότερα καὶ κατελάμβαναν πολὺ μικρότερη συνολικὴ ἔκταση (ἀρ. Κατ. 43, 53, 59, 60, 86, 117, 118).

Στὴ Θεσσαλονίκη, ὅπως καὶ στὶς ἄλλες πόλεις τοῦ ἐλλαδικοῦ χώρου, δὲν φαίνεται νὰ οἰκοδομήθηκαν οἰκίες μὲ περισσότερους τοῦ ἐνὸς ὀρόφους, στοιχεῖο ποὺ χαρακτηρίζει ρωμαϊκὲς πόλεις μὲ μεγάλη πυκνότητα κατοίκων, ὅπως εἶναι ἡ Ρώμη καὶ ἡ Ὁστιά. Στὴ Θεσσαλονίκη δὲν ἀπαντοῦν πολυόροφες οἰκίες, παρ' ὅλο τὸν πυκνὸ

πληθυσμό⁵⁴, ἐπειδὴ ἀφ' ἑνὸς ὑπῆρχαν ἐκτεταμένες ἀνοικοδόμητες ἐκτάσεις ἐντὸς τῶν τειχῶν⁵⁵ καὶ ἀφ' ἑτέρου ἐπειδὴ στὴν κοινωνία τῆς πόλης ἦταν ριζωμένη ἡ μακρὰ παράδοση τοῦ ἐλληνιστικοῦ τύπου οἰκίας.

Ὅπως ἤδη παρατηρήσαμε, οἱ οἰκίες τύπου ἔπαυλης (domus) ἐντάσσονται ὡς ἐπὶ τὸ πλεῖστον στὰ ὅρια τοῦ ἵπποδαμείου κανάβου τῆς πόλης, δηλαδή στὶς λιγότερο ἢ περισσότερο περιφερειακὲς συνοικίες, ἐνῶ οἱ μικρότερες οἰκίες ἐντοπίστηκαν προπαντὸς στὴν ἐντὸς τοῦ ρυμοτομικοῦ κανάβου περιοχὴ καὶ ἰδιαίτερα γύρω ἀπὸ τὸ κέντρο τῆς πόλης. Ἡ παρατήρηση αὕτη δὲν ἔρχεται σὲ ἀντίθεση μὲ τὴν ἀποκάλυψη τῆς μεγάλης οἰκίας τύπου ἔπαυλης (ἀρ. Κατ. 103), καθὼς καὶ ἄλλων λειψάνων, τὰ ὁποῖα ἐνδεχομένως ἀνήκουν σὲ ἀστικὲς οἰκίες (ἀρ. Κατ. 91-93) καὶ βρίσκονται στὰ ὅρια τοῦ Γαλεριανοῦ Ἀνακτόρου. Πρόκειται προφανῶς γιὰ ἐνδιαιτήματα τοῦ διοικητικοῦ προσωπικοῦ καὶ τῶν ἀνωτέρων κρατικῶν ἀξιωματούχων, οἱ ὁποῖοι διέμεναν στὴ γύρω ἀπὸ τὸ Ἀνάκτορο περιοχὴ.

⁵⁴ Βλ. παραπάνω σ. 62-63.

⁵⁵ Σχετικὰ βλ. παραπάνω σ. 77-78.

ΜΕΡΟΣ ΠΕΜΠΤΟ

ΚΑΤΑΛΟΓΟΣ
ΤΩΝ ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΚΩΝ ΣΤΟΙΧΕΙΩΝ

ΟΧΥΡΩΣΗ

1. ΘΑΛΑΣΣΙΟ ΤΕΙΧΟΣ

Στή γωνία τῶν ὁδῶν Φράγκων, Λέοντος Σοφοῦ, Βεροίας καὶ στὴν ὁδὸ Φράγκων 9 ἀποκαλύφθηκαν δύο τμήματα τοῦ ἐσωτερικοῦ τείχους τοῦ λιμανιοῦ ποῦ φέρουν ἐνσωματωμένα στὴν ἐξωτερικὴ τους πλευρὰ ἀρχιτεκτονικὰ μέλη σὲ δευτέρη χρήση¹. Ὁ πυρήνας ἀποτελεῖται ἀπὸ ἀργολιθοδομὴ μὲ κάθετους μαρμάρινους κυβολίθους ποῦ συνδέουν τὴν πρόσοψη μὲ τὸν πυρήνα².

ΜΠΑΚΙΡΤΖΗΣ 1975, 296 σχέδ. 1/28,2 καὶ 8 α-β πίν. 10-11. SPIESER 1981, 478.

2. ΘΑΛΑΣΣΙΟ ΤΕΙΧΟΣ

Στὴ διασταύρωση τῶν ὁδῶν Βίκτωρος Οὐγκῶ καὶ Ἑδέσσης 2 ἀποκαλύφθηκε τμήμα τοῦ θαλάσσιου τείχους κατασκευασμένο ἐν μέρει μὲ ὕλικό σὲ δευτέρη χρήση.

Α. ΡΩΜΙΟΠΟΥΛΟΥ, ΑΔ 31, 1976, Β2, 244.

3. ΘΑΛΑΣΣΙΟ ΤΕΙΧΟΣ

Στὴ διασταύρωση τῶν ὁδῶν Μ. Ἀλεξάνδρου (πρῶην Τσιμισκῆ) καὶ Κατούνη ἀποκαλύφθηκαν δύο τμήματα τοῦ ἐσωτερικοῦ τείχους τοῦ λιμανιοῦ. Τὸ ἓνα τμήμα εἶχε κατεύθυνση πρὸς Ν, ἐνῶ τὸ ἄλλο πρὸς τὰ ΝΑ. Ἐνα ἀκόμη τμήμα τοῦ θαλάσσιου τείχους ἀποκαλύφθηκε στὴ διασταύρωση τῶν ὁδῶν Μητροπόλεως καὶ Κατούνη 8, μὲ κατεύθυνση ΒΑ-ΝΑ. Τὸ τμήμα αὐτό, πλ. 4,18 μ., ἦταν κατασκευασμένο μὲ μαρμάρινους κυβολίθους καὶ πλίνθους. Ἐνα ἄλλο τμήμα, πλ. 2,45 μ., ἀποκαλύφθηκε ἐπίσης

στὸ ἀνατολικὸ ἄκρο τῆς οἰκοδομικῆς γραμμῆς τῆς ὁδοῦ Μητροπόλεως.

ΜΠΑΚΙΡΤΖΗΣ 1975, 296 σχέδ. 1/9 καὶ 7 πίν. 9. Ε. ΚΟΥΡΚΟΥΤΙΔΟΥ-ΝΙΚΟΛΑΪΔΟΥ - Χ. ΤΣΙΟΥΜΗ ΑΔ 33, 1978, Β2, 239. SPIESER 1981, 478.

4. ΘΑΛΑΣΣΙΟ ΤΕΙΧΟΣ

Στὴν ὁδὸ Μητροπόλεως 28 ἐντοπίστηκε τμήμα τοῦ θαλάσσιου τείχους, στὴν ἴδια εὐθεία μὲ ἄλλα τμήματα τῆς θαλάσσιας ὀχύρωσης (ἀρ. Κατ. 5-6).

ΜΠΑΚΙΡΤΖΗΣ 1975, 297 σχέδ. 1/15. ΘΕΟΧΑΡΙΔΗΣ 1975, 372.

5. ΘΑΛΑΣΣΙΟ ΤΕΙΧΟΣ (;)

Στὴ διασταύρωση τῶν ὁδῶν Μητροπόλεως καὶ Χρυσοστόμου Σμύρνης, σὲ βάθος 3,90 μ. ἀπὸ τὴ σημερινὴ στάθμη, ἀποκαλύφθηκε τμήμα τοῦ τείχους μὲ κατεύθυνση ΒΔ-ΝΑ, πλ. 0,80-1,60 μ., κτισμένο σὲ ἀργολιθοδομὴ. Ἴσως σχετίζεται μὲ τὴν παραθαλάσσια ὀχύρωση.

Ι. ΒΟΚΟΤΟΠΟΥΛΟΥ, ΑΔ 35, 1980, Β2, 365.

6. ΘΑΛΑΣΣΙΟ ΤΕΙΧΟΣ

Στὴν ὁδὸ Μητροπόλεως 80 ἀποκαλύφθηκε τμήμα τείχους ἀπὸ ἀργολιθοδομὴ, πλ. 0,90 μ. Ἐπίσης 3 μ. νοτιότερα βρέθηκε τοῖχος, πολὺ πλατύτερος, ἀπὸ ἀργολιθοδομὴ καὶ πλινθοδομὴ (opus mixtum)³.

ΜΠΑΚΙΡΤΖΗΣ 1975, 296-297 σχέδ. 1/20 καὶ 10 πίν. 13. SPIESER 1981, 478.

¹ Ἐκτὸς ἀπὸ τὰ ἀρχιτεκτονικὰ μέλη βρέθηκαν καὶ τέσσερις προτομὲς φιλοσόφων τοῦ 2ου αἰ. μ.Χ.

² Ἐπίσης στὴν ὁδὸ Φράγκων 13 ἀποκαλύφθηκε τμήμα ὑποδομῆς κτίσματος προσκολλημένου στὸ τεῖχος (ΜΠΑΚΙΡΤΖΗΣ 1975, 296 σχέδ. 1/3 καὶ 9 α-β πίν. 12).

³ Δὲν εἶναι ἐξακριβωμένο κατὰ πόσον ἀνήκει στὴν ὀχύρωση ὁ τοῖχος, πλ. 0,90 μ.

7. ΘΑΛΑΣΣΙΟ ΤΕΙΧΟΣ

Στην οδό Μητροπόλεως 92 βρέθηκε τμήμα της θεμελίωσης του θαλάσσιου τείχους, πλ. 3 μ.

ΜΠΑΚΙΡΤΖΗΣ 1975, 297 σχέδ. 1/21 και 11 πίν. 14.
ΘΕΟΧΑΡΙΔΗΣ 1975, 371-373. SPIESER 1981, 478, 480-481.

8. ΘΑΛΑΣΣΙΟ ΤΕΙΧΟΣ

Στην οδό Παύλου Μελά 1 και Δ. Γούναρη 4 έντοπίστηκε τμήμα του θαλάσσιου τείχους με κατεύθυνση Β-Ν, προς τον Λευκό Πύργο. Η υποδομή του τείχους, πλ. 3 μ., θεμελιωνόταν σε ξύλινους πασσάλους, τοποθετημένους σε δύο παράλληλες σειρές, με χοντρό στρώμα υδραυλικού κονιάματος (opus signinum), που απομόνωνε τη βάση του τείχους από την υγρασία του εδάφους.

ΜΠΑΚΙΡΤΖΗΣ 1975, 295 σχέδ. 1/25 και 3 πίν. 7.
SPIESER 1981, 478.

9. ΤΕΙΧΟΣ (Εικ. Ι)

Στην οδό Φιλικής Έταιρείας 3 αποκαλύφθηκε και εν μέρει κατεδαφίστηκε τμήμα της ανατολικής οχύρωσης. Αποτελείται από δύο εφαπτόμενους τοίχους (Εικ. Ι: 1, 2), πλ. 1,50 μ. ο καθένας. Σε επαφή προς την εξωτερική πλευρά των τοίχων 1 και 2, χρόνων Γαλλινοῦ⁴, έντοπίστηκε ένας τρίτος τοίχος (Εικ. Ι: 3) της «θεοδοσιανῆς» οχύρωσης⁵, σε opus mixtum, με έντοιχισμένα στη

βάση του μαρμάρινα μέλη σε δεύτερη χρήση⁶. Έσωτερικά του «θεοδοσιανοῦ» τείχους βρέθηκαν φτωχικοί μεταγενέστεροι τάφοι.

Φ. ΠΕΤΣΑΣ, ΑΔ 22, 1967, Β2, 396-399 σχέδ. 18-20 πίν. 301 α.

10. ΤΕΙΧΟΣ και ΠΡΟΜΑΧΩΝΑΣ

Στην οδό Φιλικῆς Έταιρείας 7 αποκαλύφθηκε τμήμα της ανατολικῆς οχύρωσης, δηλαδή εὐθύγραμμος τοίχος, πλ. 1,40 μ., σε ἀργολιθοδομή, χρόνων Γαλλινοῦ και ἰσοσκελῆς προμαχώνας σε opus mixtum της «θεοδοσιανῆς» οχύρωσης.

Χ. ΤΣΙΟΥΜΗ - Ε. ΜΑΡΚΗ - Ε. ΚΟΥΡΚΟΥΤΙΔΟΥ-ΝΙΚΟΛΑΪΔΟΥ, ΑΔ 37, 1982, Β2, 291.

11. ΠΡΟΜΑΧΩΝΕΣ (Εικ. ΙΙ)

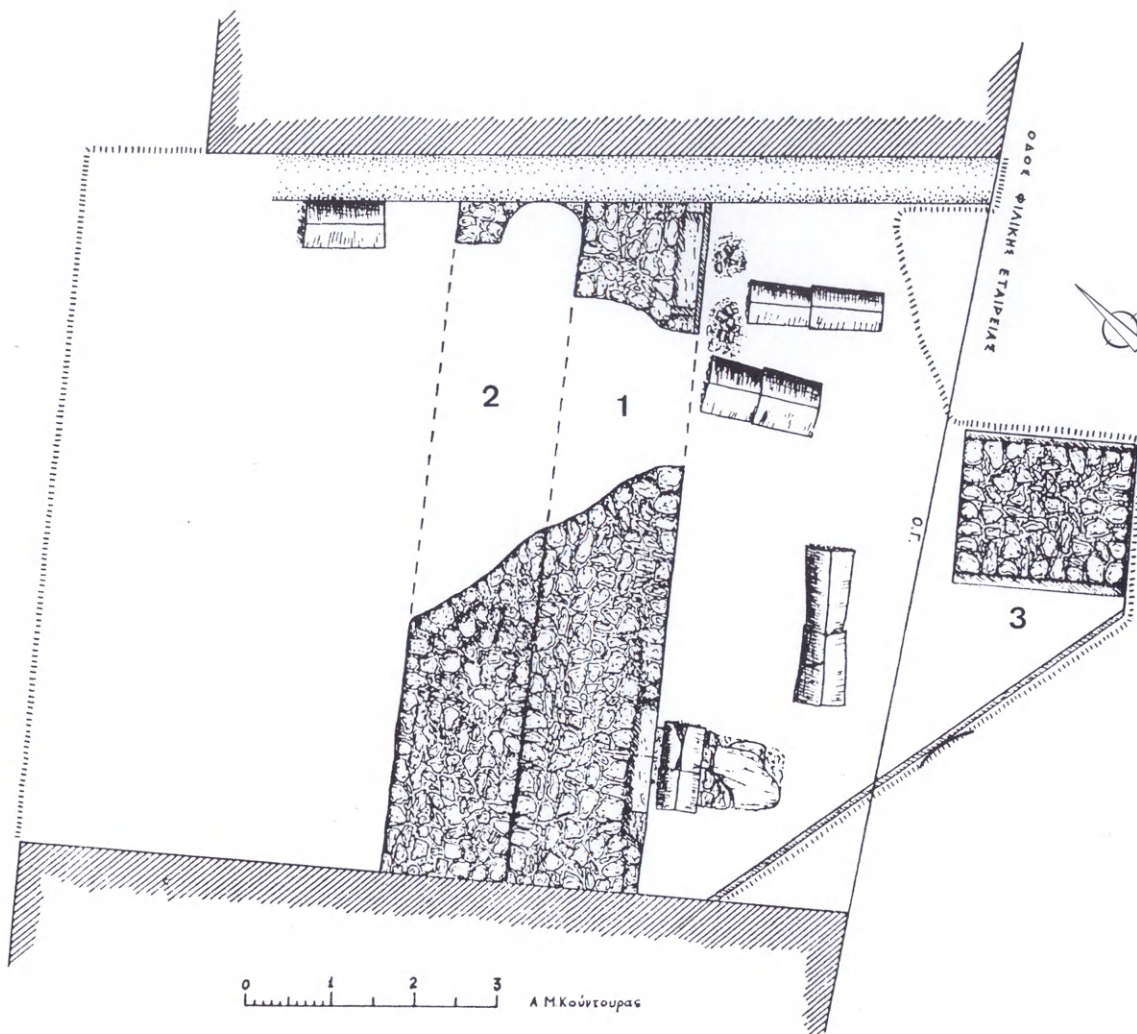
Στην οδό Μητροπόλεως 96, στη διασταύρωσή με τις οδούς Φιλικῆς Έταιρείας και Ρωμανοῦ, αποκαλύφθηκε τμήμα του ανατολικῆς «θεοδοσιανοῦ» τείχους. Πρόκειται για ἰσοσκελῆ προμαχώνα (Εικ. ΙΙ: 1), πλ. 2,45 μ., με δύο ἐγκάρσιους τοίχους (Εικ. ΙΙ: 2, 3) σε opus mixtum. Βόρεια έντοπίστηκαν ἄλλοι δύο τοίχοι (Εικ. ΙΙ: 4, 5), ἐνῶ ΒΑ αποκαλύφθηκε τὸ 1979 τμήμα ἄλλου, τριγωνικοῦ προμαχώνα της «θεοδοσιανῆς» οχύρωσης.

Φ. Α. ΔΡΟΣΟΓΙΑΝΝΗ, ΑΔ 18, 1963, Β2, 243-244 σχέδ. 3 πίν. 275. Ε. ΚΟΥΡΚΟΥΤΙΔΟΥ-ΝΙΚΟΛΑΪΔΟΥ - Χ. ΜΑΥΡΟΠΟΥΛΟΥ-ΤΣΙΟΥΜΗ, ΑΔ 34, 1979, Β2, 292.

⁴ Βλ. παραπάνω σ. 124-125, ὅπου παρατίθεται ὅτι τὰ τεῖχη αὐτὰ χρονολογοῦνται στὸ διάστημα 254-268 μ.Χ.

⁵ Ὁ ὅρος «θεοδοσιανή» χρησιμοποιεῖται ἐδῶ συμβατικά, ἐπειδὴ α) οἱ γνώμες σχετικὰ μετὰ τὴ χρονολόγηση τῆς οχύρωσης διῦστανται (βλ. καὶ σ. 126-127) καὶ β) ἐπειδὴ θεωροῦμε πολὺ πιθανὸ νὰ ἔγιναν διαδοχικὲς τροποποιήσεις, μετασκευές, ἀλλὰ καὶ συμπληρωματικὰ ἔργα στὴν οχύρωση μιᾶς τόσο σημαντικῆς πόλης ὥπως ἡ Θεσσαλονίκη. Ἐπίσης, δὲν πραγματοποιήθηκε πλήρης ἀποδελτίωση τῆς «θεοδοσιανῆς» οχύρωσης, παρὰ μόνο γιὰ τὰ τμήματα ποὺ ἀποτελοῦν μετασκευὴ ἢ ἐνσωματώνουν τμήματα παλαιότερων οἰκοδομικῶν φάσεων, ἢ ἀκολουθοῦν τὴ διαδρομὴ τῶν προγενεστέρων οχυρώσεων.

⁶ ΝΑ τοῦ «θεοδοσιανοῦ» τείχους ὑπάρχει προμαχώνας (Εικ. Ι: 3) διαστ. 2,05 × 1,80 μ.

Εικ. Ι. Τείχος, άρ. Κατ. 9 (ΑΔ 22, 1967, Β2, 398 σχέδ. 19).

12. ΠΡΟΤΕΙΧΙΣΜΑ

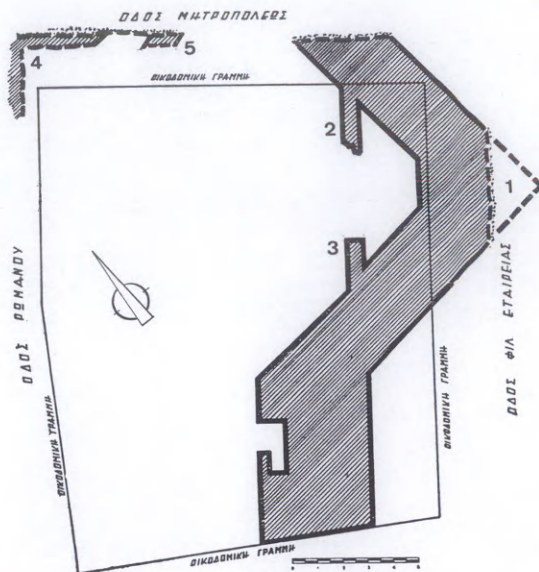
Στή διασταύρωση τών οδών Φιλικῆς Ἑταιρείας καὶ Μ. Ἀλεξάνδρου (πρώην Τσιμισκῆ) κατὰ τὴν κατασκευὴ πολυκατοικίας ἐντοπίστηκε τμῆμα τοῦ προτειχίσματος, μήκ. 20 μ. περίπου, τῆς «θεοδοσιανῆς» ὁχύρωσης. Εἶναι οἰκοδομημένο σὲ opus mixtum καὶ παρουσιάζει τὴν ἴδια κατεύθυνση μὲ τὰ τμήματα τοῦ προτειχίσματος ἀρ. Κατ. 13-14 καὶ 16-17.

Ε. ΚΟΥΡΚΟΥΤΙΔΟΥ-ΝΙΚΟΛΑΪΔΟΥ - Χ. ΜΑΥΡΟΠΟΥΛΟΥ-

ΤΣΙΟΥΜΗ, ΑΔ 36, 1981, Β2, 311.

13. ΤΕΙΧΟΣ καὶ ΠΡΟΤΕΙΧΙΣΜΑ (Εικ. ΙΙΙ, Πίν. Ι)

Στὴν ὁδὸ Φιλικῆς Ἑταιρείας, στὸ τμῆμα ποὺ περιλαμβάνεται μεταξὺ τών οδών Μ. Ἀλεξάνδρου (πρώην Τσιμισκῆ) καὶ Μανουσογιαννάκη, κατὰ τὴν ἐκτέλεση ἔργων τοῦ Δήμου ἀποκαλύφθηκε τμῆμα τοῦ ἀνατολικοῦ τείχους. Κατὰ τὴν ἀνασκαφὴ ποὺ ἀκολούθησε βρέθηκαν δύο πα-

Εικ. II. Προμαχώνας, αρ. Κατ. 11 (ΑΔ 18, 1963, Β2, 244 σχέδ. 3).

ράλληλοι εφαπτόμενοι τοίχοι, μήκ. 56 μ. (Εικ. III: 1, 2). Ὁ ἐξωτερικὸς τοίχος⁷, πλ. 3 μ., τῆς «θεοδοσιανῆς» ὀχύρωσης σχημάτιζε ἕναν ἰσοσκελὴ προμαχῶνα. Ὁ ἐσωτερικὸς τοίχος, χρόνων Γαλλινοῦ, διατηρεῖ ἐν μέρει τρεῖς τετράπλευρους πύργους (Εικ. III: 3, 4, 5). Ἐξωτερικὰ τῆς «θεοδοσιανῆς» ὀχύρωσης ἐντοπίστηκε ἕνα τμήμα, μήκ. 46 μ., τοῦ προτειχίσματος (Πίν. 1) σὲ opus mixtum, μὲ σφραγισμένη τοξωτὴ πυλὶδα. Μεταξὺ τείχους καὶ προτειχίσματος ἐρευνήθηκε πυργόμορφη κατασκευή, μέσα στὴν ὁποία βρέθηκε ρωμαϊκὸς τάφος. Ἀνατολικά τοῦ προτειχίσματος ἀνασκάφηκαν δύο κιβωτιόσχημοι τάφοι ρωμαϊκῆς ἐποχῆς.

Μ. ΚΑΡΑΜΑΝΩΛΗ-ΣΙΓΑΝΙΔΟΥ, ΑΔ 25, 1970, Β2, 364-365 σχέδ. 2 πίν. 312 α. Ε. ΚΟΥΡΚΟΥΤΙΔΟΥ-ΝΙΚΟΛΑΪΔΟΥ - Χ. ΜΑΥΡΟΠΟΥΛΟΥ-ΤΣΙΟΥΜΗ, ΑΔ 36, 1981, Β2, 311. Π. ΑΔΑΜ-ΒΕΛΕΝΗ, ΑΔ 43, 1987, Β2, 350, πίν. 195 α. Κ. ΕΛΕΥΘΕΡΙΑΔΟΥ, ΑΔ 43, 1988, Β2, 392-393 πίν. 231 β.

14. ΤΕΙΧΟΣ καὶ ΠΡΟΤΕΙΧΙΣΜΑ (Εικ. IV)

Στὴν ὁδὸ Φιλικῆς Ἑταιρείας, ΒΑ τῆς ἐκκλησίας τοῦ Ἀγίου Κωνσταντίνου, ἀποκαλύφθηκε τμήμα τῆς ἀνατολικῆς ὀχύρωσης ἀποτελούμενο ἀπὸ τρεῖς παράλληλους ἐφαπτόμενους τοίχους (Εικ. IV: 1, 2, 3). Οἱ τοῖχοι 1 καὶ 2, πᾶς. 1,60 μ. ὁ καθένας, ἀνήκουν στοὺς χρόνους τοῦ Γαλλινοῦ, ὅπως καὶ ὁ ὀρθογώνιος πύργος 4, ἐνῶ ὁ ἐξωτερικὸς τοίχος, πὺν εἶναι παχύτερος, ἀνήκει στὴ «θεοδοσιανῆ» ὀχύρωση. Ἐξωτερικὰ τοῦ «θεοδοσιανοῦ» τείχους ἐντοπίστηκε τμήμα τοῦ προτειχίσματος, πλ. 2,10 μ., σὲ λιθοδομή.

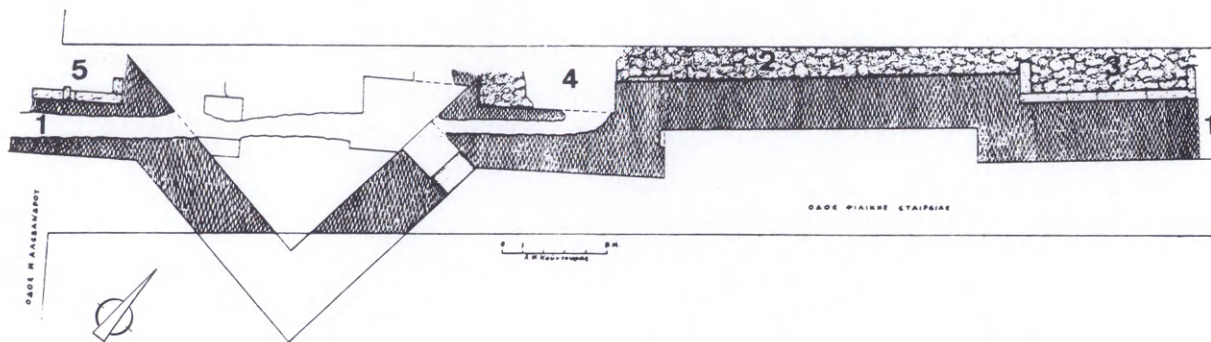
Φ. ΠΕΤΣΑΣ, ΑΔ 23, 1968, Β2, 332-333 σχέδ. 6 πίν. 279 γ. Ε. ΚΟΥΡΚΟΥΤΙΔΟΥ-ΝΙΚΟΛΑΪΔΟΥ, ΑΔ 35, 1980, Β2, 381. Ε. ΚΟΥΡΚΟΥΤΙΔΟΥ-ΝΙΚΟΛΑΪΔΟΥ - Χ. ΜΑΥΡΟΠΟΥΛΟΥ-ΤΣΙΟΥΜΗ, ΑΔ 36, 1981, Β2, 311.

15. ΤΕΙΧΟΣ (Πίν. 2)

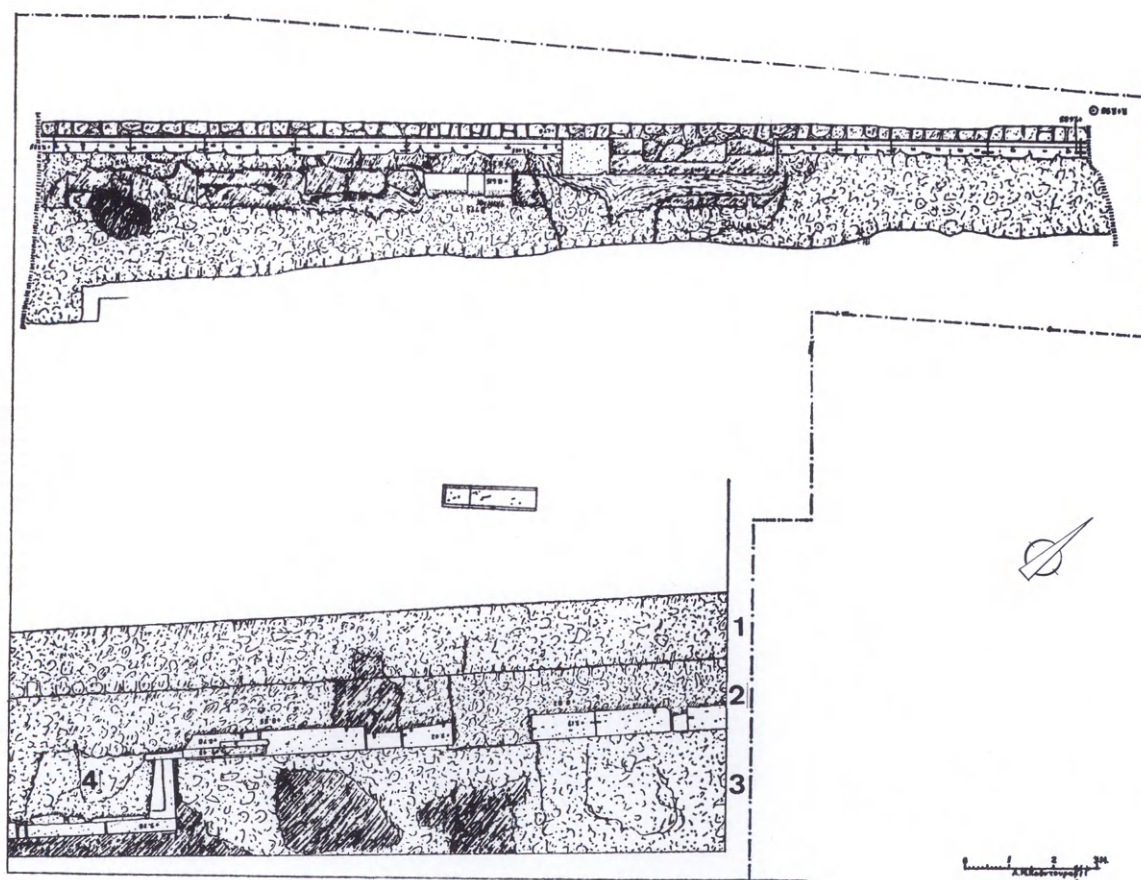
Στὴ διασταύρωση τῶν ὁδῶν Φιλικῆς Ἑταιρείας καὶ Δ. Μαργαρίτου, ΒΑ καὶ ΝΔ τῆς ἐκκλησίας τοῦ Ἀγίου Ἀντωνίου, ἐντοπίστηκε τμήμα ἰσοσκελοῦς προμαχῶνα καὶ θεμέλια τοῦ τείχους τῆς «θεοδοσιανῆς» ὀχύρωσης. Ὅρατὰ εἶναι μόνο ἡ βόρεια πλευρὰ τοῦ προβόλου (Πίν. 2), ἐν μέρει ἐνσωματωμένου στὴν ἐκκλησία, καὶ τμήμα τοῦ τείχους.

Χ. ΣΙΑΞΑΜΠΑΝΗ-ΣΤΕΦΑΝΟΥ, Ὁ ναὸς τοῦ Ἀγίου Ἀντωνίου Θεσσαλονίκης, Ἡ Θεσσαλονίκη 1, 1985, 422-425.

⁷ Στὴ βάση του εἶναι ἐντοιχισμένος ἐπιτύμβιος μαρμάρινος βωμός.

Εικ. III. Τείχος, ἀρ. Κατ. 13 (ΑΔ 25, 1970, Β2, 365 σχέδ. 2).

Εικ. IV. Τείχος καὶ Ἱππόδρομος, ἀρ. Κατ. 14 (ΑΔ 23, 1968, Β2, 333 σχέδ. 6).

16. ΤΕΙΧΟΣ καὶ ΠΡΟΤΕΙΧΙΣΜΑ

Στὴ διασταύρωση τῶν ὁδῶν Φιλικῆς Ἑταιρείας 39 καὶ Δ. Μαργαρίτου ἀποκαλύφθηκε τμήμα τείχους ἐποχῆς Γαλλιανοῦ, μήκ. 11,40 καὶ συνολικοῦ πλάθ. 3 μ. Πρὸς τὴ βόρεια πλευρὰ ὑπάρχει ἄλλος τοῖχος, πλάθ. 1,40 μ., πρὸς ἐνίσχυση τοῦ προηγούμενου. Ἐξωτερικὰ τῆς ὀχύρωσης ἀποκαλύφθηκε τμήμα τοῦ ἀνατολικοῦ προτειχίσματος, καθὼς καὶ δύο ὑστερορρωμαϊκοὶ τάφοι.

Ο. ΑΛΕΞΑΝΔΡΗ, ΑΔ 29, 1973-74, Β3, 673-674 πίν. 486 α-β.

17. ΤΕΙΧΟΣ (Εἰκ. V, Πίν. 3-4)

Πρὸς Β τῆς Πλατείας Συντριβανίου ἀποκαλύφθηκε τμήμα τῆς ἀνατολικῆς ὀχύρωσης καὶ μερικοὶ τάφοι⁸. Παράλληλα μὲ τὴν ὁδὸ Βασ. Σοφίας ἐντοπίστηκε τμήμα τοῦ προτειχίσματος (Εἰκ. V: 1), μήκ. 42,20 καὶ πλάθ. 1,90 μ., σὲ opus mixtum. Τὸ προτειχισμα ἔφερε παραπύλιον (Εἰκ. V: 2), πλάθ. 2,12 μ., ποὺ ἔπειτα κλείστηκε. ΒΔ τοῦ προτειχίσματος, σὲ ἀπόσταση 12,70 μ., ἐντοπίστηκε ἡ «θεοδοσιανή» ὀχύρωση ἀποτελούμενη ἀπὸ ἕναν τοῖχο (Εἰκ. V: 3), πλάθ. 3 μ., καὶ ἀπὸ ἕναν τριγωνικὸ ἰσοσκελὲς προμαχῶνα (Εἰκ. V: 4). Στὴν ἐσωτερικὴ πλευρὰ τοῦ προμαχῶνα ὑπάρχουν δύο τοῖχοι (Εἰκ. V: 5, 6)⁹ καὶ μία κλίμακα (Εἰκ. V: 7) ποὺ ὀδηγοῦσε στὸν ὑψηλότερο ὄροφο τοῦ προμαχῶνα. Ἐσωτερικὰ τῆς «θεοδοσιανῆς» ὀχύρωσης ἀποκαλύφθηκε τετράπλευρος πύργος (Εἰκ. V: 8) καὶ δύο τοῖχοι παράλληλοι (Εἰκ. V: 9, 10), ἑφα-

πτόμενοι τῆς ὀχύρωσης τοῦ Γαλλιανοῦ (Πίν. 3, 4). Μεταξὺ αὐτῆς καὶ τῆς «θεοδοσιανῆς» ὀχύρωσης ἐντοπίστηκαν δώδεκα τάφοι¹⁰. Ἄλλοι 28 τάφοι ἐντοπίστηκαν ἐσωτερικὰ τῆς ὀχύρωσης τοῦ Γαλλιανοῦ¹¹. Ἡ χρονολόγηση στὸ α' μισὸ τοῦ 2ου αἰ. μ.Χ. μερικῶν τάφων μέσα στὸν περίβολο προσφέρει τὸν terminus post quem. Συγκεκριμένα ὁ J. M. Spieser¹² χρονολογεῖ πρὸ τοῦ 254 μ.Χ. τὸν τοῖχο 9 καὶ τὸν πύργο 8 (σὲ συνάρτηση μὲ τὴν πρώτη εἰσβολὴ τῶν Γότθων), ἐνῶ τὸν τοῖχο 10, ἐφ' ὅσον ἀποτελεῖ ἐνίσχυση τῶν παλαιότερων ὀχυρώσεων, τὸν χρονολογεῖ στὴ δεύτερη εἰσβολὴ τῶν Γότθων (268 μ.Χ.).

Α. ΒΑΒΡΙΤΣΑΣ, ΑΔ 26, 1971, Β2, 373-382 σχέδ. 4 πίν. 367 α-γ, 368 α-ζ, 369 α-ε, 370 α-η, 371 α-ε, 372 α-στ, 373 α-ε, 374 α-ε, 375 α-δ, 376 α-δ, 377 α-στ, 378 α-ζ, 379 α-στ. SPIESER 1974, 507-519.

18. ΤΕΙΧΟΣ (Πίν. 5-10)

Στὴν ὁδὸ Μελενίκου ἀποκαλύφθηκε κατὰ τὴ διάρκεια ἐργασιῶν τοῦ Δήμου ἡ ὀχύρωση τοῦ 254-268 μ.Χ., καθὼς καὶ ἡ «θεοδοσιανή». Τὰ τείχη ποὺ ἐντοπίστηκαν ἀποτελοῦν τὴ συνέχεια αὐτῶν ποὺ περιγράφονται παραπάνω (ἀρ. Κατ. 17) (Πίν. 3, 5). Συναποτελοῦν δύο τοῖχους σὲ ἐπαφή (Εἰκ. V: 9-10, Πίν. 3) καὶ δύο τετράπλευρους πύργους (Πίν. 6, 8) (διακρίνονται μόνο τὰ ἐξωτερικὰ περιγράμματα τῶν πύργων). Ὁ νοτιότερος ἀποτελεῖται ἀπὸ μαρμάρινα μέλη σὲ β' χρήσιν καὶ στὴ βορειοανατολικὴ πλευρὰ ἐνισχύεται ἀπὸ ἕνα βωμὸ (Πίν. 6-7). Τὴ βορειοανατο-

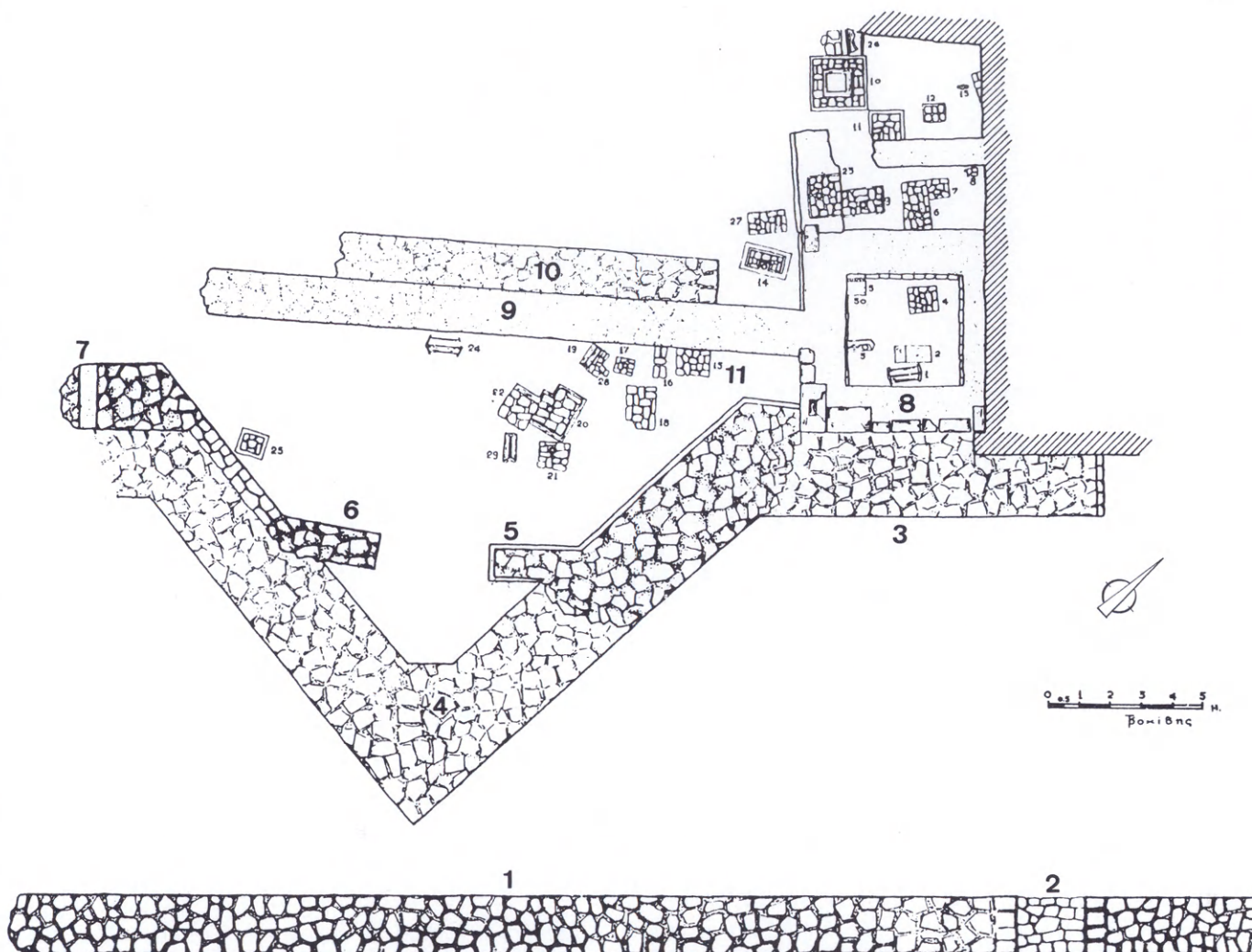
⁸ Στὴν περιοχὴ αὕτῃ ἀναζητεῖται ἡ Κασσανδρεωτικὴ Πύλη (βλ. παραπάνω σ. 129-130).

⁹ Ὑποστηρίχθηκε (ΑΔ 26, 1971, Β2, 373) ὅτι οἱ τοῖχοι αὐτοὶ ἀντιπροσωπεύουν τὴν εἴσοδο τοῦ προμαχῶνα.

¹⁰ Ὁ τάφος (Εἰκ. V: 11), ὁ ὁποῖος χρονολογεῖται μετὰ τὸ 161-180 μ.Χ. ἐνσωματώθηκε στὴν τοιχοδομία τοῦ τείχους (Εἰκ. V: 9).

¹¹ Γιὰ τὴν περιγραφή τῶν τάφων βλ. Α. ΒΑΒΡΙΤΣΑΣ, ΑΔ 26, 1971, Β2, 377-382.

¹² SPIESER 1974, 518-519.

Εἰκ. V. Τείχος, ἀρ. Κατ. 17 (ΑΔ 26, 1971, Β2, 374 σχέδ. 4).

λική πλευρὰ τοῦ βορειότερου τῶν πύργων ἀποτελοῦν δύο ἐνεπίγραφοι βωμοὶ (Πίν. 9-10) ἐνῶ στὴ νοτιοδυτικὴ πλευρὰ διακρίνεται ἄλλος ἐντοιχισμένος ἐνεπίγραφος βωμός¹³. Ἐξωτερικὰ τῆς ὀχύρωσης τοῦ 254-268 μ.Χ., οἰκοδομημένη σὲ opus mixtum καὶ μὲ μαρμά-

ρινα μέλη σὲ δεύτερη χρῆση, ἐντοπίστηκε ἡ «θεοδοσιανὴ» ὀχύρωση ἐπίσης σὲ opus mixtum.

Ε. ΚΟΥΡΚΟΥΤΙΔΟΥ-ΝΙΚΟΛΑΪΔΟΥ - Χ. ΜΑΥΡΟΠΟΥΛΟΥ-ΤΣΙΟΥΜΗ, ΑΔ 36, 1981, Β2, 310-311 πίν. 202 β-γ.

¹³ Ἡ ἐπιγραφή τοῦ 2ου αἰ. μ.Χ. "nunc deperita", κατὰ τὸν Ch. Edson, ἀναδημοσιεύθηκε ἀπὸ τὸν ἴδιο στὸ IG X 2.1 ἀρ. 319 (βλ. Πίν. 10). Ἀκόμη τρεῖς βωμοὶ τοῦ 2ου αἰ. μ.Χ. ἀποκαλύφθηκαν ἐντοιχισμένοι στὴν ὀχύρωση (ὁδὸς Μελενίκου 30) (βλ. ΤΡΑΚΟΣΟΠΟΥΛΟΥ-ΣΑΛΑΚΙΔΟΥ 1989, 1556-1569).

19. ΠΡΟΜΑΧΩΝΑΣ (Πίν. 11)

Στὸ δημόσιο κήπο πὺλὸς ὀρίζεται ἀπὸ τὶς ὁδοὺς Βασ. Σοφίας, Μελενίκου, Ἀρμενοπούλου καὶ Φιλίππου διατηρεῖται προμαχῶνας, σὲ σχῆμα ἰσοσκελοῦς τριγώνου, τῆς «θεοδοσιανῆς» ὀχύρωσης κατασκευασμένος σὲ opus mixtum. Σὲ μικρὴ ἀπόσταση, ΒΑ τοῦ προμαχώνα, κάτω ἀπὸ τὸ νοτιοδυτικὸ πεζοδρόμιο τῆς ὁδοῦ Ἀρμενοπούλου ἀποκαλύφθηκε σὲ σωστικὴ ἀνασκαφὴ ἕνα ἀκόμη τμήμα τῆς ἀνατολικῆς ὀχύρωσης. Ὁ τοῖχος, συνολικοῦ πλ. 4,65 μ., σὲ opus mixtum (πλάτος πλίνθων 0,32 καὶ πάχος 0,05 μ.) ἀνήκει στὴ «θεοδοσιανή» ὀχύρωση καὶ εἶχε ἐνσωματώσει δύο ἐπιτύμβιους ἐνεπίγραφους βωμούς, πὺλὸς ἀνήκουν στὴν ὀχύρωση τῆς ἐποχῆς τοῦ Γαλλικοῦ (ὁ ἕνας χρονολογεῖται στὰ τέλη τοῦ 2ου-ἀρχὲς 3ου αἰ. μ.Χ. καὶ ὁ ἄλλος στὸν 2ο αἰ. μ.Χ.).

Ι. ΒΟΚΟΤΟΠΟΥΛΟΥ, ΑΔ 37, 1982, Β2, 280-281 πίν. 182 β. ΤΡΑΚΟΣΟΠΟΥΛΟΥ-ΣΑΛΑΚΙΔΟΥ 1989, 1545-1551.

20. ΤΕΙΧΟΣ καὶ ΠΡΟΤΕΙΧΙΣΜΑ (Πίν. 12)

Κατὰ μῆκος τῆς ὁδοῦ Μελενίκου, στὸ ὕψος τοῦ Νομαρχιακοῦ Κεντρικοῦ Νοσοκομείου, ἀποκαλύφθηκε τμήμα ὀχύρωσης. Τοῦτο ἀποτελεῖται ἀπὸ δύο τοίχους, ἀπὸ τοὺς ὁποίους ὁ ἕνας, πλ. 2, 10 μ., ἀνήκει στὴ «θεοδοσιανή» ὀχύρωση. Ὁ ἄλλος, ἐποχῆς Γαλλικοῦ, ἐνσωματωμένος στὸ ἐσωτερικὸ τοῦ προηγούμενου ἀποτελεῖται στὴν ἐξωτερικὴ τοῦ ὄψη ἀπὸ μαρμάρινα μέλη σὲ δευτέρη χρήση (Πίν. 12). Στὴ φάση αὐτὴ ἀνήκει τετράπλευρος πύργος πὺλὸς ἐντοπίστηκε λίγο βορειότερα καὶ πὺλὸς ἐνσωματώθηκε στὴ «θεοδοσιανή» ὀχύρωση. Κατὰ τὴν ἐκσκαφὴ τῶν θεμελίων τοῦ κτηρίου τῆς διοίκησης τοῦ νοσοκομείου ἀποκαλύφθηκε τμήμα τοῦ προτειχίσματος καὶ μία πύλη, ἡ ὁποία μπορεῖ νὰ ταυτιστεῖ μὲ τὴν Πύλη Ἀσωμάτων.

Ε. ΚΟΥΡΚΟΥΤΙΔΟΥ-ΝΙΚΟΛΑΪΔΟΥ - Χ. ΜΑΥΡΟΠΟΥΛΟΥ-ΤΣΙΟΥΜΗ, ΑΔ 36, 1981, Β2, 311 πίν. 204 α.

21. ΠΡΟΜΑΧΩΝΕΣ (Πίν. 13-15)

Στὴν ὁδὸ Χατζηανδρέου ἀποκαλύφθηκαν δύο ἰσοσκελεῖς προμαχῶνες. Ὁ νοτιότερος, ἀρκετὰ καλὰ διατηρημένος, εἶναι κατασκευασμένος σὲ opus mixtum μὲ ἐνσωματωμένα στὴν ἐξωτερικὴ τοῦ ὄψη μαρμάρινα μέλη σὲ δευτέρη χρήση (Πίν. 13). Ὁ βορειότερος διατηρεῖ μόνον τμήμα τῆς ὑποθεμελίωσης ἀπὸ ἀργολιθοδομῆς (Πίν. 15). Μεταξὺ τῶν δύο προμαχῶνων ἀποκαλύφθηκε τμήμα κλίμακος πὺλὸς ὀδηγοῦσε στὸν περὶδρομο τοῦ τεύχους (Πίν. 14).

Ε. ΚΟΥΡΚΟΥΤΙΔΟΥ-ΝΙΚΟΛΑΪΔΟΥ - Χ. ΤΣΙΟΥΜΗ, ΑΔ 38, 1983, Β2, 284.

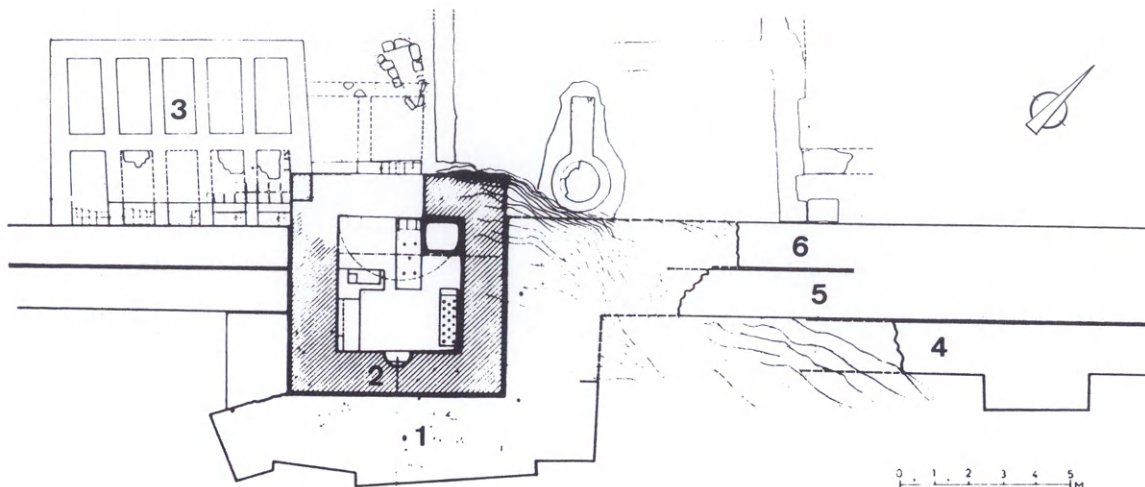
22. ΤΕΙΧΟΣ καὶ ΠΡΟΤΕΙΧΙΣΜΑ (Πίν. 16-19)

Στὴ διασταύρωση τῶν ὁδῶν Ἀγίου Δημητρίου καὶ Ὀλυμπιάδος ὑπάρχουν τὰ λείψανα ἑνὸς ἰσοσκελοῦς προμαχώνα τῆς «θεοδοσιανῆς» ὀχύρωσης, πὺλὸς ἐνσωμάτωσε τὴν ὀχύρωση τῶν χρόνων τοῦ Γαλλικοῦ (Πίν. 16-17). Κατὰ τὴν διάνοιξη τῆς ὁδοῦ Ὀλυμπιάδος κατεδαφίστηκαν ἄλλοι δύο ἰσοσκελεῖς προμαχῶνες τοῦ «θεοδοσιανοῦ» τεύχους (Πίν. 18) καὶ στὴν ἐσωτερικὴ πλευρὰ ἀποκαλύφθηκαν μαρμάρινα μέλη σὲ δευτέρη χρήση, τὰ ὁποῖα ἀνήκαν σὲ τετράπλευρο ὀρθογώνιο πύργο τῆς ὀχύρωσης τῶν χρόνων τοῦ Γαλλικοῦ (Πίν. 19). ΝΑ τῶν λειψάνων αὐτῶν ἀποκαλύφθηκε τμήμα τοῦ προτειχίσματος.

Ε. ΚΟΥΡΚΟΥΤΙΔΟΥ-ΝΙΚΟΛΑΪΔΟΥ, ΑΔ 35, 1980, Β2, 381-382.

23. ΤΕΙΧΟΣ (Πίν. 20)

ΝΔ τῶν καταλοίπων πὺλὸς περιγράφονται ἀμέσως παρακάτω (ἀρ. Κατ. 24), ἀποκαλύφθηκε τμήμα τῆς ἑλληνιστικῆς ὀχύρωσης, πλ. 1,40 καὶ μήκ. 30 μ. Ὁ τοῖχος ἀποτελεῖται ἀπὸ κυβολίθους ποικίλων διαστάσεων (ὕψ. 0,27-0,12 καὶ μήκ. ἕως 2,20 μ.), ἀπὸ πρᾶσινο σχιστόλιθο μὲ τὴν ἐξωτερικὴ πλευρὰ ἡμιπεξεργασμένη, χωρὶς συνδετικὸ ὑλικὸ (Πίν.

Εικ. VI. Τείχος, άρ. Κατ. 24 (ΑΔ 28, 1973, Β2, 479 σχέδ. 1).

20)¹⁴. Κατά την άνοικοδόμηση του 254 και του 268 μ.Χ. ο έλληνιστικός τοίχος ένσωματώθηκε στη ρωμαϊκή όχύρωση, ένω ή «θεοδοσιανή» κτίστηκε έξωτερικά σέ έπαφή με την προηγούμενη.

ΒΕΛΕΝΗΣ 1989, 14-16. ΑΔΑΜ-ΒΕΛΕΝΗ 1989, 228-229.

24. ΤΕΙΧΟΣ και ΠΥΡΓΟΣ (Εικ. VI, Πίν. 21-23)

Σέ άπόσταση 30 μ. ΝΔ του Πύργου του Τριγωνίου ύπάρχει ένας τετράπλευρος «θεοδοσιανός» πύργος (Εικ. VI: 1), που ένσωμάτωσε τετράγωνο έπίσης ρωμαϊκών χρόνων πύργο, ό όποιος είχε οίκοδομηθεί έπάνω σέ προγενέστερο έλληνιστικό (Εικ. VI: 2, Πίν. 21), διαστ. 6,45 × 6,51 μ. (= 20 × 20 άττικοαίγινητικοί ή 22 × 22 ρωμαϊκοί πόδες). Έσωτερικά της όχύρωσης άποκαλύφθηκαν

δώδεκα καμαροσκέπαστοι βυζαντινοί τάφοι (Εικ. VI: 3, Πίν. 21) που σχετίζονται με τη μετατροπή του πύργου σέ παρεκκλησίο. Ό τετράγωνος πύργος του 254-268 μ.Χ. είναι οίκοδομημένος στην έξωτερική του όψη άπό πώρινους και μαρμάρινους γωνιολίθους (Πίν. 21), ένω ό πυρήνας είναι σέ άργολιθοδομή. Έ νοτιοδυτική έξωτερική πλευρά του «θεοδοσιανού» πύργου έχει καταρρεύσει, αφήνοντας όρατή την πρόσοψη του 254-268 μ.Χ. και την έλληνιστική¹⁵, που άποτελείται άπό πώρινους καλοδουλεμένους κυβολίθους (Πίν. 22). Έ όχύρωση μεταξύ του πύργου αυτού και του Πύργου του Τριγωνίου άποτελείται άπό τρεις παράλληλους έφαπτόμενους τοίχους (Εικ. VI: 4, 5, 6). Ό έξωτερικός, πλ. 2,10 μ., «θεοδοσιανής» έποχής, ένισχύθηκε με μία άντηρίδα κατά την παλαιολόγεια πε-

¹⁴ Μέχρι τώρα δέν έχουν παρατηρηθεί άλλα δείγματα αυτού του είδους δόμησης στη Θεσσαλονίκη (βλ. παραπάνω σ. 122 σημ. 229).

¹⁵ Πρόσφατα (Δεκέμβριος 1988) κατέρρευσε τμήμα του παρεκκλησίου αφήνοντας όρατους μερικούς πώρινους κυβολίθους της νοτιοανατολικής έσωτερικής πλευράς του πύργου.

ρίοδο. Οί έσωτερικοί τοίχοι 5 και 6, ρωμαϊκής έποχης, έχουν πλάτος 1,25 μ. ό καθέναν (Πίν. 23).

Ο. ΑΛΕΞΑΝΔΡΗ, ΑΔ 28, 1973, Β3, 478-479 σχέδ. 1 πίν. 437 α, 438 α-β, 439 α-β, 440 α-β. SPIESER 1984, 59. ΒΕΛΕΝΗΣ 1989, 33-34.

25. ΠΥΡΓΟΙ (Πίν. 24-25)

Σε απόσταση περίπου 300 μ. ΒΔ του Πύργου του Τριγωνίου υπάρχουν τὰ λείψανα δύο τετράπλευρων πύργων, πλ. 6,55 μ., ρωμαϊκών χρόνων. Ο πρώτος παρουσιάζει πυρήνα γεμισμένο με άργολιθοδομή, επέμβαση μεταγενέστερων φάσεων. Είναι όρατοί στο χαμηλότερο τμήμα της άνωδομής μόνο μερικοί πώρινοι κυβόλιθοι της αρχαιότερης φάσης (Πίν. 24). Ο δεύτερος πύργος παρουσιάζει την ίδια δομή και τὸ ίδιο οίκοδομικό ύλικό. Ο πυρήνας του, πού δέν άλλοιώθηκε κατά τις μεταγενέστερες επεμβάσεις, διατηρεί περισσότερους πώρινους κυβολίθους, τόσο στη βάση όσο και στην άνωδομή. Αυτοί της βάσης φαίνεται νά βρίσκονται κατά χώραν και έπομένως ανήκουν στην έλληνιστική όχύρωση (Πίν. 25), ενώ εκείνοι πού βρίσκονται ένσωματωμένοι στην άνωδομή ξαναχρησιμοποιήθηκαν στην άνοικοδόμηση του 254-268 μ.Χ.¹⁶.

SPIESER 1984, 78-79. ΒΕΛΕΝΗΣ 1989, 35.

26. ΠΥΡΓΟΣ (Πίν. 26)

Μετά την κατάρρευση τμήματος πύργου της «θεοδοσιανής» όχύρωσης στο βόρειο τείχος, στα ΒΔ της Ακρόπολης, έμφανίστηκε πώρινος κυβόλιθος πού κατά πάσα πιθανότητα ανήκε στην έλληνιστική όχύρωση της πόλης. Ο πώρινος κυβόλιθος είχε ένσωματω-

θεί στη μεταγενέστερη «θεοδοσιανή» επέμβαση. Σε απόσταση 20 μ. περίπου ΒΔ της θέσης όπου έμφανίστηκε ό κυβόλιθος άποκαλύφθηκε τετράπλευρος πύργος χρόνων Γαλλιηνού. Αποτελείται από άργολιθοδομή, μαρμάρινες πλίνθους και πώρινους κυβολίθους έλληνιστικών χρόνων σε δεύτερη χρήση. Ο πύργος ένσωματώθηκε στη «θεοδοσιανή» έπισκευή του τείχους.

27. ΠΥΡΓΟΣ (Πίν. 27)

Ανατολικά της όδοϋ Ακρίτα, έν μέρει όρατός, βρίσκεται τετράπλευρος πύργος πού ένσωματώθηκε σε πρόχειρη κατασκευή. Η βορειοανατολική πλευρά, μήκ. 3,45 μ., είναι κατασκευασμένη με πώρινους γωνιολίθους, ενώ ή βορειοδυτική με πώρινες γωνιοπλίνθους (Πίν. 27). Και στην περίπτωση αυτή¹⁷ πρόκειται για έλληνιστικό πύργο πού ξαναχρησιμοποιήθηκε στη ρωμαϊκή όχύρωση και έπειτα ένσωματώθηκε στο «θεοδοσιανό» τείχος.

28. ΠΥΡΓΟΣ (Πίν. 28-29)

Στο ύψος της όδοϋ Αντιγόνης βρίσκονται τὰ λείψανα τετράπλευρου πύργου της όχύρωσης του 254-268 μ.Χ. Η βορειοανατολική πλευρά του πύργου, από πώρινους κυβολίθους και άργολιθοδομή, διατηρείται επί 6,50 μ. περίπου (Πίν. 28). Η βορειοδυτική πλευρά, πού αποτελείται άποκλειστικά από πώρινους κυβολίθους χωρίς χρήση κονιάματος ανήκει, ίσως, στην έλληνιστική όχύρωση (Πίν. 29). Η νοτιοανατολική πλευρά του τείχους δέν είναι όρατή, έπειδή ένσωματώθηκε στη «θεοδοσιανή» όχύρωση (Πίν. 28), ή όποία στο τμήμα αυτό αποτελείται από άργολιθοδομή.

¹⁶ Η φάση αυτή διακρίνεται για τη χρήση μαρμαρίνων μελών και για την έπαναχρησιμοποίηση των έλληνιστικών πώρινων κυβολίθων.

¹⁷ Βλ. άρ. Κατ. 24-25.

29. ΠΥΡΓΟΣ (Πίν. 30)

Περίπου 115 μ. ΒΔ τοῦ παραπάνω πύργου (ἀρ. Κατ. 28) ὑπάρχει ἕνας ἄλλος, τετρά- πλευρος, χρόνων Γαλλιανοῦ (254-268 μ.Χ.). Εἶναι ὁρατὲς ἡ βόρεια καὶ ἡ ἀνατολικὴ πλευρά του, ποὺ ἀποτελοῦνται στὴ βάση τους ἀπὸ μεγάλους μαρμάρινους κυβολίθους καὶ στὴν ἀνωδομὴ ἀπὸ πώρινους γωνιολί- θους ἐλληνιστικῆς περιόδου σὲ δεύτερη χρήση.

SPIESER 1984, 80.

30. ΠΥΡΓΟΣ (Πίν. 31)

Σὲ ἀπόσταση 90 μ. περίπου Δ τοῦ πύργου ἀρ. Κατ. 29, βρίσκεται ἕνας ἄλλος, ἐπίσης τετρά- πλευρος πύργος τοῦ 254-268 μ.Χ., ὁ ὁποῖος χρησιμεύει ὡς τaráτσα ἰδιωτικῆς οἰκίας. Ἡ βορειοδυτικὴ του ὄψη, μήκ. 10 μ. περί- που, εἶναι ἡ μοναδικὴ ὁρατὴ σὲ ὅλο της τὸ μῆκος, ἐνῶ ἡ νοτιοδυτικὴ εἶναι ὁρατὴ μόνο ἐπὶ 3 μ. Ἡ βορειοανατολικὴ πλευρὰ δὲν εἶ- ναι ὁρατὴ, ἐπειδὴ ἐνσωματώθηκε στὸ «θεο- δοσιανὸ» τεῖχος¹⁸. Τὸ πρῶτο τμήμα τῆς ἀνωδομῆς ἀποτελεῖται ἀπὸ μεγάλα μαρμά- ρινα μέλη σὲ δεύτερη χρήση σὲ ψευδοῖσό- δομο σύστημα, ἐνῶ ἡ ὑπόλοιπη ἀνωδομὴ ἀποτελεῖται ἀπὸ πώρινους κυβολίθους σὲ δεύτερη χρήση.

SPIESER 1984, 80.

31. ΤΕΙΧΟΣ (Πίν. 32)

Κατὰ τὴν κατεδάφιση τῆς ὀχύρωσης στὸ ὕψος τῆς ὁδοῦ Αὐρηνιανῆς δόθηκε ἡ δυ- νατότητα νὰ διαπιστωθοῦν οἱ ἐπ'ἀλλήλες φά- σεις τῆς ὀχύρωσης. Ὁ ἐξωτερικὸς τοίχος

εἶναι «θεοδοσιανῆς» ἐποχῆς καὶ ἀποτελεῖται ἀπὸ πλινθοδομὴ μὲ ἐνσωματωμένες στὴν τοιχοδομία δύο ἐπ'ἀλλήλες σειρὲς τῶζων. Ἐσωτερικὰ τοῦ τοίχου αὐτοῦ ὑπάρχει ἄλ- λος, τοῦ 254-268 μ.Χ., σὲ ἀργολιθοδομὴ καὶ φέρει πώρινο γείσο.

32. ΠΥΡΓΟΣ (Πίν. 33-36)

Στὴν ὁδὸ Κλαυδιανοῦ διατηρεῖται σὲ καλὴ κατάσταση ἕνας πύργος τῆς ὀχύρωσης τοῦ 254-268 μ.Χ., σὲ ψευδοῖσόδομη δόμηση. Ἡ βόρεια πλευρὰ, μήκ. 6,50 μ., ἀποτελεῖται ἀπὸ μεγάλα μαρμάρινα μέλη σὲ δεύτερη χρήση (Πίν. 33), μεταξὺ τῶν ὁποίων ἕνα φέ- ρει ἐπιγραφὴ¹⁹ (Πίν. 35). Ἡ δυτικὴ πλευρὰ, ποὺ βρίσκεται στὸν κῆπο τῆς οἰκίας ποὺ κα- τασκευάστηκε μέσα στὸν πύργο, παρουσιάζει ψευδοῖσόδομη κατασκευὴ, ὅπου ὑπερι- σχύουν χαμηλοὶ μακρόστενοι δόμοι, μεταξὺ τῶν ὁποίων ἕνας φέρει ἐπιγραφὴ (Πίν. 36)²⁰. Ἡ ἀνατολικὴ πλευρὰ ἀποτελεῖται στὸ ἐξω- τερικὸ της τμήμα ἀπὸ τὴ «θεοδοσιανή» ὀχύ- ρωση σὲ opus mixtum. Σὲ ἄνοιγμα τῆς «θεο- δοσιανῆς» τοιχοδομίας διαπιστώνεται ἡ ὑ- παρξὴ τῆς ὀχύρωσης τοῦ 254-268 μ.Χ., σὲ ψευδοῖσόδομη κατασκευὴ (Πίν. 34)²¹.

33. ΠΡΟΜΑΧΩΝΑΣ (Πίν. 37-38)

Στὸ βόρειο πεζοδρόμιο τῆς ὁδοῦ Ἀγίου Δημητρίου, περίπου στὸ χῶρο ὅπου βρι- σκόταν ἡ Λιταία Πύλη, ὑπάρχουν τὰ λεί- ψανα ἐνὸς ἰσοσκελοῦς προμαχῶνα τῆς «θεο- δοσιανῆς» ὀχύρωσης (Πίν. 37). Σῶζεται μό- νο τὸ κατώτερο μέρος του, ποὺ εἶναι οἰκο- δομημένο μὲ ἀρχιτεκτονικὰ μέλη (ἐπιστύ-

¹⁸ Τὸ τμήμα αὐτὸ τοῦ «θεοδοσιανοῦ» τείχους εἶναι κατασκευασμένο μὲ ἀργολιθοδομὴ.

¹⁹ IG X 2.1 ἀρ. 567.

²⁰ IG X 2.1 ἀρ. 568. Οἱ δύο ἐντοιχισμένες στὸν πύργο ἐπιγραφὲς χρονολογοῦνται στὸν 2ο-3ο αἰ. μ.Χ., χρονολόγησις ποὺ πρέπει νὰ ληφθεῖ ὡς terminus post quem. Γιὰ τὴ χρονολόγησις τῶν ὀχυρώσεων αὐτῶν βλ. παραπάνω σ. 124-125.

²¹ Ἰδία δομὴ παρουσίαζε καὶ ἡ Χρυσὴ Πύλη (ἀρ. Κατ. 37).

λια) σὲ δεύτερη χρήση (Πίν. 38)²² συνδεόμενα μεταξύ τους μὲ σιδερένιους γόμφους.

34. ΛΙΤΑΙΑ ΠΥΛΗ καὶ ΤΕΙΧΟΣ (Πίν. 39)

Κατὰ τὴν ἐκσκαφὴ πού πραγματοποιήθηκε τὸ 1968 καὶ τὸ 1970, μὲ ἀφορμὴ τὴ διαμόρφωση τῆς ὁδοῦ Ἀγίου Δημητρίου, ἀποκαλύφθηκαν τὰ θεμέλια τῆς Λιταίας Πύλης καὶ τμῆμα τῆς ὀχύρωσης τοῦ 254-268 μ.Χ. Ἡ πύλη πλαισιώνεται ἀπὸ τμῆμα ὀρθογώνιου πύργου, μήκ. 6,40 καὶ πλάτ. 1,60 μ. Στὰ ΝΔ καὶ κατὰ μῆκος τῆς ὁδοῦ Εἰρήνης, στὸ τμῆμα πού περιλαμβάνεται μεταξὺ τῆς ὁδοῦ Ἀγίου Δημητρίου καὶ Καρατζᾶ, εἶναι διατηρημένο σὲ καλὴ κατάσταση τμῆμα, μήκ. 190 μ. περίπου, τῆς «θεοδοσιανῆς» ὀχύρωσης. Ἡ ὀχύρωση περιλαμβάνει ἑπτὰ ἰσοσκελεῖς προβόλους οἰκοδομημένους στὴ βάση τους μὲ μαρμάρινους κυβολίθους σὲ δεύτερη χρήση²³. Ἡ ἀνωδομὴ ἀποτελεῖται ἀπὸ πλινθοδομὴ μὲ διπλὴ σειρὰ τόξων (Πίν. 39).

Φ. ΠΕΤΣΑΣ, ΑΔ 23, Β2, 1968, 330-332 σχέδ. 4-5. Φ. ΠΕΤΣΑΣ, ΑΔ 24, Β2, 1969, 295, πίν. 305 α. Φ. ΠΕΤΣΑΣ, ΑΔ 25, Β2, 1970, 352-354 σχέδ. 7.

35. ΤΕΙΧΟΣ (Πίν. 40)

Στὴν ὁδὸ Εἰρήνης, στὸ τμῆμα πού περιλαμβάνεται μεταξὺ τῶν ὁδῶν Καρατζᾶ καὶ Μαβίλη, ἔχουν ἀποκαλυφθεῖ σὲ διαφορετικές χρονικὲς περιόδους λείψανα τοῦ «θεοδοσιανοῦ» καὶ τοῦ τείχους τοῦ 254-268 μ.Χ.. Ἡ πρώτη ἀποκάλυψη ἀνάγεται στὸ 1968,

ὅταν, κατὰ τὴν τοποθέτηση σωληνώσεων στὴ διασταύρωση τῆς ὁδοῦ Εἰρήνης μὲ τὴν ὁδὸ Καρατζᾶ, ἀποκαλύφθηκε τμῆμα τῆς «θεοδοσιανῆς» ὀχύρωσης. Τὸ 1971 στὴν ὁδὸ Μαβίλη 17 ἀποκαλύφθηκε ἡ ἐσωτερικὴ πλευρὰ τοῦ τείχους καὶ ἕνας πύργος. Ἐσωτερικὰ τοῦ τείχους ἐντοπίστηκαν δύο ρωμαϊκοὶ κλίβανοι. Τὸ 1973-74 ἐντοπίστηκε ἕνα ἄλλο μεγάλο τμῆμα τῆς ὀχύρωσης, ὁρατὸ ἀκόμη καὶ σήμερα. Ἀποτελεῖται ἀπὸ ἰσοσκελὴ «θεοδοσιανὸ» προμαχῶνα, ἐξωτερικὰ τοῦ ὁποῖου ἐπιστημάνθηκε τμῆμα τοῦ βορειοδυτικοῦ προτειχίσματος. Ἐσωτερικὰ τοῦ «θεοδοσιανοῦ» τείχους ἀποκαλύφθηκε ἡ ὀχύρωση τοῦ 254-268 μ.Χ. (Πίν. 40).

Φ. ΠΕΤΣΑΣ, ΑΔ 23, Β2, 1968, 334 σχέδ. 7. Α. ΒΑΒΡΙΤΣΑΣ, ΑΔ 27, Β2, 1972, 505. Ο. ΑΛΕΞΑΝΔΡΗ, ΑΔ 29, Β3, 1973-74, 681 πίν. 493 α-δ, 494 α-β.

36. ΤΕΙΧΟΣ (Πίν. 41)

Στὸ οἰκοδομικὸ τετράγωνο πού ὀρίζεται ἀπὸ τὶς ὁδοὺς Μαβίλη, Εἰρήνης, Παπαρηγοπούλου καὶ τὴν Πλατεία Δημοκρατίας (πρώην Βαρδαρίου), πρὸς τὴν ὁδὸ Εἰρήνης ἀποκαλύφθηκαν λείψανα τῆς «θεοδοσιανῆς» ὀχύρωσης. Ὁρατὸς σήμερα εἶναι ἕνας ἰσοσκελεῆς πρόβολος, πού ἀποτελεῖται ἐξωτερικὰ ἀπὸ μαρμάρινους κυβολίθους σὲ δεύτερη χρήση καὶ ἐσωτερικὰ ἀπὸ ἀργολιθοδομή.

37. ΧΡΥΣΗ ΠΥΛΗ

Ἡ Χρυσὴ Πύλη κατεδαφίστηκε τὸ 1911²⁴ καὶ μᾶς εἶναι γνωστὴ χάρη στὶς περιγραφές

²² Ὁ ΜΠΑΚΙΡΤΖΗΣ 1977, 267-269, ὑποστηρίζει ὅτι τὰ ἐπιστύλια αὐτὰ προέρχονται ἀπὸ τὶς στοᾶς τῆς Ἀνω Πλατείας τῆς Ἀγορᾶς.

²³ Εἶναι ὀρθογώνιοι στὴ διατομὴ τους μὲ δύο ἀετώματα ἢ ἀπλῶς τετράγωνοι/ὀρθογώνιοι (Πίν. 39). Πρῶτος ὁ ΠΠΑΓΕΩΡΓΙΟΥ, *ByzZ* VI, 1897, 538 καὶ ἔπειτα ὁ VICKERS 1972(3) 30 ὑποστήριξαν ὅτι τὰ ἀρχιτεκτονικὰ αὐτὰ μέλη ἀνήκουν στὶς κερκίδες ἐνὸς μνημειακοῦ δημόσιου κτηρίου. Βλ. παραπάνω σ. 127 σημ. 264.

²⁴ Γιὰ τὴν κατεδάφιση τῆς ὀχύρωσης βλ. παραπάνω σ. 119.

καὶ στὶς ἀπεικονίσεις τῶν ταξιδιωτῶν τοῦ 19ου αἰῶνα (εἰκ. 10)²⁵.

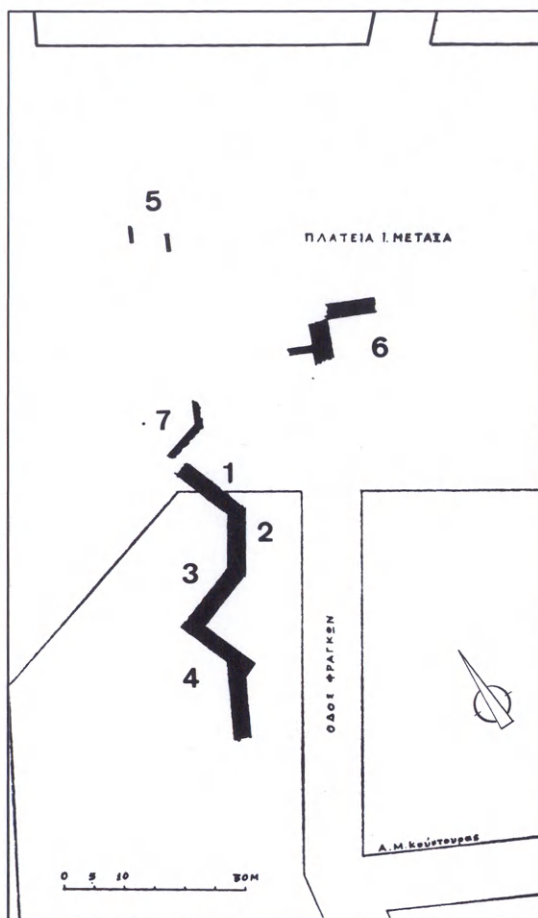
Ἡ μνημειακὴ αὐτὴ μαρμάρινη πύλη, οἰκοδομημένη σὲ ψευδοῖσόδομο σύστημα²⁶, ἦταν διακοσμημένη μὲ ἀνάγλυφα γιρλάντα μὲ πλοχοὺς καὶ βουκράνια²⁷. Δύο ἀνάγλυφα στὴν κορυφὴ κάθε πεσσοῦ τῆς ἀψίδας ἀπεικονίζουν ἱστάμενες μορφές μπροστὰ σὲ ἄλογα. Ἡ χρονολόγηση τῆς Χρυσῆς Πύλης στὸν ὕστερο 1ο αἰ. π.Χ. ἀπὸ τὸν Γ. Τουράτσογλου στηρίζεται στὴν τυπολογία τοῦ γλυπτοῦ διακόσμου²⁸, στὴν ταύτιση τῶν δύο ἀνδρικῶν μορφῶν μὲ τὸν Ὁκταβιανὸ καὶ τὸν Ἀντώνιο, οἱ ὁποῖοι νίκησαν τὸν Βρούτο τὸ 42 π.Χ.²⁹, καὶ στὴν ἐπιγραφή: [Ἡ ΠΟΛΙΣ ΘΕΟΙΣ ΣΩΤΗΡΗΣΙΝ ΑΝΕΘΗΚΕΝ]³⁰.

SPIESER 1984, 55-56, ὅπου καὶ ἡ προγενέστερη βιβλιογραφία. TOURATSOGLU 1988, 11.

38. ΤΕΙΧΟΣ καὶ ΠΡΟΤΕΙΧΙΣΜΑ

(Εἰκ. VII, Πίν. 42-43)

Κατὰ τὴ διάνοιξη τῆς ὁδοῦ Φράγκων πρὸς τὴν Πλατεία Δημοκρατίας (πρῶην Βαρδαρίου), ἀποκαλύφθηκε τὸ 1967 ἰσοσκελῆς πρόβολος τῆς «θεοδοσιανῆς» ὀχύρωσης. Ὁ προμαχῶνας ἐνσωμάτωσε τετράπλευρο πύργο ἐποχῆς Γαλλικοῦ. Στὸ σύμπέρασμα αὐτὸ ὁδηγεῖ ἐκτὸς ἀπὸ τὴν κά-

Εἰκ. VII. Τεῖχος, ἀρ. Κατ. 38 (ΑΔ 24, 1969, Β2, 298 σχέδ. 4).

²⁵ HEUZEY - DAUMET 1876, 272-273 πίν. 22 bis καὶ COUSINÉRY 1831, 27-29.

²⁶ Πρβλ. τὸν πύργο πὺ περιγράφεται στὸν ἀρ. Κατ. 32 καὶ εἶναι οἰκοδομημένος μὲ τὸ ἴδιο σύστημα.

²⁷ Πάνω ἀπὸ αὐτὴν οἱ HEUZEY - DAUMET 1876, 272-273 ἀναγνώρισαν τρία γράμματα ...VIO... τῆς κτητορικῆς ἐπιγραφῆς.

²⁸ TOURATSOGLU 1988, 11 σημ. 42. Ἡ χρονολόγηση στὰ μέσα τοῦ 1ου αἰ. π.Χ. ἐνισχύεται, ἐπίσης, ἀπὸ τὸ τόξο τοῦ α' μισοῦ τοῦ 1ου αἰ. π.Χ. στοὺς Φιλίππους [P. COLLART, *Philippes. Ville de la Macédoine* (Paris 1938) 320-323 εἰκ. XLIII], ὅπως ἐπίσης ἀπὸ τὸν τύπο 2 στὸν πίνακα τυπολογιῶν τῆς REPW VII a, c, 485-486, πὺ ἀντιστοιχοῦν μὲ τὸν ἀρχιτεκτονικὸ τύπο τῆς ἀψίδας τῆς Χρυσῆς Πύλης.

²⁹ Ἡ ταύτιση αὐτὴ προτάθηκε ἀπὸ τὸν COUSINÉRY 1831, 27-29, καὶ τελευταῖα υἱοθετήθηκε ἀπὸ τὸν TOURATSOGLU 1988, 11. Ὁ TAFRALI 1913, 104, εἶχε ταυτίσει τὶς δύο ἀνδρικές μορφές μὲ τὸν Βεσπασιανὸ καὶ τὸν Τίτο.

³⁰ IG X 2.1 ἀρ. 125. Ὁ TOURATSOGLU 1988, 11 θεωρεῖ ὅτι, στὴν περίπτωση πὺ ἡ ἐπιγραφή αὐτὴ ἀνήκει στὴν Χρυσὴ Πύλη, εἶναι φυσικὸ νὰ ἀναφέρεται στοὺς ἀπελευθερωτὲς τῆς πόλης.

τοψη του πύργου, τὸ οἰκοδομικὸ ὕλικὸ ποὺ χρησιμοποιήθηκε γιὰ τὴν κατασκευὴ του.

Σὲ αὐτοψία διαπιστώθηκε ὅτι τὰ ὁρατὰ σήμερα τμήματα τῆς «θεοδοσιανῆς» ὁχύρωσης ἀποτελοῦνται ἀπὸ τὰ τμήματα 1, μήκ. 2,20 μ., καὶ 2, μήκ. 13,30 μ. Ἐπίσης ἀπὸ τὰ τμήματα 3 καὶ 4 τοῦ ἰσοσκελοῦς προμαχώνα, μήκ. 9,35 καὶ 2 μ., ἀντίστοιχα³¹ (Εἰκ. VII: 1, 2, 3, 4). Τὰ τεῖχη εἶναι οἰκοδομημένα μὲ μαρμάρινα μέλη σὲ δεύτερη χρήση (Πίν. 42)³².

Ἄλλα τμήματα τῆς ὁχύρωσης ἐντοπίστηκαν στὴν Πλατεία Δημοκρατίας (πρῶην Βαρδαρίου), ὅπου τὸ 1965 ἀποκαλύφθηκαν καὶ ἐν συνεχείᾳ καταχώθηκαν τρία ἐπιστύλια ἐνσωματωμένα στὸ «θεοδοσιανὸ» τεῖχος (Εἰκ. VII: 5)³³. Περίπου 25 μ. νοτιότερα ἐντοπίστηκε ἄλλο τμῆμα, τῆς ρωμαϊκῆς(;) ὁχύρωσης, ἀπὸ πώρινους κυβολίθους (Εἰκ. VII: 6).

Ἐνα ἐπιπλέον τμῆμα τοῦ τείχους ἀποτελεῖται ἀπὸ ἰσοσκελὲς προμαχῶνα, τοῦ ὁποίου εἶχε κιόλας ἀποκαλυφθεῖ κατὰ τὴν ἀνασκαφὴ τοῦ 1967 ἡ νοτιοδυτικὴ πλευρὰ (Εἰκ. VII: 7).

Τὸ 1979 ἀποκαλύφθηκαν κατὰ τὴν ἐκτέλεση ἔργων τοῦ Ὁργανισμοῦ Ὑδρεύσεως, στὴ συμβολὴ τῆς Πλατείας Δημοκρατίας (πρῶην Βαρδαρίου) καὶ τῆς ὁδοῦ 28ης Ὀκτωβρίου ἐπιπλέον τμήματα τῆς «θεοδοσιανῆς» ὁχύρωσης.

Φ. ΠΕΤΣΑΣ, ΑΔ 22, Β2, 1967, 396 σχέδ. 16-17. Φ. ΠΕΤΣΑΣ, ΑΔ 24, Β2, 1969, 297-298 σχέδ. 4-5 πίν. 306 α-γ. Ε. ΚΟΥΡΚΟΥΤΙΔΟΥ-ΝΙΚΟΛΑΪΔΟΥ - Χ. ΜΑΥΡΟΠΟΥΛΟΥ-ΤΣΙΟΥΜΗ, ΑΔ 34, Β2, 1979, 293.

39. ΤΕΙΧΟΣ καὶ ΠΡΟΜΑΧΩΝΕΣ (Πίν. 44)

Στὴν περιοχὴ τοῦ Τὸπ-Χανέ διατηρεῖται σχεδὸν ἀκέραιο τμῆμα τοῦ «θεοδοσιανοῦ» τείχους, ποὺ ἀποτελεῖ τὴ συνέχεια τῶν τμημάτων ποὺ περιγράφονται παραπάνω (ἄρ. Κατ. 38). Πρόκειται γιὰ τρεῖς ἰσοσκελεῖς προβόλους, ἢ τοιχοδομία τῶν ὁποίων σύγκκειται ἀπὸ πώρινους καὶ μαρμαρίνους κυβολίθους ἀπὸ ἀργολιθοδομὴ καὶ ἀπὸ πλινθοδομὴ στὴν ἀνωδομή. Ὁ ἕνας προμαχῶνας εἶναι σχεδὸν ἐξ ὀλοκλήρου ἀνασπηλωμένος, ἐνῶ οἱ ἄλλοι σώζονται ἀποσπασματικά.

40. ΠΥΡΓΟΣ καὶ ΤΕΙΧΟΣ (Πίν. 45)

Στὸ χῶρο τοῦ Τὸπ-Χανέ, ΝΔ τῶν λειψάνων ποὺ περιγράφονται ἀμέσως παραπάνω (ἄρ. Κατ. 39), ἀποκαλύφθηκαν κατάλοιπα τῆς «θεοδοσιανῆς» καὶ τῆς ὁχύρωσης τῶν χρόνων τοῦ Γαλλινοῦ. Τὰ ρωμαϊκὰ λείψανα συνίστανται σὲ ἕναν τετράπλευρο πύργο (Πίν. 45), ποὺ δέχθηκε στὴν ἐξωτερικὴ του πλευρὰ τὴν προσθήκη τοῦ «θεοδοσιανοῦ» τείχους, πλ. 2,30 μ. Ὁ πύργος, διαστ. 8,50 × 7 μ., εἶναι κτισμένος στὴν ἐξωτερικὴ του ὀψη μὲ μαρμαρίνους κυβολίθους σὲ δεύτερη χρήση, ἐνῶ στὸ ἐσωτερικὸ ἀποτελεῖται ἀπὸ ἀργολιθοδομὴ. Τὸ τμῆμα τῆς «θεοδοσιανῆς» ὁχύρωσης, κάτω ἀπὸ τὴ σημερινὴ στάθμη ἐδάφους, ἀποτελεῖται ἀπὸ τρία πλινθόκτιστα τόξα ἐνσωματωμένα στὴν τοιχοδομία.

Ε. ΚΟΥΡΚΟΥΤΙΔΟΥ-ΝΙΚΟΛΑΪΔΟΥ - Χ. ΜΑΥΡΟΠΟΥΛΟΥ-ΤΣΙΟΥΜΗ - Θ. ΠΑΖΑΡΑΣ, ΑΔ 32, Β2, 1977, 233. ΜΑΡΚΗ 1982, 133.

³¹ Κατὰ τὴν αὐτοψία δὲν ἔγινε δυνατόν νὰ ἀναγνωριστοῦν τὰ λείψανα τοῦ ρωμαϊκοῦ πύργου.

³² Ἐξωτερικὰ τῆς «θεοδοσιανῆς» ὁχύρωσης ἐντοπίστηκε τμῆμα τοῦ προτειχίσματος (Πίν. 43).

³³ Φ. ΠΕΤΣΑΣ, ΑΔ 24, 1969, Β2, 297, ὅπου διαπιστώνεται ὅτι τὰ ἐπιστύλια παρουσιάζουν τὸ ἴδιο μεταξόνιο μὲ αὐτὰ τῆς νότιας στοᾶς τῆς Ἀγορᾶς.

TOMEAS A

Τὸ Θρησκευτικὸ Κέντρο καὶ οἱ ὅμορες συνοικίες*

41. ΤΟΙΧΟΙ

- A. Ὑστερορρωμαϊκοὶ χρόνοι (4ος; αἰ. μ.Χ.)
- Γ. Opus mixtum
- Δ. -5,40 μ. (1,51 μ.)
- E. 111°

Στὴ διασταύρωση τῶν ὁδῶν Βαλαωρίτου καὶ Ὁρφανίδου ἀποκαλύφθηκαν τρεῖς τοῖχοι σὲ opus mixtum, ἓνα κορινθιακὸ κιονόκρανο καὶ μία μαρμάρινη βάση ἰωνικοῦ ρυθμοῦ ὑστερορρωμαϊκῶν χρόνων.

K. ΡΩΜΙΟΠΟΥΛΟΥ, ΑΔ 30, 1975, Β2, 246.

42. ΟΙΚΙΑ

- A. 4ος αἰ. μ.Χ.
- B. 4ος, 5ος αἰ. μ.Χ.
- Γ. Opus mixtum
- Δ. -4,70 μ. (3,92 μ.)
- E. 118°

Στὴν ὁδὸ Βαλαωρίτου 9 ἤρθαν στὸ φῶς λείψανα δύο διαφορετικῶν φάσεων. Ἡ πρώτη χαρακτηρίζεται ἀπὸ τοῖχο, μήκ. 7 μ., καὶ ἀπὸ κόγχη, πλ. 5,50 μ., μὲ ψηφιδωτὸ δάπεδο (τρικλίνιο;). Ἡ μνημειακὴ κατασκευή, ὅπως δηλώνουν τμήματα κιόνων καὶ ἡ τοιχοδομία, χρονολογεῖται στὸν 4ο αἰ. μ.Χ.

Στὴ δεύτερη φάση ἀνήκουν δύο αἵθουσες τοῦ 5ου αἰ. μ.Χ.³⁴, στὸν ἴδιο προσανατολισμὸ καὶ στὴν ἴδια περίπου στάθμη μὲ τὰ λείψανα τῆς προγενέστερης οἰκοδομικῆς φάσης. ΝΑ τοῦ οἰκοπέδου ἀνασκάφηκαν ἄλλα τέσσερα, τουλάχιστον, δωμάτια.

Ο. ΑΛΕΞΑΝΔΡΗ, ΑΔ 29, 1973-74, Β3, 653 πίν. 475 α-β.

43. ΟΙΚΙΑ (;)

- A. Ὑστερορρωμαϊκοὶ χρόνοι
- B. 4ος, 5ος αἰ. μ.Χ.
- Γ. Ἀργολιθοδομή, πλινθοδομή
- Δ. -6,00 μ. (2,62 μ.)
- E. 118°

Στὴν ὁδὸ Ἐγνατία 8 ἀποκαλύφθηκαν λείψανα ὑποθεμελίωσης κτίσματος τῆς ὑστερορρωμαϊκῆς καὶ τῆς παλαιοχριστιανικῆς περιόδου: «δυστυχῶς ἡ πυκνότης τῶν ἀποκαλυφθέντων τοίχων καὶ ἡ ἐπαναχρησιμοποίησις μερικῶν ἐξ αὐτῶν δὲν μᾶς βοηθοῦν διὰ τὴν κατανόησιν τῶν ἀρχιτεκτονικῶν λειψάνων καὶ διὰ τὴν σύνθεσιν τῆς κατόψεως τοῦ κτίσματος κατὰ τὰς διαφόρους οἰκοδομικὰς φάσεις αὐτοῦ»³⁵.

Ο. ΑΛΕΞΑΝΔΡΗ, ΑΔ 29, 1973-74, Β3, 658 σχέδ. 3 πίν. 478 β.

44. ΤΟΙΧΟΙ καὶ ΔΑΠΕΔΑ

- A. 4ος αἰ. μ.Χ. (περίοδος Τετραρχίας;)
- B. 4ος αἰ. μ.Χ., «χριστιανικοὶ χρόνοι»
- Γ. Opus mixtum
- Δ. -5,50/-6,80 μ. (4,00/3,70 μ.)
- E. 122°

Στὴν ὁδὸ Ἐγνατία 28 ἀποκαλύφθηκε τοῖχος οἰκοδομημένος σὲ opus mixtum καὶ

* Τὰ στοιχεῖα Α, Β, Γ, Δ, Ε συμβολίζουν τὶς ἀκόλουθες ἐνδείξεις:

Α. Χρονολογία

Β. Οἰκοδομικὲς φάσεις

Γ. Τοιχοδομία

Δ. Στάθμη εὑρεσης ἀπὸ τὸ σημερινὸ δρόμο καί, ἐντὸς παρενθέσεως, ἀπὸ τὴ θάλασσα

Ε. Προσανατολισμὸς

Στὴν περίπτωση ποὺ δὲν ὑπάρχουν οἱ σχετικὲς ἐνδείξεις, ἀπαλείφονται καὶ τὰ σύμβολα τοῦ ἀλφαβήτου.

³⁴ Ἡ χρονολόγησις στηρίζεται σὲ λύχνο τῶν μέσων τοῦ 5ου αἰ. μ.Χ..

³⁵ Ο. ΑΛΕΞΑΝΔΡΗ, ΑΔ 29, 1973-74, Β3, 658.

μαρμάρينو δάπεδο. Κατά 0,40 μ. πάνω από το δάπεδο υπήρχε άλλο, «χριστιανικής» εποχής, στρωμένο με ὀρθογώνιες πήλινες πλάκες, διαστ. 0,40 × 0,30 μ.³⁶ Άλλοι τοῖχοι ἀποκαλύφθηκαν σὲ βάθος 6,80 μ. ἀπὸ τὴ σημερινὴ στάθμη τοῦ ἐδάφους.

Κ. ΡΩΜΙΟΠΟΥΛΟΥ, ΑΔ 30, 1975, Β2, 246.

45. ΛΟΥΤΡΑ (ΑΝΑΠΑΥΤΗΡΙΟ;)

Α. Μετὰ τὰ μέσα τοῦ 3ου αἰ. μ.Χ.

Γ. Opus mixtum

Ε. 122°

Σὲ οἰκόπεδο ἰδιοκτησίας ἀδελφῶν Μανδρίνου, στὴ διασταύρωση τῶν ὁδῶν Ἀντιγονιδῶν καὶ Ἑγνατία ἀνασκάφηκε τετράγωνης κάτοψης αἴθουσα (πλευρᾶς 5,70 μ.). Ὅπως ὑποδηλώνει ἓνα τοξωτὸ ἄνοιγμα³⁷ κάτω ἀπὸ τὸ δάπεδο, ἡ αἴθουσα ἀνῆκε σὲ «ἀναπαυτήριον» λουτρῶν. Τὸ δάπεδο καλύπτεται ἀπὸ ψηφιδωτό, ποὺ χρονολογεῖται μετὰ τὰ μέσα τοῦ 3ου αἰ. μ.Χ.³⁸

Μ. ΚΑΡΑΜΑΝΩΛΗ-ΣΙΓΑΝΙΔΟΥ, ΑΔ 25, 1970, Β2, 371-372 σχέδ. 8 πίν. 314 β. *Θεσσαλονίκη* 1986, 64-65, 153-154.

46. ΟΙΚΙΑ

Α. Ρωμαϊκοὶ χρόνοι (ὁστρακα τοῦ 1ου καὶ πολλὰ τοῦ 4ου αἰ. μ.Χ.)

Δ. -2,70 μ. (11,30 μ.)

Στὴν ὁδὸ Πηνειοῦ 8 ἀποκαλύφθηκε τμήμα ρωμαϊκῆς οἰκίας. Ἐντοπίστηκε δάπεδο στρωμένο με πήλινες πλίνθους καὶ κλίμακα με τρεῖς βαθμίδες³⁹.

Ε. ΚΟΥΡΚΟΥΤΙΔΟΥ-ΝΙΚΟΛΑΪΔΟΥ - Χ. ΤΣΙΟΥΜΗ - Θ. ΠΑΖΑΡΑΣ, ΑΔ 31, 1976, Β2, 268. Ε. ΜΑΡΚΗ, Ἕνας ἄγνωστος ὀκταγωνικὸς ναὸς στὴ Θεσσαλονίκη, *Μακεδονικά* 23, 1983, 117-133.

47. ΣΕΡΑΠΕΙΟ

Α. Πρὸ τοῦ 187 π.Χ.

Β. 3ος αἰ. π.Χ., 3ος καὶ 4ος αἰ. μ.Χ.

Γ. Ἀργολιθοδομή, opus mixtum

Ε. 122°

Οἱ ἀνασκαφὲς πραγματοποιήθηκαν σὲ δύο χρονικὲς περιόδους: μία κατὰ τὸ 1917 καὶ μία κατὰ τὸ 1939.

Ἡ πρώτη ἔγινε ὑπὸ τὴ διεύθυνση τοῦ Ἑφόρου Ἀρχαιοτήτων Στ. Πελεκίδη κατὰ τὴ διάνοιξη (μετὰ ἀπὸ τὴν πυρκαγιά τοῦ 1917) τῆς «διαγωνίου Βαρδαρίου» (ὁδὸς Καραολῆ καὶ Δημητρίου τῶν Κυπρίων). Κατὰ τὴς ἀνασκαφὲς ἀποκαλύφθηκε μικρὸς πρόστυλος ναός, πλ. 5 μ., με ὀρθογώνια κάτοψη. Ὁ ναὸς παρουσίαζε δύο φάσεις: μία ἑλληνιστικὴ, με καλοδοιλεμένους ὀρθογώνιους γωνιολίθους ἀπὸ πωρόλιθο καὶ μία ρωμαϊκὴ σὲ opus mixtum⁴⁰. Ἡ πρώτη φάση ἀνήκει με βεβαιότητα στὴν περίοδο τῆς ἱδρύσεως τοῦ ναοῦ, ποὺ ἀνάγεται μερικὲς δεκαετίες πρὸ

³⁶ Ἡ χρονολόγηση τοῦ δαπέδου ἐξάγεται ἀπὸ τὴν ἀνεύρεση λύχνου με ἀνάγλυφο σταυρό.

³⁷ Πρόκειται, προφανῶς, γιὰ τμήμα τοῦ συστήματος θερμάνσεως τῆς αἴθουσας.

³⁸ Γιὰ τὸ εἰκονογραφικὸ θέμα τοῦ ψηφιδωτοῦ βλ. Μ. ΚΑΡΑΜΑΝΩΛΗ-ΣΙΓΑΝΙΔΟΥ, ΑΔ 25, 1970, Β2, 371-372. ΑΣΗΜΑΚΟΠΟΥΛΟΥ-ΑΤΖΑΚΑ 1973, 223-224 ἀρ. 13. *Θεσσαλονίκη* 1986, 153-154 καὶ ἐπίσης ΤΟΥΡΑΤΣΟΓΛΟΥ 1988, 17 σημ. 82, ὅπου προτείνεται ὡς πιθανὴ ἡ ταύτιση τοῦ χώρου με οἰκία καὶ ἐρμηνεύεται ἡ ἐπιγραφὴ τοῦ ψηφιδωτοῦ σὲ συνάρτηση με τὰ Πύθια βάσει τῆς ἐπιγραφῆς: ΑΡΜΑ ΣΥΝΟΡΙΣ.

³⁹ Στὴν περιοχὴ πραγματοποιήθηκαν καὶ ἄλλες ἀνασκαφὲς με εὐρήματα, τὰ ὅποια, ὅπως ἀπέδειξε ἡ Ε. ΜΑΡΚΗ (Ἕνας ἄγνωστος ὀκταγωνικὸς ναὸς στὴ Θεσσαλονίκη, *Μακεδονικά* 23, 1983, 117-133), ἀνήκουν σὲ ἄγνωστο ὀκταγωνικὸ ναὸ με βαπτιστήριον καὶ σὲ μαρτύριον, ποὺ χρονολογοῦνται στὸ τέλος τοῦ 5ου-ἄρχες τοῦ 6ου αἰ. μ.Χ.

⁴⁰ ΒCH 45, 1921, 540-541. ΒCH 48, 1924, 497. *Θεσσαλονίκη* 1986, 29-30.

του 187 π.Χ.⁴¹. Ἡ δεύτερη φάση ἀνήκει σὲ ἀναστήλωση τῆς ρωμαϊκῆς περιόδου, πού ἀνάγεται (σύμφωνα μὲ τὸν τρόπο δόμησης) στὸν 3ο-4ο αἰ. μ.Χ.

Λίγα μέτρα δυτικότερα ἀπὸ τὸ ναό, στὸ οἰκόπεδο ἰδιοκτησίας Σωτ. Βασιλόγλου, ὁ Χ. Μακαρόνας ἀποκάλυψε τὸ 1939 ἄλλα κτίσματα πού ἀνήκουν στὸ ἱερὸ καὶ πού, πιθανότατα, περικλείονταν στὸ ἴδιο τέμενος. Τὸ σημαντικότερο ἀπὸ τὰ κτήρια πού ἦρθαν στὸ φῶς εἶναι ναῖσκος μὲ πρόδομο καὶ σηκό, διαστ. 8 × 11 μ. (εἰκ. 15). Στὴ βόρεια πλευρά του, πίσω ἀπὸ τὸ σηκό, ὁ ναῖσκος κατέληγε σὲ ἡμικυκλικὴ κόγχη μὲ χαμηλὸ πεζούλι «τὸ ὁποῖο ἐχρησίμευε, πιθανῶς, ὡς ἱερὰ τράπεζα». Τὸ δάπεδο ἦταν διακοσμημένο μὲ πολύχρωμο μαρμαροθέτημα σὲ γεωμετρικὴ διάταξη. Κάτω ἀπὸ τὸν πρόδομο βρέθηκε μικρὴ κρύπτη (4 × 1,60 μ.), στὴν ὁποία ὀδηγοῦσε ἕνας μακρὺς, στενὸς διάδρομος, ὁ ὁποῖος ξεκινοῦσε ἀπὸ τὴν ἡμικυκλικὴ κόγχη⁴². Ὁ ναῖσκος παρουσιάζει δύο κατασκευαστικὲς φάσεις, οἱ ὁποῖες κατὰ πάσα πιθανότητα ἀντιστοιχοῦν σὲ ἐκείνες τοῦ πρόστυλου ναοῦ πού ἀνασκάφηκε ἀπὸ τὸν Στ. Πελεκίδη τὸ 1917. Ἡ κρύπτη, ὅπου προφανῶς τελοῦνταν μυστηριακὲς τελετές, ἀνήκει στὴν ἐλληνιστικὴ ἐποχὴ «κονίαμα ἀπλοῦν ἄνευ ἀσβέστου», ἐνῶ ὁ διάδρομος

καὶ ὁ ναῖσκος, κατασκευασμένα σὲ opus mixtum, ἀνήκουν στὴ ρωμαϊκὴ αὐτοκρατορικὴ περίοδο καὶ κτίστηκαν ἀκριβῶς πάνω ἀπὸ τὴν κρύπτη προσδίδοντάς της μνημειακὸ χαρακτήρα. Πρὸς Β καὶ πρὸς Ν τοῦ ἰδιότυπου ναῖσκου ἀποκαλύφθηκαν ἄλλα οἰκοδομήματα ἀποτελούμενα ἀπὸ μικρὰ δωμάτια, προσκτίσματα τοῦ ἱεροῦ, τὰ ὁποῖα χρησίμευαν μᾶλλον ὡς χώροι ὑποδοχῆς τῶν προσκυνητῶν, ἢ ὡς κατοικίες τῶν ἱερέων⁴³.

Οἱ πολυάριθμες ἐπιγραφές πού ἀποκαλύφθηκαν στὸ χώρο τοῦ Σεραιείου πιστοποιοῦν τὴν ὑπαρξή, κατὰ τὴν ἐλληνιστικὴ ἐποχὴ, ἐνὸς τεμένους⁴⁴, ἐνὸς περιστυλίου⁴⁵, ἐνὸς σηκοῦ καὶ βωμῶν⁴⁶, τοῦ «γραμματοφυλακίου», ἐνὸς «ὕδρειου»⁴⁷ καὶ ἐνὸς «ὀσιριείου»⁴⁸. Σὲ ἐπιγραφὴ τοῦ τέλους τοῦ 1ου αἰ. π.Χ.-ἀρχῶν τοῦ 1ου αἰ. μ.Χ., πού βρέθηκε σὲ δεύτερη χρήσιμη σὲ τάφο τοῦ 4ου αἰ. μ.Χ. στὸ δυτικὸ νεκροταφεῖο, ἀναφέρεται ἡ ἀναστήλωση τῆς «aedem» τῆς Ἰσιδος, καθὼς καὶ ἡ οἰκοδόμησις τοῦ «pronaium»⁴⁹. Οἱ ἐπιγραφές τοῦ 1ου καὶ τοῦ 2ου αἰ. μ.Χ. μαρτυροῦν τὴν ὑπαρξὴ δρόμων⁵⁰, τεμενῶν⁵¹, προπύλου⁵², ναοῦ, στοᾶς καὶ βωμῶν⁵³.

BCH 45, 1921, 540-541. BCH 48, 1924, 497. ΜΑΚΑΡΟΝΑΣ 1940, 464-465. Ἀρχαιολογία 1983, 13. Θεσσαλονίκη 1986, 29-32.

⁴¹ Ἡ χρονολογία πιστοποιεῖται ἀπὸ μαρμάρινη στήλη πού βρέθηκε κοντὰ στὸ ναό. Σχολιασμὸς τῆς ἐπιγραφῆς ἀπὸ τὸν MORETTI 1975, ἀρ. 111, ὅπου καὶ ἡ προγενέστερη βιβλιογραφία.

⁴² ΜΑΚΑΡΟΝΑΣ 1940, 464-465 καὶ Θεσσαλονίκη 1986, 31.

⁴³ Τὰ εὐρήματα αὐτὰ τοποθετήθηκαν στὸν ἀρχαιολογικὸ χάρτη τῆς πόλης πού ἐκτίθεται στὸ Ἀρχαιολογικὸ Μουσεῖο Θεσσαλονίκης.

⁴⁴ IG X 2.1 ἀρ. 108 (2ος αἰ. π.Χ.).

⁴⁵ IG X 2.1 ἀρ. 109 (39-38 π.Χ.).

⁴⁶ IG X 2.1 ἀρ. 97 (23-22 π.Χ.).

⁴⁷ IG X 2.1 ἀρ. 50 (39-38 π.Χ.) καὶ IG X 2.1 ἀρ. 83 (37-36 π.Χ.).

⁴⁸ IG X 2.1 ἀρ. 109 (39-38 π.Χ.).

⁴⁹ ΤΡΑΚΟΣΟΠΟΥΛΟΥ-ΣΑΛΑΚΙΔΟΥ 1989, 1540-1545.

⁵⁰ IG X 2.1 ἀρ. 118 (1ος-2ος αἰ. μ.Χ.), IG X 2.1 ἀρ. 111 (2ος αἰ. μ.Χ.).

⁵¹ IG X 2.1 ἀρ. 116 (1ος αἰ. μ.Χ.).

⁵² IG X 2.1 ἀρ. 57 (2ος αἰ. μ.Χ.).

⁵³ IG X 2.1 ἀρ. 102 (2ος αἰ. μ.Χ.).

48. ΤΟΙΧΟΙ

A. 4ος αἰ. μ.Χ.

Γ. Opus mixtum, πλινθοδομή

E. 125°

Στὴ νοτιοδυτικὴ μεσοτοιχία τοῦ οἰκοπέδου, ἐπὶ τῆς ὁδοῦ Σελευκιδῶν 3 ἀποκαλύφθηκε τοῖχος (μήκ. 13, πᾶχ. 0,90 μ.). Φέρει τρεῖς ἀντηρίδες (1,10 × 0,90 μ.) σὲ ἴση ἀπόσταση μεταξύ τους, δηλαδὴ ἀνὰ 4,20 μ. Ὁ τοῖχος ἦταν κτισμένος σὲ opus mixtum, ἐνῶ οἱ ἀντηρίδες ἦταν κτισμένες ἀποκλειστικά μὲ ὀπτοπλίνθους.

Κοντὰ στὴ βορειοανατολικὴ μεσοτοιχία βρέθηκε ἄλλος διπλὸς τοῖχος, μήκ. 7,20, πᾶχ. 1,10 μ., τεμνόμενος ἀπὸ ἕναν τρίτο. Πρέπει νὰ σημειώσουμε ὅτι τὰ λείψανα αὐτὰ παρουσιάζουν τὰ ἴδια οἰκοδομικὰ χαρακτηριστικά μὲ ἕναν μακρὸν τοῖχο ποὺ ἀποκαλύφθηκε στὰ Α τοῦ Σεραπείου (Χάρτης 1) καὶ πιθανῶς πρέπει νὰ θεωρήσουμε τὰ λείψανα τῆς ὁδοῦ Σελευκιδῶν καὶ τὰ λείψανα τοῦ μακροῦ τείχους τοῦ Σεραπείου (ἄρ. Κατ. 47) ὡς τμήματα τοῦ περιβόλου τοῦ ἱεροῦ αὐτοῦ.

O. ΑΛΕΞΑΝΔΡΗ, ΑΔ 29, 1973-74, Β3, 673 πίν. 485 ε, στ.

49. ΟΔΟΣ καὶ ΚΤΗΡΙΟ

A. Ρωμαϊκοὶ χρόνοι

Γ. Πλάκες (μήκ. 0,20-0,35 μ.)

Δ. -4,10 μ. (7,06 μ.)

E. 125°

Στὴν ὁδὸ Ἀντιγονιδῶν 19 ἀποκαλύφθηκε, κατὰ τὴ διάρκεια δύο ἀνεξάρτητων μεταξὺ τους ἀνασκαφῶν τὸ 1970 καὶ τὸ 1973-

74, τὸ ὁδόστρωμα ρωμαϊκῆς ὁδοῦ στρωμένο μὲ πολυγωνικὲς πλάκες.

Μὲ τὴν ἀνασκαφὴ τοῦ 1970 ἀποκαλύφθηκε ὑπόλειμμα πλακόστρωτου, πλ. 9,10 μ., καὶ τμήμα τοῦ νοτιοανατολικοῦ καὶ τοῦ βορειοδυτικοῦ κράσπεδου. Ἄν δεχθοῦμε ὅτι τὸ βορειοδυτικὸ κράσπεδο βρέθηκε κατὰ χώραν, τότε τὸ συνολικὸ πλάτος τῆς ὁδοῦ θὰ ἀνέρχόταν σὲ 12 μ. περίπου.

Μὲ τὴ δεύτερη ἀνασκαφὴ (1973-74) ἀποκαλύφθηκε ἀκόμη ἕνα τμήμα πλακόστρωτου, πλ. 4 καὶ μήκ. 11 μ., τῆς ἴδιας ὁδοῦ⁵⁴. Παραπλευρῶς ἐντοπίστηκε μνημειακὸ οἰκοδόμημα, τὸ ὁποῖο ἔφερε σὲ μία ἀπὸ τὶς ὅψεις τοῦ κιοностοιχία⁵⁵. Στὴν ἴδια ὁδὸ, ΝΔ τῶν προαναφερθέντων λειψάνων, ἐντοπίστηκαν καὶ ἄλλα τμήματα τῆς αὐτῆς ρωμαϊκῆς ὁδοῦ.

M. ΚΑΡΑΜΑΝΩΛΗ-ΣΙΓΑΝΙΔΟΥ, ΑΔ 25, 1970, Β2, 375.

O. ΑΛΕΞΑΝΔΡΗ, ΑΔ 29, 1973-74, Β3, 691 πίν. 499 β.

Ἀρχαιολογία 1983, 15.

50. ΟΔΟΣ

A. Ρωμαϊκοὶ χρόνοι

Γ. Πλάκες

E. 125°

Σὲ οἰκόπεδο τῆς ὁδοῦ Παπαζώλη καὶ Καραολῆ καὶ Δημητρίου τῶν Κυπρίων ἀποκαλύφθηκε τμήμα ἀρχαίας ὁδοῦ ποὺ ἀντιστοιχεῖ στὴ σημερινὴ ὁδὸ Ἀντιγονιδῶν (ἄρ. Κατ. 49). Ἐντοπίστηκε τὸ νοτιοανατολικὸ καὶ τὸ βορειοδυτικὸ κράσπεδο⁵⁶, ἀπὸ τὰ ὁποῖα τὸ πρῶτο ἦταν σὲ ἐπαφὴ μὲ τοῖχο ἀπὸ ὀπτοπλίνθους.

M. ΚΑΡΑΜΑΝΩΛΗ-ΣΙΓΑΝΙΔΟΥ, ΑΔ 25, 1970, Β2, 375-

377. Ἀρχαιολογία 1983, 15.

⁵⁴ Τὸ πλάτος τοῦ πλακόστρωτου ποὺ βρέθηκε στὴ δεύτερη ἀνασκαφὴ διαφέρει οὐσιαστικά ἀπὸ τὸ πλάτος τῆς ὁδοῦ ποὺ ἐντοπίστηκε τὸ 1970. Πρέπει λοιπὸν νὰ ὑποθέσουμε ὅτι στὴν ἀνασκαφὴ τοῦ 1973-74 δὲν ἀποκαλύφθηκε τὸ συνολικὸ πλάτος τοῦ δρόμου. Αὐτὴ τὴν ὑπόθεση φαίνεται νὰ ἐπιβεβαιώνεται καὶ ὁ ἀρχαιολογικὸς χάρτης τῆς Θεσσαλονίκης ποὺ ἐκτίθεται στὸ Ἀρχαιολογικὸ Μουσεῖο.

⁵⁵ Πρόκειται, ἴσως, γιὰ καταστήματα (tabernae) ποὺ ἀνοίγονταν πρὸς τὸ δρόμο μὲ στοά.

⁵⁶ Οἱ διαστάσεις τῶν πλακῶν τοῦ ὁδοστρώματος, μήκ. 3,50 μ., διαφέρουν οὐσιαστικά ἀπὸ τὶς διαστάσεις ἐκείνων ποὺ ἀποκαλύφθηκαν στὴν ὁδὸ Ἀντιγονιδῶν (ἄρ. Κατ. 49) παρ' ὅλο ποὺ πρόκειται γιὰ τὴν ἴδια ἀρχαία ὁδὸ.

51. ΟΔΟΣ

- A. Ρωμαϊκοί χρόνοι
Γ. Μαρμάρινες πλάκες
Δ. 124°

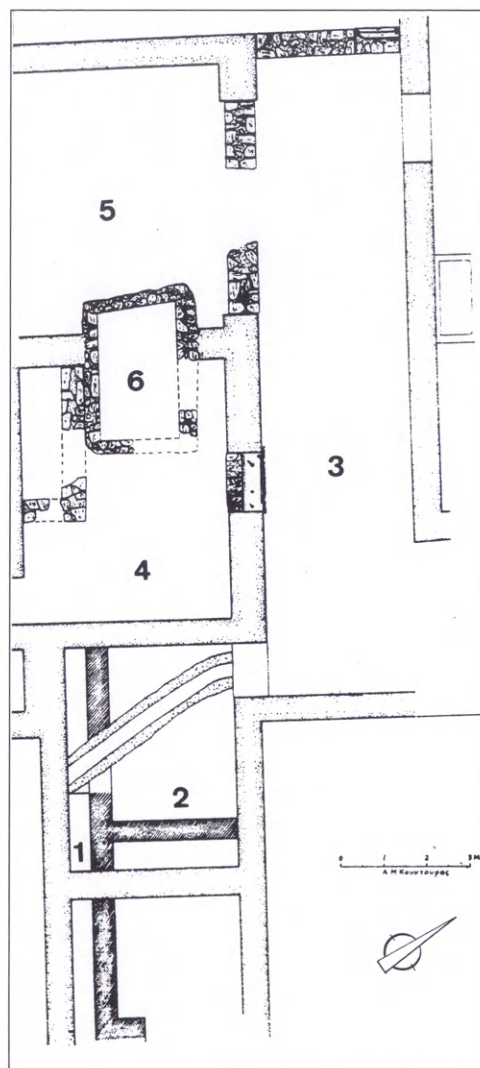
Στην όδὸ Κρυστάλλη ἀποκαλύφθηκε τὸ πλακόστρωτο ρωμαϊκῆς ὁδοῦ μὲ κατεύθυνση ΝΑ-ΒΔ, μὲ δίκτυο ὑδροδότησης καὶ ἀποχέτευσης. Τὸ ὁδόστρωμα, συνολ. πλ. 4,77 μ., ἀποτελοῦσαν μαρμαρίνες πλάκες⁵⁷. Τὸ πλάτος συμπίπτει μὲ ἐκεῖνο ἄλλων τμημάτων τῆς ἴδιας ἀρχαίας ὁδοῦ, ποὺ ἐντοπίστηκαν στὴν ὁδὸ Φιλίππου 25 καὶ 27 (ἀρ. Κατ. 60), ΝΔ τοῦ Cryptoporticus (ἀρ. Κατ. 63), καθὼς καὶ στὴν ὁδὸ Χριστοπούλου 12 (ἀρ. Κατ. 118).

ΒΑΚΙΡΤΖΙΣ 1973, 306. Ἀρχαιολογία 1983, 15.

52. ΟΙΚΙΑ (Εἰκ. VIII)

- A. 3ος αἰ. μ.Χ.
B. 3ος, 4ος αἰ. μ.Χ.
E. 124°/125°

Στὴν ὁδὸ Συγγροῦ 30 ἀποκαλύφθηκε κτήριο μὲ τρεῖς οἰκοδομικὲς φάσεις. Στὴν πρώτη, ποὺ ἀνάγεται στὸν 3ο αἰ. μ.Χ., ἀνήκουν δύο τοῖχοι (Εἰκ. VIII: 1, 2) κάθετοι μεταξύ τους, σὲ σχῆμα Τ. Στὴν ἴδια φάση ἀνήκουν ψηφιδωτὰ δάπεδα ποὺ παρουσιάζουν ἐπίσης δύο κατασκευαστικὲς φάσεις. Τὰ πρωϊμότερα διακοσμοῦνται μὲ γεωμετρικὰ καὶ φυτικὰ θέματα, ἐνῶ τὰ μεταγενέστερα φέρουν παραστάσεις⁵⁸. Τὰ σημαντικότερα λείψανα τοῦ κτηρίου, αὐτὰ τῆς δεύτερης οἰκοδομικῆς φάσης, κατέστρεψαν σὲ πολλὰ σημεῖα τὰ ψηφιδωτὰ δάπεδα. Στὴ δεύτερη οἰκοδομικὴ φάση ἀνήκει διάδρομος (Εἰκ. VIII: 3), πλ. 3,50 μ., ὁ ὁποῖος στὰ ΝΔ ἐπικοινωνεῖ μὲ δύο δωμάτια (Εἰκ. VIII: 4, 5). Στὴν τρίτη οἰκοδομικὴ φάση τοῦ κτηρίου κατασκευάστηκε ἀβαθὴς δεξαμενὴ (Εἰκ. VIII: 6) καὶ ἔγιναν ἐξ αἰτίας τῆς καινούργιας αὐτῆς κατασκευῆς

Εἰκ. VIII. Οἰκία, ἀρ. Κατ. 52 (ΑΔ 25, 1970, Β2, 375 σχέδ. 11).

μετατροπὲς στὰ δωμάτια τῶν προηγουμένων φάσεων, ὅπως ἐπίσης σφραγίστηκαν, ἢ ἀπλῶς στένεψαν, ὁρισμένα ἀπὸ τὰ ἀνοίγματά των.

Μ. ΚΑΡΑΜΑΝΩΛΗ-ΣΙΓΑΝΙΔΟΥ, ΑΔ 25, 1970, Β2, 373-374 σχέδ. 11 πίν. 314 γ, 315 α-γ.

⁵⁷ Βλ. Ἀρχαιολογία 1983, 15, ὅπου μᾶλλον λανθασμένα ἀναφέρεται ὅτι τὸ πλάτος τῆς ὁδοῦ ἀνέρχεται στὰ 12 μ.

⁵⁸ Περιγραφὴ τῶν παραστάσεων παρέχεται ἀπὸ τὴν ΑΣΗΜΑΚΟΠΟΥΛΟΥ-ΑΤΖΑΚΑ 1973, 223 ἀρ. 12.

53. ΟΙΚΙΑ (Εικ. IX)

A. Ρωμαϊκοί χρόνοι
B. Ρωμαϊκή, βυζαντινή
E. 123°

Σε οικόπεδο της οδού "Ι. Δραγούμη 59 αποκαλύφθηκαν ρωμαϊκά και βυζαντινά λείψανα. Τα ρωμαϊκά συνίστανται σε δύο τετράπλευρες αίθουσες (Εικ. IX: 1, 2), οι οποίες δέχθηκαν μεταγενέστερες επεμβάσεις που εν μέρει τις κατέστρεψαν. Έντοπίστηκαν δύο τοίχοι (Εικ. IX: 3, 4) της νότιας αίθουσας, δίπλα στους οποίους τρέχει αulάκι («ποταμός») (Εικ. IX: 5). Η αίθουσα 1 ήταν στρωμένη με μονόχρωμο ψηφοθέτημα (Εικ. IX: 6). Η αίθουσα 2 έφερε μαρμάρινο πολύχρωμο δάπεδο⁵⁹ παρόμοιο με εκείνο του Όκταγώνου (άρ. Κατ. 97).

Στην οδό Φιλίππου 6 αποκαλύφθηκαν περαιτέρω τοίχοι ρωμαϊκής εποχής, που ανήκουν στο ίδιο κτηριακό συγκρότημα.

M. ΣΙΓΑΝΙΔΟΥ, ΑΔ 26, 1971, Β2, 387-390 σχέδ. 11-12 πίν. 385 α-δ, 386 α-γ. Ο. ΑΛΕΞΑΝΔΡΗ, ΑΔ 29, 1973-74, Β3, 693.

54. ΤΟΙΧΟΣ

A. 4ος αϊ. μ.Χ.
Δ. -3,75 μ. (11,14 μ.)
E. 123°

Στην οδό "Ι. Δραγούμη 44 αποκαλύφθηκε τοίχος, μήκ. 9, πλ. 0,40-0,60 μ., της περιόδου της Τετταρχίας.

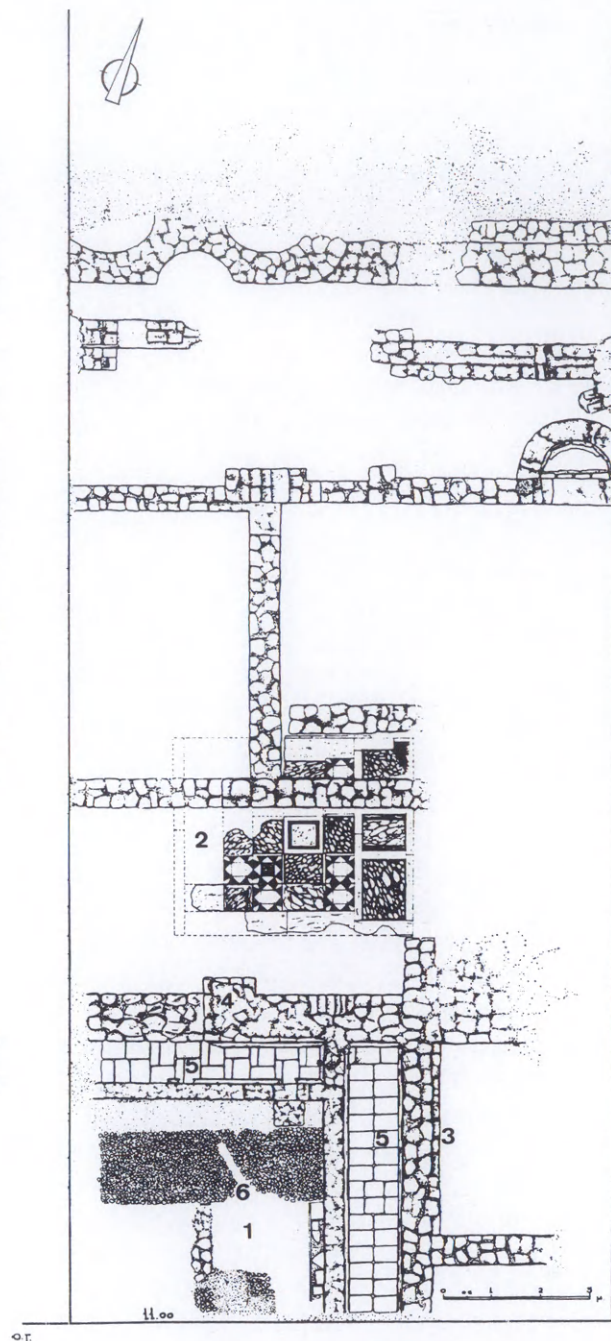
K. ΡΩΜΙΟΠΟΥΛΟΥ, ΑΔ 33, 1978, Β2, 234.

55. ΑΙΘΟΥΣΑ

A. 4ος-5ος αϊ. μ.Χ.
Δ. -3,20 μ. (13,10 μ.)
E. 123°

Στην οδό Έγνατία 45 αποκαλύφθηκαν τοίχοι που ορίζουν ορθογώνιο χώρο (2,80 × 4,76 μ.). Η αίθουσα χρονολογείται από την κεραμεική που έντοπίστηκε σε αυτή στον 4ο-5ο αϊ. μ.Χ..

K. ΡΩΜΙΟΠΟΥΛΟΥ, ΑΔ 31, 1976, Β2, 244.

Εικ. IX. Οικία, άρ. Κατ. 53 (ΑΔ 26, 1971, Β2, 389 σχέδ. 11).

⁵⁹ Για την περιγραφή του δαπέδου βλ. M. ΣΙΓΑΝΙΔΟΥ, ΑΔ 26, 1971, Β2, 390.

56. ΘΕΡΜΕΣ

Α. Ρωμαϊκοί χρόνοι

Ε. 123°

Στην οδό Μπαλταδώρου 7-9 αποκαλύφθηκαν τμήματα υποκαύστων και δεξαμενής ρωμαϊκών χρόνων, τα οποία ανήκουν σε μεγάλο συγκρότημα θερμών. Πρὸς τὸ συμπέρασμα αὐτὸ ὡδηγοῦν καὶ τὰ εὐρήματα στὴν οδό Μπαλταδώρου 5 καὶ Βενιζέλου 61 (ἀδημοσίευτα). Κατὰ τὸν 4ο αἰ. μ.Χ. τμήμα τῶν θερμῶν μετατράπηκε σὲ χριστιανικὸ λατρευτικὸ χῶρο⁶⁰.

Ο. ΑΛΕΞΑΝΔΡΗ ΑΔ 29, 1973-74, Β3, 681 σχέδ. 6 πίν. 494 δ.

57. ΟΔΟΣ καὶ Αἴθουσα (Εἰκ. Χ)

Α. Ρωμαϊκοί χρόνοι

Β. Ἑλληνιστικὴ (κεραμεικὴ), 3ος-5ος αἰ. μ.Χ.

Γ. Πλινθοδομή

Ε. 122°/123°

Στὴν οδό Τάσκου Παπαγεωργίου 8 ἀποκαλύφθηκε τμήμα τοῦ κάθετου ὁδικοῦ δικτύου. Ὁ δρόμος (Εἰκ. Χ: 1), πλ. 7 μ., ἔφερε στὸ μέσον ὑπόνομο (Εἰκ. Χ: 2), πλ. 1, βάθ. 0,60 μ., λαξευμένο στὸ βράχο, μὲ ἐμφανεῖς μεταγενέστερες ἐπισκευές μὲ ὀπτοπλίνθους. ΒΔ ὁ δρόμος συνορεύει μὲ τετράγωνης κάτοψης αἴθουσα (Εἰκ. Χ: 3) κατασκευασμένη μὲ ὀπτοπλίνθους, ἐνῶ Α ὀριοθετεῖται ἀπὸ τὰ θεμέλια τοίχου, πλ. 1,50 μ. (Εἰκ. Χ: 4).

Μ. ΚΑΡΑΜΑΝΩΛΗ-ΣΙΓΑΝΙΔΟΥ, ΑΔ 25, 1970, Β2, 372-373 σχέδ. 9-10.

58. ΤΟΙΧΟΙ

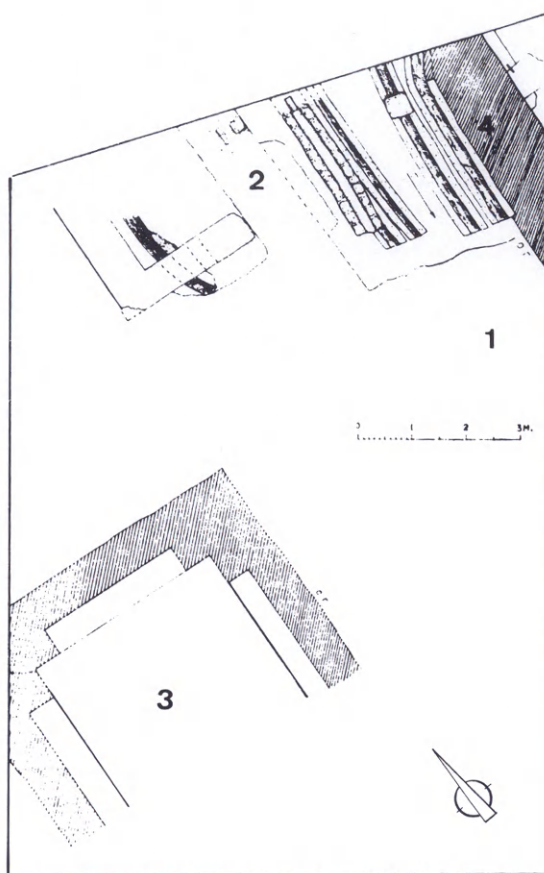
Α. Ὑστερορρωμαϊκοί χρόνοι

Β. Ἑλληνιστικὴ (κεραμεικὴ), ὕστερορρωμαϊκὴ

Γ. Ἀργολιθοδομή

Δ. -5,30 (17,50 μ.)

Ε. 124°

Εἰκ. Χ. Ὁδὸς καὶ αἴθουσα, ἄρ. Κατ. 57 (ΑΔ 25, 1970, Β2, 373 σχέδ. 9).

Στὴν οδό Τάσκου Παπαγεωργίου 3 ἀποκαλύφθηκαν ὕστερορρωμαϊκὰ λείψανα ποὺ ἀνήκουν σὲ δύο οἰκοδομικὲς φάσεις. Ἡ σημαντικότερη συνίσταται σὲ τμήμα δωματίου, οἱ τοῖχοι τοῦ ὁποῖου, ὅπως καὶ ὅλοι οἱ ἄλλοι ποὺ ἀποκαλύφθηκαν, ἀποτελοῦνται ἀπὸ ἀργολιθοδομὴ καὶ κονίαμα. Σὲ μεταγενέστερη περίοδο ἀνήκει μεγάλος ἀποχετευτικὸς ἀγωγὸς μὲ κατεύθυνση ΒΑ-ΝΔ.

Ο. ΑΛΕΞΑΝΔΡΗ, ΑΔ 29, 1973-74, Β3, 670-672 σχέδ. 12.

⁶⁰ Γιὰ τὶς θερμές καὶ τὴ μετασκευὴ τμήματός των σὲ ναὸ τοῦ Ἁγίου Σεργίου τοῦ Πραγματευτῆ βλ. Π. ΠΑΠΑΓΕΩΡΓΙΟΥ, *ByzZ* 1892, 482-485, ΤΑΦΡΑΛΙ 1913, 182, Α. ΞΥΓΓΟΠΟΥΛΟΣ, ΑΔ 9, 1922-1925, 64-65 καὶ *Θεσσαλονίκη* 1985, 44.

ΤΟΜΕΑΣ Β

Τὸ κέντρο τῆς πόλης καὶ οἱ ὅμορες συνοικίες

59. ΚΤΗΡΙΟ

- A. Ὑστερορρωμαϊκοὶ χρόνοι
- B. Ἑλληνιστικὴ (κεραμεικὴ), ὑστερορρωμαϊκὴ
- E. 123°

Στὴν ὁδὸ Γκαρμπολᾶ 4 ἀποκαλύφθηκαν λείψανα ὑστερορρωμαϊκοῦ κτηρίου, ποὺ πρέπει νὰ παρουσίαζε διάφορες προγενέστερες οἰκοδομικὲς φάσεις⁶¹. Ἀνασκάφηκαν τοῖχοι, τμήματα μαρμαρίνου δαπέδου, ἀγωγοὶ ὀμβρίων ὑδάτων κλπ. καὶ πιθανότατα ἀνήκουν στὸ ἴδιο κτήριο ποὺ ἐντοπίστηκε στὴν ὁδὸ Φιλίππου 25 καὶ 27 (ἀρ. Κατ. 60).

Ο. ΑΛΕΞΑΝΔΡΗ, ΑΔ 29, 1973-74, Β3, 691-693 σχέδ. 2 πίν. 499 γ-δ.

60. ΟΙΚΙΑ καὶ ΟΔΟΣ (Εἰκ. XI-XII)

- A. 3ος αἰ. μ.Χ.
- B. 4ος-2ος αἰ. π.Χ., 3ος αἰ. μ.Χ.
- Δ. -5 μ. (13,85 μ.)
- E. 123°

Στὴν ὁδὸ Φιλίππου 25 καὶ 27 ἀποκαλύφθηκαν (σὲ δύο ξεχωριστὲς σωστικὲς ἀνασκαφικὲς ἐρευνες) ἓνα κτηριακὸ συγκρότημα καὶ δύο συνεχόμενα τμήματα ἀρχαίας ὁδοῦ.

Ὁ ἀρχαῖος αὐτὸς δρόμος (Εἰκ. XI-XII: 1) ἀνήκει στὸ ὀριζόντιο ὁδικὸ δίκτυο τῆς Θεσσαλονίκης, τμήμα τοῦ ὁποῖου ἐντοπίστηκε στὴν ὁδὸ Κρυστάλλη (ἀρ. Κατ. 51), ΝΔ τοῦ Cryptoporticus (ἀρ. Κατ. 63) καὶ στὴν ὁδὸ Χριστοπούλου 12 (ἀρ. Κατ. 118). Τὸ ὁδόστρωμα ἀποκαλύφθηκε σὲ βάθος 5 μ. ἀπὸ τὸ ἐπίπεδο τῆς σημερινῆς ὁδοῦ. Τὸ

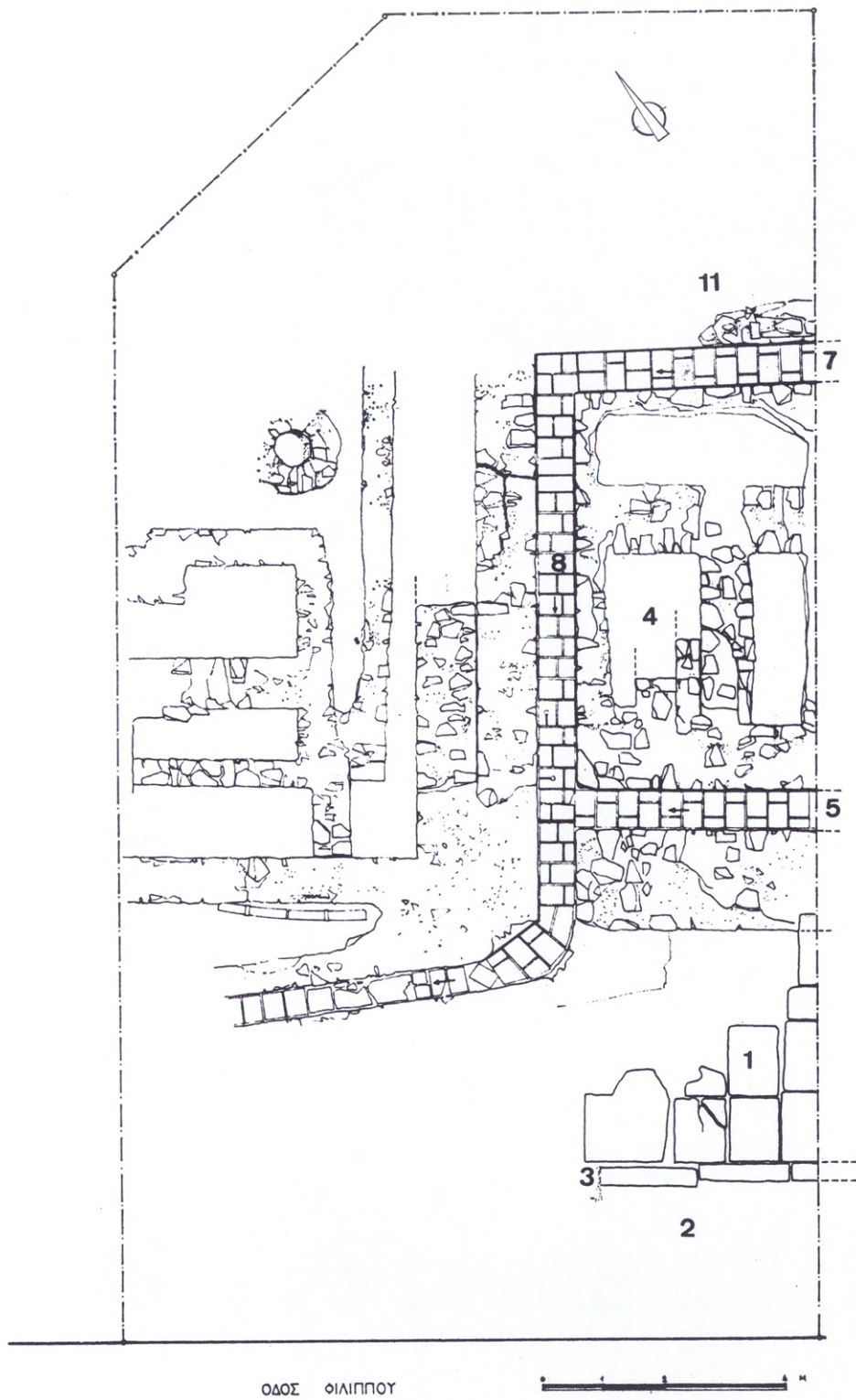
πλακόστρωτο ἔχει συνολικὸ πλάτος 4,50 μ. ΝΔ τοῦ πλακόστρωτου σώζεται κατὰ χώραν κράσπεδο (Εἰκ. XI-XII: 2), πλ. 2,20 μ., ποὺ διαχωρίζοταν ἀπὸ τὸ ὁδόστρωμα μὲ ἀναβαθμὸ (Εἰκ. XI-XII: 3). Κάτω ἀπὸ τὸ ὁδόστρωμα καὶ τὸ κράσπεδο βρέθηκαν συνολικὰ πέντε ἀγωγοὶ τετράγωνης τομῆς.

Πρὸς τὴ βορειοανατολικὴ πλευρὰ τῆς ὁδοῦ ἀνοίγεται τετράπλευρη αἶθουσα (Εἰκ. XI-XII: 4). Ἡ αἶθουσα στὶς τέσσερις πλευρὲς τῆς περιθέεται ἀπὸ αὐλάκι («ποταμὸς») (Εἰκ. XI-XII: 5, 6, 7, 8), τομῆς 0,65 × 1,30 μ., ποὺ ἐφοδιαζόνταν ἀπὸ φρεάτιο στὴ νότια γωνία (Εἰκ. XII: 9). Στὴ νοτιοδυτικὴ πλευρὰ τῆς αἶθουσας 4 ὑπῆρχε ἄλλο φρεάτιο (Εἰκ. XII: 10) γιὰ τὴν ἀντλήση νεροῦ ἀπὸ τὸ δάπεδο, ποὺ ἦταν στρωμένο μὲ μαρμαρίνες πλάκες ποὺ κάλυπταν τὸ ὑδραυλικὸ σύστημα. Βόρεια τῆς αἶθουσας 4 βρέθηκε ἓνα ἀκόμη δωμάτιο μὲ ψηφιδωτὸ δάπεδο, τὸ ὁποῖο σχετίζεται προφανῶς μὲ τὰ λείψανα τῆς ὁδοῦ Γκαρμπολᾶ 4 (ἀρ. Κατ. 59). Τὰ κινητὰ εὑρήματα ποὺ ἀποκαλύφθηκαν τόσο στὸ οἰκόπεδο τῆς ὁδοῦ Γκαρμπολᾶ 4 ὅσο καὶ τῆς ὁδοῦ Φιλίππου 25, 27 ἐνισχύουν τὴν εἰκασία αὐτή⁶². Φαίνεται δηλαδὴ ὅτι τόσο ἡ ὁδὸς ὅσο καὶ τὰ λείψανα τῆς οἰκίας, ποὺ ἀνήκουν στὴ ρωμαϊκὴ περίοδο, θεμελιώθηκαν πάνω σὲ προγενέστερες «κατασκευές» ἐλληνιστικῶν χρόνων.

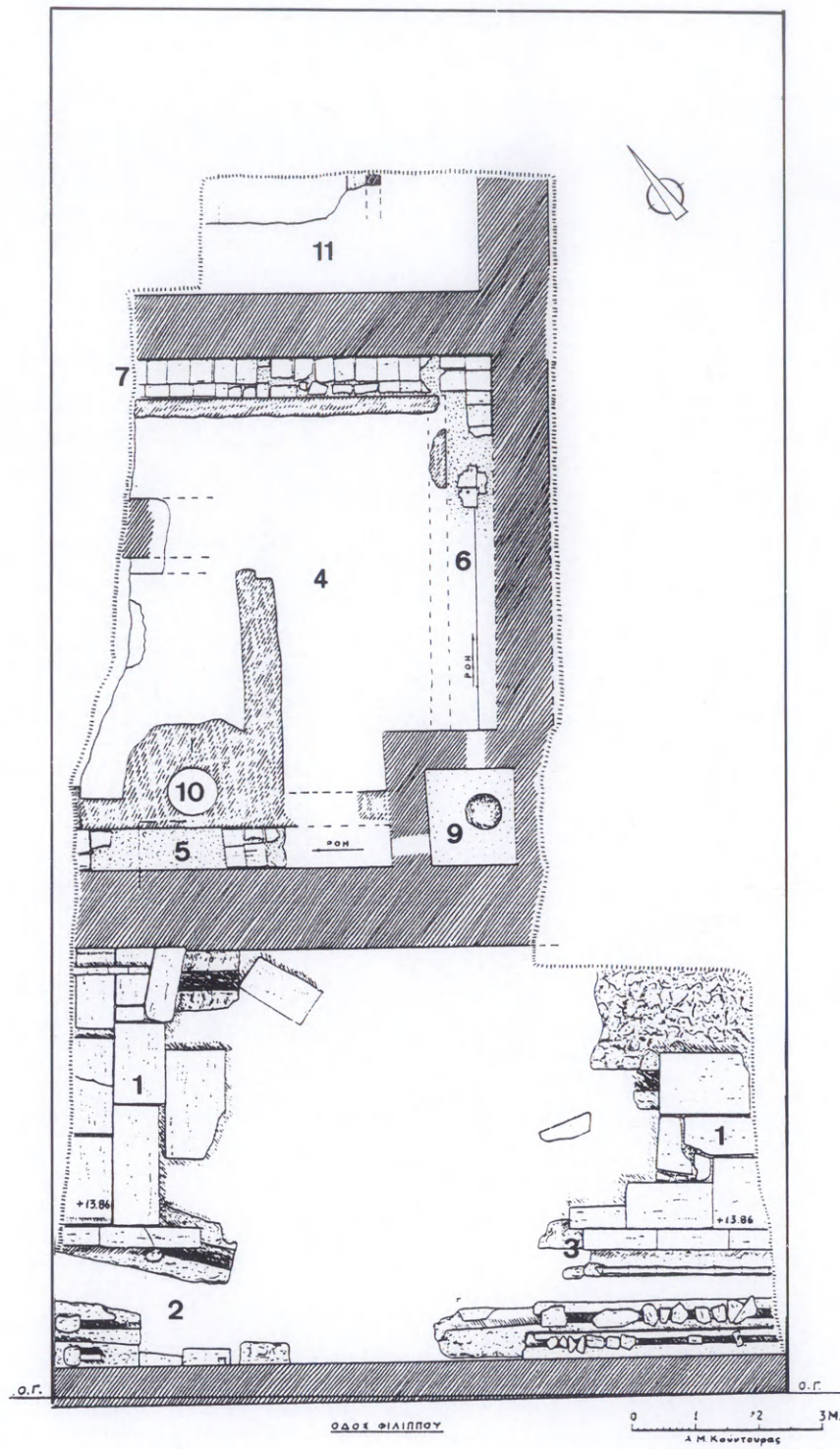
Μ. ΚΑΡΑΜΑΝΩΛΗ-ΣΙΓΑΝΙΔΟΥ, ΑΔ 25, 1970, Β2, 365-366 σχέδ. 3-4 πίν. 312 β-γ. Ο. ΑΛΕΞΑΝΔΡΗ, ΑΔ 29, 1973-74, Β3, 681-682 σχέδ. 8 πίν. 495 γ-δ.

⁶¹ Αὐτὸ ἀποδεικνύουν τὰ ἀφθονα ὄστρακα τοῦ 2ου καὶ τοῦ 1ου αἰ. π.Χ., καθὼς καὶ ὄστρακα τῆς κεραμεικῆς terra sigillata τοῦ 2ου αἰ. μ.Χ..

⁶² Τὰ κινητὰ εὑρήματα τοῦ οἰκοπέδου τῆς ὁδοῦ Φιλίππου 25-27, ποὺ βρέθηκαν κάτω ἀπὸ τὰ ρωμαϊκὰ λείψανα, συνίστανται σὲ νομίσματα τοῦ 4ου-2ου αἰ. π.Χ., σὲ λαβὲς κανθάρων, σὲ τμήματα λύχνων καὶ σὲ τεμάχια ἀγγείων τῆς κατηγορίας «δυτικῆς κλιτύος».

Εικ. XI. Οικία και οδός, ἀρ. Κατ. 60 (ΑΔ 29, 1973-74, Β3, 686 σχέδ. 8).

Εικ. XII. Οικία και οδός, ἀρ. Κατ. 60 (ΑΔ 25, 1970, Β2, 367 σχέδ. 4).

61. ΑΓΟΡΑ (FORUM): ΒΟΡΕΙΟΔΥΤΙΚΗ ΣΤΟΑ
(Εικ. XIII)

A. 211-230 μ.Χ.

Γ. Ἀργολιθοδομή

Δ. -5,20/-4,22 μ. (14,94/15,92 μ.)

Ε. 123°

Χάρη στην πραγματοποίηση δύο ανασκαφικῶν ἐρευνῶν στὴν ὁδὸ Γκαρμπολᾶ 5 (1970) καὶ στὴν ὁδὸ Γκαρμπολᾶ 10 (1973-74) ἔγινε γνωστὸ τμῆμα τῆς βορειοδυτικῆς στοᾶς τῆς ᾽Ανω Πλατείας. Στὴν πρώτη ἀνασκαφὴ ἀποκαλύφθηκαν οἱ βαθμίδες τοῦ κρηπιδώματος καὶ τμῆμα τοῦ στυλοβάτη (Εἰκ. XIII: 1), ὅπου διακρίνονται οἱ βάσεις τριῶν κιόνων (Εἰκ. XIII: 2, 3, 4). Ἐντοπίστηκε, ἐπίσης, τὸ ψηφιδωτὸ δάπεδο (Εἰκ. XIII: 5) τῆς στοᾶς με θέμα συγγενὲς πρὸς ἐκεῖνο τῆς νοτιοανατολικῆς στοᾶς τῆς ᾽Ανω Πλατείας⁶³. Ἡ ἀνασκαφὴ τοῦ 1973-74 ἀποκάλυψε ἕνα ἄλλο τμῆμα, μήκ. 12, πλ. 2 μ., τοῦ στυλοβάτη τῆς βορειοδυτικῆς κιονοστοιχίας τῆς ᾽Ανω Πλατείας. Κάθετα στὸν τοῖχο τοῦ στυλοβάτη διέρχεται ἀποχετευτικὸς ἀγωγός, διαστ. 0,60 × 0,70 μ.

Μ. ΚΑΡΑΜΑΝΩΛΗ-ΣΙΓΑΝΙΔΟΥ, ΑΔ 25, 1970, Β2, 362-363 σχέδ. 1 πίν. 308 δ. Ο. ΑΛΕΞΑΝΔΡΗ, ΑΔ 29, 1973-74, Β3, 658 πίν. 478 α.

62. ΑΓΟΡΑ (FORUM): ΑΝΩ ΠΛΑΤΕΙΑ
(Εικ. XIV, Πίν. 46-48, 50)

A. 211-230 μ.Χ.

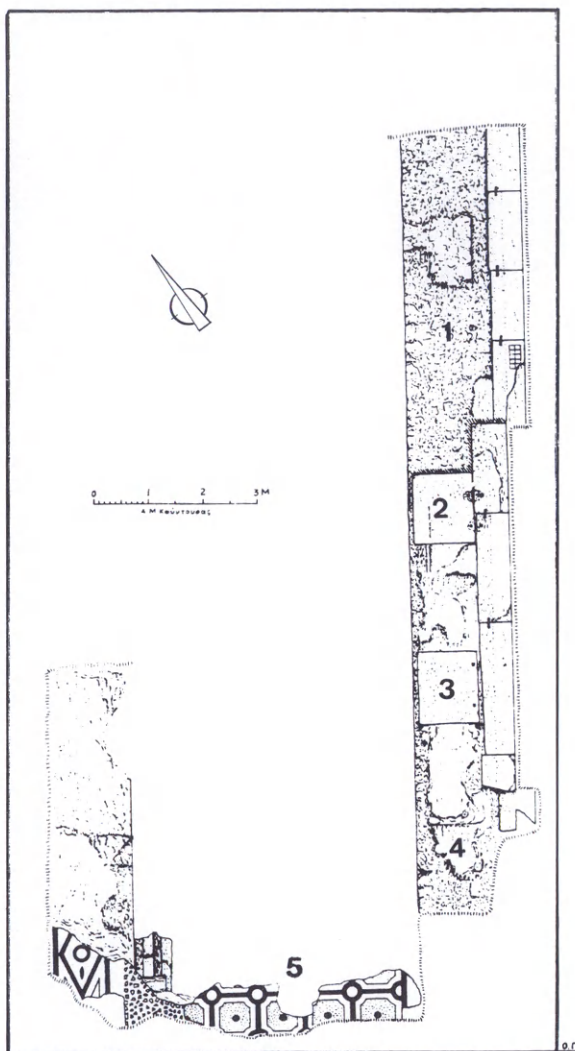
B. Ἑλληνιστικὴ, 211-230 μ.Χ.

Γ. Μαρμάρινες πλάκες

Δ. -4,75 μ. (15 μ.)

Ε. 123°

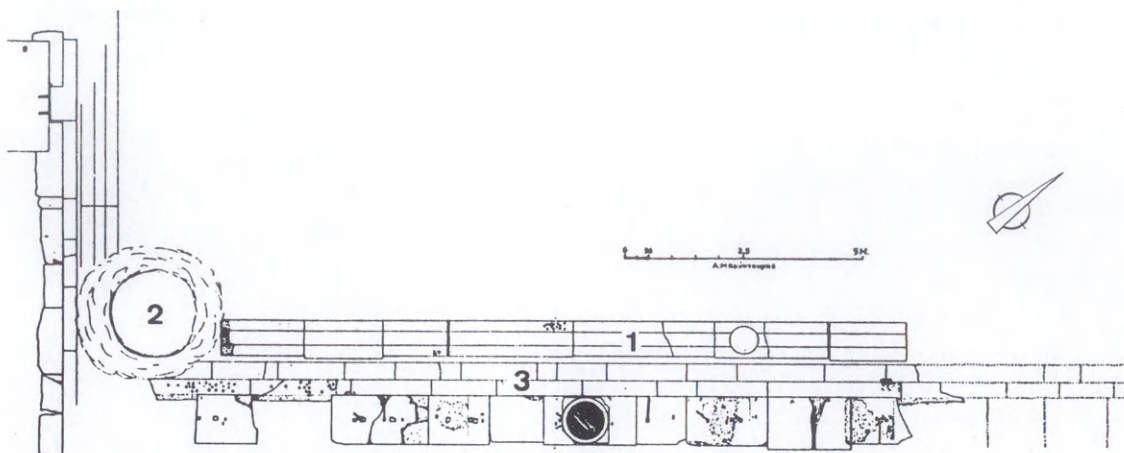
Σήμερα εἶναι ὁρατὴ ἔκταση 100 × 65 μ. τῆς ᾽Ανω Πλατείας, ἀλλὰ οἱ ἀρχικὲς τῆς διαστάσεις ἦταν μεγαλύτερες (Πίν. 46). Οἱ ἀνασκαφὲς στὴν ὁδὸ Γκαρμπολᾶ 5 καὶ 10 (ἀρ. Κατ. 61), ὅπως ἐπίσης στὴν ὁδὸ Μακεδονικῆς Ἀμύνης καὶ Φιλίππου 35 (ἀρ. Κατ. 63), ἀπέδειξαν ὅτι τὸ μῆκος τῆς

Εἰκ. XIII. Ρωμαϊκὴ Ἀγορά. ᾽Ανω Πλατεία-βορειοδυτικὴ στοά, ἀρ. Κατ. 61 (ΑΔ 25, 1970, Β2, 363 σχέδ. 1).

(ΒΔ-ΝΑ) ἔφτανε τὰ 146 μ. Τὸ πλάτος (ΒΑ-ΝΔ) δὲν εἶναι γνωστὸ, ἀφοῦ δὲν βρέθηκε ἀκόμη τὸ βορειοανατολικὸ πέρασ τῆς, τὸ ὁποῖο ἔχει ὑπολογιστεῖ στὰ 90 μ. περίπου (ἔχει ὑποτεθεῖ ὅτι τὸ βορειοανατολικὸ ὄριο

⁶³ Πρβ. Μ. ΚΑΡΑΜΑΝΩΛΗ-ΣΙΓΑΝΙΔΟΥ, ΑΔ 25, 1970, Β2, 362.

Εἰκ. XIV. Ρωμαϊκὴ Ἀγορὰ-Ἄνω Πλατεία, ἀρ. Κατ. 62 (ΑΔ 22, 1967, Β2, 383 σχέδ. 3).

συμπίπτει μετὰ τὴν ὁδὸ Ὀλύμπου, ὅπου τὸ ἔδαφος ἦταν βραχώδες καὶ παρουσίαζε μεγάλη κλίση)⁶⁴.

Ἡ Ἄνω Πλατεία ἦταν πλακοστρωμένη με λευκὲς ὀρθογώνιες μαρμαρινὲς πλάκες σὲ στρώμα ὑδραυλικοῦ κονιάματος ποὺ ἐδράζεται πάνω σὲ στρώμα ἀργολιθοδομῆς, πάχ. 0,20 μ. Πρὶν τοποθετηθοῦν οἱ πλάκες ἔγινε ἰσοπέδωση τῆς περιοχῆς, ὅπως ἀπέδειξαν ἀνασκαφὲς στὴ δεκαετία τοῦ 1960⁶⁵.

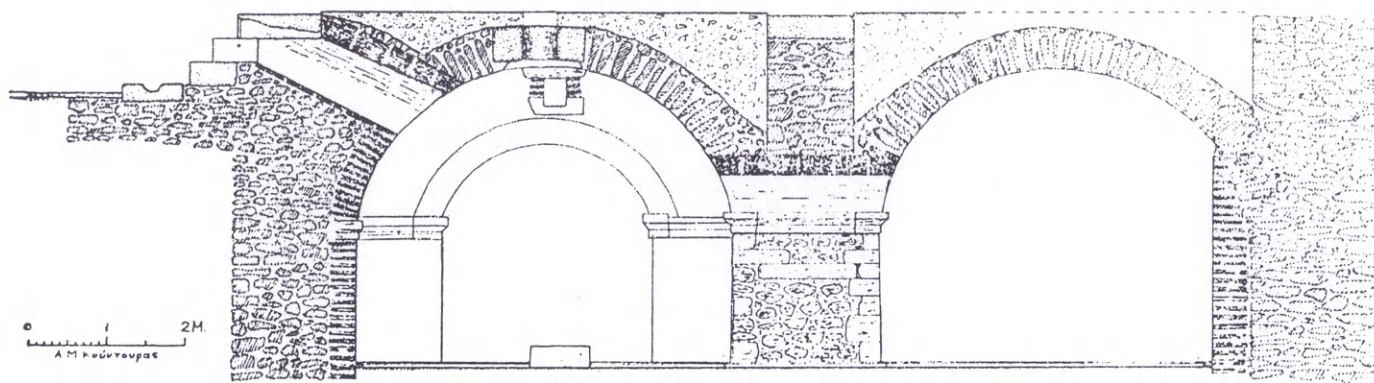
Τὴ νοτιοανατολικὴ καὶ τὴ νοτιοδυτικὴ πλευρὰ τῆς Ἄνω Πλατείας περικλείει ἀνοικτὸς ἀποχετευτικὸς ἀγωγὸς (Εἰκ. XIV: 1) ὀμβρίων ὑδάτων με κατεύθυνση πρὸς τὴ νοτιοδυτικὴ γωνία, ὅπου ὁ ἀγωγὸς γίνεται ὑπόγειος (Εἰκ. XIV: 2). Ἐν συνεχείᾳ τρία μαρμαρίνα σκαλοπάτια (Εἰκ. XIV: 3), ἀπὸ τὰ ὁποῖα τὸ ἀνώτερο ἀποτελεῖ τὸ στυλοβάτη τῆς ἐξωτερικῆς κιονοστοιχίας τῶν δύο στο-

ῶν (δηλαδή τῆς νοτιοανατολικῆς καὶ τῆς νοτιοδυτικῆς) ὁδηγοῦν στὸ δάπεδο τῶν στοῶν (Πίν. 46, 48, 50). Συνάγεται δηλαδή ὅτι ὁ χώρος τῆς Ἄνω Πλατείας βρισκόταν σὲ χαμηλότερο ἐπίπεδο καὶ προοριζόταν ἀποκλειστικὰ γιὰ τοὺς πεζοὺς, χωρὶς νὰ ἔχουν πρόσβαση σὲ αὐτὸν ἄμαξες καὶ ζῶα. Τὴ θεωρία αὕτη σχετικὰ μετὰ τὴ χρῆση τῆς Ἄνω Πλατείας ἐνισχύει ὁ ἐντοπισμὸς πλακόστρωτου ρωμαϊκοῦ δρόμου στὴ νοτιοανατολικὴ γωνία τῆς Ἄνω Πλατείας, ὁ ὁποῖος ἀπολήγει στὸ σημεῖο ὅπου ἀρχίζει ἡ νοτιοανατολικὴ στοὰ (Πίν. 47), ὅπως ἐπίσης καὶ ἡ ἀποκάλυψη μαρμαρινῶν κιγκλιδωμάτων σὲ ὀρισμένα ἀπὸ τὰ μεταξόνια τῶν κιονοστοιχιῶν. Σὲ τομὲς ποὺ ἔγιναν κάτω ἀπὸ τὴν πλακόστρωση δὲν ἀναφέρεται νὰ ἐντοπίστηκαν ἑλληνιστικὰ κτήρια, ἀλλὰ μόνο μερικὰ κινητὰ εὐρήματα⁶⁶ καὶ λείψανα ἀχρονολό-

⁶⁴ ΜΠΑΚΙΡΤΖΗΣ 1977, 257-258.

⁶⁵ ΠΕΤΣΑΣ 1968, 160.

⁶⁶ Τὸ πιὸ ἐνδιαφέρον εὑρημα εἶναι πώρινο ἄγαλμα Ἀτλαντος (εἰκ. 8) ἑλληνιστικῆς ἐποχῆς (Φ. ΠΕΤΣΑΣ ΑΔ 22, 1967, Β2, 386. ΠΕΤΣΑΣ 1968, 160, καὶ Θεσσαλονίκη 1986, 27). Ἐπίσης ἐνδιαφέρουσα εἶναι ἡ ἀποκάλυψη μικροῦ θησαυροῦ ποὺ χρονολογεῖται μεταξὺ 134 καὶ 54 π.Χ. (πρβ. Μ. ΟΕCONOMIDES-CARAMESSINI, Trésor de deniers de la République Romaine trouvé à Thessalonique, *Quaderni ticinesi di numismatica e antichità classiche* XIII, 1984, 139-145).

Εικ. XV. Ρωμαϊκή Ἀγορά. Cryptoporticus, ἀρ. Κατ. 63 (ΠΕΤΣΑΣ 1970, 225 σχέδ. 9).

γητα, πού ἰσοπεδώθηκαν γιὰ τὴν πλακόστρωση τῆς Ἀνω Πλατείας⁶⁷.

Διαφορετικὰ ἀποτελέσματα προέκυψαν σὲ ἀνασκαφὴ πού πραγματοποιήθηκε στὴν ὁδὸ Γκαρμπολᾶ 7, τὸ 1982. Ἐδῶ ἀποκαλύφθηκαν κάτω ἀπὸ τὴ ρωμαϊκὴ πλακόστρωση τῆς Ἀνω Πλατείας τρεῖς βαθμίδες κλίμακας ἀπὸ μαρμάρινες ἢ πώρινες πλίνθους· δὲν ἀποκλείεται νὰ πρόκειται γιὰ τμήμα βήματος τῆς ἐλληνιστικῆς Ἀγορᾶς.

Σὲ ἄλλη δοκιμαστικὴ τομὴ, πού πραγματοποιήθηκε τὸ 1988 σὲ οἰκόπεδο στὴ συμβολὴ τῶν ὁδῶν Γκαρμπολᾶ 9 καὶ Μακεδονικῆς Ἀμύνης 5, ἐντοπίστηκε «δάπεδο μὲ λαξευμένο ἀβαθὴ λάκκο πού χρονολογεῖται στὴν ὀψιμὴ ἐλληνιστικὴ ἐποχή».

Φ. ΠΕΤΣΑΣ, ΑΔ 22, 1967, Β2, 379-391 σχέδ. 2-6 πίν. 288 α-β, 290 α, γ, 291 δ, ε. Μακεδονικὰ 7, 1966-67, 295. Μακεδονικὰ 9, 1969, 149-150. ΠΕΤΣΑΣ 1968, 156-161. ΠΕΤΣΑΣ 1970, 224. ΜΠΑΚΙΡΤΖΗΣ 1977, 257-260. Θεσσαλονίκη 1986, 27, 51-52. Ι. ΒΟΚΟΤΟΠΟΥΛΟΥ, ΑΔ 37, 1982, Β2, 280. Σ. ΜΟΣΧΟΝΗΣΙΟΥ, ΑΔ 43, 1988, Β2, 253 πίν. 203 α.

63. CRYPTOPORTICUS, ΚΑΤΑΣΤΗΜΑΤΑ καὶ ΟΔΟΣ (Εικ. XV, Πίν. 50-51)

A. 211-230 μ.Χ.

B. 211-230 μ.Χ., 6ος, 7ος αἰ. μ.Χ.

Γ. Ἀργολιθοδομὴ καὶ πλινθοδομὴ

Δ. -6,15 μ. (13,65 μ.)

E. 123°

Ὁ Cryptoporticus πού ἐντοπίστηκε κάτω ἀπὸ τὴ νοτιοδυτικὴ στοὰ τῆς Ἀνω Πλατείας, ἀποτελεῖται ἀπὸ δύο παράλληλους καμαροσκέπαστους διαδρόμους (Εικ. XV, Πίν. 50). Ἡ βορειοδυτικὴ γωνία τοῦ Cryptoporticus ἐντοπίστηκε χάρις σὲ σωστικὴ ἀνασκαφὴ σὲ οἰκόπεδο στὴ διασταύρωση τῶν ὁδῶν Μακεδονικῆς Ἀμύνης 1 καὶ Φιλίππου 35, κατὰ τὴν ὁποία ἀποκαλύφθηκε ἕνας πεσσὸς τῶν καμαροσκέπαστων διαδρόμων. Ἀλλὰ τμήματα τοῦ Cryptoporticus καὶ τοῖχοι, πού ἴσως ἀνῆκαν σὲ κτίσματα τῆς Ἀνω Πλατείας, ἀποκαλύφθηκαν πρὸς τὴν ὁδὸ Μακεδονικῆς Ἀμύνης. Χάρη στὰ στοιχεῖα αὐτὰ εἴμαστε σὲ θέση νὰ διαπιστώσουμε ὅτι τὸ μῆκος τοῦ Cryptopor-

⁶⁷ Βλ. Φ. ΠΕΤΣΑΣ, ΑΔ 22, 1967, Β2, 386, ὅπου ἀναφέρεται ὅτι τὰ λείψανα ἴσως ἀνῆκαν σὲ βάθρα καὶ στῆλες πού προϋπῆρχαν τῆς πλακόστρωσης.

ticus ήταν 146 μ. και ότι συνδεόταν έμμέσως με τη βορειοδυτική στοά (άρ. Κατ. 61). Οι πεσσοί του Cryptoporticus είναι κατασκευασμένοι με γωνιολίθους, ενώ ή καμαρωτή όροφή από άργολιθοδομή που ένισχύεται από μαρμάρινα και πλίνθινα τόξα σε ίσες μεταξύ τους αποστάσεις (Πίν. 51). Πρὸς τήν "Ανω Πλατεία, στο ύψος τής ανώτερης βαθμίδας, ανοίγονται σε κανονικές αποστάσεις φωταγωγοί για τὸ φωτισμὸ και τὸν εξαερισμὸ τοῦ έσωτερικοῦ διαδρόμου του Cryptoporticus (Εἰκ. XV). Ὁ έξωτερικὸς διάδρομος ήταν σε έπαφή με σειρά καταστημάτων, πὸν πλαισιώνονταν στη νοτιοδυτική πλευρὰ από δρόμο πλ. 2 μ. Τὸ δόστρωμα αὐτὸ αποτελεί τή συνέχεια εκείνων πὸν ἀποκαλύφθηκαν στις ὁδοὺς Κρυστάλλη, Φιλίππου 25, 27 και Χριστοπούλου 12 (άρ. Κατ. 51, 60 και 118). Στη νοτιοανατολική πλευρὰ τοῦ Cryptoporticus ὑπῆρχε κλίμακα, τής ὁποίας σώζονται δέκα βαθμίδες και πλατύσκαλο, πὸν συνέδεε τὸ δρόμο αὐτὸ με τήν "Ανω Πλατεία. Ὁ Cryptoporticus, για τήν κατασκευή τοῦ ὁποίου χρησιμοποιήθηκαν δύο διαφορετικὰ μετρικὰ συστήματα, παρουσιάζει δύο οικοδομικὲς φάσεις. Κατὰ τήν πρώτη φαίνεται ὅτι χρησίμευε ὡς ἀποθήκη τῶν καταστημάτων, κατὰ τή δεύτερη, ὅταν φράχθηκαν τὰ ἀνοίγματα πρὸς τὰ καταστήματα, μετατράπηκε σε δημόσιο χῶρο.

Ἔτσι, διαπιστώνουμε ὅτι ὁ λειτουργικὸς προορισμὸς του ήταν διττός: ὡς ἀναλημματικὸς τοῖχος, ὁπότε συγκρατοῦσε τὰ χῶματα πὸν μεταφέρθηκαν μετὰ τήν έκσκαφή τής βορειοανατολικῆς πλευρᾶς τής "Ανω Πλατείας⁶⁸, και ὡς διπλὴ ὑπόγεια στοά.

ΠΕΤΣΑΣ 1968, 158-159. Φ. ΠΕΤΣΑΣ, ΑΔ, 23, 1968, Β2, 330 σχέδ. 2-3 πίν. 278. Ο. ΑΛΕΞΑΝΔΡΗ, ΑΔ 29,

1973-74, Β3, 693 πίν. 499 ε. Κ. ΡΩΜΙΟΠΟΥΛΟΥ, ΑΔ 31, 1976, Β2, 241. VELENIS-VOCOTROPOULOU 1993.

64. ΑΓΟΡΑ (FORUM): ΚΑΤΩ ΠΛΑΤΕΙΑ

Α. 211-230 μ.Χ.

Ε. 124°

Διαθέτουμε ἐλάχιστα στοιχεῖα για τήν πλατεία αὐτή, ἀφοῦ δὲν ἔχουν πραγματοποιηθεῖ ἀνασκαφικὲς ἔρευνες ἐπὶ τούτου. Ὑποθέτουμε ὅτι ή ἔκτασή της ήταν μεγαλύτερη ἀπὸ εκείνη τής "Ανω Πλατείας (άρ. Κατ. 62). Προφανῶς ὁ Μεγαλοφόρος, δηλαδή ή Κάτω Πλατεία ἔφθανε ἔως τήν «Ἐγνατία» ὁδό, πρὸς τήν ὁποία ἀνοιγόταν με τή μεγαλοπρεπή εἴσοδο τῶν Εἰδῶλων (άρ. Κατ. 84)⁶⁹.

Ἀρχαιολογικὰ στοιχεῖα πὸν συνδέονται με τήν Κάτω Πλατεία προκύπτουν ἀπὸ ἔρευνες πὸν πραγματοποιήθηκαν γύρω ἀπὸ τήν ἐκκλησία τής Παναγίας τῶν Χαλκῶν. Πρόκειται για ψηφιδωτὸ δάπεδο πού, προφανῶς, ἀνήκει στη βορειοδυτική στοά τής Πλατείας, τή λεγόμενη Χαλκευτική στοά⁷⁰. Σύμφωνα με πληροφορία πὸν δημοσιεύθηκε ἀπὸ τὸν Χ. Μπακιρτζῆ και βασίζεται στήν προφορικὴ μαρτυρία τοῦ τότε Ἐφόρου Ἀρχαιοτήτων Ν. Νικονάνου «κάτω ἀπὸ τὸν ἀνατολικὸ ἀναλημματικὸ τοῖχο τοῦ περιβόλου (τής Παναγίας τῶν Χαλκῶν) παρουσιάστηκε, ὕστερα ἀπὸ καταρρακτώδη βροχή, τμήμα κτιστῆς καμάρας με κατεύθυνση πρὸς ἀνατολάς»⁷¹. Ὁ τοῖχος αὐτὸς θὰ πρέπει νὰ σχετίζεται με ἕναν ἄλλο cryptoporticus, ὁμοιο και παράλληλο με εκείνον τής "Ανω Πλατείας, πὸν ἀποτελοῦσε τή νοτιοδυτική πλευρὰ τοῦ Μεγαλοφόρου και εἶχε, πιθανῶς, τὸν ἴδιο λειτουργικὸ προορισμό.

ΠΕΤΣΑΣ 1968, 159. Φ. ΠΕΤΣΑΣ, ΑΔ 23, 1968, Β2, 330 σχέδ. 3 πίν. 278. ΜΠΑΚΙΡΤΖΗΣ 1977, 258-260.

⁶⁸ ΒΑΚΙΡΤΖΗΣ 1984, 13-18.

⁶⁹ Βλ. παραπάνω σ. 93-94.

⁷⁰ Βλ. παραπάνω σ. 94 και σημ. 57.

⁷¹ ΜΠΑΚΙΡΤΖΗΣ 1977, 258.

65. ΑΓΟΡΑ (FORUM): ΝΟΤΙΟΑΝΑΤΟΛΙΚΗ
καὶ ΝΟΤΙΟΔΥΤΙΚΗ ΣΤΟΑ (Πίν. 47-48, 50)

A. 211-230 μ.Χ.

B. 211-230, 4ος αἰ. μ.Χ. (περίοδος Τετραρχίας)

Γ. Μάρμαρο

E. 123°

Ἡ νοτιοανατολική στοὰ τῆς Ἀνω Πλατείας, ἡ ὁποία ἀποκαλύφθηκε σὲ μῆκος 64 μ., φέρει διπλὴ κιονοστοιχία μὲ βάσεις ἀττικού τύπου⁷². Τὰ βορειοανατολικά διάκενα μεταξὺ τῶν βάσεων τῆς ἐσωτερικῆς κιονοστοιχίας φράχθηκαν στὴ γαλεριανὴ ἐποχή, ὅταν ἀναστηλώθηκε τὸ Ὡδεῖο (Εἰκ. XVI). Οἱ ἐξωτερικοὶ κίονες τῆς στοᾶς πατοῦν ἀπευθείας στὴν τελευταία βαθμίδα τῆς κλίμακας ποὺ συνδέει τὴν Ἀνω Πλατεία μὲ τὴν στοά. Τὸ δάπεδο τῆς νοτιοανατολικῆς κιονοστοιχίας ἦταν διακοσμημένο μὲ ψηφιδωτὰ ποὺ ἔφεραν γεωμετρικὰ σχήματα ποικίλων χρωμάτων (opus tessellatum)⁷³ (Πίν. 48). Ἡ νοτιοδυτικὴ στοά, πλ. 4,80 μ., εἶχε ἐπίσης διπλὴ κιονοστοιχία μὲ ἴδια οἰκοδομικὰ χαρακτηριστικὰ ὅπως ἡ νοτιοανατολικὴ καὶ τὸ δάπεδό της ἔφερε ψηφιδωτὰ μὲ γεωμετρικὰ σχήματα, παρόμοια μὲ ἐκεῖνα τῆς νοτιοανατολικῆς στοᾶς.

Στὴ γωνία ποὺ σχηματίζεται μεταξὺ νοτιοανατολικῆς καὶ νοτιοδυτικῆς στοᾶς ἀποκαλύφθηκε ρωμαϊκὴ ὁδὸς (Πίν. 47) μὲ μαρμάρينو πλακόστρωτο (πλ. 1,50-1,80 μ.).

Φ. ΠΕΤΣΑΣ, ΑΔ 23, 1968, Β2, 328-330 σχέδ. 1 πίν. 277-278. ΠΕΤΣΑΣ 1968, 158. *Θεσσαλονίκη* 1986, 52.

66. ΩΔΕΙΟΝ (Εἰκ. XVI, Πίν. 49)

A. 211-230 μ.Χ.

B. 211-230, 4ος αἰ. μ.Χ. (περίοδος Τετραρχίας)

Γ. Opus mixtum, πλινθοδομή

E. 124°

Τὸ Ὡδεῖο ἐδράζεται ἐν μέρει ἀπευθείας στὸ ἔδαφος (ἀξιοποιώντας τὴ φυσικὴ κλίση) καὶ ἐν μέρει σὲ ἀναλημματικούς καμαροσκέπαστους διαδρόμους.

Ἡ ἐλλειψοειδὴς ὀρχήστρα (Εἰκ. XVI: 1), μὲ χορδὴ 16,30 μ., φέρει μαρμάρινη πλακόστρωση δύο εἰδῶν⁷⁴. Τὰ πρῶτα ἐδάλια τοῦ κοίλου (Εἰκ. XVI: 2) ἀνυψώνονται κατὰ 1,60 μ. ἀπὸ τὴν ὀρχήστρα καὶ σώζονται σὲ ἑξισειρές. Ἔχουν πλάτος 0,96 μ. καὶ παρουσιάζουν στὴν ἄνω ἐπιφάνεια ἴχνη ὀρθομαρμάρωσης. Ὁ τοῖχος τοῦ προσκηνίου, πλ. 1,86 μ. (Εἰκ. XVI: 3) φέρει στὴν πρόσθια ὄψη ἑνδεκά κόγχες ἐναλλὰξ ὀρθογώνιες καὶ ἡμικυκλικές. Στὰ πέρατα αὐτοῦ τοῦ τοίχου ὑπάρχουν δύο κλίμακες ποὺ ὁδηγοῦν στὸ βῆμα τῆς ὀρχήστρας. Στὰ δύο ἄκρα τοῦ τοίχου τῆς σκηνῆς ἀνοίγονται ἰσάριθμες μαρμάρινες θύρες (Εἰκ. XVI: 4, 5) ὕψ. 2,65, πλ. 1,30 μ. (Πίν. 49). Ἡ βορειοδυτικὴ θύρα ὁδηγεῖ διὰ μέσου ἐνὸς καμαροσκέπαστου διαδρόμου στὸ κοῖλο. Ἡ ἄλλη ὁδηγοῦσε σὲ κλίμακα, πλ. 3,80 μ., ἡ ὁποία συνδεόταν μὲ τὸ διάζωμα τοῦ κοίλου.

Τὸ Ὡδεῖο εἶναι κτισμένο σὲ opus mixtum. Σὲ πολλὰ σημεία, ὅπως στὸν τοῖχο τοῦ προσκηνίου, ἔχουν χρησιμοποιηθεῖ μαρμάρινα μέλη σὲ δεύτερη χρῆση. Μέσα στὴν ὀρχήστρα βρέθηκαν τρία ἀγάλματα Μουσῶν⁷⁵ καὶ ἐντοιχισμένη, σὲ μεταγενέστερο τοῖχο, μαρμάρινη πλάκα μὲ ἐγγράφη τὴν ἐπιγραφή: *ΩΔΕΙΟΝΕΚΘΕ*⁷⁶, βάσει τῆς ὁποίας ταυτίζουμε τὸ κτήριο. Κατὰ τὴν ἀνασκαφὴ τοῦ Ὡδείου διαπιστώθηκε ὅτι κατὰ τὴν κατασκευὴ τοῦ χρησιμοποιήθηκαν μερικὰ δωμάτια (Εἰκ. XVI: 6, 7) καὶ τοῖχοι, ποὺ ἀνή-

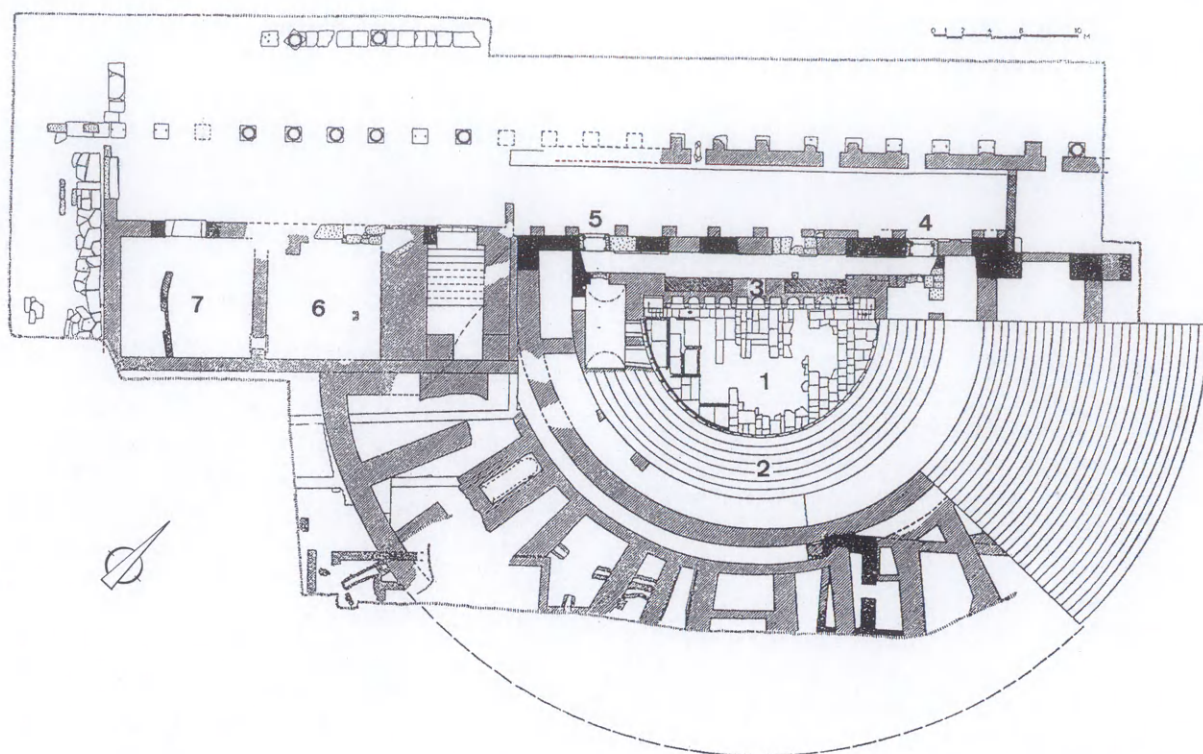
⁷² Γιὰ τὴν περιγραφὴ τους βλ. Φ. ΠΑΠΑΔΟΠΟΥΛΟΥ, ΑΔ 19, 1964, Β3, 330 καὶ σχέδ. 3.

⁷³ Βλ. Φ. ΠΑΠΑΔΟΠΟΥΛΟΥ, ΑΔ 18, 1963, Β2, 197 πίν. 238 α. Ἡ ἴδια, ΑΔ 19, 1964, Β3, 330 πίν. 374 β-γ. Γιὰ τὴ χρονολόγηση τῶν ψηφιδωτῶν βλ. παραπάνω σ. 100-102.

⁷⁴ Φ. ΠΑΠΑΔΟΠΟΥΛΟΥ, ΑΔ 18, 1963, Β2, 196 σχέδ. 1.

⁷⁵ Βλ. παραπάνω σ. 101 καὶ σημ. 109.

⁷⁶ Δηλαδή: *Ὡδεῖον ἐκ θε[μελίων]*. Πρβ. Φ. ΠΑΠΑΔΟΠΟΥΛΟΥ, ΑΔ 18, 1963, Β2, 199 πίν. 239 γ καὶ L. ROBERT, *Bulletin Épigraphe* 1967, 507 ἀρ. 353.

Εικ. XVI. Ὡδεῖο, ἀρ. Κατ. 66 (ΑΔ 19, 1964, Β3, 328 σχέδ. 1).

κουν σὲ κτήριο ποὺ «δὲν ἀποκλείεται νὰ ᾔτο
Θέατρον ἢ Ὡδεῖον.... Ἴσως δὲ καὶ τοῦ νῦν εὐ-
ρεθέντος Ὡδείου προῦπήρχεν ἕτερον ὁ-
μοιον, διότι εἰς τινὰ σημεῖα τοῦ προσθίου
τοιχοῦ τῆς σκηνῆς, ὡς καὶ εἰς κτίσμα κά-
τωθι τοῦ ἄνω διαζώματος τοῦ κοίλου, ἡ τοι-
χοδομία δὲν εἶναι ἡ χαρακτηριστικὴ τῶν
χρόνων τῆς Τετραρχίας ἀλλὰ ἀποτελεῖται ἐξ
ὁλοκλήρου ἐκ σειρῶν πλίνθων, λίαν ἐπιμε-
λημένης κατασκευῆς»⁷⁷. Ἀποτελεσματικὴ
γὰρ τὴ χρονολόγησις τοῦ Ὡδείου εἶναι ἡ με-
λέτη τῶν ἀγαλμάτων τῶν τριῶν Μουσῶν ποὺ
βρέθηκαν στὴν ὀρχήστρα τοῦ κτηρίου. Ἡ

Θ. Στεφανίδου-Τιβερίου ἀπέδειξε ὅτι τὰ τρία
αὐτὰ ἀγάλματα, ποὺ χρονολογοῦνται στὴν
ἐποχὴ τῶν Σεβήρων, πρέπει νὰ ἀποτελοῦσαν
ἐξ ἀρχῆς τὸ διάκοσμο τοῦ Ὡδείου, ὁ ὁποῖος
σχεδιάστηκε καὶ ἐκτελέστηκε ταυτόχρονα
μὲ τὴν οἰκοδόμησις τοῦ κτηρίου, δηλαδὴ
παράλληλα μὲ τὸ οἰκοδομικὸ πρόγραμμα
τῆς Ἀγορᾶς⁷⁸. Κατὰ τὴν ἐποχὴ τοῦ Γαλε-
ρίου τὸ Ὡδεῖο δέχθηκε ριζικὴ ἀναστήλωση,
ὅπως τεκμηριώνεται ἀπὸ τὸ εἶδος τῆς τοιχο-
δομίας, καὶ ἀπέκτησε μεγαλύτερες διαστά-
σεις. Προστέθηκε ἕνας δεῦτερος καμπύλος
τοιχος, γὰρ νὰ ἐπεκταθεῖ τὸ κοῖλον, καὶ στὴ

⁷⁷ Φ. ΠΑΠΑΔΟΠΟΥΛΟΥ, ΑΔ 19, 1964, Β3, 330-331. Σὲ μεταγενέστερη ἐποχὴ τὸ Ὡδεῖο χρησιμοποιοῦ-
θηκε πιθανῶς ὡς ἀρένα καὶ ἀργότερα ὡς χώρος ἐνταφιασμῶν.

⁷⁸ ΣΤΕΦΑΝΙΔΟΥ-ΤΙΒΕΡΙΟΥ 1990, 101-103.

σκηνή ένσωματώθηκε τμήμα τής νοτιοανατολικής στοάς.

Φ. ΠΑΠΑΔΟΠΟΥΛΟΥ, ΑΔ 18, 1963, Β2, 196-199 σχέδ. 1-6 πίν. 235 α-β, 236 α-υ, 237 α-β, 238 α, γ, 239 α-δ. Φ. ΠΑΠΑΔΟΠΟΥΛΟΥ, ΑΔ 19, 1964, Β3, 330-331 σχέδ. 1-2 πίν. 379 α. Α. ΒΑΒΡΙΤΣΑΣ, ΑΔ 26, 1971, Β2, 364-366 πίν. 350 α-στ, 351 α-δ, 352 α-δ. Κ. ΡΩΜΙΟΠΟΥΛΟΥ, ΑΔ 31, 1976, 239-241 σχέδ. 1. *Θεσσαλονίκη* 1986, 52-56. VELENIS-VOCOTOPOLU 1993

67. ΒΙΒΛΙΟΘΗΚΗ καὶ ΟΔΟΣ (Εἰκ. XVII)

Α. 138-217 μ.Χ.

Β. Ἑλληνιστική (κεραμεική), 138-217 μ.Χ., 4ος-5ος αἰ. μ.Χ.

Γ. Opus mixtum, πλινθοδομή

Δ. -5,30 (20,64 μ.)

Ε. 123°

Στὴν ὁδὸ Ὁλύμπου 81, στὴ διασταύρωση μὲ τὴν ὁδὸ Ἀγνώστου Στρατιώτου 1, ἀνασκάφηκε ἡ Βιβλιοθήκη τῆς πόλης σὲ δύο περιόδους: μία κατὰ τὸ 1924⁷⁹ καὶ μία ἄλλη κατὰ τὸ 1973⁸⁰.

Τὸ κτήριο ἔχει ὀρθογωνικὴ κάτοψη, διαστ. 16 × 23 μ., καὶ μαρμαρίνο δάπεδο. Ἡ κύρια εἴσοδος ἦταν τοποθετημένη στὴ νοτιοδυτικὴ πλευρὰ, πρὸς τὴν Ἀγορά. Ἡ βορειοανατολικὴ πλευρὰ τῆς αἵθουσας διαμορφώνεται ἐσωτερικὰ στὸ κέντρο σὲ μεγάλη ἡμικυκλικὴ κόγχη (Εἰκ. XVII: 1), δύο ὀρθογώνιες κόγχες (Εἰκ. XVII: 2, 3) καὶ δύο ψευδοπαρστάδες (Εἰκ. XVII: 4, 5) ΝΑ καὶ ΒΔ⁸¹. Μπροστὰ στὸν τοῖχο μὲ τὶς κόγχες ὑπάρχει

θεμέλιο ἐνὸς στυλοβάτη (Εἰκ. XVII: 6), ὁ ὁποῖος πρέπει νὰ ἔφερε σειρὰ κιόνων⁸². Τὸ κτήριο ἐδράζεται κατευθείαν στὸ βραχῶδες ἔδαφος καὶ εἶναι κατασκευασμένο σὲ opus mixtum καὶ πλινθοδομή⁸³.

ΒΔ τῆς Βιβλιοθήκης βρίσκεται ὀρθογώνιος χώρος σὲ ἐπαφή, ὃχι ὅμως καὶ σὲ ἐπικοινωνία, μὲ αὐτήν. ΝΑ ἡ Βιβλιοθήκη δὲν ἀποκλείεται νὰ ἐκτεινόταν μέχρι τὴν ἀρχαία ρωμαϊκὴ ὁδὸ πρὸς ἐντοπίστηκε σὲ οἰκόπεδο κείμενο στὴ διασταύρωση τῶν ὁδῶν Πελοποννήσου καὶ Ὁλύμπου⁸⁴.

Ἡ πρώτη οἰκοδομικὴ φάση τῆς Βιβλιοθήκης χρονολογεῖται στὸ β' μισὸ τοῦ 2ου-ἀρχῆς τοῦ 3ου αἰ. μ.Χ. μὲ βάση τὴν τοιχοδομία καὶ τὰ γλυπτὰ πρὸς ἀποκαλύφθηκαν ἐντοιχισμένα στοὺς τοίχους τῆς δεύτερης οἰκοδομικῆς φάσης, ἡ ὁποία χρονολογεῖται στὸ τέλος τοῦ 4ου-ἀρχῆς τοῦ 5ου αἰ. μ.Χ.⁸⁵.

ΠΕΛΕΚΙΔΗΣ 1924-25, 121. Ο. ΑΛΕΞΑΝΔΡΗ, ΑΔ 29, 1973-74, Β3, 664-666 σχέδ. 9 πίν. 481 α-γ. ΜΠΑΚΙΡΤΖΗΣ 1977, 262-263. ΚΑΜΠΟΥΡΗ 1985, 71-109.

68. ΤΟΙΧΟΙ, ΔΑΠΕΔΑ καὶ ΟΡΘΟΓΩΝΙΟΣ ΧΩΡΟΣ

Α. 3ος αἰ. μ.Χ.

Β. 3ος, 5ος αἰ. μ.Χ.

Ε. 123°

Στὴ διασταύρωση τῶν ὁδῶν Ἀριστοτέλους καὶ Ὁλύμπου 77, στὸ χῶρο τοῦ Ἑργατικοῦ Κέντρου, ἀποκαλύφθηκε ἀγωγός, μὲ κατεύθυνση πρὸς τὴν ρωμαϊκὴ Ἀγορά, καὶ λείψανα τοίχων καὶ δαπέδων τοῦ 3ου-5ου αἰ. μ.Χ. Οἱ περισσότεροι τοῖχοι εἰ-

⁷⁹ ΠΕΛΕΚΙΔΗΣ 1924-25, 121.

⁸⁰ Ο. ΑΛΕΞΑΝΔΡΗ, ΑΔ 29, 1973-74, Β3, 664-666.

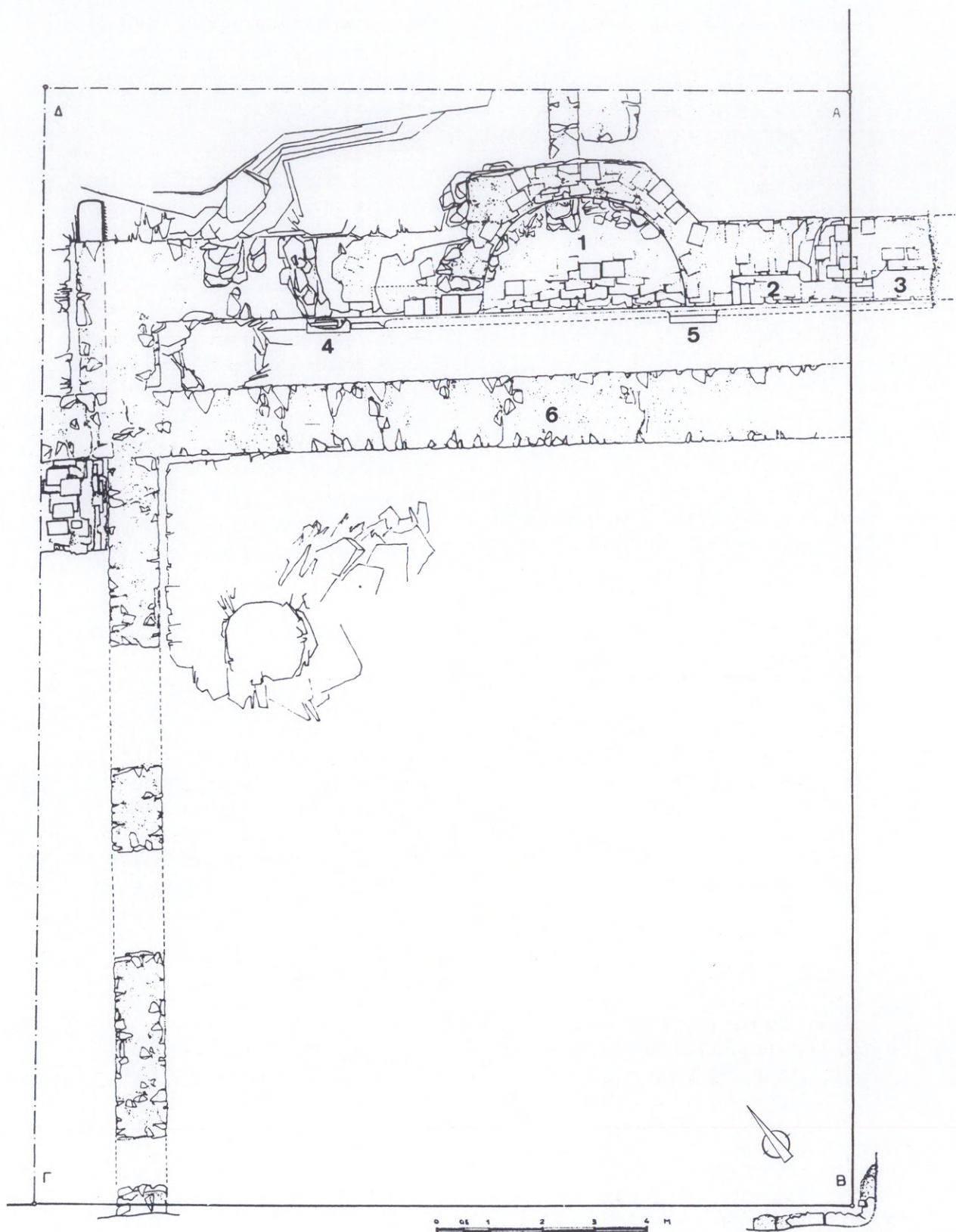
⁸¹ Γιὰ τὴ λεπτομερέστερη περιγραφὴ τῶν οἰκοδομικῶν στοιχείων βλ. ΚΑΜΠΟΥΡΗ 1985, 87-93.

⁸² Ὁ.π., 94.

⁸³ Τὸ opus mixtum ἀποτελεῖται ἀπὸ ἀργολιθοδομή καὶ ἀπὸ τέσσερις σειρὲς πλίνθων, διαστ. 0,42 × 0,33 × 0,06 μ., ἀνὰ 1,20 μ.

⁸⁴ Δὲν εἶναι ἀπίθανο νὰ ὑπῆρχε ΝΑ —γεγονὸς πρὸς διαπιστώθηκε στὴ βορειοδυτικὴ πλευρὰ (ἀρ. Κατ. 68)— ἕνας ἀκόμη χώρος, ὅπως παρατηρεῖται καὶ σὲ ἄλλες ρωμαϊκὲς βιβλιοθηκὲς (ΚΑΜΠΟΥΡΗ 1985, 98-103 σχέδ. 7-8).

⁸⁵ Γιὰ τὴ λεπτομερέστερη ἐρμηνεία τῶν χρονολογικῶν στοιχείων καὶ τὴ σχετικὴ βιβλιογραφία βλ. ΚΑΜΠΟΥΡΗ 1985, 103-105, σημ. 30 καὶ 33.

Εικ. XVII. Βιβλιοθήκη, ἀρ. Κατ. 67 (ΑΔ 29, 1973-74, Β3, 665 σχέδ. 9).

ναι κατασκευασμένοι με οικοδομικό υλικό σε δεύτερη χρήση και δεν αποκλείεται να σχετίζονται με τη δεύτερη οικοδομική φάση της Βιβλιοθήκης (άρ. Κατ. 67).

Στὸ διπλανὸ οἰκόπεδο, ἐπὶ τῆς ὁδοῦ Ὀλύμπου 79, ἀποκαλύφθηκε⁸⁶ ὀρθογώνιος χώρος, διαστ. 8,50 × 9,20 μ., με ἡμικυκλικές κόγχες στὶς τρεῖς τοῦ πλευρὲς καὶ εἴσοδο στὴ νοτιοδυτικὴ πού, ὅμως, δὲν ἐπικοινωνοῦσε ἄμεσα μετὰ τὴ Βιβλιοθήκη. Τὸ γεγονὸς αὐτὸ ὅμως δὲν ἀποκλείει τὴν περίπτωσιν τὸ κτήριον νὰ ἀνῆκε στὸ ἀρχιτεκτονικὸ συγκρότημα τῆς Βιβλιοθήκης (άρ. Κατ. 67).

Κ. ΡΩΜΙΟΠΟΥΛΟΥ, ΑΔ 31, 1976, Β2, 241 πίν. 194 β.
ΚΑΜΠΟΥΡΗ 1985, 92, σημ. 12.

69. ΛΟΥΤΡΑ

Α. 4ος αἰ. μ.Χ. (περίοδος Τετραρχίας);
Γ. Opus mixtum
Ε. 124°

Στὴν ὁδὸ Πλάτωνος 47 ἀνασκάφηκε μεγάλο κτήριο μετὰ ἀλλεπάλληλες οἰκοδομικὰς φάσεις, ἀπὸ τὶς ὁποῖες ἀναγνωρίστηκε τμήμα λουτροῦ, ὅπως ἀποδεικνύουν ἔχνη ἀπὸ δάπεδο ὑποκαύστου καὶ κατεστραμμένοι πεσίσκοι. Μετὰ βάση καὶ τὶς ἀποκαλύψεις ποὺ πραγματοποιήθηκαν στὴν ὁδὸ Πελοποννήσου 9 (άρ. Κατ. 70), ὑποθέτουμε ὅτι σὲ αὐτὸ τὸ οἰκοδομικὸ τετράγωνον θὰ πρέπει νὰ ὑπῆρχε κάποια μεγαλοπρεπὴς οἰκία μετὰ ἰδιωτικὸ λουτρικὸ συγκρότημα.

Κ. ΡΩΜΙΟΠΟΥΛΟΥ, ΑΔ 31, 1976, Β2, 241 σχέδ. 3.

70. ΟΙΚΙΑ

Α. Ρωμαῖκοὶ αὐτοκρατορικοὶ χρόνοι
Στὴν ὁδὸ Πελοποννήσου 9 ἀποκαλύφθηκε ρωμαϊκὴ οἰκία, οἱ τοῖχοι τῆς ὁποίας διατηροῦσαν ἐν μέρει λευκὸ μαρμαροθέτημα. Σὲ μία αἴθουσα ἐντοπίστηκε δάπεδο μετὰ μαρμαροθέτημα καὶ κατὰ 0,30 μ. κάτω ἀπὸ

αὐτὸ ψηφιδωτὸ δάπεδο μετὰ γεωμετρικὸ διάκοσμο.

Α. ΒΑΒΡΙΤΣΑΣ, ΑΔ 27, 1972, Β2, 505 πίν. 440 α.

71. ΛΟΥΤΡΑ

Α. 3ος-4ος αἰ. μ.Χ.
Γ. Opus mixtum, πλινθοδομή
Ε. 123°

Στὴ διασταύρωση τῶν ὁδῶν Ὀλύμπου καὶ Πλάτωνος, κατὰ τὴν κατασκευὴ ὑπονόμου, ἀποκαλύφθηκε τμήμα λουτρῶν. Τὰ εὐρήματα ἦταν πολὺ ἀποσπασματικά, ἐπειδὴ τὸ σκάμμα ποὺ ἀνοίχθηκε εἶχε πλάτος μόλις 1 μ. Βρέθηκαν τοῖχοι (σὲ opus mixtum ἢ σὲ πλινθοδομή), ἐκ τῶν ὁποίων ὁ ἓνας ἔφερε ὀρθομαρμάρωση. Ὁ χώρος, βάσει τοῦ ὁποίου ταυτίστηκε τὸ συγκρότημα, φέρει ὑπόκαυστα.

Φ. ΠΕΤΣΑΣ, ΑΔ 24, 1969, Β2, 298-300 σχέδ. 6 πίν. 307 α-γ.

72. ΟΙΚΙΑ καὶ ΚΤΗΡΙΟ

Α. Ὑστεροελληνιστικοὶ χρόνοι
Β. Ὑστεροελληνιστικὴ, ὑστερορρωμαϊκὴ, παλαιοχριστιανικὴ
Ε. 123°

Στὴν ὁδὸ Ἀμύντα 14 ἤρθαν στὸ φῶς λείψανα ὑστεροελληνιστικῆς οἰκίας καὶ τμήμα ὑστερορρωμαϊκοῦ κτηρίου ποὺ παρουσιάζει καὶ μεταγενέστερη φάση. Τόσο τὸ ἐλληνιστικὸ ὅσο καὶ τὸ ὑστερορρωμαϊκὸ κτίσμα ἐκτείνονται στὴν ὁδὸ Ἀμύντα 7 καὶ Μητσαίων (άρ. Κατ. 73).

Κ. ΡΩΜΙΟΠΟΥΛΟΥ, ΑΔ 36, 1981, Β2, 299.

73. ΚΤΗΡΙΟ

Α. Ρωμαῖκοὶ αὐτοκρατορικοὶ χρόνοι
Β. 3ος-2ος αἰ. π.Χ., 3ος-5ος αἰ. μ.Χ.
Ε. 124°

⁸⁶ Πρόκειται προφανῶς γιὰ λείψανα ποὺ ἤδη εἶχαν ἀποκαλυφθεῖ, ὅταν ἦταν Ἐφορος Ἀρχαιοτήτων ὁ Σ. Πελεκίδης (βλ. ΚΑΜΠΟΥΡΗ 1985, σημ. 12).

Στή διασταύρωση τῶν ὁδῶν Ἀμύντα 7 καὶ Μητσαίων ἀποκαλύφθηκαν λείψανα μεγάλου κτηρίου ποὺ παρουσιάζει δύο φάσεις. Ἡ παλαιότερη ἀνήκει στὴ ρωμαϊκὴ αυτοκρατορικὴ περίοδο, ἐνῶ ἡ νεότερη στοὺς παλαιοχριστιανικοὺς χρόνους. Τὸ κτήριο ἐδραζόταν ἐπὶ ἄλλου, ἐλληνιστικοῦ, ὅπως ἀπέδειξαν τὰ κινητὰ εὐρήματα ποὺ χρονολογούνται στὸν 3ο-2ο αἰ. π.Χ. (βλ. καὶ ἀρ. Κατ. 72).

Ο. ΑΛΕΞΑΝΔΡΗ, ΑΔ 29, 1973-74, Β3, 681 σχέδ. 7 πίν. 495 α.

74. ΟΙΚΙΑ (:))

- Α. Ἑλληνιστικοὶ χρόνοι (κεραμικὴ τέλους τοῦ 4ου αἰ. π.Χ.)
- Β. Ἑλληνιστικὴ, ρωμαϊκὴ
- Γ. Ἀργοὶ λίθοι καὶ λάσπη
- Δ. -2,50 μ. (20,62 μ.)
- Ε. 123°

Στὴν ὁδὸ Μητσαίων 6 ἀποκαλύφθηκαν τέσσερις ὀρθογώνιοι χῶροι ἐλληνιστικῆς περιόδου. Οἱ τοῖχοι εἶναι κατασκευασμένοι μὲ ἀργοὺς λίθους καὶ λάσπη, ἐνῶ τὸ δάπεδο ἀποτελοῦσε λευκὸ κονίαμα πάνω σὲ πατημένο χῶμα. Τὸ κτίσμα ξαναχρησιμοποιήθηκε στὴ ρωμαϊκὴ ἐποχὴ. Τοῖχοι κτισμένοι μὲ πέτρες, πλίνθους καὶ κονίαμα ὀρίζουν τρεῖς χώρους, ἀπὸ τοὺς ὁποίους σὲ ἓνα ἀποκαλύφθηκε ἐστία καὶ σὲ ἓνα ἄλλο πηγάδι.

Ι. ΒΟΚΟΤΟΠΟΥΛΟΥ, ΑΔ 39, 1984, Β 214 πίν. 99 α-δ, 100 α.

75. ΟΙΚΙΑ (:))

- Α. 4ος αἰ. μ.Χ.
- Β. Ὑστεροελληνιστικὴ, 4ος αἰ. μ.Χ.
- Δ. -1 μ. (23,42 μ.)
- Ε. 121°

Σὲ οἰκόπεδο τῆς ὁδοῦ Ἀγίας Σοφίας 70 ἀποκαλύφθηκαν λείψανα τοίχων καὶ ἀγώνων,

μεταξὺ τῶν ὁποίων διακρίνεται ὀρθογώνια αἴθουσα τοῦ 4ου αἰ. μ.Χ., μὲ κόγχη στὰ βορειοανατολικά, ἡ ὁποία ἔφερε ὀρθομαρμάρωση, ἐνῶ στὸ δάπεδο ὑπῆρχαν ἴχνη ἀπὸ μαρμαροθέτημα⁸⁷. Ἡ ὀρθογώνια αἴθουσα ἔφερε ψηφιδωτὸ δάπεδο (7 × 1,10 μ.), ὅμοιο μὲ ἐκεῖνο ποὺ ἀποκαλύφθηκε στὸ οἰκόπεδο ποὺ κεῖται στὴ διασταύρωση τῶν ὁδῶν Ἀγίας Σοφίας καὶ Ὀλύμπου 74 (37° Δημοτικὸ Σχολεῖο) καὶ προφανῶς ἀποτελεῖ τὴ συνέχεια τοῦ ἴδιου δαπέδου.

Στὸ οἰκόπεδο βρέθηκαν πολὺ κατεστραμμένα λείψανα ὑστεροελληνιστικῆς καὶ ρωμαϊκῆς ἐποχῆς καὶ στὴν ἐπίχωση ὄστρακα μελαμβafῶν ἀγγείων ἀνάμεικτα μὲ ρωμαϊκά.

Κ. ΡΩΜΙΟΠΟΥΛΟΥ, ΑΔ 32, 1977, Β2, 195-197 σχέδ. 1 πίν. 125 γ. Κ. ΡΩΜΙΟΠΟΥΛΟΥ, ΑΔ 33, 1978, 234 πίν. 104 β.

76. ΤΟΙΧΟΙ

- Α. Ρωμαϊκοὶ χρόνοι
- Ε. 123°/124°

Στὴν «παλαιὰ» ὁδὸ Φιλίππου 52 ἀποκαλύφθηκαν, σὲ ἐκσκαφὴ μὲ μηχανικὸ ἐκσκαφέα, λείψανα τοίχων μνημειώδους οἰκοδομήματος ρωμαϊκῶν χρόνων.

Φ. ΠΕΤΣΑΣ, ΑΔ 24, 1969, Β2, 303 σχέδ. 8 πίν. 312 β.

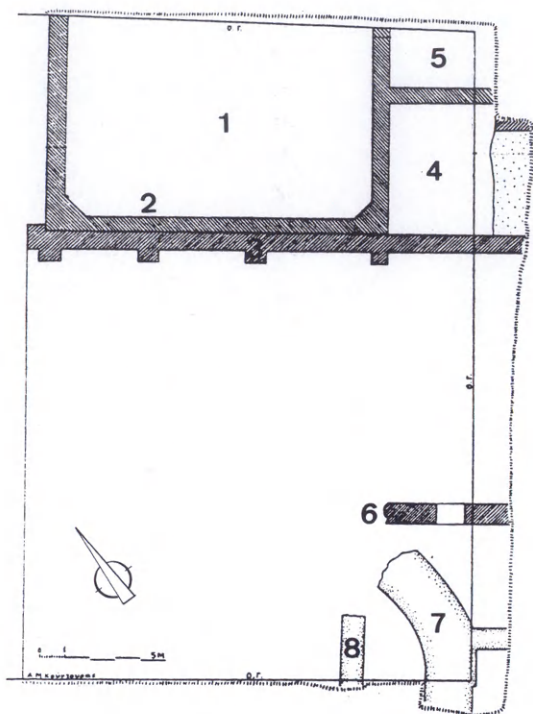
77. ΟΙΚΙΑ καὶ ΔΕΞΑΜΕΝΗ (Εἰκ. XVIII)

- Α. 3ος αἰ. μ.Χ.
- Γ. Πλινθοδομή
- Δ. -5,10 μ. (18,06 μ.)
- Ε. 124°

Στὸ οἰκόπεδο ἐπὶ τῶν ὁδῶν Φιλίππου, Χριστοπούλου καὶ Κοζάνης ἀποκαλύφθηκε δεξαμενὴ καὶ τμήμα οἰκίας.

Τὰ τοιχώματα τῆς δεξαμενῆς (Εἰκ. XVIII: 1) ἦταν ἐπενδυμένα μὲ ὑδραυλικὸ κονίαμα καὶ τὸ δάπεδο ἀποτελοῦσαν τρεῖς ἐπάλληλες

⁸⁷ Γιὰ τὴ διάταξη καὶ τὶς διαστάσεις τοῦ δαπέδου τῆς κόγχης βλ. Κ. ΡΩΜΙΟΠΟΥΛΟΥ, ΑΔ 32, 1977, Β2, 195.

Εικ. XVIII. Οικία και δεξαμενή, άρ. Κατ. 77 (ΑΔ 21, 1966, Β2, 338 σχέδ. 6).

σειρές πλίνθων έμβαπτισμένων σέ παχύν κόνιαμα. Ο νοτιοδυτικός τοίχος (Εικ. XVIII: 2) τής δεξαμενής ένισχυόταν από άλλον παχύτερο (Εικ. XVIII: 3) που έφερε τέσσερις παραστάδες. ΝΑ τής δεξαμενής ανασκάφηκαν δύο δωμάτια οικίας (Εικ. XVIII: 4, 5). Τό ένα (Εικ. XVIII: 4) έφερε ψηφιδωτό δάπεδο με πολύχρωμη διακόσμηση, κάτω από τó όποιο, σέ βάθος 0,60 μ., άποκαλύφθηκε άλλο δάπεδο από κόνιαμα.

Στό νοτιοδυτικό τμήμα του οικόπέδου άποκαλύφθηκαν τμήμα τοίχου σέ πλινθοδομή

(Εικ. XVIII: 6), με άνοιγμα πλ. 1,15 μ., και τοίχοι σέ λιθοδομή (Εικ. XVIII: 7, 8).

Φ. ΠΕΤΣΑΣ, ΑΔ 21, 1966, Β2, 339-340 σχέδ. 6-7.

78. ΑΠΟΧΕΤΕΥΤΙΚΟΣ ΑΓΩΓΟΣ

Α. Ρωμαϊκοί χρόνοι

Γ. Πλινθοδομή

Ε. 123°

Στή διασταύρωση τών όδών Μενελάου και Φιλίππου ανασκάφηκε άποχετευτικός άγωγός. Ο άγωγός, κατασκευασμένος σέ πλινθοδομή, παρουσιάζει φρεάτια έπίσκεψης και κατεύθυνση ΒΑ-ΝΔ, παράλληλως πρós τά θεμέλια μεταγενέστερης οίκοδομής. Παράλληλα με τόν άποχετευτικό άγωγό έτρεχε άγωγός ύδρευσης κατασκευασμένος σέ πλινθοδομή και έπενδυμένος με ύδραυλικό κόνιαμα. Πρόκειται για τή συνέχεια του δικτύου άποχέτευσης-ύδροδότησης που βρέθηκε κάτω από τó όδόστρωμα ρωμαϊκής όδου στήν όδό Μενελάου (άρ. Κατ. 83).

Μ. ΚΑΡΑΜΑΝΩΛΗ-ΣΙΓΑΝΙΔΟΥ, ΑΔ 25, 1970, Β2, 375.

79. ΚΤΗΡΙΟ

Α. 4ος αϊ. μ.Χ.

Β. Ύστεροελληνιστική (κεραμεική), ρωμαϊκή, ύστερορωμαϊκή

Γ. Πλινθοδομή (πλ. πλίνθων 0,30 μ.)

Δ. -5,40/-4,35 μ. (13,10 μ.)

Ε. 124°

Στό χώρο τής έκκλησίας του 'Αγίου Νικολάου του Τρανού άποκαλύφθηκε τοίχος κτισμένος με πλίνθους⁸⁸. Ο τοίχος συνδέεται με έναν άλλο, ίσως παλαιότερο. Οί δύο τοίχοι άνήκουν στο ίδιο κτήριο και όρίζουν δύο μαρμαροθετημένους χώρους. Διακρίνονται επίσης ίχνη ύστερορωμαϊκής κυκλικής κατασκευής από πλίνθους, «ή όποία σχετίζεται με τήν άγορά τής Θεσσαλονίκης και τά προσκείμενα σ' αυτήν κτήρια»⁸⁹. Έντο-

⁸⁸ Για τís διαστάσεις και τή χρονολόγηση του τοίχου (4ος-άρχες 5ου αϊ. μ.Χ.) βλ. ΜΑΡΚΗ-ΑΓΓΕΛΟΥ 1979, 278.

⁸⁹ Ο.π.

πίστηκε, επίσης, «αΐθουσα» ύστερορρωμαϊκού κτηρίου με δύο εισόδους και με άλλα-πάλληλα δάπεδα⁹⁰. Έξω από τη δυτική είσοδο της «αΐθουσας» αποκαλύφθηκε δάπεδο στρωμένο με πλίνθους (0,32 × 0,32 μ.).

Σε τομές που πραγματοποιήθηκαν σε βάθος μέχρι 5,40 μ. αποκαλύφθηκε τρίτος ρωμαϊκός τοίχος, ύστεροελληνιστικά όστρακα και νόμισμα Μακεδόνων.

Ε. ΚΟΥΡΚΟΥΤΙΔΟΥ-ΝΙΚΟΛΑΪΔΟΥ - Χ. ΤΣΙΟΥΜΗ - Θ. ΠΑΖΑΡΑΣ, ΑΔ 31, 1976, Β2, 267-268. Ε. ΚΟΥΡΚΟΥΤΙΔΟΥ-ΝΙΚΟΛΑΪΔΟΥ - Χ. ΜΑΥΡΟΠΟΥΛΟΥ-ΤΣΙΟΥΜΗ - Θ. ΠΑΖΑΡΑΣ, ΑΔ 32, 1977, Β2, 232-233. ΜΑΡΚΗ-ΑΓΓΕΛΑΚΟΥ 1979, 274-287.

80. ΟΙΚΙΑ

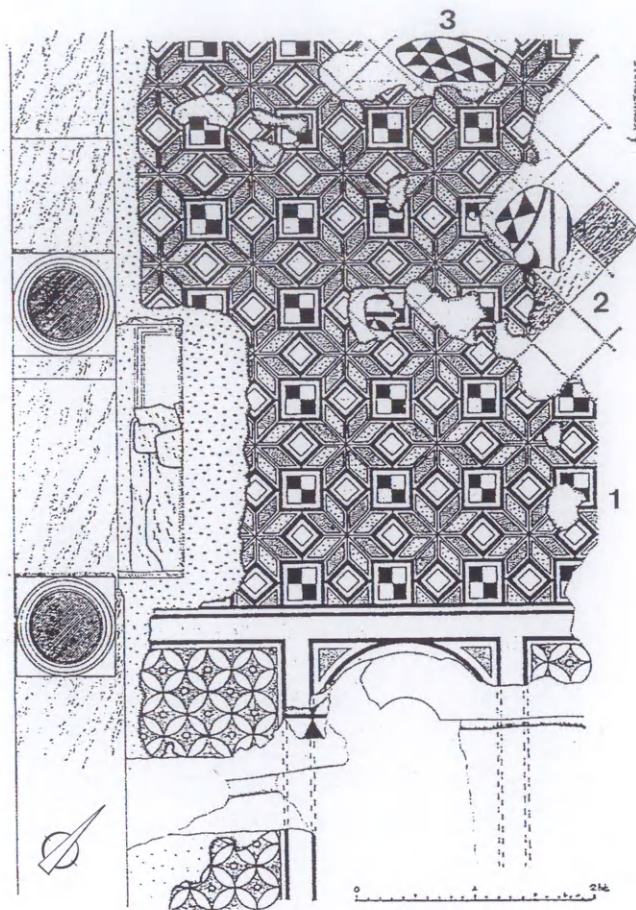
- Α. Ύστερορρωμαϊκοί χρόνοι
- Β. Ύστερορρωμαϊκή, παλαιοχριστιανική
- Ε. 123°/124°

Στην οδό Μενελάου αποκαλύφθηκαν θεμέλια κτίσματος που διαγράφουν τρία ορθογώνια δωμάτια. Σε ένα από τα δωμάτια αυτά εντοπίστηκε πηγάδι προγενέστερης εποχής. Επίσης, στην οδό Μενελάου 18 αποκαλύφθηκαν τοίχοι και κτιστό πηγάδι των ύστερων ρωμαϊκών χρόνων, καθώς και λείψανα παλαιοχριστιανικού κτηρίου.

Μ. ΚΑΡΑΜΑΝΩΛΗ-ΣΙΓΑΝΙΔΟΥ, ΑΔ 25, 1970, Β2, 375.
Ε. ΚΟΥΡΚΟΥΤΙΔΟΥ-ΝΙΚΟΛΑΪΔΟΥ - Χ. ΤΣΙΟΥΜΗ - Θ. ΠΑΖΑΡΑΣ, ΑΔ 32, 1977, Β2, 233.

81. ΘΕΡΜΕΣ ΑΧΕΙΡΟΠΟΙΗΤΟΥ και ΟΔΟΣ (Εικ. XIX-XX)

- Α. Β' μισό του 2ου αϊ. μ.Χ.
- Β. Έλληνιστική (κεραμεική), 2ος, 4ος αϊ. μ.Χ.
- Γ. Opus mixtum, πλινθοδομή
- Δ. -4 μ. (14,90 μ.)
- Ε. 124°

Εικ. XIX. Θέρμες Ἀχειροποιήτου, ἀρ. Κατ. 81 (ΜΠΑΚΙΡΤΖΗΣ 1983, 312 σχ.δ. 1).

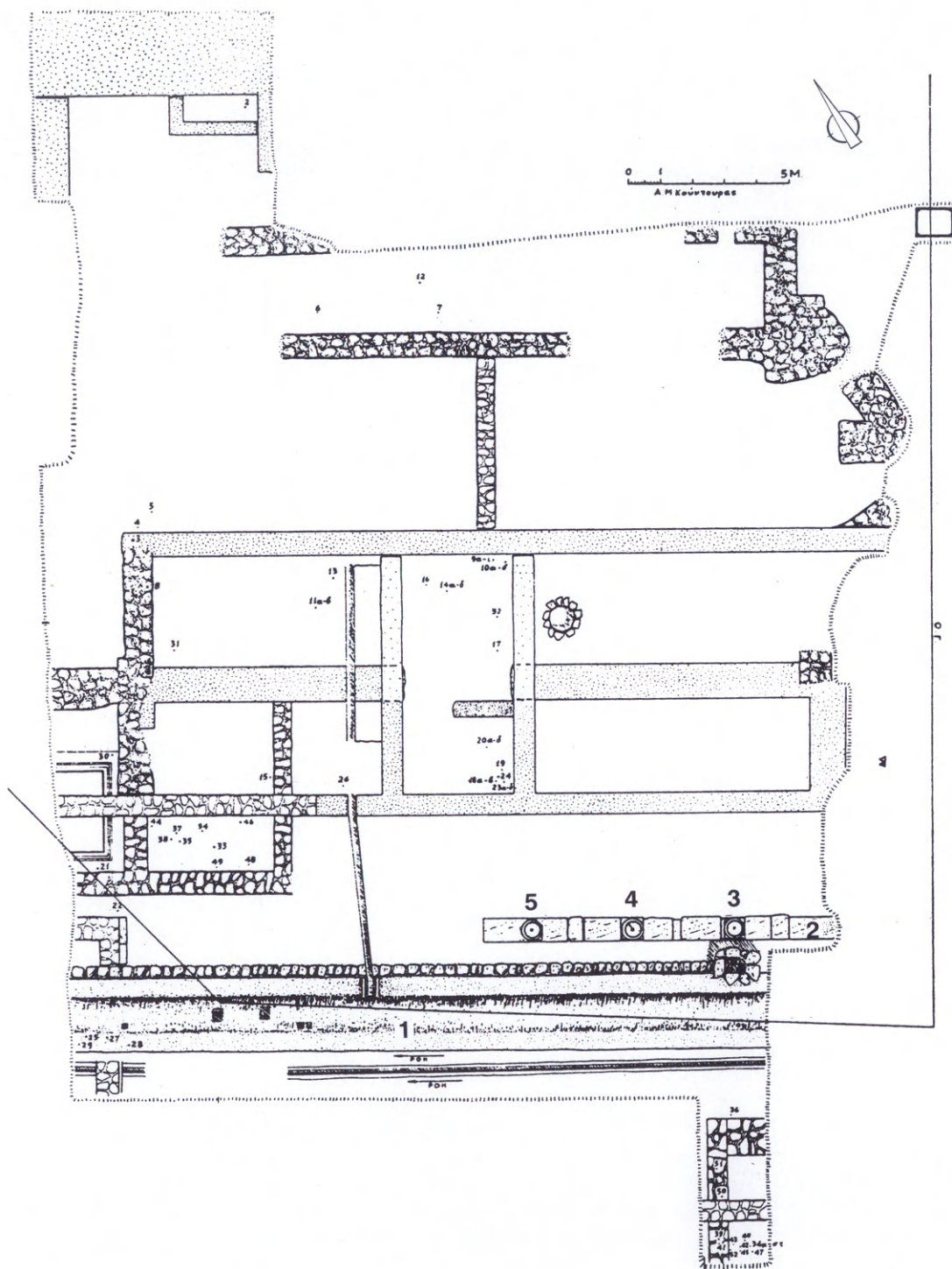
Έχει διαπιστωθεί ότι τα οικοδομικά λείψανα που αποκαλύφθηκαν στις ανασκαφές που πραγματοποιήθηκαν το 1927 και το 1974 στη βορειοανατολική κιονοστοιχία της Ἀχειροποιήτου⁹¹, στὸν περίβολο τῆς ἐκκλησίας καὶ στὸ οἰκόπεδο ἰδιοκτησίας Σωκράτη Γεωργιάδη (ὁδὸς Χριστοπούλου)⁹², ὅπως καὶ στὴν Πλατεία Μακεδονομάχων⁹³ ἀνήκουν σὲ μεγάλο δημόσιο συγκρότημα λουτρῶν ρωμαϊκῆς ἐποχῆς.

⁹⁰ Τὸ πρῶτο δάπεδο (-3,45 μ.), παλαιοχριστιανικῆς ἐποχῆς, ἀποτελοῦσαν πλίνθοι, διαστ. 0,40 × 0,38 × 0,03 μ., ἐνῶ τὸ κατώτερο δάπεδο (-4,10 μ.), ὑστερορρωμαϊκῆς φάσης, εἶναι στρωμένο μὲ μαρμαροθέτημα.

⁹¹ ΜΠΑΚΙΡΤΖΗΣ 1983, 310, ὅπου ἡ σχετικὴ βιβλιογραφία.

⁹² Φ. ΠΕΤΣΑΣ, ΑΔ 22, 1967, Β2, 393-396.

⁹³ ΣΤ. ΠΕΛΕΚΑΝΙΔΗΣ, ΑΔ 17, 1961-62, Β 252-253.

Εικ. XX. Θέρμες Ἀχειροποιήτου, ἀρ. Κατ. 81 (ΑΔ 22, 1967, Β2, 394 σχέδ. 13).

Οἱ ἔρευνες ποὺ πραγματοποιήθηκαν στὸ ἐσωτερικὸ τῆς ἐκκλησίας κάλυψαν περιορισμένη ἔκταση καὶ ἔφεραν στὸ φῶς τρία ἐπ'ἀλλήλα δάπεδα. Τὸ πρῶτο ἀποτελεῖται ἀπὸ ψηφιδωτό, κάτω ἀπὸ τὸ βόρειο κλίτος τῆς βασιλικῆς, ποὺ διαιρεῖται σὲ διάχωρα (Εἰκ. XIX: 1)⁹⁴. Στὸ μεσαῖο διάχωρο βρέθηκε τμήμα λουτήρα ἐπενδυμένου μὲ λευκὲς καὶ μαῦρες μαρμάρινες πλάκες. Κάτω ἀπὸ τὸ ὑπόστρωμα τοῦ πρώτου ψηφιδωτοῦ δαπέδου ἐντοπίστηκε δεύτερο, ἀπὸ τετράγωνες πλάκες λευκοῦ καὶ πράσινου μαρμάρου⁹⁵ (Εἰκ. XIX: 2). Κάτω ἀπὸ τὸ δεύτερο δάπεδο βρέθηκε καὶ τρίτο, μὲ λευκὲς καὶ μαῦρες ψηφίδες (στὸ μικρὸ τμήμα ποὺ ἀποκαλύφθηκε διακρίνεται κύκλος ἐγγεγραμμένος σὲ τετράγωνο) (Εἰκ. XIX: 3). Τὸ τρίτο κατὰ σειρὰν δάπεδο χρονολογεῖται στὸ β' μιστὸ τοῦ 2ου αἰ. μ.Χ., λόγω τῆς αὐστηρῆς γεωμετρικῆς διακόσμησης καὶ τῆς μονοχρωμίας⁹⁶. Ἀνάμεσα λοιπὸν στὸ β' μιστὸ τοῦ 2ου αἰ. μ.Χ. καὶ στὴν περίοδο ἀνέγερσης τῆς βασιλικῆς (450 μ.Χ.)⁹⁷ χρονολογοῦνται τὰ ἄλλα δύο δάπεδα. Ὁ γεωμετρικὸς διάκοσμος τοῦ ὑπερκειμένου ψηφιδωτοῦ ἐντάσσεται στὰ μέσα τοῦ 4ου αἰ. μ.Χ.⁹⁸, καὶ ἀνάμεσα στὴν περίοδο αὐτὴ καὶ στὸν 2ο αἰ. μ.Χ. κυμαίνεται ἡ χρονολογία τοῦ δαπέδου μὲ τὸ πλακόστρωτο. Ὡς ρωμαϊκοὶ τοῖχοι ἀναγνωρίστηκαν ἀπὸ τὸν Α. Ξυγγόπουλο ὁ δυτικὸς τοῖχος τοῦ νότιου προπύλου τῆς Ἀχειροποιήτου καὶ ὁ

τοῖχος ἐπὶ τοῦ ὁποίου κτίστηκε ὁ νότιος τοῖχος τοῦ βαптиστηρίου⁹⁹. Ἐνας ἄλλος τοῖχος, παράλληλος μὲ τὸν ἀνατολικὸ τοῖχο τῆς βασιλικῆς, ἔχει ἐρμηνευθεῖ ὡς λείψανο ρωμαϊκῆς δεξαμενῆς¹⁰⁰. Ἐπίσης ΒΑ τῆς βασιλικῆς ἐντοπίστηκε μεγάλη κόγχη καὶ παράλληλα μὲ τὸν ἀνατολικὸ τοῖχο βρέθηκαν ἄλλα μικρὰ διαμερίσματα ἐφαπτόμενα σὲ στοά¹⁰¹. Τὰ λείψανα αὐτὰ καὶ συγκεκριμένα ἡ μεγάλη κόγχη ἀνήκουν σὲ τμήμα Θερμῶν¹⁰². Ἡ κόγχη εἶναι κτισμένη σὲ opus mixtum στὴν ἐσωτερικὴ τῆς ὄψης, ἐνῶ στὴν ἐξωτερικὴ σὲ πλινθοδομή. Τὸ δάπεδό τῆς στηρίζεται σὲ πεσσίσκους καὶ στὴν ἐσωτερικὴ πλευρὰ τοῦ τοῖχου διακρίνονται ἀεραγωγοὶ σωλῆνες (tubuli).

ΝΑ τῆς Ἀχειροποιήτου, στὴν ὁδὸ Χριστοπούλου, ἀποκαλύφθηκε μεγάλος κτιστὸς ἀγωγὸς (Εἰκ. XX: 1)¹⁰³ μὲ κατεύθυνση ΝΑ-ΒΔ καὶ παράλληλα πρὸς αὐτὸν μαρμάρινος στυλοβάτης (Εἰκ. XX: 2) μὲ τρεῖς βάσεις κιόνων κατὰ χώραν (Εἰκ. XX: 3, 4, 5). Μέσα στὸ οἰκόπεδο ἐντοπίστηκαν δύο ἐπ'ἀλλήλα δάπεδα, ἀπὸ τὰ ὁποῖα τὸ παλαιότερο εἶναι ψηφοθέτημα μὲ γεωμετρικὰ σχήματα, ἐνῶ τὸ νεότερο εἶναι μαρμαροθετημένο. Τὸ κτήριο, σύμφωνα μὲ τὴν κεραμεικὴ καὶ τὸ εἶδος τοιχοποιίας, χρονολογεῖται στοὺς ρωμαϊκοὺς χρόνους.

Στὴν Πλατεία Μακεδονομάχων, μπροστὰ στὴν εἴσοδο τῆς Ἀχειροποιήτου, σὲ βά-

⁹⁴ Γιὰ τὴν περιγραφή τοῦ γεωμετρικοῦ διακοσμητικοῦ θέματος βλ. ΜΠΑΚΙΡΤΖΗΣ 1983, 310-311.

⁹⁵ Ὁ.π., 312-313.

⁹⁶ Ὁ.π., 316 καὶ σημ. 1.

⁹⁷ VICKERS 1973(1) 294. CH. BAKIRTZIS, Sur le donateur et la date des mosaïques d'Acheiropoietos à Thessalonique, *Atti del IX Congresso Internazionale di Archeologia Cristiana* (Roma 1978) 37-44 καὶ *Θεσσαλονίκη* 1985, 59-60.

⁹⁸ ΜΠΑΚΙΡΤΖΗΣ 1983, 318 σημ. 1 καὶ 3.

⁹⁹ Α. ΞΥΓΟΠΟΥΛΟΣ, Περὶ τὴν Ἀχειροποιήτον Θεσσαλονίκης, *Μακεδονικά* 2, 1941-1952, 472-474.

¹⁰⁰ ΣΤ. ΠΕΛΕΚΑΝΙΔΗΣ, *Παλαιοχριστιανικὰ μνημεῖα Θεσσαλονίκης. Ἀχειροποιήτος, Μονὴ Λατόμου* (Θεσσαλονίκη 1973) 23.

¹⁰¹ ΜΠΑΚΙΡΤΖΗΣ 1983, 319-320.

¹⁰² Ὁ.π., εἰκ. 6 καὶ σχέδ. 4.

¹⁰³ Ἴδιος ἀγωγὸς ἀποκαλύφθηκε στὴν ὁδὸ Ζεύξιδος (ἀρ. Κατ. 91).

θος 4 μ. ἀπὸ τὴ σημερινὴ ἐπιφάνεια τοῦ ἐδά-
φους ἀποκαλύφθηκαν τοῖχοι ποὺ σχημά-
τιζαν στὴν ἀνατολικὴ πλευρὰ παραστάδα.
Τὸ δάπεδο ποὺ ἐντοπίστηκε μεταξὺ τῶν τοί-
χων αὐτῶν εἶναι στρωμένο μὲ πολύχρωμο
μαρμαροθέτημα¹⁰⁴. Σὲ βάθος 0,30 μ. κάτω
ἀπὸ τὸ δάπεδο ἀποκαλύφθηκε ἄλλο ψηφι-
δωτό, ὅμοιο μὲ ἐκεῖνο τῆς Ἀχειροποιήτου.
Ἐπίσης, ἀποκαλύφθηκε κατὰ χώραν τμῆμα
ὁδοστρώματος ἀρχαίας ὁδοῦ τοῦ κάθετου
ὁδικοῦ δικτύου, στρωμένο μὲ μαρμάρινες
πλάκες. Οἱ ἀποκαλύψεις αὐτὲς ἀποδεικνύουν
ὅτι τὸ συγκρότημα τῶν Θερμῶν ἔφθανε μέ-
χρι τὴ σημερινὴ Πλατεία Μακεδονομάχων,
δηλαδὴ ἕως τὴν ἀρχαία ὁδὸ ποὺ ἐν μέρει
ἐντοπίστηκε. Τὸ ὅτι τὰ ἀρχαιολογικὰ εὐρή-
ματα τῆς Πλατείας Μακεδονομάχων, τῆς
Ἀχειροποιήτου καὶ τῆς ὁδοῦ Χριστοπούλου
ἀνήκουν σὲ ἓνα καὶ τὸ αὐτὸ συγκρότημα
ἀποδεικνύεται ἀπὸ τὰ δάπεδα ποὺ παρουσιάζουν
τὴν ἴδια διαστρωμάτωση, τὰ ἴδια κατα-
σκευαστικὰ στοιχεῖα καὶ ὅμοια χρονολο-
γικὰ χαρακτηριστικά.

Σωστὰ ἔχει διατυπωθεῖ ὅτι τὸ οἰκοδομικὸ
αὐτὸ συγκρότημα ἀποτελοῦσε τμῆμα Θερ-
μῶν τουλάχιστον ἀπὸ τὸ β' μισὸ τοῦ 2ου αἰ.
μ.Χ. Τὸν 5ο αἰ. μ.Χ. ἡ βασιλικὴ τῆς Ἀχει-
ροποιήτου κατέλαβε μέρος τοῦ συγκροτήμα-
τος τῶν Θερμῶν «ἐνῶ τὸ ἀνατολικὸ καὶ τὸ
βόρειο τμῆμα του παρέμεινε σὲ χρῆση καὶ
μετὰ τὴν ἱδρυση τοῦ ναοῦ»¹⁰⁵.

ΣΤ. ΠΕΛΕΚΑΝΙΔΗΣ, ΑΔ 17, 1961-62, Β2, 252-253. Φ.
ΠΕΤΣΑΣ, ΑΔ 22, 1967, Β2, 393-396 σχέδ. 13-14 πίν.
299 α-γ, 300 α-ζ. ΜΠΑΚΙΡΤΖΗΣ 1983.

82. ΑΙΘΟΥΣΑ καὶ ΔΕΞΑΜΕΝΗ

- Α. Ρωμαῖκοὶ χρόνοι
- Γ. Πλινθοδομή, ἀργολιθοδομή
- Δ. -2,50 μ. (15,37 μ.)

Στὴ διασταύρωση τῶν ὁδῶν Μενελάου
καὶ Ἰουστινιανοῦ ἀνασκάφηκε τετρά-
πλευρος χώρος μὲ ἴχνη μαρμάρινου δαπέδου
καὶ καμαροσκέπαστη δεξαμενὴ διαμ. 2 μ. Οἱ
τοῖχοι τῆς δεξαμενῆς ἦταν κτισμένοι σὲ ἀρ-
γολιθοδομή, ἐνῶ ἡ ὀροφή σὲ πλινθοδομή.

Μ. ΚΑΡΑΜΑΝΩΛΗ-ΣΙΓΑΝΙΔΟΥ, ΑΔ 25, 1970, Β2, 374-
375 πίν. 316 α.

83. ΚΤΗΡΙΟ καὶ ΟΔΟΣΤΡΩΜΑ

- Α. Ρωμαῖκοὶ χρόνοι
- Β. Ὑστεροελληνιστικὴ, ρωμαϊκὴ, παλαιοχρι-
στιανικὴ
- Γ. Λιθόστρωτο, opus mixtum, ἀργολιθοδομή
- Δ. -6,39 μ. (8,10 μ.)
- Ε. 126°

Στὴν ὁδὸ Μενελάου (πρῶην Στὸὰ Χορ-
τιάτη) κατὰ τὴν ἀνέγερση οἰκοδομῆς ἀπο-
καλύφθηκαν λείψανα ὁδοστρώματος τοῦ κά-
θετου ὁδικοῦ δικτύου καὶ ὁμορων πρὸς τὸ
δρόμο κτηρίων. Τὸ πλακόστρωτο τῆς ἀρ-
χαίας ὁδοῦ, ποὺ ἀποκαλύφθηκε στὸ νοτιοα-
νατολικὸ ἄκρο τοῦ οἰκοπέδου, ἐν μέρει κάτω
ἀπὸ τὸ σημερινὸ ὁδόστρωμα, ἦταν παράλ-
ληλο πρὸς τὴν ὁδὸ Μενελάου. Τὸ ἓνα ἀπὸ
τὰ δύο κτήρια χρονολογεῖται «τὸ πολὺ ὥς τὰ
τέλη τοῦ 5ου αἰ. μ.Χ.», εἶναι κτισμένο σὲ
opus mixtum καὶ φέρει μαρμάρινα καὶ ψηφι-
δωτὰ δάπεδα. Τὸ ἄλλο κτήριο βρίσκεται στὴ
βορειοδυτικὴ πλευρὰ τοῦ ἀρχαίου δρόμου
καὶ ἐπικοινωνεῖ μὲ αὐτὸν διὰ μέσου χαμηλοῦ
τοξωτοῦ ἀνοίγματος.

Σὲ διπλὰνὸ οἰκόπεδο, στὴν ὁδὸ Μητρο-
πολίτου Γενναδίου 3, βρέθηκε μικρὸ
τμῆμα τῆς θεμελίωσης τοῖχου ἀπὸ ἀργολι-
θοδομή, ποὺ μᾶλλον χρονολογεῖται στὰ ὑ-
στεροελληνιστικὰ χρόνια.

ΕΛΕΥΘΕΡΙΑΔΟΥ - ΚΑΝΟΝΙΔΗΣ - ΜΑΚΡΟΠΟΥΛΟΥ -
ΝΑΛΠΑΝΤΗΣ 1988, 271-274, εἰκ. 1-3. ΑΔΑΜ-ΒΕΛΕΝΗ

¹⁰⁴ Τὸ δάπεδο εἶναι ὅμοιο μὲ ἐκεῖνο ποὺ ἀποκαλύφθηκε στὴ βασιλικὴ τῆς Ἀχειροποιήτου.

¹⁰⁵ Παρόμοια εἰκόνα παρουσιάζουν οἱ βασιλικὲς τοῦ Ἁγίου Δημητρίου (ἀρ. Κατ. 129) καὶ τῆς
Ἀγίας Σοφίας (ἀρ. Κατ. 88-89).

1989, 235-236. Δ. ΝΑΛΠΑΝΤΗΣ, ΑΔ 42, 1987, Β2, 394-396. Δ. ΜΑΚΡΟΠΟΥΛΟΥ, ΑΔ 43, 1988, Β2, 378-379 σχέδ. 2-3 πίν. 224 β.

84. ΤΑ ΕΙΔΩΛΑ (LAS INCANTADAS)¹⁰⁶

Α. 220-230 μ.Χ.

Γ. Μαρμάρινη

Ἡ συνολικὴ ἀρχιτεκτονικὴ σύνθεση τῶν Εἰδώλων μᾶς εἶναι γνωστὴ ἀπὸ τὰ σχέδια τοῦ G. d'Otières (1685)¹⁰⁷, τῶν J. Stuart - N. Revett (1752)¹⁰⁸ (εἰκ. 17) καὶ τοῦ M. Fauvel¹⁰⁹. ἐπίσης ἀπὸ τὶς περιγραφὲς τῶν ταξιδιωτῶν τοῦ 17ου καὶ τοῦ 18ου αἰώνα.

Πρόκειται γιὰ δίτονη κιονοστοιχία μὲ διάκοσμο ἀναγλύφων μορφῶν¹¹⁰. Πρὸς τὴ μία πλευρὰ (βορειοανατολική;) ἦταν στραμμένα τὰ ἀνάγλυφα τῆς Μαινάδος, τοῦ Διονύσου, τῆς Ἀριάδνης καὶ τῆς Λήδας, ἐνῶ πρὸς τὴν ἀντίθετη τὰ ἀνάγλυφα τῆς Νίκης, τῆς Αὔρας, ἐνὸς τῶν Διοσκουρῶν καὶ τοῦ Γανυμήδη¹¹¹. Πρὸς τὴν πλευρὰ αὐτὴ, τὴν ἐξωτε-

ρική, στὸ ἐπιστύλιο τῆς κιονοστοιχίας ὑπῆρχε τμῆμα τῆς κτητορικῆς ἐπιγραφῆς ...Ν ΓΕΓΕΝΗΜΕΝΟΝ ΥΠΟ.... Μὲ βάση τὸ γλυπτὸ διάκοσμο συμπεραίνεται ὅτι καὶ οἱ δύο πλευρὲς ἦταν ἐξ ἴσου ὁρατὲς καὶ ἡ ἐπιγραφὴ βρισκόταν στὴν ἐξωτερικὴ ὄψη.

Ἡ ἀκριβὴς θέση τῶν Εἰδώλων δὲν ἔχει ἀνασκαφικὰ ἐξακριβωθεῖ. Ἡ τοποθέτησή τους ΒΑ τῆς «Ἐγνατίας» καὶ παράλληλα πρὸς αὐτή, ἄποψη στὴν ὁποία καταλήγει ὁ Μπακιρτζῆς, φαίνεται ἡ ἐπικρατέστερη¹¹².

Πρὸς τὴν εἰκασία αὐτὴ ὁδηγοῦν ἐν μέρει καὶ οἱ ἀπόψεις τοῦ W. M. Leake¹¹³ καὶ τῶν J. Stuart - N. Revett¹¹⁴. Διαφορετικὴ γνώμη ἐξέφρασε ὁ H. von Schoenebeck, ποὺ τοποθετεῖ τὰ Εἶδωλα παράλληλα καὶ δυτικὰ τοῦ ναοῦ τοῦ Ἀγίου Νικολάου τοῦ Τρανοῦ¹¹⁵. Ἡ τοποθέτηση τῶν Εἰδώλων καὶ ἡ θέση τῆς ἐπιγραφῆς πρὸς τὴν πλευρὰ τῆς «Ἐγνατίας» ὁδοῦ ἐνισχύουν τὴ γνώμη τοῦ P. Perdrizet, ὅτι τὰ Εἶδωλα ἀποτελοῦσαν ἀνοικτὴ στοὰ ποὺ ταυτόχρονα χώριζε καὶ ἔνωσε δύο χώ-

¹⁰⁶ Ἡ ἰσπανικὴ ὀνομασία Las Incantadas δόθηκε ἀπὸ τοὺς Ἰσπανοεβραίους ποὺ κατοικοῦσαν στὴν περιοχὴ (PERDRIZET 1930, 52). Οἱ Ἕλληνες τῆς Θεσσαλονίκης ὀνόμαζαν τὴ στοὰ Εἶδωλα (ΜΠΑΚΙΡΤΖΗΣ 1977, 260).

¹⁰⁷ PERDRIZET 1930, 59 εἰκ. 2.

¹⁰⁸ STUART - REVETT 1784.

¹⁰⁹ Βλ. COUSINÉRY 1831, 33. TAFRALI 1913, 123 εἰκ. 12.

¹¹⁰ Γιὰ τὴν πλήρη περιγραφὴ τῆς ἀρχιτεκτονικῆς δομῆς τῆς κιονοστοιχίας βλ. GUERRINI 1961, 44.

¹¹¹ GUERRINI 1961, 50-59, ὅπου περιγράφεται λεπτομερῶς ὁ ἀνάγλυφος διάκοσμος τῆς κιονοστοιχίας.

¹¹² ΜΠΑΚΙΡΤΖΗΣ 1977, 261, ὅπου ἀναφέρεται ὅτι σύμφωνα μὲ τὸ παλαιὸ τοπογραφικὸ σχεδιάγραμμα τῆς Θεσσαλονίκης ὑπῆρχε στενὴ πάροδος βόρεια τῆς «Ἐγνατίας» ποὺ ἔφερε τὴν ὀνομασία ὁδὸς Εἰδώλων (Χάρτης 2).

¹¹³ LEAKE 1835, 245.

¹¹⁴ STUART - REVETT 1784, 53 καὶ VICKERS 1972(4) 52 σημ. 13.

¹¹⁵ Ὁ SCHOENEBECK 1940, 479 ἀναγνωρίζει ὡς ἐκκλησίαν τοῦ Ἀγίου Νικολάου τὸ κτήριο ποὺ βρίσκεται εἰκονιζόμενον πίσω ἀπὸ τὰ Εἶδωλα στὸ σχέδιο τοῦ M. Fauvel. Ἡ ἄποψη αὐτὴ ὑποστηρίχθηκε καὶ ἀπὸ τὴ ΜΑΡΚΗ-ΑΓΓΕΛΟΥ 1979, 291-296 σὲ συνάρτηση μὲ τὰ ἀρχαιολογικὰ εὐρήματα ποὺ ἦρθαν στὸ φῶς στὴν περιοχὴ τοῦ Ἀγίου Νικολάου τοῦ Τρανοῦ (ἀρ. Κατ. 79). Ὁ PERDRIZET 1930, 64 σημ. 1, ἀναφέροντας «τὴν ἀναφορὰ» τοῦ Miller (second rapport à l'Empereur 1865) γράφει ὅτι ὅσα ὀγκώδη ἀρχιτεκτονικὰ μέλη δὲν μποροῦσαν νὰ μεταφερθοῦν στὴ Γαλλία παραχωρήθηκαν γιὰ τὴν οἰκοδόμηση τῆς ἐκκλησίας τοῦ Ἀγίου Νικολάου. Ὅποτε, σύμφωνα μὲ τὰ παραπάνω, ἡ ἐκκλησία τοῦ Ἀγίου Νικολάου πρέπει νὰ βρισκόταν κοντὰ στὴν κιονοστοιχία τῶν Εἰδώλων.

ρους¹¹⁶. Ἡ ταύτιση τῶν Εἰδώλων ἀπὸ τὸν Μ. Ε. Cousinéry¹¹⁷ καὶ τὸν Ο. Tafraли¹¹⁸ ὡς «tribuna circi», δηλαδὴ ὡς θεωρεῖο στὸν Ἰππόδρομο, δὲν συμβιβάζεται μὲ τὰ σημερινὰ δεδομένα. Ἀτεκμηρίωτη φαίνεται καὶ ἡ ταύτιση τῶν Εἰδώλων ὡς στοιχείου διαχωρισμοῦ καὶ ταυτόχρονα ἐπικοινωνίας μεταξὺ ἑνὸς περιστυλίου καὶ μιᾶς βασιλικῆς¹¹⁹. Σύμφωνα μὲ τὰ στοιχεῖα ποὺ διαθέτουμε, τὸ πιὸ πιθανὸ εἶναι ὅτι τὰ Εἶδωλα ἀποτελοῦσαν τὴ μνημειακὴ εἴσοδο τοῦ Μεγαλοφόρου, δηλαδὴ τῆς Κάτω Πλατείας τῆς Ἀγορᾶς. Τὸ πρόβλημα τῆς χρονολόγησης τῶν Εἰδώλων παρουσιάζει ἀρκετὲς δυσκολίες. Τὸ μνημεῖο ἔχει κατὰ καιροὺς χρονολογηθεῖ ἀπὸ τὸν 2ο ἕως τὸν 4ο αἰ. μ.Χ.¹²⁰. Τελευταῖα ἔχει προταθεῖ ἡ χρονολογία 220-230 μ.Χ., ποὺ βασίζεται σὲ τεκμηριωμένα ἀρχαιολογικὰ δεδομένα¹²¹.

PERDRIZET 1930, ὅπου καὶ ἡ προηγενέστερη βιβλιογραφία. GUERRINI 1961. BALDASSARE 1974. ΜΠΑΚΙΡΤΖΗΣ 1977, 260-262.

85. ΕΞΕΔΡΑ (Πίν. 52-53)

- Α. Ἐπὶ Σεβήρων(·)
- Γ. Μαρμάρινη
- Ε. 124°

Στὴν ὁδὸ Ἑγνατία, ΝΔ τῶν σύγχρονων λουτρῶν Παράδεισος καὶ σὲ βάθος κατὰ πολὺ χαμηλότερο ἀπὸ τὴ σημερινὴ στάθμη τῆς ὁδοῦ, βρίσκονται ἐντελῶς καλυμμένα ἀπὸ τὴ βλάστηση τὰ ὑπολείμματα ἑνὸς κτηρίου, ποὺ συνήθως ὀνομάζεται Ἐξέδρα. Πρόκειται γιὰ κτίσμα μὲ κάτοψη σὲ σχῆμα τραπεζίου (Πίν. 52), τὸ ὁποῖο φέρει στὶς γωνίες

τέσσερις πεσσοὺς μὲ ἀνάγλυφο φυτικὸ διάκοσμο (Πίν. 53). Οἱ πεσσοὶ πατοῦν σὲ στυλοβάτη ποὺ φέρει ἐπιγραφή: *ΚΑΙ ΤΟΥΤΟ ΤΟ ΕΡΓΟΝ Ο ΕΝΔΟΞΟΤΑΤΟΣ...*, ἡ ὁποία ἴσως δὲν βρίσκεται στὴν ἀρχικὴ τῆς θέσης. Πρόσφατα ὁ Α. Μέντζος (σὲ διάλεξή του τὸ 1988) ὑποστήριξε ὅτι ἡ Ἐξέδρα θὰ πρέπει νὰ χρονολογηθεῖ στὸν 5ο αἰ. μ.Χ. καὶ ὅτι γιὰ τὴν κατασκευὴ τῆς χρησιμοποιήθηκαν, σὲ δευτέρη χρῆση, τόσο ὁ στυλοβάτης ὅσο καὶ ἄλλα ἀρχιτεκτονικὰ μέλη.

BCH 50, 1926, 563. GUERRINI 1961, 69.

86. ΟΙΚΙΑ καὶ ΟΔΟΣ (Εἰκ. XXI)

- Α. 3ος αἰ. μ.Χ.
- Β. 3ος αἰ. μ.Χ., πρόμη παλαιοχριστιανικὴ
- Γ. Opus mixtum
- Δ. -7,20 μ. (7,21 μ.)
- Ε. 123°

Σὲ οἰκόπεδο ἐπὶ τῆς ὁδοῦ Ἑγνατία 94 ἀποκαλύφθηκε κτίσμα ποὺ παρουσιάζει τρεῖς οἰκοδομικὲς φάσεις.

Ἡ πρώτη φάση, ἡ κυριότερη, ἀνήκει στὴ ρωμαϊκὴ ἐποχὴ καὶ ἀποτελεῖται ἀπὸ δύο τοίχους (Εἰκ. XXI: 1, 2) τεμνόμενους σὲ σχῆμα Τ, κατασκευασμένους σὲ opus mixtum, ποὺ ὀρίζουν δύο χώρους (Εἰκ. XXI: 3, 4). Οἱ χώροι αὐτοὶ ἦταν πολυτελῶς διακοσμημένοι. Ἡ νοτιοδυτικὴ αἴθουσα (Εἰκ. XXI: 4) σώζει μαρμάρينو τοιχοβάτη καὶ ἐπίστρωση ἀπὸ μαρμάρινες πλάκες. Ἡ βορειοανατολικὴ αἴθουσα (Εἰκ. XXI: 3) ἔφερε, ἐκτὸς ἀπὸ ὀρθομαρμάρωση στοὺς τοίχους ἀνάλογη μὲ ἐκείνη τῆς αἴθουσας 4, καὶ ὠραιότατα ψηφιδωτὰ δάπεδα¹²².

¹¹⁶ PERDRIZET 1930, 89.

¹¹⁷ COUSINÉRY 1831, 3.

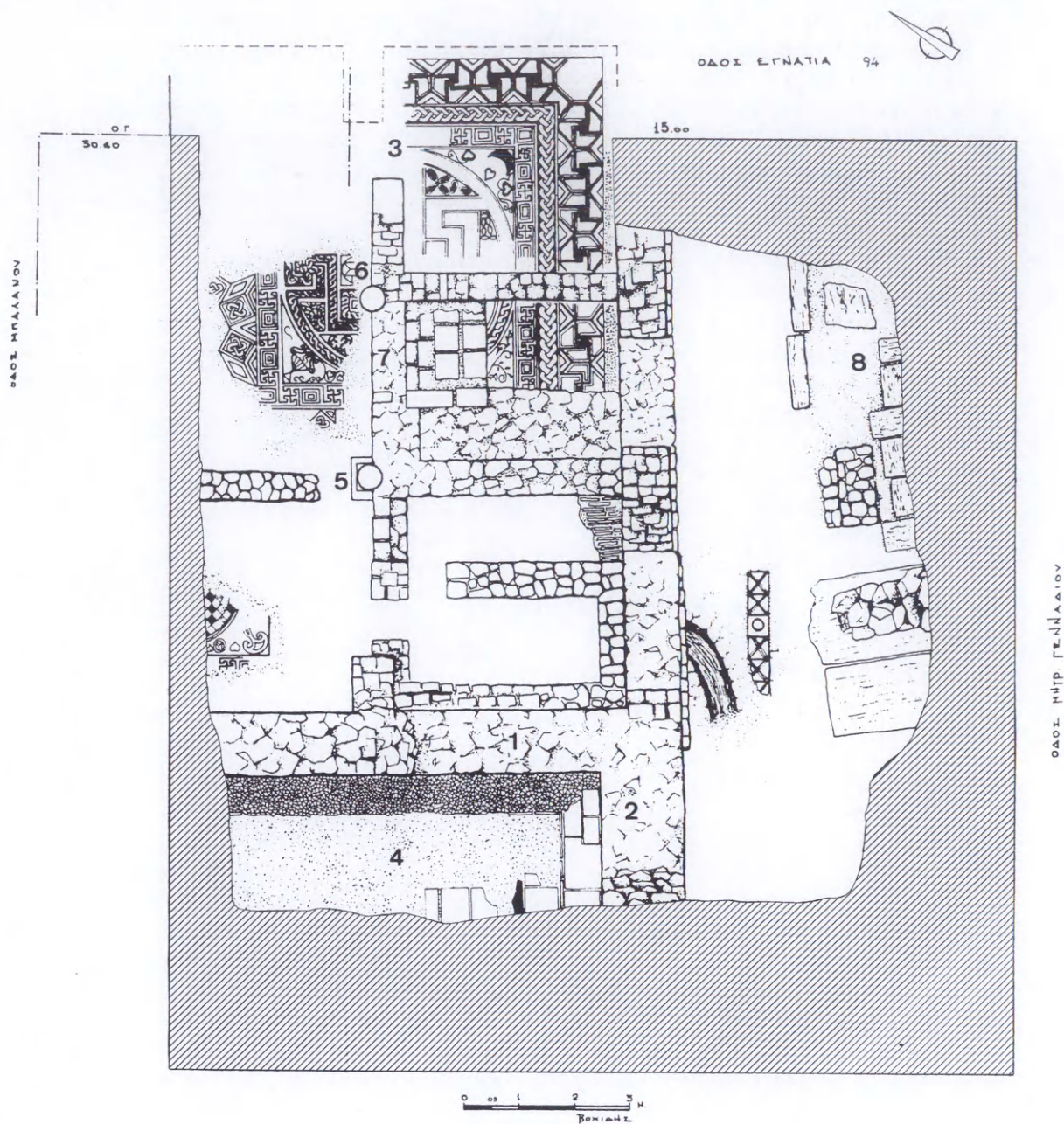
¹¹⁸ TAFRALI 1913, 130.

¹¹⁹ GUERRINI 1961, 47-48.

¹²⁰ Γιὰ τὶς διαφορετικὲς χρονολογίες βλ. BALDASSARE 1974, 21 σημ. 3.

¹²¹ Βλ. κριτικὴ ἀνάλυση τῶν δύο προτεινομένων χρονολογήσεων, τῆς GUERRINI καὶ τῆς BALDASSARE, παραπάνω σ. 100.

¹²² Γιὰ τὴ λεπτομερὴ περιγραφὴ τῶν ψηφιδωτῶν βλ. Α. ΒΑΒΡΙΤΣΑΣ, ΑΔ 26, 1971, Β2, 382.

Εικ. XXI. Οικία και οδός, αρ. Κατ. 86 (ΑΔ 26, 1971, Β2, 384 σχέδ. 7).

Στη δεύτερη οικοδομική φάση, την παλαιο-χριστιανική, ή ίδια αίθουσα διαιρέθηκε σε μικρότερους χώρους και τοποθετήθηκαν δύο ἀρράβδωτοι κίονες (Εἰκ. XXI: 5, 6) μεταξύ δύο παραστάδων. Οἱ τοῖχοι διακοσμήθηκαν με πολύχρωμες τοιχογραφίες πού μιμοῦνται ὀρθομαρμάρωση.

Λίγο ἀργότερα τὸ κτήριο δέχθηκε τὴν τρίτη μετασκευή του, στὴ διάρκεια τῆς ὁποίας κλείστηκαν τὰ ἀνοίγματα μεταξύ τῶν κίωνων 5 καὶ 6 (Εἰκ. XXI: 7) καὶ διαμορφώθηκαν ἔτσι νέα δωμάτια.

ΝΑ τοῦ ἐξωτερικοῦ τοῖχου 2 ἀποκαλύφθηκαν μαρμάρινες πλάκες πού ἀνήκουν σὲ ἀρχαῖο ὁδόστρωμα (Εἰκ. XXI: 8), τοῦ ὁποίου ἤρθαν στὸ φῶς καὶ ἄλλα τμήματα στὰ ΒΑ (ἀρ. Κατ. 67, 127, 128, 130).

Α. ΒΑΒΡΙΤΣΑΣ, ΑΔ 26, 1971, Β2, 382-385 σχέδ. 6-8 πίν. 380 α-γ, 381 α-δ.

87. ΛΟΥΤΡΑ (:) καὶ CRYPTOPORTICUS

Α. 2ος αἰ. μ.Χ.

Β. 2ος, 3ος-4ος αἰ. μ.Χ., παλαιοχριστιανική, βυζαντινὴ

Γ. Πλινθοδομή

Δ. -6 μ. (5,92 μ.)

Σὲ μία ἀπὸ τὶς πολυάριθμες τομὲς πού πραγματοποιήθηκαν τὸ 1921 ἀπὸ τοὺς Γάλλους

ἀρχαιολόγους στὴν περιοχὴ μεταξύ τῶν ὁδῶν Βαλάνου καὶ Μητροπολίτου Γενναδίου¹²³, ἀποκαλύφθηκε μαρμάρινη ἀττική βάση με λαξευμένο στὴ σκοτία ἓνα μικρὸ δελφίνι. Πάνω ἀπὸ τὴ βάση αὐτὴ ὑπῆρχε πῆλινη πλίνθος, πᾶχ. 0,03 μ. κατὰ χώραν. Οἱ ἀνασκαφεῖς βασιζόμενοι στὴν παρουσία τοῦ γλυπτοῦ διακόσμου καὶ στὴ μορφή τοῦ λειψάνου τὸ χρονολογοῦν στὸν 2ο αἰ. μ.Χ. καὶ τὸ θεωροῦν τμήμα ἀρχιτεκτονικοῦ διακόσμου λουτρῶν.

Λίγα μέτρα νοτιότερα, στὴν Πλατεία Ἁθῶνος καὶ κατὰ μῆκος τῆς ὁδοῦ Αὐγερινοῦ (μεταξὺ τῶν ὁδῶν Δήμιτσα καὶ Γενναδίου) ἀποκαλύφθηκε σὲ σωστικὴ ἀνασκαφὴ ὑπόγεια στοὰ (Cryptoporticus;). Ἡ στοὰ εἶναι κατασκευασμένη με πλινθοδομή, ἐκτὸς ἀπὸ τὸ ἀνώτερο τμήμα τῆς καμάρας, πού ἀποτελεῖται ἀπὸ ἀργολιθοδομὴ καὶ πλινθοδομή. Οἱ πλίνθοι παρουσιάζουν διαφορετικὲς διαστάσεις (0,28-0,32-0,37 × 0,26 × 0,04 μ.).

Διαπιστώθηκαν τρεῖς οικοδομικὲς φάσεις: ἡ παλαιότερη ἀνήκει στὴν ὕστερη ρωμαϊκὴ ἐποχὴ (τέλος 3ου-ἀρχὲς 4ου αἰ. μ.Χ.), ἡ ἐνδιάμεση στὴν παλαιοχριστιανικὴ, κατὰ τὴν ὁποία ἡ στοὰ ἀναστηλώθηκε, καὶ ἡ νεότερη στὴ βυζαντινὴ ἐποχὴ.

BCH 45, 1921, 404-405, πίν. 10-12. Ε. ΤΡΑΚΟΣΟΠΟΥΛΟΥ, ΑΔ 41, 1986, Β, 131-132 πίν. 111 α-γ.

¹²³ Ἡ τομὴ χαρακτηρίζεται ἀπὸ τοὺς ἀνασκαφεῖς «sondage A».

ΤΟΜΕΑΣ Γ

Τὸ Γαλεριανὸ Συγκρότημα καὶ οἱ βορειοδυτικὲς συνοικίες

88. ΤΟΙΧΟΙ

A. 4ος αἰ. μ.Χ.

Δ. (-5,50 μ.) 4,29 μ.

E. 125°

Στὴ βορειοανατολικὴ καὶ στὴ νοτιοδυτικὴ πλευρὰ τοῦ ναοῦ τῆς Ἀγίας Σοφίας ἀποκαλύφθηκαν δύο τοῖχοι, πᾶχ. 1,25 μ., παράλληλοι μεταξύ τους, οἱ ὅποιοι ἀνήκουν σὲ οἰκοδόμημα τῶν χρόνων τοῦ Μεγάλου Κωνσταντίνου.

ΠΑΕ 1938, 67. ΠΑΕ 1939, 73-79. ΠΑΕ 1940, 23-27. Φ. Α. ΔΡΟΣΟΓΙΑΝΝΗ, ΑΔ 18, 1963, Β2, 235 σχέδ. 1. Ε. ΚΟΥΡΚΟΥΤΙΔΟΥ-ΝΙΚΟΛΑΪΔΟΥ, ΑΔ 35, 1980, Β2, 384 σχέδ. 3.

89. ΘΕΡΜΕΣ ΑΓΙΑΣ ΣΟΦΙΑΣ (Εἰκ. XXII)

A. 4ος αἰ. μ.Χ.

B. 4ος αἰ. μ.Χ., παλαιοχριστιανικὴ, βυζαντινὴ

Γ. Opus mixtum

Δ. -5,50 μ. (4,72 μ.)

E. 123°/145°

Στὴν ὁδὸ Μακένζι Κίνγκ 6, 8 καὶ 12 καθὼς καὶ στὴν ὁδὸ Ἀγίας Σοφίας, δηλαδὴ στὸ ἴδιο οἰκοδομικὸ τετράγωνο, ἀποκαλύφθηκαν λείψανα ἑνὸς μεγάλου μνημειακοῦ συγκροτήματος θερμῶν.

Στὴν ὁδὸ Μακένζι Κίνγκ 6 ἀνασκάφθηκαν μεταγενέστεροι τοῖχοι κατασκευῶν, χριστιανικῶν χρόνων, μὲ ἀρχιτεκτονικὰ μέλη σὲ δεύτερη χρῆση.

Στὴν ὁδὸ Μακένζι Κίνγκ 8 ἀποκαλύφθηκαν δύο χώροι (Εἰκ. XXII: 1-2). Ὁ χώρος 1, διαστ. 11,50 × 7,20 μ., σὲ opus mixtum, παρουσιάζει δύο οἰκοδομικὰς φάσεις. Ἡ παλαιότερη ἀνάγεται στοὺς ὕστερους ρωμαϊκοὺς χρόνους. Στὴ φάση αὐτὴ χρονολογεῖται τὸ δάπεδο ποὺ εἶναι στρωμένο μὲ πήλινες πλάκες. Στὴ μεταγενέστερη οἰκοδομικὴ φάση, ποὺ χρονολογεῖται στὴν παλαιοχριστιανικὴ ἐποχὴ, ὁ χώρος διαιρεῖται μὲ τὴν κατασκευὴ μεσοτοιχίας καὶ τὸ δά-

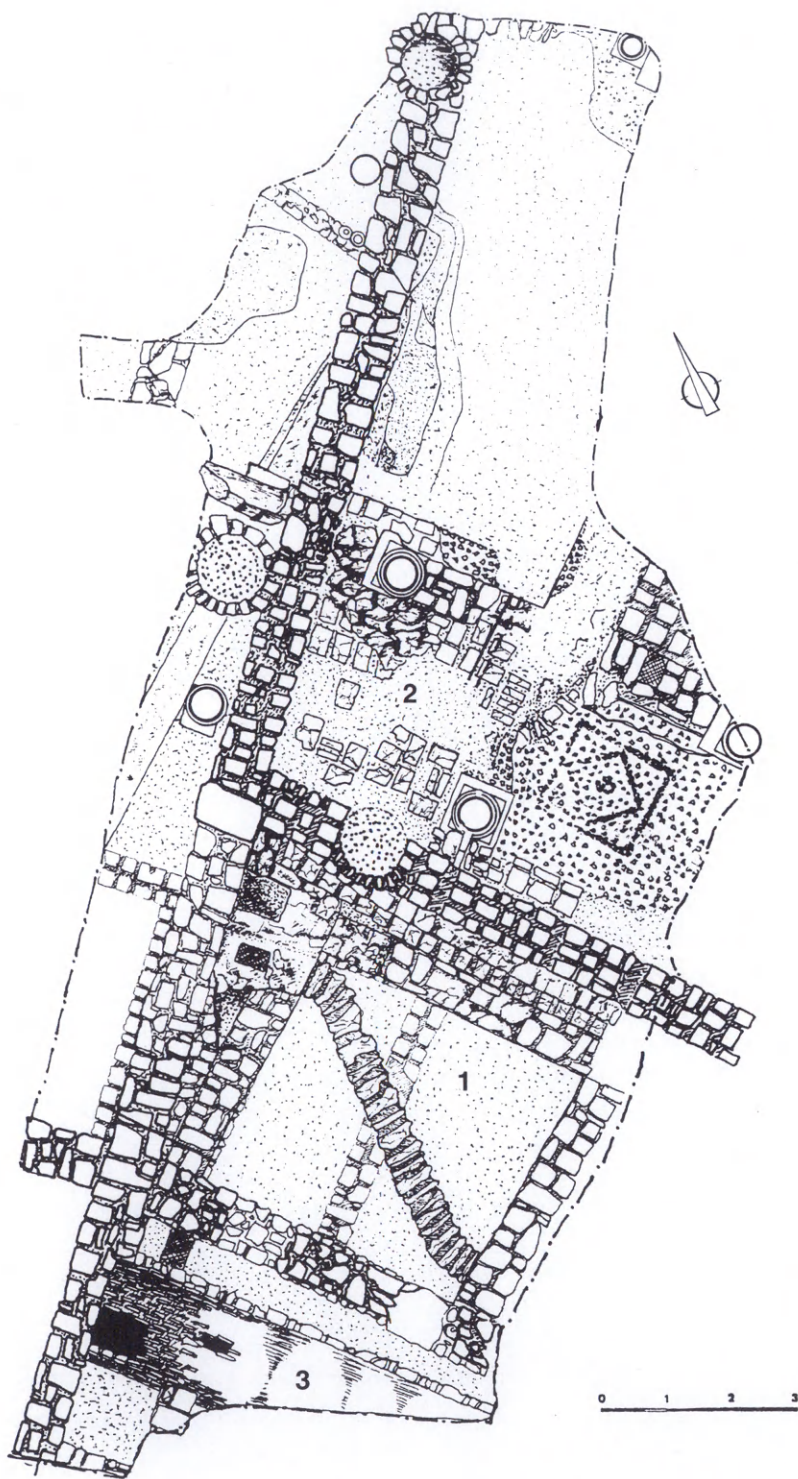
πεδο κατασκευάζεται τώρα μαρμάρينو. Στὸν ὁδὸ 2, διαστ. 3,90 × 4,30 μ., ἀποκαλύφθηκαν ἑπτὰ ἐπάλληλα δάπεδα καὶ δύο ὑποκείμενοι ἀγωγοὶ ἀπὸ ἀργολιθοδομῆ. ΝΔ τοῦ χώρου 1 βρέθηκε τμήμα καμαροσκεπάστου ἀποχετευτικοῦ ἀγωγοῦ (Εἰκ. XXII: 3), ὅμοιο μὲ ἀνάλογα τμήματα ἀποχετευτικῶν ἀγωγῶν ποὺ ἔχουν ἀποκαλυφθεῖ στὴν Ἀχειροποίητο (ἀρ. Κατ. 81) καὶ στὴν ὁδὸ Ζεύξιδος καὶ Ἰκτίνου (ἀρ. Κατ. 91).

Στὴν ὁδὸ Μακένζι Κίνγκ 12 ἀνασκάφθηκαν χώροι μνημειακῆς κατασκευῆς. Πρόκειται γιὰ τὴν αἴθουσα τῶν θερμῶν λουτρῶν (calidarium) μὲ κλίβανο γιὰ τὴ θέρμανση τοῦ νεροῦ καὶ μὲ ὀρθογώνιους λουτήρες. Ἡ αἴθουσα αὐτὴ ἐπικοινωνοῦσε μὲ δεύτερη, ἀνάλογης χρήσης, ὅπου ὑπῆρχε ἐπίσης λουτήρας. Ἡ δεύτερη αὐτὴ αἴθουσα ἐπικοινωνοῦσε μὲ μακρόστενο χώρον χλιαρῶν λουτρῶν (tepidarium), διαστ. 2,60 × 5,45 μ. Στὰ Δ τοῦ χώρου αὐτοῦ ἀποκαλύφθηκε τμήμα αἰθουσῶν ψυχρῶν λουτρῶν (frigidarium).

Οἱ δύο αἴθουσες τῶν θερμῶν λουτρῶν θερμαίνονταν μὲ ὑπόκαυστα καὶ μὲ ἀεραγωγοὺς σωλῆνες (tubuli) στοὺς τοίχους, ποὺ ἔφεραν ἐπένδυση ἀπὸ ὀρθομαρμάρωση.

Στὸ ἴδιο συγκρότημα εἶναι πιθανὸ νὰ ἀνήκουν οἱ δύο τοῖχοι ποὺ ἐπισημάνθηκαν κοντὰ στὸ ναὸ τῆς Ἀγίας Σοφίας (ἀρ. Κατ. 88), καθὼς καὶ τὸ Νυμφαῖο (ἀρ. Κατ. 90) στὰ ΝΑ. Δηλαδὴ καὶ σὲ αὐτὴ τὴν περίπτωσιν ἡ χριστιανικὴ βασιλικὴ τῆς Ἀγίας Σοφίας κτίστηκε σὲ θέση ὅπου προϋπῆρχε συγκρότημα θερμῶν, ὅπως παρατηρεῖται ἄλλωστε καὶ στὴν περίπτωσιν τῶν ναῶν τῆς Ἀχειροποίητου καὶ τοῦ Ἀγίου Δημητρίου (ἀρ. Κατ. 81, 129).

Ο. ΑΛΕΞΑΝΔΡΗ, ΑΔ 29, 1973-74, Β3, 678-681 σχέδ. 3-4 πίν. 492 γ-δ. Κ. ΡΩΜΙΟΠΟΥΛΟΥ, ΑΔ 34, 1979, Β2, 275 πίν. 115 β. Ι. ΒΟΚΟΤΟΠΟΥΛΟΥ, ΑΔ 35, 1980, Β2, 360-362 σχέδ. 1 πίν. 213 α. Ι. ΒΟΚΟΤΟΠΟΥΛΟΥ, ΑΔ 38, 1983, Β2, 265-267 σχέδ. 1 πίν. 113 α-γ.

Εικ. XXII. Θέρμες Ἁγίας Σοφίας, ἀρ. Κατ. 89 (ΑΔ 38, 1983, Β2, 266 σχέδ. 1).

90. ΝΥΜΦΑΙΟ (Εἰκ. XXIII, Πίν. 54-55)

A. 3ος αἰ. μ.Χ.

B. 3ος, 5ος αἰ. μ.Χ.

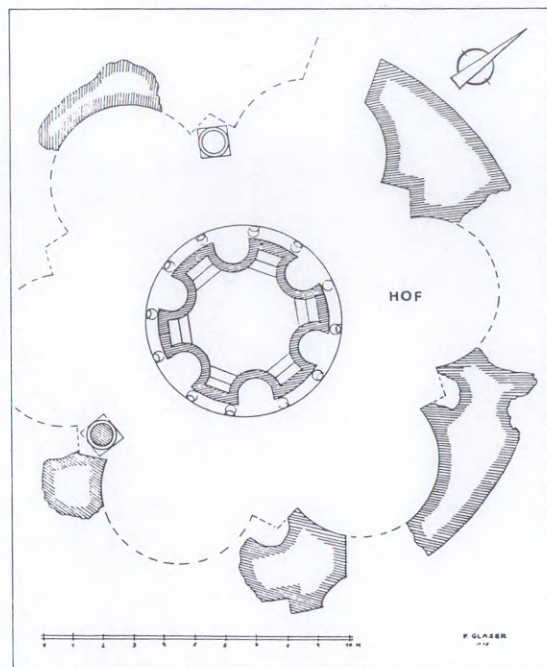
Γ. Μάρμαρο, πλυνθοδομή

Δ. -4,83 μ. (5,02 μ.)

Ε. 123°/124°

Νότια τῆς βασιλικῆς τῆς Ἀγίας Σοφίας καὶ σὲ μεγάλο βάθος ἀπὸ τὴν ἐπιφάνεια τοῦ δρόμου ἀποκαλύφθηκε τὸ 1921 Νυμφαῖο. Τὸ περικέντρο μνημειακὸ οἰκοδόμημα ἀποτελοῦσε κεντρικὴ δεξαμενὴ, ἡ ἐσωτερικὴ ὄψη τῆς ὁποίας παρουσιάζει ἕξι κυρτοὺς τοίχους διακοπτόμενους ἀπὸ ἰσάριθμες ἡμικυκλικὲς κόγχες, στὰ δεξιὰ καὶ ἀριστερὰ τῶν ὁποίων ὑπῆρχαν κίονες (Πίν. 54)¹²⁴, ὅπως συνάγεται ἀπὸ τοὺς ὑπογραμμοὺς στὸ μαρμάρινο δάπεδο (Εἰκ. XXIII, Πίν. 55). Ἐσωτερικά, τὸ νερὸ ἔτρεχε σὲ κάθε μία ἀπὸ τὶς ἕξι κόγχες καὶ κυλοῦσε στὶς δύο κτιστὲς τοὺς βαθμίδες. Ὁ κεντρικὸς αὐτὸς πυρήνας περικλειόταν ἀπὸ ἕνα εἶδος κυκλικῆς στοᾶς ποὺ σχημάτιζε ἐπίσης ἕξι μεγάλες ἡμικυκλικὲς κόγχες, στὶς ὁποῖες προτάσσεται ἀνὰ ἕνα κίονας.

Ἡ χρονολογία ἀλλὰ καὶ ὁ προορισμὸς τοῦ κτηρίου αὐτοῦ δὲν ἔχουν ἀκόμη ἐξακριβωθεῖ. Ὁ M. Vickers¹²⁵ τὸ χρονολογεῖ στὸν 3ο αἰ. μ.Χ., ἀλλὰ σὲ ἄλλο ἄρθρο του¹²⁶ ἐκφράζει τὴ γνώμη ὅτι τὸ οἰκοδόμημα περιλαμβανόταν στὸ βαπτιστήριό τῆς Ἀγίας Σοφίας. Ἡ L. Vlad Borelli θεωρεῖ ὅτι ἡ δεξαμενὴ ἀνήκει σὲ νυμφαῖο λουτρῶν ρωμαϊκῆς ἐποχῆς, ποὺ μεταγενέστερα μετασκευάστηκε σὲ ἅγιασμα μὲ τὴν προσθήκη μονόχωρου ναΐ-

Εἰκ. XXIII. Νυμφαῖο, ἄρ. Κατ. 90 (GLASER 1983, σχέδ. 211).

σκου (aedicula) μὲ ἑπτὰ κίονες¹²⁷. Τελευταῖα ὁ F. Glaser τὸ θεώρησε ὡς νυμφαῖο, σὲ ἀντίθεση μὲ τὴν M. Falla Castelfranchi, ποὺ πιστεύει ὅτι τὸ οἰκοδόμημα ἀνεγέρθηκε ἐξ ἀρχῆς ὡς βαπτιστήριό, μεταξὺ τοῦ τέλους τοῦ 4ου-ἀρχῶν τοῦ 5ου αἰ. μ.Χ.¹²⁸.

BCH 46, 1922, 527, εἰκ. 12. Φ. Α. ΔΡΟΣΟΓΙΑΝΝΗ, AA 18, 1963, B2, 241. GLASER 1983, 113-114 σχέδ. 211-212.

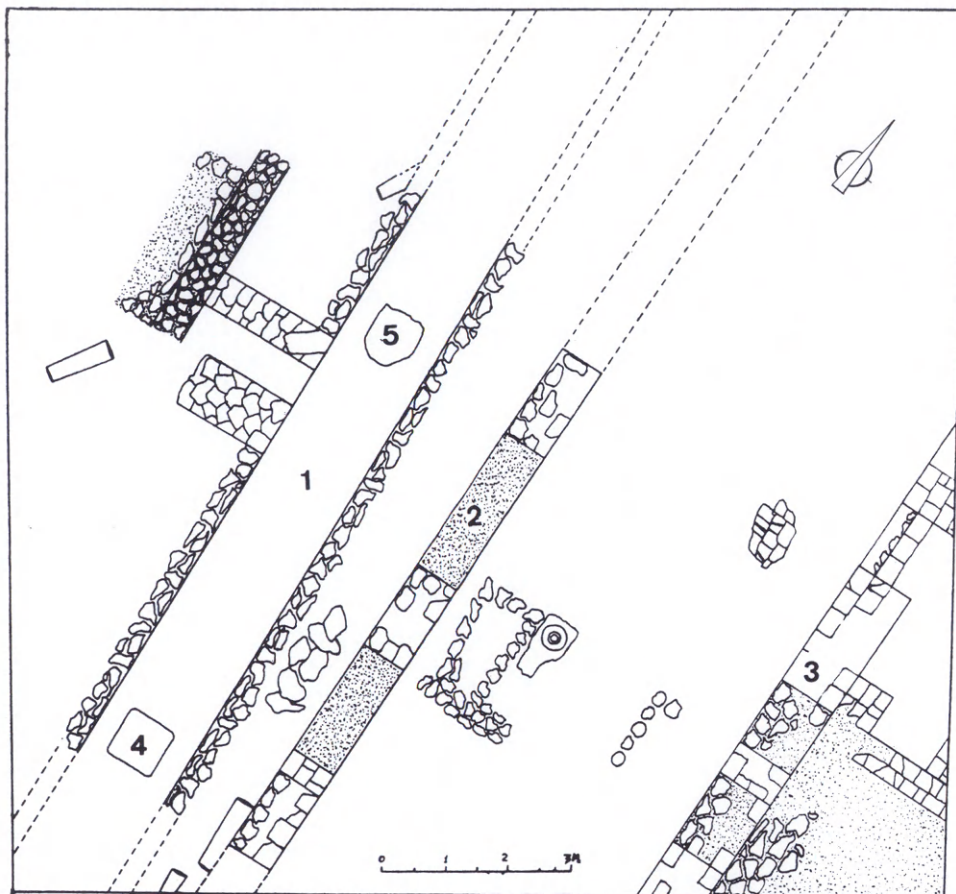
¹²⁴ Ἐσωτερικὰ ἡ δεξαμενὴ ἔφερε ὀρθομαρμάρωση, ἀπὸ τὴν ὁποία σώζονται μερικὰ ὑπολείμματα (Πίν. 55).

¹²⁵ VICKERS 1970(2) 250.

¹²⁶ VICKERS 1973(1) 294 σημ. 45.

¹²⁷ L. VLAD BORELLI, EAA VI, 1084. Στὴν περίπτωση ποὺ πρόκειται γιὰ νυμφαῖο θερμῶν, τοῦτο ὁπωσδήποτε περιλαμβανόταν στὸ γειτονικὸ συγκρότημα τῆς ὁδοῦ Μακέντζι Κίνγκ καὶ Ἀγίας Σοφίας (ἄρ. Κατ. 89).

¹²⁸ GLASER 1983, 113-114 καὶ M. FALLA CASTELFRANCHI, Sulla primitiva Chiesa episcopale di Thessalonika, Quaderni dell'Istituto di Archeologia e Storia Antica dell'Università abruzzese degli studi "G. D'Annunzio", Chieti 2, 1981, 107-125.

Εικ. XXIV. Κτήριο με πεσσοστοιχία και άγωγός, άρ. Κατ. 91 (ΑΔ 25, 1970, Β2, 368 σχέδ. 5).

91. ΚΤΗΡΙΟ ΜΕ ΠΕΣΣΟΣΤΟΙΧΙΑ ΚΑΙ ΑΓΩΓΟΣ
(Εικ. XXIV)

Α. Ρωμαϊκοί χρόνοι

Γ. Opus mixtum (διαστ. πλίνθου 0,35 × 0,30 μ.)

Ε. 155°

Στή διασταύρωση τών οδών Ζεύξιδος και
Ίκτινίου αποκαλύφθηκε κτήριο με πεσσο-
στοιχία και αποχετευτικός άγωγός (Εικ.
XXIV: 1, 2) ρωμαϊκών χρόνων. Ή πεσσο-

στοιχία (Εικ. XXIV: 2), πλ. 5 μ., ήταν οίκο-
δομημένη με πλίνθους, όπως και τó πλακό-
στρωτο και οί τοίχοι¹²⁹. Ή πρόσοψη τού
κτηρίου (Εικ. XXIV: 3) παρουσιάζει θύρες
και παράθυρα, μερικά από τά όποια φρά-
χθηκαν σέ μεταγενέστερες περιόδους. Ό
αποχετευτικός άγωγός (Εικ. XXIV: 1) άκο-
λουθεί πορεία παράλληλη πρòς τήν πρό-
σοψη τού κτηρίου, με κατεύθυνση Β-Ν, εί-
ναι καμαροσκέπαστος (0,75 × 1,80 μ.) και

¹²⁹ Ένας από τούς πεσσούς αποτελείται από δικλινές κάλυμμα σαρκοφάγου σέ δεύτερη χρήση.

φέρει δύο ανοίγματα (Εικ. XXIV: 4, 5), προφανώς φρεάτια επισκέψεως¹³⁰.

Μ. ΚΑΡΑΜΑΝΩΛΗ-ΣΙΓΑΝΙΔΟΥ, ΑΔ 25, 1970, Β2, 366-368 σχέδ. 5-6 πίν. 313 α-β.

92. ΤΟΙΧΟΙ

Α. 3ος-4ος αι. μ.Χ.

Β. Ύστερορωμαϊκή, παλαιοχριστιανική, βυζαντινή

Γ. Πλινθοδομή, opus mixtum

Δ. -5/-7 μ. (0,90 μ.).

Ε. 143°

Στην όδo Ζεύξιδοc 8 αποκαλύφθηκαν τοίχοι κτηρίου τής ύστερης ρωμαϊκής, τής παλαιοχριστιανικής και τής βυζαντινής εποχής. Μόνο δύο τοίχοι ανήκουν στην αρχαιότερη φάση, ενώ σχεδόν όλοι οι άλλοι ανίστανται στην παλαιοχριστιανική εποχή. Ἀξιοσημείωτη είναι ή ύπαρξη ενός μαγειρείου παλαιοχριστιανικών χρόνων με τουλάχιστον σαράντα έστίες.

Ι. ΒΟΚΟΤΟΠΟΥΛΟΥ, ΑΔ 39, 1984, Β, 214-216.

93. ΚΥΚΛΙΚΟ ΟΙΚΟΔΟΜΗΜΑ

(Εικ. XXV-XXVI)

Α. 3ος-4ος αι. μ.Χ.

Β. 3ος-4ος αι. μ.Χ., παλαιοχριστιανική

Γ. Opus mixtum, άργολιθοδομή

Δ. -5,80 μ. (0,87 μ.)

Ε. 155°/162°

Στην όδo Μ. Ἀλεξάνδρου 85 (πρώην Τσιμισκή) αποκαλύφθηκαν λείψανα κυκλικών οικοδομημάτων (Εικ. XXV: 1, 2). Τò

οικοδόμημα 1 αποτελείται από καμπύλο τοίχο (Εικ. XXV: 3). Ἐσωτερικά τοῦ τοίχου αὐτοῦ καὶ σὲ απόσταση 3,80 μ. από αὐτὸν έντοπίστηκαν μαρμαρίνες πλίνθοι, προφανώς υπολείμματα πεσσών (Εικ. XXV: 4). Ὁ κυκλικὸς διάδρομος (στοά;), ποὺ όρίζεται από τὸν τοίχο 3 καὶ από τοὺς πεσσούς, καλυπτόταν με ψηφιδωτὸ δάπεδο¹³¹. ΝΑ τοῦ διαδρόμου-στοᾶς (Εικ. XXVI: 1) αποκαλύφθηκε υπαίθριος χώρος με μαρμαροθετημένο δάπεδο. Ἡ πλήρης αναπαράσταση τοῦ κυκλικοῦ οικοδομήματος καθίσταται δυνατή χάρις στὰ λείψανα ποὺ ανασκάφηκαν στὴν όδo Παλαμᾶ 3¹³², όπου έντοπίστηκε τμήμα δαπέδου ἐπιστρωμένου με μαρμαροθέτημα ποὺ ανήκε σὲ υπαίθρια αἴθουσα, καθὼς καὶ τμήμα ψηφιδωτοῦ δαπέδου κυκλικῆς στοᾶς¹³³. Ἐκτὸς από τὸν κυκλικὸ τοίχο 3 έντοπίστηκε ένας άκόμη τοίχος (Εικ. XXVI: 5), μήκ. 8,50 μ., ό όποίος όριζε τὸ χώρο τής υπαίθριας αἴθουσας στὰ ΝΑ. Σὲ έπαφή με τὸν τελευταίό αὐτὸ τοίχο βρέθηκε καὶ τμήμα τής στοᾶς(;) (Εικ. XXVI: 6)¹³⁴. ΝΑ από τὰ παραπάνω κατάλοιπα έντοπίστηκε πλακόστρωτο δάπεδο (Εικ. XXVI: 7), διαστ. 6,20 X 8 μ., ἐπιστρωμένο με πήλινες πλάκες καὶ όριζόμενο από τρεῖς τοίχους (Εικ. XXVI: 8, 9, 10), πλ. 0,70 μ. Ὁ χώρος υπέστη πολλές μετατροπές λόγω τής κατασκευῆς ενός σιροῦ (Εικ. XXVI: 11) καὶ ενός πηγαδιοῦ (Εικ. XXVI: 12), τὸ όποίο κατέστρεψε τμήμα τοῦ πλακόστρωτου δαπέδου.

Ο. ΑΛΕΞΑΝΔΡΗ, ΑΔ 29, 1973-74, Β3, 661-664 σχέδ. 7 πίν. 480 α-γ. Ο. ΑΛΕΞΑΝΔΡΗ, ΑΔ 29, 1973-74, Β3, 666-669 σχέδ. 10.

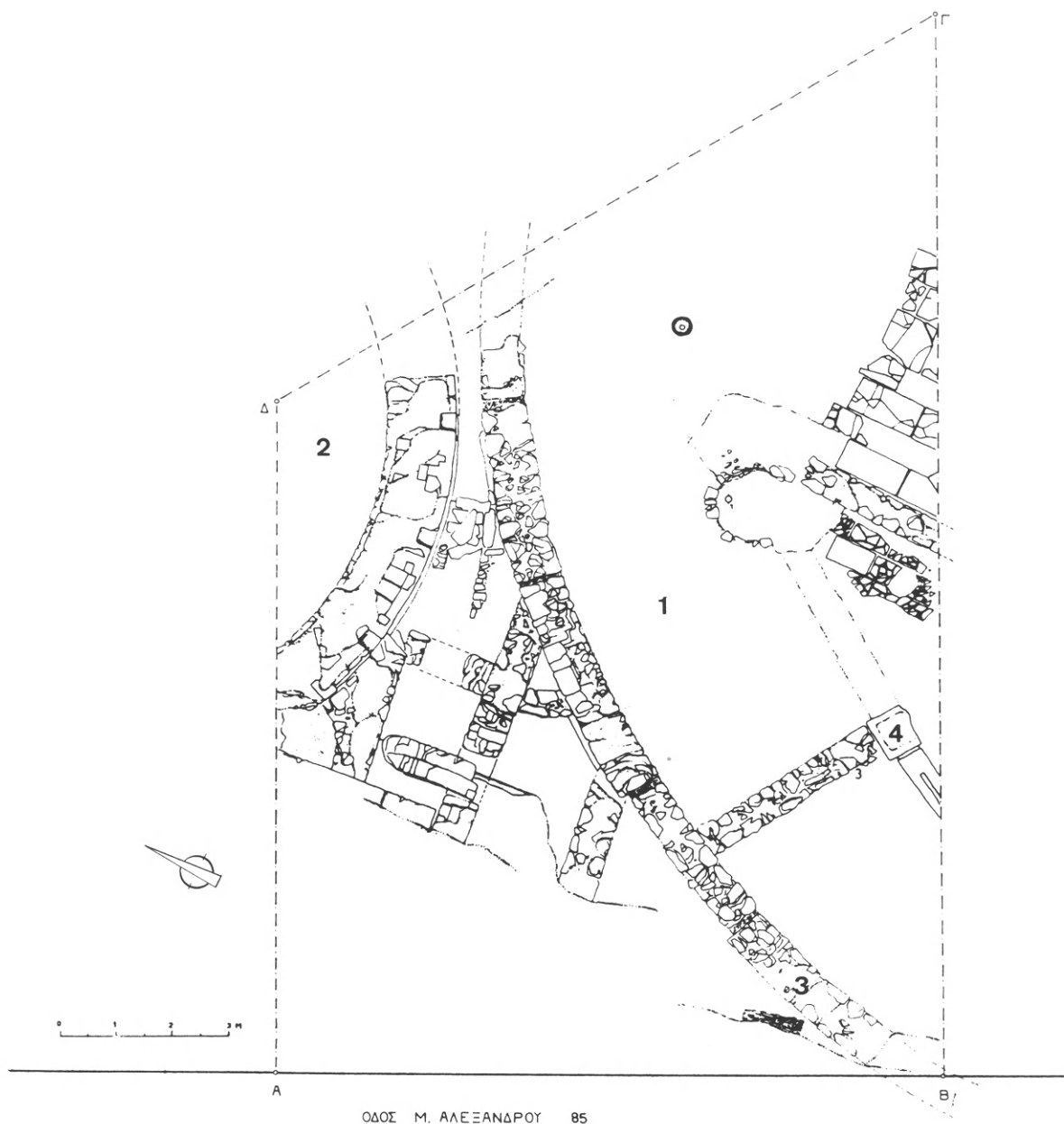
¹³⁰ Παρόμοιος αποχετευτικὸς άγωγὸς σὲ παραλληλία με κιονοστοιχία αποκαλύφθηκε άνατολικά τής Ἀχειροποιήτου (άρ. Κατ. 81).

¹³¹ Γιά τὴν περιγραφή τοῦ ψηφιδωτοῦ βλ. Ο. ΑΛΕΞΑΝΔΡΗ, ΑΔ 29, 1973-74, Β3, 664.

¹³² Τὰ λείψανα τής όδοῦ Γρ. Παλαμᾶ έντοπίστηκαν σὲ βάθος 5,70 μ. από τὴν έπιφάνεια τής σημερινῆς όδοῦ, στὸ ίδιο περίπου βάθος (5,80 μ.) με εκείνα τής όδοῦ Μ. Ἀλεξάνδρου 85 (πρώην Τσιμισκή).

¹³³ Τὸ ψηφιδωτὸ παρουσιάζει τὸ ίδιο διακοσμητικὸ θέμα με εκείνο τής όδοῦ Μ. Ἀλεξάνδρου.

¹³⁴ Τὰ λείψανα έρμηνεύονται ως κατώφλια, αλλά, από ό,τι φαίνεται στίς δημοσιευμένες κατ'όψεις στὸ ΑΔ, ή έρμηνεία αὐτῆ δέν είναι πειστική.

Εἰκ. XXV. Κυκλικὸ οἰκοδόμημα, ἀρ. Κατ. 93 (ΑΔ 29, 1973-74, Β3, 665 σχέδ. 7).

94. ΠΗΓΑΔΙ καὶ ΑΠΟΧΕΤΕΥΤΙΚΟΣ ΑΓΩΓΟΣ

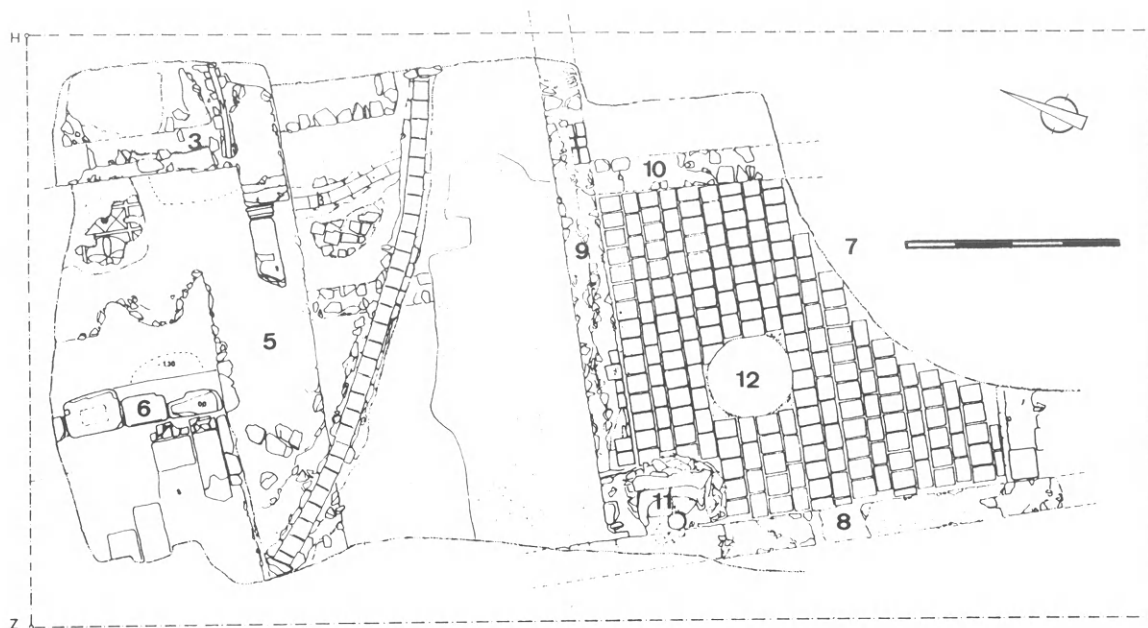
Α. Ὑστερορρωμαϊκοὶ χρόνοι

Δ. -3,24 μ. (0,74 μ.)

Σὲ οἰκόπεδο ἐπὶ τῆς ὁδοῦ Μητροπόλεως 73 ἀποκαλύφθηκε κατὰ χώραν προστομαῖο

πηγαδιοῦ αποτελούμενο ἀπὸ δύο μαρμάρινα μέλη.

Ἐπίσης, στὰ ΒΔ, ἐπὶ τῆς ὁδοῦ Μητροπόλεως 53-55 ἀποκαλύφθηκε ἀποχετευτικὸς ἀγωγὸς ποὺ χρονολογεῖται βάσει τῆς κεραμικῆς στὰ ὕστερορρωμαϊκὰ χρόνια. Ὁ ἀπο-

Εικ. XXVI. Κυκλικό οικόδομημα, ἀρ. Κατ. 93 (ΑΔ 29, 1973-74, Β3, 668 σχέδ. 10).

χετευτικός αὐτὸς ἀγωγός, κατασκευασμένος ἀπὸ ἀργολιθοδομῆ καὶ ὀρθογώνιας διατομῆς, ἦταν καμαροσκέπαστος.

Φ. ΠΕΤΣΑΣ, ΑΔ 23, 1968, Β2, 334 σχέδ. 9. Ε. ΚΟΥΡΚΟΥΤΙΔΟΥ-ΝΙΚΟΛΑΪΔΟΥ - Χ. ΤΣΙΟΥΜΗ - Θ. ΠΑΖΑΡΑΣ ΑΔ 31, 1976, Β2, 270.

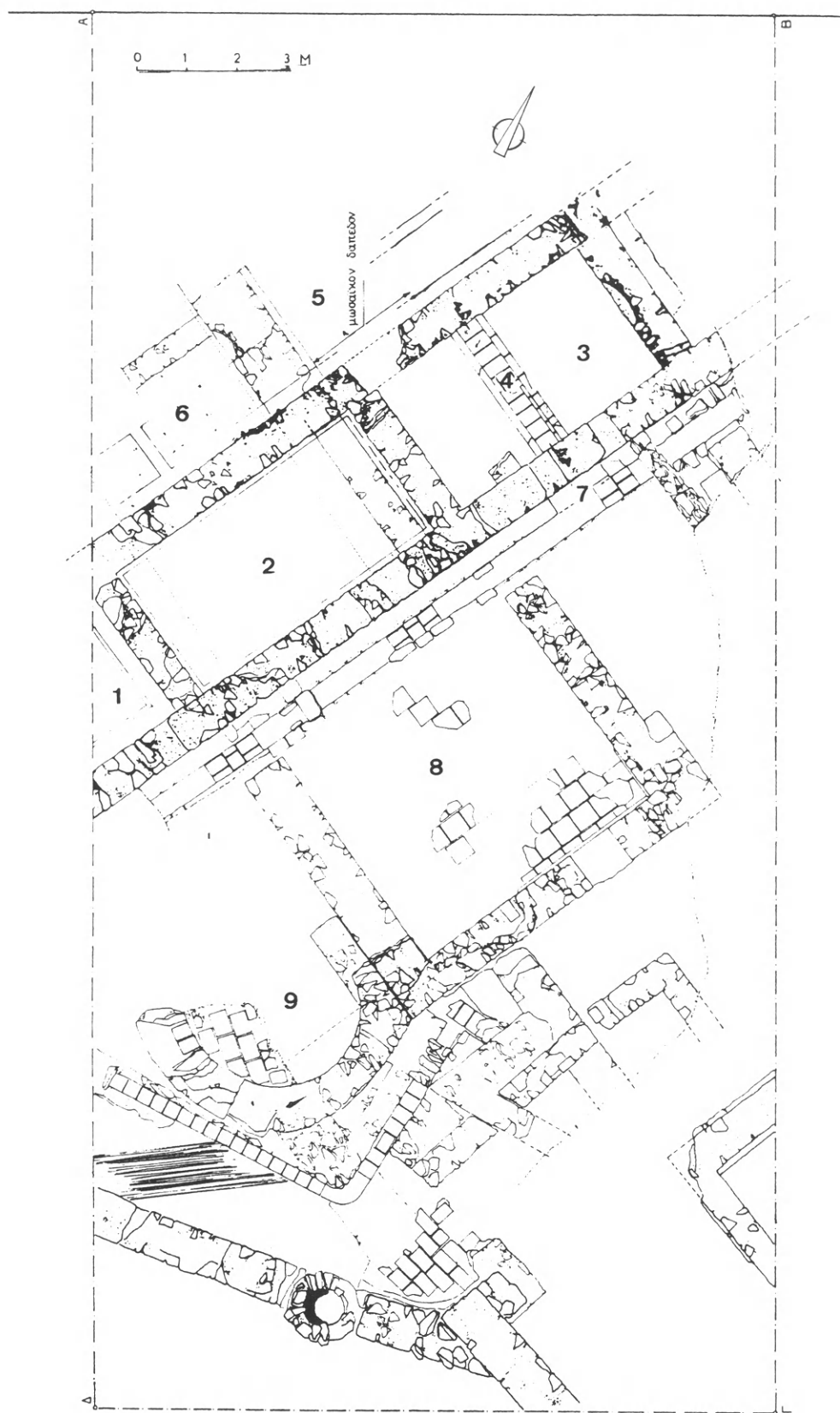
95. ΟΙΚΙΑ (Εικ. XXVII)

- Α. 2ος αἰ. μ.Χ.
- Β. 2ος, 4ος αἰ. μ.Χ.
- Γ. Ἀργολιθοδομῆ, πλινθοδομῆ
- Δ. -5,80, -4,30 μ. (6,50 μ.)
- Ε. 123°

Στὴν ὁδὸ Παλαιῶν Πατρῶν Γερμανοῦ 24 ἀποκαλύφθηκε οἰκία μὲ περισσότερες τῆς μιᾶς οἰκοδομικὲς φάσεις. Τὰ πλού-

σια ψηφιδωτὰ δάπεδα ἀνήκουν σὲ δύο οἰκοδομικὲς περιόδους: 2ος-3ος καὶ 4ος αἰ. μ.Χ. Στὴ βόρεια πλευρὰ τοῦ οἰκοπέδου σώζονται τέσσερις χώροι (Εικ. XXVII: 1, 2, 3, 5) μὲ ψηφιδωτὰ δάπεδα σὲ βάθος 4,30 μ. Ὁ χώρος 1 εἶχε πλάτος 3 μ. καὶ ἀποκαλύφθηκε σὲ μήκος 2 μ.¹³⁵. Ὁ χώρος 2, διαστ. 3 × 5,75 μ., ἦταν καὶ αὐτὸς καλυμμένος μὲ ψηφιδωτὸ δάπεδο. Μετὰ τὴν ἀφαίρεση τοῦ πρώτου δαπέδου βρέθηκε, σὲ βάθος 4,69 μ., δεύτερο παλαιότερο ψηφιδωτὸ δάπεδο, διαστ. 3,68 × 2,94 μ.. Ὁ χώρος 3, διαστ. 3 × 4,80 μ., σώζει καὶ αὐτὸς ψηφιδωτὸ δάπεδο, κάτω ἀπὸ τὸ ὁποῖο ἐντοπίστηκε ἀγωγός (Εικ. XXVII: 4). Βόρεια ἀπὸ τὸν χώρον 3 ὑπῆρχε ἄλλος μακρόστενος χώρος (Εικ. XXVII: 5), διαστ. 10,50

¹³⁵ Γιὰ τὴν περιγραφὴ τῶν ψηφιδωτῶν βλ. Ο. ΑΛΕΞΑΝΔΡΗ, ΑΔ 29, 1973-74, Β3, 661 σχέδ. 6 καὶ ΑΣΗΜΑΚΟΠΟΥΛΟΥ-ΑΤΖΑΚΑ 1973, 224 ἀρ. 14.

Εικ. XXVII. Οικία, ἀρ. Κατ. 95 (ΑΔ 29, 1973-74, Β3, 662 σχέδ. 5).

× 1,60 μ., με ψηφιδωτό δάπεδο, κάτω από το οποίο βρέθηκε άλλο, παλαιότερο, που αντιστοιχεί στο χώρο 6, διαστ. 3,50 × 2,90 μ., και αποτελεί τη συνέχεια του δαπέδου που κάλυπτε το χώρο 2. ΝΑ των χώρων 1, 2 και 3 αποκαλύφθηκε άγωγος (Εικ. XXVII: 7), διαστ. 0,40 × 0,40 μ., παράλληλος προς αυτούς. ΝΑ του άγωγού ανασκάφηκαν δύο άκρη όρθογώνιοι χώροι (Εικ. XXVII: 8, 9). Ο χώρος 8, διαστ. 5,70 × 6 μ., έφερε δάπεδο στρωμένο με πήλινες πλάκες. Λείψανα τοίχων, που ανήκουν σε περισσότερες της μιάς οικοδομικές φάσεις, ανασκάφηκαν ΝΑ του συγκροτήματος που περιγράφεται έδω.

Στο διπλανό οικόπεδο, στη διασταύρωση των όδων Παλαιών Πατρών Γερμανού 28 και Σπ. Λούη 7, αποκαλύφθηκε άλλο τμήμα της ίδιας οικίας, καθώς και τμήμα ύποκαύστου, προφανώς κατάλοιπο των λουτρών της οικίας. Τα λείψανα παρουσιάζουν δύο φάσεις: ή πρώτη ανήκει στον 3ο-4ο αϊ. μ.Χ., ενώ ή άλλη είναι μεταγενέστερη.

Ο. ΑΛΕΞΑΝΔΡΗ, ΑΔ 29, 1973-74, Β3, 661-662 σχέδ. 5-6 πίν. 479 α-γ. Κ. ΡΩΜΙΟΠΟΥΛΟΥ, ΑΔ 31, 1976, Β2, 244 σχέδ. 4.

96. ΣΤΟΑ

- Α. Έλληνιστικοί χρόνοι
- Β. Έλληνιστική, ύστεροελληνιστική, περίοδος Τετραρχίας

Στη συμβολή της όδοϋ Γρ. Παλαμά 16 και της Πλατείας Ναυαρίνου αποκαλύφθηκαν λείψανα μεγάλου ελληνιστικού κτη-

ρίου που το αποτελούσε ένας τοίχος, πλ. 1 μ., κατασκευασμένος από άργολιθοδομή, με τέσσερις αντηρίδες σε ίσες μεταξύ τους αποστάσεις. Το κτήριο, που είχε έν μέρει κατεδαφιστεί από τα ελληνιστικά ήδη χρόνια, θεωρείται τμήμα στοῶς κάποιου δημόσιου προφανώς κτηρίου (άγορά; λιμάνι;). Σε δεύτερη οικοδομική φάση (ελληνιστικής πάντα εποχής), ανήκουν λείψανα τοίχων του ίδιου κτηρίου, ενώ δύο άλλοι ίσχυροί τοίχοι που αποκαλύφθηκαν προσγράφονται σε κτήριο του Συγκροτήματος του Γαλερίου.

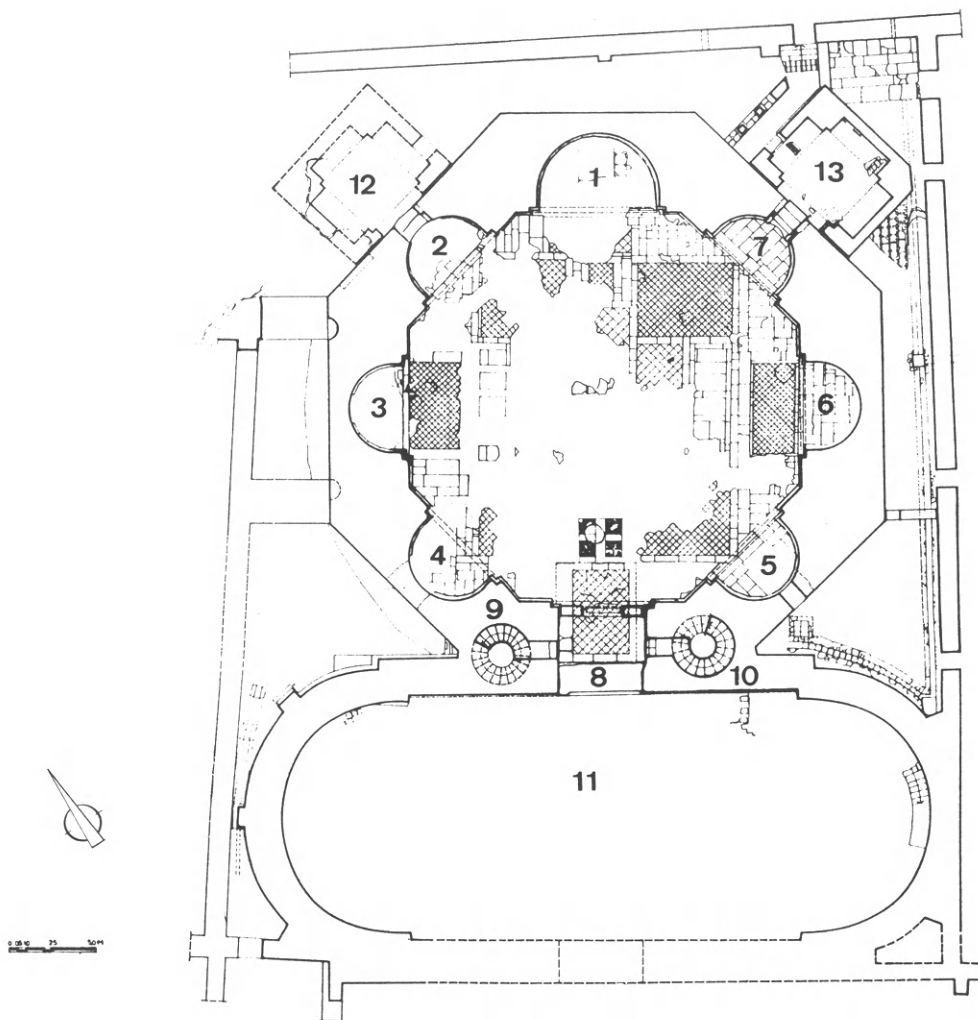
ΑΔΑΜ-ΒΕΛΕΝΗ 1989, 233-234. Μ. ΜΠΕΣΙΟΣ, ΑΔ 42, 1987, Β2 349-350 σχέδ. 1.

97. ΟΚΤΑΓΩΝΟ (Εικ. XXVIII, Πίν. 56-64)

- Α. Μετά το 308 μ.Χ.
- Β. Μετά το 308 μ.Χ., παλαιοχριστιανική
- Γ. Opus mixtum
- Δ. -2,70/-3 μ. (6,50 μ.)
- Ε. 123°/124°

Το κτήριο παρουσιάζεται στην έξωτερική του όψη ως άκανόνιστο όκτάγωνο με την κύρια είσοδο στραμμένη προς τη θάλασσα¹³⁶. Έσωτερικά διαμορφώνεται σε έπτα ήμικυκλικές κόγχες (Εικ. XXVIII: 1, 2, 3, 4, 5, 6, 7, Πίν. 56), έξι από τις οποίες έχουν διάμετρο 5,20 μ., ενώ ή πρώτη, άπέναντι από την είσοδο, έχει διάμετρο 7,05 μ. Έκατέρωθεν της είσοδου (Εικ. XXVIII: 8) βρίσκεται από μία κογχλιωτή κλίμακα (Εικ. XXVIII: 9, 10, Πίν. 58). Οί κλίμακες όδηγοϋσαν σε διάδρομο εύρισκόμενο στη βάση της θόλου του Όκταγώνου. Στα ΝΔ της είσοδου στο Όκτά-

¹³⁶ Σε διαδοχικές σωστικές ανασκαφές που πραγματοποιήθηκαν στην όδδ Βύρωνος 4, 6 και 8 αποκαλύφθηκαν λείψανα που «άφοροϋν την ΝΔ πλευρά του Γαλεριανού άνακτόρου». Πρόκειται για τμήματα του προθαλάμου του Όκταγώνου, τμήμα ένδς μεγάλου περιστυλίου και για τοίχους σε opus mixtum, που όρίζουν τμήματα τριών χώρων με πολύχρωμα ψηφιδωτά δάπεδα, παρόμοια με εκείνα των διαδρόμων του Άνακτόρου». Σχετικά βλ.: Φ. ΠΕΤΣΑΣ, ΑΔ 24, 1969, Β2, 296-297 σχέδ. 3 πίν. 305 β. Ο. ΑΛΕΞΑΝΔΡΗ, ΑΔ 29, 1973-74, Β3, 678 σχέδ. 1 πίν. 492 α-β. Κ. ΡΩΜΙΟΠΟΥΛΟΥ, ΑΔ 36, 1981, Β2, 299 σχέδ. 2 πίν. 200 α. Ι. ΒΟΚΟΤΟΠΟΥΛΟΥ, ΑΔ 37, 1982, Β2, 279 πίν. 181 α-β, 182 α.

Εἰκ. XXVIII. Ὁκτάγωνο, ἀρ. Κατ. 97 (ΚΝΙΘΑΚΗΣ 1975, 101 σχέδ. 10).

γωνο προτάσσεται εὐρὺς ἐπιμήκης προθάλαμος, τοῦ ὁποίου οἱ στενὲς πλευρὲς σχηματίζουν κόγχες. Στὴν παλαιοχριστιανικὴ περίοδο μειώθηκε τὸ πλάτος τῆς εἰσόδου ἀπὸ 4,90 σὲ 2,25 μ. (Πίν. 59) καὶ δεξιὰ καὶ ἀριστερὰ τῆς πλατύτερης κόγχης (Εἰκ. XXVIII: 1) προστέθηκαν δύο ὀρθογώνιας κάτοψης δωμάτια (Εἰκ. XXVIII: 11, 12), διαστ. 7×5 μ. Τὸ δάπεδο, ποὺ ἀνήκει στὴ δεύτερη φάση, ἀποτελεῖται ἀπὸ λευκὲς καὶ μελανὲς ὀρθο-

γώνιες καὶ τετράγωνες πλάκες τοποθετημένες κατὰ τὴ διαγώνιο (Πίν. 57) καὶ ἀπὸ τέσσερα ἐμβλήματα, διαστ. $0,90 \times 0,80$ μ., σὲ opus sectile (μαρμαροθέτημα μὲ γεωμετρικὰ κοσμήματα). Σὲ βάθος 0,30 μ. ἀποκαλύφθηκαν τμήματα ἄλλου ψηφιδωτοῦ δαπέδου μὲ γεωμετρικὰ κοσμήματα, ποὺ ἀνήκουν στὸ δάπεδο προϋπάρχουσας αἵθουσας τοῦ Ὁκταγώνου. Ἐπίσης βρέθηκαν τμήματα τῆς ὀρθομαρμάρωσης ἀπὸ verde antico κατὰ χώραν

καὶ πεσμένα στὸ δάπεδο, καθὼς καὶ χάλκινα καρφιὰ γιὰ τὴ στερέωσή τους στὸ κονίαμα τῶν τοίχων. Ἡ τοιχοδομία τοῦ Ὁκταγώνου εἶναι σὲ opus mixtum, δηλαδή τέσσερις σειρὲς πλίνθων ἀνὰ 0,80 μ.¹³⁷ Οἱ πλίνθοι φέρουν σφραγίσματα ὅμοια μὲ ἐκεῖνα τῶν πλίνθων τῆς πρώτης οἰκοδομικῆς φάσης τῆς Ροτόντας (ἀρ. Κατ. 111) καὶ τοῦ Κτηρίου ποὺ ἀνασκάφηκε στὴν ὁδὸ Γούναρη (ἀρ. Κατ. 101)¹³⁸.

Μέχρι σήμερα δὲν ἔχουν ἀποσαφηνιστεῖ τόσο ὁ σκοπὸς κατασκευῆς ὅσο καὶ ἡ ἐποχὴ ἀνέγερσης καὶ καταστροφῆς τοῦ κτηρίου. Ὁ Μ. Vickers¹³⁹ ἀποκλείει τὴν πρόταση τοῦ Χ. Μακαρόνα¹⁴⁰, ὁ ὁποῖος πιστεύει ὅτι τὸ Ὁκτάγωνο καταστράφηκε κατὰ τὸ α' τέταρτο τοῦ 5ου αἰ. μ.Χ. ἀπὸ σεισμό. Ὁ Χ. Μπακιρτζῆς¹⁴¹ προτείνει ὡς χρονολογία καταστροφῆς τὸ 620-630 μ.Χ., περίοδο κατὰ τὴν ὁποία ἡ Θεσσαλονίκη συγκλονίστηκε ἀπὸ σεισμούς. Βέβαιο εἶναι ὅτι ἡ χρῆση τοῦ κτηρίου ἄλλαξε κατὰ τοὺς χριστιανικοὺς χρόνους, χωρὶς ὅμως νὰ εἴμαστε σὲ θέση νὰ ἀποφανθοῦμε οὔτε γιὰ τὴν πρωταρχικὴ χρῆση του οὔτε γιὰ τὴν ἐποχὴ κατὰ τὴν ὁποία

τὸ κτήριο ἀπέκτησε ἄλλο ἀπὸ τὸν ἀρχικό του προορισμό¹⁴². Ὅπωςδήποτε, ἡ πρώτη οἰκοδομικὴ φάση συνδέεται μὲ τὸ ἀνακτορικό Συγκρότημα τοῦ Γαλερίου καὶ χρονολογεῖται μετὰ τὸ 308 μ.Χ., δηλαδή κατὰ τὴ δεύτερη παραμονὴ τοῦ Γαλερίου στὴ Θεσσαλονίκη, σὲ συνάρτηση μὲ τὶς προετοιμασίες γιὰ τὸν ἐορτασμό ἐπετείου γιὰ τὴν εἰκοσαετὴ βασιλεία (vicennalia) τοῦ αὐτοκράτορα, τὸ 312 μ.Χ. Δὲν ἀποκλείεται μάλιστα τὸ κτήριο νὰ εἶναι κάπως μεταγενέστερο, ἂν λάβει κανεὶς ὑπόψη ὅτι φαίνεται νὰ οἰκοδομήθηκε πάνω σὲ προϋπάρχουσα, γαλεριανῶν χρόνων αἶθουσα¹⁴³. Τὸ κτίσμα πρέπει νὰ εἶχε δημόσιο χαρακτήρα. Ἡ ἄποψη σύμφωνα μὲ τὴν ὁποία χρησίμευε ὡς αἶθουσα τοῦ θρόνου, ἢ ἐκεῖνῃ σύμφωνα μὲ τὴν ὁποία κατασκευάστηκε ὡς μαυσωλεῖο¹⁴⁴ στεροῦνται ἀποδεικτικῶν στοιχείων. Τὸ ἴδιο ἰσχύει καὶ γιὰ τὴν ἐρμηνεία τοῦ Ὁκταγώνου ὡς τρικλινίου παρ' ὅλη τὴν παρουσία τοῦ περιστηλίου στὰ ΝΔ¹⁴⁵. Ἡ ἀνεύρεση τεσσάρων ἐπικράνων μὲ ἀνάγλυφες μορφές¹⁴⁶ (Πίν. 61-64) στὴν ἐπίχωσή του φαίνεται νὰ τεκμηριῶνουν τὴν ἄποψη ὅτι τὸ Ὁκτάγωνο θὰ εἶχε

¹³⁷ Ἡ τοιχοδομία τῆς μεγάλης κόγχης διαφέρει, ἐπεὶδὴ παρουσιάζει πέντε ἀντὶ τέσσερις σειρὲς πλίνθων (Πίν. 60).

¹³⁸ Γιὰ τὶς διαστάσεις τῶν πλίνθων βλ. Μ. ΒΙΤΤΙ, Ὑλικά καὶ τρόποι δομῆς στὴν Μακεδονία κατὰ τοὺς ρωμαϊκοὺς αὐτοκρατορικοὺς χρόνους, *Ἀρχαία Μακεδονία* V, 1989, 1693-1719. Εἰδικὸ ἄρθρο γιὰ τὰ σφραγίσματα τῆς βυζαντινῆς περιόδου δημοσιεύθηκε ἀπὸ τὸν VICKERS 1973(1) 285-294.

¹³⁹ Ὁ VICKERS 1973(2) 120 προτείνει ὡς terminus ante quem γιὰ τὴν καταστροφὴ τοῦ Ὁκταγώνου τὸ 450 μ.Χ., ὅταν, κατὰ τὴ γνώμη του, κτίστηκε ἡ «θεοδοσιανή» ὀχύρωση.

¹⁴⁰ ΜΑΚΑΡΟΝΑΣ 1950(1) 304.

¹⁴¹ ΒΑΚΙΡΤΖΙΣ 1984, 18.

¹⁴² Ἀλλαγὲς πραγματοποιήθηκαν κατὰ τοὺς βυζαντινοὺς χρόνους στὸν προθάλαμο ποὺ μετατράπηκε σὲ δεξαμενὴ (ΚΝΙΘΑΚΗΣ 1975, 100). Κατὰ τὴ χριστιανικὴ ἐποχὴ τὸ Ὁκτάγωνο φαίνεται ὅτι εἶχε ἐγκαταλειφθεῖ, ἀφοῦ κατασκευάστηκαν δύο θολωτοὶ τάφοι στὸν βόρειο προθάλαμο καὶ ἓνας ἄλλος κάτω ἀπὸ τὴν κεντρικὴ κόγχη.

¹⁴³ Βλ. ΣΤΕΦΑΝΙΔΟΥ-ΓΙΒΕΡΙΟΥ 1995, 97-104.

¹⁴⁴ ΜΑΚΑΡΟΝΑΣ 1950(1) 316-320. ΜΟΥΤΣΟΠΟΥΛΟΣ, 1977, 250 καὶ πρόσφατα BOURAS 1984, 33-43. Γιὰ τὴν ταύτιση τοῦ χώρου ὡς αἶθουσα θρόνου βλ. VICKERS 1973(2) 118-120 καὶ SPIESER 1984, 118 κέ.

¹⁴⁵ Η. ΤΡΟΠ, Victoria Persica: un tema trionfale espresso in forma pagana e cristiana nel palazzo imperiale di Thessalonica, *Colloqui del Sodalizio* 6, 1976-80, 81-97.

¹⁴⁶ Τὰ ἐπικράνα ἀπεικονίζουν τὸν Δία, τὸν Κάβειρο, ἓναν Διόσκουρο καὶ τὴν Ὑγεία.

κατασκευαστεί ὡς πάνθεον ἢ ὡς μεγαλοπρεπὴς αἵθουσα ὑποδοχῆς¹⁴⁷.

Ἡ εὕρεση ἄμβωνος¹⁴⁸ καθὼς καὶ τὸ θέμα τοῦ ἰσοσκελοῦς σταυροῦ, ἐγγεγραμμένου σὲ κύκλο καὶ πλαισιούμενου ἀπὸ κλάδους φοίνικα, ποὺ διακρίνεται στὴν πλινθοδομὴ τῆς μεγαλύτερης κόγχης (Πίν. 60)¹⁴⁹, δὲν ἀφήνει ἀμφιβολία γιὰ τὴ χρῆση τοῦ Ὁκταγώνου κατὰ τὴ δευτέρη οἰκοδομικὴ του φάση ὡς χριστιανικῆς ἐκκλησίας.

ΜΑΚΑΡΟΝΑΣ 1950(1) 303-321. Μ. ΚΑΡΑΜΑΝΩΛΗ-ΣΙΓΑΝΙΔΟΥ, ΑΔ 20, 1965, Β2, 409 πίν. 456 α-β, 457 α-γ, 458 α-δ. Φ. ΠΕΤΣΑΣ, ΑΔ 21, 1966, Β2, 333 σχέδ. 1 πίν. 340 γ, 341 α-ζ. Φ. ΠΕΤΣΑΣ, ΑΔ 22, 1967, Β2, 391 σχέδ. 7-9. VICKERS 1973(2) 111-120. ΚΝΙΘΑΚΗΣ 1975, 91-119. BOURAS 1984, 33-43.

98. ΑΝΑΚΤΟΡΟ (Εἰκ. XXIX, Πίν. 65-70)

Α. 305-311 μ.Χ.

Γ. Opus mixtum

Ε. 123°/124°

Τό, προφανῶς, διώροφο¹⁵⁰ Ἀνάκτορο ἐκτείνεται γύρω ἀπὸ μία τετράπλευρη περίστυλη αὐλὴ (Εἰκ. XXIX: 1), διαστ. 23 × 22,50 × 22 × 21 μ. Πρὸς τὶς τρεῖς πλευρὲς τῆς ἀνοίγονται δωμάτια: πέντε στὴ βορειοδυτικὴ πλευρὰ (Εἰκ. XXIX: 2, 3, 4, 5, 6), δύο πρὸς τὴ νοτιοδυτικὴ (Εἰκ. XXIX: 7, 8) καὶ τέσσερα στὴ νοτιοανατολικὴ (Εἰκ. XXIX: 9, 10, 11, 12). Σχεδὸν ὅλα ἐπικοινωνοῦν μὲ τὸ περιστύ-

λιο (Πίν. 66). Ἡ βορειοανατολικὴ πλευρὰ τῆς περίστυλης αὐλῆς φράχθηκε σὲ μεταγενέστερη φάση μὲ τοῖχο (Εἰκ. XXIX: 13), ποὺ φέρει ἀντηρίδες καὶ ἄνοιγμα στὴ νοτιοανατολικὴ του πλευρά.

Τὸ οἰκοδομικὸ αὐτὸ συγκρότημα ἀποτελοῦσε τὸν πυρῆνα τοῦ Ἀνακτόρου καὶ προοριζόταν γιὰ κατοικία τοῦ αὐτοκράτορα. Γύρω ἀπὸ τὴν αὐτοκρατορικὴ κατοικία διαμορφώνονται εὐρεῖς διάδρομοι (Εἰκ. XXIX: 14, 15, 16, 17, Πίν. 65) ποὺ σκοπὸ εἶχαν τὴν ἀπρόσκοπτη πρόσβαση στὰ γειτονικὰ κτήρια¹⁵¹. Παράλληλα μὲ τὸ διάδρομο 14 ἀποκαλύφθηκαν τέσσερα δωμάτια κατὰ σειρὰν, τὰ ὁποῖα σχημάτιζαν ὀρθογώνιας κάτοψης κτίσμα (Εἰκ. XXIX: 18), διαστ. 22 × 3,30 μ., μὲ κλιμακοστάσια ποὺ ὀδηγοῦσαν στὸ δευτέρο ὄροφο. Στὰ ΝΑ τοῦ κτίσματος αὐτοῦ, μεταξὺ Ἀνακτόρου καὶ Ἱπποδρόμου, ἐντοπίστηκε Βασιλικὴ (Εἰκ. XXIX: 19) μὲ μαρμάρينو καὶ ψηφιδωτὸ δάπεδο καὶ κόγχη στὴ νοτιοδυτικὴ πλευρά¹⁵². Μεταξὺ τῆς κόγχης καὶ τοῦ Ὁκταγώνου (ἄρ. Κατ. 97) ἀποκαλύφθηκαν ἄλλοι χώροι, μεταξὺ τῶν ὁποίων μία δεξαμενὴ (Εἰκ. XXIX: 20, Πίν. 67) διαστ. 4,30 × 1,20 μ. Στὰ Ν τῆς δεξαμενῆς βρίσκεται Νυμφαῖο (Εἰκ. XXIX: 21, Πίν. 70) μὲ ὀρθογώνιας κάτοψης κόγχες στὴ νοτιοανατολικὴ καὶ στὴ βορειοανατολικὴ πλευρὰ καὶ κρήνη στὴ νοτιοανατολική. Στὰ νότια τοῦ Νυμφαίου ἐντοπίστηκαν δύο αἵθουσες: μία ὀκτα-

¹⁴⁷ ΒΑΚΑΛΑΚΗΣ 1973, 683 καὶ VICKERS 1972(1) 116-118. Βλ. τώρα καὶ Μ. VITTI, Il palazzo di Galerio a Salonico, Rivista di topografia antica, *Journal of Ancient Topography* III, 1993, 77, 106, ὅπου ἡ ἀνάλυση, ἀλλὰ καὶ ἡ ταύτιση τῶν ἐπὶ μέρους οἰκοδομημάτων τοῦ Γαλεριανοῦ Συγκροτήματος σὲ συνάρτηση μὲ σύγχρονά του ἀνακτορικὰ συγκροτήματα.

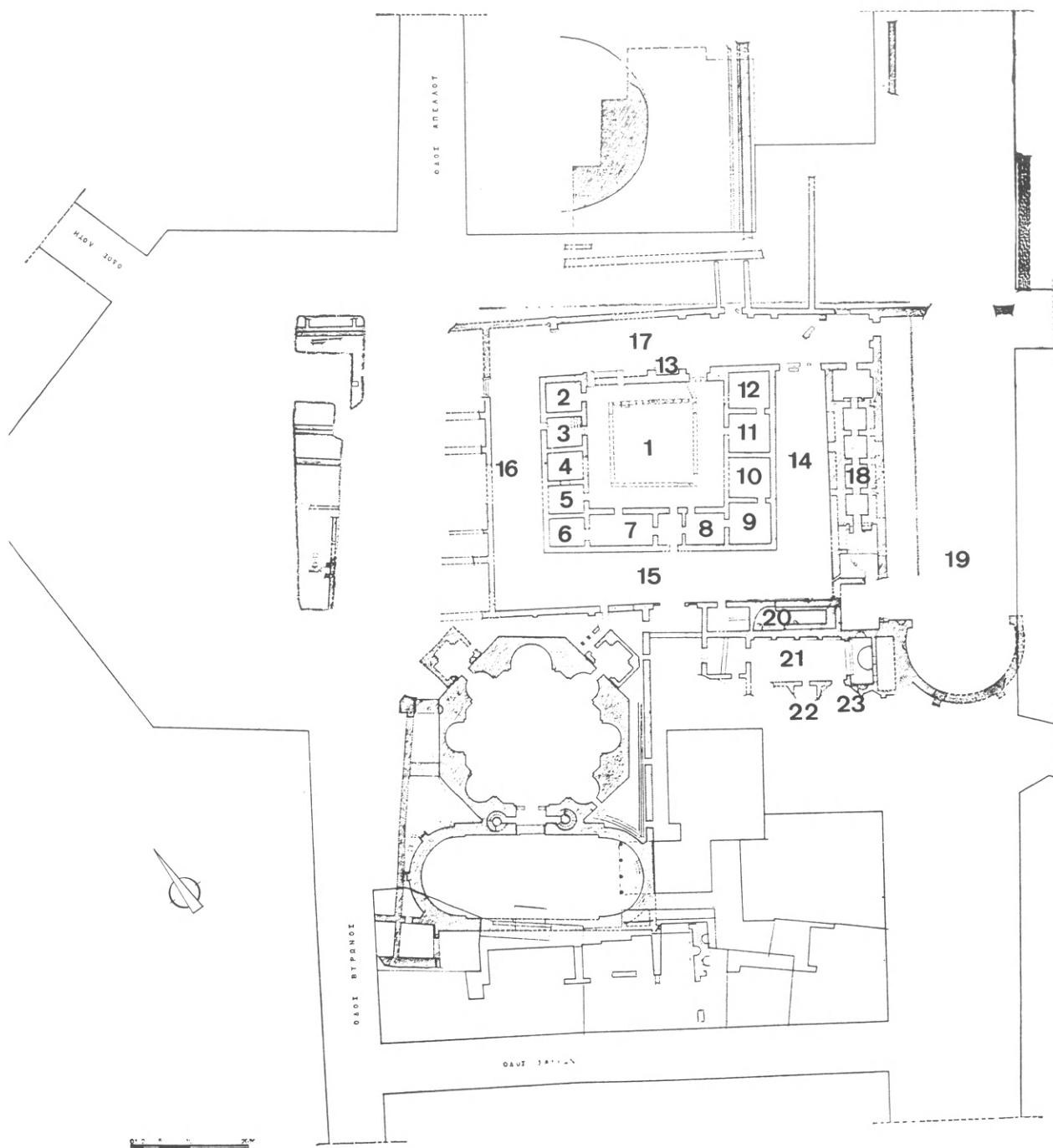
¹⁴⁸ Ὁ ἄμβων δὲν βρέθηκε κατὰ χώραν [βλ. σχετικὰ ΜΑΚΑΡΟΝΑΣ 1950(1) 313-314 πίν. 11-13].

¹⁴⁹ Σχετικὰ μὲ τὴν ἐρμηνεία τοῦ θέματος ὡς χριστιανικοῦ συμβόλου βλ. VICKERS 1973(2) 114-116.

¹⁵⁰ Ἡ εἰκασία διατυπώνεται ἀπὸ τὴν Φ. ΠΑΠΑΔΟΠΟΥΛΟΥ, ΑΔ 19, 1964, Β3, 332.

¹⁵¹ Οἱ διάδρομοι 14 καὶ 15 ἐκπλήρωναν σημαντικότερο λειτουργικὸ προορισμό, ἀφοῦ ἡ διακόσμησή τους μὲ ψηφιδωτὰ δάπεδα ἦταν πλουσιότερη ἀπὸ ἐκείνη τῶν διαδρόμων 16 καὶ 17, μὲ δάπεδα ἀπὸ λευκὲς μαρμάρινες πλάκες γιὰ τὴν περιγραφὴ τῶν δαπέδων βλ. Φ. ΠΑΠΑΔΟΠΟΥΛΟΥ, ΑΔ 19, 1964, 33, 332 πίν. 376 α-β.

¹⁵² Βλ. ΜΟΥΤΣΟΠΟΥΛΟΣ 1977, 236, καὶ παραπάνω σ. 116-117 καὶ σημ. 201.

Εικ. XXIX. Ἀνάκτορο, ἄρ. Κατ. 98 (ΚΝΙΘΑΚΗΣ 1975, 110 σχέδ. 16).

γωνική (Εἰκ. XXIX: 23, Πίν. 68) με ἡμικυκλικές κόγχες καὶ πλούσια ὀρθομαρμάρωση καὶ ἄλλη τετράπλευρη (Εἰκ. XXIX: 22). Σὲ αὐτὴ τὴν πλευρά, ἀνάμεσα στοὺς χώρους 20, 21, 22, 23 καὶ στὸ Ὀκτάγωνο, πρέπει νὰ τοποθετηθεῖ μία ἀπὸ τὶς κύριες εἰσόδους τοῦ Ἀνακτόρου (Πίν. 69).

Φ. ΠΑΠΑΔΟΠΟΥΛΟΥ, ΑΔ 19, 1964, Β3, 331-334 σχέδ. 4-5 πίν. 375 α-β, 376 α-β, 377 α-β, 378 α-β, 379 α-β, 380 α-γ. Μ. ΚΑΡΑΜΑΝΩΛΗ-ΣΙΓΑΝΙΔΟΥ, ΑΔ 20, 1965, Β2, 407-409 σχέδ. 1 πίν. 451 α-β, 452 α-β, 453 α-β, 454, 455. Φ. ΠΕΤΣΑΣ, ΑΔ 21, 1966, Β2, 331-332 σχέδ. 1 πίν. 339 α-β, 340 α, 341 α-δ. Α. ΒΑΒΡΙΤΣΑΣ, ΑΔ 27, 1972, Β2, 499-503 σχέδ. 1-2 πίν. 430 α-στ, 431, 432 α, 433 α-δ, 434 α-β, 435.

99. ΜΑΥΣΩΛΕΙΟ(Ι) καὶ ΔΗΜΟΣΙΟ ΚΤΗΡΙΟ

(Εἰκ. XXX, Πίν. 71)

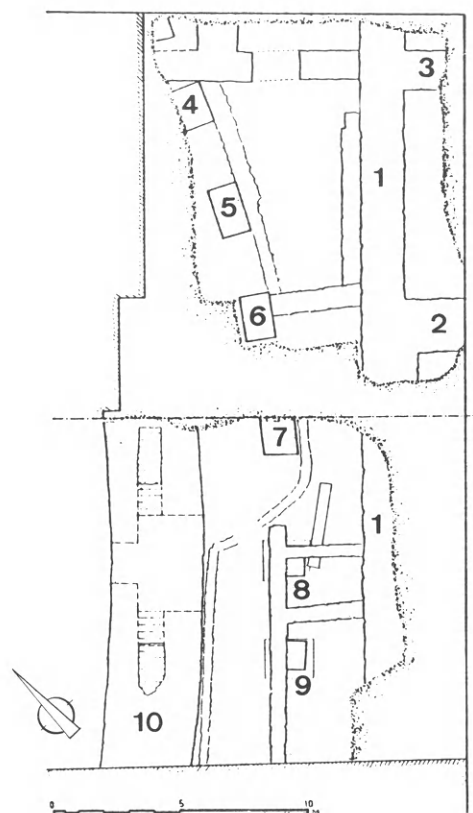
Α. 305-311 μ.Χ.

Γ. Ἀργολιθοδομή

Δ. -8 μ. (4,50 μ.)

Ε. 125°

Στὸ οἰκοδομικὸ τετράγωνο ποὺ ὀρίζεται ἀπὸ τὶς ὁδοὺς Δ. Γούναρη, Πρίγκηπος Νικολάου, Ἀπελλοῦ καὶ ἀπὸ τὴν Πλατεία Ναυαρίνου ἀποκαλύφθηκε —σὲ διαφορετικὲς χρονικὲς περιόδους— ἓνα κυκλικὸ οἰκοδόμημα, διαμ. 29 μ. περίπου, κτισμένο μέχρι τὸν πυρήνα τοῦ ἀπὸ ἀργολιθοδομῆ¹⁵³. Λόγω τοῦ σημαντικοῦ μεγέθους τοῦ οἰκοδομήματος, ἀλλὰ καὶ τοῦ τρόπου

Εἰκ. XXX. Δημόσιο κτήριο, ἀρ. Κατ. 99 (ΒΕΛΕΝΗΣ - ΑΔΑΜ-ΒΕΛΕΝΗ 1989, 244 σχέδ. 2).

δομῆς του, λόγω τῆς ὑπαρξῆς τοίχων, ποὺ προφανῶς ἀποτελοῦν περίβολο τοῦ κτηρίου¹⁵⁴ καὶ λόγω τῆς ὁμοιότητάς του με ρωμαϊκὰ μασωλεῖα¹⁵⁵ θὰ μπορούσε νὰ ταυτι-

¹⁵³ Ὁ Φ. ΠΕΤΣΑΣ, ΑΔ 21, 1966, Β2, 332 σχέδ. 1, παρουσιάζει τὸ κτήριο αὐτὸ γιὰ πρώτη φορὰ σὲ κάτοψη τῆς περιοχῆς, χωρὶς ὅμως νὰ δίδεται κανένα ἄλλο στοιχεῖο (βλ. ἐπίσης Θεσσαλονίκη 1986, 59).

¹⁵⁴ Πρόκειται γιὰ τοίχους ποὺ περικλείουν τὸ Μασωλεῖο στὴ νοτιοανατολικὴ καὶ στὴ βορειοδυτικὴ πλευρὰ με συνεχὴ διαδρομὴ, ἐνῶ στὴ νοτιοδυτικὴ πλευρὰ μποροῦν νὰ ταυτιστοῦν με τὴν εἴσοδο ἀπὸ τὸ Ἀνάκτορο στὸ Μασωλεῖο (Χάρτης 8).

¹⁵⁵ Στὴ Ρώμη τὰ πιὸ ἐντυπωσιακὰ παραδείγματα μασωλείων με κυκλικὴ κάτοψη εἶναι αὐτὰ τοῦ Αὐγούστου (COARELLI 1980, 308-309) καὶ τοῦ Ἀδριανοῦ (COARELLI 1980, 365-368). Μικρότερων διαστάσεων τὸ μασωλεῖο τῆς Cecilia Metella, ἐπὶ τῆς Ἀπίας ὁδοῦ, ποὺ εἶχε ἴδια διάμετρο με αὐτὸ τῆς Θεσσαλονίκης (29,5 μ.), βλ. Α. LONGO, ΕΑΑ II, 448. Ἐπίσης ἐπὶ τῆς αὐτῆς ὁδοῦ καὶ στὸ ἴδιο ἀρχιτεκτονικὸ-τοπογραφικὸ πλαίσιο βρίσκεται τὸ μασωλεῖο τοῦ Ρωμύλου στὴν ἑπαυλὴ τοῦ Μαξεντίου [G. PISANI SARTORIO - R. CALZA, *La villa di Massenzio sulla via Appia* (Roma 1976)].

στεί με τὸ Μανσωλεῖο τοῦ Γαλερίου¹⁵⁶. Σὲ ἀνασκαφὲς ποὺ διενεργήθηκαν κατὰ τὸ 1986 καὶ τὸ 1988 σὲ ὅμορα οἰκόπεδα τῆς ὁδοῦ ᾽Απελλοῦ 5-7, ΒΔ τοῦ Μανσωλείου, ἀποκαλύφθηκαν μνημειακὰ λείψανα. Κατὰ τὴν πρώτη ἀνασκαφὴ ἀποκαλύφθηκε τοῖχος (περίβολος τοῦ Μανσωλείου;) πλ. 1,70 μ., παράλληλος πρὸς τὸν ἄξονα τῆς ὁδοῦ ᾽Απελλοῦ (Εἰκ. XXX: 1) καὶ ἄλλοι δύο κάθετοι σὲ αὐτὸν τοῖχοι (Εἰκ. XXX: 2, 3) σὲ ἀργολιθοδομή. Ἀποκαλύφθηκαν, ἐπίσης, τρεῖς πλινθόκτιστοι πεσσοὶ (στὴ βορειοδυτικὴ πλευρὰ τοῦ οἰκοπέδου) ποὺ σχημάτιζαν στὴν πορεία τους ἐλαφρὰ καμπύλη (Εἰκ. XXX: 4, 5, 6, Πίν. 71). Στὸν κεντρικὸ χῶρο τοῦ οἰκοπέδου, σὲ βάθος 8,15 μ., ἀποκαλύφθηκε δάπεδο ἀπὸ πλίνθους. Πάνω ἀπὸ τὸ δάπεδο ὑπῆρχε λιθόκτιστος μεταγενέστερος ἀγωγός, ὁ ὁποῖος ἀκολουθοῦσε τὴν πορεία τῶν πεσσῶν. Κατὰ τὸ 1988 στὸ διπλανὸ οἰκόπεδο ἐντοπίστηκε ἡ συνέχεια τοῦ εὐρέως τοίχου (Εἰκ. XXX: 1), ἡ διαδοχὴ τῶν πεσσῶν (Εἰκ. XXX: 7, 8, 9) καὶ ἕνας πλατύτερος τοῖχος (Εἰκ. XXX: 10), πλ. μέχρι 3,50 μ., ποὺ ἀκολουθεῖ τὴν ἴδια καμπύλη διαδρομὴ μετὰ τὴν πεσσοστοιχίαν. Ὁ τοῖχος αὐτὸς στὸ μέσον τοῦ πλάτους τοῦ διαμορφώνεται σὲ κλιμακοστάσιο μετὰ δύο συμμετρικὰ σκέλη. Τὰ λείψανα τῶν πεσσῶν καὶ ὁ πλατὺς τοῖχος ὅπωςδήποτε ἀνήκουν σὲ κάποιο μνημειακὸ δημόσιο κτήριο, ποὺ ἴσως συνδεόταν μετὰ τὸ Γαλεριανὸ Συγκρότημα, μετὰ τὸ ὁποῖο ἄλλωστε βρίσκεται σὲ ἐπαφὴ. Σύμφωνα μετὰ τὰ ἀρχαιολογικὰ στοιχεῖα, αὐτὰ ποὺ ἔχουμε στὴ διάθεσή μας, ἡ ταύτιση τῶν Π. Ἀδάμ-Βελήνη καὶ Γ. Βε-

λένη μετὰ τὸ «Θέατρον τὸ καλούμενον στάδιον»¹⁵⁷ φαίνεται ἀκόμη πρόωρη.

Ι. ΒΟΚΟΤΟΠΟΥΛΟΥ, ΑΔ 35, 1980, Β2, 364. Κ. ΣΟΥΕΡΕΦ, ΑΔ 41, 1986, Β2, 133-134 πίν. 112 α. ΒΕΛΕΝΗΣ - ΑΔΑΜ-ΒΕΛΕΝΗ 1989, 241-250.

100. ΙΠΠΟΔΡΟΜΟΣ (Πίν. 72)

Α. 305-311 μ.Χ.

Γ. Ἀργολιθοδομή, πλινθοδομή

Δ. -3 μ./-4 μ.

Ε. 123°

Ὁ Ἰππόδρομος τῆς Θεσσαλονίκης σώζεται ἐντελῶς ἀποσπασματικά. Ὅσα τμήματά του ἀποκαλύφθηκαν, ἐντοπίστηκαν σὲ διαφορετικὲς χρονικὲς περιόδους.

Τμήμα Α (Χάρτης 8): Στὴν ὁδὸ Μ. Ἀλεξάνδρου 125 (πρώην Τσιμισκῆ) στὸ σημεῖο διασταύρωσης μετὰ τὴν ὁδὸ Ρωμανοῦ ἀποκαλύφθηκε σὲ μήκος 10 μ. τμήμα τοῦ νοτιοανατολικοῦ ποδίου. Ὁ πυρήνας, κατασκευασμένος ἀπὸ ἀργολιθοδομή, ἦταν ἐπενδυμένος μετὰ μαρμαρίνους κυβολίθους συνδεδεμένους μετὰξὺ τους μετὰλλινους συνδέσμους. Παράλληλα πρὸς τὸ πόδιο ὑπάρχει ἀγωγὸς καλυμμένος μετὰ πῆλινες πλάκες¹⁵⁸.

Τμήμα Β (Χάρτης 8): Στὴ διασταύρωση τῶν ὁδῶν Ρωμανοῦ καὶ Μ. Ἀλεξάνδρου (πρώην Τσιμισκῆ) ἀποκαλύφθηκε σὲ μήκος 13 μ. ἡ συνέχεια τοῦ τμήματος Α, τοῦ νοτιοανατολικοῦ ποδίου¹⁵⁹.

Τμήμα Γ (Χάρτης 8): Στὴν ὁδὸ Φιλικῆς Ἑταιρείας, ΒΑ τοῦ ναοῦ τοῦ Ἀγίου Κωνσταντίνου, ἀνασκάφηκε τμήμα τοῦ ἀνατολικοῦ τείχους καὶ σὲ ἀπόσταση 8 μ.,

¹⁵⁶ Πρόκειται γιὰ τὸ Μανσωλεῖο τοῦ Γαλερίου, ἐπειδὴ: 1) τὸ οἰκοδόμημα αὐτὸ ἀποτελεῖ οὐσιῶδες στοιχεῖο τοῦ Γαλεριανοῦ Συγκροτήματος ἐφ' ὅσον βρίσκεται σὲ ἐπαφὴ μετὰ τὴ βορειοανατολικὴ πλευρὰ τοῦ Ἀνακτόρου. 2) Μόνο οἱ αὐτοκράτορες εἶχαν τὸ δικαίωμα νὰ ἐνταφιάζονται μέσα στὴν πόλη. 3) Ἐχει ἀποδειχθεῖ ὅτι τὰ ἄλλα κτήρια (Ροτόντα καὶ Ὁκτάγωνο), ποὺ παλαιότερα εἶχαν χαρακτηριστεῖ ὡς μανσωλεῖα, στὴν πραγματικότητα δὲν εἶχαν τέτοιο προορισμό (ἀρ. Κατ. 97 καὶ 111).

¹⁵⁷ Γιὰ τὴν περιγραφή καὶ τὴν ταύτιση βλ. ΒΕΛΕΝΗΣ - ΑΔΑΜ-ΒΕΛΕΝΗ 1989, 242-248.

¹⁵⁸ Φ. Α. ΔΡΟΣΟΓΙΑΝΝΗ, ΑΔ 18, 1963, Β2, 244-246 σχέδ. 4-5 πίν. 276 α.

¹⁵⁹ Φ. ΠΕΤΣΑΣ, ΑΔ 24, 1969, Β2, 296 σχέδ. 2 πίν. 305 γ-δ.

στά ΒΔ, έντοπίστηκε καί πάλι τμήμα τοῦ νοτιοανατολικοῦ ποδίου (Εἰκ. IV). Διατηρεῖται ἡ εὐθυνηρία καί ὁ λοξότμητος τοιχοβάτης μέ τοὺς ὑπογραμμοὺς τῶν ὀρθοστατῶν, οἱ ὁποῖοι ἀφαιρέθηκαν, καθὼς καί κατάλοιπα τῆς πρώτης κερκίδας. Μεταξὺ ποδίου καί ἀνατολικοῦ τείχους δὲν βρέθηκαν ἄλλα λείψανα¹⁶⁰.

Τμήμα Δ (Χάρτης 8): Στὴν ὁδὸ Πρίγκη-πος Νικολάου 45 έντοπίστηκαν καί πάλι λείψανα τοῦ νοτιοανατολικοῦ ποδίου, μήκ. 6 μ., πὺ ἀποτελοῦν τὴ συνέχεια τοῦ ποδίου πὺ ἀποκαλύφθηκε στὴν ὁδὸ Φιλικῆς Ἑταιρείας (τμήμα Γ)¹⁶¹.

Τμήμα Ε (Χάρτης 8): Στὶς ὁδοὺς Μανουσογιαννάκη, Φιλικῆς Ἑταιρείας καί στὴν Πλατεία Ἱπποδρομίου βρέθηκε μικρὸ τμήμα τοῦ ποδίου, πλ. 2 μ., στὸ ὁποῖο ἀνοίχθηκαν τριάντα δύο ταφές βυζαντινῶν καί μεταβυζαντινῶν χρόνων. Ἡ θεμελίωση τοῦ ποδίου ἀποτελεῖται ἀπὸ ἀργολιθοδομή, ἐνῶ στὴν ἀνωδομή χρησιμοποιοῦνταν μαρμάρινοι ὀρθοστάτες καί ἄλλα ἀρχιτεκτονικά μέλη σὲ δεύτερη χρῆση¹⁶².

Τμήμα Ζ (Χάρτης 8): Στὶς ὁδοὺς Μιχαήλ, Δ. Γούναρη καί Ἀγαπηνοῦ, κατὰ τὴν κατασκευὴ ὑπονόμου, έντοπίστηκαν λείψανα ἀπὸ τὴν καμαροσκέπαστη ἀναλημματικὴ κατασκευὴ τῶν κερκίδων τῆς βορειοδυτικῆς πλευρᾶς τοῦ Ἱπποδρόμου¹⁶³.

Τμήμα Η (Χάρτης 8): Σὲ οἰκόπεδο πὺ κεῖται μεταξὺ τῆς Πλατείας Ἱπποδρομίου 7 καί τῆς ὁδοῦ Μεθώνης, κατὰ τὴν

ἀνέγερση πολυκατοικίας ἤρθε στὸ φῶς τμήμα τῆς ἐσωτερικῆς καμαροσκέπαστης ἀναλημματικῆς κατασκευῆς τῶν κερκίδων τῆς βορειοδυτικῆς πλευρᾶς τοῦ Ἱπποδρόμου. Ἡ καμάρα, κατασκευασμένη μέ πλίνθους, παρουσιάζει τρία ἀνοίγματα πρὸς τὸν ἀγωνιστικὸ χῶρο (arena). Ἡ θεμελίωση, καθὼς καί τὸ πόδιο στὸ ὁποῖο πατᾶ ἡ καμάρα, εἶναι σὲ ἀργολιθοδομή (Πίν. 72)¹⁶⁴.

Τμήμα Θ (Χάρτης 8): Στὴν ὁδὸ Μητροπόλεως, σὲ ἐργασίες τῆς ΔΕΗ, έντοπίστηκαν δύο καμπύλοι τοῖχοι, προφανῶς τμήματα τοῦ ποδίου τῆς σφενδόνης¹⁶⁵.

Τμήμα Ι (Χάρτης 8): Τέλος, στὴν ὁδὸ Ν. Φωκᾶ 26, Πλατεία Ἱπποδρομίου καί Ρωμανοῦ ἀνασκάφηκε τμήμα τοῖχου σὲ ἀργολιθοδομή μέ ἄφθονη χρῆση ἀσβεστοκονιάματος. Ὁ τοῖχος ταυτίζεται μέ τὸν εὐριπο (spina, euripus) τοῦ Ἱπποδρόμου¹⁶⁶.

Σύμφωνα μέ ὅσα παραθέσαμε, γίνεται φανερὸ ὅτι ἡ νοτιοανατολικὴ πλευρὰ τοῦ Ἱπποδρόμου στηριζόταν στὸ ἀνατολικὸ τμήμα τοῦ τείχους μέ τρόπο, ὅμως, ἄγνωστο σὲ μᾶς, ἐφ' ὅσον λείπουν τὰ ἀπαραίτητα ἀρχαιολογικά τεκμήρια. Γιὰ τὴ βορειοδυτικὴ πλευρὰ, ὡστόσο, ἔχουμε στὴ διάθεσή μας περισσότερα στοιχεῖα. Ἀποτελοῦνταν ἀπὸ δύο ἐπ'ἀλλήλους καμαροσκέπαστους διαδρόμους πάνω στοὺς ὁποῖους στηρίζονταν τὰ ἔδρανα τοῦ κοίλου. Τὸ πλάτος τοῦ Ἱπποδρόμου (ἀπὸ τὸ νοτιοανατολικὸ ἕως τὸ βορειοδυτικὸ πόδιο) ἦταν 84 μ., ἐνῶ μαζί μέ τὰ ἔδρανα ἔφθανε τὰ 125 μ. Τὸ μήκος του πρέπει νὰ

¹⁶⁰ Φ. ΠΕΤΣΑΣ, ΑΔ 23, 1968, Β2, 332 σχέδ. 6 πίν. 279 γ. Στὴν κάτοψη πὺ δημοσιεύθηκε ἀπὸ τὸν ΜΟΥΤΣΟΠΟΥΛΟΣ 1977, εἰκ. 38 ὁ Ἱππόδρομος καί ἡ ὀχύρωση παρουσιάζονται ὡς οἰκοδομικὸ σύνολο.

¹⁶¹ Μ. ΚΑΡΑΜΑΝΩΛΗ-ΣΙΓΑΝΙΔΟΥ, ΑΔ 25, 1970, Β2, 374 σχέδ. 12-13.

¹⁶² Ο. ΑΛΕΞΑΝΔΡΗ, ΑΔ 29, 1973-74, Β3, 656-657 σχέδ. 2 πίν. 477 α-δ.

¹⁶³ Φ. ΠΕΤΣΑΣ, ΑΔ 24, 1969, Β2, 296.

¹⁶⁴ Κ. ΡΩΜΙΟΠΟΥΛΟΥ, ΑΔ 36, 1981, Β2, 299 σχέδ. 1 πίν. 199 α-β.

¹⁶⁵ ΜΟΥΤΣΟΠΟΥΛΟΣ 1977, 224 καί εἰκ. 41. Ἡ ταύτιση αὐτὴ ἀμφισβητήθηκε ἀπὸ τὸν SPIESER 1984, 104 σημ. 149, ἀλλὰ φαίνεται νὰ ἐπιβεβαιώνεται ἀπὸ τὰ τμήματα Α καί Β τοῦ Ἱπποδρόμου, τὰ ὁποῖα δὲν παρουσιάζουν τὸν ἴδιο προσανατολισμὸ μέ τὰ ἄλλα βορειοανατολικά τμήματα (Γ, Δ, Ε), ἀλλὰ ἔχουν καί αὐτὰ καμπύλη διαδρομὴ, ἡ ὁποία ὡστόσο δὲν παρουσιάζει τὴν ἴδια κλίση μέ ἐκείνην τοῦ τμήματος Θ.

¹⁶⁶ Κ. ΡΩΜΙΟΠΟΥΛΟΥ, ΑΔ 33, 1978, Β2, 234.

έφθανε περίπου στα 470 μ.¹⁶⁷. Στις διαστάσεις αυτές οδηγούν οι μετρήσεις των δύο τοίχων που ανήκουν στη σφενδόνη¹⁶⁸ (τμήμα Θ), καθώς και τα κατάλοιπα των ιππαφύσεων (carceres) στις οδούς Καμβουνίων και Έγνατίας (άρ. Κατ. 107)¹⁶⁹.

Όπως οι περισσότεροι ιππόδρομοι της ρωμαϊκής εποχής, έτσι και ο Ίππόδρομος της Θεσσαλονίκης είχε πλούσια διακοσμημένο εὔριπο (διαχωριστική λωρίδα κατά μήκος του αγωνιστικού χώρου)¹⁷⁰. Αυτό επιβεβαιώνεται από επιγραφή του 4ου αι. μ.Χ., ή οποία προέρχεται από άγνωστη θέση της Θεσσαλονίκης και μᾶς πληροφορεί ότι ο Domitius Catafronius vir perfectissimus procurator sacrae monetae, δώρισε ἀγάλματα προκειμένου να διακοσμηθεί ο εὔριπος¹⁷¹.

MOUTSOPOULOS 1977, 218-224. VICKERS 1972(3) 25-32. SPIESER 1984, 104-110. HUMPHREY 1986, 625-631.

101. ΝΑΟΣ(?) (Εικ. XXXI, Πίν. 73-74)

- A. 305-311 μ.Χ.
- Γ. Opus mixtum
- Δ. -2,30 μ. (12,70 μ.)
- Ε. 125°

Στην οδό Δ. Γούναρη (στο ύψος της οδού Πρίγκηπος Νικολάου), αποκαλύφθηκε κατά τη διάνοιξη της οδού μνημειακό οίκο-

δόμημα. Το κτήριο αποτελείται από έναν ορθογώνιο προθάλαμο (Εικ. XXXI: 1) με μαρμάρινο δάπεδο και μαρμάρινο κατώφλι (Εικ. XXXI: 2) και από έλλειψοειδή αίθουσα (Εικ. XXXI: 3, Πίν. 73). Την αίθουσα απαρτίζουν δύο ήμικύκλια διαφορετικής διαμέτρου. Το νοτιοδυτικό ήμικύκλιο παρουσιάζει δύο κόγχες (Εικ. XXXI: 4, 5) με ορθομαρμάρωση και πολύχρωμο μαρμάρινο δάπεδο. Το βορειοανατολικό ήμικύκλιο, που παρουσιάζει στην εξωτερική του πλευρά έξι αντηρίδες (Πίν. 74), φέρει επίσης πολύχρωμο μαρμάρινο δάπεδο¹⁷². ΒΑ της κόγχης του κτηρίου ανασκάφηκε τοίχος, πλ. 1,25 μ., σε opus mixtum με κατεύθυνση ΒΔ-ΝΑ, δηλαδή κάθετος ως προς το κτήριο.

Η τοιχοδομία σε opus mixtum (Πίν. 73-74) και η θέση του κτηρίου δεν αφήνουν αμφιβολίες για τη συγγενεία του με το Άνάκτορο του Γαλερίου. Η έρμηνεία του κτηρίου ως ναού είναι πιθανή, ή ταύτισή του όμως με ναό του Καβείρου, όπως προτείνει ο Ν. Μουτσόπουλος¹⁷³, παραμένει υποθετική, έφ' όσον λείπουν τα σχετικά αρχαιολογικά τεκμήρια. Το 1971 σε ανασκαφική έρευνα στα ΝΔ του κτηρίου αποκαλύφθηκαν τμήματα του νοτιοδυτικού τοίχου του χώρου Ι διακοσμημένα με τοιχογραφίες και ψηφιδωτά. Το τμήμα αυτού του τοίχου είχε καταρρεύσει μέσα σε χώρο όπου έντοπίστηκε παραστάδα και ψηφιδωτό δάπεδο.

¹⁶⁷ Οι διαστάσεις αντιστοιχούν σε εκείνες του ιπποδρόμου του Μιλάνου (MIRABELLA ROBERTI 1984, 63-67).

¹⁶⁸ Λανθασμένα οι DYGGVE 1941, 41-63, 66-67 και VICKERS 1972(3) 26, 29 τοποθετούν τη σφενδόνη προς την «Έγνατία».

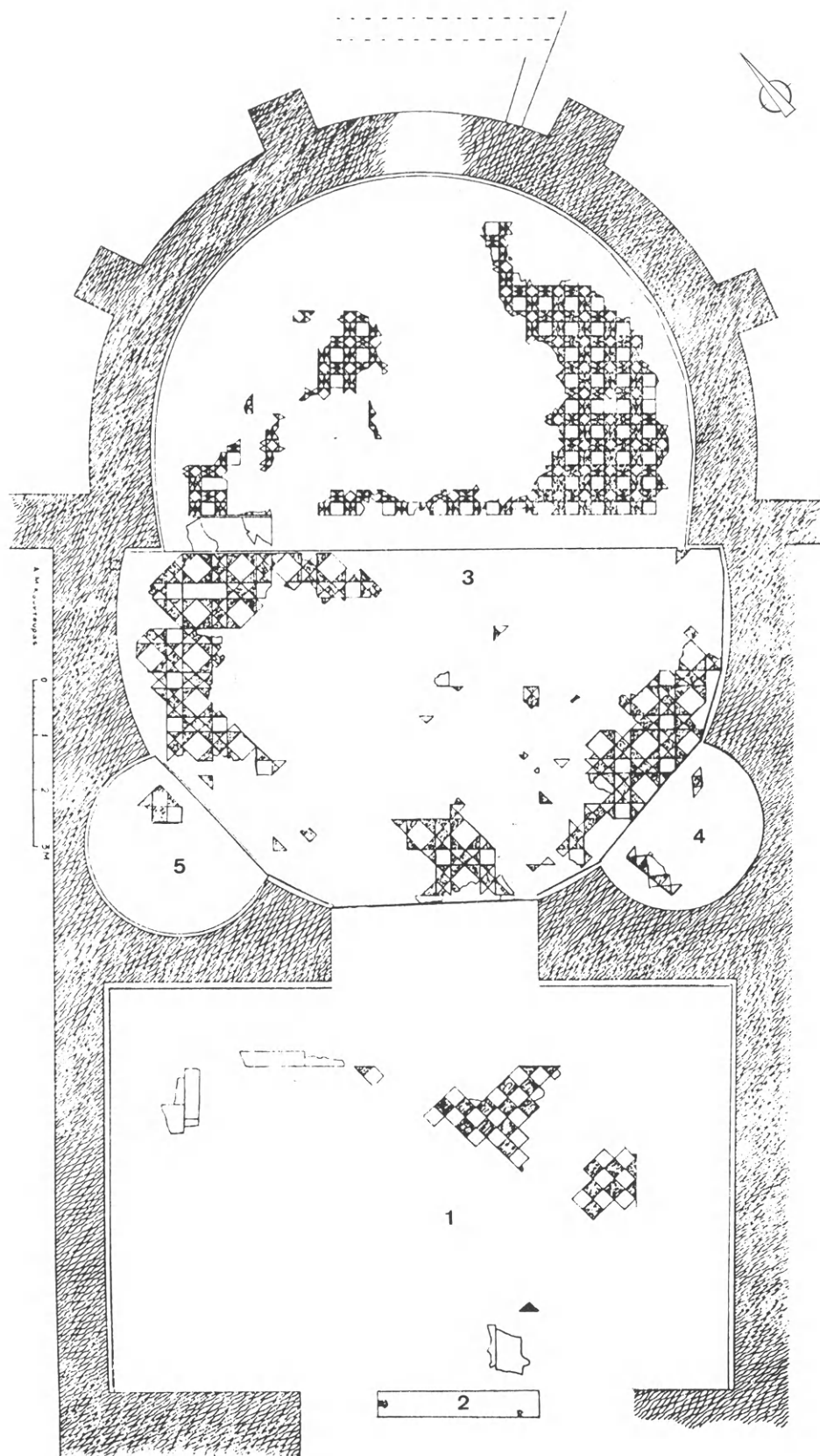
¹⁶⁹ Βλ. παραπάνω σ. 116.

¹⁷⁰ VICKERS 1972(3) 30-31, όπου παρουσιάζονται τα πιο ενδιαφέροντα παραδείγματα και με τη σχετική βιβλιογραφία.

¹⁷¹ IG X 2.1 άρ. 41 και D. FEISSEL - J. M. SPIESER, Les Inscriptions de Thessalonique, *Travaux et Mémoires*, Suppl. 7, 1979, 309.

¹⁷² Για την περιγραφή και την αποκατάσταση του δαπέδου βλ. MOUTSOPOULOS 1977, 227.

¹⁷³ MOUTSOPOULOS 1977, 224-228. Η ταύτιση του κτηρίου ως νυμφαίου από τον CAGIANO DE AZEVEDO 1979, 22 δεν φαίνεται να τεκμηριώνεται από τα αρχαιολογικά ευρήματα.

Εικ. XXXI. Ναός(ς), ἄρ. Κατ. 101 (ΠΕΤΣΑΣ 1970, σχέδ. Γ).

Φ. ΠΕΤΣΑΣ, ΑΔ 24, 1969, Β2, 296. Α. ΒΑΒΡΙΤΣΑΣ, ΑΔ 26, 1971, Β2, 371-373 πίν. 363 α-δ, 364 α-δ, 365 α-δ. ΠΕΤΣΑΣ 1970, 227. ΜΟΥΤΣΟΠΟΥΛΟΣ 1977, 224-228. CAGIANO DE AZEVEDO 1979, 21-22.

102. ΤΟΙΧΟΙ

Α. Περίοδος Τετραρχίας
Γ. Opus mixtum
Ε. 123°/124°

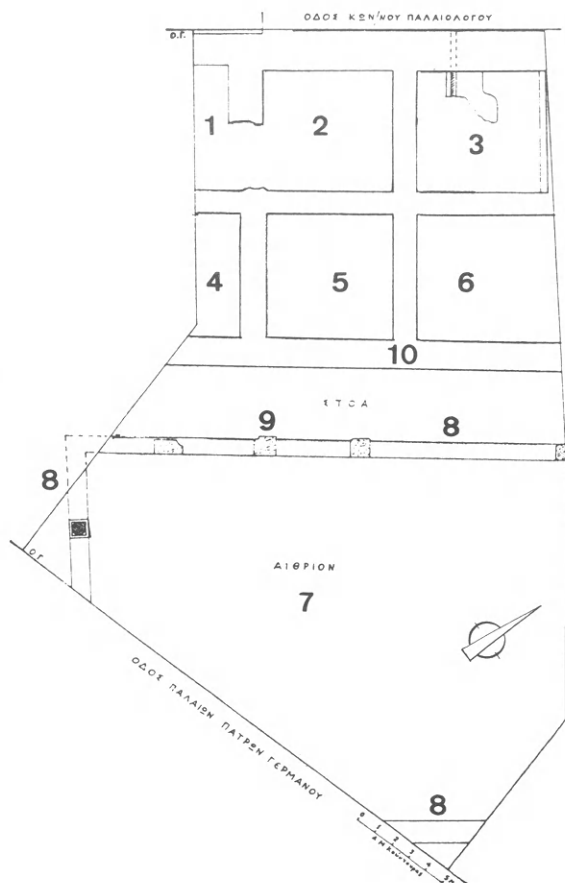
Στην όδον Πρίγκηπος Νικολάου 23 και 25 αποκαλύφθηκαν ισχυροί τοίχοι παράλληλοι μεταξύ τους. Δύο από αυτούς ένώνει κάθετος τοίχος. Τα λείψανα αυτά, με βάση τη μορφή της τοιχοδομίας τους, ανήκουν σε κτηριακό συγκρότημα της εποχής της Τετραρχίας και, πιθανώς, στο Γαλεριανό Ἀνάκτορο.

Ο. ΑΛΕΞΑΝΔΡΗ, ΑΔ 29, 1973-74, Β3, 693-695 σχέδ. 3.

103. ΟΙΚΙΑ με ΠΕΡΙΣΤΥΛΙΟ (Εικ. XXXII)

Α. Περίοδος Τετραρχίας
Β. Ἑλληνιστική(ι), 4ος, 5ος αἰ. μ.Χ.
Γ. Opus mixtum (διαστ. πλίνθου 0,40 × 0,35 × 0,045-0,07 μ.)
Ε. 123°/124°

Στην όδον Παλαιῶν Πατρῶν Γερμανοῦ 37, στο οικόπεδο της Εὐαγγελικῆς Ἐκκλησίας, αποκαλύφθηκε τμήμα ρωμαϊκῆς οἰκίας. Πρὸς τὴν πλευρὰ της ὁδοῦ Κ. Παλαιολόγου ἡ οἰκία διαμορφωνόταν σε δύο παράλληλες σειρὲς τῶν τριῶν δωματίων, διαστ. 6 × 6 μ., ἡ καθεμία (Εἰκ. XXXII: 1, 2, 3, 4, 5, 6)¹⁷⁴, ποὺ ἔσωζαν κονιάματα με ἀνάγλυφο ἰωνικὸ κυμάτιο καὶ ἀστράγαλο. ΝΔ, πρὸς τὴν ὁδὸ Παλαιῶν Πατρῶν Γερμανοῦ, ἀνασκάφηκε ἡ αὐλὴ (Εἰκ. XXXII: 7) τῆς οἰκίας, πλ. 1,80 καὶ μήκ. 22,50 μ. Ὁ στυλοβάτης (Εἰκ. XXXII: 8), σὲ ἀργολιθοδομή, φέ-

Εἰκ. XXXII. Οἰκία με περιστύλιο, ἀρ. Κατ. 103 (ΑΔ 25, 1970, Β2, 370 σχέδ. 7).

ρει ἀνὰ 4,50 μ. μαρμάρινες πλίνθους, πάνω στις ὁποῖες ἐδράζονταν ἀρράβδωτοι κίονες (Εἰκ. XXXII: 9)¹⁷⁵. Ὁ χώρος ποὺ ὀρίζεται μεταξύ τοῦ στυλοβάτη (Εἰκ. XXXII: 8) καὶ τοῦ τοίχου 10¹⁷⁶ ἔχει πλάτος 3,40 μ. καὶ ἀντιστοιχεῖ με τὴ στοὰ ποὺ περιέβαλλε τὴν αὐλὴ. Ὁ στυλοβάτης ἀποκαλύφθηκε σχεδὸν

¹⁷⁴ Τὰ δωμάτια ἀποκαλύφθηκαν κατὰ τὴν πρώτη ἀνασκαφή, τὸ 1968, καὶ εἶναι κατασκευασμένα σε opus mixtum.

¹⁷⁵ Ἀποκαλύφθηκε κατὰ χώραν τμήμα κίονος με κιονόκρανο.

¹⁷⁶ Στὸν τοῖχο 10 ἀνοίγόταν θύρα πρὸς τὸ δωμάτιο 5.

σὲ ὅλο τὸ μῆκος τῆς βορειοδυτικῆς πλευρᾶς, ἐνῶ στὴ νοτιοδυτικὴ πλευρὰ ἀποκαλύφθηκε μόνο ἓνα τμήμα του, μήκ. 6 μ. Ἀκόμη μικρότερο τμήμα του ἐντοπίστηκε στὴ νοτιοανατολικὴ πλευρὰ, ἀρκετὸ ὥστοςο γιὰ νὰ ὀριστεῖ τὸ πλάτος τῆς αὐλῆς. Στὴν ἐπίχωση τῆς στοᾶς ἀποκαλύφθηκε ἀκέφαλος κορμὸς μαρμάρινου ἀγάλματος Ἑρωτιδέως καὶ πλήθος ρωμαϊκῶν ὀστράκων καὶ νομισμάτων. Στὴν ἐπίχωση τῆς αὐλῆς, σὲ στάθμη ὑψηλότερη τοῦ στυλοβάτη, ἀποκαλύφθηκε σύστημα αὐλάκων καὶ ὀχετός, μέσα στὸν ὁποῖο βρέθηκαν λύχνοι τοῦ 4ου-5ου αἰ. μ.Χ. καὶ νομίσματα διαφόρων ἐποχῶν (Ἀμύντα Γ', Φιλίππου Β', Κοινοῦ τῶν Μακεδόνων καὶ ἄλλα τοῦ 4ου-5ου αἰ. μ.Χ.).

Σὲ μεταγενέστερη σωστικὴ ἀνασκαφὴ ποὺ πραγματοποιήθηκε στὴν ὁδὸ Κ. Παλαιολόγου 18 ἦρθαν στὸ φῶς λείψανα τῆς ὑποθεμελίωσης τοῦ ἴδιου κτηρίου, καθὼς καὶ μεγάλος ὀχετός. Διαπιστώθηκαν καὶ ἐδῶ δύο οἰκοδομικὲς φάσεις: στὴν πρώτη, ρωμαϊκῶν χρόνων, ἀνήκουν τέσσερις ὀρθογώνιοι χώροι ποὺ ὀρίζονται ἀπὸ τοίχους κατασκευασμένους ἀπὸ σχιστολίθους καὶ λάσπη. «Στὴ φάση αὕτὴ τοποθετεῖται καὶ ἀποθέτης ἀγγείων, πιθανότατα τῶν ἀρχῶν τοῦ 3ου αἰ. μ.Χ., ποὺ ἴσως εἶναι ἀποδεικτικὸς γιὰ τὴν ὑπαρξὴ κεραμικοῦ κλιβάνου». Στὴ δεύτερη φάση, ἐποχῆς Μ. Κωνσταντίνου, διαμορφώθηκαν ἄλλοι ὀκτὼ ὀρθογώνιοι χώροι ποὺ ἐνσωμάτωσαν τοὺς παλαιότερους.

Φ. ΠΕΤΣΑΣ, *ΑΔ* 24, 1969, Β2, 304 σχέδ. 11. Μ. ΚΑΡΑΜΑΝΩΛΗ-ΣΙΓΑΝΙΔΟΥ, *ΑΔ* 25, 1970, Β2, 368-371 σχέδ. 7. Ε. ΚΟΥΡΚΟΥΤΙΔΟΥ-ΝΙΚΟΛΑΪΔΟΥ - Χ. ΤΣΙΟΥΜΗ, *ΑΔ* 38, 1983, Β2, 285 σχέδ. 3.

104. ΚΤΗΡΙΟ (Εἰκ. XXXIII)

- Α. 4ος αἰ. μ.Χ.
- Β. Ἑλληνιστικὴ (κεραμεικὴ), 4ος αἰ. μ.Χ.
- Γ. Ἀργολιθοδομή
- Δ. -4,40 μ. (9,60 μ.)
- Ε. 124°

Στὴν ὁδὸ Σκρᾶ 10 ἀποκαλύφθηκαν τρεῖς τοῖχοι κτηρίου (Εἰκ. XXXIII: 1, 2, 3)¹⁷⁷, κατασκευασμένοι μὲ ἀργολιθοδομή. Ὁ τοῖχος 1 ἀποκαλύφθηκε σὲ μῆκος 3 μ., ὁ τοῖχος 2 σὲ 6,30 μ. καὶ ὁ τοῖχος 3 σὲ μῆκος 1,40 μ. Τοῖχος μήκους 1,80 μ. (Εἰκ. XXXIII: 4) κατέστρεψε μέρος τοῦ προγενέστερου τοῖχου 1. ΒΔ τῶν τοίχων 1 καὶ 4 σώζονται μικρὰ τμήματα πλακόστρωτου (Εἰκ. XXXIII: 5). Ὁ τοῖχος 6, μήκ. 7,10 καὶ πλ. 1,10 μ., εἶναι κατασκευασμένος, ὅπως καὶ οἱ προηγούμενοι, μὲ ἀργολιθοδομή καὶ μεταξὺ τῶν τοίχων 2 καὶ 6 ἐντοπίστηκε τμήμα πλακόστρωτου (Εἰκ. XXXIII: 7). Ἀμέσως μετὰ, στὰ ΝΑ, ἀκολουθεῖ χώρος, διαστ. 2 × 3,60 μ., ποὺ ὀριζόταν ἀπὸ τοίχους, πλ. 0,50 μ., κατασκευασμένους μὲ ἀργολιθοδομή καὶ λάσπη (Εἰκ. XXXIII: 8). Παράλληλα πρὸς τὸν τοῖχο 6 καὶ τὸν χώρο 8 ὑπῆρχε ἀγωγὸς μήκ. 10,50 μ. Δυτικὰ τοῦ ἀγωγοῦ ἀποκαλύφθηκαν ἄλλοι τέσσερις τοῖχοι: οἱ 9, 10, 11, καὶ 12 (Εἰκ. XXXIII).

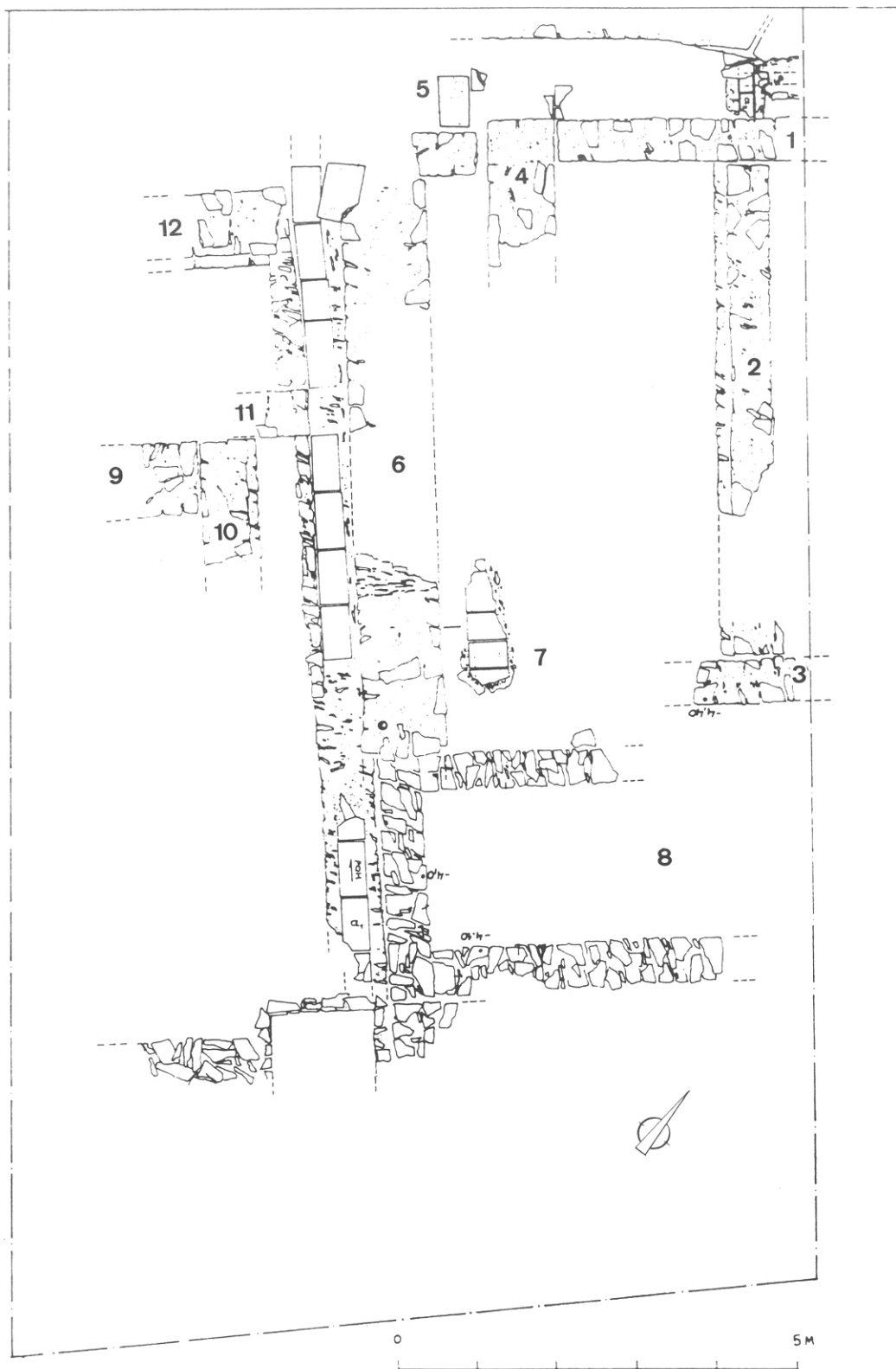
Ο. ΑΛΕΞΑΝΔΡΗ, *ΑΔ* 29, 1973-74, Β3, 658-661 σχέδ. 4 πίν. 478 γ-δ.

105. ΟΙΚΙΑ (Εἰκ. XXXIV)

- Α. 4ος αἰ. μ.Χ.
- Β. Ἑλληνιστικὴ, 4ος αἰ. μ.Χ.
- Γ. Ἀργολιθοδομή, πλινθοδομή
- Δ. -6,10/-5,70 μ. (16,90/17,30 μ.)
- Ε. 124°

Στὴν συμβολὴ τῆς ὁδοῦ Πατριάρχου Ἰωακείμ 28 καὶ τῆς Πλατείας Ἀγίου Γεωργίου ἀποκαλύφθηκαν δύο δωμάτια (Εἰκ. XXXIV: 1, 2), διαστ. 5,60 × 3,70 καὶ 3,30 × 3,70 μ., ἀντίστοιχα. Οἱ τοῖχοι ποὺ ὀρίζουν τοὺς δύο χώρους εἶναι κατασκευασμένοι μὲ ἀργολιθοδομή καὶ πλίνθους καὶ ἀνήκουν σὲ δύο διαφορετικὲς οἰκοδομικὲς φάσεις. Τὸ δωμάτιο 1 ἔφερε δάπεδο ἀπὸ ὀστρακάσβεστο, τμήμα τοῦ ὁποῖου καταστράφηκε ἀπὸ τὴ μεταγενέστερη ἐγκατά-

¹⁷⁷ Ὁ χαρακτηρισμὸς τῶν τοίχων μὲ ἀριθμοὺς ἀκολουθεῖ τὸν τρόπο περιγραφῆς τους στὸ *ΑΔ*.

Εικ. XXXIII. Κτήριο, ἀρ. Κατ. 104 (ΑΔ 29, 1973-74, Β3, 660 σχέδ. 4).

σταση ἐργαστηρίου¹⁷⁸. Μετὰ τὴν ἀφαίρεση τοῦ δαπέδου, κάτω ἀπὸ αὐτὸ βρέθηκε τοῖχος (Εἰκ. XXXIV: 4) παλαιότερου κτίσματος (ἐλληνιστικῆς ἐποχῆς;) ἀπὸ ἀργολιθοδομῆ. Ἄλλοι δύο τοῖχοι (Εἰκ. XXXIV: 5, 6), ποὺ ἀνήκουν σὲ ἐνδιάμεση οἰκοδομικὴ φάση, βρέθηκαν κάτω ἀπὸ τὸ δάπεδο τοῦ δωματίου 2. Τοῖχος, μήκ. 10,50 μ., παράλληλος πρὸς τὸ βορειοδυτικὸ ὄριο τῶν δύο δωματίων (Εἰκ. XXXIV: 7), ἀπολήγει σὲ ἀψίδα (Εἰκ. XXXIV: 8). Πάνω του ἀκουμπᾶνε οἱ τοῖχοι 9 καὶ 10. Μεταξὺ τῶν δύο αὐτῶν τοίχων ἀποκαλύφθηκαν ἀκόμη τρεῖς τοῖχοι (Εἰκ. XXIV: 11, 12, 13) ποὺ τέμνουν ἕναν ἄλλο (Εἰκ. XXXIV: 14), παράλληλο πρὸς τὸν τοῖχο 7.

Ο. ΑΛΕΞΑΝΔΡΗ, *ΑΔ* 29, 1973-74, Β3, 670 σχέδ. 11 πίν. 484 α-γ.

106. ΤΟΙΧΟΙ, ΔΑΠΕΔΑ, ΠΗΓΑΔΙ, ΔΕΞΑΜΕΝΗ

Α. 4ος αἰ. μ.Χ.

Γ. Λιθοδομῆ, πλινθοδομῆ

Ε. 122°

Στὴν ὁδὸ Δ. Γούναρη, στὸ τμήμα ποὺ περιλαμβάνεται μεταξὺ τῶν ὁδῶν Μιχαήλ καὶ Ἑγνατία, ἀποκαλύφθηκε ἡ ἀνατολικὴ γωνία ἐνὸς κτίσματος, οἱ τοῖχοι τοῦ ὁποίου ἦταν κατασκευασμένοι μὲ λίθους καὶ πλίνθους. Σὲ ἀπόσταση 8,30 μ. ἀποκαλύφθηκε πηγάδι καὶ τμήμα ψηφιδωτοῦ δαπέδου. Σὲ ἀπόσταση 9,50 μ., στὰ ΒΔ τοῦ δαπέδου, ἐντοπίστηκε δεξάμενῃ κατασκευασμένη μὲ λίθους καὶ πλίνθους. Στὰ βόρειά της ἐντοπίστηκε τμήμα ἄλλου ψηφιδωτοῦ δαπέδου μὲ γεωμετρικὴ διακόσμηση¹⁷⁹.

Ο. ΑΛΕΞΑΝΔΡΗ, *ΑΔ* 29, 1973-74, Β3, 653-654 πίν. 476 α.

107. ΙΠΠΟΔΡΟΜΟΣ, CARCERES καὶ ΟΔΟΣ

Α. 305-311 μ.Χ.

Γ. Μαρμαρίνες πλάκες, ἀργολιθοδομῆ

Ε. 141°

Στὸ οἰκόπεδο μεταξὺ τῶν ὁδῶν Ἑγνατία καὶ Καμβουνίων (ὑποκατάστημα Ἑθνικῆς Τραπεζῆς) ἀποκαλύφθηκε θεμελίωση, πλ. 1,40 μ., μεγάλου κτίσματος ποὺ τὸ ὀρίζει στὰ ΒΑ ἀρχαία ὁδός. Ἡ ὁδὸς αὐτή, τῆς ὁποίας ἀποκαλύφθηκε μεγάλο τμήμα τοῦ ὁδοστρώματος ἀπὸ μαρμαρίνες πλάκες, συμπίπτει μὲ τὴ διαδρομὴ τῆς Ἑγνατίας ἐπὶ τουρκοκρατίας. Τὰ λείψανα τῶν θεμελίων ἀνήκουν στὶς carceres (ἱπαφέσιον), δηλαδὴ στὰ σημεῖα ἐκκίνησης τοῦ Ἱπποδρόμου (ἀρ. Κατ. 100)¹⁸⁰.

Μ. ΚΑΡΑΜΑΝΩΛΗ-ΣΙΓΑΝΙΔΟΥ, *ΑΔ* 25, 1970, Β2, 377 πίν. 316 β.

108. ΑΨΙΔΑ ΓΑΛΕΡΙΟΥ (Εἰκ. XXXV, Πίν. 75)

Α. 299-305 μ.Χ.

Β. 299-305 μ.Χ., 5ος αἰ. μ.Χ.

Γ. Ἀργολιθοδομῆ, πλινθοδομῆ

Δ. -0,50 μ. (18,14 μ.)

Ε. 124°

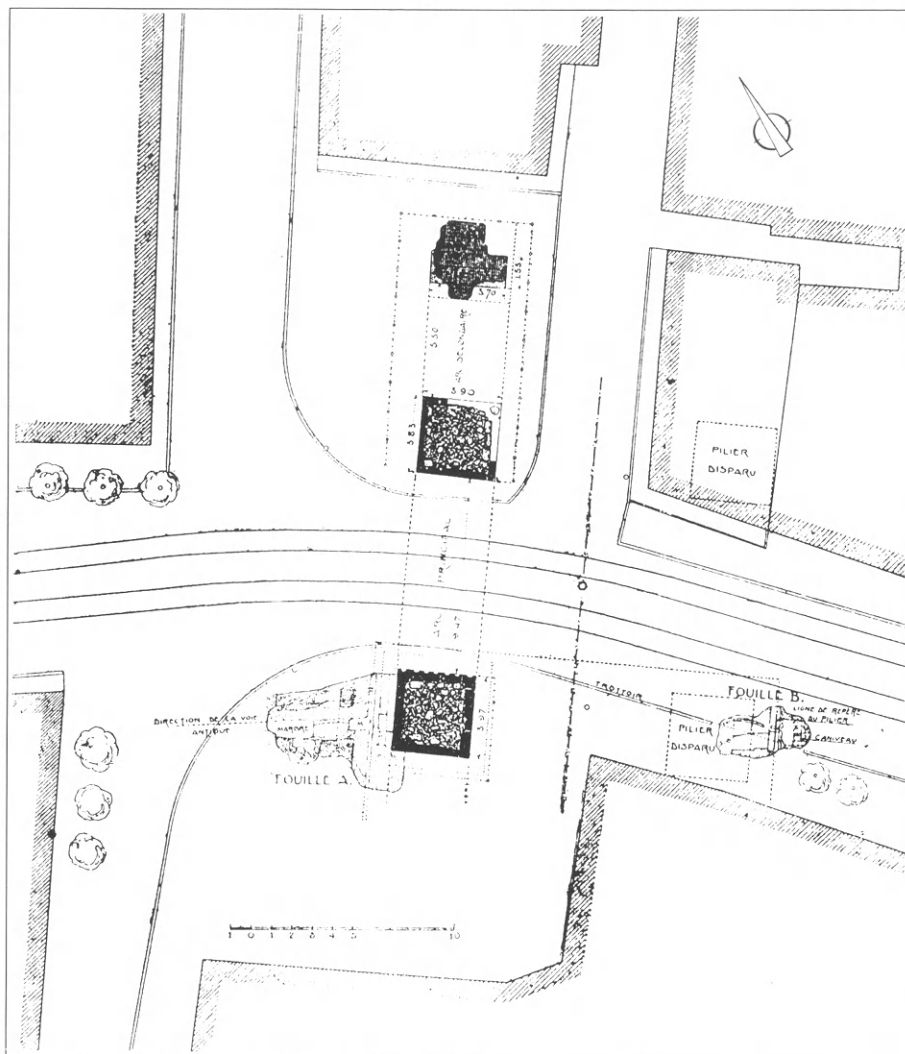
Ἡ Ἀψίδα τοῦ Γαλερίου, ποὺ ἀπὸ τοὺς Θεσσαλονικεῖς ὀνομάστηκε Καμάρα¹⁸¹, εἶχε τέτοια ἀρχιτεκτονικὴ διάταξη ὥστε νὰ ὑπερκαλύπτει τὴν τμήση τῆς «Ἑγνατίας» καὶ τῆς πομπικῆς ὁδοῦ (ἀρ. Κατ. 109). Ἀρχικὰ ἦταν τετράπλευρη. Τέσσερις πεσσοὶ στήριζαν ἰσάριθμα τόξα. Στους τέσσερις ἀρχικοὺς πεσσοὺς προστέθηκαν ἀργότερα ἄλλοι δύο δευτερεύοντες (πλινθόκτιστοι), ποὺ στήριζαν χαμηλότερα τόξα καὶ στεγάζονταν μὲ κα-

¹⁷⁸ Σῶζονται λείψανα κτιστοῦ πίθου (Εἰκ. XXXIV: 3).

¹⁷⁹ Ο. ΑΛΕΞΑΝΔΡΗ *ΑΔ* 29, 1973-74, Β3, 654.

¹⁸⁰ Βλ. εἰδικότερα γιὰ τὴν ταύτιση τῶν λειψάνων μὲ ἱπαφέσεις (carceres) παραπάνω σ. 116.

¹⁸¹ ΜΑΚΑΡΟΝΑΣ 1969.

Εικ. XXXV. Ἡ Ἀψίδα τοῦ Γαλερίου, ἀρ. Κατ. 108 (HÉBRARD 1920, 9 σχέδ. 3).

μάρα, σὲ ἀντίθεση μὲ τοὺς κεντρικοὺς ποὺ στηρίζαν θόλο¹⁸². Οἱ τέσσερις κεντρικοὶ πεσσοὶ ἀποτελοῦνταν στὸν πυρήνα τους ἀπὸ τμήματα μαρμάρου (σὲ δεύτερη χρήση) μὲ ἰσχυρὸ ἀσβεστοκονίαμα. Ὁ κεντρικὸς πυρήνας ἔφερε ἐπένδυση ἀπὸ μάρμαρο καὶ χο-

ντρὲς πλάκες σὲ ὀριζόντια καὶ κατακόρυφη διάταξη καὶ πάνω ἀπὸ τὴν ἐπένδυση αὕτῃ προσαρμόζονταν οἱ ἀνάγλυφες πλάκες. Οἱ ἐπιφάνειες τῶν τοίχων, ἐκτὸς ἀπὸ τοὺς τέσσερις κεντρικοὺς πεσσοὺς ποὺ ἔφεραν ἀνάγλυφη διακόσμηση σὲ ζῶνες, καλύπτονταν

¹⁸² Σήμερα σώζονται μόνο τρεῖς πεσσοί· δύο κεντρικοὶ καὶ ἓνας ἀκραῖος τῆς βορειοδυτικῆς πλευρᾶς (Πίν. 75).

ἀπὸ ὀρθομαρμάρωσεως ἢ κονιάματα. Οἱ προσόψεις τοῦ κεντρικοῦ τμήματος ἀπέληγαν σὲ ἀετώματα, ἐνῶ κάτω ἀπὸ αὐτὰ ἀνοίγονταν δεξιὰ καὶ ἀριστερά, κατ' ἄξονα πάνω ἀπὸ τοὺς πεσσοὺς κόγχες, διαστ. $2,23 \times 1,29 \times 0,70$ μ., γιὰ τὴν ἐνθεση ἀγαλμάτων¹⁸³. Δίπλα σὲ κάθε κόγχη, πρὸς τὸ ἄνοιγμα τῆς καμάρας, ὑπῆρχε ἀπὸ ἓνα διακοσμητικὸ ἀστέρι κατασκευασμένο ἀπὸ πλίνθους ἐγγεγραμμένες σὲ κύκλο. Οἱ κεντρικοὶ πεσσοί, πλ. 3,90 μ., ἔχουν μήκος ποὺ κυμαίνεται μεταξὺ 3,83 καὶ 3,97 μ., ἐνῶ ὁ ἀκραίος σωζόμενος πεσσοὺς παρουσιάζει διαφορετικὲς διαστάσεις ($3,70 \times 5,55$ μ.). Τὸ κεντρικὸ τόξο εἶχε ὕψος 12,50 μ., ἐνῶ τὸ ἀκραῖο 6,50 μ. Ἀξιοσημείωτο εἶναι τὸ γεγονὸς ὅτι κατὰ τὶς τομὲς ποὺ πραγματοποίησε τὸ 1917 ὁ Ε. Hébrard στὶς βάσεις τῆς Ἀψίδας ἀποκαλύφθηκε τὸ κράσπεδο τῆς «Ἐγνατίας» (Εἰκ. XXXV).

Τὸ εἰκονογραφικὸ πρόγραμμα ἀναπτύσσεται σὲ ζῶνες: ἀπὸ τέσσερις στὶς τρεῖς κύριες πλευρὲς κάθε πεσσοῦ καὶ ἀπὸ δύο σὲ κάθε πλευρὰ ποὺ βρίσκεται ἀπέναντι ἀπὸ τοὺς δευτερεύοντες πεσσοὺς. Τὰ ἀνάγλυφα τοῦ βορειοανατολικοῦ πεσσοῦ ἀναφέρονται στὸν πόλεμο τῆς Ἀσσυρίας, ἐνῶ τοῦ νοτιοδυτικοῦ σχετίζονται μὲ τὸν πόλεμο τῆς Ἀρμενίας¹⁸⁴.

Ὅσον ἀφορᾷ τὴ χρονολόγησι τῆς Ἀψίδας, οἱ περισσότεροι μελετητὲς τοποθετοῦν τὴν οἰκοδομήσιν της λίγο πρὶν ἀπὸ τὸ 305 μ.Χ., δηλαδὴ μετὰ τὴ νίκη τοῦ Γαλερίου κατὰ τῶν Περσῶν τὸ 297 μ.Χ.¹⁸⁵

KINCH 1890. HÉBRARD 1920. SCHOENEBECK 1937. ΜΑΚΑΡΟΝΑΣ 1969. LAUBSCHER 1975. VELENIS 1979.

109. ΣΤΟΑ καὶ ΑΓΩΓΟΣ

Α. Περίοδος Τετραρχίας
Ε. 123°

Στὴ διασταύρωση τῶν ὁδῶν Δ. Γούναρη 56 καὶ Τσουφλῆ «ἀπεκαλύφθη ἄγωγος καὶ συγκρότημα ἐρειπίων ἀνηκόντων εἰς προσκτίσματα τῆς πομπικῆς ὁδοῦ καὶ συγκεκριμένως τῆς ἀνατολικῆς στοᾶς αὐτῆς»¹⁸⁶.

Ο. ΑΛΕΞΑΝΔΡΗ, ΑΔ 29, 1973-74, Β3, 678 σχέδ. 2.

110. ΚΤΗΡΙΟ καὶ ΔΕΞΑΜΕΝΗ

Α. Ρωμαῖκοὶ χρόνοι
Β. Ἑλληνιστικὴ (κεραμεικὴ), ρωμαϊκὴ, ὑστερορωμαϊκὴ, βυζαντινὴ
Γ. Πλινθοδομή
Δ. -2,50 μ. (22,50 μ.)

Σὲ οἰκόπεδο ποὺ βρίσκεται στὴ διασταύρωση τῶν ὁδῶν Δ. Γούναρη 47 καὶ Βάσσου, ἀποκαλύφθηκαν ρωμαῖκοὶ τοῖχοι. Ἀποτελοῦνται ἀπὸ δύο τμήματα ποὺ ἀνήκουν στὴ θεμελίωσι καὶ ἀπὸ ἓναν τοῖχο οἰκοδομημένο σὲ opus mixtum μὲ πλινθόκτιστη εἴσοδο. Τὸ δάπεδο, ποὺ σώζεται δίπλα στὸν τοῖχο, παρουσιάζει τρεῖς διαφορετικὲς φάσεις: δάπεδο μὲ τετράγωνες πήλινες πλάκες, δάπεδο μὲ μαρμαροθέτημα (opus sectile) καὶ δάπεδο μὲ μαρμάρινες πλάκες. Πάνω ἀπὸ τὸ στρώμα καταστροφῆς (ρωμαϊκῆς ἐποχῆς) ἀποκαλύφθηκαν βυζαντινὰ λείψανα. ΒΔ τῶν λειψάνων αὐτῶν, στὸ ὕψος τῆς ὁδοῦ Κ. Παλαιολόγου, ἀποκαλύφθηκε δεξάμενὴ μὲ δύο χώρους, διαστ. $3,18 \times 2,90$ μ., σὲ ἐπικοινωνία μεταξὺ τους.

¹⁸³ Γιὰ τὸ εἶδος τῶν ἀγαλμάτων στὶς κόγχες βλ. ΜΑΚΑΡΟΝΑΣ 1969, 23 καὶ γιὰ τὴν λεπτομερὴ ἀποτύπωση τῶν βάσεων τῶν ἀγαλμάτων VELENIS 1983, 273-275.

¹⁸⁴ Γιὰ τὴ λεπτομερὴ περιγραφὴ τῶν ἀναγλύφων βλ. LAUBSCHER 1975 καὶ M. S. POND ROTHMAN, *The Arch of Galerius. A Sculptural Record of the Age of Tetrarchies*, University of Michigan 1970 (London 1982).

¹⁸⁵ Σχετικὰ μὲ τὴ χρονολογία τῆς Ἀψίδας βλ. παραπάνω σ. 105 σημ. 138.

¹⁸⁶ Ο. ΑΛΕΞΑΝΔΡΗ, ΑΔ 29, 1973-74, Β3, 678.

Φ. Α. ΔΡΟΣΟΓΙΑΝΝΗ, ΑΔ 18, 1963, Β2, 246-247
 σχέδ. 7 πίν. 276 β. Κ. ΣΟΥΡΕΦ, ΑΔ 42, 1987, Β2,
 350-354, σχέδ. 2-3 πίν. 195 β.

111. ΡΟΤΟΝΤΑ¹⁸⁷ (Εικ. XXXVI, Πίν. 76)

Α. 305-311 μ.Χ.

Β. Γαλεριανή, «θεοδοσιανή»

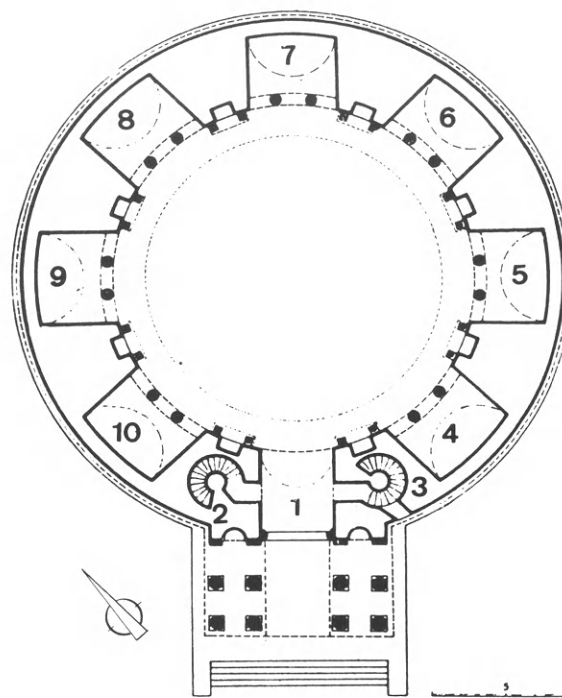
Γ. Opus mixtum

Δ. 0 (25 μ.)

Ε. 123°

Ἡ Ροτόντα παρουσιάζει τρεῖς οἰκοδομικὲς φάσεις: ρωμαϊκή, παλαιοχριστιανική καὶ ὁ-
 θωμανική.

Κατὰ τὴ ρωμαϊκὴ ἐποχὴ ἡ εἵσοδος τῆς βρι-
 σκόταν στὴ νοτιοδυτικὴ κόγχῃ (εἰκ. XXXVI:
 1). Συνέπιπτε ἐπομένως μὲ τὸν ἄξονα τῆς
 πομπικῆς οδοῦ (Πίν. 76). Δεξιὰ καὶ ἀριστερὰ
 τῆς εἵσοδου, σκαμμένες μέσα στοὺς τοίχους,
 ὑπάρχουν δύο κοχλιωτὲς κλίμακες (Εἰκ.
 XXXVI: 2, 3) ποὺ ὡδηγοῦσαν στὴ στέγη.
 Στὴ βάση τοῦ περιμετρικοῦ εὐρέως τοίχου
 ἀνοίγονται ἑπτὰ μεγάλες, περίπου τετράγω-
 νης κάτοψης κόγχες (Εἰκ. XXXVI: 4, 5, 6, 7,
 8, 9 10)¹⁸⁸. Στὴν πρόσοψη κάθε κόγχης,
 κατὰ τὸν Γ. Βελένη¹⁸⁹, διαμορφώνονται μὲ
 δύο κίονες τρίβηλα ἀνοίγματα πλαισιούμενα
 ἀπὸ καμπύλο ἐπιστύλιο. Ὑψηλότερα, καὶ σὲ
 ἀντιστοιχία μὲ τὶς κόγχες, διαμορφώνονται
 ἰσάριθμα τοξωτὰ παράθυρα. Στὴ βάση τῆς
 θόλου ποὺ στεγάζει τὸ περίκεντρο αὐτὸ οἰκο-
 δόμημα ὁκτῶ ἡμικυκλικὰ ἀνοίγματα λει-
 τουργοῦν ὡς φωταγωγοί. Στὸ κλειδί τῆς θό-
 λου ὑπῆρχε ὀπαῖο, ὅπως συνάγεται ἀπὸ τὴν
 ὑπαρξὴ ἀποχετευτικοῦ φρεατίου γιὰ τὴν πε-
 ρισυλλογὴ τῶν ὀμβρίων ὑδάτων στὸ κέντρο
 τοῦ δαπέδου¹⁹⁰. Στὴ βάση κάθε πεσσοῦ

Εἰκ. XXXVI. Ροτόντα, ἀρ. Κατ. 111 (VELENIS
 1974, 304 σχέδ. 4).

ἀνοίγονταν μικρὲς ὀρθογώνιες κόγχες πλαι-
 σιούμενες ἀπὸ δύο κιονίσκους ποὺ στήριζαν
 τοξωτὸ ἢ τριγωνικὸ ἀέτωμα καὶ πατοῦσαν
 σὲ κιλίβαντες. Ὁ Ε. Dyggve¹⁹¹ ἀπέδειξε ὅτι
 τὸ κτήριο περικλειόταν ἀπὸ ἓναν περίβολο
 μὲ δύο ἐκ διαμέτρου ἀντίθετες κόγχες ἢ ἐξέ-
 δρες. Οἱ τοῖχοι τῆς Ροτόντας οἰκοδομήθη-
 καν σὲ opus mixtum, ἐνῶ γιὰ τὴ θόλο καὶ τὰ
 τοξωτὰ ἀνοίγματα¹⁹² χρησιμοποιήθηκαν

¹⁸⁷ Γιὰ τὴν ὀνομασίαν τῆς Ροτόντας βλ. ΠΑΖΑΡΑΣ 1985, 19-20.

¹⁸⁸ Οἱ κόγχες εἶχαν πλάτος 6,26 μ., ἐκτὸς ἀπὸ τὴ βορειοανατολικὴ ποὺ εἶχε πλάτος 5,95 μ.

¹⁸⁹ VELENIS 1974, 300-305.

¹⁹⁰ DYGGVE 1958, 356 καὶ ΠΑΖΑΡΑΣ 1985, 24-25.

¹⁹¹ DYGGVE 1941, 64, 66.

¹⁹² Τὰ τόξα ποὺ καλύπτουν τὶς ὁκτῶ μεγάλες κόγχες καὶ τὰ ἰσάριθμα παράθυρα ἀποτελοῦνται ἀπὸ
 τρεῖς ἐπ'ἀλλήληδες σειρὲς πλίνθων, ἐνῶ τὰ ὑπόλοιπα ἀπὸ δύο σειρές.

ἀποκλειστικά πλίνθοι¹⁹³ διαστ. $0,30 \times 0,41-0,45 \times 0,030-0,05$ μ.¹⁹⁴ Οί πολυάριθμες ὁπές καὶ τὰ καρφιά ποὺ διακρίνονται στοὺς τοίχους, σὲ συνδυασμὸ μὲ τὰ ἀνασκαφικὰ εὐρήματα, ἐπέτρεψαν στὸν Dyggve νὰ ἀναπαρστήσει τὸ σχέδιο τῆς ὀρθομαρμάρωσης ἀπὸ τὸ δάπεδο ἕως τὴ γένεση τῆς θόλου¹⁹⁵, ἡ ὁποία στὸ μεγαλύτερο τμῆμα τῆς ἀνήκει στὴν παλαιοχριστιανικὴ ἐποχὴ, ἔχει πᾶχος 1 μ. καὶ ἀποτελεῖται ἀπὸ δύο ξεχωριστὰ σφαιρικά τμήματα¹⁹⁶. Οἱ τελευταῖες ἔρευνες ἐνισχύουν τὴν ἄποψη ὅτι ἡ Ροτόντα κατὰ τὴ ρωμαϊκὴ περίοδο λειτουργοῦσε ὡς ναὸς (Πάνθεον;)¹⁹⁷. Κατὰ τὴν παλαιοχριστιανικὴ ἐποχὴ δέχθηκε οὐσιώδεις μετατροπές, ὥστε νὰ ἐξυπηρετήσῃ τὶς λατρευτικὲς ἀνάγκες τῆς χριστιανικῆς θρησκείας¹⁹⁸. Τὴ σημαντικότερη ὡστόσο ἐπέμβαση συνιστοῦν τὰ παλαιοχριστιανικὰ ψηφιδωτά¹⁹⁹. Ἀπὸ τοὺς ταξιδιῶτες τοῦ 18ου καὶ τοῦ 19ου αἰ., ποὺ ἐπισκέφθηκαν τὴν πόλη, τὸ κτήριο ἐρμηνεύθηκε ὡς ναὸς τῶν Καβείρων ποὺ ἀνηγέρθη ἀπὸ τὸν Νέρωνα ἢ ἀπὸ τὸν Τραϊανό. Ὁ πρῶτος ἐρευνητὴς ὁ ὁποῖος ἀναγνώρισε τὶς ἐκτεταμένες μετατροπές ποὺ ὑπῆρξε τὸ κτήριο κατὰ τὴν παλαιοχριστιανικὴ περίοδο,

προκειμένου νὰ ἀντιμετωπιστοῦν οἱ λατρευτικὲς ἀνάγκες τῆς χριστιανικῆς θρησκείας, ἦταν ὁ Texier²⁰⁰. Κατὰ τοὺς χρόνους αὐτοὺς τὸ κτίσμα, χριστιανικὸς ναὸς πλέον, ἐξωραΐστηκε μὲ τὸν ψηφιδωτὸ ἐπιτοίχιο διάκοσμο τὸν ὁποῖο φέρει καὶ σήμερα. Ὁ πρῶτος ποὺ διατύπωσε τὴν ἄποψη ὅτι ἡ Ροτόντα ἀποτελεῖ τμῆμα τοῦ Γαλεριανοῦ Συγκροτήματος εἶναι ὁ H. v. Schoenebeck²⁰¹, σύμφωνα μὲ τὸν ὁποῖο θεωρεῖται ὡς αἶθουσα τοῦ θρόνου. Σύμφωνα μὲ τὴν ἄποψη τοῦ Dyggve²⁰² ἡ Ροτόντα ὑπῆρξε ταυτόχρονα ναὸς καὶ μυσωλεῖο, ἐνῶ ὁ Gregoire²⁰³ τὴ θεωρεῖ ὡς τὸ μυσωλεῖο τοῦ Γαλερίου.

HÉBRARD 1920. VELENIS 1974. SPIESER 1984, 127. ΠΑΖΑΡΑΣ 1985.

112. ΛΟΥΤΡΑ

Α. Ρωμαῖκοὶ χρόνοι

Ε. 123^ο

Στὴ διασταύρωση τῶν ὁδῶν Ἀρμενοπούλου 24 καὶ Ἀποστόλου Παύλου «ἀνεσκάφησαν ἐρείπια ρωμαϊκοῦ λουτρῶνος».

Ο. ΑΛΕΞΑΝΔΡΗ, ΑΔ 29, 1973-74, Β3, 687 σχέδ. 12.

¹⁹³ Οἱ ρωμαϊκὲς πλίνθοι διαφέρουν ἀπὸ τὶς παλαιοχριστιανικὲς ὡς πρὸς τὶς διαστάσεις καὶ τὰ σφραγίσματά τους. Ὅσον ἀφορᾷ τὰ παλαιοχριστιανικὰ σφραγίσματα τῆς Ροτόντας, καθὼς καὶ ἄλλων βυζαντινῶν κτηρίων, βλ. VICKERS 1973(1).

¹⁹⁴ HÉBRARD 1920, 22-23.

¹⁹⁵ Οἱ τοῖχοι χωρίζονταν, μὲ ψευδοπαραστάδες καὶ μὲ ὀριζόντιες ταινίες, σὲ μεγάλα ὀρθογώνια τμήματα.

¹⁹⁶ Γιὰ λεπτομερέστερη περιγραφή βλ. HÉBRARD 1920, 24.

¹⁹⁷ BOURAS 1984, 36 σημ. 8 καὶ ΠΑΖΑΡΑΣ 1985, 15.

¹⁹⁸ Ἡ γενικὰ ἀποδεκτὴ χρονολογία γιὰ τὴ μετατροπὴ τοῦ κτηρίου σὲ ἐκκλησία εἶναι τὰ τέλη τοῦ 4ου αἰ. μ.Χ., παρ' ὅλο ποὺ νεότεροι μελετητὲς τείνουν σὲ μιὰ χρονολόγηση γύρω στὸν 5ο ἢ καὶ στὸν 6ο αἰ. (βλ. SPIESER 1984, 164 καὶ 127-131, ὅπου «κριτικὴ ἀνάλυση τῆς βιβλιογραφίας»).

¹⁹⁹ Σχετικὰ μὲ τὰ εἰκονογραφικὰ θέματα τῶν ψηφιδωτῶν καὶ τὴ χρονολόγησή τους βλ. ΠΑΖΑΡΑΣ 1985, 34-46.

²⁰⁰ C. TEXIER - R. PULLAN, *Byzantine Architecture*, London 1864, 132-140.

²⁰¹ SCHOENEBECK 1937, 316-371.

²⁰² DYGGVE 1958, 361-362.

²⁰³ H. GRÉGOIRE, *La Rotonde de S. Georges à Thessalonique est le mausolée de Galère?*, *Byzantion* 14, 1939, 323-324.

113. ΤΟΙΧΟΙ

- A. Ἑλληνιστικοὶ χρόνοι
- B. Ἑλληνιστική, 4ος αἰ. μ.Χ.
- Γ. Ἀργολιθοδομή
- Δ. -3,50 μ. (25,30 μ.)
- E. 123°

Στὴ διασταύρωση τῶν ὁδῶν Φιλίππου 95 καὶ Ἀρριανοῦ 16, πρὸς τὴ νοτιοανατολικὴ μεσοτοιχία τοῦ οἰκοπέδου, ἀποκαλύφθηκαν δύο τοῖχοι (5, 6)²⁰⁴, ἐλληνιστικῆς ἐποχῆς, κατασκευασμένοι μὲ ἀργούς λίθους καὶ λάσπη. Στὴν ἴδια ἐποχὴ ἀνήκει τμῆμα τοῖχου κάτω ἀπὸ ἄλλο τοῖχο (3). Ὁ τοῖχος 3 «ἐξ ἀργῶν λίθων, πλίνθων καὶ κονιάματος» (opus mixtum;) ἀνήκει στὴν ὑστερορρωμαϊκὴ περίοδο, ἐνῶ μεταγενέστεροι εἶναι τοῖχοι 1, 2 καὶ 4.

O. ΑΛΕΞΑΝΔΡΗ, ΑΔ 29, 1973-74, Β3, 674.

114. ΟΙΚΙΑ

- A. Ρωμαῖκοὶ αὐτοκρατορικοὶ χρόνοι
- B. Ἑλληνιστική (κεραμεική), ρωμαϊκή, παλαιοχριστιανική
- E. 125°

Στὸ οἰκόπεδο τῆς ὁδοῦ Φιλίππου 74 ἀποκαλύφθηκε οἰκία ποὺ παρουσιάζει διάφορες οἰκοδομικὲς φάσεις αὐτοκρατορικῆς καὶ παλαιοχριστιανικῆς περιόδου. Τομὲς ποὺ πραγματοποιήθηκαν σὲ βάθος ἔφεραν στὸ φῶς ἄφθονα ὄστρακα ἐλληνιστικῆς ἐποχῆς.

O. ΑΛΕΞΑΝΔΡΗ, ΑΔ 29, 1973-74, Β3, 682-684 σχέδ. 9-11 πίν. 496 α-β.

115. ΝΥΜΦΑΙΟ, ΟΙΚΙΑ καὶ ΕΡΓΑΣΤΗΡΙΟ (Εἰκ. XXXVII-XXXVIII, Πίν. 77)

- A. 3ος-4ος αἰ. μ.Χ.
- B. Ἑλληνιστική, 3ος, 4ος αἰ. μ.Χ.
- Γ. Ἀργολιθοδομή, πλινθοδομή, opus mixtum
- Δ. -10 μ. (19,30 μ.)
- E. 124°

Στὸ ὀριζόμενο ἀπὸ τὶς ὁδοὺς Φιλίππου, Ἰ. Δραγούμη, Ἰορδανίδη καὶ Ἀρριανοῦ οἰκοδομικὸ τετράγωνο ἀποκαλύφθηκε, σὲ διαφορετικὲς χρονικὲς περιόδους, ἐκτεταμένη καὶ μεγαλοπρεπὴς οἰκία²⁰⁵.

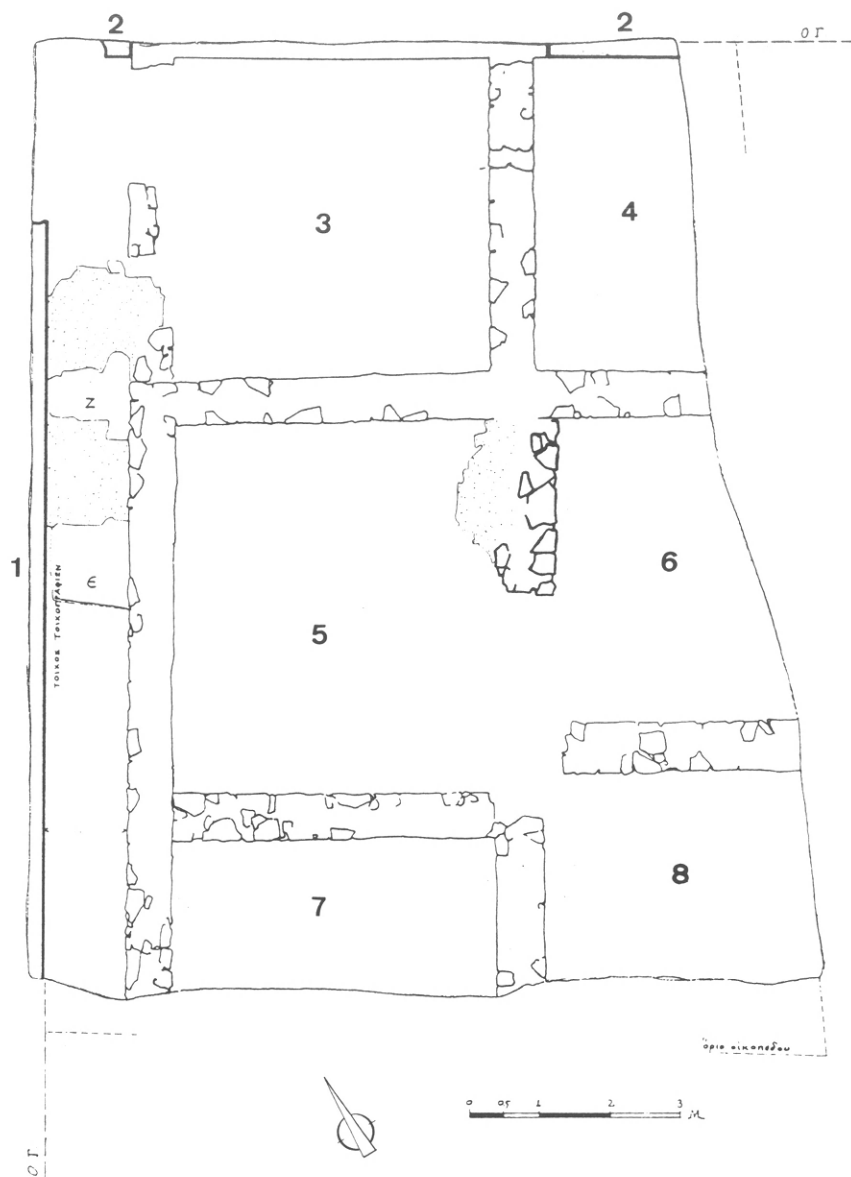
Κατὰ τὴν πρώτη ἀνασκαφὴ ἀποκαλύφθηκαν λείψανα ποὺ ἀνήκουν σὲ δύο διαδοχικὲς οἰκοδομικὲς φάσεις. Στὴν πρώτη ἀνήκει μεγάλο ὀρθογώνιο οἰκοδόμημα ἀπὸ ἀργολιθοδομὴ διατηρεῖται ὁ βορειοδυτικὸς τοῖχος (Εἰκ. XXXVII: 1), μήκ. 11,20 μ., καὶ δύο ὑπολείμματα τοῦ βορειοανατολικοῦ (Εἰκ. XXXVII: 2), μήκ. 0,40 μ. καὶ 1,95 μ., ἀντίστοιχα²⁰⁶.

Κατὰ τὴ δεύτερη φάση ξαναχρησιμοποιήθηκε ὁ ἀρχικὸς χώρος, διαμορφωμένος σὲ ἕξι ὀρθογώνιας κάτοψης δωμάτια μὲ μεσοτοιχίες σὲ opus mixtum (Εἰκ. XXXVII: 3, 4, 5, 6, 7, 8). ΝΑ τῶν λειψάνων αὐτῶν ἀνασκάφηκε τὸ 1980 Νυμφαῖο ποὺ ἔφερε ψηφιδωτὸ δάπεδο (Εἰκ. XXXVIII: 1). Ὁ βορειοδυτικὸς τοῖχος (Εἰκ. XXXVIII: 2), πλάθ. 0,95 καὶ μήκ. 9,55 μ., εἶχε ἕξι ὀρθογώνια καὶ ἡμικυκλικὰ κόγχες, ἐναλλάξ (Πίν. 77). Οἱ διαστάσεις τῶν ὀρθογωνίων κογχῶν εἶναι 1,05 × 0,60 μ., ἐνῶ τῶν ἡμικυκλικῶν 1,15-1,05 × 0,65 μ. Ὁ νοτιοδυτικὸς τοῖχος (Εἰκ. XXXVII: 3), μήκ.

²⁰⁴ Μὲ τὴν ἀρίθμηση αὐτὴ παρουσιάζονται τὰ λείψανα ἀπὸ τὴν O. ΑΛΕΞΑΝΔΡΗ στὸ ΑΔ 29, 1973, Β3, 674. Οἱ ἀριθμοὶ ἀναφέρονται σὲ σχέδιο, τὸ ὁποῖο δὲν δημοσιεύθηκε· τοὺς ἀκολουθοῦμε ὁμῶς καὶ ἐδῶ γιὰ πρακτικὸς λόγους.

²⁰⁵ Ἡ πρώτη ἀνασκαφὴ δημοσιεύθηκε ἀπὸ τὸν Θ. ΠΑΖΑΡΑ, Νέες τοιχογραφίες τῆς ὕστερης ἀρχαιότητος στὴ Θεσσαλονίκη, ΑΔ 30, 1975, Μελέται, 155-162, ἡ δευτέρη ἀπὸ τὴν I. ΒΟΚΟΤΟΠΟΥΛΟΥ, ΑΔ 35, 1980, Β2, 362-364. Στὸ ἴδιο οἰκοδομικὸ σύνολο ἀνήκουν καὶ τὰ ἀδημοσίευτα λείψανα ποὺ ἐντοπίστηκαν στὴ συμβολὴ τῶν ὁδῶν Παλαιολόγου καὶ Ἀρμενοπούλου, ἴσως καὶ τὰ λείψανα ποὺ περιγράφονται στοὺς ἀρ. Κατ. 114, 116.

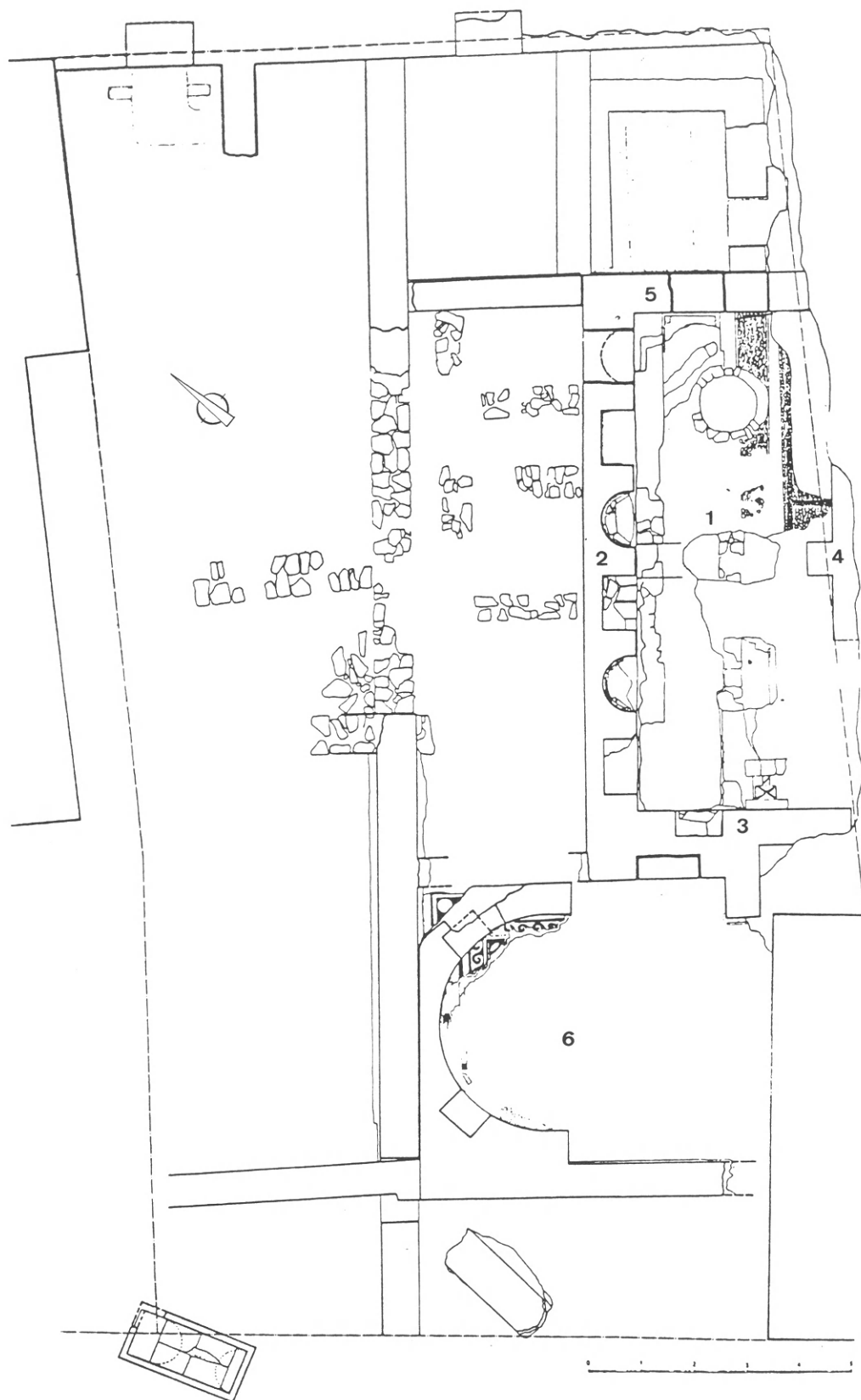
²⁰⁶ Οἱ ἐσωτερικὲς ὀψεις τῶν τοίχων καλύπτονται ἀπὸ τοιχογραφίες ποὺ μιμοῦνται ὀρθομαρμάρωση καὶ μελετήθηκαν λεπτομερῶς ἀπὸ τὸν Θ. ΠΑΖΑΡΑ, ὁ.π.

Εικ. XXXVII. Οικία, αρ. Κατ. 115 (ΑΔ 30, 1975, Μελέται, 157 σχέδ. 2).

2,60 μ., παρουσιάζει ὀρθογώνια κόγχη, 0,90 × 0,50 μ. Ὁ νοτιοανατολικὸς μῆκ. 3,50 μ., παρουσιάζει ἕναν πεσσὸ (Εἰκ. XXXVIII: 4) διαστ. 0,65 × 0,50 μ.. Ὁ βορειοανατολικὸς τοῖχος (Εἰκ. XXXVIII: 5), διαστ. 3,10 × 0,70 μ., φέρει ἐπίσης μία κόγχη. Οἱ τοῖχοι εἶναι

κατασκευασμένοι με ὀπτοπλίνθους, ἐκτὸς ἀπὸ τὶς κόγχες ποὺ σὲ μεταγενέστερη φάση φράχθηκαν με ἀργολιθοδομή. Κατὰ τὴ φάση αὐτὴ τὸ Νυμφαῖο ἐντάχθηκε στὸ εὐρύτερο οἰκοδομικὸ σύνολο μιᾶς πλούσιας οἰκίας με ὀρθογώνιας κάτοψης δωμάτια καὶ πιθανῶς

Εικ. XXXVIII. Νυμφαῖο, οἰκία καὶ ἐργαστήριον, ἀρ. Κατ. 115 (ΑΔ 35, 1980, Β2, 363 σχέδ. 2).

με αύλή. Σὲ μεταγενέστερη οἰκοδομικὴ φάση ἡ οἰκία διχοτομήθηκε καὶ στὴ νοτιοδυτικὴ πλευρὰ τοῦ οἰκοπέδου κατασκευάστηκε αἶθουσα (μὲ ἀψιδωτὴ διαμόρφωση) ἡ ὁποία ἐδράζεται πᾶν σὲ παλαιότερο δάπεδο (Εἰκ. XXXVIII: 6).

Οἱ οἰκοδομικὲς φάσεις ποὺ ἀναγνωρίστηκαν καὶ στὶς δύο ἀνασκαφικὲς περιόδους, ἂν καὶ διαφέρουν στὴ χρῆση τοῦ οἰκοδομικοῦ ὕλικου, ἀνήκουν κατὰ πάσα πιθανότητα στὴν ἴδια χρονολογικὴ περίοδο: ἡ πρώτη φάση χρονολογεῖται, μὲ βάση τὶς τοιχογραφίες, ἀπὸ τὰ μέσα τοῦ 3ου ἕως τὰ μέσα τοῦ 4ου αἰ. μ.Χ.²⁰⁷ καὶ ἡ δευτέρη μετὰ τὰ μέσα τοῦ 4ου-ἀρχὲς τοῦ 5ου αἰ. μ.Χ.²⁰⁸. Ἀπὸ τὰ βαθύτερα στρώματα περισυλλέχθηκαν ἄφθονα ἐλληνιστικὰ ὄστρακα καὶ βρέθηκαν λείψανα ἐλληνιστικοῦ μεταλλουργικοῦ ἐργαστηρίου.

Στὴν ὁδὸ Φιλίππου 89 ἀποκαλύφθηκαν τὸ 1983 χῶροι τοῦ κτηρίου ποὺ περιγράφεται παραπάνω. Ἐντοπίστηκε μία ἀποθήκη, διαστ. 5 × 5,50 μ., μὲ τέσσερις ὀξυπύθμενους ἀμφορεῖς καὶ χῶρος μὲ μεταγενέστερο πηγάδι. Τὰ λείψανα αὐτά, ἡ ἀνωδομὴ τῶν ὁποίων εἶναι σὲ opus mixtum, χρονολογοῦνται κυρίως μετὰ τὰ μέσα τοῦ 4ου-ἀρχὲς τοῦ 5ου αἰ. μ.Χ. Ἀπὸ τὰ θεμέλια περισυλλέχθηκε κεραμεικὴ κατηγορίας «δυτικῆς κλιτύος» (3ος αἰ. π.Χ.) καὶ ὄστρακα μελαμβαφή (ἐλληνιστικά).

Θ. ΠΑΖΑΡΑΣ, Νέες τοιχογραφίες τῆς ὕστερης ἀρχαιότητος στὴ Θεσσαλονίκη, ΑΔ 30, 1975, Α, 155-164 σχέδ. 1-4 πίν. 67-69. Ι. ΒΟΚΟΤΟΠΟΥΛΟΥ, ΑΔ 35, 1980, Β2, 362-364 σχέδ. 2 πίν. 213 β, 214 α-γ. Ι. ΒΟΚΟΤΟΠΟΥΛΟΥ, ΑΔ 38, 1983, Β2, 267-269 σχέδ. 2.

116. ΤΟΙΧΟΣ

Α. Ὑστερορρωμαϊκοὶ χρόνοι
Γ. Opus mixtum
Δ. -2 μ. (26,50 μ.)
Ε. 124°

Στὴν ὁδὸ Φιλίππου 85-87 ἀποκαλύφθηκε τοῖχος, μήκ. 11 καὶ πᾶχ. 0,50 μ., κατασκευασμένος σὲ opus mixtum «μὲ ἴχνη κονιάματος πρὸς μία πλευρά». Πιθανῶς ἀνήκει στὸ οἰκοδομικὸ συγκρότημα ποὺ περιγράφεται παραπάνω (ἀρ. Κατ. 115).

Ο. ΑΛΕΞΑΝΔΡΗ, ΑΔ 29, 1973-74, Β3, 674 σχέδ. 13 πίν. 486 γ.

117. ΟΙΚΙΑ

Α. Ὑστερορρωμαϊκοὶ χρόνοι
Β. Ὑστερορρωμαϊκὴ, παλαιοχριστιανικὴ
Γ. Ἀργολιθοδομή

Στὴν ὁδὸ Κυριακοῦ 14 ἀποκαλύφθηκαν λείψανα οἰκίας διαφόρων οἰκοδομικῶν φάσεων. Στὴν παλαιότερη φάση, τῶν ὕστερων ρωμαϊκῶν χρόνων, ἀνήκουν δύο τοῖχοι ἀπὸ ἀργολιθοδομὴ διακοσμημένοι μὲ τοιχογραφίες ποὺ μιμοῦνται ὀρθομαρμάρωση.

Δ. ΛΑΖΑΡΙΔΗΣ, ΑΔ 29, 1973-74, Β3, 737 σχέδ. 5 πίν. 535 δ.

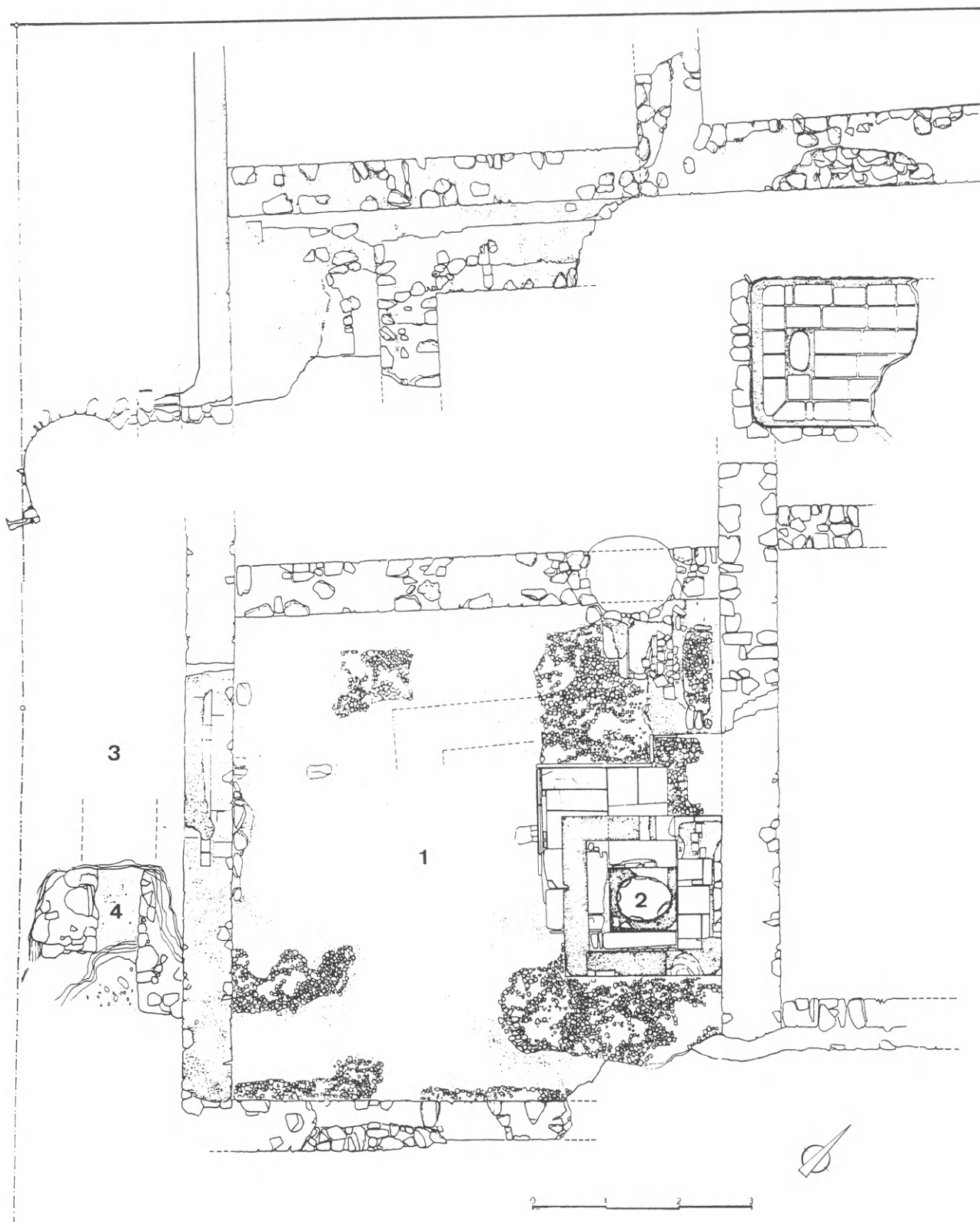
118. ΟΙΚΙΑ καὶ ΟΔΟΣ (Εἰκ. XLIX)

Α. Ρωμαῖκοὶ αὐτοκρατορικοὶ χρόνοι
Β. Ἑλληνιστικὴ, ρωμαϊκὴ

Στὴν ὁδὸ Χριστοπούλου 12 ἀποκαλύφθηκαν λείψανα οἰκίας μὲ αύλῃ (Εἰκ. XLIX: 1), ὅπου καὶ πηγάδι (Εἰκ. XLIX: 2). Διαπιστώθηκαν δύο οἰκοδομικὲς φάσεις αὐτοκρα-

²⁰⁷ Ὁ terminus ante quem δόθηκε ἀπὸ τὴν εὑρεση εἰκοσιενὸς χαλκῶν νομισμάτων (follis) τοῦ Μ. Κωνσταντίνου (330-350 μ.Χ.), ποὺ βρέθηκαν πᾶν ἀπὸ τὸ ὑπόστρωμα τοῦ δαπέδου, ἐνῶ ὁ terminus post quem δόθηκε ἀπὸ τὰ κεραμεικὰ εὐρήματα.

²⁰⁸ Γιὰ τὴ χρονολόγηση τῶν οἰκοδομικῶν φάσεων βλ. Ι. ΒΟΚΟΤΟΠΟΥΛΟΥ, ΑΔ 35, 1980, Β2, 364.

Εικ. XLIX. Οικία καὶ ὁδός, ἀρ. Κατ. 118 (ΑΔ 30, 1975, Β2, 249 σχέδ. 2).

τορικῶν ρωμαϊκῶν χρόνων καὶ κάτω ἀπὸ τὰ κατάλοιπα αὐτὰ ἐντοπίστηκε στρῶμα τῆς ἐλληνιστικῆς περιόδου²⁰⁹. ΝΔ τῆς οἰκίας ἐντοπίστηκε πλακόστρωτο ρωμαϊκῆς ὁδοῦ (Εἰκ. XLIX: 3) τοῦ ὀριζόντιου ὁδικοῦ δικτύου καὶ κάτω ἀπὸ τὴν ὁδὸ ὑπόνομος (Εἰκ. XLIX: 4). Ἄλλα τμήματα τῆς ἴδιας ὁδοῦ ἀποκαλύφθηκαν στὴν ὁδὸ Φιλίππου (ἀρ. Κατ. 60), στὰ ΝΔ τοῦ Cryptoporticus (ἀρ. Κατ. 63) καὶ στὴν ὁδὸ Κρυστάλλη (ἀρ. Κατ. 51).

Κ. ΡΩΜΙΟΠΟΥΛΟΥ, ΑΔ 30, 1975, Β2, 247 σχέδ. 2 πίν. 164 α-β.

119. ΚΤΗΡΙΟ (Εἰκ. XL)

- Α. Περίοδος Τετραρχίας
- Γ. Opus mixtum, πλινθοδομή
- Δ. -3,40 μ. (23,40 μ.)
- Ε. 120°

Στὴ διασταύρωση τῶν ὁδῶν Χριστοπούλου καὶ Ἰασωνίδου, κατὰ τὰ ἔργα ἀποχέτευσης, ἀποκαλύφθηκαν λείψανα οἰκοδομήματος. Ὁ βορειοδυτικὸς τοῖχος (Εἰκ. XL: 1), πᾶχ. 0,70 μ., ἀποκαλύφθηκε σὲ μῆκος 13,50 μ. καὶ παρουσιάζει τέσσερα τοξωτὰ ἀνοίγματα, τὰ ὁποῖα στηρίζονται σὲ χαμηλὰ ὀρθογώνια βάθρα, διαστ. 1,40 × 0,80 μ. Τὰ πλαίσια τῶν τόξων εἶναι κατασκευασμένα ἀπὸ δύο σειρὲς πλίνθων, ἐνῶ ὁ τοῖχος εἶναι σὲ opus mixtum. Κάθετος πρὸς τὸν τοῖχο 1 εἶναι ἄλλος (Εἰκ. XL: 2), μῆκ. 9 καὶ πλ. 0,85 μ., ποὺ σχηματίζει δύο ἀντηρίδες (Εἰκ. XL: 3, 4), διαστ. 0,15 × 0,25 μ., καὶ ἀπολήγει σὲ παραστάδα (Εἰκ. XL: 5). Σὲ ἀπόσταση 3,60 μ. ἀπὸ τὸν τοῖχο 2 καὶ σὲ 7,30 μ. ἀπὸ τὸν τοῖχο 1 βρέθηκε τετράγωνης διατομῆς πεσσὸς (Εἰκ. XL: 6) ἀπὸ ἀργολιθοδομή. Στὴ βορειοδυτικὴ γωνία τοῦ τοίχου 2, ὅπως καὶ

κάτω ἀπὸ τὸν τοῖχο 1, σώζεται τμήμα παλαιότερου τοίχου (Εἰκ. XL: 7).

Ο. ΑΛΕΞΑΝΔΡΗ, ΑΔ 29, 1973-74, Β3, 654-656 σχέδ. 1 πίν. 476 γ-δ.

120. ΤΟΙΧΟΙ

- Γ. Πλινθοδομή
- Δ. -5 μ. (21,80 μ.)
- Ε. 123°

Στὴ διασταύρωση τῆς ὁδοῦ Ἰασωνίδου καὶ Σωκράτους 23 ἀποκαλύφθηκαν θεμέλια σὲ πλινθοδομή.

Φ. Α. ΔΡΟΣΟΓΙΑΝΝΗ, ΑΔ 18, 1963, Β2, 247, σχέδ. 8.

121. ΟΙΚΙΑ καὶ ΛΟΥΤΡΟ (Εἰκ. XLI)

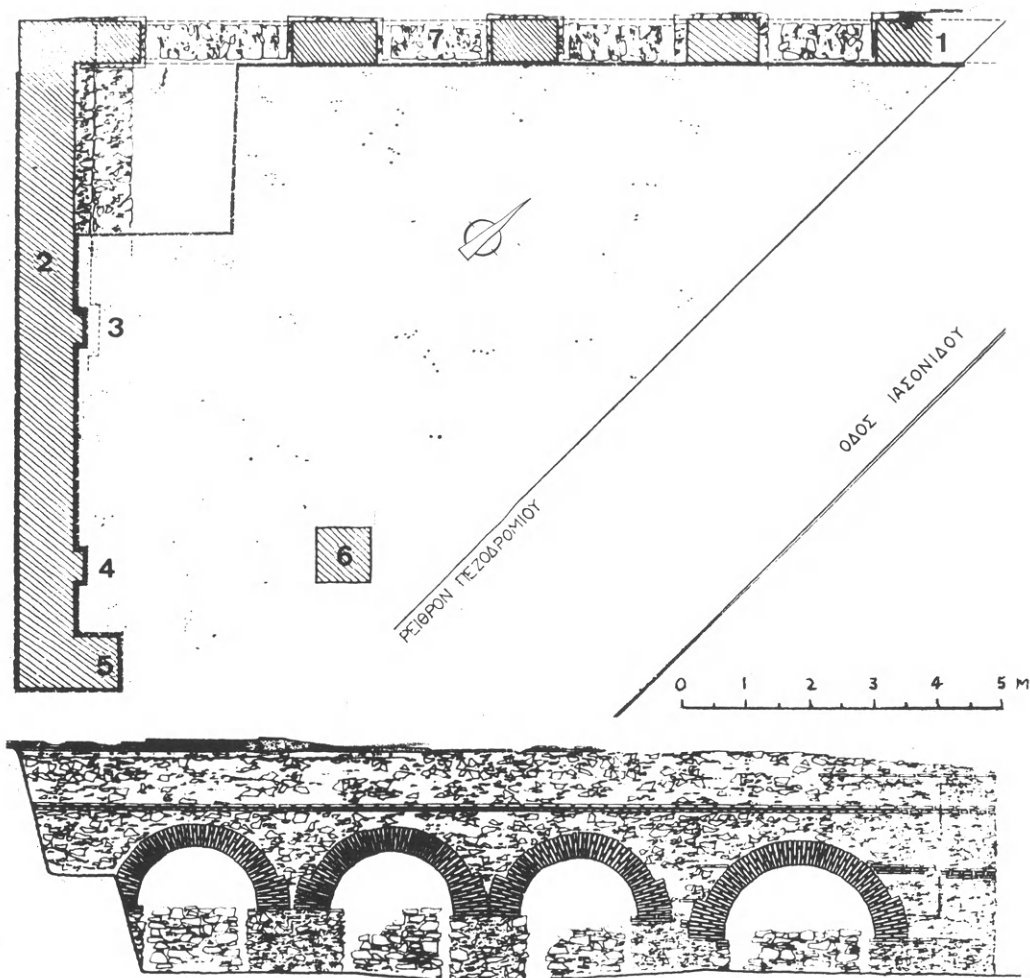
- Α. Ρωμαῖκοὶ χρόνοι
- Β. 3ος, 4ος αἰ. μ.Χ.
- Ε. 123°/124°

Σὲ οἰκόπεδο τῆς ὁδοῦ Ὀλύμπου 138 ἀποκαλύφθηκε τμήμα οἰκίας μὲ λουτρό. Στὸ δυτικὸ τμήμα τοῦ οἰκοπέδου βρίσκονται οἱ χώροι κατοίκησης (Εἰκ. XLI: 1, 2, 3), ἐνῶ ἀνατολικά οἱ ἐγκαταστάσεις τοῦ λουτροῦ (δεξαμενές, ὑπόκαυστα) (Εἰκ. XLI: 4, 5, 6, 7). Ἡ στοὰ τῆς αὐλῆς (Εἰκ. XLI: 1), διαστ. 9 × 3 μ., εἶναι διακοσμημένη μὲ ψηφιδωτὸ δάπεδο ποὺ φέρει γεωμετρικὲς παραστάσεις²¹⁰. Πρὸς τὴ στοὰ αὐτὴ ἀνοίγεται δωμάτιο (Εἰκ. XLI: 2) ἐπίσης μὲ ψηφιδωτὸ δάπεδο²¹¹ καὶ αἴθουσα (triclinium;) (Εἰκ. XLI: 3) μὲ πολυχρωμο μαρμάρينو δάπεδο. Τὴ στοὰ ἀποτελοῦσε τοῖχος (Εἰκ. XLI: 8), ὁ ὁποῖος «κατεδαφίστηκε σὲ μεταγενέστερη ἐποχὴ καὶ στὴ θέση του τοποθετήθηκαν κίονες, τῶν ὁποίων σώζονται δύο βάσεις» (Εἰκ. XLI: 9, 10). Δυτικὰ τῆς στοᾶς, ἐκτὸς ἀπὸ μία μικρὴ θύρα (Εἰκ. XLI: 11), ὑπάρχει καὶ δεξαμενὴ (Εἰκ.

²⁰⁹ Βλ. ΑΔ, ὅπου ἀναφέρεται τὸ εἶδος τῶν ὀστράκων.

²¹⁰ Γιὰ τὴν περιγραφή τοῦ ψηφιδωτοῦ βλ. Μ. ΣΙΓΑΝΙΔΟΥ, ΑΔ 26, 1971, Β2, 387.

²¹¹ Ἡ Μ. ΣΙΓΑΝΙΔΟΥ, ὅ.π., δίνει τὴν ἀκριβὴ περιγραφή καὶ αὐτοῦ τοῦ ψηφιδωτοῦ δαπέδου.

Εἰκ. XL. Κτήριο, ἀρ. Κατ. 119 (ΑΔ 29, 1973-74, Β3, 655 σχέδ. 1).

XLI: 5). Νότια τῆς δεξαμενῆς ἐντοπίστηκε μικρὸς ἐλλειψοειδοῦς κάτοψης χώρος ὑποκαύστων (Εἰκ. XLI: 7).

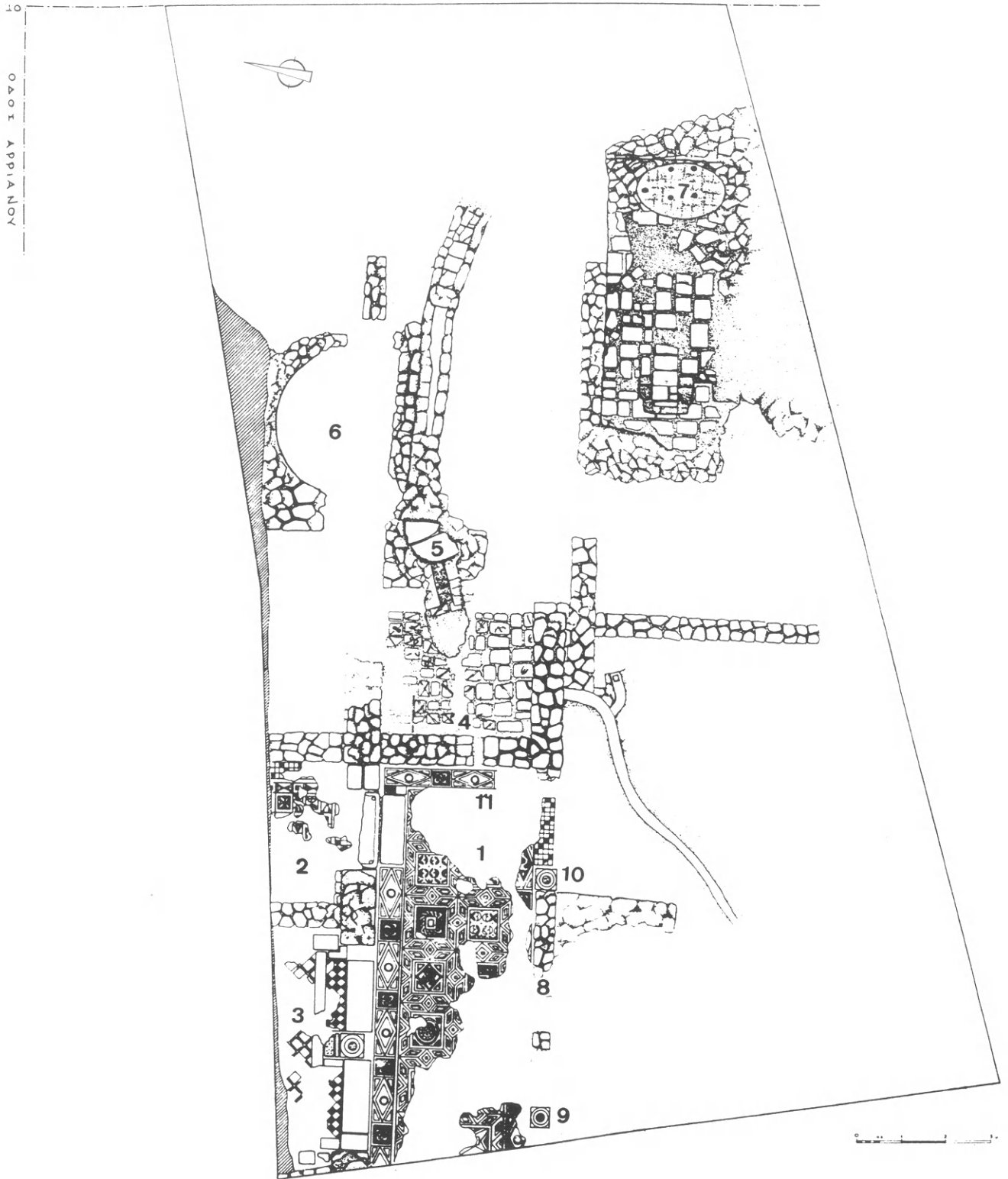
Μ. ΣΙΓΑΝΙΔΟΥ, ΑΔ 26, 1971, Β2, 387 σχέδ. 10 πίν. 382 β, 383 α-δ, 384 α-δ.

122. ΛΟΥΤΡΟ(ς)

Α. 3ος-4ος αἰ. μ.Χ.

Στὴν ὁδὸ Μαλέα 17 ἀποκαλύφθηκαν τοῖχοι (ὁ ἕνας ἐκ τῶν ὁποίων σὲ opus mixtum), ἀγωγός, βάση μαρμάρινου κίονα καὶ δύο ὀρθογώνιοι χῶροι, ἀπὸ τοὺς ὁποίους ὁ ἕνας ἦταν δεξαμενὴ. Τὸ κτήριο, πὺ ἀπὸ τὰ ὄστρακα καὶ τὴν τοιχοδομία χρονολογεῖται στοὺς ὑστερορρωμαϊκοὺς χρόνους, ταυτίστηκε μὲ λουτρό.

Ε. ΚΟΥΡΚΟΥΤΙΔΟΥ-ΝΙΚΟΛΑΪΔΟΥ, ΑΔ 35, 1980, Β2, 380.

Εικ. XLI. Οικία καὶ λουτρό, ἀρ. Κατ. 121 (ΑΔ 26, 1971, Β2, 388 σχέδ. 10).

123. ΟΙΚΙΑ (Εἰκ. XLII)

Α. Τέλος 2ου²¹² - 3ος αἰ. μ.Χ.

Β. 3ος, 6ος αἰ. μ.Χ.

Γ. Opus mixtum

Ε. 122°

Σε οικόπεδα ἐπὶ τῶν ὁδῶν Σωκράτους 45, 48, Ἀγίου Δημητρίου 124 καὶ Ἰουλιανοῦ 15 ἀποκαλύφθηκαν λείψανα ρωμαϊκῆς καὶ βυζαντινῆς ἐποχῆς.

Στὴν ὁδὸ Σωκράτους 48 βρέθηκαν λείψανα ρωμαϊκῆς ἐποχῆς. Πρόκειται γιὰ μία αἴθουσα μὲ ἐγγεγραμμένη κόγχη (triclinium;) (Εἰκ. XLII: 1-2), πλ. 9,50 καὶ μήκ. τουλάχιστον 13 μ., μὲ ψηφιδωτὸ πρὸ ἀργότερα ἀντικαταστάθηκε ἀπὸ ἄλλο, πλουσιότερο²¹³.

Στὴ χορδὴ τῆς κόγχης ὑπάρχει «ποταμὸς» πλ. 1 μ. Στὰ ΝΑ τῆς αἴθουσας 1-2 ὑπάρχει δευτέρη, ὀρθογώνιας κάτοψης αἴθουσα (Εἰκ. XLII: 3), πλ. 5 καὶ μήκ. 8,60 μ. Στὰ ΝΔ τῆς αἴθουσας αὐτῆς ἐντοπίστηκε τρίτη (Εἰκ. XLII: 4), ἡ ὁποία δὲν ἀνασκάφηκε. Οἱ τοῖχοι τῶν αἰθουσῶν 1, 2, 3, 4 εἶναι κατασκευασμένοι σὲ opus mixtum. Ἕνας βυζαντινὸς τοῖχος (Εἰκ. XLII: 5) περιβάλλει τὶς αἴθουσες 1-2 καὶ 3 κατὰ ὀρθή γωνία στὴ βορειοανατολικὴ καὶ στὴ νοτιοανατολικὴ πλευρά.

Στὴν ὁδὸ Ἀγίου Δημητρίου 124 ἐντοπίστηκαν λείψανα τοίχων πρὸς ἀποτελοῦν τὴ συνέχεια ἐκείνων πρὸς περιγράφηκαν παραπάνω (ὁδὸς Σωκράτους 48). Οἱ τοῖχοι ὀρίζουν τὴν αἴθουσα 6, διαστ. 6 × 4,50 μ., ἀρχικὰ μὲ ψηφιδωτὸ δάπεδο, πρὸς ἀργότερα καλύφθηκε ἀπὸ μικρὲς τετράγωνες πλάκες, τῶν ὁποίων ἔμειναν μόνο τὰ ἀποτυπώματα

στὸ κονίαμα. Τὰ δωμάτια στὰ ΒΔ καὶ ΒΑ δὲν περιγράφονται ἀπὸ τὸν ἀνασκαφέα, ὁ ὁποῖος ἀναφέρει: «ἀνήκουν ὅλοι εἰς τὴν αὐτὴν ἐποχὴν, ἤτοι εἰς τοὺς μεσαιωνικοὺς χρόνους»²¹⁴.

Στὴν ὁδὸ Ἰουλιανοῦ 15 ἀποκαλύφθηκε κόγχη (Εἰκ. XLII: 7), διαστ. 6 × 4 μ., οἰκοδομημένη πάνω σὲ προγενέστερο κτήριο, τοῦ ὁποῖου σώζεται τοῖχος, μήκ. 12 μ. (Εἰκ. XLII: 8). Τὸ δάπεδο τῆς κόγχης καλύπτεται ἀπὸ ψηφιδωτό. ΝΑ τῆς κόγχης (Εἰκ. XLII: 7) οἰκοδομήθηκε σὲ μεταγενέστερη φάση μία αἴθουσα (Εἰκ. XLII: 9), ἡ ὁποία στρώθηκε μὲ μαρμάρينو δάπεδο ὅμοιο μὲ ἐκεῖνο τῆς αἴθουσας 6.

Μ. ΚΑΡΑΜΑΝΩΛΗ-ΣΙΓΑΝΙΔΟΥ, ΑΔ 20, 1965, Β2, 410-411 πίν. 459, 460, 461 α-β. Φ. ΠΕΤΣΑΣ, ΑΔ 24, 1969, Β2, 303-304 πίν. 313 β. Μ. ΣΙΓΑΝΙΔΟΥ, ΑΔ 26, 1971, Β2, 390-393 σχέδ. 13 πίν. 387 α-γ, 388 α-γ, 389 α-γ. Ἀρχαιολογία 1983, 14.

124. ΟΙΚΙΑ(;)

Α. Ὑστερορρωμαϊκοὶ χρόνοι

Γ. Opus mixtum(;)

Δ. -3 μ. (30,90 μ.)

Ε. 123°/124°

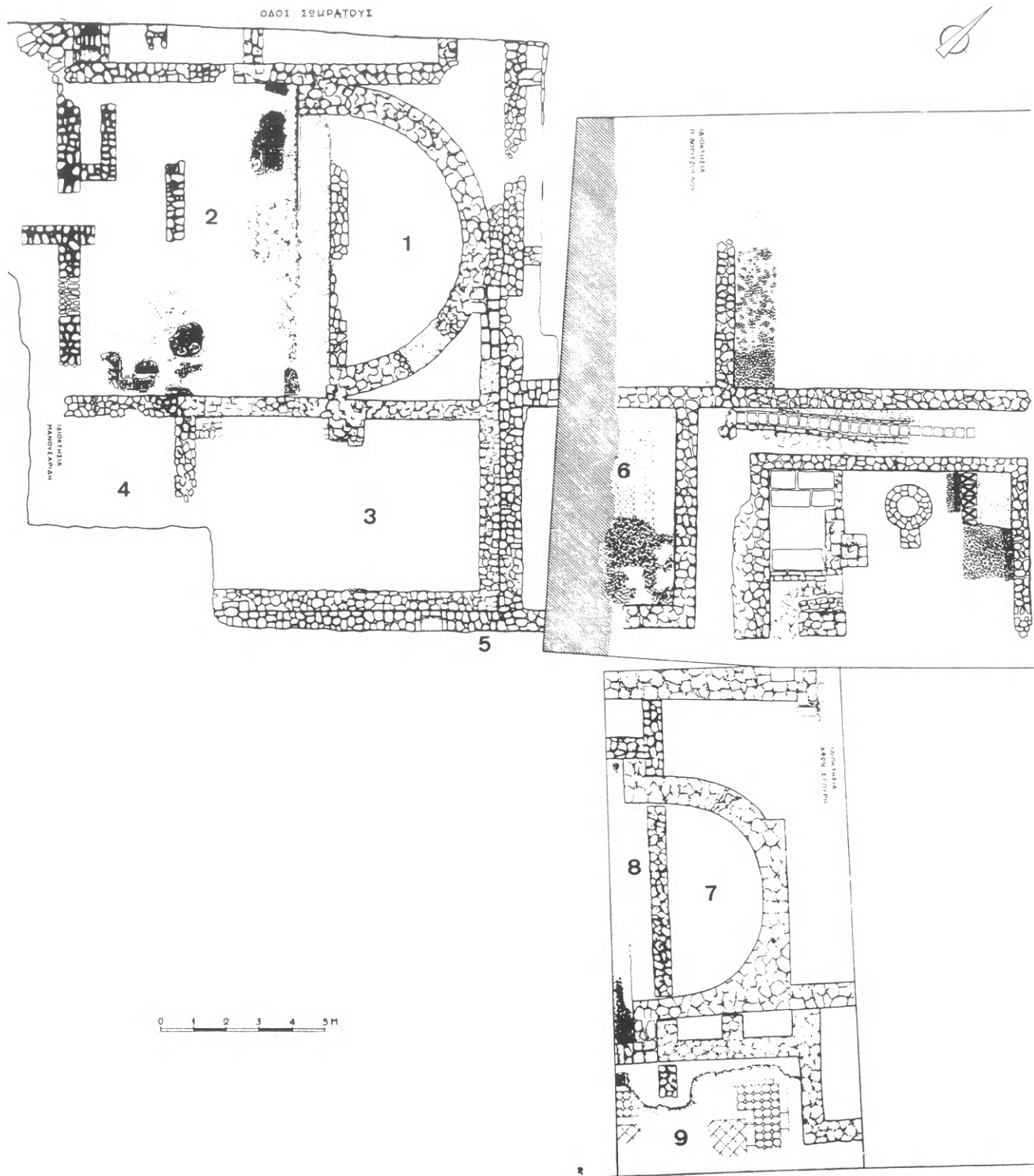
Στὴν ὁδὸ Πετροπουλακιδῶν 8 καὶ Φλωρίνης ἀποκαλύφθηκαν τμήματα δύο τοίχων, μήκ. 5,20 καὶ 1,30 μ., ἀντίστοιχα, καὶ πάχ. 0,60 μ., κατασκευασμένων μὲ λίθους, πλίνθους καὶ κονίαμα. Οἱ τοῖχοι ὀρίζουν δάπεδο στρωμένο μὲ πήλινες πλάκες.

Ο. ΑΛΕΞΑΝΔΡΗ, ΑΔ 29, 1973-74, Β3, 673.

²¹² Στὸ τέλος τοῦ 2ου αἰ. μ.Χ. χρονολογεῖται τὸ ψηφιδωτὸ δάπεδο μὲ θέματα: τὴν ἀρπαγὴ τοῦ Γανυμήδη ἀπὸ τὸν Δία, τὸν Ἀπόλλωνα καὶ τὴ Δάφνη, τὴν Ἀριάδνη στὴ Νάξο (Εἰκ. 26). Γιὰ τὴν περιγραφὴ τοῦ ψηφιδωτοῦ βλ. Μ. ΚΑΡΑΜΑΝΩΛΗ-ΣΙΓΑΝΙΔΟΥ, ΑΔ 20, 1965, Β2, 410, Θεσσαλονίκη 1986, 154.

²¹³ Γιὰ τὴν περιγραφὴ βλ. Μ. ΣΙΓΑΝΙΔΟΥ, ΑΔ 26, 1971, Β2, 390-393.

²¹⁴ Μ. ΣΙΓΑΝΙΔΟΥ, ΑΔ 26, 1971, Β2, 393.

Εικ. XLII. Οικία, ἀρ. Κατ. 123 (ΑΔ 26, 1971, Β2, 392 σχέδ. 13).

ΤΟΜΕΑΣ Δ

Οἱ Θέρμες τοῦ Ἀγίου Δημητρίου καὶ ἡ συνοικία τῆς Ἀνω Πόλης

125. ΟΙΚΙΑ (Εἰκ. XLIII)

- Α. Ρωμαϊκοὶ χρόνοι
- Β. Ρωμαϊκή, παλαιοχριστιανική
- Ε. 124°

Σὲ δύο διαδοχικὲς ἀνασκαφικὲς ἐρευνες, στὴ διασταύρωση τῶν ὁδῶν Ὀλυμπιάδος, (πρώην Ἀθηνᾶς) καὶ Ἰουλιανοῦ τὸ 1980, καὶ στὴν ὁδὸ Ἰουλιανοῦ 18 κατὰ τὸ 1982, ἀποκαλύφθηκε παλαιοχριστιανικὴ οἰκία τοῦ 5ου αἰ., στὴν ὁποία ἐνσωματώθηκε ἐν μέρει προγενέστερη, ρωμαϊκή. Ἡ παλαιοχριστιανικὴ οἰκία ἀποτελοῦνταν ἀπὸ μία ὀρθογώνια αἴθουσα (Εἰκ. XLIII: 1), προφανῶς τρικλίνιο, μὲ κόγχη στὴ νοτιοανατολική της πλευρά. Ὁ διάδρομος (Εἰκ. XLIII: 2) στὰ ΝΔ, ὁ ὁποῖος διαμορφώθηκε ἀπὸ τὴ μετατροπὴ προγενέστερης ρωμαϊκῆς στοᾶς, ἀνοιχτῆς πρὸς τὴ βορειοανατολική πλευρὰ τοῦ αἵθριου, φέρει ἐντοιχισμένη βάση κίονα. Στὰ ΝΑ καὶ στὰ ΒΔ τοῦ τρικλινίου ἀνοίγονταν αἴθουσες μὲ μαρμάρινα καὶ πλίνθινα δάπεδα²¹⁵. Οἱ τέσσερις αἴθουσες τῆς βορειοδυτικῆς πλευρᾶς ἀνῆκαν στὴ ρωμαϊκὴ οἰκία καὶ ἀργότερα ἐνσωματώθηκαν στὴν παλαιοχριστιανικὴ (Εἰκ. XLIII: 3, 4, 5, 6). Ἐπὶ τῆς ὁδοῦ Ὀλυμπιάδος 17 (πρώην Ἀθηνᾶς) ὑπάρχουν καὶ ἄλλα λείψανα πού, προφανῶς, ἀνήκουν στὸ ἴδιο οἰκοδομικὸ σύνολο. Ἐδῶ ἐντοπίστηκε αἴθουσα, διαστ. 9 × 5,50 μ.²¹⁶, μὲ δάπεδο ἀπὸ μαρμαροθέτημα καὶ ψηφιδωτὰ μὲ ποικίλα γεωμετρικὰ διακοσμητικὰ θέματα²¹⁷. Παραπλευρῶς τῆς αἴ-

θουσας αὐτῆς, πρὸς βορρὰν, ὑπάρχει κατὰ 0,50 μ. ὑψηλότερα τῆς προηγούμενης ἄλλη αἴθουσα, μεταγενέστερης οἰκοδομικῆς φάσης, πλ. 6 μ. Ἀρχικὰ ἔφερε μαρμάρينو δάπεδο, τὸ σχέδιο τοῦ ὁποῖου ἔγινε δυνατό νὰ ἀποκατασταθεῖ ἀπὸ τὰ ἴχνη τῶν πλακῶν πάνω στὸ κονίαμα²¹⁸.

Μ. ΣΙΓΑΝΙΔΟΥ, ΑΔ 26, 1971, Β2, 385-387 σχέδ. 9 πίν. 383 α. Ε. ΚΟΥΡΚΟΥΤΙΔΟΥ-ΝΙΚΟΛΑΪΔΟΥ, ΑΔ 35, 1980, Β2, 382 σχέδ. 2 πίν. 223 β-δ. Χ. ΜΑΥΡΟΠΟΥΛΟΥ-ΤΣΙΟΥΜΗ - Ε. ΚΟΥΡΚΟΥΤΙΔΟΥ-ΝΙΚΟΛΑΪΔΟΥ - Ε. ΜΑΡΚΗ, ΑΔ 37, 1982, Β2, 290-291 πίν. 195 α-β, 196 α.

126. ΛΟΥΤΡΟ

- Α. Ὑστερορρωμαϊκοὶ χρόνοι
- Γ. Ἀργολιθοδομή
- Δ. -5,40 μ. (36,40 μ.)
- Ε. 122°

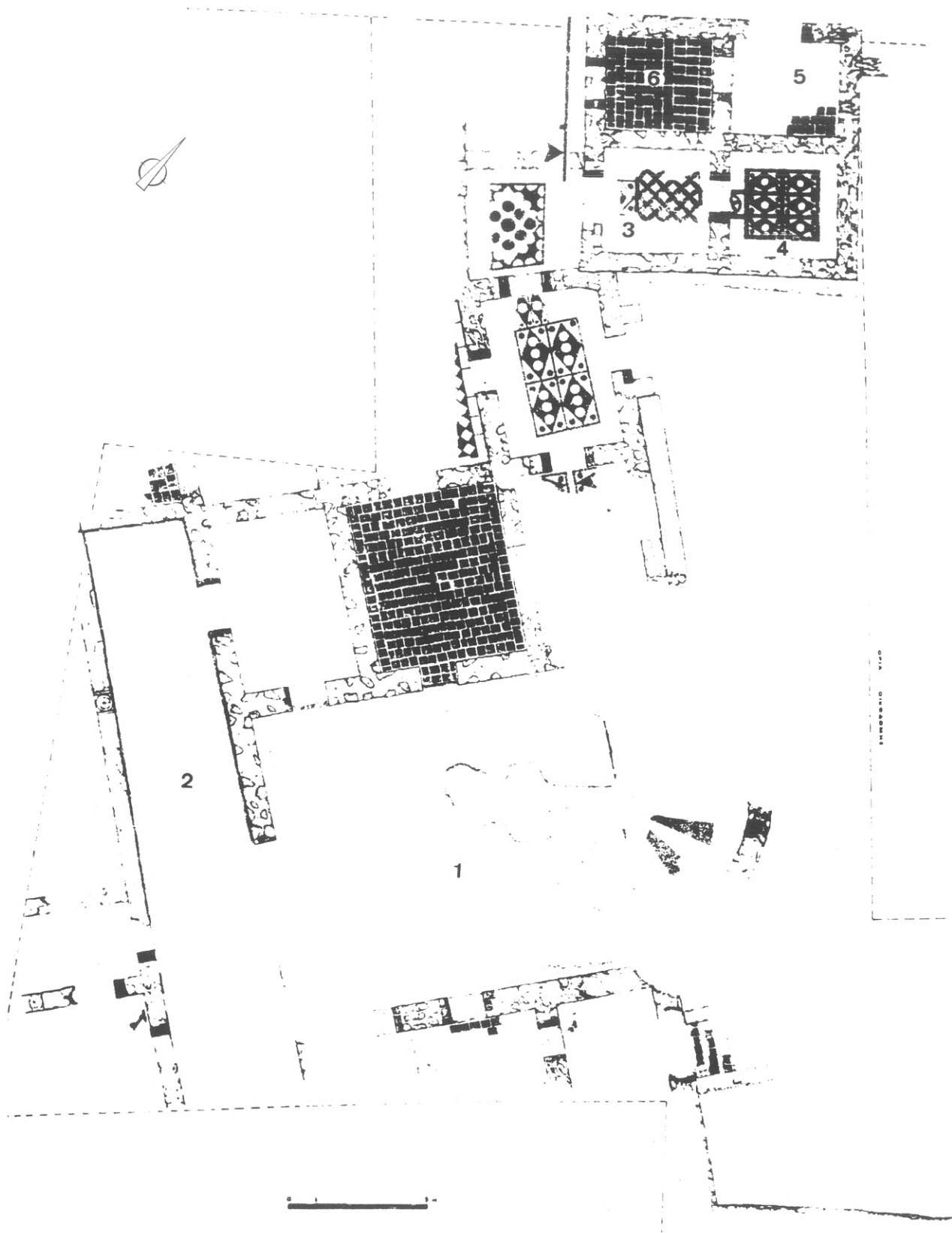
Στὴν ὁδὸ Σοφοκλέους 6 ἡ ἀνασκαφικὴ ἐρευνα ἀποκάλυψε αἴθουσα ὑποκαύστου ὀρθογώνιας κάτοψης, διαστ. 1,80 × 1,50 μ., ἀπὸ ἀργολιθοδομή. Τὸ πῆλιν δάπεδο στηριζόταν σὲ πεσίσσκους (suspensurae). ΒΑ ἐντοπίστηκε μικρὸ τμήμα πλακόστρωτου δαπέδου αἰθουσας λουτρικῆς ἐγκατάστασης. Σὲ γειτονικὸ οἰκόπεδο, στὴ διασταύρωση τῶν ὁδῶν Ἀγίου Δημητρίου 95 καὶ Σοφοκλέους, τὸ 1975 ἀποκαλύφθηκαν λείψανα τοίχων ὑστερορρωμαϊκῆς, παλαιοχριστιανικῆς καὶ βυζαντινῆς ἐποχῆς, ὅπως ἐπί-

²¹⁵ Γιὰ τὴν περιγραφὴ τῶν δαπέδων βλ. Χ. ΜΑΥΡΟΠΟΥΛΟΥ-ΤΣΙΟΥΜΗ - Ε. ΜΑΡΚΗ - Ε. ΚΟΥΡΚΟΥΤΙΔΟΥ-ΝΙΚΟΛΑΪΔΟΥ, ΑΔ 37, 1982, Β2, 290-291.

²¹⁶ Οἱ διαστάσεις εἶναι ὑποθετικὲς, ἐπειδὴ οἱ τοῖχοι πού ὀρίζουν τὴν αἴθουσα σώζονται πολὺ ἀποσπασματικά.

²¹⁷ Περιγραφὴ τους ἀπὸ τὴ Μ. ΣΙΓΑΝΙΔΟΥ, ΑΔ 26, 1971, Β2, 385.

²¹⁸ Περιγραφὴ ἀπὸ τὴ Μ. ΣΙΓΑΝΙΔΟΥ, ὁ.π., 387 σχέδ. 9.

Εικ. XLIII. Οικία, ἀρ. Κατ. 125 (ΑΔ 35, 1980, Β2, 383 σχέδ. 2).

σης τμήματα τοιχογραφιών και δαπέδων σε opus sectile. Τὰ λείψανα ἀνήκουν στὴν ὑστερορρωμαϊκὴ ἐποχὴ καὶ ἴσως ἀποτελοῦν τμῆμα τοῦ λουτροῦ ποὺ ἀποκαλύφθηκε στὴν ὁδὸ Σοφοκλέους ⁶²¹⁹.

Ο. ΑΛΕΞΑΝΔΡΗ, ΑΔ 29, Β3, 1973-74, 673. Π. ΛΑΖΑΡΙΔΗΣ, ΑΔ 30, 1975, Β2, 264 σχέδ. Ι.

127. ΟΔΟΣ, ΚΤΗΡΙΑ καὶ ΛΟΥΤΡΟ

- Α. Ὑστερορρωμαϊκοὶ χρόνοι
- Β. Ὑστεροελληνιστικὴ (κεραμεικὴ),
ὕστερορρωμαϊκὴ
- Γ. Opus mixtum, πλινθοδομή
- Δ. -3 μ. (41 μ.)
- Ε. 135°

Στὴν ὁδὸ ᾿Αγίου Νικολάου 3 ἀποκαλύφθηκε τμῆμα ὁδοστρώματος τοῦ κάθετου ὁδικοῦ δικτύου ποὺ πλαισιωνόταν στὴ βορειοδυτικὴ καὶ στὴ νοτιοανατολικὴ πλευρὰ του ἀπὸ κτήρια. Ἡ ὁδός, πλ. 5,80 μ., ἔφερε ὑπόγειο πυκνὸ δίκτυο ἀγωγῶν. Τὸ κτήριο τῆς βορειοδυτικῆς πλευρᾶς ἀποτελεῖται ἀπὸ τέσσερις ὀρθογώνιους χώρους, ποὺ στὴν ἀρχικὴ τους μορφή εἶχαν ἀνοίγματα πρὸς τὸ δρόμο. Οἱ τοῖχοι τοῦ κτηρίου, ποὺ χρονολογεῖται στὴν ὑστερορρωμαϊκὴ ἐποχὴ, εἶναι κατασκευασμένοι σὲ opus mixtum καὶ πλινθοδομή. Στὴ νοτιοανατολικὴ πλευρὰ τῆς ὁδοῦ ἀποκαλύφθηκε ἄλλο κτήριο, ἡ πρόσοψη τοῦ ὁποίου ἀποτελοῦνταν ἀπὸ πλινθόκτιστους πεσσότοιχους.

ΒΑ αὐτῶν τῶν λειψάνων, σὲ οἰκόπεδο ποὺ βρίσκεται στὴ διασταύρωση τῶν ὁδῶν ᾿Αγίου Νικολάου καὶ Γαλιλαίου, ἀποκαλύφθηκε τμῆμα ρωμαϊκοῦ λουτροῦ ποὺ εἶχε θεμελιωθεῖ πάνω σὲ ρωμαϊκὰ καὶ ἐλληνιστικὰ στρώματα (μελαμβαφὴ ὑστεροελληνιστικὰ ὅστρακα).

Ἀποκαλύφθηκε τμῆμα τῆς αἵθουσας τοῦ θερμοῦ ὕδατος (calidarium) ποὺ σχηματίζει κόγχη, ὅπου διακρίνονται οἱ θέσεις τῶν

ἀγωγῶν γιὰ τὴν παροχὴ τοῦ νεροῦ. Ἡ αἵθουσα ἔφερε μαρμάρينو δάπεδο.

Ε. ΚΟΥΡΚΟΥΤΙΔΟΥ-ΝΙΚΟΛΑΪΔΟΥ - Χ. ΜΑΥΡΟΠΟΥΛΟΥ-ΤΣΙΟΥΜΗ, ΑΔ 34, 1979, Β2, 292. ΕΛΕΥΘΕΡΙΑΔΟΥ - ΚΑΝΟΝΙΔΗΣ - ΜΑΚΡΟΠΟΥΛΟΥ - ΝΑΛΠΑΝΤΗΣ 1988, 271-274 εἰκ. 4-5. Ι. ΚΑΝΟΝΙΔΗΣ, ΑΔ 43, 1988, Β2, 385 σχέδ. 7 πίν. 228 α-β.

128. ΟΔΟΣ (Εἰκ. XLIV)

- Α. 3ος αἰ. μ.Χ.
- Γ. Λιθόστρωτο
- Δ. -2,40 μ. (33,26 μ.)
- Ε. 123°

Στὴν ὁδὸ ᾿Αγίου Νικολάου, ΝΑ τῆς ἐκκλησίας τοῦ ᾿Αγίου Δημητρίου, ἦρθε στὸ φῶς τμῆμα τοῦ κάθετου ὁδικοῦ δικτύου τῆς Θεσσαλονίκης (βλ. ἀρ. Κατ. 67, 86, 127, 130). Ἀποτελεῖται ἀπὸ ὁδόστρωμα πλ. 3 μ. καὶ ἀπὸ κράσπεδο πλ. 1,93 μ. (Εἰκ. XLIV: 1).

ΣΤ. ΠΕΛΕΚΑΝΙΔΗΣ, ΑΔ 16, Β, 1960, 223 πίν. 193 α. Μ. ΚΑΡΑΜΑΝΩΛΗ-ΣΙΓΑΝΙΔΟΥ, ΑΔ 25, 1970, Β2, 377. ΠΕΛΕΚΑΝΙΔΗΣ 1972, 129.

129. ΘΕΡΜΕΣ ΑΓΙΟΥ ΔΗΜΗΤΡΙΟΥ

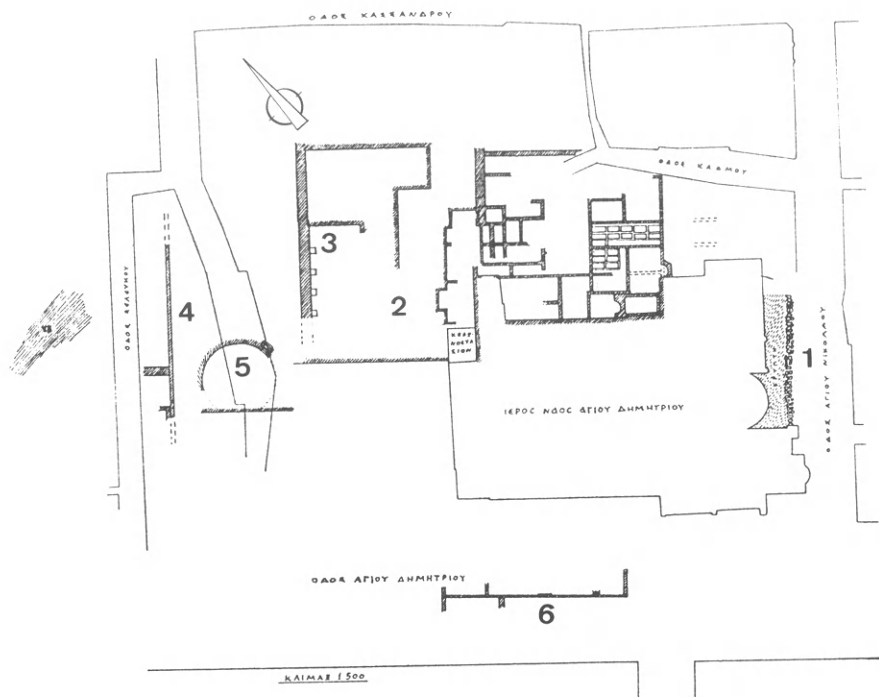
(Εἰκ. XLIV, Πίν. 78-80)

- Α. 3ος αἰ. μ.Χ.
- Γ. Opus mixtum, πλινθοδομή
- Δ. (32,50 μ.)
- Ε. 123°

Οἱ Θέρμες τοῦ ᾿Αγίου Δημητρίου καταλαμβάνουν τὴν ἔκταση ποὺ ὀρίζεται ἀπὸ τὶς σημερινὲς ὁδοὺς: ᾿Αγίου Δημητρίου, ᾿Αγίου Νικολάου, Κασσάνδρου καὶ Μακεδονικῆς ᾿Αμύνης. Ἡ συνολικὴ κάτοψη δὲν εἶναι ἐπακριβῶς γνωστὴ, ἐπειδὴ ἡ περιοχὴ ὑπέστη πολλὰς οἰκοδομικὰς τροποποιήσεις κατὰ τὴν παλαιοχριστιανικὴ καὶ τὴ βυζαντινὴ ἐποχὴ.

Κάτω ἀπὸ τὴν κρύπτη τῆς βασιλικῆς τοῦ ᾿Αγίου Δημητρίου ἐντοπίστηκε ἡ αἵθουσα

²¹⁹ Περισυλλέχθηκαν ρωμαϊκὰ καὶ ὑστερορρωμαϊκὰ νομίσματα.

Εἰκ. XLIV. Θέρμες Ἁγίου Δημητρίου, ἀρ. Κατ. 129 (ΠΕΛΕΚΑΝΙΔΗΣ 1972, 125 σχέδ. 1).

τῶν θερμῶν λουτρῶν (calidarium), τὸ δάπεδο τῆς ὁποίας στηριζόταν πάνω σὲ πεσσίσκους²²⁰. Πρόσφατα, κατὰ τὰ ἔργα ἀναστυλώσεως καὶ διαμόρφωσης τῆς κρύπτης γιὰ τὴν Ἑκθέση τῆς Ἀρχαιολογικῆς Συλλογῆς, πραγματοποιήθηκαν ἀνασκαφές, κατὰ τίς ὁποῖες ἀποκαλύφθηκε ἐλληνιστικὸς τοῖχος (κτισμένος μὲ ἀργοὺς λίθους καὶ λαξευμένους δόμους) κάθετος πρὸς τὸ ρωμαϊκὸ δρόμο (βλ. ἀρ. Κατ. 128)²²¹.

Κατὰ τὴν ἀνασκαφὴ τοῦ Γ. Α. Σωτηρίου ἀποκαλύφθηκαν περαιτέρω ρωμαϊκὰ λείψα-

να, ποὺ ὅμως δὲν βοηθοῦν στὴν κατανόηση τῆς γενικῆς κάτοψης τῶν Θερμῶν, ἐπειδὴ ἐνσωματώθηκαν στὴ χριστιανικὴ βασιλικὴ καὶ προσαρμόστηκαν στὶς ἀνάγκες τῆς²²². Βόρεια τῆς βασιλικῆς, σὲ χώρῳ ἀνοικοδόμητο, ἐντοπίστηκαν τὰ πιὸ ἐνδιαφέροντα λείψανα τῶν Θερμῶν καὶ συνίστανται σὲ τρεῖς αἵθουσες, οἱ ὁποῖες διατηροῦν ἐν μέρει τὴν ὀρθομαρμάρωση, σὲ πολλὰ σημεῖα τὰ ὑπόκαυστα (Πίν. 79) καὶ στοὺς τοίχους τοὺς ἀεραγωγοὺς σωλῆνες (tubuli). Μία ἀπὸ τίς αἵθουσες αὐτὲς (Εἰκ. XLIV: 2) διατηρεῖ

²²⁰ ΣΩΤΗΡΙΟΥ 1952, 37-47 καὶ ΠΕΛΕΚΑΝΙΔΗΣ 1972, 124.

²²¹ Γιὰ τὴν ἀποκάλυψη τοῦ τοίχου βλ. Κ. ΛΟΒΕΡΔΟΥ-ΤΣΙΓΑΡΙΔΑ, Νέα ἀνασκαφικὰ εὐρήματα στὴν κρύπτη τοῦ ναοῦ τοῦ Ἁγίου Δημητρίου Θεσσαλονίκης, *ΑΕΜΘ* 2, 1988, 257-270. Γιὰ τὴν ἑκθέση τῆς κρύπτης τοῦ Ἁγίου Δημητρίου, ποὺ ἐγκαινιάστηκε στὶς 12 Δεκεμβρίου 1988, βλ. τὸ εἰδικὸ φυλλάδιο ποὺ τυπώθηκε ἐπὶ τῇ εὐκαιρίᾳ τῶν ἐγκαινίων.

²²² ΣΩΤΗΡΙΟΥ 1952.

ἀκόμη καὶ σήμερα ἔναν τοῖχο ἀπὸ ὀπτοπλίνθους, στὸν ὁποῖο διατηροῦνται βάσεις κιόνων (Εἰκ. XLIV: 3· Πίν. 78, 79).

Στὴν ὁδὸ Σελεύκου ἀποκαλύφθηκε τοῖχος (Εἰκ. XLIV: 4), παράλληλος πρὸς τὴ σύγχρονη ὁδὸ, μὲ ὀρθομαρμάρωση στὴ βορειοδυτικὴ ὄψη του. ΝΑ τοῦ τοίχου αὐτοῦ ἀποκαλύφθηκε μεγάλη κυκλικὴ δεξαμενὴ (Εἰκ. XLIV: 5) μὲ βαθμίδες καθόδου στὸν πυθμένα της. Ἡ δεξαμενὴ πρέπει προφανῶς νὰ ταυτιστεῖ μὲ δεξαμενὴ ἢ πισίνα κολύμβησης (natatio ἢ piscina natatoria) (Πίν. 80)²²³.

Βορειότερα, στὴ συμβολὴ τῶν ὁδῶν Κασσάνδρου καὶ Σελεύκου, ἀποκαλύφθηκαν «λείψανα σημαντικοῦ κτίσματος τῶν ὑστερορωμαϊκῶν χρόνων» ποὺ ἀνήκουν πιθανῶς στὶς Θέρμες τοῦ Ἀγίου Δημητρίου. Κατὰ μῆκος τῆς ὁδοῦ Κασσάνδρου ἐντοπίστηκε τοῖχος, πλ. 0,90 μ., ἀπὸ μαρμαρίνους δόμους καὶ πλινθοδομὴ στὸ πάνω τμήμα του (Εἰκ. XLIV: 6), ἐνῶ στὴ συμβολὴ τῶν προαναφερθέντων δρόμων ἀποκαλύφθηκε ἄλλος τοῖχος, πλ. 1 μ., ἀπὸ μαρμαρίνους δόμους, οἱ ὁποῖοι παρουσιάζουν ἴδιο τρόπο δομῆς μὲ τὸν τοῖχο 6. «Δεκαεπτὰ μέτρα νότια τῶν θερμῶν» διατηρήθηκε, σὲ βάθος 2 μ., τοῖχος παράλληλος πρὸς τὴν ὁδὸ Ἀγίου Δημητρίου, ὁ ὁποῖος, προφανῶς, ἀποτελοῦσε τὸ νοτιοδυτικὸ ὄριο τοῦ μεγάλου αὐτοῦ συγκροτήματος τῶν δημόσιων λουτρῶν.

ΣΩΤΗΡΙΟΥ 1952. ΠΕΛΕΚΑΝΙΔΗΣ 1972, 124-127. Ε. ΚΟΥΡΚΟΥΤΙΔΟΥ-ΝΙΚΟΛΑΪΔΟΥ - Χ. ΤΣΙΟΥΜΗ, ΑΔ 34, 1979, Β2, 292.

130. ΔΕΞΑΜΕΝΗ, ΥΔΡΑΓΩΓΟΣ καὶ ΟΔΟΣ (Εἰκ. XLV)

- Α. Ρωμαῖκοὶ χρόνοι
- Γ. -5,50 μ. (53,50 μ.)
- Ε. 123°

Στὴν ὁδὸ Προφήτη Ἡλία 37 ἀποκαλύφθηκαν τὰ λείψανα δεξαμενῆς (Εἰκ. XLV: 1) καὶ ὑδραγωγοῦ (Εἰκ. XLV: 2). Στὴ νοτιοανατολικὴ πλευρὰ τοῦ οἰκοπέδου ἀνασκάφηκαν λείψανα ὑπονόμου (Εἰκ. XLV: 3), ἀγωγοῦ (Εἰκ. XLV: 4) καὶ τμήμα ρωμαϊκοῦ ὁδοστρώματος (Εἰκ. XLV: 5)²²⁴.

Φ. ΠΕΤΣΑΣ, ΑΔ 24, 1969, Β2, 303 σχέδ. 9-10 πίν. 313 α.

131. ΛΟΥΤΡΟ(ι)

- Α. Ὑστερορωμαϊκοὶ χρόνοι
- Γ. ἀργολιθοδομὴ
- Δ. -3,90 μ. (58,90 μ.)

Στὴ διασταύρωση τῶν ὁδῶν Θεοφίλου καὶ Ἑλευσίνος 8 ἀποκαλύφθηκαν λείψανα ποὺ πιθανῶς ἀνήκουν σὲ συγκρότημα λουτροῦ. Ἐντοπίστηκε τμήμα πλακόστρωτου δαπέδου (διαστ. 11 × 4 μ.) αἵθουσας, οἱ τοῖχοι τῆς ὁποίας εἶναι κατασκευασμένοι μὲ λίθους, πλίνθους καὶ κονίαμα. Ἐντοπίστηκε, ἐπίσης, μεγάλος ἀριθμὸς ἀγωγῶν.

Ο. ΑΛΕΞΑΝΔΡΗ, ΑΔ 29, 1973-74, Β3, 654 πίν. 476 β.

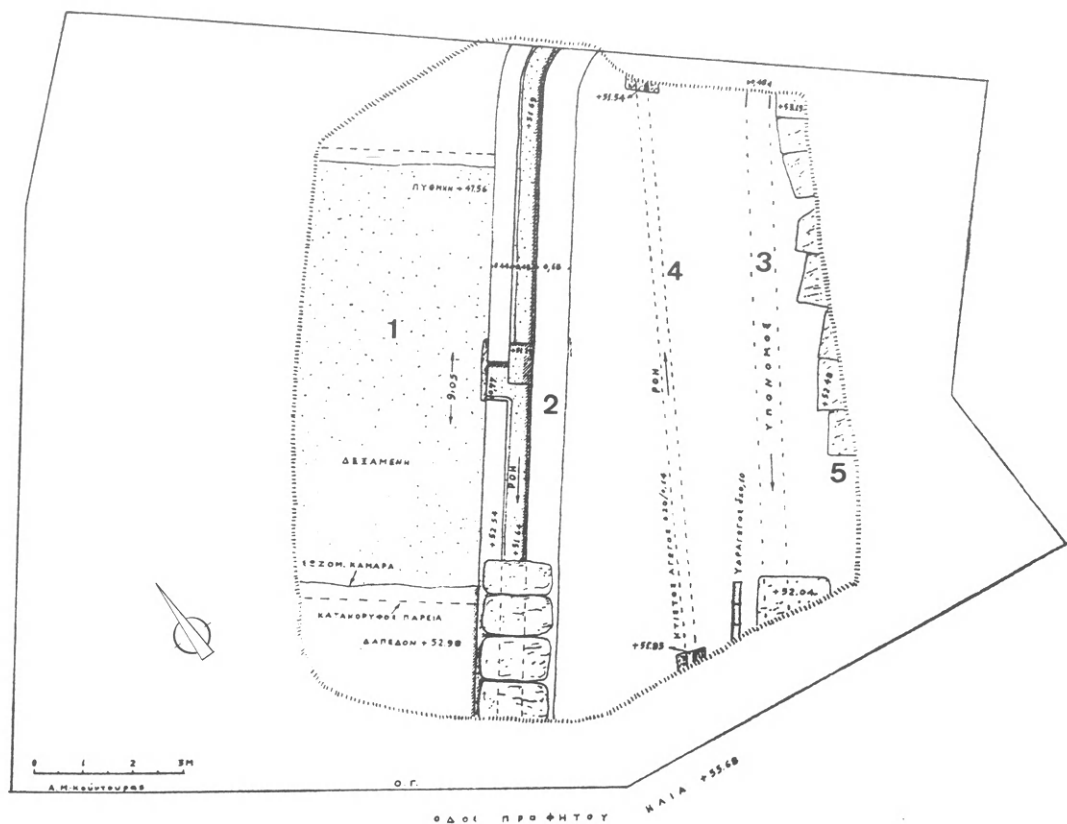
132. ΟΙΚΙΑ καὶ ΛΟΥΤΡΟ

- Α. Ὑστερορωμαϊκοὶ χρόνοι
- Β. Ὑστερορωμαϊκὴ, παλαιοχριστιανικὴ
- Γ. Opus mixtum, ἀργολιθοδομὴ
- Δ. -2,20 μ. (43,20 μ.)
- Ε. 164°

Στὴν ὁδὸ Προφήτη Ἡλία 11 ἀνασκάφηκε συγκρότημα λουτρῶν ὑστερορωμαϊκῆς περιόδου ἀποτελούμενο ἀπὸ πέντε αἵθουσες, οἱ τοῖχοι τῶν ὁποίων, πλ. 0,80-0,90 μ., εἶναι κατασκευασμένοι σὲ opus mixtum. Ἡ αἷθουσα τοῦ χλιαροῦ λουτροῦ (tepidarium), διαστ. 5,10 × 5,40 μ., ἐνισχύεται στὶς γωνίες ἀπὸ τέσσερις κτιστοὺς πεσσούς, διαστ. 0,60 × 0,70 μ., καὶ τὸ δάπεδό της καλυπτόταν ἀπὸ

²²³ ΠΕΛΕΚΑΝΙΔΗΣ 1972, 126.

²²⁴ Πρόκειται γιὰ τὴν ἀρχαία ὁδὸ ποὺ περιγράφεται στοὺς ἀρ. Κατ. 67, 86, 127, 128, 130.

Εἰκ. XLV. Δεξαμενή καὶ ὁδός, ἀρ. Κατ. 130 (ΑΔ 24, 1969, Β2, 303 σχέδ. 9).

πήλινες πλάκες. Ἐπίσης βρέθηκε χώρος ὑποκαύστων, διαστ. 2,20 × 2,20 μ., ἐνῶ Ν τῆς αἵθουσας τοῦ χλιαροῦ λουτροῦ ἀποκαλύφθηκε αἷθουσα θερμοῦ λουτροῦ (calidarium), διαστ. 4,70 × 3,70 μ., καὶ ἐντοπίστηκε δεξαμενὴ θερμαινόμενου ὕδατος διαστ. 2,00 × 1,30 μ. Τοὺς χώρους θερμαίνουν ἀεραγωγοὶ σωλῆνες (tubuli). Τὸ λουτρὸ ἀποτελοῦσε τμῆμα πολυτελοῦς οἰκίας, ἡ ὁποία ἀποκαλύφθηκε τὸ 1988 στὴν ὁδὸ Προφῆτη Ἡλία 5, ἀπὸ τὴν ὁποία ἤρθε στὸ φῶς τμῆμα τοῦ τρικλινίου (μὲ κόγχη πρὸς Β), παλαιοχριστιανικῆς ἐποχῆς. Οἱ τοῖχοι του εἶναι κατασκευασμένοι σὲ opus mixtum (ἀργολιθοδομὴ καὶ ζώνη ἀπὸ τρεῖς σειρὲς πλίνθων) ἐπενδυμένοι μὲ ὀρθομαρμάρωση ἀπὸ λευκὸ

μάρμαρο. Τὸ δάπεδο ἦταν στρωμένο στὸ τρικλίνιο μὲ μαρμαρίνες πλάκες, ἐνῶ στὴν κόγχη μὲ ψηφοθέτημα.

Ο. ΑΛΕΞΑΝΔΡΗ, ΑΔ 29, 1973-74, Β3, 673 πίν. 485 α-δ. Κ. ΕΛΕΥΘΕΡΙΑΔΟΥ, ΑΔ 43, 1988, Β2, 389-390 πίν. 230 α.

133. ΟΙΚΙΑ

- Α. Ἑλληνιστικοὶ χρόνοι
- Β. Ἑλληνιστικοὶ χρόνοι, 1ος, 3ος αἰ. μ.Χ.
- Γ. Ἀργολιθοδομὴ, πλινθοδομὴ
- Ε. 132°

Στὴ διασταύρωση τῶν ὁδῶν Κασσάνδρου, Μακεδονικῆς Ἀμύνης καὶ Παστέρ ἀνασκάφηκε κτήριο μὲ τρεῖς οἰ-

κοδομικές φάσεις²²⁵. Στην πρώτη φάση ανήκουν πηγάδι και τοίχος έλληνιστικών χρόνων, και τὰ δύο τμήματα έλληνιστικής οίκιας²²⁶. Κάτω από τή θεμελίωση του έλληνιστικού τοίχου αποκαλύφθηκε «τμήμα εύθυνηρίας κτηρίου από πωρόλιθο» (κλασικό κτήριο; τής Θέρμης;) με διαφορετικό προσανατολισμό και μάλιστα με άρκετά μεγάλη απόκλιση από τήν έλληνιστική οίκια και από τις δύο μεταγενέστερες οικοδομικές φάσεις τής ρωμαιοκρατίας. Ή πρώτη χρονολογείται στόν 1ο αϊ. μ.Χ. και αποτελείται από δύο όρθογώνιους χώρους, οι τοίχοι τών οποίων είναι οικοδομημένοι σέ άργολιθοδομή. Σέ έναν από τούς χώρους αυτός έντοπίστηκε μαρμάρινο δάπεδο, κάτω από τò όποιο αποκαλύφθηκε ύδραυλική έγκατάσταση. Ή δεύτερη φάση, σέ πλινθοδομή, άποτελεϊ μετασκευή τής προγενέστερης.

ΑΔΑΜ-ΒΕΛΕΝΗ 1989, 231-233 σχέδ. 4 εικ. 6.

134. ΟΙΚΙΑ

- A. 4ος αϊ. μ.Χ. (περίοδος Τετραρχίας;)
- B. 2ος αϊ. π.Χ. (νομίσματα), 4ος αϊ. μ.Χ.
- Γ. Opus mixtum

Στήν όδò Κασσάνδρου, στό τμήμα έκείνο πού περιλαμβάνεται μεταξύ τών όδών Φιλήμονος Δραγούμη και Ίωακείμ Σγουροϋ, έκτός από βυζαντινά και τουρκικά οικοδομικά λείψανα²²⁷, αποκαλύφθηκαν στή νότια πλευρά του οικόπεδου τετράπλευροι ύστερορρωμαϊκοί χώροι διαφόρων διαστάσεων, πλ. από 2,30 μ. έως 5,85 μ., σέ opus mixtum. Στην έπίχωση του κτίσματος βρέθηκε τò κάτω τμήμα άγάλματος Ήρακλή τύπου Farnese και νομίσματα Μαρωνείας

του 2ου αϊ. π.Χ., Βαλεντιανού Α΄ και Ίουστινιανού.

Μ. ΚΑΡΑΜΑΝΩΛΗ-ΣΙΓΑΝΙΔΟΥ, ΑΔ 25, 1970, Β2, 371 πίν. 314 α.

135. ΤΟΙΧΟΙ

- A. 4ος αϊ. μ.Χ.
- Γ. Opus mixtum(;)

Στό οικόπεδο πού βρίσκεται στή διασταύρωση τών όδών Παστέρ 5 και Ίωακείμ Σγουροϋ αποκαλύφθηκαν οικοδομικά λείψανα, τὰ όποια χρονολογούνται, με βάση τò είδος δόμησης (opus mixtum;), στήν περίοδο τής Τετραρχίας.

Ο. ΑΛΕΞΑΝΔΡΗ, ΑΔ 29, 1973-74, Β3, 681 πίν. 495 β.

136. ΟΔΟΣ, ΚΤΗΡΙΟ και ΤΟΙΧΟΙ

- A. 1ος αϊ. μ.Χ.
- B. Έλληνιστική, ρωμαϊκή, παλαιοχριστιανική, βυζαντινή
- E. 125°

Στή διασταύρωση τών όδών ΄Αγίου Δημητρίου και Φιλήμονος Δραγούμη, μπροστά στήν ύπηρεσιακή πύλη του Διοικητηρίου, αποκαλύφθηκαν δύο πλάκες από τò όδόστρωμα ρωμαϊκής όδοϋ. Δυτικά του όδοστρώματος, στό χώρο τής πλατείας Κυπρίων ΄Αγωνιστών (πρώην Διοικητηρίου), στή δοκιμαστική τομή πού πραγματοποιήσε ή 9η Έφορεία Βυζαντινών ΄Αρχαιοτήτων αποκαλύφθηκε τμήμα ρωμαϊκού κτηρίου. Παρ' όλες τις έκταταμένες έπεμβάσεις τής παλαιοχριστιανικής έποχής, του 13ου αϊ. και τής τουρκοκρατίας διακρίνονται τρεις όρθογώνιοι παραλληλόγραμμοι

²²⁵ Ευχαριστώ για τις πληροφορίες τήν κ. Π. ΄Αδάμ-Βελένη, ή όποία διήυθуне τήν άνασκαφή κατά τò 1989.

²²⁶ Τò απέδειξε ή άφθονη κεραμεική κατηγορίας «δυτικής κλιτύος» και τὰ δύο νομίσματα του Κασσάνδρου.

²²⁷ Για τήν περιγραφή τών λειψάνων βλ. Μ. ΚΑΡΑΜΑΝΩΛΗ-ΣΙΓΑΝΙΔΟΥ, ΑΔ 25, 1970, Β2, 371.

χώροι ρωμαϊκής εποχής. Οί τοίχοι είναι κατασκευασμένοι από πλίνθους και λίθους με συνδετικό λευκό κονίαμα, ενώ οί τοίχοι της επόμενης παλαιοχριστιανικής φάσης οικοδομήθηκαν σε πλινθοδομή.

Επίσης, σε οικόπεδο της Πλατείας Κυπρίων Ἀγωνιστῶν, πρὸς Ν τοῦ Διοικητηρίου, ἀποκαλύφθηκαν ἐνσωματωμένες στὴ ρωμαϊκὴ οἰκοδομικὴ φάση «μικρὲς κατασκευές» ἐλληνιστικῶν χρόνων.

Μ. ΚΑΡΑΜΑΝΩΛΗ-ΣΙΓΑΝΙΔΟΥ, *ΑΔ* 25, 1970, Β2, 377-378. Σ. ΜΟΣΧΟΝΗΣΙΩΤΟΥ, *ΑΔ* 43, 1988, Β2, 357. ΑΔΑΜ-ΒΕΛΕΝΗ, 1989, 235. Ι. ΚΑΝΟΝΙΔΗΣ, Σωστικὴ ἀνασκαφὴ στὸ ὡρο τῆς Πλατείας Κυπρίων Ἀγωνιστῶν (Διοικητηρίου) *ΑΕΜΘ* 4, 1990, 259-267.

137. ΟΙΚΙΑ

- Α. Μέσα 1ου αἰ. π.Χ.
- Β. Μέσα 1ου αἰ. π.Χ., «ὑστερὴ ἀρχαιότητα»
- Γ. Ἀργολιθοδομή, πλινθοδομή
- Δ. -5,70/-6,40 μ. (26,80/26,01 μ.)
- Ε. 126°

Στὴν ὁδὸ Κασσάνδρου 14-16 ἀποκαλύφθηκε τμήμα ψηφιδωτοῦ δαπέδου (4,50 × 4,70 μ.), πού περιβάλλεται στὰ Ν, Δ καὶ Β ἀπὸ τοῖχο κατασκευασμένο σὲ ἀργολιθοδομή, πού, σὲ μεταγενέστερη φάση, ἐνισχύθηκε ἐσωτερικὰ ἀπὸ δεῦτερο τοῖχο ἴδιου πάχους. Τὸ ἀσπρόμαυρο ψηφιδωτὸ δάπεδο, χρονολογημένο στὴν ὕστερη ἀρχαιότητα, εἶναι διακοσμημένο μὲ τρία ψάρια· στὴν ἀρχικὴ χρῆση τοῦ ἀποτελοῦσε δάπεδο ἐσωτερικῆς αὐλῆς ιδιωτικῆς οἰκίας. Μετὰ τὴν ἀφαίρεση τοῦ ψηφιδωτοῦ ἐντοπίστηκε παλαιότερο δάπεδο ἐπιστρωμένο μὲ τετράγωνες πήλινες πλάκες (0,41 × 0,41 μ.), καθὼς καὶ δύο πήλινοι ἀγωγοί²²⁸. Τὸ οἰκοδομικὸ αὐτὸ σύνολο μετατράπηκε, ὅταν κατασκευάστηκε τοῖχος ἀπὸ πλινθοδομὴ πού ἐδράζεται πάνω στὸ ψηφιδωτὸ δάπεδο, δημιουργώντας ἔτσι δύο δεξαμενές.

Ι. ΒΟΚΟΤΟΠΟΥΛΟΥ, *ΑΔ* 40, 1985, Β, 232-233 πίν. 91 α-β. ΑΔΑΜ-ΒΕΛΕΝΗ 1989, 299-230 σχέδ. 2 εἰκ. 2.

138. ΟΙΚΙΑ (Πίν. 81)

- Α. Ἑλληνιστικοὶ χρόνοι
- Β. Ἑλληνιστικὴ, ρωμαϊκὴ
- Γ. Λασπόκτιστη ἀργολιθοδομή
- Δ. -6 μ. (25,81 μ.)

Στὴν ὁδὸ Κασσάνδρου 21-23, στὸ οἰκόπεδο «Νέων Φυλακῶν», ἀποκαλύφθηκαν στὴ νοτιοανατολικὴ γωνία τοῦ νοτιοδυτικοῦ τμήματος «δύο τοῖχοι κτισμένοι μὲ λασπόκτιστη ἀργολιθοδομή πού σχηματίζουν γωνία, μέσα στὴν ὁποία περικλείονταν» ἓνα πηγάδι ιδιωτικῆς κατοικίας ὑστεροελληνιστικῶν χρόνων. Τὸ πάνω μέρος τοῦ πηγαδιοῦ, διαμ. 0,54 μ., ἦταν κατασκευασμένο ἀπὸ τὸ χεῖλος ἐνὸς πιθαριοῦ, ἐνῶ τὸ ὑπόλοιπο ἀποτελοῦνταν ἀπὸ πωρολίθους. Κατὰ τὸν καθαρισμὸ τοῦ πηγαδιοῦ διαπιστώθηκε ὅτι στὰ ὑστερορωμαϊκὰ χρόνια χρησιμοποιήθηκε ὡς ἀποθέτης (Πίν. 81). Ἀπὸ τὸν καθαρισμὸ τοῦ ἀνατολικοῦ τοίχου συλλέχθηκε χάλκινο νόμισμα ἐποχῆς Κασσάνδρου, ἐνῶ ἀπὸ τὰ βαθύτερα στρώματα τοῦ πηγαδιοῦ συγκεντρώθηκαν τμήματα ἀγγείων ὑστεροελληνιστικῆς ἐποχῆς.

Ι. ΒΟΚΟΤΟΠΟΥΛΟΥ, *ΑΔ* 40, 1985, Β, 233. ΑΔΑΜ-ΒΕΛΕΝΗ 1989, 230-231 σχέδ. 3 εἰκ. 5.

139. ΚΟΓΧΗ

- Α. 4ος-5ος αἰ. μ.Χ.
- Β. Παλαιοχριστιανικὴ, βυζαντινὴ

Στὴν ὁδὸ Ἀγίου Δημητρίου 26-28 «ἀποκαλύφθηκαν λείψανα τοίχων καὶ κόγχης μεγάλης διαμέτρου, μὲ ἴχνη ὀρθομαρμάρωσης καὶ ἀσβεστοκονιάματος. Οἱ τοῖχοι αὐτοὶ ἀπὸ τὸν τρόπο δομῆς ἀνήκουν στὸν 4ο-5ο αἰ. μ.Χ.»

Κ. ΡΩΜΙΟΠΟΥΛΟΥ, *ΑΔ* 31, 1976, Β2, 241, 244 πίν. 194 γ.

²²⁸ Τὸ δάπεδο χρονολογεῖται μετὰ τὰ μέσα τοῦ 1ου αἰ. π.Χ. ἀπὸ τὰ ὄστρακα καὶ ἀπὸ «ἓνα ὑπόχαλκο νόμισμα τοῦ 54 π.Χ.», τὰ ὁποῖα ἀποκαλύφθηκαν κάτω ἀπὸ τὸ ὑπόστρωμά του.

140. ΚΤΗΡΙΟ

A. 3ος-4ος αἰ. μ.Χ.

B. 3ος-4ος αἰ. μ.Χ., β' μισό τοῦ 5ου αἰ. μ.Χ.

Γ. Opus mixtum

E. 122°

Στὴν ὁδὸ Ἐλευθερίου Βενιζέλου 74 ἦρθαν στὸ φῶς λείψανα ποὺ ἀνήκουν σὲ τέσσερις οἰκοδομικὲς περιόδους. Ἡ ἀρχαιότερη φάση ἀποτελεῖται ἀπὸ δύο τεμνόμενους κατὰ ὀρθὴ γωνία τοίχους στὴ νοτιοδυτικὴ πλευρὰ τοῦ οἰκοπέδου, οἱ ὁποῖοι, ἀπὸ τὸν τρόπο δομῆς τους, μποροῦν νὰ χρονολογηθοῦν στὴν ὑστερορρωμαϊκὴ ἐποχὴ (τέλος 3ου-ἀρχὲς 4ου αἰ. μ.Χ.). Κατὰ τὴν παλαιοχριστιανικὴ ἐποχὴ (β' μισό τοῦ 5ου αἰ.) οἰκοδομήθηκε ἓνα πολυτελὲς κτήριο, ὅπου ἐπαναχρησιμοποιήθηκαν σὲ εὐρεία κλίμακα ρωμαϊκὰ ἀρχιτεκτονικὰ μέλη προερχόμενα, ἴσως, ἀπὸ τὴ ρωμαϊκὴ Ἀγορά.

Σ. Κ. ΚΙΣΣΑΣ, *ΑΔ* 39, 1984, Β2, 238-242 σχέδ. 5 πίν. 121 γ.

141. ΟΙΚΙΑ

A. Ὑστερορρωμαϊκὴ

B. Ὑστερορρωμαϊκὴ, παλαιοχριστιανικὴ

Γ. Ἀργολιθοδομή, opus mixtum

E. 116°

Σὲ δύο ὁμορὰ οἰκόπεδα τῆς ὁδοῦ Χείρωνος (Ἄνω Πόλη) ἀποκαλύφθηκε κατὰ τὸ 1966 καὶ τὸ 1989 τμῆμα ὑστερορρωμαϊκῆς οἰκίας. Ἐντοπίστηκε ὀρθογώνια αἵθουσα (τρικλίνιο) ποὺ στὰ βόρεια διαμορφώνεται σὲ κόγχη, ἀκτίνας 4 μ., καὶ βρίσκεται κατὰ 0,16 μ. ὑψηλότερα ἀπὸ τὴν κυρίως αἵθουσα.

Στὰ ἀνατολικά τὸ τρικλίνιο πλαισιώνεται ἀπὸ δύο ὀρθογώνια δωμάτια, ἐνῶ στὰ δυτικὰ βρίσκεται τμῆμα τρίτου δωματίου. Οἱ ἐξωτερικοὶ τοῖχοι, πλ. 1,20 μ., εἶναι σὲ opus mixtum, ἐνῶ οἱ ἐσωτερικοὶ, πλ. 0,70-0,75 μ., εἶναι σὲ ἀργολιθοδομὴ καὶ φέρουν ἐπένδυση ἀπὸ ἀσβεστοκονίαμα ἢ ὀρθομαρμάρωση. Τὰ δάπεδα κοσμοῦσαν πλούσια ψηφιδωτὰ μὲ γεωμετρικὲς παραστάσεις. Ἀπὸ τὰ ἀρχαιολογικὰ δεδομένα ποὺ συγκεντρώθηκαν κατὰ τὴν ἔρευνα τοῦ ὑποστρώματος, προκύπτει ὅτι τὰ ψηφιδωτὰ δάπεδα κατασκευάστηκαν μετὰ τὸ 375 μ.Χ.²²⁹.

Φ. ΠΕΤΣΑΣ, *ΑΔ* 21, 1966, Β2, 340 πίν. 362 α. Δ. ΜΑΚΡΟΠΟΥΛΟΥ, Παλαιοχριστιανικὴ οἰκία στὴν Πάνω Πόλῃ τῆς Θεσσαλονίκης, *ΑΕΜΘ* 3, 1989, 257-270.

142. ΚΤΗΡΙΟ

A. Ὑστερορρωμαϊκοὶ χρόνοι

B. Ὑστερορρωμαϊκὴ, παλαιοχριστιανικὴ

Γ. Opus mixtum

Δ. -6,78 μ. (53,78 μ.)

E. 128°

Στὴ συμβολὴ τῶν ὁδῶν Ὀλυμπιάδος καὶ Σακελλαρίου ἀποκαλύφθηκαν τὰ λείψανα κτηρίου ποὺ παρουσιάζει δύο οἰκοδομικὲς φάσεις. Ἡ πρώτη, ὑστερορρωμαϊκῶν χρόνων, ἀποτελεῖται ἀπὸ τοίχους σὲ opus mixtum ποὺ ὀρίζουν εὐρεῖς χώρους. Ἡ δευτέρη, παλαιοχριστιανικῶν χρόνων, ἀφορᾷ δύο παράλληλους θεμέλιους τοίχους, ποὺ κατασκευάστηκαν πάνω στὸ ἀρχικὸ κτήριο.

Κ. ΕΛΕΥΤΕΡΙΑΔΟΥ, *ΑΔ* 43, 1988, Β2, 387-389 σχέδ. 10-11.

²²⁹ Γιὰ τὴ χρονολόγηση καὶ τὴν περιγραφὴ τῶν ψηφιδωτῶν βλ. Δ. ΜΑΚΡΟΠΟΥΛΟΥ, Παλαιοχριστιανικὴ ἀστική οἰκία στὴν Πάνω Πόλῃ τῆς Θεσσαλονίκης, *ΑΕΜΘ* 3, 1989, 259-264.

ΕΥΡΕΤΗΡΙΟ

- ἸΑβδηρα, 78
ἸΑγορά (ἐλληνιστική), 27, 34, 36, 52, 53, 54, 69, 74, 99, 144
ἸΑγορά (ρωμαϊκή), 23, 36, 50, 51, 53, 61, 62, 64, 71, 73, 74, 85, 93, 95, 96, 97, 99, 100, 102, 103, 144, 152, 183, 187.
ἄγωγός, 86, 193, 205, 207-208, 226
ἸΑδριανός, 59, 100
Aemulatio Municipalis, 149, 150
ἸΑθηνά, 102
Αἰγές, 140
αἰθουσα, 178, 179, 197
ἸΑκρόπολη, 102, 121, 123, 124, 129, 130
ἸΑκυλῆία, 113
Alba Fucens, 147
ἸΑλέξανδρος (Μέγας), 140, 142
ἸΑλικαρνασσός, 140, 141
ἸΑμφίπολις, 58, 140
ἸΑνάκτορο (Γαλερίου), 35, 102, 107, 108, 109, 110, 111, 112, 113, 114, 115, 116, 117, 118, 213-215
ἄνδηρο, 53, 93, 94, 95, 96, 143
ἸΑντιόχεια ἐπὶ τοῦ Ὀρόντου, 112, 113, 114, 116, 142
ἸΑντωνίνοι, 53, 61, 73, 99, 100, 102, 148, 149
ἸΑνω Πλατεία, 71, 74, 93, 94, 95, 96, 99, 100, 103, 104, 183-185
ἄξονας, 27, 39, 69, 72, 73, 74, 75, 80, 82, 108, 109, 117, 118, 141, 151, 152
ἸΑπάμεια, 142
ἀποικία ρωμαϊκή, 144, 146, 147
ἀργολιθοδομή, 128, 173, 174, 179, 183, 185, 197, 206, 208, 215, 216, 221, 224, 229, 232, 239, 243, 246, 247
ἀρτηρία, 68, 69, 71, 80, 83, 84, 108, 130, 134, 140, 143, 147
ἸΑσωμάτων (Πύλη), 130, 166
Αὔγουστος, 39, 58, 59, 61, 100, 145, 148
ἸΑχειροποίητος (ναός), 66, 90, 91
ἸΑψίδα, 33, 34, 35, 37, 69, 82, 106, 107, 108, 109, 110, 116, 117, 118, 224-226 (βλ. καὶ Καμάρα)
- Βασιλική, 110, 111, 115, 116
Βέροια, 58, 150, 152
Βέροια (Χαλέπι), 142
Βιβλιοθήκη, 62, 96, 99, 100, 102, 103, 189
βωμός, 128, 165, 166
- Γαλέριος, 63, 65, 68, 105, 106, 107, 109, 116, 151, 152
Γαλεριανὸ Συγκρότημα, 28, 35, 36, 65, 67, 69, 75, 76, 77, 90, 92, 102, 105, 106, 111, 116, 117, 118, 122, 125, 131-132, 133
Γορδιανὸς Γ', 63
Γότθοι, 63, 92, 124

«γραμματοφυλάκιον», 54, 55
Γυμνάσιο, 53, 54, 91, 96, 98, 99

carceres (βλ. ἱππαφέςσεις)
civitas libera, 57
Conventus Civium Romanorum, 58
Cryptoporticus, 73, 95, 99, 103, 104, 185-186

Δαμασκός, 142, 143
δάπεδο, 109, 189-191, 224
Decennalia, 108
δεξαμενή, 192-193, 197, 224, 226, 243
Δημητριάς, 78, 123, 127, 140, 141, 142
Δίας, 92
Δίας Ἐλευθέριος, 59, 90, 148
Διόδωρος Σικελιώτης, 54
Διοκλητιανός, 63, 111, 113
Δίον, 127, 146
Διόνυσος, 46, 90, 91
Διόσκουροι, 92

«Ἐγνατία», 68, 69, 71, 72, 73, 74, 79, 82, 83, 84, 93, 94, 95, 100, 106, 108, 109, 116, 130, 134, 143, 152
Ἐδεσσα, 58, 78, 127, 152
Εἶδωλα (Las Incantadas), 32, 33, 34, 37, 93, 99, 100, 198-199
Ἐκκλησιαστικὴ Σκάλα, 49, 118, 133
ἔκταση, 28, 44, 75, 76, 77, 78, 93, 96, 106
Ἐξέδρα, 62, 94, 99, 100, 199
«ἐξέδρα ἐν τῷ περιστύλῳ», 54, 55
ἐπιγραφή, 53, 54, 58, 59, 62, 78, 89, 90, 91, 92, 94, 97, 126, 127, 128, 148, 149
Ἐφεσος, 151

Fregellae, 147

Hatria, 147

Ζώσιμος, 132

«θαύματα ἁγίου Δημητρίου», 36, 64, 94, 96, 97, 98, 103
θεὰ Ρώμη, 59, 90, 148, 149
θεὰ Ὑγεία, 92
Θέατρο, 64, 65
θεὸς Φοῦλβος, 91, 102
Θερμαϊκὸς κόλπος, 48, 131
Θέρμη, 44, 45, 46, 48, 49, 50
Θέρμες Ἀχειροποιήτου, 62, 151, 194-197
Θέρμες Ἀγίου Δημητρίου, 28, 54, 74, 95, 96, 241-243
Θέρμες Ἀγίας Σοφίας, 151, 202
θηριομαχίες, 99
Θρησκευτικὸ Κέντρο, 23, 28, 88, 89, 90, 91, 149

Ἰουλία Δόμνα, 102
ἵππαφέςσεις (βλ. καὶ carceres), 116, 224
ἵπποδάμειο (σύστημα), 50, 54, 78, 143, 146, 152, 153, 155
Ἰππόδρομος, 36, 109, 111, 112, 113, 114, 115, 116, 117, 127, 216-218
ἱστὸς (πολεοδομικός), 21, 22, 23, 26, 27, 39, 40, 41, 67, 69, 72, 76, 78, 106, 147, 148, 152
(βλ. καὶ κἀναβος)
ρυμοτομικός (σχεδιασμός), 39, 67, 75, 84, 146, 153, 155
ἰσοῦψεῖς καμπύλες, 26, 27, 64, 68, 74
ἰωνικός ναός, 46, 50, 88

Κάβειρος, 21, 91, 92, 117
«κάθισμα» (pulvinar), 115
Καλίνδοια, 148
Καμάρα, 34 (βλ. καὶ Ἀψίδα)
Καμενιάτης, 30, 56
Κάμπος (Campus) 56, 57
κἀναβος, 22, 26, 151, 153, 155 (βλ. καὶ ἱστὸς)
Κασσανδρεωτική (Πύλη), 69, 119, 129, 130, 134
Κασσάνδρεια, 47, 141, 145
Κάσσανδρος, 21, 45, 48, 88, 121, 140
Κασσώπη, 123, 142
Κάτω Πλατεία, 74, 93, 94, 95, 100, 186
Κικέρων, 56, 123, 124, 146
Κλαύδιος, 59
κλίβανος, 52, 76, 77, 103, 122
Κολώνια (Colonia), 63
κράσπεδο, 79, 80, 82, 85, 86
κτηματολόγιο, 23, 26, 27
κτήριο, 176, 180, 191-192, 193-194, 197-198, 205-206, 215-216, 221, 234, 241, 245-247
Κτήριο ὁδοῦ Γούναρη, 109, 118
Κωνσταντινούπολις, 30, 31, 32, 33, 112
Κωνστάντιος Χλωρός, 111, 113

Λαοδίκεια, 47, 142
λατινικὴ ἀποικία, 146, 147
Λευκὸς Πύργος, 28, 119, 122, 125, 126, 130, 133
Λικίνιος, 113, 132
λιμάνι, 28, 53, 119, 130, 132, 133
Λιταία Πύλη, 59, 70, 103, 119, 125, 130, 134, 170
Λουκιανός, 64
λουτρό, 62, 65, 111, 150, 151, 174, 191, 201, 228, 234, 235, 239-241, 243-244
Lucera, 147

Μαξέντιος, 113, 114, 115
Μαξιμιανός, 83, 111, 113
Μαυσωλεῖο, 113, 117, 215-216
«Μεγαλοφόρος», 93, 104
«μητρόπολις», 62, 63
Μιλάνο, 83, 111, 112, 113, 115, 117
Μίλητος, 151
Μικρὸ Καραμπουρνό, 44, 46
Μοῦσες, 101

ναὸς Ἁγίου Δημητρίου, 32, 51, 52, 53, 66, 74, 80, 91, 92, 96, 97, 98
 ναὸς Ἁγίας Σοφίας, 32, 34, 49, 66, 106
 ναὸς Ἀχειροποιήτου (βλ. Ἀχειροποίητος)
 ναὸς Ἰουλίου Καίσαρος, 59, 90, 149
 ναὸς Ταξιαρχῶν, 64, 65
 Namasia Kule, 33, 59
 Νέα Χρυσή Πύλη, 70, 119, 125, 129, 130
 negotiatores, 58
 νεκροταφεῖο (ἐλληνιστικό), 77, 134, 136
 νεκροταφεῖο (ρωμαϊκό), 137
 νεώρια, 54, 132
 Νικομήδεια, 113
 Norba, 146
 Νυμφαῖο, 110, 117, 204, 229-232

 ὀδικὸ δύνκτιο, 39, 67, 71, 72, 73, 86, 141
 ὁδός, 67, 71, 79, 80, 82, 85, 83, 108, 109, 110, 176, 177, 179, 180, 185-186, 189, 197, 199, 224, 232-234, 241, 243, 245-246
 ὁδὸς Ἁγίου Δημητρίου, 51, 68, 69, 70, 71, 72, 73, 79, 82, 84, 96, 125, 129, 130
 ὁδὸς Ἁγίου Νικολάου, 73
 ὁδὸς Ἀντιγονιδῶν, 74, 75, 79, 80, 82, 83
 ὁδὸς Βενιζέλου, 82, 152
 ὁδὸς Γενναδίου, 73, 80
 ὁδὸς Γκαρμπολᾶ, 74
 ὁδὸς Δ. Γούναρη, 49, 108, 132
 ὁδὸς Ἰ. Δραγούμη, 49, 71, 75, 76, 88, 126
 (ὁδὸς) Ἐγνατία, 49, 63, 69, 72, 77, 80, 88, 99, 116
 ὁδὸς Ἑρμοῦ, 50, 72
 ὁδὸς Καραολῆ καὶ Δημητρίου τῶν Κυπρίων (πρώην Διοικητηρίου), 50, 76, 88, 91
 ὁδὸς Κασσάνδρου, 50, 51, 52, 72, 75, 77, 88, 96, 122
 ὁδὸς Κρυστάλλη, 50, 71, 88, 91
 ὁδὸς Μητροπόλεως, 76, 126
 ὁδὸς Μεγάλου Ἀλεξάνδρου (πρώην Τσιμισκῆ), 76, 132, 133
 ὁδὸς Μενελάου, 74
 ὁδὸς Ὀλύμπου, 53, 71, 72, 73, 96
 ὁδὸς Παλαιῶν Πατρῶν Γερμανοῦ, 77
 ὁδὸς Παπαγεωργίου, 74
 ὁδὸς Πτολεμαίων, 72
 ὁδὸς Στρατηγοῦ Δουμπιώτη, 58, 90
 ὁδὸς Τσιμισκῆ (βλ. ὁδὸς Μεγάλου Ἀλεξάνδρου)
 ὁδὸς Φιλίππου, 52, 71, 72, 73, 76, 77, 79, 80, 122, 124, 130
 ὁδόστρωμα, 69, 71, 72, 73, 74, 79, 80, 83, 84, 85, 86, 116
 οἰκία, 28, 52, 62, 65, 67, 79, 103, 152, 153, 173, 174, 177, 178, 180, 191, 192-193, 194, 199-201, 208-210, 221-224, 229-235, 237, 239, 243-247
 οἰκία τύπου ἑπαυλῆς (domus), 152, 153, 155, 220-221, 234-235
 οἰκοδομικὸ τετράγωνο, 22, 27, 73, 74, 75, 78, 84, 96, 98, 141, 142, 143, 146, 147, 152
 Ὁκταβιανός, 34, 57, 61, 145
 Ὁκτάγωνο, 36, 92, 110, 111, 118, 210-213
 Ὀλυνθος, 84, 85
 opus mixtum, 128, 173-175, 176, 187, 189, 191, 194-197, 199, 202, 205, 206, 210, 213, 218, 220, 227, 229, 232, 234, 237, 241, 243-244, 245, 247.
 Ὁρμίσδας, 126, 127

όχύρωση, 28, 30, 56
όχύρωση (έλληνηστική), 49, 77, 105, 121, 122, 123, 124, 128 (βλ. καί έλληνηστικό τεΐχος)
όχύρωση (ρωμαϊκή), 77, 123, 124, 126, 134 (βλ. καί ρωμαϊκό τεΐχος)

Paestum, 147
Παλμύρα, 82
Παναγία τών Χαλκέων, 94, 95, 104
Πανελλήνιον, 61
Πέλλα, 78, 85, 127, 134, 140, 142, 146
Πέτρες (Κέλλαι;), 148
«πλατεία», 79, 80, 82, 83, 84, 151, 152
Πλατεία Συντριβανίου, 69, 116, 130, 134-135, 136
πλινθοδομή, 128, 173, 176, 179, 185, 189, 191, 192-194, 197, 201, 204, 206, 208, 216, 221-226, 229, 234, 241-243, 244
πολεοδομική διαμόρφωση, 93, 152
Πομπήιος, 56, 57
πομπική όδός, 83, 118.
πούς (άττικο-αΐγινητικός), 73, 75, 84
πούς (άττικο-εϋβοϊκός), 73, 75, 84
πύργοι τετράγωνοι, 121-122, 125, 128
Πύργος Τριγωνίου, 77, 121, 122
πυρήνας (της πόλης), 40, 49, 50
πρόβολος, 128, 129 (βλ. καί προμαχώνας)
προθάλαμος, 111, 118
προμαχώνας, 160, 162, 164, 166, 169-170, 171-172 (βλ. καί πρόβολος).
προτείχισμα, 129, 160-162, 164, 166, 171-172
Προφήτης Ήλίας, 72, 74, 77
Provincia Macedonia, 145, 148
Πύλη (βλ. Άσσωμάτων, Κασσανδρεωτική, Νέα Χρυσή, Χρυσή)
pulvinar (βλ. «κάθισμα»)

Ρόδος, 85
Ροτόντα, 32, 34, 35, 37, 38, 62, 106, 107, 108, 109, 110, 114, 117, 118, 227-228
Ρώμη, 85, 110, 113, 114, 115, 147, 148
Ρωμαΐοι Εϋεργείται, 59, 90

Σεπτίμιος Σεϋήρος, 92
Σεραπεΐο, 35, 50, 54, 55, 59, 65, 69, 76, 78, 82, 88, 91, 123, 174-176
Σεβήροι, 53, 61, 62, 73, 99, 100, 101, 149, 150
Σίρμιον, 105, 111, 113, 115, 117
Σπαλάτο, 111, 113, 118
Στάδιο, 36, 53, 54, 96, 97, 99, 103, 127
Στέφανος Βυζάντιος, 48
«στενωπός», 79, 80, 84
στοά, 74, 82, 83, 94, 95, 100, 109, 110, 118, 143, 152, 210, 226
στοά βορειοδυτική, 74, 183
στοά νοτιοανατολική, 95, 102, 187
στοά νοτιοδυτική, 95, 103, 187
στοά Χαλκευτική, 94, 99
στωική όδός, 68, 109, 152
Στράβων, 45, 48
Σύλλογος Πορφυροβάφων, 79

τάφος (μακεδονικοῦ τύπου), 134, 136
τεῖχος ἑλληνιστικό, 76, 77, 122, 166-168 (βλ. καὶ ἑλληνιστικὴ ὀχύρωση)
τεῖχος θαλάσσιο, 75, 118, 119, 126, 159-160
τεῖχος «θεοδοσιανό», 106, 121, 160, 162, 164-172
τεῖχος ρωμαϊκό, 77, 160, 161-162, 164-165, 166, 167-168, 169, 170, 171-172 (βλ. καὶ ρωμαϊκὴ ὀχύρωση).
Τετραρχία, 21, 89, 92, 113
Τιβέριος, 59, 61
Τίτος Λίβιος, 54, 132
τοῖχος, 109, 173-174, 176, 178, 179, 189, 192, 202, 220, 229, 232, 234, 245
Τὸπ Χανέ, 28, 119
Τούμπα Καλαμαριᾶς, 44
τούμπες, 44
Τραϊανὸς Δέκιος, 63
Τρεβήροι, 111, 112, 113, 114, 117
τρικλίνιο, 237, 239, 247

Φίλιπποι, 124, 145
Φίλιππος Ε΄, 50, 54

Χρυσὴ Πύλη, 33, 34, 57, 69, 103, 119, 124, 130, 134, 170
χωροταξικὴ (διαμόρφωση), 27, 88
χωροταξικὴ (διαρρύθμιση), 22, 62, 90, 111, 149, 151

ψηφιδωτὸ (δάπεδο), 62, 100, 102

ᾠδεῖο, 62, 64, 71, 74, 95, 97, 99, 100, 101, 102, 187-189

ZUSAMMENFASSUNG

Die vorliegende Untersuchung zur Rekonstruktion des Stadtbildes von Thessaloniki seit der Gründung der Stadt durch Cassander (316/15 v. Chr.) bis zu Galerius ist mit einer Reihe von Problemen verbunden, die aus der kontinuierlichen städtischen Siedlungsgeschichte, wie sie Thessaloniki aufweist, resultieren.

Als besonders schwierig erweist sich die Rekonstruktion des hellenistischen Stadtbildes und die skizzierung der hellenistischen Stadtanlage, denn die Überreste der antiken Straßen sind nicht nur selten, sondern darüber hinaus sind sie allein auf Pflasterung römischer Zeit beschränkt (Kat.-Nr. 49-51, 57, 60, 62, 67, 81, 83, 86, 107, 118, 127, 128, 130, 136). Die vorhandenen archäologischen Funde sind jedoch ausreichend, um die Hauptachsen der Stadt zu bestimmen. Es muß auch Mitberücksichtigt werden, daß das Kataster von 1917 — der neuen Stadtplanung zeitlich vorausgehend — den Straßenverlauf der antiken städtischen Anlage wiedergibt. Es läßt sich daher aufgrund der Auswertung einer modernen topographischen Karte und besonders aufgrund einer zweiten aus der Zeit der türkischen Herrschaft klar folgern, daß die Stadt von Südosten nach Nordwesten von zwei Hauptadern, die parallel zum Meer verlaufen, durchquert wurde und immer noch verlaufen wird: der heutigen Ἑγνατία und der Ἀγίου Δημητρίου Straßen (Achsen B und H auf den Karten 1-2, und 3). Der antike Ursprung des Verlaufs dieser Wegachsen, der durch wenige Funde römischer Straßenpflasterung bestätigt wird (Kat.-Nr. 107, 108, 135), findet einen zusätzlichen Nachweis durch die angrenzenden Gebäudeüberreste (Kat.-Nr. 44, 45, 85, 87, 123, 126, 129, 139), die ausgegraben wurden. Hauptsächlich wird aber der Verlauf des Straßennetzes durch die Verbindung der Hauptachsen mit den entsprechenden Hauptstadttoren, die bis zur türkischen Zeit in Gebrauch waren belegt (Karten 5 und 6).

Parallel zu den erwähnten Hauptadern verlief eine weitere Straße, die heutige Φιλίππου Straße, die durch mehrere Pflasterungsreste dokumentiert wird, und die die Stadt ebenfalls von Südosten nach Nordwesten (Achse Δ auf den Karten 2 und 3) durchquerte. Außer diesen drei Straßen gab es noch andere parallele Wegachsen zu den vorangegangenen wie auch zum Meer hin. Die interachsiale Distanz zwischen der Ἑγνατία und der Ἀγίου Δημητρίου Straßen beträgt ungefähr 410 m, während der Achsenverlauf der Straße, die mit der heutigen Φιλίππου Straße korrespondiert, gleichweit sowohl von der Achse B (Ἑγνατία) als auch von der Achse H (Ἀγίου Δημητρίου) entfernt ist. Die Distanz von 204 m, die diese beiden Achsen von der Φιλίππου Straße trennt, entspricht dem Abstand von zwei Insulae. Aufgrund dieser Fakten können wir also behaupten, daß die interachsiale Distanz, die zwischen den Straßen welche von Südosten nach Nordwesten verlaufen (gemeint ist dabei der Be-

reich zwischen der heutigen Ἑρμοῦ und der Κασσάνδρου Straßen) 310,9 attisch-äginetische Fuß (=32,8 cm) beträgt, was 102 m entspricht (Karte 2).

Rechtwinklig zu diesen Straßen gab es noch andere, deren Verlauf nicht nur durch die Entdeckung von Pflasterung an verschiedenen Stellen während Notgrabungen bestimmt werden konnte, sondern auch wegen des Weiterbestehens des gleichen Straßennetzes auch unter den Ottomanen, während der türkischen Herrschaft.

Auf der Ostseite des Forums z.B. gab es eine Straße deren Verlauf durch die ursprüngliche Pflasterung an mehreren Stellen dokumentierbar ist, und zwar im Südwesten der Ἑγνατία, östlich des Forums, südöstlich der öffentlichen Thermen des Hlg. Demetrius und schließlich südöstlich und östlich der byzantinischen Kirche des Propheten Elias (Kat.-Nr. 86, 87, 127, 128, 130) (Achse 12 auf den Karten 2 und 3). Die zweite Straße, die das Forum auf der Westseite begrenzt, war diejenige deren Verlauf von den heutigen Παπαγεωργίου und Γκαρμπολᾶ Straßen aufgenommen wird (Kat.-Nr. 57, 61) (Achse 12 auf den Karten 2 und 3). Die Pflasterung einer dritten, parallel zu den vorangegangenen verlaufenden Straße ist in der Ἀντιγονιδῶν Straße entdeckt worden (Kat.-Nr. 49, 50) (Achse 4 auf den Karten 2 und 3).

Die Distanz zwischen den Achsen, die das Forum im Nordwesten und im Südosten begrenzen (Achsen 16 und 12 auf den Karten 2 und 3), beträgt 234 m (713,4 attisch-äginetische Fuß), während zwischen den Straßen Παπαγεωργίου und Ἀντιγονιδῶν (Achsen 12 und 4 auf den Karten 2 und 3) der Abstand von 468 m (1426,8 Fuß) beträgt. Die Distanz von 234 m entspricht der Breite des niedriger liegenden Platzes des Forums, wie auch der Breite des oberen Platzes, das Odeion miteingeschlossen, und gleicht der Breite von vier Insulae mit einem Ausmaß von 58,5 m (178,3 Fuß) jede. Dieses Maß tritt nicht nur ziemlich regelmäßig zwischen den zum Meer hin vertikalen Wegachsen auf, wie noch das türkische Kataster aufweist, sondern findet auch Bestätigung in der Feststellung, daß die Distanz zwischen den Achsen 4 und 12 exakt der Breite von acht Insulae entspricht, jeder zu je 58,5 m ($8 \times 58,5 = 468$ m) — Abstand, der ebenfalls zwischen der Pflasterung der Achsen 16 und 17 besteht (Karten 2 und 3) (Kat.-Nr. 83).

Die Stadtanlage von Thessaloniki scheint demnach von einem Modul aus $102 \times 58,5$ m skandiert zu werden mit einigen Varianten in der Nähe der Hauptadern der Stadt (Karten 2 und 3). Es handelt sich dabei ganz deutlich um eine Anlage des hippodamischen Typs mit einer Zerlegung der Insulae nach *Strigae*. Die hippodamische Anlage — obwohl sie ausnahmslos nur durch archäologische Reste römischer Zeit und durch Umbildungen aus der byzantinischen und türkischen Zeit belegbar ist — läßt sich auf die Anfangsphase der Stadt, auf die Zeit also der Gründung von Thessaloniki durch Kassander (316/15 v. Chr.) zurückführen.

Diese These wird durch die Feststellung gestützt, daß die römischen Strukturen die gleiche Orientierung wie die hellenistischen aufweisen (Kat.-Nr. 47, 60, 62, 73, 113, 118, 133, 137). Weiter konnte beobachtet werden, daß die griechischen Städte, die in römischer Zeit weiterlebten, den anfänglichen Stadtplan fast unberührt beibehalten haben. Unter den zahlreichen Beispielen in Makedonien sei hier die heilige Stadt der Makedonen, Dion, stellvertretend genannt, wo das römische Straßennetz den schon existierenden hellenistischen Verlauf beibehalten hat.

Die Ausdehnung der rechtwinkligen Anlage, die ungefähr von den heutigen Straßen Κασσάνδρου (im Nordosten), Γλάδστωνος (im Nordwesten), Ἑρμοῦ (im

Südwesten), und Ἀρριανοῦ (im Südosten) umschlossen wird beträgt etwa 100 bis 110 Hektar (Karte 1). Die Dimension der hellenistischen Stadt müßte demnach noch größer gewesen sein, wenn man die Morphologie des Ortes und den Verlauf der römischen und byzantinischen Mauern bedenkt.

Auch wenn die erhaltenen Daten, über die hellenistische Stadt spärlich sind, reichen sie dennoch aus um die Funktion einiger Bezirke zu bestimmen und die Ausdehnung der Stadt festzusetzen. Den Verlauf der Küstenlinie in hellenistischer Zeit von Südwesten der heutigen Ἑρμοῦ Straße etwa auf der Höhe der Μεγάλου Ἀλεξάνδρου (früher Τσιμισκῆ) Straße (Karten 1 und 5) anzunehmen kann daher gewagt werden. Tatsächlich sprechen Teile der Befestigungen, die auf der Höhe der Μητροπόλεως Straße gefunden wurden, und die aus der Zeit 254-268 n. Chr. stammen, dafür, daß sich die Küstenlinie in dieser Periode ungefähr auf der Höhe der oben genannten Μητροπόλεως Straße verlief (Karte 5). Nicht zur hellenistischen Stadt hingegen gehören einerseits der Bereich westlich der Stadt, der später vom konstantinischen Hafen eingenommen wurde, und andererseits das Gebiet gleich westlich des Baukomplexes des Galerius. Wahrscheinlich an dieser Stelle ist der römische vorkonstantinische Hafen und vielleicht auch der hellenistische Hafen zu lokalisieren (Karte 5).

Die westliche Grenze von Thessaloniki in hellenistischer Zeit dürfte nicht besonders von derjenigen der römischen und byzantinischen Stadt differiert haben. Für diese Folgerung spricht die Tatsache, daß nur 200 m von den westlichen römischen Mauern entlang der Straße Καραολῆ καὶ Δημητρίου τῶν Κυπρίων (Kat.-Nr. 47) (Karten 1, 2 und 3) das Serapaeum bestimmt werden konnte, das möglicherweise an der Stadtgrenze, zumindest jedoch innerhalb derselben lag. Diese Grenze ist darüber hinaus durch die Lage der hellenistischen Nekropolen im Westen nachweisbar, die direkt nordwestlich der römischen Mauern lokalisiert werden konnten in den Stadtteilen Vardar und Ramona.

Die östliche Grenze derjenigen hellenistischen Thessaloniki stimmt mit der der römischen und byzantinischen überein, was den Abschnitt zwischen dem sogenannten Τριγωνίου Turm und der Κασσάνδρου Straße anbelangt (Kat.-Nr. 23 und 24) (Karten 1, 2 und 3). Fast gänzlich ohne archäologische Funde bleibt hingegen der Abschnitt zwischen der Κασσάνδρου Straße und der Küste. Die Entdeckung eines Keramik-Brennofens hellenistischer Zeit in der Φιλίππου 91 Straße (Kat.-Nr. 115) (Karten 1, 2 und 3) ist bezeichnend für die Stadtgrenze an diesem Bereich. Darüber hinaus lassen nicht nur die Überreste hellenistischer Gräber auf der Höhe der Μελενίκου Straße innerhalb des römischen Mauerringes, sondern auch hellenistische Keramik sowie weitere archäologische Fundstücke dieser Epoche auf der Höhe der Φιλίππου und der Παλαιῶν Πατρῶν Γερμανοῦ Straßen (Kat.-Nr. 103, 113, 115) (Karten 1, 2 und 3), sowie die Überreste eines öffentlichen Gebäudes hellenistischer Zeit auf dem Platz Ναυαρίνου und Γρ. Παλαμᾶ Straße die Annahme zu, daß sich — trägt man zudem der Geländebeschaffenheit Rechnung — der Verlauf der Mauern ungefähr entlang der Leitlinie, die sich aus den Straßen Βύρωνος, Ἀπελλοῦ und Ἀρριανοῦ ergibt, entwickelte. Also mußten die Mauern auf der Höhe der Ἀγίου Δημητρίου Straße in Richtung Nordwesten und nicht nach Südosten fluchten, im Gegensatz zu den römischen und byzantinischen Straßen. Überreste hellenistischer Gräbergruppen inner- und außerhalb der römischen Mauern bestätigen diese Annahme.

Die nördliche Grenze der hellenistischen Stadt hat offenbar keine bemerkenswerten Veränderungen erfahren. Die römischen und byzantinischen Mauern scheinen größtenteils den Verlauf der hellenistischen übernommen zu haben (Kat.-Nr. 24-27). Die damit bestimmbare Oberfläche mißt etwa 200 Hektar von denen etwa nur 100 oder 110 Hektar, die der rechtwinkligen Anlage entsprechen, wirklich für die Bebauung genutzt werden konnten. Ohne Zweifel dürfte während der ersten Phase der Stadt auch die Fläche von 100 oder 110 Hektar nicht ganz erschlossen gewesen sein. Im Laufe des 4. Jhs. wurde jedoch nach und nach das gesamte Gelände eingenommen, welches von den Mauern aus der Zeit 254-268 n. Chr. umschlossen war. Es ist daher unwahrscheinlich daß Thessaloniki im Laufe des 4. und 3. Jhs. v. Chr. im Vergleich zu den Hauptstädten Makedoniens eine bebaute Oberfläche gleichen oder sogar größeren Umfangs aufgewiesen hat.

Wie schon oben erwähnt, der Stadtplan von Thessaloniki in hellenistischer Zeit war durch zwei parallel zueinander und zur Küstenlinie verlaufenden Hauptverkehrsadern bestimmt; die Ἐγνατία und die Achse der heutigen Ἁγίου Δημητρίου Straße. Aufgrund ihrer günstigeren Lage zur Küste hin, wo es keine besondere Bodenschwierigkeiten gab, war sie eher für eine architektonische Entwicklung bestimmt und konnte dadurch während der römischen und byzantinischen Periode eine bedeutendere Rolle einnehmen.

Die Sorgfalt in der Planung der beiden Ost-West Achsen schon seit der hellenistischen Ära wird auch dadurch evident, daß die größeren städtebaulichen Komplexe wie die Agora, das Gymnasium, das Stadium und das Serapaeum in der hellenistischen Epoche den Verlauf dieser beiden Straßen respektiert haben. Denn deren Streckenführung begrenzte die Bereiche in denen zum Teil die oben genannten wichtigen öffentlichen Gebäude inbegriffen waren.

Ein vergleichbarer Verlauf der Hauptachsen und ihre funktionale Unterteilung findet sich außer in Thessaloniki auch in der Stadtplanung anderer zeitgleich gegründeter Städte wie z.B. Halikarnassos in Kleinasien und Dion in Makedonien.

Halikarnassos ist das Modell an dem sich der Stadtplaner von Thessaloniki inspiriert hat. Halikarnassos weist eine Anlage in Form eines Amphitheaters auf, das in drei Terrassenabteilungen untergliedert war. Die komplette Ausnutzung der Morphologie des Geländes, aber auch der Verlauf einer Arterie in der Nähe der Küste und parallel zu dieser, sowie die diesbezüglichen grundlegenden städtebaulichen Prinzipien hippodamischer Typs scheinen vom Architekten Kassanders bedacht und angewendet worden zu sein, als er den Stadtplan von Thessaloniki projektierte.

Weit mehr ähneln sich die Stadtpläne von Thessaloniki und der Stadt Dion, die am Abhang des Olymp gelegen ist. Hier konnte, wie in Thessaloniki der Fall ist, durch die kürzlich durchgeführten Ausgrabungen nachgewiesen werden, daß die Stadt von zwei parallelen Hauptstraßen, in deren Bereich die bedeutendsten öffentlichen Gebäude (Agora, Thermen, Odeion) eingeschlossen waren, in Nord-Süd Richtung durchquert wurde. Obwohl die von den zwei Straßen begrenzten Gebäude zum größten Teil aus dem 2. Jh. n. Chr. stammen, wie im übrigen auch die Straßenpflasterung selbst, haben doch die Grabungen ergeben, daß die Stadttore, die dem Straßensystem unmittelbar zugeordnet sind, in ihrer Anfangsphase aus dem Ende des 4. Jhs. v. Chr. stammen und damit für die Stadtplanung einen *terminus ante quem* liefern (Karte 9).

Was die Dimensionen des regelmäßigen Straßen- und Insula Rasters anbelangt stellen wir fest, daß die Epigonen bestimmte Prinzipien bei jedweder Stadtgründung angewandt haben. Insbesondere bei den Stadtgründungen des Seleukos I. Nikator (312-281 v. Chr.) wurden ähnliche Maßeinheiten angewendet worden wie in Thessaloniki. Städte wie Laodikeia am Meer und Antiocheia am Oront mit Insulae von 112×58 m, Aleppo mit einem Modul aus 124×48 m, Apameia mit Insulae von 110×55 m und Damaskus mit Insulae von 100×45 m weisen ungefähr die gleichen Dimensionen der Insulae von Thessaloniki auf. Hauptsächlich aber in Griechenland selbst gibt es Städte deren Insula-Größe denen Thessalonikis übereinstimmen. Pella, nicht weit von Thessaloniki entfernt (mit Insulae von 112×47 m) hat sicher auf die Stadtplanung Kassanders beeinflussend gewirkt, und Demetrias in Thessalien weist nicht nur die gleichen Insula-Dimensionen wie Thessaloniki (100×50 m) auf, sondern ist genau wie sie das Resultat der Besiedlung acht verschiedenen Ortschaften (Karte 9).

Thessaloniki, eine der wichtigsten hellenistischen Städte Makedoniens, weist auch während der römischen Epoche die grundlegenden Züge der Städte dieser Zeit auf. Am auffälligsten ist das gleichförmige Straßen- und Insula Raster, das ein allgemeines Charakteristikum, ein *koinon*, der zu dieser Zeit gegründeten Städte bildet, wie in Thessaloniki, aber auch in Damaskos und Taxila auftritt. Dabei zeigt sich, daß der Stadtplan auf einer oder mehreren Wegachsen und auf einer Reihe größerer Orthogonalen basiert. Sie bilden die Grundlage, an die sich das gleichmäßige kleinere Straßennetz anlehnt das die Insulae, deren Ausdehnung in Breite und Tiefe in der Regel in einem Verhältnis 1:2 steht, formt. Die Insulae Thessalonikis werden im Regelfall mit der kurzen Seite zum Hauptwegnetz hin ausgerichtet. Die gleiche Ausrichtung kann man nicht nur in griechischen Städten wie Demetrias, Pella und Kassope feststellen, sondern auch in kleinasiatischen Städten wie Antiocheia am Oront, Aleppo, Apameia, Damaskos u.a.

Wie oben bereits erwähnt wurde, sind die verwertbaren archäologischen Funde für die Rekonstruktion der Stadtplanung Thessalonikis spärlich ebenso wie die historischen Quellen, die uns helfen würden das historische, sozio-ökonomische und architektonische Bild der hellenistischen Stadt zu rekonstruieren.

Obwohl die Stadt Thessaloniki schon dreißig Jahre nach ihrer Gründung in den Quellen aufscheint als sie unter Antigonos Gonatas das Verteidigungszentrum im Krieg gegen Pyrros war, und ebenso im Jahr 279 v. Chr. während der Belagerung der Stadt durch die Kelten — beides Ereignisse die einen Mauerring annehmen lassen —, besitzen wir doch keine Anhaltspunkte die mit Sicherheit auf die Gründungsjahre zurückgehen.

Die ältesten baulichen Überreste sind architektonische Elemente, wie Architrave, Kapitelle, Säulen und Wasserspeier in Form von Löwenköpfen, die von einem dem Dionysos geweihten ionischen Tempel aus dem Ende des 6.-Anfang des 5. Jhs. v. Chr. stammen, und an der Kreuzung der Ἀντιγονιδῶν und Κρυστάλλη Straßen gefunden wurden. Ebenso wurden die Reste des Serapaeums, das hauptsächlich in seinem architektonischen Wiederaufbau in römischer Zeit auf uns gekommen ist, entlang der Καραολῆ καὶ Δημητρίου τῶν Κυπρίων (früher Διοικητηρίου) Straßen in dem Abschnitt zwischen der Σελευκιδῶν und Σβορώνου Straßen (Kat.-Nr. 47) (Karten 1, 2 und 3)

freigelegt. Die geringe Entfernung zwischen den in Frage kommenden Überresten bestätigt, daß dieser Bereich seit der Gründungsepoche — oder auch schon vorher — sakral war und diese Funktion auch in der römischen Ära beibehielt. Man könnte daher annehmen, daß — sollte der Tempel in diesem Bezirk schon seit dem Ende des 6. Jhs. v. Chr. gelegen haben — die Architekten Kassanders in der Bezirkseinteilung der Stadt die Eigenart dieses Gebiets respektiert und die funktionellen Charakteristika unangetastet gelassen haben.

Dieses scheint gleichermaßen auch für das Gebiet gegolten zu haben, das von den Straßen Ἐγνατία, Βενιζέλου, Κασσάνδρου und Πλάτωνος umschlossen wird (Karte 1). In diesem Bezirk, das etwa dem Forum entspricht, sind unter den römischen Gebäuden auch Reste von Bauten wie auch Keramik und andere Funde hellenistischer Zeit festgestellt worden. Diese liefern jedoch nicht mit Sicherheit einen Beweis dafür, daß das Areal in hellenistischer Zeit die gleichen Funktionen erfüllt hat wie in römischer Zeit. Maßgeblich für ihre Funktionsbestimmung erscheint jedoch die Entdeckung einer aus dem Jahr 60 v. Chr. stammenden Inschrift vom Forumsbezirk, die sich explizit auf die Agora bezieht. Wir können daher die hellenistische Agora Thessalonikis ungefähr an der gleichen Stelle bestimmen wie den römischen Forumsbezirk, wenn auch mit einer geringeren Ausdehnung als letzterer. Inschriften wie auch bauliche Reste römischer Zeit sprechen ganz deutlich für den öffentlichen Charakter der ganzen Umgebung.

Der Fund einer Inschrift in der Nähe der Basilika des Hlg. Demetrius, in der die Namen von Gymnasiarchen und Epheben erwähnt werden, sowie der Beweis, daß die Basilika selbst auf einer wichtigen öffentlichen Thermenanlage des 3. Jhs. v. Chr. errichtet wurde lassen keinen Zweifel daran, daß in demselben Gebiet in hellenistischer Zeit, möglicherweise an das Stadion angeschlossen, das Gymnasium der Stadt lag.

Das hauptsächlich aus spätantiken Quellen bekannte Stadion bleibt immer noch Gegenstand widerstreitender Meinungen und noch scheint es keine beweiskräftigen Anhaltspunkte für eine sichere Lokalisierung zu geben. Einige Wissenschaftler lokalisieren das Stadion im Westen der Thermen des Hlg. Demetrius, während andere es im Südwesten derselben annehmen. Gegenteilige Meinungen sind von S. Pelekanidis sowie von G. P. Velenis und P. Adam-Veleni vertreten worden. Zur Zeit scheint jedoch die plausibelste Standortbestimmung des Stadions diejenige im Südwesten der Thermen des Hlg. Demetrius zu sein. Verschiedene Faktoren sprechen dafür: die Geländebeschaffenheit, die die Realisierung der Treppen an der Nordostseite erleichtert; die Entsprechung des auf der Südseite der Basilika des Hlg. Demetrius gelegenen türkischen Gebäudes Fethiye Çami mit der Kirche des Hlg. Nestor sowie die aus der Schrift über die Wunder des Hlg. Demetrius überlieferte Notiz, wonach die Basilika zwischen dem Stadion und den Thermen errichtet wurde.

Die Identifikation des Stadions mit dem Odeion — die von S. Pelekanidis vorgeschlagen wurde — muß ausgeschlossen werden. Pelekanidis stützt sich auf einen Abschnitt aus dem Buch über das Leben des Hlg. Demetrius, in dem von den *Pentathlon*-Spielen die Rede ist, die mit Sicherheit im 4. Jh. n. Chr. (der Zeit auf die sich der Text bezieht) jedoch nicht mehr stattfanden. Die dagegen von G. Velenis und P. Adam-Veleni vorgeschlagene Identifikation des Stadions mit den in der Ἀπελλοῦ Straße (Kat.-Nr. 99) freigelegten Resten eines Gebäudes erscheint noch voreilig, denn der archäolo-

gische Befund ist noch zu fragmentarisch um mit Sicherheit bestimmen zu können um welche Art von Gebäude es sich überhaupt handelt.

Erst kürzlich ausgegrabene archäologische Funde hellenistischer Zeit werfen ein neues Licht auf die Ausdehnung der Stadt und auf die Funktion einiger Bezirke. Die Häuserreste in dem an die Agora grenzenden Bereich (Kat.-Nr. 59, 60, 73-75, und 129) und nördlich davon (Kat.-Nr. 133, 137, 138) (Karten 1, 2 und 3) lassen annehmen, daß sich um die Agora herum und bis zur Höhe der Κασσάνδρου Straße in hellenistischer Zeit Wohnviertel entwickelt haben.

Vier Pfeiler eines großen hellenistischen Gebäudes vielleicht einer Stoa, das in römischer Zeit größtenteils zerstört wurde, kamen an der Kreuzung des Platzes Ναυαρίνου mit der Παλαμᾶ Straße (Kat.-Nr. 96) zu Tage und können möglicherweise mit einem öffentlichen Gebäude das zum hellenistischen Hafen gehörte in Verbindung gebracht werden. Die Lage des hellenistischen Hafens westlich des Galeriuspalastes wurde schon von Ch. Bakirtzis vorgeschlagen, der den römischen vorkonstantinischen Hafen in diesem Bereich annimmt und die These formuliert dieser habe an der gleichen Stelle gelegen wie schon vorher der hellenistische.

Für die Zeit nach der Eroberung Makedoniens durch die Römer (168/7 v. Chr.) wurden in Thessaloniki keine bedeutenden archäologischen Funde entdeckt, obwohl die Stadt politisch wie auch militärisch eine wichtige Stellung einnahm. Literarischen Quellen und Inschriften kann man jedoch entnehmen, daß es zu der Zeit sicherlich eine ausgedehnte Bautätigkeit gegeben hat.

Cicero, der sich während seines Exils (58 v. Chr.) ungefähr sechs Monate in Thessaloniki aufhielt, gibt uns einige Informationen über das *Quaestorium* und über die Festungsbauten der Stadt. Diesbezüglich konstatiert er diese hätten sich in so schlechtem Zustand befunden, daß sich die Bevölkerung während der Überfälle der thrakischen Stämme auf die Akropolis flüchtete und diese befestigen mußte.

Der Ortsname Κάμπος, mit dem J. Kameniatis die östlichen Außenbezirke der Stadt benennt, könnte auf die Ereignisse in den letzten Jahrzehnten der Republik zurückgehen und folglich mit Pompeius' Wahl Thessalonikis als dem Sitz der demokratischen Kräfte in Zusammenhang zu bringen sein. Sollte die Benennung Κάμπος mit dem lateinischen Wort *Campus* übereinstimmen, kann man die These wagen, daß es in Thessaloniki ein Areal außerhalb der östlichen Mauern gegeben hat, das für militärische Übungen bestimmt war ähnlich dem des Campus Martius in Rom.

In 42/1 v. Chr. im Westen der Stadt wurde ein Ehrenbogen errichtet, der unter dem Namen Χρυσή Πύλη bekannt ist, und Anfang des 16. Jahrhunderts demoliert wurde. Es handelte sich um einen Triumphbogen, den die Stadt zu Ehren Oktavians und Antonius nach deren Sieg in der Schlacht von Philippi erbauen ließ (Kat.-Nr. 37) (Karten 1, 2 und 3). Außer dem Monument selbst, das uns durch Lithographien und Beschreibungen von Reisenden des 19. Jhs. bekannt ist, besitzen wir indirekte Informationen und einzelne Fundstücke, die sich auf die Entwicklung der Stadt in der spätrepublikanischen und frühen Kaiserzeit beziehen. Hervorzuheben sind unter diesen die Reste einer Augustusstatue aus der Zeit des Tiberius, die im Bereich der Στρατηγού Δουμπιώτη Straße gefunden wurde, eine kopflose Statue des Claudius sowie der Kopf einer weiblichen Statue, der mit der Göttin Roma identifiziert werden kann. Diese iulisch-claudische Familienmitglieder darstellenden Skulpturen gehören offensichtlich

zur plastischen Dekoration eines öffentlichen Gebäudes. Bei diesem kann es sich entweder um den *Templum Divi Caesaris* aus augusteischer Zeit handeln, der durch eine Inschrift überliefert ist, oder um den ebenfalls inschriftlich genannten Tempel des Zeus Eleutherios und der Dea Roma. Die hier ausgegrabenen Statuenterteile, die Mitglieder der Julisch-Claudischen Familie darstellen, bestätigen, daß dieses Bezirk seine frühere kultische Funktion auch während der römischen Zeit beibehielt und war dem Kaiser und der Göttin Roma Kult bestimmt.

Aus Antoninisch-Severischer Zeit stammt eines der wichtigsten Bauprogramme Thessalonikis, und zwar das des Forums der Stadt, welches in zwei verschiedene Bereiche unterteilt war, die sich auf unterschiedlichen Niveaus befanden. Realisiert wurde die Planung des Forums aufgrund eines Schemas, das in den Städten Kleinasien angewandt wurde. Obwohl sich beide Bereiche an die Geländebeschaffenheit anpaßten, war doch an einigen Stellen menschliches Eingreifen nötig um die Terrassierung voranzutreiben.

Das Forum erstreckte sich, wie schon erwähnt, auf einen oberen und einen unteren Bereich/Platz. Der heute noch teilweise sichtbare obere Platz mit einer ursprünglichen Ausdehnung von 145×90 m (Kat.-Nr. 62) war auf der Nordwest-, Südost-, und Südwestseite von Säulenhallen umgeben (Kat.-Nr. 61, 65). Die südwestliche Säulenhalle erhob sich auf einem doppelten *Cryptoporticus*, der gleichzeitig auch als Terrassierungsmauer diente. Im Südosten, getrennt durch einen *Porticus*, befand sich das heute teilweise sichtbare Odeion, das zum Bauprogramm der Severer zählte (Kat.-Nr. 66).

Der in byzantinischer Zeit unter dem Namen *Megalophoros* bekannte untere Platz des Forums hatte größere Ausmaße als der obere (320×150 m), mit dem er mittels einer Treppe in Verbindung stand. Die Treppe wurde an der Ostseite des *Cryptoporticus* freigelegt (Kat.-Nr. 63 und 64). Mit dem unteren Platz muß man den gesamten Baukomplex der durch die hebräisch-katalanische Benennung *Las Incantadas* (Kat.-Nr. 84) bekannt ist in Beziehung setzen. Möglicherweise bildete diese Säulenhalle den monumentalen Eingang zum unteren Platz. Die Monumentalität der ganzen Anlage dieser Stoa erhob sich besonders durch den statuarischen Schmuck der Pfeilern des oberen Stockes, wie die heute im Louvre-Museum aufbewahrten Überreste noch beweisen. Hier, auf dem unteren Platz, erhob sich zur Straße hin eine *Exedra* (Kat.-Nr. 85), die den monumentalen Hintergrund für den gesamten Forum-Komplex bildete. Der untere Platz befand sich nicht auf dem gleichen Niveau mit der *Ἐγνατία*, sondern lag höher. Dies läßt sich nicht nur aus der Präsenz der Treppe schließen, die vor der *Las Incantadas* Säulenhalle freigelegt wurde, sondern auch durch einen doppelten *Cryptoporticus*, der südlich der Kirche Muttergottes, *Παναγία τῶν Χαλκέων*, freigelegt wurde (Kat.-Nr. 64). Der *Cryptoporticus* verlief parallel zur *Ἐγνατία* und war demjenigen des oberen Platzes ähnlich.

Der untere Platz war, wie der obere, möglicherweise von Säulenhallen umgeben. Die Existenz eines *Porticus* an der Nordwestseite findet sowohl in den Quellen als auch in einigen archäologischen Funden Bestätigung. Die Akten des Hlg. Demetrius überliefern die Existenz einer Säulenhalle mit dem Namen *Χαλκευτικὴ στοὰ* (Halle der Kupferschmiede) und tatsächlich sind wenige Meter nördöstlich der gleichnamigen Kirche (*Παναγία τῶν Χαλκέων*) Mosaikreste gefunden worden, die wahrscheinlich zu dieser Säulenhalle gehörten (Kat.-Nr. 64). Der größere untere Platz des Forums nahm, sei es

wegen der reichen architektonischen Dekoration (Las Incantadas, Exedra, etc.), sei es wegen seiner Lage in der Nähe der Hauptarterie, d.h. der Ἐγνατία, eine wichtigere Rolle im Leben der Stadt ein als der obere Platz, wie auch der Name Μεγαλοφόρος (monumental), wie er bei den Byzantinern bekannt war beweist.

Dem severischen ausgedehnten architektonischen Bauprogramm gehören auch die öffentlichen ebenfalls auf Terrassen liegenden Gebäude an, die im Bereich nordöstlich des oberen Platzes des Forums gefunden worden sind. Unter diesen seien die Bibliothek (Kat.-Nr. 67) und die öffentlichen Thermen des Hlg. Demetrius (Kat.-Nr. 129) genannt. Letztere liegen auf der obersten Terrasse und wurden auf dem aus hellenistischer Zeit stammenden Gymnasium errichtet.

Zwischen dem 2. und dem 3. Jh. n. Chr. und insbesondere im Zusammenhang mit der Ausführung des severischen Forumprogramms kann man eine intensive Bautätigkeit feststellen, die sich in der Errichtung von Wohnhäusern, sowie öffentlichen Thermen z.B. Thermen des Hlg. Demetrius, Thermen der Acheiropoietos (Kat.-Nr. 81 und 129) wie auch von privaten Thermenanlagen niederschlägt, die sich sowohl um das Forum herum (Kat.-Nr. 56, 71, 87) als auch nördlich der Rotunde befinden (Kat.-Nr. 112, 121).

Die um das Forum herum (Nr. 52, 53, 59, 60, 70, 74, 77, 80, 86, 133, 138) und nördlich sowie westlich der Rotunde belegte Errichtung von Wohnhäusern (Kat.-Nr. 95, 114, 123, 125) erreicht im Verlauf des 3. Jhs. n. Chr. ihren Höhepunkt. Die geometrischen und figürlichen Fußbodenmosaiken dieser Häuser belegen nicht nur die Bauaktivitäten, sondern darüber hinaus auch ein bemerkenswertes qualitatives und künstlerisches Wachstum. Die Lage und die enge Bezugsetzung zwischen den Thermen und den Wohnbauten beweisen ein demographisches Wachstum der Stadt. Dieser Vorgang wird nicht nur durch archäologische Funde und Inschriften bestätigt, die den kosmopolitischen Rang der Stadt widerspiegeln, sondern auch durch schriftliche Quellen, die Thessaloniki als Metropole bezeichnen.

Die Errichtung eines neuen Mauerrings im 3. Jh. n. Chr. steht am Anfang eines breitangelegten Bauprogramms, das durch die Überfälle der Barbaren innerhalb der Grenzen des Kaiserreiches, und insbesondere derjenigen der Goten in den Jahren 254 und 268 n. Chr. notwendig wurde. Die neuen Mauern von Thessaloniki, die im Jahre 254 n. Chr. während des ersten Einfalls der Goten erbaut und im Jahre 268 n. Chr. beim zweiten Überfall verstärkt wurden, geben grundsätzlich den Verlauf der hellenistischen Mauern wieder, deren Vorgängerbauten zum Teil miteingeschlossen wurden. Die Bewohner der Stadt benutzten für die Errichtung der Verteidigungsbauten Spolienmaterial — zum Teil flache Blöcke aus Poros, die aus den hellenistischen Mauern herausgebrochen wurden, zum Teil Grabstelen des 2. Jhs. n. Chr. aus den römischen Friedhöfen (Kat.-Nr. 9, 10, 13, 14, 16-20, 22-32, 34, 35, 37, 38, 40).

Die städtebauliche und architektonische Aktivität der Stadt erreichte ihren Höhepunkt zwischen dem Ende des 3. und dem Beginn des 4. Jhs. n. Chr. Grundlegend für diese Bauentwicklung ist die Entscheidung des Galerius Thessaloniki zur offiziellen Residenz zu wählen als er im Jahr 305 n. Chr. zum Augustus ernannt wurde. Das städtebauliche Programm des Galerius besteht hauptsächlich in der Realisierung eines umfangreichen Viertels an der Ostseite der Stadt mit überwiegend öffentlichen Funktionen das auf den Regierungspalast konzentriert war.

Die Bautätigkeit dieser Periode beschränkt sich jedoch nicht nur auf diesen neuen Stadtbezirk, sondern manifestiert sich fast in der ganzen Stadt, wie z.B. in der Nähe des oberen Platzes des Forums, wo das Odeion rekonstruiert (Kat.-Nr. 66) und das sich anschließende Areal wiederaufgebaut wurde. Im Bereich südöstlich und südwestlich des Serapaeums (Kat.-Nr. 42-44, 46, 52, 53) und in den umliegenden Vierteln, sowie zwischen dem Forum und dem Baukomplex des Galerius wurde die Errichtung und die Restaurierung von Häusern nachgewiesen (Kat.-Nr. 73, 80, 86, 93, 95, 103, 105, 115, 118, 125, 134, 137). Die archäologischen Funde bestätigen auch eine intensive Bautätigkeit in Bezug auf die Errichtung und Restaurierung von privaten Badenanlagen (Kat.-Nr. 69, 71, 81, 89, 121, 122, 126, 129, 131, 132).

Der Baukomplex des Galerius stellt jedoch ohne Zweifel den eindrucksvollsten Eingriff dar, gerade weil die Planung mit großer Freiheit durchgeführt wurde. Das gilt nicht nur für den komplexen architektonischen Entwurf, sondern auch für die städtebaulichen Neuerungen, die in den bestehenden Stadtplan eingebracht wurden. Die Realisierung des Projekts wurde möglich, weil dieses Gebiet — zumindest nach den archäologischen Indizien — die wir besitzen, als Gräberstätte bestimmt war. Da es seit der hellenistischen Epoche diese Fläche nicht bebaut war, konnte sich die Planung der Palastanlage frei entfalten (tatsächlich wurden hellenistische Gräber zwischen der Rotunde und dem Kaiserpalast sowie hellenistische Keramik im Bereich des Palastes entdeckt). Der Fund eines Brennofens in der Φιλίππου Straße 91 scheint zu bestätigen, daß ursprünglich dieser Bezirk nicht im *pomerium* der Stadt einbegriffen war.

Galerius und seine Architekten bebauten eine freie Oberfläche von ungefähr 10 Hektar, die im Osten von den aus den Jahren 254-268 n. Chr. stammenden Stadtmauern, im Norden von der Rotunde und im Süden von der Küstenlinie sowie im Westen von den heutigen Βύρωνος und Παλαιῶν Πατρῶν Γερμανοῦ Straßen begrenzt war (Karten 1, 2 und 3). Die Umsetzung des Galerius' Bauprogramms brachte natürlich einige Funktionsänderungen im Innern der Stadt mit sich und stellt eine der fundamentalen Etappen in der städtebaulichen Entwicklung Thessalonikis dar. Trotz allem, eines der bedeutendsten Charakteristika der Stadtplanung unter Galerius ist die harmonische Anbindung des neu konzipierten Viertels an den vorhandenen Stadtplan. Die Verbindung zwischen dem Neuen und dem bereits Bestehenden ergab sich zum einen durch die Beibehaltung der gleichen Ausrichtung der bereits existierenden Gebäude, zum anderen durch die Weiterführung der Wegachsen des vorhandenen Stadtplans.

In der Egnatia erbaute der römische Architect ein *Tetrapylon* (Kat.-Nr. 108) um dadurch die gewünschte Richtungsänderung zu erreichen, und glich die entstandene Achse an die *Carceres* des Hippodromos an. Wie bei den meisten *Tetrapyla* der römischen Welt bewirkte das *Tetrapylon* von Thessaloniki tatsächlich eine Richtungsänderung der Hauptachse, d.h. der *Via Regia* der Stadt.

Das *Tetrapylon* des Galerius ist sowohl für das städtebauliche als auch für das politische Programm des Kaisers von fundamentaler Bedeutung. Seine Funktion im Hinblick auf den Stadtplan ist grundlegend, da aus dem *Tetrapylon* zwei Achsen, einer nach Nordosten und ein zweiter nach Südwesten laufen. Der erste und wichtigste verband die Egnatia mit der Rotunde (Kat.-Nr. 109) und unterstrich dadurch die Bedeu-

tung beider Monumente. Der zweite verband die Egnatia mit dem Palast des Galerius als imaginäre Weiterführung der gleichen Hauptachse. Diese Achse in Richtung Südwesten, welche (wie es angenommen wurde) ähnlich der heutigen Γούναρη Straße verlief, ist nicht nachgewiesen worden wie uns die Ausgrabungen belehren (Kat.-Nr. 101, 106). Auf der Γούναρη Straße kam ans Licht ein Gebäude, welches in die Regierungszeit des Galerius zu datieren ist. Das Gebäude ist mit der Facade nicht zum Galeriusbogen, sondern zum Palast hin gewandt. Diese Tatsache beweist, daß es im südwestlichen Achse keine *via colonnata* sich befand, wie z.B. die *via colonnata* welche die Egnatia mit der Rotunde verband. Im Südwesten gab es dagegen eine imaginäre Achse (Palast-Galeriusbogen) markiert durch eine axiale Reihe von Gebäude mit dem Eingang in Richtung Nordosten-Südwesten statt Nordwesten-Südosten, wie ein monumentales Vestibül des Palastes, d.h. das monumentale Gebäude in der Γούναρη Straße, und die Ausrichtung der Basilika (Kat.-Nr. 101) (Karte 8) beweisen.

Von besonderer Bedeutung ist auch die ideologisch-propagandistische Funktion, die der Bogen des Galerius einnahm. Er bildet die Verbindung zwischen dem Kultort, der Rotunde (Kat.-Nr. 111), im Nordosten des Bogens, und der Kaiserresidenz, im Südwesten desselben (Kat.-Nr. 98). Das *Tetrapylon* glorifizierte einerseits die militärischen Siege des Galerius über die Perser und feierte zugleich seine Decennalien; andererseits markierte es aber den Übergang von der bestehenden alten Stadt zur neuen Stadt des Galerius.

Um die Beziehung zwischen Architektur und Symbolgehalt der Bauten zu conscribieren die zur Galeriusanlage gehören, d.h. Palast (Kat.-Nr. 98), Hippodromos (Kat.-Nr. 100) und Mausoleum (Kat.-Nr. 99), ist es notwendig den Palast zu dem architektonischen Typus der spätrömischen Paläste zu vergleichen.

Die Paläste des 4. Jhs. n. Chr. und ihre Bauten waren offensichtlich dazu bestimmt der Verherrlichung des Kaisers zu dienen, der sich inzwischen im Verlauf der Tetrarchie als *dominus et deus* verstand. Die Isolierung der heiligen Person des Augustus akzentuierte die Bedeutung des Palastes in spätrömischer Zeit. Hier konnte der Imperator sich mit einer kleiner Gruppe von Funktionären zusammentreffen, doch bedurfte es zusätzlich eines Hippodromos, da dies der einzige Ort war an dem sich der Augustus seinen Untergebenen zeigte. Die Verbindung der kaiserlichen Wohnstätte mit dem Hippodromos ist Teil einer höfisch architektonischen Auffassung, die ihr ältestes Vorbild in der Annäherung der Domus Augustana auf dem Palatin mit dem Circus Maximus findet und mit dem Palast Konstantins des Großen in Konstantinopel, Hauptstadt des Imperium Romanum seit 330 n. Chr., seinen Abschluß findet. Die Lage des Hippodromos in Thessaloniki (Kat.-Nr. 100) mit direktem Zugang durch die Basilika zum Herrscherpalast ist infolge dessen bei der Stadtplanung nicht zufällig entstanden, sondern läßt sich in einer Reihe mit genau festgelegten städtebaulichen und architektonischen Prinzipien der Tetrarchie einordnen. Tatsächlich läßt sich feststellen, daß in Städten wie Mailand, Antiocheia am Orontes, Trier, Konstantinopel, Aquileia und Sirmium die Residenzen der Tetrarchen und der Hippodromos in direkter Verbindung zueinander standen.

Die Ausbildung der architektonischen Prinzipien nach denen die Verbindung von Palast und Hippodromos entsteht geht auf Diokletian zurück, der einen vergleichbaren architektonischen Komplex zuerst in Nicomedeia (293 n. Chr.) verwirklichte und da-

nach in Antiocheia (299 n. Chr.). Maximian, der zweite Augustus der sich den Prinzipien dieser Baupolitik anschloß, konstruierte im Jahr 293 n. Chr. in Mailand einen Baukomplex des gleichen Typs und wandte die gleichen architektonischen Grundregeln auch beim Bau seiner Residenz in Aquileia an. Als diese ersten vier Anlagen im Bau bereits weit fortgeschritten waren wurde noch nach demgleichen Verfahren eine zweite Gruppe von Palast-Hippodromos Komplexen begonnen. Zu dieser Gruppe gehören die Anlagen von Thessaloniki (305 n. Chr.), diejenige von Trier, Hauptstadt Konstantins (306 n. Chr.), der Palast des Maxentius in Rom an der via Appia (307 n. Chr.), sowie der Palast und der Hippodromos von Sirmium, Sitz des Licinius (308 n. Chr.).

Die Einheit von Palast, Hippodromos und Mausoleum, die man in Thessaloniki feststellt, findet sich nur im Komplex des Maxentius an der via Appia wieder. Das Zusammenspiel von drei Bauten muß ganz bestimmt eine genaue politische und soziale Bedeutung widerspiegeln. Denn nicht zufällig erkennt Frazer in dem architektonischen Typus des Palastes des Maxentius die Gleichung: "...das Hippodrom verhält sich zum lebenden Kaiser wie das Heroen-Mausoleum zum dort begrabenen und vergöttlichten Kaiser". Die Bemerkung ist möglicherweise auch auf andere Baukomplexe des Galerius in Thessaloniki anwendbar. Nördlich des Palastes wurde das Kaisermausoleum freigelegt, das von einem *Temenos* (Kat.-Nr. 99) umgeben war, der denjenigen des Quadriporticus vom Mausoleum des Romulus an der via Appia in Rom in Erinnerung zieht.

Wie bei den meisten Palästen der Tetrarchie wird auch in Thessaloniki die Architektur zu einem Instrument der Legitimation und der politischen Propaganda. Die Realisierung eines Baukomplexes in dem harmonisch Palast, Mausoleum und Hippodromos verbunden sind, bestätigt die große politische Relevanz solcher Bauten, wo der Kaiserkult folgendermaßen gefeiert wurde: "...zu Lebzeiten im Hippodrom umjubelt, im Tode im Mausoleum als Gott verehrt".

Die Stadtgeschichte Thessalonikis endet jedoch nicht mit der Tetrarchie. Da die Stadt an der Nahtstelle zwischen Okzident und Orient dank ihrer strategischen Position am Ausgang der großen Kommunikationswege zum gesamten Balkan bis hin zu den Tälern der Vardar und der Morava jene Charakteristika seit ihrer Gründung bis zur Zeit des byzantinischen Reiches nahezu unverändert beibehielt, konnten diese dazu beitragen, daß Thessaloniki bis heute eines der politisch, kulturell und wirtschaftlich aktivsten Zentren des Mittelmeerraums geblieben ist.

ΠΙΝΑΚΕΣ

ΠΙΝ. 1. Όχύρωση (άρ. Κατ. 13).

ΠΙΝ. 2-3. Ὁχύρωση (ἀρ. Κατ. 15, καὶ 17).

ΠΙΝ. 4-5. Όχύρωση (άρ. Κατ. 17-18).

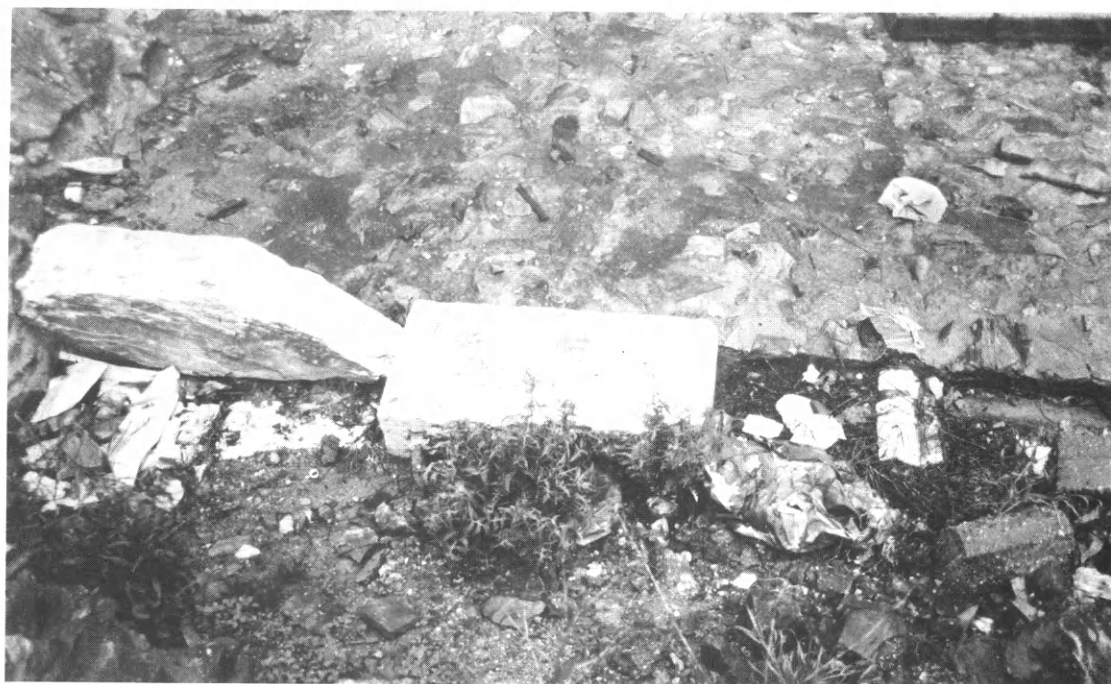
ΠΙΝ. 6-7. Όχύρωση (άρ. Κατ. 18).

ΠΙΝ. 8-9. *Οχύρωση (άρ. Κατ. 18).

ΠΙΝ. 10-11. Όχύρωση (άρ. Κατ. 18-19).

ΠΙΝ. 12-13. Όχύρωση (ἀρ. Κατ. 20-21).

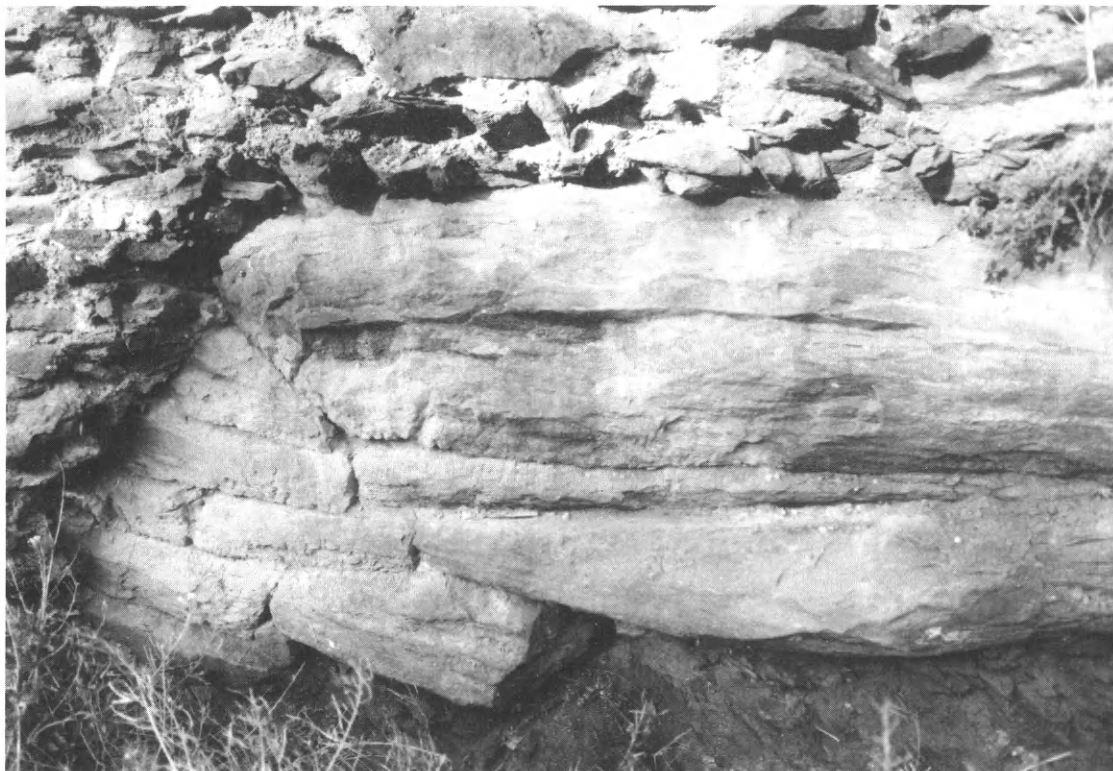
ΠΙΝ. 14-15. Όχύρωση (άρ. Κατ. 21).

ΠΙΝ. 16-17. Όχύρωση (άρ. Κατ. 22).

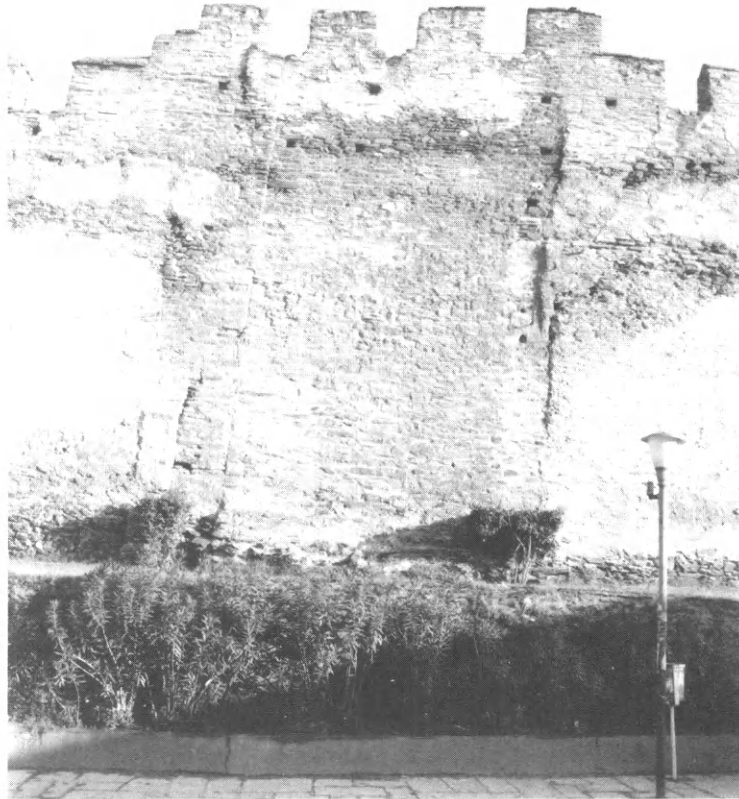
ΠΙΝ. 18-19. Ὁχύρωση (ἀρ. Κατ. 22).

ΠΙΝ. 20-21. Όχύρωση (άρ. Κατ. 23-24).

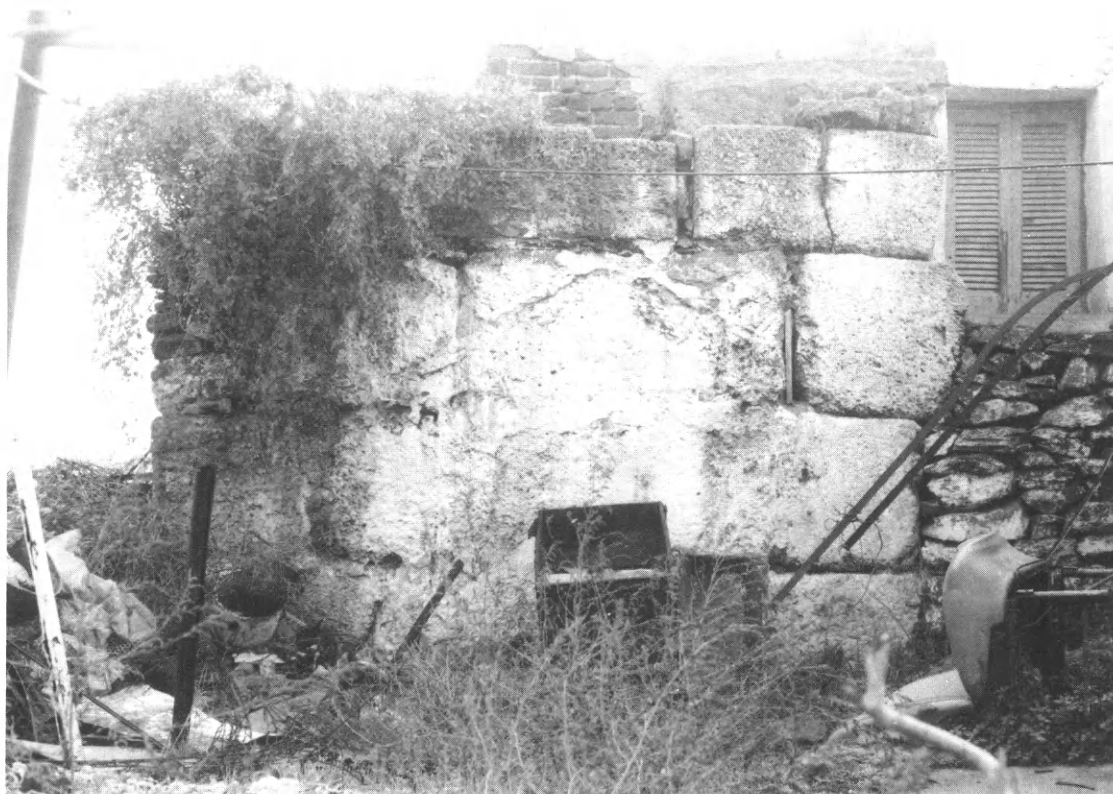
ΠΙΝ. 22-23. Ὁχύρωση (ἀρ. Κατ. 24).

ΠΙΝ. 24-25. Ὁχύρωση (ἀρ. Κατ. 25).

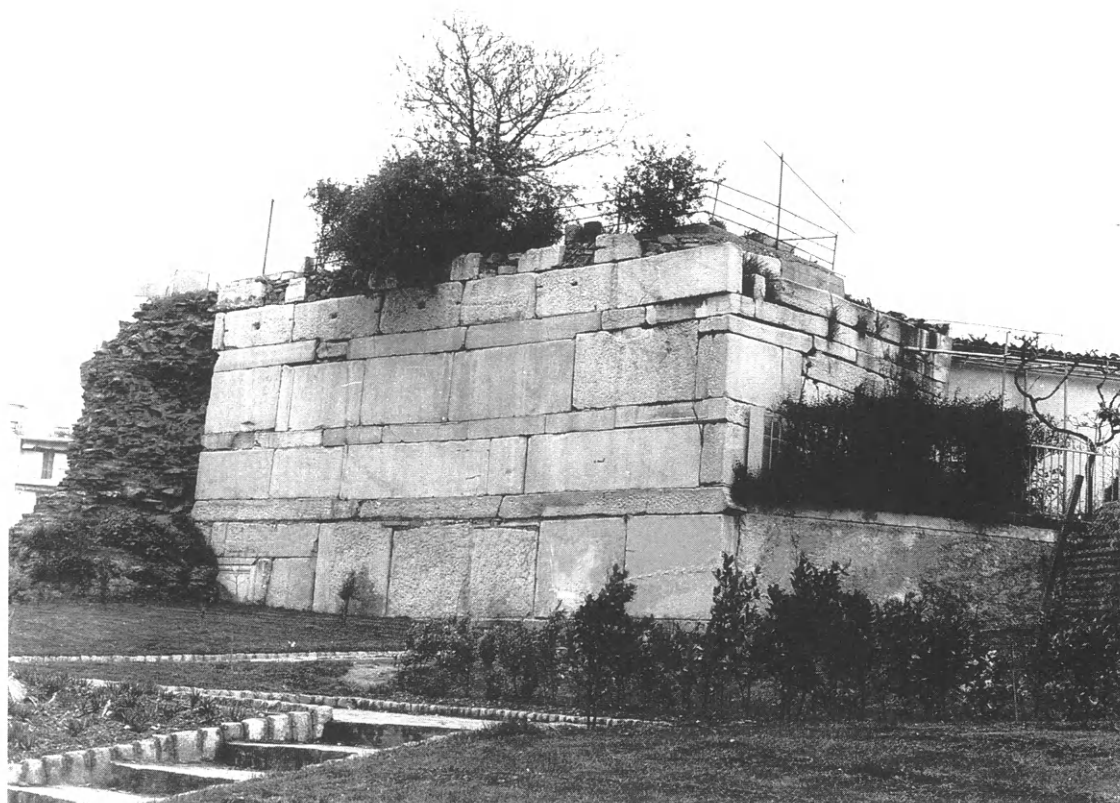
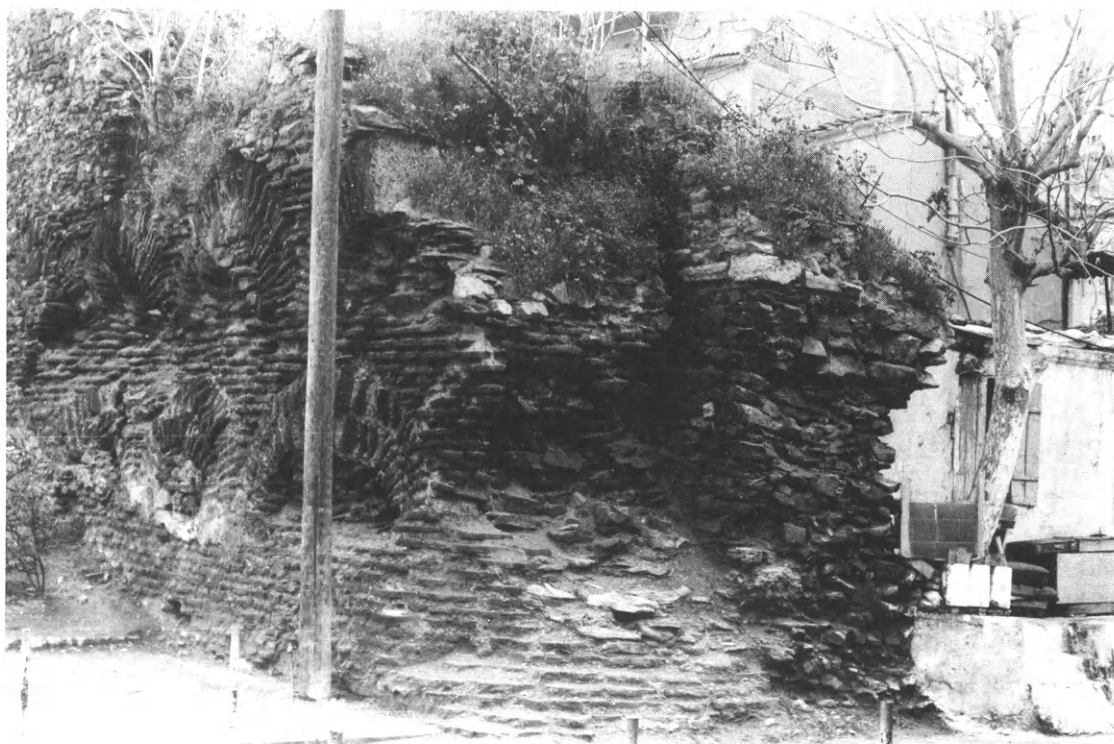
ΠΙΝ. 26-27. Ὀχύρωση (ἀρ. Κατ. 26-27).

ΠΙΝ. 28-29. Όχύρωση (άρ. Κατ. 28).

ΠΙΝ. 30-31. Ὁχύρωση (ἀρ. Κατ. 29-30).

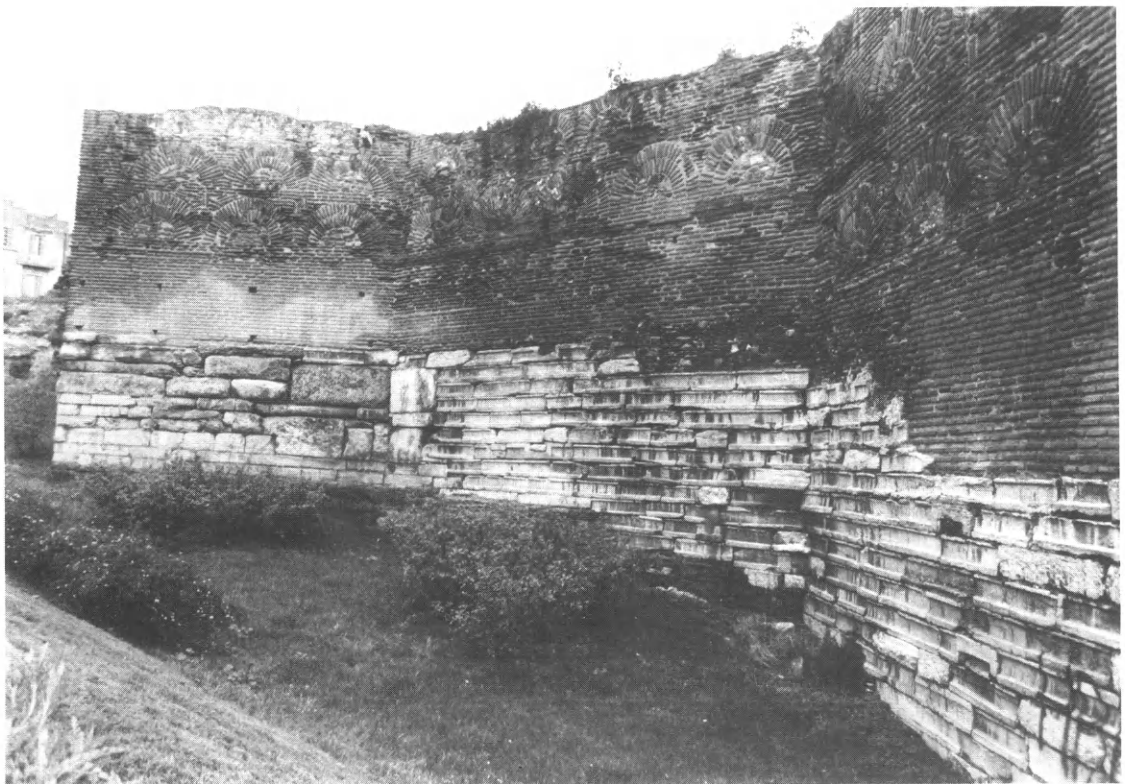
ΠΙΝ. 32-33. Ὁχύρωση (ἀρ. Κατ. 31-32).

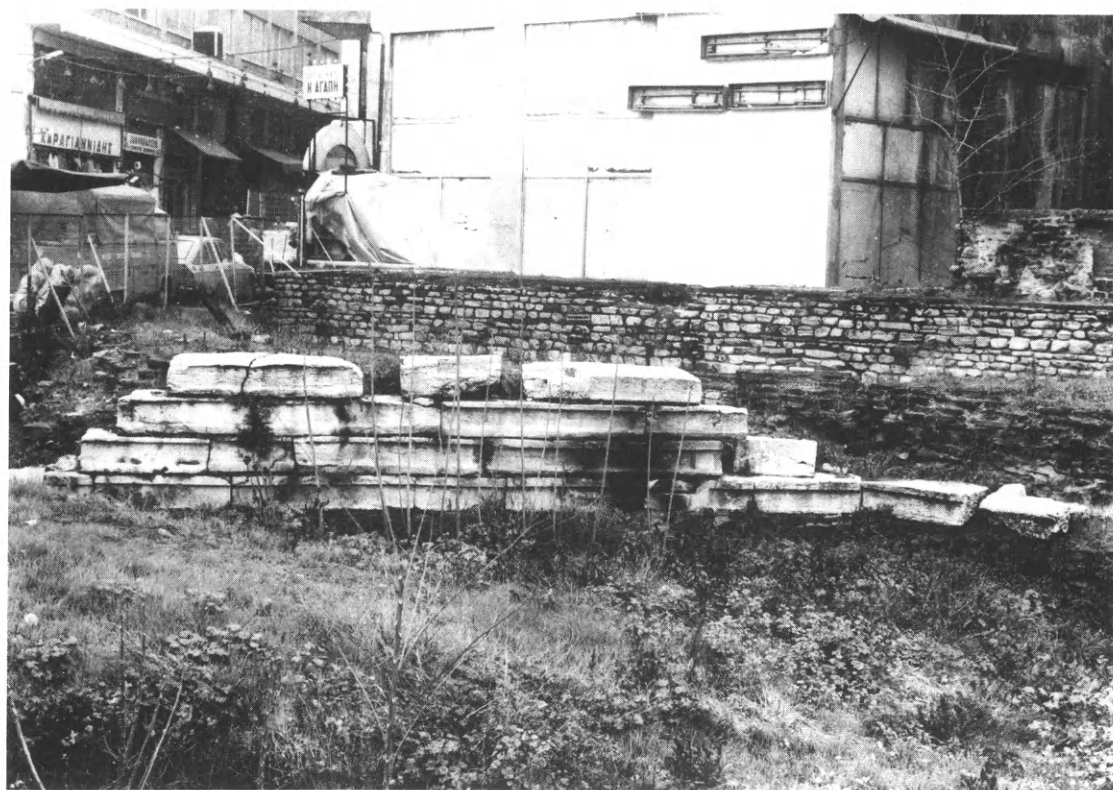
ΠΙΝ. 34-35. Ὁχύρωση (ἀρ. Κατ. 32).

ΠΙΝ. 36-37. Ὁχύρωση (ἀρ. Κατ. 32-33).

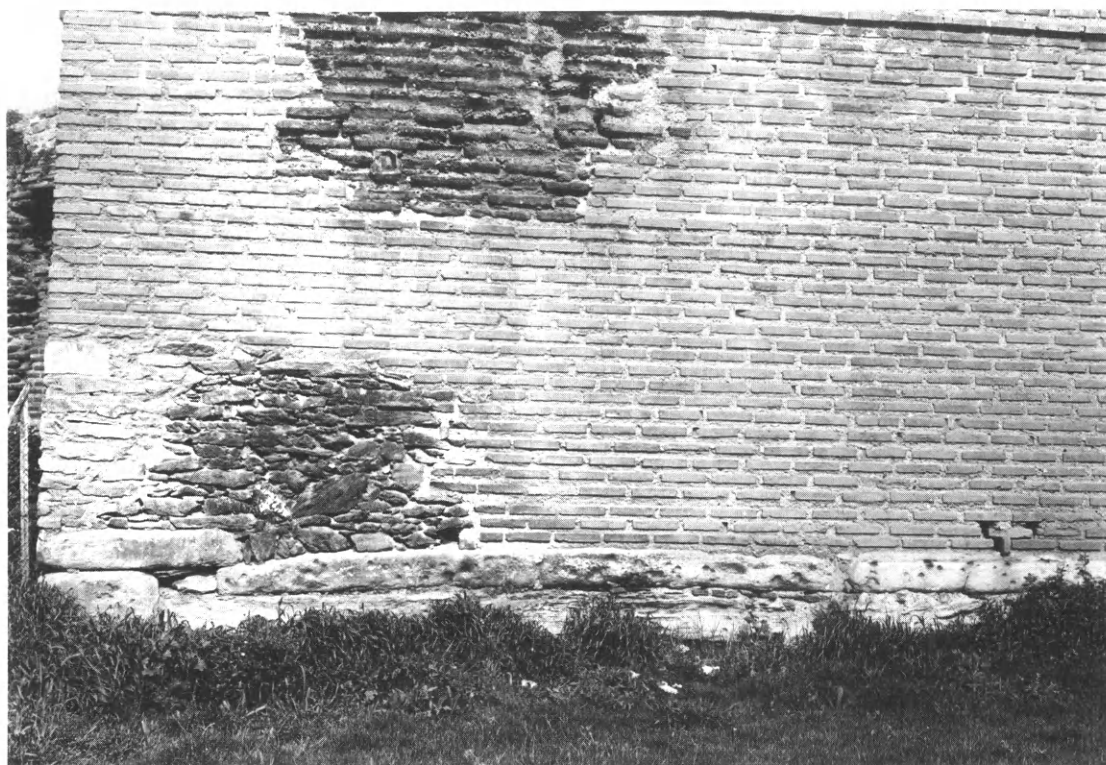
ΠΙΝ. 38-39. Όχύρωση (άρ. Κατ. 33-34).

ΠΙΝ. 40-41. Ὁχύρωση (ἀρ. Κατ. 35-36).

ΠΙΝ. 42-43. Όχύρωση (άρ. Κατ. 38).

ΠΙΝ. 44-45. Ὁχύρωση (ἀρ. Κατ. 39-40).

ΠΙΝ. 46-47. Ρωμαϊκή Ἀγορὰ (Forum), Ὑψω Πλατεία (ἀρ. Κατ. 62).

ΠΙΝ. 48. Ρωμαϊκή Ἀγορά (Forum), Ὑψω Πλατεία (ἀρ. Κατ. 62).

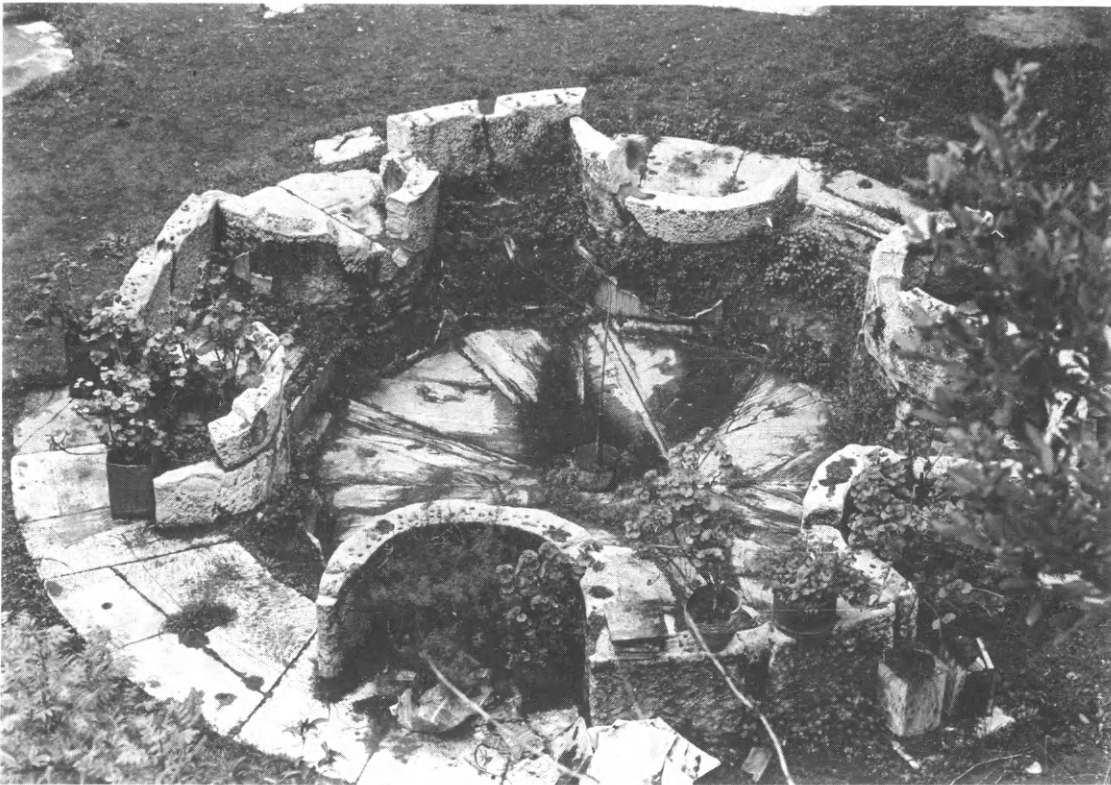
ΠΙΝ. 49. Ὡδεῖο (ἀρ. Κατ. 66).

ΠΙΝ. 50-51. Ρωμαϊκή Ἀγορὰ (Forum), Ἄνω Πλατεία-Cryptoporticus (ἀρ. Κατ. 63).

ΠΙΝ. 52-53. Ρωμαϊκή Ἀγορὰ (Forum), Κάτω Πλατεία-Ἐξέδρα (ἀρ. Κατ. 85).

ΠΙΝ. 54-55. Νυμφαῖο (ἀρ. Κατ. 90).

ΠΙΝ. 56. Ὀκτάγωνο (ἀρ. Κατ. 97).

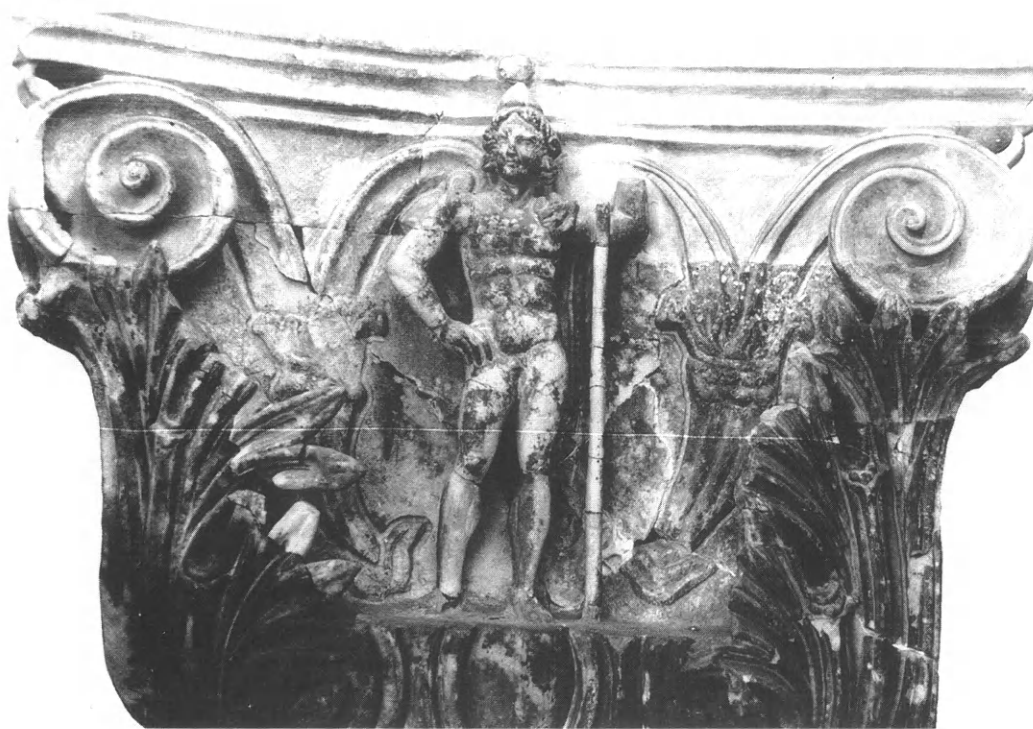
ΠΙΝ. 57-58. Ὀκτάγωνο (ἀρ. Κατ. 97).

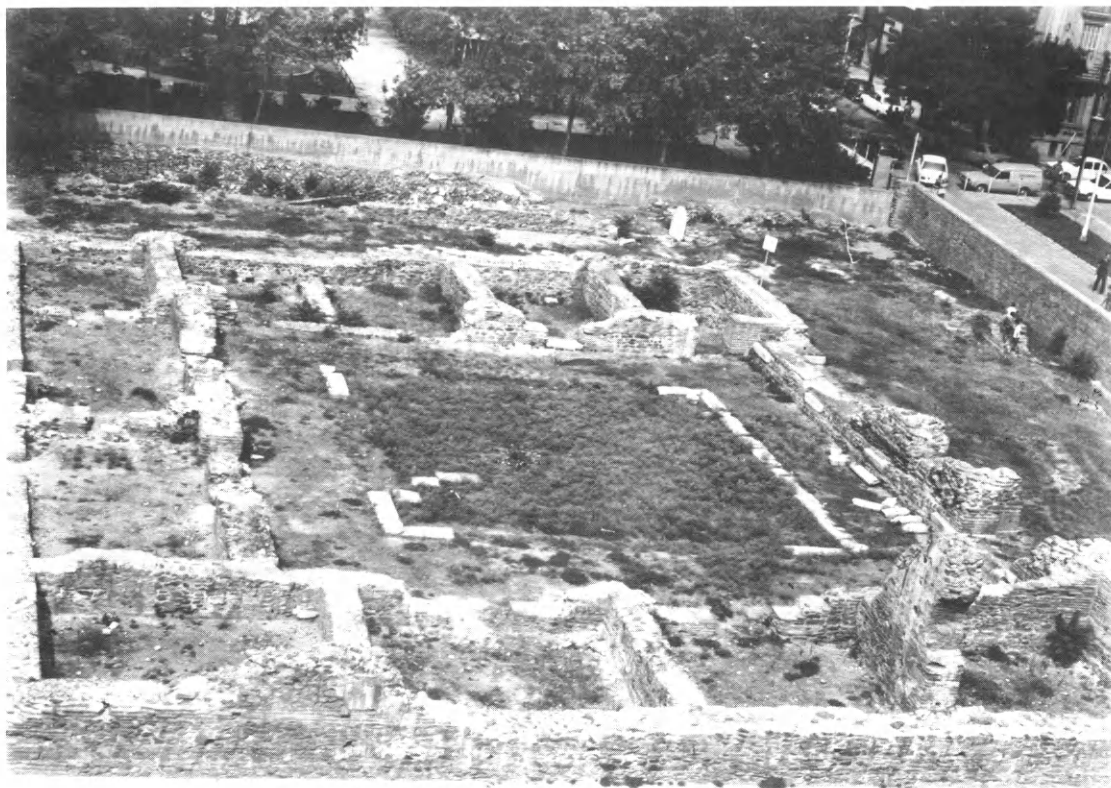
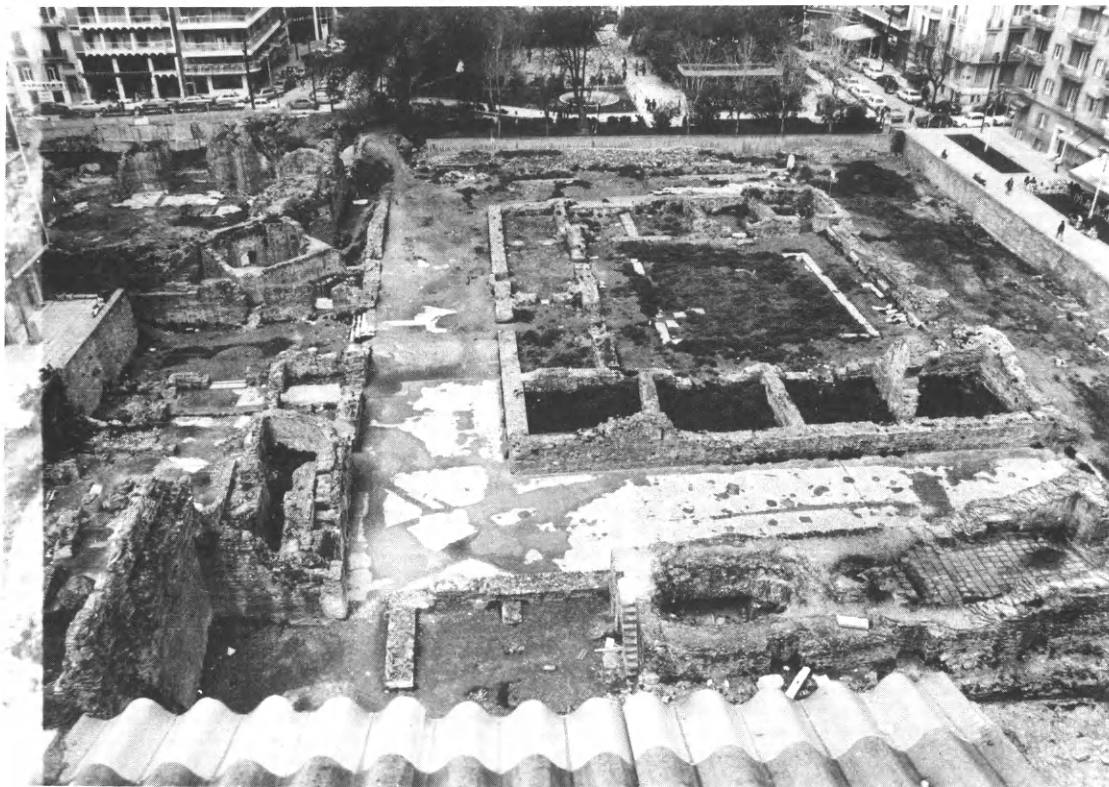
ΠΙΝ. 59-60. Ὀκτάγωνο (ἀρ. Κατ. 97).

ΠΙΝ. 61-62. Ὀκτάγωνο (ἀρ. Κατ. 97).

ΠΙΝ. 63-64. Ὀκτάγωνο (ἀρ. Κατ. 97).

ΠΙΝ. 65-66. Ἀνάκτορο (ἀρ. Κατ. 98).

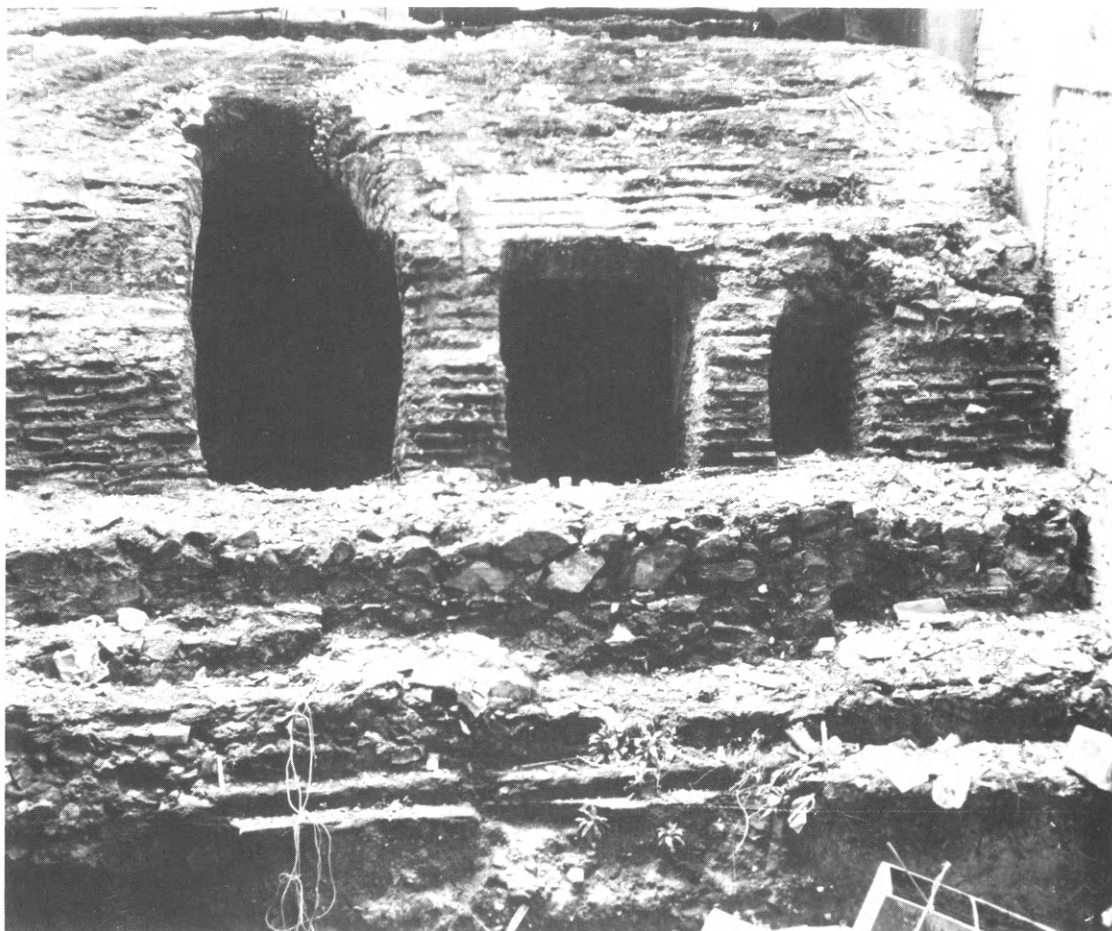
ΠΙΝ. 67. Ἀνάκτορο (ἀρ. Κατ. 98).

ΠΙΝ. 68-69. Ἀνάκτορο (ἄρ. Κατ. 98).

ΠΙΝ. 70-71. Ἀνάκτορο (ἀρ. Κατ. 98-99).

ΠΙΝ. 72. Ὑπόδρομος (ἀρ. Κατ. 100).

ΠΙΝ. 73-74. Κτήριο οδού Δ. Γούναρη (άρ. Κατ. 101).

ΠΙΝ. 79-80. Θέρμες Ἀγίου Δημητρίου (ἀρ. Κατ. 129).

ΠΙΝ. 81. Οικία (άρ. Κατ. 138).

ΤΟ ΒΙΒΛΙΟ
Η ΠΟΛΕΟΔΟΜΙΚΗ ΕΞΕΛΙΞΗ ΤΗΣ ΘΕΣΣΑΛΟΝΙΚΗΣ
ΑΠΟ ΤΗΝ ΙΔΡΥΣΗ ΤΗΣ ΕΩΣ ΤΟΝ ΓΑΛΕΡΙΟ
ΤΟΥ MASSIMO VITTI, ΑΡ. 160 ΤΗΣ ΒΙΒΛΙΟΘΗΚΗΣ
ΤΗΣ ΕΝ ΑΘΗΝΑΙΣ ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΚΗΣ ΕΤΑΙΡΕΙΑΣ
ΤΥΠΩΘΗΚΕ ΤΟ 1996 ΣΤΙΣ ΓΡΑΦΙΚΕΣ ΤΕΧΝΕΣ
Ε. ΜΠΟΥΛΟΥΚΟΣ - Α. ΛΟΓΟΘΕΤΗΣ Ο.Ε.
ΜΙΛΩΝΟΣ 26 ΑΘΗΝΑΙ